विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थान-प्रकाशनम् —३३२
V. V. Research Institute Publication —332

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला—२४
Vishveshvaranand Indological Series—24

संपादकः — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशिआरपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्रागृहे ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राप्य प्रकाश्यते ॥
Printed and Published by DEV DATTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

ṚGVEDA

with

The Padapāṭha and the available portions of the Bhāṣya-s
by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyākhyā
by Veṅkaṭamādhava and Mudgala's Vṛtti
based on Sāyaṇa-bhāṣya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative
data from original manuscripts and
other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI SĀSTRĪ
AND PĪTĀMBAR DATTA

PART VI

(Maṇḍala-s IX and X, 1-45)

HOSHIARPUR
Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1964

वि भा. ग्रन्थमाला—२४

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शौपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यभाजा

विश्वबन्धुना

संपादितः

तत्र चाऽयं

नवममण्डलादितो दशममण्डलस्य १-४५ सूक्तान्तः
षष्ठो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

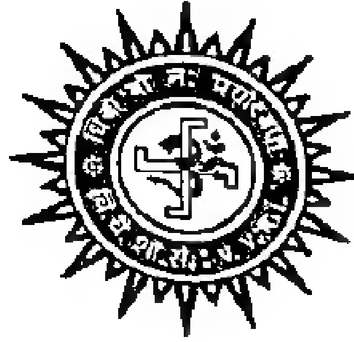
२०२१ वि.

प्रथमं संस्करणम्, २०२१ वि.
प्रकाशकृत् — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,
साधु-आश्रम (प. ऑ.), होशिआरपुरम् (पं., भारतम्)।

FIRST EDITION, 1964

Publishers

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P. O.), Hoshiarpur (Pb. India)

Prepared and Published under the Patronage of the Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

नवममण्डलादितो दशममण्डलस्य १-४५ सूक्तान्तः

षष्ठो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

नवमं मण्डलम्

वेङ्कट० नवमं मण्डलं सर्वं पावमानं सौम्यम् । त एव ऋषयः अपश्यन् । अहीनैकाहसत्राणां पावमानेषु सर्वाण्येव सूक्तानि पृथग् विनियुक्तानि । तत्तदहोऽनुगुणैः प्रकृतिभिः प्रत्ययैः देवताभिः छन्दोभिः विन्यासैश्च युक्तानि । तदिदं सर्वं शाट्यायनके अवगन्तव्यम् इति ।

[१]

[१]मधुच्छन्दा वैश्वामित्र ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[१] ।

स्वादि॑ष्ठया॒ मदि॑ष्ठया॒ पव॑स्व सोम॒ धार॑या । इन्द्रा॑य॒ पात॑वे सु॒तः ॥ १ ॥

स्वादि॑ष्ठया । मदि॑ष्ठया । पव॑स्व । सो॒म॒ । धार॑या । इन्द्रा॑य । पात॑वे । सु॒तः ॥ १ ॥[२]

वेङ्कट० मधुच्छन्दा ऋषिः । स्वादुतमया[३] अत्यन्तमादयित्र्या क्षर[४] सोम! त्वम् धारया इन्द्राय[५] पातुम् अभिषुतः ॥ १ ॥

र॒क्षो॒हा वि॒श्वच॑र्षणिर॒भि योनि॒मयो॑हतम् । द्रुणा॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ २ ॥

र॒क्षः॒ऽहा । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । अ॒भि । योनि॑म् । अयः॑ऽहतम् । द्रुणा॑ । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ २ ॥

वेङ्कट० रक्षसां हन्ता सर्वस्य 'द्रष्टा अभि आ सीदति'[६] अभिषवस्थानं हिरण्येन हतम् । 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हि ब्राह्मणम् । द्रोणकलशेन सह एव स्थानम् आसीदति[७] । यद्वा अधिषवणफलकाभ्यां सह इति ॥ २ ॥

व॒रि॒वो॒धात॑मो भव॒ मंहि॑ष्ठो वृत्र॒हन्त॑मः । पर्षि॒ राधो॑ म॒घोना॑म् ॥ ३ ॥

व॒रि॒वः॒ऽधात॑मः । भ॒व॒ । मंहि॑ष्ठः । वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मः । पर्षि॑ । राधः॑ । म॒घोना॑म् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्यन्त धनस्य 'दाता भव'[८] दातृतमः वृत्रहन्तम[९] । अयच्छ धनम् आढ्यानाम् स्वभूतम्[१०] अस्मभ्यं चेति ॥ ३ ॥

अ॒भ्य॑र्ष म॒हानां॑ दे॒वानां॑ वी॒तिमन्ध॑सा । अ॒भि वाज॑मु॒त श्रवः॑ ॥ ४ ॥

अ॒भि । अ॒र्ष॒ । म॒हाना॑म् । दे॒वाना॑म् । वी॒तिम् । अन्ध॑सा । अ॒भि । वाज॑म् । उ॒त । श्रवः॑ ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. एष निगमः या. (११,३) द्र. ३. °तया वि॰ अ॰. ४. क्षर वि॰ अ॰. ५. इन्द्रवि॰ अ॰. ६-६. °शत्वानीद् भति वि॰ अ॰. ७. °द वि॰. ८. °म वि॰ अ॰. ९. °भ्य वि॰ अ॰.

वेङ्कट० अभि गच्छ रसात्मकेन अशेन सह महताम् देवानाम्[1] यज्ञम्। अभिगच्छन् च यज्ञम् अन्न च अभि गमयेति ॥ ४ ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । इन्दो इति । त्वे इति । न । आऽशसः ॥

वेङ्कट० त्वाम् प्रति वय चराम । तत् एव अन्वहम् अस्माक कार्यम् । इन्दो ! त्वयि अस्माकम् आशासनानि ॥ ५ ॥

[2]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्ग [2] ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते क्षरन्तम् सोमम् सूर्यस्य दुहिता पुनाति[3] । अत्र वाजसनेयकम्— 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता । श्रद्धा ह्येन पुनाति' (श. ब्राश १२,७,३,११) इति । वालमयेन दृढेन वस्त्रेण । 'वालैन हि सोम पुनन्ति' (श ब्राश १२,७,३,११) इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः [4] । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः [4] । पार्ये । दिवि ॥७॥

वेङ्कट० तम् एनम् अङ्गुलय समनुष्ये यज्ञे आ[5] गृह्णन्ति दश स्त्रिय स्वयम् सरन्त्य[6] 'सौत्ये अह्नि'[6] ॥ ७ ॥

तमीं हिन्वन्त्यग्रुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रुवः[4] । धमन्ति । बाकुरम् । दृतिम् । त्रिऽधातु । वारणम् । मधु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तम् एन प्रेरयन्ति अङ्गुलय , धमन्ति[7] वाकुरम् दृतिम् भास्करम् । भासमान दृतिसदृशम् अशुम् अभिषुण्वन्तीत्यर्थ । तत् इदम् मधु त्रिधातु भवति शत्रूणा वारकम् । द्रोणकलश आधवनीय पूतभृत् इति त्रिधातव ॥ ८ ॥

अभीऽ३मम॒घ्न्या उ॒त श्री॒णन्ति॑ धे॒नवः॒ शिशु॑म् । सोम॒मिन्द्रा॑य॒ पात॑वे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अभि श्रीणन्ति एनम् शिशुम् गाव अहन्तव्या सोमम् इन्द्रस्य पातुम् ॥ ९ ॥

---

१. देवतानाम् वि॰ अ॰. २-२. नास्ति मूको. ३. नास्ति मूको ४. तु. निघ २,५
५. °न्ता वि॰. ६-६. स्तुत्ये नहि वि॰ अ॰, स्तुत्ये दिवि वि॰. ७. नास्ति वि॰.

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्नते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्नते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥१०॥

वेङ्कट० अस्य एव इन्द्रः मदेषु विश्वान् शत्रून् हन्ति । शूरः[1] शृणातेः[2] । धनानि च प्रयच्छति[3] ॥ १० ॥

[4]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः[4] ॥

[२]

[4]मेधातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंह्या । इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंह्या । इन्द्रम् । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ॥१॥

वेङ्कट० मेधातिथिः । पष्ठेऽहनि बहिष्पवमानम् । अति क्षर[5] देवकामः पवित्रम् सोम![6] वेगेन । अथ इन्द्रम् इन्दो![7] वृषा आ विश ॥ १ ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो द्युम्नवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्दो इति । द्युम्नवत्ऽतमः । आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ गमय महत् पानीयान्धः वृषा इन्दो! यशस्वितमः, आ सीद च स्थानम् धर्ता ॥ २ ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ट सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ट । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दुग्धे प्रियम् मधु अभिषुतस्य विधातुः सोमस्य धारा । सोऽयं सोमः वसतीवरीः आच्छादयति सुकर्तुः ॥ ३ ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥४॥

वेङ्कट० महान्तम् त्वां[8] महत्यः आपः अनु गच्छन्ति स्यन्दमानाः, यदा त्वं यज्ञे गोविकारैः आच्छादयिष्यसे ॥ ४ ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्ऽसु । ममृजे । विऽस्तम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मऽयुः ॥ ५ ॥

---

१. शूर मूको. २. शृणो° वि° अ°. ३. °न्ति वि°. ४-४. नास्ति मूको. ५. क्षर वि° अ°. ६. °मम् मूको. ७. इन्द्रो मूको. ८. त्वा वि°.

वेङ्कट० समुद्रः[1] समुद्द्रवन्त्यस्मादापः इति (तु. या २,१०)। स. अप्सु मृज्यते[2] विष्टम्भः धर्ता दिवः। सोम पवित्रे च अभिषिच्यते अस्मत्कामः[3] ॥ ५ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः[4] ॥

अचिक्रदद् वृषा हरिर्महान् मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शब्दं करोति वृषा हरितवर्णः महान् सखा इव दर्शनीयः, यः सम्[5] रोचते सूर्येण दिवि सह इति ॥ ६ ॥

गिरस्त इन्द ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्दो इति । ओजसा । मर्मृज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्तुतयः त इन्दो! बलेन शोध्यन्ते कर्मेच्छोः[6] स्वभूताः, याभिः त्वम् मदाय क्षरन् अलङ्क्रियसे ॥ ७ ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोकऽकृत्नुम् । ईमहे । तव । प्रऽशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [7]तम् त्वा[7] मदाय शत्रूणां घर्षणशीलाय[8] उत्तमस्य लोकस्य[4] कर्तारम् याचामहे। तव प्रशंसाः महत्यः ॥ ८ ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् इन्दो! त्वम् इन्द्रकाम. मध्वः[10] पवस्व धारया पर्जन्यः वृष्टिमान् इव ॥ ९ ॥

गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः । इन्दो इति । नृऽसाः । असि । अश्वऽसाः । वाजऽसाः । उत । आत्मा । यज्ञस्य । पूर्व्यः ।

वेङ्कट० गवादीनां दाता भवसि त्वम् इन्दो! यज्ञस्य आत्मभूतः प्रत्नः ॥ १० ॥

[4]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[4] ॥

---

१. नास्ति मूको. २. मर्मृज्यते वि¹; मम्ऽज्यते वि². ३. तस्मात्कामः वि¹ अ¹. ४-४. नास्ति मूको. ५. स अ¹. ६. °च्छो वि¹; °र्मेच्छिः वि². ७-७. नास्ति वि² अ¹, त त्वा वि¹. ८. धर्ष° मूको. ९. नास्ति मूको. १०. मध वि² अ¹.

[३]

[1]आजीगर्तिः शुनःशेपः, कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरात ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[1]।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति। अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥
एषः। देवः। अमर्त्यः। पर्णवीःऽइव। दीयति। अभि। द्रोणानि। आऽसदम् ॥ १ ॥
वेङ्कट० शुनश्शेपः। दशमे अहनि बहिष्पवमानम्। एषः देवः अमर्त्यः पक्षी इव गच्छति यज्ञेषु द्रोणकलशान् लक्ष्यीकृत्य[2] आसनाय ॥ १ ॥

एष देवो विपा कृतोऽति ह्वरांसि धावति। पवमानो अदाभ्यः ॥ २ ॥
एषः। देवः। विपा[3]। कृतः। अति। ह्वरांसि। धावति। पवमानः। अदाभ्यः ॥ २ ॥
वेङ्कट० एषः देवः अङ्गुल्या कृतः अति धावति शत्रून् पवमानः अहिंसितः ॥ २ ॥

एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः। हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥
एषः। देवः। विपन्युऽभिः। पवमानः। ऋतयुऽभिः। हरिः। वाजाय। मृज्यते ॥ ३ ॥
वेङ्कट० एषः देवः स्तोतृभिः पवमानः यज्ञकामैः अश्व इव सङ्ग्रामार्थम् मृज्यते[4] ॥ ३ ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्वभिः। पवमानः सिषासति ॥ ४ ॥
एषः। विश्वानि। वार्या। शूरः। यन्ऽइव। सत्वऽभिः। पवमानः। सिसासति ॥ ४ ॥
वेङ्कट० एषः विश्वानि धनानि[5] शूरः गच्छन् इव बलैः पवमानः सम्भक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति। आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ५ ॥
[6]एषः। देवः। रथर्यति[6]। पवमानः। दशस्यति। आविः। कृणोति। वग्वनुम् ॥ ५ ॥
वेङ्कट० एषः देवः रथं कामयते पवमानः, प्रयच्छति च अभिमतम्, प्रकटयति च अभिपवमाणः शब्दम् ॥ ५ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः[1] ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते। दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ६ ॥
एषः। विप्रैः। अभिऽस्तुतः। अपः। देवः। वि। गाहते। दधत्। रत्नानि। दाशुषे ॥ ६ ॥
वेङ्कट० एषः विप्रैः अभिष्टुतः[7] वसतीवरीः देवः वि गाहते दधत् रत्नानि यजमानाय ॥ ६ ॥

1-1. नास्ति मूको. 2. लक्ष्यी° अ°. 3. आङ्गुलिनाम (द्र. निघ २,५). 4. °म्° मूको. 5. धानि वि° अ°. 6-6. निगमो निर्वचनं च या. (६, २९) द्र. 7. अभिष्टुतः वि° अ°.

एष दिवं वि धावति तिरो रजांसि धारया । पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पवमानः । कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एषः यज्ञात् दिवम् प्रति 'वि धावति' तिरस्कुर्वन् लोकान् धारया पवमानः शब्दं कुर्वन् ॥ ७ ॥

एष दिवं व्यासरत् तिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । असरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'एषः दिवम्'[१] प्रति वि सरति तिरस्कुर्वन् रजांसि अहिंसितः[२] पवमानः सुयज्ञः[३] ॥ ८ ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एषः पुराणेन जन्मना देवः देवार्थम् अभिषुतो[१] हरितवर्णः[४] पवित्रे गच्छति ॥ ९ ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । इषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः[५] एषः बहुकर्मा जायमानः जनयन् अन्नानि धारया पवते अभिषुतः ॥ १० ॥

[१]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः[१] ॥

[४]

[२]हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[२] ।

सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सन । च । सोम । जेषि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यस्तूपः । भज च सोम!, जय च पवमान! महत् अन्नम् । अथ अस्मान्[७] श्रेयसः[८] कुरु[९] ॥ १ ॥

सना ज्योतिः सना स्वर्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

सन । ज्योतिः । सन । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौभगा । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रयच्छ ज्योतिः, प्रयच्छ च[६] स्वर्गम्, विश्वानि च सोम! सौभाग्यानि ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि[२] अ[१]. ३. अदिन अ[१]. ४. °ता वि[२] अ[१]. ५. °र्णो वि[२] अ[१]. ६. नास्ति वि[१]. ७. अस्माकम् वि[१]. ८. श्रेयसे मूको. ९. नास्ति मूको.

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥
सर्न । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥३॥
वेङ्कट० सन बलम्, अपि च प्रज्ञानम् । अप[1] जहि च सोम[2] शत्रून् ॥ ३ ॥

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥
पवीतारः । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥
वेङ्कट० हे अभिषोतारः[8] अभिषुणुत[3] सोमम् इन्द्राय पातवे ॥ ४ ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥
त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥५॥
वेङ्कट० त्वम् सूर्ये अस्मान् प्रापय तव प्रज्ञया तव[4] रक्षणैः च ॥ ५ ॥

[3]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[4] ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक् पश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥
तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥६॥
वेङ्कट० तव प्रज्ञानेन तव ऊतिभिः च चिरम् पश्येम[5] सूर्यम् ॥ ६ ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विबर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥
अभि । अर्ष । सुऽआयुध । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ७ ॥
वेङ्कट० अभि गमय शोभनायुध[1] सोम ! द्वयोः स्थानयोः परिवृढं[6] दिव्यं पार्थिवं च रयिम् ॥ ७ ॥

अभ्यर्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥
अभि । अर्ष । अनपऽच्युतः । रयिम् । समत्ऽसु । ससहिः । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥८॥
वेङ्कट० अभि गच्छ अनपच्युत[7] दातृभिः रयिम् सङ्ग्रामेषु अभिभविता[8] ॥ ८ ॥

त्वां यज्ञैरवीवृधन् पवमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥
त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पवमान । विऽधर्मणि । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥
वेङ्कट० त्वाम् यज्ञैः अवर्धयन् पवमान ! विधारणार्थम् आत्मनः ॥ ९ ॥

---

1. अब मूको. २. °पुन मूको. ३. नास्ति वि' अ'. ३-४. नास्ति मूको. ५. भयमम् वि' अ'. ६. °वृन्दं वि'. ७. अनवच्युत मूको. ८. °तार वि' अ'.

रयिं नंश्चित्रम॒श्विन॒मिन्दो॑ वि॒श्वायु॒मा भ॑र । अथा॑ नो॒ वस्य॑सस्कृधि ॥ १० ॥

र॒यिम् । न॒ । चि॒त्रम् । अ॒श्विन॑म् । इन्दो॒ इति॑ । वि॒श्वऽआ॑युम् । आ । भ॒र॒ । अथ॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कृ॒धि॒ ॥ १० ॥

वेङ्कट० रयिम् न चित्रम् अश्ववन्तम्[1] इन्दो! सर्वगामिनम् आ हर इति ॥ १० ॥

[2]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वर्ग[2] ॥

[५]

[3]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । आप्रीसूक्तम् (=आद्याया इध्म समिद्धोऽग्निर्वा देवता, द्वितीयस्यास्तनूनपात्, तृतीयस्या इळ, चतुर्थ्या बर्हि, पञ्चम्या देवीर्द्वार, षष्ठ्या उषासानक्ता, सप्तम्या दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, अष्टम्यास्तिस्रो देव्य सरस्वतीळाभारत्य., नवम्यास्त्वष्टा, दशम्या वनस्पति, एकादश्या स्वाहाकृतय)। गायत्री छन्द, अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ[3]।

समि॑द्धो वि॒श्वत॒स्पति॒: पव॑मानो॒ वि रा॑जति । प्री॒णन् वृषा॒ कनि॑क्रदत् ॥ १ ॥

सम्ऽइ॑द्धः । वि॒श्वतः॑ । पतिः॑ । पव॑मानः । वि । रा॒ज॒ति॒ । प्री॒णन् । वृषा॑ । कनि॑क्रदत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० काश्यप असित देवलो वा । सन्दीप्त[4] सर्वत स्वामी पवमान सोम वि राजति प्रीण्यन्[4] वर्षिता शब्द कुर्वन् । आप्रीवत्सोमस्य स्तुति[4] ॥ १ ॥

तनू॒नपा॒त् पव॑मान॒: शृङ्गे॒ शिशा॑नो अर्षति । अ॒न्तरि॑क्षेण॒ रार॑जत् ॥ २ ॥

तनू॒ऽनपा॑त् । पव॑मानः । शृङ्गे॒ इति॑ । शिशा॑नः । अ॒र्ष॒ति॒ । अ॒न्तरि॑क्षेण । रार॑जत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अपां पौत्र सोमो भवति । अद्भ्याऽऽश्वो[5] जायन्ते, तत सोमो जायते[5] । स शृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् गच्छति अन्तरिक्षेण गच्छन् द्रोणकलश प्रति । 'द्वाभ्यां धाराभ्याम् आग्रायण[6] गृह्णाति' (तु मै ४,६,४) इत्युक्तम्[7] ॥ २ ॥

ई॒ळेन्य॒: पव॑मानो र॒यिर्वि रा॑जति द्यु॒मान् । मधो॒र्धारा॑भि॒रोज॑सा ॥ ३ ॥

ई॒ळेन्यः॑ । पव॑मानः । र॒यिः । वि । रा॒ज॒ति॒ । द्यु॒ऽमान् । मधोः॑ । धारा॑भिः । ओज॑सा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ईड्य पवमान दाता वि राजति दीप्तिमान् उदकस्य धाराभि सह बलेन धारन् ॥ ३ ॥

ब॒र्हिः प्रा॒चीन॒मोज॑सा॒ पव॑मानः स्तृ॒णन् हरि॑: । दे॒वेषु॑ दे॒व ई॑यते ॥ ४ ॥

ब॒र्हिः । प्रा॒चीन॑म् । ओज॑सा । पव॑मानः । स्तृ॒णन् । हरिः॑ । दे॒वेषु॑ । दे॒वः । ई॒य॒ते॒ ॥ ४ ॥

---

1. °न्तम् मूको. 2-2. नास्ति मूको 3. सू° वि° अ°. 4. प्रियन् वि°, प्रीयन् अ°. 5. °तिम् वि° अ°. 6. अद्भ्योगौ मूको. 7. ऐघाग्रयणम् मूको.

वेङ्कट० बर्हिः प्राचीनाग्रम् बलेन यज्ञे स्तृणन् हरितवर्णः[1] देवः पवमानः देवेषु गच्छति । स्तृणन् स्तारयन्[2] इति ॥ ४ ॥

उदातैर्जिहते बृहद् द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पवमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः[3] । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पवमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उद् गच्छन्ति दिग्भ्यः महतोभ्यः द्वारः देव्यः हिरण्मय्यः पवमानेन सोमेन सह सुष्टुताः[4] ॥५॥

[5]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[5] ॥

सुशिल्पे बृहती मही पवमानो वृषण्यति । नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पवमानः । वृषण्यति । नक्तोषसा । न । दर्शते इति ॥६॥

वेङ्कट० शोभनरूपे परिवृढे[6] महत्यौ पवमानः कामयते नक्तोषसौ[7] सम्प्रति दर्शनीये ॥ ६ ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पवमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पवमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उभौ देवौ मनुष्याणां द्रष्टारौ अहम् हुवे दैव्यौ[8] होतारौ । पवमानः भवति यज्ञे दीप्तः सोमः वृषा । तत्र यागार्थं[9] ह्वानम् इति ॥ ७ ॥

भारती पवमानस्य सरस्वतीळा मही ।
इमं नो यज्ञमा गमन् तिस्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पवमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।
इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सोमस्य सम्बन्धिनम् अस्माकम् अमुम् यज्ञम् सुरूपाः तिस्रः देव्यः आ गच्छन्तु ॥ ८ ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानमा हुवे ।
इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पवमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रऽजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।
इन्दुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पवमानः । प्रजाऽपतिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वष्टारम् अग्रेजातम् गोपायितारम्[10] पुरोगन्तारम् आ हुवे । इन्दुः स्वामी वर्षिता हरितवर्णः पवमानः भवति[11] प्रजानां[12] पालयिता ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. धारयन् वि[१]; तारयन् वि[३] अ[१]. ३. दिङ्नाम (तु. निघ १,६). ४. °ताम् वि[३] अ[१]; °ता वि[१]. ५-५. नास्ति मूको. ६. °वृरुले वि[१]. ७. °षासा वि[३]; °षासौ वि[३] अ[१]. ८. दे° मूको. ९. यज्ञार्थं अ[१]. १०. गोप° वि[३] अ[१]. ११. भवति दीप्त सोमः वृषा तत्र ... वि[३] अ[१]. १२. आनां वि[३] अ[१].

वनस्पतिं पवमान मध्वा समङ्ग्धि धारया ।
सहस्रवल्शं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमान । मध्वा । सम् । अङ्ग्धि । धारया ।
सहस्रऽवल्शम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० वनस्पतिम् देवम् पवमान! मधुना 'सम् अङ्ग्धि'[1] धारामयेन[2] सहस्रशाखं[3] हरितवर्णम् भ्राजमानम् हिरण्मयवर्णम् ॥ १० ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।
वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाऽकृतिम् । पवमानस्य । आ । गत ।
वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सऽजोषसः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवाः! स्वाहाकृतम् सोमस्य आ[4] गच्छत वाय्वादयः सङ्गताः[5] ॥ ११ ॥

'इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः'[6] ॥

[६]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'[6] ।

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्यो वारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवऽयुः । अव्यः । वारेषु । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० मन्द्रया सोम! धारया वृषा त्वम् पवस्व देवकामः अवेः वारेषु दशापवित्रे अस्मत्कामः ॥ १ ॥

अभि त्यं मद्यं मदमिन्दविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्यम् । मद्यम् । मदम् । इन्दो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि क्षर[7] तम्[8] मदहेतुम्[9] मदम् इन्दो! स्वम् इन्द्र पाता इति कृत्वा । अभि क्षर च बलवतः अश्वान् अस्मभ्यम् ॥ २ ॥

अभि त्यं पूर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि । त्यम् । पूर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

---

१ समङ्ग्धि वि' अ'. २ धारा' वि' अ', धार° वि'. ३. °ख वि' अ'. ४. नास्ति मूको. ५. °ता मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७ रथ वि'. ८. तं वि'. ९ °तु वि' अ'.

वेङ्कट० पूर्व्यम्[१] प्रत्नम्[२] अभि अर्ष तम् मदम्[३] सूयमानः[४] पवित्रे। अभि अर्ष प्रत्नम् अपि च श्लोकम् ॥ ३ ॥

अनु॑ द्र॒प्सास॒ इन्द॑व॒ आपो॒ न प्र॒वता॑सरन् । पु॒ना॒ना इन्द्र॑माशत ॥ ४ ॥

अनु॑ । द्र॒प्सासः॑ । इन्द॑वः । आपः॑ । न । प्र॒ऽवता॑ । अ॒स॒र॒न् । पु॒ना॒नाः । इन्द्र॑म् । आ॒श॒त॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्रुतगतयः[५] इन्दवः आपः इव प्रवणेन अनुगच्छन्ति। पुनानाः इन्द्रम् व्याप्नुवन्तु ॥ ४ ॥

यमत्य॑मिव वा॒जिनं॑ मृ॒जन्ति॒ योष॑णो॒ दश॑ । वने॒ क्रीळ॑न्त॒मत्य॑विम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्य॑म्ऽइव । वा॒जिन॑म् । मृ॒जन्ति॑ । योष॑णः । दश॑ । वने॑ । क्रीळ॑न्तम् । अति॑ऽअविम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् अश्वम् इव बलिनम् परिचरन्ति अङ्गुलयः दश वने क्रीडन्तम् अतिदशापवित्रम्[७] ॥ ५ ॥

[८]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः[८] ॥

तं गोभि॒र्वृष॑णं॒ रसं॒ मदा॑य दे॒ववी॑तये । सु॒तं भरा॑य॒ सं सृ॑ज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः॑ । वृष॑णम् । रस॑म् । मदा॑य । दे॒वऽवी॑तये । सु॒तम् । भरा॑य । सम् । सृ॒ज॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् गोविकारैः वर्षितारं देवम् रसम् देवानाम् मदाय पानाय च सुतम् सम् सृज सङ्ग्रामाय ॥ ६ ॥

दे॒वो दे॒वाय॒ धार॒येन्द्रा॑य पवते सु॒तः । पयो॒ यद॑स्य पी॒पय॑त् ॥ ७ ॥

दे॒वः । दे॒वाय॑ । धार॑या । इन्द्रा॑य । प॒व॒ते॒ । सु॒तः । पयः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । पी॒पय॑त् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० देवः[९] देवाय धारया इन्द्राय पवते अभिषुतः, यत् अस्य सोमस्य इन्द्रम्[१०] पयः आप्यायितवत्[११] ॥ ७ ॥

आ॒त्मा य॒ज्ञस्य॒ रंह्या॑ सुष्वा॒णः प॑वते सु॒तः । प्र॒त्नं नि पा॑ति॒ काव्य॑म् ॥ ८ ॥

आ॒त्मा । य॒ज्ञस्य॑ । रंह्या॑ । सु॒स्वा॒नः । प॒व॒ते॒ । सु॒तः । प्र॒त्नम् । नि । पा॒ति॒ । काव्य॑म् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य अस्य[१२] आत्मभूतः वेगेन कामान् प्रेरयन् पवते अभिषुतः[१३] सोमः[१४]। प्रत्नम् च आत्मनः कवित्वम् अभिरक्षति ॥ ८ ॥

ए॒वा पु॑ना॒न इ॑न्द्र॒युर्मदं॑ मदिष्ठ वी॒तये॑ । गुहा॑ चिद्दधिषे॒ गिरः॑ ॥ ९ ॥

---

१. °र्वम् वि[१] अ[१]. २. नास्ति मूको. ३. मदम् प्रत्नम् मूको. ४. °न वि[१] अ[१]; °नं वि[१]. ५. °तनयः वि[१] अ[१]. ६-६. द्र. ऋ ९,१,७. ७. °त्रि वि[१]. ८-८. नास्ति मूको. ९. °वा वि[१]. १०. °न्द्र वि[१] अ[१].; °न्द्रः वि[१]. ११. °तवान् वि[१]; °तवान् अ[१] वि[१]. १२ अपि वि[१]. १३ °पुतमः वि[१]. १४. °म वि[१] अ[१].

एव । पुनान । इन्द्रऽयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एव क्षरन्[1] इन्द्रकाम मदम् मदिष्ठ![1] पानाय गुहायां च करोषि शब्दान् अभि-षववेलायाम्[3] उपरवेषु ॥ ९ ॥

"इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः" ॥

[७]

"काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः " ।

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्नृतस्य सुश्रियः । विदाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥

असृग्रम् । इन्दवः । पथा । धर्मन् । ऋतस्य । सुऽश्रियः । विदानाः । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नवमेऽहनि बहिष्पवमानम् । सृज्यन्ते[2] सोमाः हविर्धानात् पथा कर्मणि यज्ञस्य शोभनश्रयणाः जानन्तः अस्य इन्द्रस्य योजनम् इति ॥ १ ॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते । हविर्हविष्षु वन्द्यः ॥ २ ॥

प्र । धारा । मध्वः । अग्रियः । महीः । अपः । वि । गाहते । हविः । हविःऽसु । वन्द्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० (!)प्र पतन्ति[4] धाराः सोमस्य सुत्या (?) । महान्ति उदकानि[6] वसतीवरी "वि गाहते" हविः सोमः हविषां मध्ये वन्द्यः ॥ २ ॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रदद्वने । सद्माभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥

प्र । युजः । वाचः । अग्रियः । वृषा । अव । चक्रदत् । वने । सद्म । अभि । सत्यः । अध्वरः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र करोति युक्ताः वाचः मुख्यः । तदवाह— वृषा सोमः अव क्रन्दति[7] उदके यज्ञगृहं प्रति सत्यः हिंसावर्जितः ॥ ३ ॥

परि यत् काव्या कविर्नृम्णा वसानो अर्षति । स्वर्वाजी सिषासति ॥ ४ ॥

परि । यत् । काव्या । कविः । नृम्णा । वसानः । अर्षति । स्वः । वाजी । सिसासति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति यदा काव्यानि कविः स्तोतृणां धनानि आच्छादयन्[10], तदानीं स्वर्गं[11] वाजी सम्भक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति । यदीमृण्वन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

---

१ एवं वि[१] अ[१]. २ कदिष्ट वि[१] अ[१]. ३ °मिषुवणे° वि[१] अ[१]. ४ ४. नास्ति मूको. ५ °ते हो. ६ ६ शु ऋ० ९,१८,२, ३६,२,३,६. ७ °तप° वि[१] अ[१]. ८ °ति विगाहते मूको. ९ वन्दन को. १० °४ वि[१] अ[१], विना वि[१]. ११ °र्गम वि[१] अ[१]; नास्ति वि[१].

पर्वमान । अभि । स्पृधः । विशः । राजाऽइव । सीदति । यत् । ईम् । ऋण्वन्ति । वेधसः ॥५॥

वेङ्कट० पवमान अभि नि सीदति स्पर्धमानान् शत्रून्, यथा राजा मनुष्यान् अभिनिषीदति, यदा एनं प्रेरयन्ति कर्तारः कर्मणाम् ॥ ५ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[1]।

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मती ॥ ६ ॥

अव्यः । वारे । परि । प्रियः । हरिः । वनेषु । सीदति । रेभः । वनुष्यते । मती ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अवेः वारे[2] परि नि सीदति प्रियः हरितवर्णः उदकेषु सम्पृक्तः[3]। शब्दं कुर्वन् स्तुत्या सेव्यते ॥ ६ ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विना । साकम् । मदेन । गच्छति । रणा । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥७॥

वेङ्कट० स वाय्वादीन् सह मदेन गच्छति, यः यजमानः अस्य सोमस्य कर्मभिः रमते ॥ ७ ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः । विदाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रावरुणा । भगम् । मध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विदानाः । अस्य । शक्मऽभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मित्रादीन् प्रति मध्वः[4] ऊर्मयः आ पवन्ते । अस्य सोमस्य[5] एनं सोमं जानन्तः [6]जना सुखं सङ्गच्छन्ते[6] ॥ ८ ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् हे द्यावापृथिव्यौ[1] धनम् मादयितुः अन्नस्य सोमात्मकस्य लाभाय [8]अन्नं धनानि च[8] सम् जयतम् इति ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[८]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1]।

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. उदकनाम तु (निघ १,१२). ३. वे त्रि[°] अ[°]. ४. सनुः वि[°] अ[°], संपृक्त वि[°] ५. [°]स्य वि[°] अ[°]. ६. [°]मस्य ह्येते मूको. ७-७. जना सङ्ग[°] मूको. ८-८. अन्नं धनानि मूको.

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्त । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते सोमा अभि अक्षरन् प्रियम् इन्द्रस्य कामम् वर्धयन्त अस्य वीर्यम्[1] ॥ १ ॥

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुऽवीर्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिपूयमाणा चमसेषु सीदन्त गच्छन्तः वायुम्[2] अश्विनौ च ते न यच्छन्तु सुवीर्यम् ॥२॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम![3] सराधनाय अभिपूयमान अभिरुचितम् चोदय, यज्ञस्य स्थाने यथा[4] इन्द्र आसीदति ॥ ३ ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः[5] । हिन्वन्ति । सप्त । धीतयः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मृजन्ति त्वाम् दश अङ्गुलयः । प्रीणयन्ति त्वाम् सप्त होत्राः[6] । त्वा मेधाविनः अनु मादयन्ति ॥ ४ ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० देवानाम् मदार्थं त्वाम् अवेर्लोमानि "कम् उदक (द्र निघ १,१२) च" अति सृजानम् सम् वासयाम गव्यैः ॥ ५ ॥

"इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्गः" ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्यव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूयमानः कलशेषु[8] निषिच्यमानः वस्त्राणि आरोचमानः हरितवर्णः परि आच्छादयति गव्यानि दध्यादीनि मिश्रणानि । तानि अस्य वासांसीव इति ॥ ६ ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

---

१. सुवीर्यम् अ॰ २. वा वि॰ अ॰ ३. °म मूको. ४. यदा वि॰ अ॰ ५. द्र॰ निघ २,५
६. °न वि॰ अ॰ ७-७. नास्ति मूको. ८. कुशलेषु मूको.

मुघोनः । आ । पुवस्व । नः । जुहि । विश्वाः । अप । द्विषः । इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥७॥

वेङ्कट० धनवतः अस्मान् प्रति आ पवस्व । अप जहि विश्वान् द्वेष्टॄन् । इन्दो[1] सखायम् इन्द्रम् आ विश ॥ ७ ॥

वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि । सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥ ८ ॥

वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि । सहः । नः । सोम । पृत्ऽसु । धाः ॥८॥

वेङ्कट० वृष्टिम् द्युलोकात् परि स्रव, अन्नं च पृथिव्याः उत्थापय । बलम् अस्माकम् '[2]हे सोम ।[2] सङ्ग्रामेषु धेहि' ॥ ८ ॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम् । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ९ ॥

नृऽचक्षसम् । त्वा । वयम् । इन्द्रऽपीतम् । स्वःऽविदम् । भक्षीमहि । प्रऽजाम् । इषम् ॥९॥

वेङ्कट० नृणां द्रष्टारम्[3] त्वा[4] वयम् इन्द्रपीतम् सर्वज्ञम् पिबन्तः[5] भजेम प्रजाम् अन्नं च ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[९]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नप्त्योर्हितः । सुवानो याति कविक्रतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । कविः । वयांसि । नप्त्योः । हितः । सुवानः । याति । कविऽक्रतुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० चतुर्थेऽहनि आर्भवे । परि याति प्रियाणि द्युलोकस्य कविः वयांसि इति प्राप्य आह । '[6]श्येना अतिथय पर्वतानां ककुभः[6]' (तैब्रा ३,७,९,१) इति मन्त्रः । अभिषवणफलकयोः निहितः[7] अभिषूयमाणः क्रान्तप्रज्ञः ॥ १ ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे । वीत्यर्ष चनिष्ठया ॥ २ ॥

प्रऽप्र । क्षयाय । पन्यसे । जनाय । जुष्टः । अद्रुहे । वीती । अर्ष । चनिष्ठया ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र अर्ष तव निवासभूताय स्तुवते स्तोत्रे जनाय पर्याप्तः अद्रोग्ध्रे भक्षणाय अन्नवत्तमया धारया ॥ २ ॥

स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् । महान् मही ऋतावृधा ॥ ३ ॥

1-1 नास्ति मूको.　2 देहि मं.　3 स्रष्टा° वि°　4 त्वाम् वि°.　5 °बत मूको.
6 पुस्म मूको.　7. निधुन. वि°, निन्दुत भं°, निधुनः वि°.

स । सूनु । मातरा । शुचि । जात । जाते इति । अरोचयत् । महान् । मही इति । ऋतऽवृधा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० '१स पुत्र'१ आत्मनो मातरौ द्यावापृथिव्यौ शुचि जात'२ जाते'२ जनयित्र्यौ रोचयति महान् महत्यौ यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ ॥ ३ ॥

स सप्त धीतिभिर्हितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः । या एकमक्षि वावृधुः ॥ ४ ॥

स । सप्त । धीतिऽभि । हित । नद्य । अजिन्वत् । अद्रुह । या । एकम् । अक्षि । वृवृधु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स सप्त '४नदी द्रोहवर्जिता'४ अङ्गुलीभि हित प्रीणयति, या '६एनम् एकम्'६ अक्षीणम् वर्धयन्ति ॥ ४ ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युवानमा दधुः । इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ता । अभि । सन्तम् । अस्तृतम् । महे । युवानम् । आ । दधु । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अङ्गुल्य अभि आ दधु सन्तम् अहिंसितम् महते कर्मणे युवानम् सोमं हे इन्द्र । तव कर्मणि७ ॥ ५ ॥

'८इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये द्वात्रिंशो वर्ग'८ ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः । क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्नि । अमर्त्य । सप्त । पश्यति । वावहि । क्रिवि । देवी । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अभि पश्यति वोढा९ अमर्त्य. सप्त नदी भरयर्थ वोढा । १०सोऽयम् निवि१० कूप११ (द्र निघ ३,२३) देवी नदी तर्पयति ॥ ६ ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या । तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव । कल्पेषु । न । पुम । तमांसि । सोम । योध्या । तानि । पुनान । जङ्घन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् कल्पनीयेषु अहस्सु हे पुम ! । तमांसि सोम! य त्व योधनीयानि युध्यसि, रक्षांसि तानि पुनान! विनाशय ॥ ७ ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः । प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नु । नव्यसे । नवीयसे । सुऽउक्ताय । साधय । पथ । प्रत्नऽवत् । रोचय । रुच ॥ ८ ॥

१-१ सपुत्र वि१ अ१. २ °तौ वि१. ३ °त वि१ अ१. ४. द्र निघ २,५. ५-५ न.रे मव° वि१ अ१. ६-६. एकमेनम् वि१. ७ °मा° मूको ८-८. नास्ति मूको. ९ वोल्हा वि१. १०-१० सेय कूपे अ१. ११. नास्ति वि१, °पा अ१.

वेङ्कट० क्षिप्रं नव्याय स्तुत्याय अस्माकम् सूक्ताय अभिगच्छ मार्गान्[1]। प्रत्नवत् यथापुरम् रोचय त्वा दीप्तीः[2] ॥ ८ ॥

पव॑मान म॒हि श्रवो॒ गामश्वं॑ रासि वी॒रव॑त् । सना॑ मे॒धां सना॒ स्वः॑ ॥ ९ ॥

पव॑मान । म॒हि । श्रवः॑ । गाम् । अश्व॑म् । रा॒सि॒ । वी॒रऽव॑त् । सन॑ । मे॒धाम् । सन॑ । स्व१॒॑रिति॑ स्वः॑ ॥

वेङ्कट० पवमान! महत् अन्नम् पुत्रयुक्तम् गाम् अश्वम् प्रयच्छसि, स त्वं प्रयच्छ मेधाम्[3], प्रयच्छ सर्वम् इति ॥ ९ ॥

"इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः" ॥

[१०]

[4]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

प्र स्वा॒नासो॒ रथा॑ इ॒वार्व॑न्तो॒ न श्र॑व॒स्यवः॑ । सोमा॑सो रा॒ये अ॑क्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वा॒नासः॑ । रथाः॑ऽइव । अर्व॑न्तः । न । श्र॒व॒स्यवः॑ । सोमा॑सः । रा॒ये । अ॒क्र॒मुः॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तमे अहनि बहिष्पवमाने । [5]प्र अक्रमुः[5] स्वनन्तः रथाः इव अश्वाः इव च शत्रुभ्यः अन्नमिच्छन्तः सोमाः यजमानानां धनाय ॥ १ ॥

हि॒न्वा॒नासो॒ रथा॑ इव दधन्वि॒रे गभ॑स्त्योः । भरा॑सः का॒रिणा॑मिव ॥ २ ॥

हि॒न्वा॒नासः॑ । रथाः॑ऽइव । द॒ध॒न्वि॒रे । गभ॑स्त्योः[6] । भरा॑सः । का॒रिणा॑म्ऽइव ॥ २ ॥

वेङ्कट० गच्छन्तः[7] रथाः इव क्षीप्रं बाह्वोः ध्रियन्ते[8] भाराः इव भारवाहानाम् हस्तयोः ॥ २ ॥

राजा॑नो॒ न प्रश॑स्तिभिः॒ सोमा॑सो॒ गोभि॑रञ्जते । य॒ज्ञो न स॒प्त धा॒तृभिः॑ ॥ ३ ॥

राजा॑नः । न । प्रश॑स्तिऽभिः । सोमा॑सः । गोभिः॑ । अ॒ञ्ज॒ते॒ । य॒ज्ञः । न । स॒प्त । धा॒तृऽभिः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० राजानः इव प्रशस्ताभिः स्तुतिराभिः सोमाः गोभिः अज्यन्ते, यज्ञः इव च सप्तभिः धातृभिः[9] ॥ ३ ॥

परि॑ सुवा॒नास॒ इन्द॑वो॒ मदा॑य ब॒र्हणा॑ गि॒रा । सु॒ता अ॑र्षन्ति॒ धार॑या ॥ ४ ॥

परि॑ । सु॒वा॒नासः॑ । इन्द॑वः । मदा॑य । ब॒र्हणा॑ । गि॒रा । सु॒ताः । अ॒र्ष॒न्ति॒ । धार॑या ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परितः गच्छन्ति अभिषूयमाणाः इन्दवः मदाय महत्या गिरा अभिषुताः धारया ॥ ४ ॥

---

१. °र्गान् वि॰ अ॰. २. °प्तिम् वि॰; °प्तिः वि॰; °प्ति अ॰. ३. मेधां मेधा वि॰ अ॰. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. प्रक्रम वि॰ अ॰; प्रक्रमु वि॰. ६. बाहुनाम (तु. निघ २, ४). ७. गच्छ° वि॰ अ॰. ८. °यते वि॰ अ॰. ९. होत्रभि. वि॰.

आपानासो विवस्वतो जनन्त उषसो भगम् । सूरा अण्वं वि तन्वते ॥ ५ ॥

आपानासः । विवस्वतः । जनन्त । उषसः । भगम् । सूराः । अण्वम् । वि । तन्वते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आपानभूता इन्द्रस्य अजनयन्त उषस शोभाम् सरन्त सोमा शब्दम् कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः[1] ॥

अप द्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः । वृष्णो हरस आयवः ॥ ६ ॥

अप । द्वारा । मतीनाम् । प्रत्नाः । ऋण्वन्ति । कारवः । वृष्णः । हरसे । आयवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विवृण्वन्ति यज्ञस्य द्वाराणि स्तुतीनाम् कर्तारः ऋत्विजः प्रत्नाः सोमस्य आहर्तारः[2] (?) मनुष्याः ॥ ६ ॥

समीचीनास आसते होतारः सप्तजामयः । पदमेकस्य पिप्रतः ॥ ७ ॥

सम्ऽईचीनासः । आसते । होतारः । सप्तऽजामयः । पदम् । एकस्य । पिप्रतः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० समीचीनाः उपविशन्ति होतारः सप्तजामिसदृशाः स्थानम् एकस्य[3] सोमस्य[4] पूरयन्तः । होतारः[5] होत्रकाः ॥ ७ ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥

वेङ्कट० अस्माकम्[6] नाभिम् सोम नाभौ अहम् आ ददे । चक्षुः अस्माकम् सूर्ये सङ्गतं भवति पीतसोमानाम् । कवेः[1] सोमस्य अपत्यम्[2] अंशुम् आ[3] दुहे ॥ ८ ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युऽभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अभि पश्यति[7] दीप्तस्य आत्मनः प्रियम् पदम् सोमम् अध्वर्युभिः गुहायाम् निहितम् सुवीर्यः इन्द्रः चक्षुषा[8] ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[११]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँ इयक्षते ॥ १ ॥

१ १ नास्ति मूको. २ हर्तार वि' ३ एतस्य वि' अ'. ४ नास्ति मूको. ५ नास्ति वि' ६ तवे वि' अ' ७ °ति वि' अ'. ८ °षो वि' अ', °ष वि'.

उप॑ । अ॒स्मै॒ । गा॒य॒त॒ । न॒र॒ः । पव॑मानाय । इन्द॑वे । अ॒भि । दे॒वान् । इय॑क्षते ॥ १ ॥

वेङ्कट० उप गायत अस्मै 'नरः' पवमानाय' इन्दवे आभिमुख्येन देवान् यष्टुमिच्छते ॥ १ ॥

अ॒भि ते॒ मधु॑ना॒ पयोऽथ॑र्वाणो अशिश्रयुः । दे॒वं दे॒वाय॑ देव॒यु ॥ २ ॥

अ॒भि । ते॒ । मधु॑ना । पय॑ः । अथ॑र्वाणः । अ॒शि॒श्र॒यु॒ः । दे॒वम् । दे॒वाय॑ । दे॒व॒ऽयु ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'अभि अशिश्रयुः तव' रसम् मधुना गव्येन पयसा अथर्वाण ऋषयः देवनशीलम् इन्द्राय देवकामम् ॥ २ ॥

स नः॑ पवस्व॒ शं गवे॒ शं जना॑य॒ शमर्व॑ते । शं रा॑ज॒न्नोष॑धीभ्यः ॥ ३ ॥

सः । नः॒ । प॒व॒स्व॒ । शम् । गवे॑ । शम् । जना॑य । शम् । अर्व॑ते । शम् । रा॒ज॒न् । ओष॑धीभ्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स अस्माकं गवादिभ्यः सुखम् पवस्व इति ॥ ३ ॥

ब॒भ्रवे॒ नु स्वत॑वसेऽरु॒णाय॑ दिवि॒स्पृशे॑ । सोमा॑य गा॒थम॑र्चत ॥ ४ ॥

ब॒भ्रवे॑ । नु । स्वऽत॑वसे । अ॒रु॒णाय॑ । दि॒वि॒ऽस्पृशे॑ । सोमा॑य । गा॒थम् । अ॒र्च॒त॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बभ्रुवर्णाय क्षिप्रं स्वबलाय अरुणवर्णाय दिवं स्पृशते सोमाय वाचम् उच्चारयत ॥ ४ ॥

ह॒स्त॒च्यु॒तेभि॒रद्रि॑भिः सु॒तं सोमं॑ पुनीतन । मधा॒वा धा॑वता॒ मधु॑ ॥ ५ ॥

ह॒स्त॒ऽच्यु॒तेभिः॑ । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तम् । सोम॑म् । पु॒नी॒त॒न॒ । मधौ॑ । आ । धा॒व॒त॒ । मधु॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हस्तप्रच्युतैः ग्रावभिः अभिषुतम् सोमम् पवित्रे' पुनीतन । मधौ सोमे प्रक्षिपत गव्यम् मधु ॥ ५ ॥

'इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः' ॥

नम॒सेदुप॑ सीदत द॒ध्नेद॒भि श्री॑णीतन । इन्दु॒मिन्द्रे॑ दधातन ॥ ६ ॥

नम॑सा । इत् । उप॑ । सी॒द॒त॒ । द॒ध्ना । इत् । अ॒भि । श्री॒णी॒त॒न॒ । इन्दु॑म् । इन्द्रे॑ । द॒धा॒त॒न॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नमसा एव सोमम् उप सीदत, दध्ना च अभि श्रीणीत । अथ इन्दुम् इन्द्रे धत्त ॥ ६ ॥

अ॒मि॒त्र॒हा विच॑र्षणिः॒ पव॑स्व सोम॒ शं गवे॑ । दे॒वेभ्यो॑ अनुकाम॒कृत् ॥ ७ ॥

अ॒मि॒त्र॒ऽहा । विऽच॑र्षणिः । पव॑स्व । सो॒म॒ । शम् । गवे॑ । दे॒वेभ्यः॑ । अ॒नु॒का॒म॒ऽकृत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अमित्राणां हन्ता विद्रष्टा पवस्व सोम। शम् गवे देवेभ्यः' अभिलषितस्य कर्ता ॥ ७ ॥

१-१. 'रसमिवमा वि' अ'. २-२. नास्ति वि' अ', अभिषिञ्च' वि'. ३. पवते वि' अ'
४-४. नास्ति मूको. ५. लोमेभ्य वि' अ'.

इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे। मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय। सोम। पातवे। मदाय। परि। सिच्यसे। मनःऽचित्। मनसः। पतिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम! पानाय मदाय च त्वं परितः पात्रेषु सिच्यसे[1] मनसो ज्ञाता मनसः पतिः[2] ॥ ८ ॥

पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरीहि नः। इन्दविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमान। सुऽवीर्यम्। रयिम्। सोम। रिरीहि। नः। इन्दो इति। इन्द्रेण। नः। युजा ॥९॥

वेङ्कट० पवमान! सुवीर्यम् रयिम् सोम! देहि अस्मभ्यम् इन्दो! त्वम् इन्द्रेण सहायेन ॥ ९ ॥

[3]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः[3] ॥

[१२]

[4]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[4]।

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सादने। इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः। असृग्रम्। इन्दवः। सुताः। ऋतस्य। सदने। इन्द्राय। मधुमत्ऽतमाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'सोमा असृग्रम्' नवर्चं[4] नवमेऽहनि बहिष्पवमानम्, उत्तरं च। सोमाः सृज्यन्ते[5] इन्दवः सुताः[6] यज्ञस्य सदने[7] इन्द्रार्थम् मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न मातरः। इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि। विप्राः। अनूषत। गावः। वत्सम्। न। मातरः। इन्द्रम्। सोमस्य। पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि क्रन्दयन्ति[8] मेधाविनः गावः इव वत्सम् प्रति मातरः इन्द्रम् सोमस्य पानाय ॥ २ ॥

मदच्युत् क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित्। सोमो गौरी अधि श्रितः ॥३॥

मदऽच्युत्। क्षेति। सदने। सिन्धोः। ऊर्मा। विपःऽचित्। सोमः। गौरी इति। अधि। श्रितः ॥

वेङ्कट० मादकस्य रसस्य च्यावयिता निवसति स्थाने। सदेवाह — सिन्धोः ऊर्मौ[9] वसतीवरीषु[10] विपश्चित् सोम, गौर्याम् अधि श्रितः। गौरी इति माध्यमिकां वाचमाह (द्र निघ १,११;५,५) ॥३॥

दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यो वारे महीयते। सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ ४ ॥

---

१. °च्यते मूको. २. 'तिम त्रि[2] अ[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. मसप्रवच्च वि[2]; 'मनवचर्चम् वि[1], °श्नवच्च अ[1]. ५. ससृजन्त वि[2] अ[2]; सजन्ते वि[1]. ६. सुनाः वि[2] अ[1]. ७. सने वि[2] अ[1]. ८ शब्दायय° वि[2]. ९. °मौ वि[1] १०. °री. वि[1]; °री वि[1] अ[1].

दिव । नाभा । विऽचक्षण । अव्य । वारे । महीयते । सोम । य । सुऽक्रतु । कवि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षस्य नाभिभूते विचक्षण अवे वाले पूज्यते पूयमान स्तूयते सोम, य सुप्रज्ञ[1] क्रान्त ॥ ४ ॥

यः सोमः कलशेष्वाँ अन्तः पवित्र आहितः । तमिन्दुः परि षस्वजे ॥ ५ ॥

य । सोम । कलशेषु । आ । अन्तरिति । पवित्रे । आऽहित । तम् । इन्दु । परि । सस्वजे ॥

वेङ्कट० य[2] सोम[3] कलशेषु आस्ते, य च पवित्रस्य अन्त आहित, तम्[4] स्वांशभूतम् इन्दु देव अनुप्रविशति ॥ ५ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्ग[5] ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधि विष्टपि । जिन्वन् कोशं मधुश्चुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दु । इष्यति । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । जिन्वन् । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥

वेङ्कट० प्रेरयति सोम वाचम् अन्तरिक्षस्य विष्टपे स्थाने प्रीणयन् मेघम् मधुन स्रावकम् इति ॥ ६ ॥

नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धीनामन्तः सबर्दुघः । हिन्वानो मानुषा युगा ॥ ७ ॥

नित्यऽस्तोत्र । वनस्पति । धीनाम् । अन्तरिति । सबःऽदुघ । हिन्वान । मानुषा । युगा ॥७॥

वेङ्कट० सन्ततस्तोत्र वनाना पालयिता कर्मणाम् अन्त अमृतस्य दोग्धा प्रीणयन् '[6]मानुषाणि अहानि[6] अहीनैकाहात्मकानि[7]' इति ॥ ७ ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिव । पदा । सोम । हिन्वान । अर्षति । विप्रस्य । धारया । कवि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभि अर्षति प्रियाणि स्थानानि अन्तरिक्षात् सोम प्रेर्यमाण मेधाविनः धारया क्रान्त ॥ ८ ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रऽवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥

---

१. °ज्ञ वि[1] अ[1]. २. य सामय वि[1] अ[1]. ३. °म मूको. ४. स्वम् वि[1] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६-६. 'थाहा अ[1] वि[1]. ७. °कात्मकानि अ[1].

वेङ्कट० आ धारय पवमान! रयिम् बहुदीप्तिम् अस्मासु इन्दो! शोभनाऽऽभवनम् इति ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्गः[1] ॥

आत्मजो वेङ्कटो यस्य गोविन्दस्तदनन्तरम्[2] ।
षष्ठस्य सप्तमाध्यायमिति व्याख्यत् स माधवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

—४—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१-१ नास्ति मूको. २. °र° वि°.

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'सोमः पुनानो अर्षति' व्याचिख्यासति माधवः ।
अवसानेषु वक्तव्यम् आदितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

तत्रर्चामवसानानि[1] प्रायेणार्थानुरूपतः ।
भवन्त्येवन्त्यवत्तत्र द्विपदैकपदा ऋचः ॥ २ ॥

अर्धर्चेऽवान्तरः[2] कश्चिद् वाक्यार्थः[3] पर्यवस्यति ।
बह्वीष्वृक्षु विशेषं [4]तं न विजानन्त्यपण्डिताः[4] ॥ ३ ॥

पादयोर्मुख्ययोः[5] [6]पङ्क्त्या एकार्थः[6] पर्यवस्थितः ।
त्रिषु चान्यस्ततस्तासु द्वावुक्त्वा त्रीनथो वदेत् ॥ ४ ॥

यत्रान्यथावसानं[7] स्यात् तत्रार्थोऽपि च तादृशः ।
पुरउष्णिक्षु[8] सर्वासु पादो मुख्यस्तथाविधः ॥ ५ ॥

[9]'भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता'[9]
'दृतेरिव[10] तेऽवृकमस्तु मुख्यम्'[11] ।
'तमर्धुं देवहितं शुक्रमुच्चरत्'[12]
'वृक्षाविन्नेमे अभिपित्वे अरारणुः'[13] ॥ ६ ॥

मध्येऽवसानं तु चतुष्पदासु
त्रिभिस्समस्तैरपरैः परैर्वा ।
एवं[14] शंसंस्त्रिभिराद्यैः[15] पदैः स्यात्
'अर्धीन्वत्र'[16] त्रिभिरेवापरैश्च ॥ ७ ॥

'इन्द्रो मदाय वावृधे'[17] 'नकिष्टं कर्मणा नशत्'[18] ।
अवस्येत्[19] पादयोरत्र मुख्ययोः क्वचिदन्यथा ॥ ८ ॥

---

१. °वस्थान° वि॰ अ॰; °अर्चम° वि॰. २. °र्धर्चोऽवा° वि॰ अ॰. ३. °र्थं मूको. ४-४. ता अविज° वि॰ अ॰. ५. पद° वेंकस. ६-६. एकोऽर्थः वेंकस. ७. °न्यथोपसा° वि॰ अ॰. ८. पुर उष्णिक्षु च वि॰ अ॰; पुन उष्णीषु वि॰. ९-९. °जावधु (°धि अ॰) क्षिन्तिपिता वि॰ अ॰; ऋ ६,४८,१३. १०. दिदवेरि° वि॰ अ॰. ११. ऋ ६,४८,१८. १२. ऋ ७,६६,१६. १३. ऋ ८,४,२१. १४. एताः वि॰ अ॰. १५. °वे वि॰ अ॰. १६. ऋ १०,५३,१५. १७. ऋ १,८१,१. १८. ऋ ८,७०,३. १९. अपस्येद् वि॰ अ॰.

'नकिर्देवा मिनीमसि'[1] त्रिषु पादेष्ववस्यति ।
षट्पदायाश्च मध्ये स्याद् द्वयोर्वा पर्यवस्यति[2] ॥ ९ ॥

'स सुतः परि परवते'[3] 'निरग्ने वा पा कृणवते'[4] ।
निदर्शनमृषी तत्र दर्शयामास शौनकः ॥ १० ॥

'सुषुमा यातमद्रिभिः'[5], 'नहि वां ववयामहे'[6] ।
'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्'[7] इति सप्तपदा इमाः ॥ ११ ॥

एषु[8] सप्तस्ववस्यन्ति द्वाभ्यां द्वाभ्यां ततः परम् ।
पादेषु त्रिष्ववस्थानं चतुर्ष्वपि[9] च कुर्वते ॥ १२ ॥

त्र्यवस्यां छान्दसा विप्रा 'नहि वां ववयामहे'[6] ।
द्वयोः पञ्चसु वाऽवस्येत्[10] सा 'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्'[7] ॥ १३ ॥

'स हि शर्धो न मारुतम्'[11] त्रिषु पूर्वमवस्यति ।
इत्युक्त्वा शौनको ब्रूयाद् अष्टौ पादा भवन्ति ते ॥ १४ ॥

पादे पादे समाप्यन्ते प्रायेणार्था मन्त्रान्तरा ।
विशेषेऽक्षरतः पादः 'इमं मे वरुण श्रुधि'[12] ॥ १५ ॥

[13]श्रुधीमं हवं[13] चरण पादे श्रूयते [14]समस्थय ।
हवमित्यस्य[14] पादान्तः श्रुधीत्यत्रेति शौनकः ॥ १६ ॥

अग्निमीळे[15] पुरोहितं पञ्चस्वर्थपर्यवस्थितिः ।
यथा तदोदाहरणं सर्वदं च प्रदर्शयेत् ॥ १७ ॥

यदि यज्ञस्य देवोऽग्निरिति तत्रार्थ इष्यते ।
प्रतिपाद्यसमर्थभेदात् तदा[16] नैषा निदर्शनम् ॥ १८ ॥

---

1. ऋ १०,१३४,७. 2. °वस्यति: वि² अ; °वस्यतः वि¹. 3. ऋ ८,४१,३. 4. ऋ ८, ४७,१५, 5. ऋ १,१३७,१. 6. ऋ ८,४०,२. 7. ऋ १०,१३३,१. 8. इषु वि² अ¹. 9. °र्वे वि² अ¹. 10. वापस्य वि² अ¹; चापस्येत् वि¹. 11. ऋ १,१२७,६. 12 ऋ १,२५,१९. 13-13. श्रुधीमहं वि² अ¹; श्रुधिमह वि¹. 14-14. °यमवम् °यभव वि² अ¹, °यहवम् वि¹. 15 अग्नीळे वेङ्कट. 16. तथा वि¹.

[1]अथाप्यर्थं स्वभावेन[1] न[2] पादेषु व्यवस्यति ।
[3]श्रुतेनं मित्रावरुणौ[3] विधात् तत्र निदर्शनम् ॥ १९ ॥

सम्बोधनादुदात्तत्वम्[4] इह प्राप्त न दृश्यते ।
ऋतावृधपदे[5] तस्माद् अविराम प्रतीयते ॥ २० ॥

इदमत्रावगन्तव्यम् अवधानविवर्जित ।
यावन्ति[6] शक्नुयाद् वक्तुम् अप्राणन्नेव [7]मानवः ॥ २१ ॥

तावद्भिरक्षरैरर्थः प्रायेण प्रतिपाद्यते ।
गायत्र्यादिजगत्यन्तम् अप्राणन्नेव[8] भाषते ॥ २२ ॥

[8]अथाप्यतिजगत्यादिम् उच्चारयति[8] मानव ।
अवधानपरोऽप्राणन्[9] सप्तक चतुरुत्तरम् ॥ २३ ॥

महता प्रणिधानेन यत्नेन महताऽपि च ।
[10]उत्तम सप्तक प्राहुरत्युक्त्यन्तमिति स्थिति[10] ॥ २४ ॥

लौकिकार्थस्वभावेन सप्तकानां यथाक्रमम् ।
वेदे भूयान् प्रयोगोऽभूद् अल्पोऽथाल्पतरोऽपि च ॥ २५ ॥

इतिच्छन्दस्सु वक्तव्यम् अध्यायादिषु दर्शितम् ।
अस्माभिरष्टके षष्ठे ज्ञानदेतद् विमुच्यते ॥ २६ ॥ इति[11] ॥

[१३]

[12]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[12] ।

सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोम । पुनान । अर्षति । सहस्रऽधार । अतिऽअवि । वायो । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० असित[13] । सोम[14] । सोम[15] पुनान गच्छति सहस्रधार दशापवित्रमतिगच्छन्[16]
वायो इन्द्रस्य च पानाय संस्कृत पात्रम् ॥ १ ॥

---

१ १. °र्थस्व° वि[13] अ[1]   २. नास्ति मूको.   ३. ऋ १,२,८.   ४ °बोधा° वि[1] अ[3], °बोध° वि[1].   ५ °धे प° वि[2]   ६ पादं तु वि[3] अ[1], नास्ति वि[1].   ७ °ण देव वि[1,2] अ[1].   ८-८. अथा जग° वि[1,2] अथा ००जग ००त्यु ००चार° अ[1]   ९. अवसानपरोमाणान् वि[1,2] अ[1].   १०-१० नास्ति वि[1].   ११ नास्ति वि[1], इति कारिका अ[1]   १२-१२. नास्ति मूको.   १३. °तम् वि[3].   १४. °म मूको.   १५ नास्ति वि[1].   १६. °मधि ...त् वि[3] अ[1], °मधिगच्छन् वि[1].

पवमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत । सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

पवमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देवऽवीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमानम् हे रक्षणकामाः[1] मेधाविनम् अभि [2]प्र गायत[2] अभिषूयमाणम् देवपानाय ॥ २ ॥

पवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पवन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः । गृणानाः । देवऽवीतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [3]क्षरन्ति अन्नलाभाय[3] सोमाः[4] बहुबलाः स्तूयमानाः यज्ञार्थम् ॥ ३ ॥

उत नो वाजसातये पवस्व बृहतीरिषः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजऽसातये । पवस्व । बृहतीः । इषः । द्युऽमत् । इन्दो इति । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् अन्नलाभाय पवस्व[5] महती[6] इषः धाराः दीप्तिमत् इन्दो सुवीर्यम् च । अपि वा आयुधं[7] वाजसाति[8] ॥ ४ ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पवन्ताम् । आ । सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ते नः[9] सहस्रसङ्ख्यम् धनम् आ पवन्ताम् सुवीर्यम् च अभिषूयमाणाः देवाः इन्दवः ॥ ५ ॥

[10]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः[10] ॥

अत्या हियाना न हेतृभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारमव्यमाशवः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतृऽभिः । असृग्रम् । वाजऽसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अश्वाः प्रेर्यमाणाः इव प्रेरकैः वि अतिसृज्यन्ते[11] पवित्रम् युद्धाय सोमाः ॥ ६ ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वत्सं न धेनवः । दधन्विरे गभस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः । अर्षन्ति । इन्दवः । अभि । वत्सम् । न । धेनवः । दधन्विरे । गभस्त्योः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० शब्दकारिणः गच्छन्ति इन्दवः[12] वत्सम् इव धेनवः[13], ध्रियन्ते च बाह्वोः ॥ ७ ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमान कनिक्रदत् । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पवमान । कनिक्रदत् । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

---

१ °क्षका° मूको. २-२ प्रियागत वि° अ°. ३-३ °न्नलाः वि° अ°, °तेन्नलाः° वि° मूको. ४ °म वि° अ°. ५. °वस्व वि° अ°. ६. °न वि°, °र्थ अ°. ७ °साति वि°, °सति अ°. ८. न वि°. ९ °मान् वि° अ°. १०-१० नास्ति मूको. ११. °सज° वि°. १२ देव वि° अ°, °देव वि°. १३ येन वि° अ°.

वेङ्कट० पर्याप्तः इन्द्राय सोमः । हे पवमान! शब्दं कुर्वन् विश्वाः द्विषः अप जहि ॥ ८ ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः । योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपऽघ्नन्तः । अराव्णः । पवमानाः । स्वःऽदृशः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपघ्नन्तः अदातॄन् पवमानाः![1] सर्वस्य द्रष्टारः यज्ञस्य स्थाने सीदत ॥ ९ ॥

[2]इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः[2] ॥

[१४]

[3]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[3] ।

परि प्रासिष्यदत् कविः सिन्धोरूर्मावधि श्रितः । कारं बिभ्रत् पुरुस्पृहम् ॥१॥

परि । प्र । असिस्यदत् । कविः । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । श्रितः । कारम् । बिभ्रत् । पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० परि प्र स्यन्दते कविः मेधावी सिन्धोः ऊर्मौ अधि श्रितः शब्दम् धारयन् बहुभिः स्पृहणीयम् ॥ १ ॥

गिरा यदी सबन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः । परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदि । सऽबन्धवः । पञ्च । व्राताः । अपस्यवः । परिऽकृण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्तुत्या यदि एनं समानबन्धनाः पञ्च जनाः कर्मेच्छवः अलङ्कुर्वन्ति धारकम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अस्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् अस्य बलिनः रसे विश्वे देवाः माद्यन्ति, यदि गोविकारैः छाद्यते ॥ ३ ॥

निरिणानो वि धावति जहच्छर्याणि तान्वा । अत्रा सं जिघ्नते युजा ॥ ४ ॥

निःऽरिणानः । वि । धावति । जहत् । शर्याणि । तान्वा । अत्र । सम् । जिघ्नते । युजा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दशापवित्रादधः गच्छन् विविधम् धावति विसृजन् वस्त्रसम्बन्धीनि[4] शर्याणि द्वाराणि । अथ अत्र[4] आहूतः[5] संस्तुत्या आगतो भवति सहायेन[6] इन्द्रेण इति ॥ ४ ॥

नप्तीभिर्यो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा । गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥

---

१ °नः मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. तु. ऋ ९,७८,१; वैर १,१०५५ e,f ४. नास्ति मूको. ५. आभूतः वि[1] अ[1]. ६. सखावे वि[1] अ[1].

न॒प्तीभि॑ । यः । वि॒वस्व॑तः । शु॒भ्रः । न । म॒मृ॒जे । यु॒वा । गाः । कृ॒ण्वा॒नः । न । निः॒ऽनिज॑म् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परिचरत[1] हस्ताज्जाताभिः पौत्रस्थानीयाभिः अङ्गुलिभिः यः मृज्यते शोभमान[2] [3]अश्व इव[3] युवा, गोविकारान्[4] च कुर्वन् आत्मनो रूपम् इति ॥ ५ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

अति॑ श्रि॒ती ति॑र॒श्चता॑ ग॒व्या जि॑गा॒त्यण्व्या॑ । व॒ग्नुमि॑यर्ति॒ यं वि॒दे ॥ ६ ॥

अति॑ । श्रि॒ती । ति॒र॒श्चता॑ । ग॒व्या । जि॒गा॒ति॒ । अण्व्या॑[6] । व॒ग्नुम् । इ॒य॒र्ति॒ । यम् । वि॒दे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनुभूय अति गच्छति श्रयणार्थं तिरश्चीनं गव्यानि श्रयणानि[7] प्रति । [8]अङ्गुल्या अभिपूयमाण[8] शब्दम्[9] च प्रेरयति, यम् अहं शब्दं जानामि शृणोमि[10] इति ॥ ६ ॥

अ॒भि क्षिपः॒ सम॑ग्मत म॒र्जय॑न्तीरि॒षस्पति॑म् । पृ॒ष्ठा गृ॑भ्णत वा॒जिनः॑ ॥ ७ ॥

अ॒भि । क्षिपः॑[11] । सम् । अ॒ग्म॒त॒ । म॒र्जय॑न्तीः । इ॒षः । पति॑म् । पृ॒ष्ठा । गृ॒भ्ण॒त॒ । वा॒जिनः॑ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि सम् गच्छन्ते[12] अङ्गुलयः अभिमृशन्त्य[13] अन्नानाम् पतिम् सोमम् । ता अस्य सोमस्य पृष्ठानि गृह्णन्ति अभिषवाय ॥ ७ ॥

परि॑ दि॒व्यानि॒ मर्मृ॑श॒द् विश्वा॑नि सोम॒ पार्थि॑वा । वसू॑नि याह्यस्म॒युः ॥ ८ ॥

परि॑ । दि॒व्यानि॑ । मर्मृ॑शत् । विश्वा॑नि । सो॒म॒ । पार्थि॑वा । वसू॑नि । या॒हि॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दिव्यानि पार्थिवानि च सर्वाणि वसूनि परि स्पृशन् [13]सोम! अस्मत्काम[13] गच्छ ॥ ८ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्गः[5] ॥

[१५]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः[1] । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[2] ।

ए॒ष धि॒या या॒त्यण्व्या॒ शूरो॒ रथे॑भिरा॒शुभिः॑ । गच्छ॒न्निन्द्र॑स्य निष्कृ॒तम् ॥ १ ॥

ए॒षः । धि॒या । या॒ति॒ । अण्व्या॑ । शूरः॑ । रथे॑भिः । आ॒शुऽभिः॑ । गच्छ॑न् । इन्द्र॑स्य । निः॒ऽकृ॒तम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० एष कर्मणा गच्छति अङ्गुल्याऽभिषुत[14] इव [15]सन् शूर[15] रथैः शीघ्रैः[16] गच्छन् इन्द्रस्य स्थानं दिवम् इति ॥ १ ॥

---

१. °रिहर° वि² अ¹. २. शोभन वि¹. ३-३. °अश्व° वि² अ¹. ४. गोवि° वि¹ अ¹. ५-५. नास्ति मूको. ६. अङ्गुलिनाम (तु. निघ २,५). ७. °णानि वि¹ अ¹. ८-८. °ल्यभि° वि¹. ९. तु. निघ १,११. १०. °णोमि मूको. ११. °न्ते वि² अ¹. १२. °च्छन्त वि¹², °भिमृशन्त्य अ¹. १३-१३. सोऽस्म° वि¹. १४. °पूयमाणा वि¹. १५-१५. सञ्चरे वि¹, सच्चूरे अ¹, सञ्चारो वि¹. १६. शीघ्र अ¹.

एष पुरू धियायते बृहते देवतातये । यत्रामृतास आसते ॥ २ ॥

एषः । पुरु । धियाऽयते । बृहते । देवऽतातये । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ २ ॥

वेङ्कट० एषः[1] सोमः[2] बहु कर्म इच्छति महते यज्ञाय, यत्र देवाः वसन्ति ॥ २ ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा । यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः । हितः । वि । नीयते । अन्तरिति । शुभ्रऽवता । पथा । यदि । तुञ्जन्ति । भूर्णयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषः 'पात्रेषु निहितः'[3] हविर्धानादाहवनीयं प्रति विविधम्[4] नीयते हविर्धानाऽऽहवनीययोः अन्तः शोभावता मार्गेण, यदि एनं देवेभ्यः प्रयच्छन्ति हरणशीला ऋत्विजः ॥ ३ ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते यूथ्यो वृषा । नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः । शृङ्गाणि । दोधुवत् । शिशीते । यूथ्यः । वृषा । नृम्णा । दधानः । ओजसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः शृङ्गाणि कम्पयन्[5] निश्यति यूथभवः 'वृषा धनानि'[6] प्रयच्छन्[7] बलेन ॥ ४ ॥

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः मरुद्भिः सह गच्छति वाजी शोभमानैः अंशुभिः युक्तः पतिः सिन्धूनाम् भवन् ॥ ५ ॥

एष वसूनि पिब्दना परुषा ययिवाँ अति । अव शादेषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिब्दना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शादेषु । गच्छति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषः आच्छादकानि पीडनानि रक्षांसि परुषा[8] अति[9] गच्छन् अव[9] गच्छति[10] शासनीयेषु रक्षस्सु ॥ ६ ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । इषः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एतम् उप मृजन्ति मार्जनीयम् द्रोणकलशेषु मनुष्याः प्रकुर्वाणम् महान्ति अन्नानि ॥ ७ ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतयः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतयः । सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

---

१. कर्म एषः मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. हितः पात्रेषु अ॰. ४. ... विधं वि॰. ५. °यन्तः वि॰ अ॰; °यन्ते वि॰. ६-६. द्रव्याणि वि॰ अ॰. ७. प्रयच्छन् वि॰ अ॰. ८. अर्थः ? (द्र. ७मो मन्त्रे द्रोणेषु, ९,१७,४ प्रभृ. कलशेषु). ९. अव मूको. १०. गच्छन्ति वि॰.

वेङ्कट० तम् इमम् दश अङ्गुल्यः परिचरन्ति गाः च ऋत्विजः स्वायुधम् मादयितृतमम्। मृजि[1] परिचरणकर्मा इति ॥ ८ ॥

[2]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

[१६]

[3]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[3] ।

प्र ते सोतार ओण्योः रसं मदाय घृष्वये । सर्गो न तक्त्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । घृष्वये । सर्गः । न । तक्ति । एतशः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र स्थापयन्ति तव रसम् अभिषोतारः द्यावापृथिव्योः रसं देवानां च मनुष्याणां च[4] मदाय शत्रूणां घर्षणशीलाय । स च अभिषूयमाणः[4] रमः अश्व इव विसृष्टः गच्छति ॥ १ ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो वसानमन्धसा । गोषामण्वेषु सश्चिम ॥ २ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । रथ्यम् । अपः । वसानम् । अन्धसा । गोऽसाम् । अण्वेषु । सश्चिम ॥ २ ॥

वेङ्कट० दक्षस्य कर्मणा प्राणस्य नेतारम् उदकानि आच्छादयन्तम्[5] अन्धसा अयणाञ्जेन सह गवाम्[5] दातारम् अङ्गुलीषु संयोजयाम[6] ॥ २ ॥

अनप्तमप्सु दुष्टरं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अनप्तम् । अप्ऽसु । दुस्तरम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ऋत्विभिः अनाप्तम् आन्तरिक्ष्यासु अप्सु स्थितम्[7] दुस्तरम्[7] सोमम् पवित्रे आ सृज । तदेवाह— पुनीहि इन्द्रस्य पानार्थम् इति ॥ ३ ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्षति । क्रत्वा सधस्थमासदत् ॥ ४ ॥

प्र । पुनानस्य । चेतसा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । क्रत्वा । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति पूयमानस्य [10]अशा पवित्रं[10] [11]चेतसा बुद्धिपूर्वम् अभिषूयमाणस्य[11] । तदेवाह— सोमः पवित्रे अर्षति[11] इति । सोऽयम् प्रज्ञानेन नीयमानः सधस्थानम् आ सीदति ॥ ४ ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्दव इन्द्र सोमा असृक्षत । महे भराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमःऽभिः । इन्दवः । इन्द्र । सोमाः । असृक्षत । महे । भराय । कारिणः ॥ ५ ॥

---

१. मृजि मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. नास्ति अ[1]. ४. °भिभूय° मूको. ५-५. °कम°याच्छा° मूको. ६. भगवान् वि[2], भाषान् भगवान् अ. ७. म वि[1] अ[1]. ८. °ताम् मूको. ९. द्दष्टार° वि[1], इष्ट° वि[1]. १०-१०. अशा° वि[1] अ. ११. अर्षति चेतसा बुद्धिपूर्वमभिषूयमाणस्य मूको.

वेङ्कट० प्र असृजन् रथाम् अश्वैः सह इन्द्र! दीप्ता सोमा महते मद्ग्रामाय करणशीला ॥ ५ ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वा । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूयमान वस्त्र अविमये विश्वा श्रिय अभि गमयन् शूर इव गोषु युद्धार्थं प्रविष्ट तिष्ठति ॥ ६ ॥

दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्युलोकात् इव समुच्छ्रितमुदकम् वृद्धा सुतस्य सोमस्य धारा अनायासेन पवित्रे गच्छति ॥ ७ ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अव्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अव्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! मनुष्याणां मध्ये धनेन पूयमान विपश्चितम् रक्षसि[1] । तथा अवे वारं च[2] वि धावसि ॥ ८ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वर्गः[1] ॥

[१७]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असृग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनऽइव । सिन्धवः । घ्नन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असृग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति निम्नेन इव सिन्धवः घ्नन्त[3] शत्रून् क्षिप्रा[4] सोमा व्याप्ता[5] ॥ १ ॥

अभि सुवानास इन्दवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्दवः । वृष्टयः । पृथिवीम्ऽइव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् अभि अक्षरन्[7] सूयमाना[8] इन्दवः वृष्टय इव पृथिवीम् सोमाः ॥ २ ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

---

१ °ति वि[३] अ[१]. २ नास्ति वि[१]. ३-३ नास्ति मूको. ४ °न्तम् वि[३] अ[१]. ५ °प्राम् वि[३] अ[१], °प्रा वि[१]. ६ °प्ताम् वि[३] अ[१]. ७. °रत मूको. ८ °सूय° वि[३] अ[१].

अति॑ऽऊर्मि । म॒त्स॒र । मदः॑ । सोम॑ः । प॒वित्रे॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । वि॒ऽघ्नन् । रक्षां॑सि । दे॒व॒ऽयुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मद्गृद्॰ मदनशील॰ मद सोमः[1] पवित्रे गच्छति विघ्नन् राक्षसान् देवकामः ॥ ३ ॥

आ क॒लशे॑षु धावति प॒वित्रे॒ परि॑ षिच्यते । उ॒क्थैर्य॒ज्ञेषु॑ वर्धते ॥ ४ ॥

आ । क॒लशे॑षु । धा॒व॒ति॒ । प॒वित्रे॑ । परि॑ । सि॒च्य॒ते॒ । उ॒क्थैः । य॒ज्ञेषु॑ । व॒र्ध॒ते॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ धावति द्रोणकलशेषु पवित्रे परि सिच्यते शस्त्रैः च यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

अति॒ त्री सो॑म रोच॒ना रोह॒न् न भ्राज॑से॒ दिव॑म् । इ॒ष्णन्त्सूर्यं॒ न चो॑दयः ॥ ५ ॥

अति॑ । त्री । सो॒म॒ । रो॒च॒ना । रोह॑न् । न । भ्रा॒ज॒से॒ । दिव॑म् । इ॒ष्णन् । सूर्य॑म् । न । चो॒द॒यः॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्रीन् लोकान् अति रोहन् च सोम! त्वं द्युलोकम् भ्राजसे प्रकाशयसि[2] । तथा गच्छन् सूर्यम् च चोदयसि ॥ ५ ॥

अ॒भि विप्रा॑ अनूषत मू॒र्धन्य॒ज्ञस्य॑ का॒रवः॑ । दधा॑ना॒श्चक्ष॑सि प्रि॒यम् ॥ ६ ॥

अ॒भि । विप्राः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । मू॒र्धन् । य॒ज्ञस्य॑ । का॒रवः॑ । दधा॑नाः । चक्ष॑सि । प्रि॒यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति विप्रा मूर्धन् यज्ञस्य कर्तारः दधानाः तेजसि सोमं प्रियम् ॥ ६ ॥

तमु॑ त्वा वा॒जिनं॒ नरो॑ धी॒भिर्विप्रा॑ अव॒स्यवः॑ । मृ॒जन्ति॑ दे॒वता॑तये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । वा॒जिन॑म् । नरः॑ । धी॒भिः । विप्राः॑ । अ॒व॒स्यवः॑ । मृ॒जन्ति॑ । दे॒वऽता॑तये ॥

वेङ्कट० तम् उ त्वा वाजिनम् मनुष्याः कर्मभिः विप्राः रक्षणेच्छवः[3] शोधयन्ति यज्ञाय ॥ ७ ॥

मधो॒र्धारा॒मनु॑ क्षर ती॒व्रः स॒धस्थ॒मास॑दः । चारु॑र्ऋ॒ताय॑ पी॒तये॑ ॥ ८ ॥

मधोः॑ । धारा॑म् । अनु॑ । क्ष॒र॒ । ती॒व्रः । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒दः॒ । चारुः॑ । ऋ॒ताय॑ । पी॒तये॑ ॥

वेङ्कट० मधो धाराम् [4]अनु क्षर तीव्रसरस्त्वम्[4] स्थानम् आ सीद चारु॰ त्वं यज्ञार्थं पानाय[5] इति ॥ ८ ॥

[6]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः[6] ॥

[९८]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

परि॑ सुवा॒नो गि॑रि॒ष्ठाः प॒वित्रे॒ सोमो॑ अक्षाः । मदे॑षु सर्व॒धा अ॑सि ॥ १ ॥

---

१. °म वि॰ अ॰. २. °यम वि॰ अ॰, नास्ति बि॰. ३ नास्ति मूको. ४-४. °-गी प्रसर त्व वि॰ अ॰; °स्तीव्रसरस्त्वं वि॰. ५. पादाय वि॰, पादय अ॰. ६-६. नास्ति मूको.

परि । सुवानः । गिरिऽस्थाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि अरति सूयमानः ग्रावसु स्थितः पवित्रे सोमः । स स्तोतृषु सर्वस्य धाता भवसि मादकेषु ॥ १ ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः । मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

त्वम् । विप्रः । त्वम् । कविः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् मेधावी, त्वम् क्रान्तः, मधु च प्र यच्छसि जातम् अन्नात्[२] ॥ २ ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत । मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

तव । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । पीतिम् । आशत । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तव सर्वे देवाः सङ्गताः प्राप्नुवन् पानम् ॥ ३ ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे । मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥

आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः । दधे । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ दधाति यः[३] सर्वाणि वरणीयानि धनानि हस्तयोः सोमः ॥ ४ ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते । मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । सम् । मातराऽइव । दोहते । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० †यः इमे द्यावापृथिव्यौ महत्यौ सम् दोग्धि, यथा एकः वत्सो[४] द्वे मातरौ इति ॥ ५ ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजेभिरर्षति । मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥

परि । यः । रोदसी इति । उभे इति । सद्यः । वाजेभिः । अर्षति । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः इमे द्यावापृथिव्यौ अन्नैः सद्यः परि गच्छति ॥ ६ ॥

स शुष्मी कलशेष्वा पुनानो अचिक्रदत् । मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥

सः । शुष्मी । कलशेषु । आ । पुनानः । अचिक्रदत् । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स बलवान् कलशेषु पूयमानः शब्दं करोति ॥ ७ ॥

"इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्गः" ॥

१. अक्षरत् वि', अक्षर अ', अक्षन् वि'. २. स वि' अ'. ३-३. नास्ति वि'. † यदा वि' अ'. ४-४. नास्ति मूको.

[१९]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु । तन्नः पुनान आ भर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । उक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसु । तत् । नः । पुनानः । आ । भर ॥ १ ॥

वेङ्कट० यत् सोम ! चायनीयम्[2] प्रशस्यम् दिव्यम् पार्थिवम् च [3]धनम्, तत् † नः पूयमानः आ हर[3] ॥ १ ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थः । स्वर्पती इति स्वःऽपती । इन्द्रः । च । सोम । गोपती इति गोऽपती । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

वेङ्कट० [4]युवम् हि स्थः सर्वस्य स्वामिनौ, इन्द्रः त्वम् † च हे सोम ![4] गवां च स्वामिनौ । तौ अस्माकम् ईश्वरौ आप्याययतम् कर्माणि ॥ २ ॥

वृषा पुनान आयुषु स्तनयन्नधि बर्हिषि । हरिः सन्योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनानः । आयुषु । स्तनयन् । अधि । बर्हिषि । हरिः । सन् । योनिम् । आ । असदत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्षिता पूयमान[5] मनुष्येषु शब्दं कुर्वन् अधि बर्हिषि हरितवर्णः[6] सन् आ सीदति स्थानम् ॥ ३ ॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सूनोर्वत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अवावशन्त । धीतयः । वृषभस्य । अधि । रेतसि । सूनोः । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभिकामं [7]कुर्वन्ति धीयमाना वसतीवर्यः वृषभस्य रेतसि । सोमं कामयन्त इत्यर्थः[7] । तदेवाह — आत्मना सूतस्य वत्सस्य सोमस्य रेतसि अवावशन्त[8] मातरः आपः[9] इति ॥ ४ ॥

कुविद्वृषण्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्रं दुहते पयः ॥ ५ ॥

कुवित् । वृषण्यन्तीभ्यः । पुनानः । गर्भम् । आऽदधत् । याः । शुक्रम् । दुहते । पयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अत्यन्तं वृषणम् आत्मानम् [10]इच्छन्तीभ्यः वसतीवरीभ्यः[10] पूयमानः सोम गर्भम् आधत्ते । याः[11] वसतीवर्यो भूत्वा [3]दीप्तम् पयः दुहते इति[3] ॥ ५ ॥

उप शिक्षापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रुषु । पवमान विदा रयिम् ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. पाय° मूका. ३-३. धः वि°; † नास्ति वि° अ°. ४-४. युरितम् वि; † नास्ति वि° अ°. ५. पूय° वि°. ६. हरित वि° अ°. ७-७. कु° धः वि°. ८. अवाव° मूको. ९. अप मूको. १०-१०. इच्छन्तीभ्यः वि° अ°, नास्ति वि°. ११. नास्ति वि°, य अ°.

उप । शिक्ष । अपऽतस्थुषः । भियसम् । आ । धेहि । शत्रुषु । पवमान । विदाः । रयिम् ॥६॥

वेङ्कट० 'समीपे कुरु विमुखान् असङ्गतान्, भयम्' च आ धेहि शत्रुषु पवमान! तेषां धनम् च विन्द इति ॥ ६ ॥

नि शत्रोः सोम वृष्ण्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर । दूरे वा सतो अन्ति वा ॥ ७ ॥

नि । शत्रोः । सोम । वृष्ण्यम् । नि । शुष्मम् । नि । वयः । तिर । दूरे । वा । सतः । अन्ति । वा ॥

वेङ्कट० विनाशय[2] सोम! शत्रोः[3] बलम् तेजः अन्नम् च दूरे वा अन्तिके वा विद्यमानस्य ॥७॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्गः' ॥

[२०]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

प्र कविर्देववीतयेऽव्यो वारेभिरर्षति । साह्वान् विश्वा अभि स्पृधः ॥ १ ॥

प्र । कविः । देवऽवीतये । अव्यः । वारेभिः । अर्षति । साह्वान् । विश्वाः । अभि । स्पृधः ॥१॥

वेङ्कट० प्र गच्छति कविः यज्ञाय अवेः वालेभ्य 'अभिभवन्† सर्वान् शत्रून्' ॥ १ ॥

स हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तमिन्वति । पवमानः सहस्रिणम् ॥ २ ॥

सः । हि । स्म । जरितृऽभ्यः । आ । वाजम् । गोऽमन्तम् । इन्वति । पवमानः । सहस्रिणम् ॥२॥

वेङ्कट० 'स हि खलु स्तोतृभ्यः अन्नं गोमत्' प्रेरयति पवमानः सहस्रसङ्ख्यम् ॥ २ ॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे पवसे मती । स नः सोम श्रवो विदः ॥ ३ ॥

परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । पवसे । मती । सः । नः । सोम । श्रवः । विदः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि स्पृशसि विश्वानि धनानि चेतसा, क्षरसि[7] च स्तुत्या सह । स अस्मभ्यम् सोम! अन्नम् देहि ॥ ३ ॥

अभ्यर्ष बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥४॥

वेङ्कट० 'अभि गमय महतीम् कीर्तिम् हविष्मद्भ्यः' ध्रुवम् च रयिम् । इषम् च स्तोतृभ्यः आ भर ॥४॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वह्ने अद्भुत ॥ ५ ॥

१-१. त्रुटितम् मूको. २. °नाय वि° ३. °शा वि° अ°. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. अभि··· वि°. † °वन् वि° अ° ६-६. त्रुटितम् वि°. ७. °रसि वि° अ°.

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिथ । पुनानः । वह्ने । अद्भुत ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् राजा इव' सुकर्मा स्तुती सोम! आ विशसि पूयमान 'वोढः' महन्!' ॥ ५ ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्योः । सोमश्चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । सोमः । चमूषु । सीदति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स वोढा अन्तरिक्षे स्थितः दुस्तरः शोध्यमानः बाहुभ्याम् सोमः चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

क्रीळुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीळुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'क्रीडनशील दाता इव दानमिच्छन् पवित्रम् सोम! अतिगच्छसि प्रयच्छन्†' स्तोत्रे शोभन वीर्यम् इति ॥ ७ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः' ॥

[२१]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमाः । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते धावन्ति दीप्ताः सोमाः इन्द्राय घर्षणशीलाः' मादयितारः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥ १ ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुस्वये । वरिवःऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयःऽकृतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुन्वानं विवृण्वन्तः शत्रूणाम् 'अभियोक्तारः सुस्वयेः' यजमानाय धनस्य लम्भयितारः भवन्ति‡, स्वयम् एव स्तोत्रे' अन्नस्य कर्तारः ॥ २ ॥

वृथा क्रीळन्त इन्दवः सधस्थमभ्येकमित् । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्दवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरन् ॥

वेङ्कट० अनायासेन क्रीडन्तः इन्दवः एकम् सधस्थम्' अभि अक्षरन् । सिन्धोः ऊर्मौ' वसतीवरीषु वि अक्षरन् इति ॥ ३ ॥

१-१. व वि'. २-२. वोढव् वि' वोढम् अ'. ३-३. क्रीड० वि'. † 'प्रयच्छ वि', 'प्रयच्छस्य अ'. ४-४. नास्ति मूको. ५. धघ° वि'. ६-६. अभि न वि'. † सुषिये वि'. ‡ नास्ति वि'. ७. सधस्तम् वि'. ८. ऊर्मो वि', उर्वौ अ'.

एते विश्वानि वार्या पवमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पवमानासः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते विश्वानि वरणीयानि धनानि [1]पूयमाना व्याप्नुवन्[†] नियुक्ता[‡] इव अश्वा रथे[1] ॥४॥

आस्मिन् पिशङ्गमिन्दवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्दवः । दधात । वेनम् । आऽदिशे । यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥

वेङ्कट० [2]आ दधात अस्मिन्[2] पुरुषे बहुरूपम् इन्दवः ! कामम् आदिशे[3,4], यः[5] अस्मभ्यम् न[6] प्रयच्छति । सञ्जातकामो[7] हि[8] प्रयच्छति ॥ ५ ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥६॥

वेङ्कट० उरु भातीति[9] ऋभु (तु या ११,१५) स्वामी रथस्य । [10]स यथा रथस्य[10] नेतारं सारथिम् नवम्[11] अग्र आधत्ते, तथा अस्मिन् प्रज्ञानम् आधत्त आदिशे[12] । यः अस्मभ्यम् न [13]प्रयच्छति । दीप्ताः पवध्वम् उदकेन[13] ॥ ६ ॥

एत उ त्ये अवीवशन् काष्ठां वाजिनो अक्रत । सतः प्रासाविषुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्ये । अवीवशन् । काष्ठाम् । वाजिनः । अक्रत । सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥

वेङ्कट० [14]त इमे यज्ञं कामयन्ते[14] । कान्तवा[15] च वासस्थानम्[16] वाजिनः[17] अकुर्वन् द्रोणकलशान् । सतः च प्र असाविषुः स्तोत्रम् अपि वा बुद्धिम् । [18]त्वं सोमासि सत्पतिः[18] (ऋ १,९१,५) इति उक्तम् ॥ ७ ॥

[19]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्गः[19] ॥

[२२]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

एते सोमास आशवो रथा इव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमासः । आशवः । रथाःऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः[2] शीघ्राः[3] रथा इव प्र हेषन्ते[4] [5]शब्दायन्ते अश्वा इव च विसृष्टा इति[5] ॥१॥

1-1. पूय… वि[1]. † न्या° वि[2]. ‡ मशिनि° अ[1]. 2-2. त्रुटितम् वि[1], अस्मिन् आद° वि[3] अ[1]. 3. तु. वें ऋ ६,४८,१४. 4. नास्ति मूको. 5. अत्र मूको. 6. °तराम: वि[3]. 7. मति वि[3]. 8. भो° वि[1] अ[1]. 9-9. नास्ति वि[1]. 10-10. °न्ते वि[1]. 11. शान्ता मूको. 12. वासस्था° वि[1,3]; वास° अ[1]. 13. पति वि[3] अ[1]. 14-14. नास्ति मूको. 15. °नाम वि[1]. 16. °प वि[3] अ[1]. 17. °टे° वि[3]. 18-18. न वि[1].

एते वाता इवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

वेङ्कट० [1]एते वाताः इव महान्त[1] पर्जन्यस्य इव च वृष्टयः अग्नेः इव च भ्रमाः अनायासेन निस्सरन्ति ॥२॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते पूताः प्राज्ञाः सोमाः दधिमिश्रणाः[2] प्रज्ञानेन वि अनशुः कर्माणि ॥ ३ ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृऽवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते [3]पवित्रेण मृष्टाः अमृताः हविर्धानात् सरन्तः[4] न श्राम्यन्ति दातुमिच्छन्तः[3] मार्गांश्च लोकान् च हवोतॄणाम् ॥ ४ ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसी । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उत्ऽतमम् । रजः ॥५॥

वेङ्कट० "एत पृष्ठानि" द्यावापृथिव्योः विविधं प्रयन्त वि आप्नुवन्ति, अपि[5] च इमम् उत्तमम् लोकम् ॥ ५ ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत्ऽतमम् । अनु । प्रऽवतः । आशत । उत । इदम् । उत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यज्ञम् तन्वानम् सोमम् उत्तमम् अनु [6]आशत अध स्थिताः । अपि च[6] इदम् उत्तमाय्यम्‡ ‡रत अन्वश्नुते[7] । पृथिव्या अन्तरिक्षेण च उत्तमीकृतम् उत्तमाय्यम्[8] इति ॥ ६ ॥

त्वं सोम पणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । ततं तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । ततम् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! पणिभ्य गोहितानि वसूनि आहृत्य धारयसि, [9]यज्ञम् प्रति[9] अनुस्यूतम् शब्दं च अकार्षीः[10] ॥ ७ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः[11] ॥

१-१. न्त वि[1]. २ °मिश्रिणा वि[2]. ३-३. प ॰ तो वि[1]. ४-४. नास्ति वि[1].
५ नास्ति वि[1] ६-६ °धाता अपि चे ॰॰ उत्तमाय्यम् वि[1]. †-† चेत् वि[1]. ‡ °माय्यम् वि[3] अ[1].
७ अनुश्नते वि[111], अ न अते अ[3]. ८. °माय्यम् वि[1] अ[1], °माय्यम् वि[1]. ९-९. नास्ति मूको
१०. कार्षीत् वि[3] अ[1], अकार्षीत् वि[1]

[२३]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

सोमा असृग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । आशवः । मधोः । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० सोमाः सृज्यन्ते[2] आशवः मदकरस्य मधोः धारया [3]लक्षीकृत्य सर्वाणि स्तोत्राणि[3] ॥ १ ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० [4]प्रत्नाः केचिद् अथा नवतरम्[4] पदम् अनु क्रमन्त इति पततः सोमान् आह । ते दीप्त्यै च कुर्वन्ति सूर्यम् इति ॥ २ ॥

आ पवमान नो भरार्यो अदाशुषो गयम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गयम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । इषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ भर पवमान! अस्मभ्यम् [5]अरेः अप्रयच्छतः[5] गृहम्, कुरु च प्रजावन्ति अन्नानि ॥ ३ ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभि पवन्ते [6]सोमाः गच्छन्तः मदकरं रसम् । अभि पवन्ते कोशम्† मधुच्यावकम्‡ इति रसम्[6] आह इति ॥ ४ ॥

सोमो अर्षति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

सोमः । अर्षति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुऽवीरः । अभिशस्तिऽपाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सोमः[7] पवते धारयिता कुर्वन्[8] [9]इन्द्रस्य प्रियकरम्[9] रसम् सुवीरः अभिशस्तेः पाता ॥ ५ ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्दो वाजं सिषाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधऽमाद्यः । इन्दो इति । वाजम् । सिसासि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [10]इन्द्राय सोम! पवसे[10] देवेभ्यः च सधमाद्हेतुः[11] । इन्दो![12] त्वम् अन्नम् दातुमिच्छसि ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. सृजयन्त अ'. ३-३. लक्षी° वि. ४-४. मुद्रितम् वि; ५-५. अरे: प्र° वि', अरे: प्र° वि' अ'. ६-६. सोमम् वि'. † कोशम् वि' अ. ‡ मधुच्याव° वि' अ'. ७. °मः वि'. ८. °र्वान्त वि' अ'. ९-९. °न्द्रिय° वि. १०-१०. नास्ति वि' अ'. ११. सदमा° अ वि'. १२. १२ वि'; ° अ', °न्दो वि'.

अस्य पीत्वा मदानामिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'मदकराणां मध्ये अमुम् पीत्वा इन्द्रः शत्रून् अप्रतिगतोऽयं† जघान, हन्तुं‡ च क्षिप्रम्' इति ॥ ७ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

[२४]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्दवः । श्रीणाना अप्सु मृञ्जत ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । अधन्विषुः । पवमानासः । इन्दवः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति[1] सोमाः पूयमानाः दीप्ताः । गोभिः श्रीयमाणाः[2] वसतीवरीषु च मृज्यन्ते ॥ १ ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अभि । गावः । अधन्विषुः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छन्ति गमनशीलाः[3] इव[4] इन्दवः आपः इव प्रवणेन गच्छन्त्यः । *पूयमानाः च इन्द्रम् व्याप्नुवन्ति* ॥ २ ॥

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्यतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । पवमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'प्र गच्छसि पवमान! सोम'[6] इन्द्रस्य पानाय नृभिः च गृहीतः, वि नीयसे च हविर्धानात् ॥ ३ ॥

त्वं सोम नृमादनः पवस्व चर्षणीसहे । सस्निर्यो अनुमाद्यः ॥ ४ ॥

त्वम् । सोम । नृऽमादनः । पवस्व । चर्षणिऽसहे । सस्निः । यः । अनुऽमाद्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! नृणां मदयिता पवस्व चर्षणीनाम्[9] अभिभवित्रे इन्द्राय, शुद्धः यः स्तोतव्यः ॥ ४ ॥

इन्दो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिधावसि । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ५ ॥

१-१ मू नि° वि° † असिगत वि° अ° ‡ हर्तुं वि° २-२ नास्ति मूको वि° अ° ३ गच्छन्ति वि° ४ अय° वि° अ° ५ मदन° वि° अ° ६ नास्ति वि° ७-७ नास्ति वि° ८-८ ° वि° ९ चर्षणीयानाम् वि°

इन्दो इति । यत् । अद्रिऽभिः । सुतः । पवित्रम् । परिऽधावसि । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥५॥

वेङ्कट० इन्दो![1] यदा त्वं ग्रावभिः सुतः पवित्रम् परिधावसि, तदा पर्याप्तं भवसि इन्द्रस्य शरीराय ॥ ५ ॥

पवस्व वृत्रहन्तमोक्थेभिरनुमाद्यः । शुचिः पावको अद्भुतः ॥ ६ ॥

पवस्व । वृत्रहन्ऽतम । उक्थेभिः । अनुऽमाद्यः । शुचिः । पावकः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मध्वः । देवावीरघशंसहा ॥ ७ ॥

शुचिः । पावकः । उच्यते । सोमः । सुतस्य । मध्वः । देवऽअवीः । अघशंसऽहा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० निर्मलः शोधकः उच्यते सोमः अभिषुतस्य मधोः[2] स्वरूपमिति अंशुभ्यः सुतं सोममाह । सोऽयं देवानामविता रक्षसां [3]हन्ता इति[3] ॥ ७ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[4] ॥

[२५]

[5]दृळ्हच्युत आगस्त्य ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे । मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥ १ ॥

पवस्व । दक्षऽसाधनः । देवेभ्यः । पीतये । हरे । मरुत्ऽभ्यः । वायवे । मदः ॥ १ ॥

वेङ्कट० [6]दृढच्युत आगस्त्यः । पवस्व बलस्य साधयिता[6] देवपानार्थं हे हरितवर्ण! मरुद्भ्यः वायवे च मदकरः ॥ १ ॥

पवमान धिया हितो३भि योनिं कनिक्रदत् । धर्मणा वायुमा विश ॥ २ ॥

पवमान । धिया । हितः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् । धर्मणा । वायुम् । आ । विश ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमान! अङ्गुल्या धृतः अभि विश स्थानम् शब्दं कुर्वन् । एतदेवाह— कर्मणा वायुम् आ विश इति । वायुः श्रायते 'पात्रम् इति' ॥ २ ॥

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनौ । अधि । प्रियः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

---

१. हे … इन्द्रस्य वि॰. २. मेधा। वि॰ म॰. ३-३. ह वि॰ ४-४. नास्ति मूको. ५-५. … ता वि॰. ६-६. त्रुटितम् वि॰.

वेङ्कट० ¹देवैः सह शोभते युधा वस्तिः¹ स्थाने कलशगतम् प्रियः कविप्राणो हृत्वा देवान् आत्मानं कामयमानः² ॥ ३ ॥

विश्वा रूपाण्याविशन् पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतास आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः । याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि रूपाणि आविशन् पूयमानः गच्छति³ कमनीयः, यत्र देवाः आसते ॥ ४ ॥

अरुषो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन् कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविऽक्रतुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ⁴आरोचमानः जनयन् शब्दान् सोमः पवते अनुषक्तम् इन्द्रम्⁴ गच्छन् क्रान्तप्रज्ञः ॥ ५ ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन पवस्व मादयितृतम ! पवित्रम् अतीत्य⁵ धारया कवे ! अर्चनीयस्य इन्द्रस्य स्थानम् प्राप्तुम् ॥ ६ ॥

⁶इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्गः⁶ ॥

[२६]

⁷इध्मवाहो दार्ढच्युत ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः⁷ ।

तमममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपऽस्थे । अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

वेङ्कट० इध्मवाहो⁷ ‘दार्ढच्युतः†’ । तम् परिमृजन्ति अश्वम् पृथिव्याः उपस्थे विप्राः सूक्ष्मया अङ्गुल्या⁸ ॥ १ ॥

तं गावो अभ्यनूषत सहस्रधारमक्षितम् । इन्दुं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनूषत । सहस्रऽधारम् । अक्षितम् । इन्दुम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् शब्दाः अभि स्तुवन्ति बहुधारम्⁹ अक्षीणम् इन्दुम्¹⁰ धर्तारम् स्वर्गस्य¹¹ ॥ २ ॥

१-१. त्रुटितम् वि¹. २. °मानम् वि² अ¹. ३. अ छे° वि² अ¹. ४-४. आ ... °दं वि¹. वि¹. ६-६. नास्ति मूको. ७. इदावा° वि² अ¹. ८-८. दार्ढच्यु... वि¹. [illegible]. अधीत्य वि¹ अ¹. ९. °धारणम् वि¹. १०. °न्दुः वि² अ¹. ११. नास्ति अ¹
† [illegible]

तं वेधां मेधयाह्यन् पवमानमधि द्यवि । धर्णसिं भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अह्यन् । पवमानम् । अधि । द्यवि । धर्णसिम् । भूरिऽधायसम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् विधातारम् [1]मेधया प्रहिण्वन्ति पवमानम् द्युलोक प्रति धारयितारम् बहूना धर्तारम्[1] ॥ ३ ॥

तमह्यन् भुरिजोर्धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अह्यन् । भुरिजोः । धिया । सम्ऽवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाभ्यम् ॥

वेङ्कट० तम्[2] प्रहिण्वन्ति[2] बाह्वो अङ्गुल्या सह वसन्तम्[3] परिचरन्त पतिम् वाच अहिंसम् ॥ ४ ॥

तं सानावधि जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । हर्यतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । हर्यतम् । भूरिऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [4]तम् समुच्छ्रिते[4] देशे अङ्गुल्य हरितवर्णम् प्रेरयन्ति ग्रावभि कमनीयम् बहो द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

तं त्वा हिन्वन्ति वेधसः पवमान गिरावृधम् । इन्दविन्द्राय मत्सरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पवमान । गिराऽवृधम् । इन्दो इति । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा[5] प्रेरयन्ति विधातार पवमान! स्तुत्या वृद्धम् इन्दुम् इन्दो![6] इन्द्राय मदकरम् ॥ ६ ॥

[7]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्ग[8] ॥

[२७]

[9]नृमेध आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[8] ।

एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो घ्नन्नप स्रिधः ॥ १ ॥

एषः । कविः । अभिऽस्तुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनानः । घ्नन् । अप । स्रिधः ॥ १ ॥

वेङ्कट० नृमेध । एष कवि अभिष्टुत पवित्र पूयते । तोशति[9] वधकर्मसु पठित (तु निघ २,१९) पीडनकर्मा । पूयमान अप[10] घ्नन् राक्षसान् ॥ १ ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित् परि षिच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एषः । इन्द्राय । वायवे । स्वःऽजित् । परि । सिच्यते । पवित्रे । दक्षऽसाधनः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि[२]. २ नास्ति वि[२] अ[१] ३ प्रहिण्वन् वि[१]. ४ °न्त वि[१], °न्त अ[१]. ५-५ सन्नति वि[१]. ६ त्वाम् वि[१] ७ नास्ति मूको ८-८. नास्ति मूको ९. भ तोगति वि[२], तो गति वि[१] अ[१] १० अव वि[१] अ[१], अपि वि[१].

वेङ्कट० एषः इन्द्राय वायवे सर्वस्य जेता परि षिच्यते पवित्रे हस्तगतः ॥ २ ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥३॥

वेङ्कट० एषः नृभिः विविधम् नीयते द्युलोकस्य मूर्धस्थानः[1] वृषा 'अभिषुतः सोमः'[2] पात्रेषु सर्वज्ञः ॥ ३ ॥

एष गव्युरचिक्रदत् पवमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥

एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पवमानः । हिरण्यऽयुः । इन्दुः । सत्राऽजित् । अस्तृतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः गाः इच्छन् शब्दम्[3] करोति पवमानः हिरण्यम् 'च इच्छन्'[4] उभयम् आहर्तुमिच्छन्[5] शत्रुभ्यः इन्दुः महतो जेता अहिंसितः ॥ ४ ॥

एष सूर्येण हासते पवमानो अधि द्यवि । पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पवमानः । अधि । द्यवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः सूर्येण स्पर्धते पवमानः अन्तरिक्षे पवित्रे मत्सरः[6] सोमः ॥ ५ ॥

एष शुष्म्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । असिष्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥६॥

वेङ्कट० एषः बलवान् स्यन्दते[7] अन्तरिक्षे वृषा हरिः पूयमानः इन्दुः इन्द्रम् च अभिगच्छति[8] ॥ ६ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः.'[9] ॥

[२८]

'प्रियमेध आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'[9]।

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अव्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एषः । वाजी । हितः । नृऽभिः । विश्वऽवित् । मनसः । पतिः । अव्यः । वारम् । वि । धावति ॥

वेङ्कट० प्रियमेधः । एषः वाजी हितः नृभिः सर्ववित् मनसः पाता दशापवित्रम्[10] वि धावति ॥ १ ॥

एष पवित्रे अक्षरत् सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

---

१. स्थाने वि'र, स्थले अ'. २ २. 'सुत एव सोम वि' अ', 'सुत सोम वि'. ३. दिव्यम् वि'; दुग्धम् अ'. ४ ४. कैरवन् वि' अ'. ५. इव वि' अ'. ६. मत्सर मूको. ७. 'न्दति मूको. ८. 'च्छतीति अ'. ९ ९. नास्ति मूको. १०. दिशा' मूको.

एष । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० एष 'पवित्रे क्षरति' साम दवार्थम् अभिषुत विश्वानि देवशरीराणि आविशन्[2] ॥ २ ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एष । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्यः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एष देव राजते[3] स्थाने अमर्त्य वृत्रहा [4]अत्यन्त देवकाम[4] ॥ ३ ॥

एष वृषा कनिक्रदद् दशभिर्जामिभिर्यतः । अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एष । वृषा । कनिक्रदत् । दशऽभिः । जामिऽभिः । यतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [5]एष वृषा[5] शब्द कुर्वन् दशभि [6]अङ्गुलीभि[6] सयत अभि धावति द्रोणकलशान्[7] ॥ ४ ॥

एष सूर्यमरोचयत् पवमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एष । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः । विऽचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एष[8] सूर्यम् रोचयति पवमान विद्रष्टा सर्वाणि च तेजांसि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एष । शुष्मी । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । अर्षति । देवऽअवीः । अघशंसऽहा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सिद्धसिद्धा ॥ ६ ॥

[9]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[9] ।

[२९]

[1]नृमेध आङ्गिरस ऋषि[1] । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

प्रास्य धारा अक्षरन् वृष्णः सुतस्यौजसा । देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धाराः । अक्षरन् । वृष्णः । सुतस्य । ओजसा । देवान् । अनु । प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र अक्षरन् अस्य धारा वृष्ण[10] अभिषुतस्य बलेन[11] देवान् प्रभवितुम्[12] इच्छत[13] ॥ १ ॥

सप्तिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

१ १ क्षरति पवित्रे मू[1], °अक्षरति वि[1] २. °शत् वि[3] अ[1]. ३ राजा तत्र वि[1] अ[1] ४ ४ °तदे° वि[1] ५ ५ नास्ति वि[1] अ[1] ६ अङ्गुलीभि वि[1] अ[1]. ७ नास्ति वि[1]. ८ °शात् मूको ९ ९ नास्ति मूको १० विष्ण वि[2], विष अ[1]. ११. °न न वि[3] अ[1]. १२. प्रनिम° मूको १३ °त त्रि[1] अ[1].

सस्निम्। मृजन्ति। वेधसः। गृणन्तः। कारवः। गिरा। ज्योतिः। जज्ञानम्। उक्थ्यम्॥ २॥

वेङ्कट० अश्वम् मृजन्ति वेधसः स्तुवन्तः[1] कारवः[2] स्तुत्या[3] ज्योतिः जायमानम् प्रशस्यम्। 'अयं हि ज्योतिर्यत् सोमः' (तु. माश ५,१,२,१०) इति॥ २॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो। वर्धा समुद्रमुक्थ्यम्॥ ३॥

सुऽसहा। सोम। तानि। ते। पुनानाय। प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो। वर्ध। समुद्रम्। उक्थ्यम्॥ ३॥

वेङ्कट० शोभनाऽभिभवानि तानि तेजांसि तव पूयमानस्य प्रभूतधन! सोम! वर्धय[4] द्रोणकलशम् प्रशस्यं पूरय इति॥ ३॥

विश्वा वसूनि संजयन् पवस्व सोम धारया। इनु द्वेषांसि सध्र्यक्॥ ४॥

विश्वा। वसूनि। सम्ऽजयन्। पवस्व। सोम। धारया। इनु। द्वेषांसि। सध्र्यक्॥ ४॥

वेङ्कट० सर्वाणि वसूनि संजयन्[5] पवस्व सोम! धारया, प्रेरय[6] च द्वेष्याणि सह॥ ४॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात् समस्य कस्य चित्। निदो यत्र मुमुच्महे॥ ५॥

रक्ष। सु। नः। अररुषः। स्वनात्। समस्य। कस्य। चित्। निदः। यत्र। मुमुच्महे॥ ५॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अप्रयच्छतः[7] शब्दात्[8] सर्वस्य यस्य कस्य चित् अपि निन्दायाः। यस्मिन् रक्षणे सति मुमुच्महे[9]॥ ५॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया। द्युमन्तं शुष्ममा भर॥ ६॥

आ। इन्दो इति। पार्थिवम्। रयिम्। दिव्यम्। पवस्व। धारया। द्युऽमन्तम्। शुष्मम्। आ। भर॥६॥

वेङ्कट० आ पवस्व इन्दो! दिव्यम् पार्थिवम् च धनम् धारया, दीप्तिमत् बलम् च आ हर[10]॥ ६॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[11]॥

[३०]

[11]बिन्दुराङ्गिरस ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[11]।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन्। पुनानो वाचमिष्यति॥ १॥

प्र। धाराः। अस्य। शुष्मिणः। वृथा। पवित्रे। अक्षरन्। पुनानः। वाचम्। इष्यति॥ १॥

वेङ्कट० बिन्दुः[12]। प्र अक्षरन् अस्य बलवतः धाराः अनायासेन पवित्रे[13]। पूयमानः वाचम् प्रेरयति[14]॥१॥

---

१. °नि वि[२]. २. तास्ते मूको. ३. °ता वि[२] अ[१]. ४. °यन् वि°. ५. °यन् वि[१] अ[१]. ६. °अभि अ[१]. ७. °त मूको. ८. °ब्दान् मूको. ९. मुमुच्महे मूको. १०. भार वि[१]. ११-११. नास्ति मूको. १२. इन्दुः वि[१] अ[१], बिन्दुः वि[२]. १३. °त्रः वि[१]; °त्र अ[१]. १४. °यतीत्यर्थः अ[१].

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिक्रदत् । इयर्ति वग्नुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

इन्दुः । हियानः । सोतृऽभिः । मृज्यमानः । कनिक्रदत् । इयर्ति । वग्नुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दुः प्रेर्यमाणः सोतृभिः[1] शोध्यमानः शब्दं कुर्वन् प्रेरयति शब्दम् इन्द्रस्य प्रियकरम् ॥२॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥

आ । नः । शुष्मम् । नृऽसह्यम् । वीरऽवन्तम् । पुरुऽस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व 'अस्माकं बलम्[2] नृणामभिभावुकम् पुत्रयुक्तम् बहुभिः स्पृहणीयम् सोम! धारया ॥३॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥

प्र । सोमः । अति । धारया । पवमानः । असिस्यदत् । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते सोमः धारया पूयमानः द्रोणकलशान्[3] प्रति आसदनाय ॥ ४ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

अप्ऽसु । त्वा । मधुमत्ऽतमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥

वेङ्कट० वसतीवरीषु त्वाम् मधुमत्तमम् हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभिः इन्दो![4] इन्द्रस्य पानाय ॥ ५ ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥

सुनोत । मधुमत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुनोत सुनुत[5] मधुरसम् सोमम् इन्द्राय वज्रिणे चारुम् बलवते[6] मदकरम् ॥ ६ ॥

[7]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः[7] ॥

[३१]

[8]गोतमो राहूगण ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[8] ।

प्र सोमासः स्वाध्यः पवमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । सुऽआध्यः । पवमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० गोतमः[8] । प्र अक्रमुः सोमाः सुकर्माणः[9] पूयमानाः[10], धनम् च कुर्वन्ति प्रज्ञापनम्[11] ॥१॥

---

१. स्तो' वि' अ'. २-२. अस्माकं बलं वि' अ'. ३. शान् मूको. ४. °न्दुम् मूको. ५. नास्ति वि. ६. °वत मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. म वि' अ'. ९. सवकर्मण वि'. १०. पूयमा वि' अ'. ११. प्रज्ञानम् वि' अ'.

सप्तिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वम् मृजन्ति वेधसः स्तुवन्तः[1] कारवः[2] स्तुत्या[3] ज्योतिः जायमानम् प्रशस्यम् । 'अयं हि ज्योतिर्यत् सोमः' (शु. माश ५,१,२,१०) इति ॥ २ ॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोभनाऽभिभवानि तानि तेजांसि तव सूयमानस्य प्रभूतधन! सोम! वर्धय[4] द्रोणकलशम् प्रशस्यं पूरय इति ॥ ३ ॥

विश्वा वसूनि संजयन् पवस्व सोम धारया । इनु द्वेषांसि सध्र्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । सम्ऽजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सध्र्यक् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि वसूनि संजयन्[5] पवस्व सोम! धारया, प्रेरय[6] च द्वेष्याणि सह ॥ ४ ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात् समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुच्महे ॥ ५ ॥

रक्ष । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुच्महे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अप्रयच्छतः[7] शब्दात्[8] सर्वस्य यस्य कस्य चित् अपि निन्दायाः । यस्मिन् रक्षणे सति मुमुच्महे[9] ॥ ५ ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व इन्दो! दिव्यम् पार्थिवम् च धनम् धारया, दीप्तिमत् बलम् च आ हर[10] ॥ ६ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[11] ॥

[३०]

[11]बिन्दुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[11] ।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥

प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

वेङ्कट० बिन्दुः[12] । प्र अक्षरन् अस्य बलवतः धाराः अनायासेन पवित्रे[13] । पूयमानः वाचम् प्रेरयति[14] ॥ १ ॥

---

१. °न्तः वि[2]. २. तारव मूको. ३. °त्या वि[3] अ[1]. ४. °यन् वि. ५. °यन् वि[1] अ[1]. ६. °यमि अ[1]. ७. °त मूको. ८. °ब्दात् मूको. ९. मुमुच्महे मूको. १०. भर वि[1]. ११-११. नास्ति मूको. १२. इन्दुः वि[1] अ[1], बिन्दुः वि[1]. १३. °त्रः वि[3]; °त्र अ[1]. १४. °यतीत्यर्थः अ[1].

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिक्रदत् । इयर्ति वग्नुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

इन्दुः । हियानः । सोतृऽभिः । मृज्यमानः । कनिक्रदत् । इयर्ति । वग्नुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दुः प्रेर्यमाणः सोतृभिः[1] शोध्यमानः शब्दं कुर्वन् प्रेरयति शब्दम् इन्द्रस्य प्रियकरम् ॥ २ ॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥

आ । नः । शुष्मम् । नृऽसह्यम् । वीरऽवन्तम् । पुरुऽस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व 'अस्माकं बलम्'[2] नृणामभिभावुकम् पुत्रयुक्तम् बहुभिः स्पृहणीयम् सोम ! धारया ॥ ३ ॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥

प्र । सोमः । अति । धारया । पवमानः । असिस्यदत् । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते सोमः धारया पूयमानः द्रोणकलशान्[3] प्रति आसदनाय ॥ ४ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

अप्ऽसु । त्वा । मधुमत्ऽतमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥

वेङ्कट० वसतीवरीषु त्वाम् मधुमत्तमम् हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभिः इन्दो ![4] इन्द्रस्य पानाय ॥ ५ ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥

सुनोत । मधुमत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुनोत सुनुत[5] मधुरतमम् सोमम् इन्द्राय वज्रिणे चारुम् बलवते[6] मदकरम् ॥ ६ ॥

[7]इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः[7] ॥

[३१]

[8]गोतमो राहूगण ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[8] ।

प्र सोमासः स्वाध्यः पवमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । सुऽआध्यः । पवमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० गोतमः[8] । प्र अक्रमुः सोमाः सुकर्माणः[9] पूयमानाः[10], धनम् च कुर्वन्ति प्रज्ञापनम्[11] ॥ १ ॥

---

१. स्तो॰ वि॰ अ॰. २-२. अस्मानं बले वि॰ अ॰. ३. शात् मूको. ४. °इम् मूको. ५. नास्ति वि॰. ६. °वत मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. म वि॰ अ॰. ९. सत्कमण वि॰. १०. पूरयन्त वि॰ अ॰. ११. प्रज्ञानम् वि॰ अ॰.

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो द्युम्नवर्धनः । भवा वाजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भव । इन्दो इति । द्युम्नऽवर्धनः । भव । वाजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योः[1] भव इन्दो! अन्नस्य वर्धकः । भव त्वम् अन्नानाम् पतिः ॥ २ ॥

तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः । सोम वर्धन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । वाताः । अभिऽप्रियः । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सोम । वर्धन्ति । ते । महः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् वाताः[2] अभितर्पयितारः । त्वदर्थमेव गच्छन्ति नद्यः । सोम! [3]उभये ते[3] तव महत्त्वम् वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् । भव । वाजस्य । सम्ऽगथे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गतेति (ऋ १,९१,१६) ॥ ४ ॥

तुभ्यं गावो घृतं पयो बभ्रो दुदुह्रे अक्षितम् । वर्षिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । गावः । घृतम् । पयः । बभ्रो इति । दुदुह्रे । अक्षितम् । वर्षिष्ठे । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् गावः घृतम् च [4]पयः च हे बभ्रुवर्ण![4] दुदुह्रे अक्षीणम्[5] वृद्धतमे समुच्छ्रिते स्थिताय इति ॥ ५ ॥

स्वायुधस्य ते सतो भुवनस्य पते वयम् । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ ६ ॥

सुऽआयुधस्य । ते । सतः । भुवनस्य । पते । वयम् । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वायुधस्य एव ते सतः हे भुवनस्य पते! वयम् इन्दो! सखित्वम् कामयामहे ॥ ६ ॥

[6]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः[6] ॥

[३२]

[7]श्यावाश्व आत्रेय ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदऽच्युतः । श्रवसे । नः । मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० श्यावाश्वः[7] । प्र अक्रमुः सोमाः[8] मदं क्षरन्तः श्रवसे मम हविष्मतः सुताः यज्ञे ॥ १ ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

1. °व्या वि[1] अ[1]. 2. पाता वि[1] अ[1]; पाताः वि[1]. 3-3. उभयेति मूको. 4-4. बभ्रुवर्णः° वि[1]; पयश्च बभ्र° वि[1]. 5. °ण मूको 6-6. नास्ति मूको. 7. °श्वाश्च अ[1]. 8. सोमो वि[1] अ[1].

आत । ईम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥२॥

वेङ्कट० [1]किञ्च पुनम्[1] त्रितस्य ऋषेः अङ्गुलयः हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभिः इन्दुम् इन्द्राय पानार्थम्, इति त्रितः यजमानं दृष्ट्वा वदति इत्याशयः ॥ २ ॥

आर्दीं हंसो यथा गणं विश्वस्यावीवशन्मतिम् । अत्यो न गोभिरज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गणम् । विश्वस्य । अवीवशत् । मतिम् । अत्यः । न । गोभिः । अज्यते ॥

वेङ्कट० किञ्च अयम् मनुष्यगणम्[2] यथा हंसः[3] वशं नयति शब्देन, तथा विश्वस्य बुद्धिम् वशं नयति सोमः. अश्वः[4] इव शीघ्रगः[5] पयोभिः अज्यते ॥ ३ ॥

उभे सोमावचाकशन्मृगो न तक्तो अर्षसि । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उभे इति । सोम । अवऽचाकशत् । मृगः । न । तक्तः । अर्षसि । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यौ सोम![6] अवेक्षमाणः[7] मृगः इव गच्छसि[8] गोभिः तक्तः[9] यज्ञस्य स्थानम् आ सीदन्[10] ॥ ४ ॥

अभि गावो अनूषत योषा जारमिव प्रियम् । अगन्नाजिं यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गावः । अनूषत । योषा । जारम्ऽइव । प्रियम् । [11]अगन् । आजिम् । यथा[11] । हितम् ॥

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति त्वां शब्दाः योषा जारम् इव प्रियम् सोमम् । सोमम् गच्छन्ति आजिम् यथा कश्चित् मित्रम् अभिगच्छति ॥ ५ ॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशो मघवद्भ्यश्च मह्यं च । सनिं मेधामुत श्रवः ॥ ६ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । सनिम् । मेधाम् । उत । श्रवः ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् धेहि[12] दीप्तम् अन्नम् [13]हविष्मद्भ्यः च, मह्यम् च[13] धनम् प्रज्ञाम्, अपि च कीर्तिम् इति ॥ ६ ॥

[14]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[14] ॥

[३२]

[15]त्रित आप्त्य ऋषिः । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः[15] ।

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषा इव ॥ १ ॥

१-१. एन किंच अ[1]. २. °ण वि[1], °णो अ[1]. ३. हंसोय वि[1] अ[1]. ४. सोम वि[1] अ[1]. ५. शीघ्रम् वि[1]. ६. नास्ति मूको. ७. अपेक्ष° मूको. ८ °च्छति मूको. ९. तरेता वि[1] अ[1], तत वि[1]. १०. °दत् वि[1] अ[1]. ११-११. द्र. ऋ ४,४१,८; ५,४१,४; ६,१४,६. १२. देहि अ[1]. १३-१३. हविष्मत्... वि[1] अ[1], °मत्भ्योश मह्यम वि[1]. १४-१४. नास्ति मूको.

प्र । सोमा॑सः । वि॒पः॒ऽचितः॑ । अ॒पाम् । न । य॒न्ति॒ । ऊ॒र्मयः॑ । वना॑नि । म॒हि॒षाः॒ऽइ॑व ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रितः । प्र गच्छन्ति[1] सोमाः[2] मेधाविनः अपाम् इव ऊर्मयः । यथा वनानि महिषाः अभिसरन्ति । वनानि[3] उदकानि ॥ १ ॥

अ॒भि द्रोणा॑नि ब॒भ्रवः॑ शु॒क्रा ऋ॒तस्य॒ धार॑या । वाजं॒ गोम॑न्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अ॒भि । द्रोणा॑नि । ब॒भ्रवः॑ । शु॒क्राः । ऋ॒तस्य॑ । धार॑या । वाज॑म् । गोऽम॑न्तम् । अ॒क्ष॒र॒न् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि द्रवन्ति[4] द्रोणकलशान्[5] सोमाः बभ्रुवर्णाः[5] दीप्ताः उदकस्य धारया । यजमानानाम् अन्नं च गोमत्[6] अभिक्षरन्ति ॥ २ ॥

सु॒ता इन्द्रा॑य वा॒यवे॒ वरु॑णाय म॒रुद्भ्यः॑ । सोमा॑ अर्षन्ति॒ विष्ण॑वे ॥ ३ ॥

सु॒ताः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ । वरु॑णाय । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । सोमाः॑ । अ॒र्ष॒न्ति॒ । विष्ण॑वे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

ति॒स्रो वाच॒ उदी॑रते॒ गावो॑ मिमन्ति धे॒नवः॑ । हरि॑रेति॒ कनि॑क्रदत् ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । वाचः॑ । उत् । ई॒र॒ते॒ । गावः॑ । मि॒म॒न्ति॒ । धे॒नवः॑ । हरिः॑ । ए॒ति॒ । कनि॑क्रदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋग्यजुःसामलक्षणाः[7] 'तिस्रः वाचः[8] ऋत्विजः प्रेरयन्ति । गावः च शब्दायन्ते धेनवः आशिरस्य दोग्ध्र्यः । सोमः च गच्छति शब्दं कुर्वन् ॥ ४ ॥

अ॒भि ब्रह्मी॑रनूषत य॒ह्वीरृ॒तस्य॑ मा॒तरः॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ दि॒वः शिशु॑म् ॥ ५ ॥

अ॒भि । ब्रह्मीः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । य॒ह्वीः । ऋ॒तस्य॑ । मा॒तरः॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ । दि॒वः । शिशु॑म् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ब्राह्मणप्रेरिता वाचः अभि स्तुवन्ति महत्यः यज्ञस्य मातृभूताः शोधयन्ति च दिवः सूनुम् ॥ ५ ॥

रा॒यः स॑मु॒द्राँश्च॒तुरो॒ऽस्मभ्यं॑ सोम वि॒श्वतः॑ । आ प॑वस्व सह॒स्रिणः॑ ॥ ६ ॥

रा॒यः । स॒मु॒द्रान् । च॒तुरः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । वि॒श्वतः॑ । आ । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्रिणः॑ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० धनस्य[9] पूर्णान्[10] चतुरः समुद्रान् अस्मभ्यम् सोम! सर्वतः आ पवस्व बहुसहस्राकान् इति महत् धनम् आशास्ते ॥ ६ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[11] ।

---

१. गच्छ° मूको. २. °म मूको. ३. नास्ति मूको. ४. क्षरन्ति वि[1]. ५. °शाव मूको. ६. गोभिः अ[1]. ७. °लक्षा. वि[1]. ८-८. नास्ति अ[1]. ९. समुद्रान् ध° वि[1] अ[1]. १०. °र्णा वि[2]. ११-११. नास्ति मूको.

[३४]

[1]त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

प्र सुवानो धारया तनेन्दुर्हिन्वानो अर्षति । रुजद् दृळ्हा व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवान । धारया । तना । इन्दु । हिन्वान । अर्षति । रुजत् । दृळ्हा । वि । ओजसा ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति धारया पवित्रेण इन्दु प्रेर्यमाण वि-श्लथयन्[2] दृढानि अपि [3]पुराणि बलेन[3]। तुमभाव छान्दस ॥ १ ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २ ॥

सुत । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्य । सोम । अर्षति । विष्णवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २ ॥

वृषाणं वृषभिर्यतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शक्मना पयः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषऽभि । यतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिऽभि । दुहन्ति । शक्मना । पय ॥३॥

वेङ्कट० वृषाणम्[4] सोमम्[4] वृषभि[4] ग्रावभि नियतम् अभि षुण्वन्ति । दुहन्ति कर्मणा सोमस्य पय ॥३॥

भुवत् त्रितस्य मर्ज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । सं रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मर्ज्य । भुवत् । इन्द्राय । मत्सर । सम् । रूपै । अज्यते । हरि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० भवति त्रितस्य[5] मार्ज्य, भवति च इन्द्राय मदकर, सम् अज्यते च दध्यादिभि हरितवर्ण ॥ ४ ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारु प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निऽमातर । चारु । प्रियऽतमम् । हवि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि दुहन्ति एन यज्ञस्य स्थानम् मरुत चारु प्रियतमम् हवि । मरुतो वृष्ट्या[6] ईशते, यतो सोमो जायते ॥ ५ ॥

समेनमह्रुता इमा गिरो अर्षन्ति सस्रुतः । धेनूर्वाश्रो अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अह्रुता । इमा । गिर । अर्षन्ति । सऽस्रुत । धेनू । वाश्र । अवीवशत् ॥६॥

१-१ नास्ति मूको. २ विश्लयं मूको. ३-३ बलेन पुराणि भ[1]. ४ नास्ति वि[1] भ[1]
५ नास्ति मूको. ६. वृष्टि वि[1] ७. °तस्य वि[1] भ[1]. ८ चारु वि[1]. ९ °भि[2]° वि[1] भ[1].

वेङ्कट० तम् गच्छन्ते एनम्[1] अकुटिलाः[2] इमाः गिरः स्तोतारः[3] । धेनुः स्तुतीः[4] वावशतीः[5] सोमः[6] कामयते[7] ॥ ६ ॥

[7]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[7] ॥

[३५]

[7]प्रभूवसुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

आ नः पवस्व धारया पवमान रयिं पृथुम् । यया ज्योतिर्विदासि नः ॥१॥

आ । नः । पवस्व । धारया । पवमान । रयिम् । पृथुम् । यया । ज्योतिः । विदासि । नः ॥१॥

वेङ्कट० प्रभूवसुः[8] । आ पवस्व अस्माकम् धारया पवमान! रयिम् विस्तीर्णम्, यया धारया अस्मान् ज्योतिः लम्भयसि ॥ १ ॥

इन्दो समुद्रमीङ्खय पवस्व विश्वमेजय । रायो धर्ता न ओजसा ॥ २ ॥

इन्दो इति । समुद्रम् । ईङ्खय । पवस्व । विश्वम् । एजय । रायः । धर्ता । नः । ओजसा ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दो! त्वम् उदकस्य प्रेरक!† विश्वस्य[9] च कम्पयितः! धनस्य[9] धर्ता भव अस्माकं बलेन ॥ २ ॥

त्वया वीरेण वीरवोऽभि ष्याम पृतन्यतः । क्षरा णो अभि वार्यम् ॥ ३ ॥

त्वया । वीरेण । वीरऽवः । अभि । स्याम । पृतन्यतः । क्षर । नः । अभि । वार्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वया वीरेण हे वीरवन्! अभि भवेम शत्रून् । अभि क्षर[11] अस्माकं धनम् ॥ ३ ॥

प्र वाजमिन्दुरिष्यति सिषासन्वाजसा ऋषिः । व्रता विदान आयुधा ॥ ४ ॥

प्र । वाजम् । इन्दुः । इष्यति । सिसासन् । वाजऽसाः । ऋषिः । व्रता । विदानः । आयुधा ॥

वेङ्कट० प्र ईरयति अन्नम् इन्दुः सम्भक्तुमिच्छन् स्तोतॄन् अन्नस्य दाता द्रष्टा कर्माणि आयुधानि च जानन् ॥ ४ ॥

तं गीर्भिर्वाचमीङ्खयं पुनानं वासयामसि । सोमं जनस्य गोपतिम् ॥ ५ ॥

तम् । गीःऽभिः । वाचम्ऽईङ्खयम् । पुनानम् । वासयामसि । सोमम् । जनस्य । गोऽपतिम् ॥५॥

---

१. वन वि॰. २. कु॰ वि॰ अ॰. ३. नास्ति मूको. ४. °ला वि॰ अ॰. ५. °म मूको. ६. °ते स्तुतीः मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. प्रभूतवसु वि॰ अ॰. ९-९. नास्ति वि॰. † प्रेरयिता अ॰. १०. धन॰ वि॰ अ॰. ११. रक्ष वि॰ अ॰.

वेङ्कट० तम् गीभि [1]मन्त्रोचम् । स्तुतिगन्तारम्[1](?), पूयमानम् गोभि वासयाम[2] सोमम् जनस्य गवां पालयितारम् ॥ ५ ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मणस्पतेः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधार । धर्मणः । पतेः । पुनानस्य । प्रभुऽवसोः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्व यस्य कर्मणि जन ध्रियते कर्मण पते[3] पूयमानस्य प्रभूतधनस्य, [4]त गीभि[4] मन्त्रोचम् इति ॥ ६ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्ग[5] ॥

[३६]

[6]प्रभुवसुराङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[6] ।

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्वोः सुतः । कार्ष्मन् वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असर्जि । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्वोः । सुतः । कार्ष्मन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० विसृष्ट[7] अश्व इव पवित्रे अधिषवणफलकयो सुत[8] । कार्ष्मन्[9] युद्ध भवति इतरेतर कृषन्तीति । तस्मिन् अश्व[7] नि अक्रमीत् इति सोममाह ॥ १ ॥

स वह्निः सोम जागृविः पवस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पवस्व । देवऽवीः । अति । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥

वेङ्कट० स वोढा सोम! जागरणशील मधुश्चुतम् कोशम् दशापवित्रम् अतीत्य अभि पवस्व देवकाम[10] ॥ २ ॥

स नो ज्योतींषि पूर्व्य पवमान वि रोचय । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । नः । ज्योतींषि । पूर्व्य । पवमान । वि । रोचय । क्रत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [11]स अस्माकम् ज्योतींषि[11] प्रत्न[1] पवमान! वि रोचय दिव्यानि, कर्मणे बलाय च अस्मान् प्रेरय ॥ ३ ॥

शुम्भमान ऋतायुभिर्मृज्यमानो गभस्त्योः । पवते वारे अव्यये ॥ ४ ॥

शुम्भमानः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । पवते । वारे । अव्यये ॥ ४ ॥

---

१ १. स्तोतिग° मूको. । वें. अन्यत्र ऋ (९,१०१,६) वाच प्रेरयितेत्याह । २ 'वासाम वि' अ'
३ पते वि' अ', पते वि'. ४-४. द्विरस्ति वि'. ५-५ नास्ति मूको ६ विरिट मूको
७. सित. वि' अ'. ८. नास्ति मूको. ९ अश्वा मूको १० °म मको ११-११. नास्ति वि' अ'.

वेङ्कट० अलङ्क्रियमाण यज्ञकामे मृज्यमान धारया पवते यागे[1] अभिमते[2] ॥ ४ ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पवतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥
स । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमः । दिव्यानि । पार्थिवा । पवताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥
वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ५ ॥

आ दिवस्पृष्ठमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥
आ । दिवः । पृष्ठम् । अश्वऽयुः । गव्यऽयुः । सोम । रोहसि । वीरऽयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥
वेङ्कट० [3]हे शवसः पते! सोम![3] स्तोतॄणाम् एतान्[4] अश्वादीन्[5] इच्छन् दिवः पृष्ठम् आ रोहसि इति ॥ ६ ॥
[6]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः[6] ॥

[३७]

[1]रहूगण आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥
स । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः ।[9] पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः[9] ॥ १ ॥
वेङ्कट० रहूगणः । स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे गच्छति[7] विघ्नन् रक्षांसि देवकामः ॥ १ ॥

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसिः । अभि योनिं कनिक्रदत् ॥ २ ॥
सः । पवित्रे । विऽचक्षणः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् ॥ २ ॥
वेङ्कट० स[5] पवित्रे अभिपूयमानः द्रोणकलशम् प्रति गच्छति इति[8] ॥ २ ॥[5]

स वाजी रोचना दिवः पवमानो वि धावति । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ ३ ॥
सः । वाजी । रोचना । दिवः । पवमानः । वि । धावति । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ ३ ॥
वेङ्कट० स वाजी द्युलोकस्य रोचनः पवमानः वि धावति रक्षसां हन्ता दशापवित्रम् ॥ ३ ॥

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्यं सह ॥ ४ ॥
सः । त्रितस्य । अधि । सानवि । पवमानः । अरोचयत् । जामिऽभिः । सूर्यम् । सह ॥ ४ ॥
वेङ्कट० स त्रितस्य यज्ञे पवमानः अरोचयत्[10] अन्यैः तेजोभिः सह सूर्यम् ॥ ४ ॥

---

१ व वि[2] अ[1] २ अभिमत वि[1] अ[1] अभिमय वि[2] ३-३ नास्ति मूको. ४. एतत् वि[1] ५ नास्ति मूको. ६-६ मु. ऋ ९,१७,३ ७ निघ्नन् वि[1] ८ इत्यर्थे वि[1]. ९ मु. ऋ ९,२७,२, २८,६ ६६,११ प्रभृ. १० आरो° मूको.

स वृ॑त्र॒हा वृषा॑ सु॒तो व॑रिवो॒विददा॑भ्यः । सोमो॒ वाज॑मिवासरत् ॥ ५ ॥
स । वृ॒त्र॒ऽहा । वृषा॑ । सु॒तः । व॒रि॒वः॒ऽवित् । अदा॑भ्यः । सोमः॑ । वाज॑म्ऽइव । अ॒स॒र॒त् ॥ ५ ॥
वेङ्कट० स वृत्रहा वृषा[1] सुत धनस्य लम्भक अहिंसित[2] सोम युद्धम् इव द्रोणकलशान्[3] अभिसरति ॥ ५ ॥

स दे॒वः क॒विने॑षि॒तो॒३॒॑ऽभि द्रोणा॑नि धावति । इन्दु॒रिन्द्रा॑य मं॒हना॑ ॥ ६ ॥
स । दे॒वः । क॒विना॑ । इ॒षि॒तः । अ॒भि । द्रोणा॑नि । धा॒व॒ति॒ । इन्दुः॑ । इन्द्रा॑य । मं॒हना॑ ॥ ६ ॥
वेङ्कट० स देव अध्वर्युणा प्रेरित द्रोणकलशान् अभि धावति[4] इन्दु[5] इन्द्राय महान् इति ॥ ६ ॥
[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[4] ॥

[३८]

[5]रहूगण आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[5] ।

ए॒ष उ॒ स्य वृषा॒ रथोऽव्यो॒ वारे॑भिरर्षति । गच्छ॒न् वाजं॑ सह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥
ए॒षः । ऊँ इति॑ । स्यः । वृषा॑ । रथः॑ । अव्यः॑ । वारे॑भिः । अ॒र्ष॒ति॒ । गच्छ॑न् । वाज॑म् । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥
वेङ्कट० स एष वर्षिता रथ अवे वालेभ्य गच्छति गच्छन् युद्धम् अनेकपुरुषम् इति सरतव ॥ १ ॥

ए॒तं त्रि॒तस्य॒ योष॑णो॒ हरिं॑ हिन्व॒न्त्यद्रि॑भिः । इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ २ ॥
ए॒तम् । त्रि॒तस्य॑ । योष॑णः । हरि॑म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । अद्रि॑ऽभिः । इन्दु॑म् । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥ २ ॥
वेङ्कट० एतम् त्रितस्य अङ्गुल्य हरितवर्णम् प्रेरयन्ति ग्रावभि इन्दुम् इन्द्रस्य पानार्थम् ॥ २ ॥

ए॒तं त्यं ह॒रितो॒ दश॑ मर्मृ॒ज्यन्ते॑ अप॒स्युवः॑ । याभि॒र्मदा॑य॒ शुम्भ॑ते ॥ ३ ॥
ए॒तम् । त्यम् । ह॒रितः॑[6] । दश॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ । अ॒प॒स्युवः॑ । याभिः॑ । मदा॑य । शुम्भ॑ते ॥३॥
वेङ्कट० तम् एतम् दश अङ्गुलय शोधयन्ति कर्म इच्छन्त्य, याभि इन्द्रस्य मदाय शोध्यते ॥ ३ ॥

ए॒ष स्य मानु॑षी॒ष्वा श्ये॒नो न वि॒क्षु सी॑दति । गच्छ॑ञ्जा॒रो न यो॒षित॑म् ॥ ४ ॥
ए॒षः । स्यः । मानु॑षीषु । आ । श्ये॒नः । न । वि॒क्षु । सी॒द॒ति॒ । गच्छ॑न् । जा॒रः । न । यो॒षित॑म् ॥

---
१. ॰ष वि॰ अ॰. २. ॰त मूको ३. द्रोणान् मूको ४. ॰भि वि॰ अ॰; ॰ति वि॰. ५-५. नास्ति मूको. ६. अङ्गुलिनाम (द्र. निघ २,५).

वेङ्कट० स[१] एष मनुषीषु विक्षु श्येन इव शीघ्रम् आगत्य धावति, गच्छन् च जार इव योषितम् ॥ ४ ॥

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अव । चष्टे । दिवः । शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [२]स एष[२] मदयितृ रसः पश्यति[३] दिवः सूनुः, य इन्दुः दशापवित्रम् आ विशति ॥ ५ ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः । क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । क्रन्दन् । योनिम् । अभि । प्रियम् ॥

वेङ्कट० स[१] एष पीतये सुतः हरिः गच्छति धारयिता शब्दं कुर्वन् प्रियम् द्रोणम् प्रति ॥ ६ ॥

[४]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[४] ॥

[३९]

[४]बृहन्मतिराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[४] ।

आशुरर्ष बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर्ष । बृहत्ऽमते । परि । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहन्मतिराङ्गिरसः । शीघ्रः परितः स्रव महामते! प्रियेण शरीरेण धारया यत्र देवाः तत्र मया गन्तव्यम् इति ब्रुवन् ॥ १ ॥

परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः । वृष्टिं दिवः परि स्रव ॥ २ ॥

परिऽकृण्वन् । अनिःऽकृतम् । जनाय । यातयन् । इषः । वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव ॥ २ ॥

वेङ्कट० अलङ्कुर्वन् अनलङ्कृतं स्थानम् जनाय निर्गमयन् अन्नानि वृष्टिम् दिवः परि स्रव ॥ २ ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा । विऽचक्षाणः । विऽरोचयन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभिषुतः सन् एति दशापवित्रे दीप्तिम्[५] दधानः बलेन विविधं पश्यन् देवान् च विरोचयन्[६] ॥ ३ ॥

अयं स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

---

१. नास्ति वि॰ २-२. एष स्य वि॰ ३. अपष॰ वि॰ ४-४. नास्ति मूको. ५. ॰न्तम् मूको. ६. ॰यत् वि॰ अ॰.

अयम् । सः । यः । दिवः । परि । रघुऽयामा । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरत् ॥

वेङ्कट० अयम् सः यः दिवः लघुगमनः पवित्रे निषिच्यमानः जलस्य सङ्घाते[1] वि अक्षरत् ॥ ४ ॥

आविवासन् परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परिचरन् दूरस्थान् समीपस्थान् च यत्नेन[2] सुतः सोमः इन्द्राय सिच्यते मधुसदृशः ॥ ५ ॥

समीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

समऽईचीनाः । अनूषत । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सङ्गताः स्तुवन्ति[3] । हरितवर्णम् गमयन्ति ग्रावभिः । तम् इमं "पातुं यज्ञे"[4] नि-षीदत ॥ ६ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[5] ॥

[४०]

[6]बृहन्मतिराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृधः । विऽचर्षणिः । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिऽभिः ॥१॥

वेङ्कट० पूयमानः अभि अक्रमीत् सर्वान् शत्रून् विद्रष्टा । तम् इमं मेधाविनम् शोभयन्ति अङ्गुलीभिः ॥ १ ॥

आ योनिमरुणो रुहद्गमदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदसि सीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गमत् । इन्द्रम् । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदसि । सीदति ॥२॥

वेङ्कट० आ रोहति[1] स्थानम् अरुणवर्णः[2], गच्छति च इन्द्रम् वृषा अभिषुतः[3], निश्चले च स्थाने सीदति ॥ २ ॥

नू नो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

नु । नः । रयिम् । महाम् । इन्दो इति । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यम् रयिम् महान्तम् हे दीप्त! अनेकसङ्ख्यम् आ पवस्व सोम! सर्वतः । नः इति पूरणम् इति ॥ ३ ॥

---

१. °तो मूको. २. यथेन वि[1]; यतेन अ[1]; यत्तेन वि[2]. ३. °वन्ति मूको. ४-४. म.हित वि[2]. ५-५. नास्ति मूको. ६. °हति वि[2]; °हरि अ[1]. ७. हरितवर्णे वि[2].

विश्वा सोम पवमान द्युम्नानीन्दवा भर । विदाः सहस्रिणीरिषः ॥ ४ ॥

विश्वा । सोम । पवमान । द्युम्नानि । इन्दो इति । आ । भर । विदाः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विश्वानि सोम ! पवमान ![1] धनानि इन्दो ! आ भर । लम्भय[2] बहुसहस्रयुक्तानि[3] अन्नानि ॥ ४ ॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम् । जरितुर्वर्धया गिरः ॥ ५ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् । जरितुः । वर्धय । गिरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स अस्मभ्यं पूयमान आ भर[4] रयिम् स्तोत्रे सुवीर्यम् । स्तोतुः वर्धय च स्तुतीः अभिमत-दानेन इति ॥ ५ ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् । वृषन्निन्दो न उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । वृषन् । इन्दो इति । नः । उक्थ्यम् ॥

वेङ्कट० पुनानः सोम ! आ भर सोम ! द्वयोः स्थानयोः परिवृढम् धनम् दिव्यं पार्थिवं च वर्षित ! इन्दो ! अस्मभ्यं प्रशस्यम् इति ॥ ६ ॥

इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रिंशो वर्गः[5] ॥

[४१]

[5]मेध्यातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः । घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ १ ॥

प्र । ये । गावः । न । भूर्णयः । त्वेषाः । अयासः । अक्रमुः । घ्नन्तः । कृष्णाम् । अप । त्वचम् ॥

वेङ्कट० मेध्यातिथिः[6] । प्र अक्रमुः ये गावः इव क्षिप्राः दीप्ताः गमनशीलाः अप[7] घ्नन्तः कृष्णाम् त्वचम् । कृष्णा[8] त्वग् रक्षः । त्वचि[9] संवरणकर्मा ॥ १ ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम् । साह्वांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दुःऽआव्यम् । सह्वांसः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनस्य सोमस्य रक्षः त्रिविधं बन्धनम् [10]दुर्गम् अति[10] स्तुमः अभिभवन्तः दस्युम् अकर्माणम् ॥ २ ॥

शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे । वृष्टेःऽइव । स्वनः । पवमानस्य । शुष्मिणः । चरन्ति । विऽद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

---

१ नास्ति वि॰ पवमान वि॰ २. भय वि॰ अ॰ ३ °स्थानि म॰ वि॰ ४ °रत वि॰ अ॰ ५-५ नास्ति मूको. ६ मे ति॰ वि॰. ७ अपाप वि॰ अ॰ ८. कृष्णाम् मूको ९ त्वपि मूको १०-१० °र्गमिति मूको

वेङ्कट० श्रूयते वृष्टे इव शब्द:[1] पवमानस्य बलिन, चरन्ति च दीप्तय अन्तरिक्षे ॥ ३ ॥

आ प॑वस्व म॒हीमिषं॒ गोम॑दिन्दो॒ हिर॑ण्यवत् । अश्वा॑वद्वाज॑वत् सु॒तः ॥ ४ ॥

आ । प॒व॒स्व॒ । म॒हीम् । इष॑म् । गोऽम॑त् । इ॒न्दो॒ इति॑ । हिर॑ण्यऽवत् । अश्व॑ऽवत् । वाज॑ऽवत् । सु॒तः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गवादियुक्तम् महत् अन्नम् [2]इन्दो! सुत:[2] आ पवस्व इति ॥ ४ ॥

स प॑वस्व विचर्षण॒ आ म॒ही रोद॑सी पृण । उ॒षाः सूर्यो॒ न र॒श्मिभिः॑ ॥ ५ ॥

सः । प॒व॒स्व॒ । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । आ । म॒ही इति॑ । रोद॑सी इति॑ । पृ॒ण॒ । उ॒षाः । सूर्यः॑ । न । र॒श्मिऽभिः॑ ॥

वेङ्कट० स पवस्व विद्रष्ट:![3], महत्यौ द्यावापृथिव्यौ आ पूरय, यथा उषसम्[4] सूर्य रश्मिभि आपूरयति[5]। अहर्वचन उषश्शब्द ॥ ५ ॥

परि॑ णः शर्म॒यन्त्या॒ धार॑या सोम वि॒श्वतः॑ । सरा॑ र॒सेव॑ वि॒ष्टप॑म् ॥ ६ ॥

परि॑ । नः॒ । श॒र्म॒ऽयन्त्या॑ । धार॑या । सो॒म॒ । वि॒श्वतः॑ । सर॑ । र॒साऽइ॑व । वि॒ष्टप॑म् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि सर अस्मान्[6] सुखयन्त्या धारया सोम! सर्वत नदी इव स्थान प्रपतम् ॥ ६ ॥

[2]इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये एकत्रिंशो वर्ग[2] ॥

[४२]

[2]मेध्यातिथि काण्व ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[2] ।

ज॒नय॑न् रोच॒ना दि॒वो ज॒नय॑न्न॒प्सु सूर्य॑म् । वसा॑नो॒ गा अ॒पो हरिः॑ ॥ १ ॥

ज॒नय॑न् । रो॒च॒ना । दि॒वः । ज॒नय॑न् । अ॒प्ऽसु । सूर्य॑म् । वसा॑नः । गाः । अ॒पः । हरिः॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० जनयन् दिव नक्षत्राणि, जनयन् अन्तरिक्षे च सूर्यम्, आच्छादयन् गव्यो अप, हरितवर्ण ॥ १ ॥

ए॒ष प्र॒त्नेन॒ मन्म॑ना दे॒वो दे॒वेभ्य॒स्परि॑ । धार॑या पवते सु॒तः ॥ २ ॥

ए॒षः । प्र॒त्नेन॑ । मन्म॑ना । दे॒वः । दे॒वेभ्यः॑ । परि॑ । धार॑या । प॒व॒ते॒ । सु॒तः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अय पुराणेन स्तोत्रेण युक्त देव देवेभ्य सुत धारया परित पवत ॥ २ ॥

वा॒वृ॒धा॒नाय॒ तूर्व॑ये॒ पव॑न्ते॒ वाज॑सातये । सोमा॑ः स॒हस्र॑पाजसः ॥ ३ ॥

---

१. °न्दम् वि° मू°　२-२ नास्ति मूको.　३. °इम् वि° मू°.　४. °सा वि°; °सः वि°.　५ पूर° मूको　६. °स्माद् वि° मू°.

वर्धमानाय । तूर्वये । पर्वन्ते । वाजसातये । सोमाः । सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्धमानाय क्षिप्राय क्षरन्ति युद्धाय सोमाः सहस्रवेगाः ॥ ३ ॥

दुहानः प्रत्नमित् पर्यः पवित्रे परि षिच्यते । क्रन्दन् देवाँ अंजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पर्यः । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दुहानः प्रत्नम् रसम् पवित्रे परि सिच्यते । क्रन्दन् देवान्[४] च जनयति[५] स्वमहीनेन[५] ॥ ४ ॥

अभि विश्वानि वार्याभि देवाँ ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्षति ॥ ५ ॥

अभि । विश्वानि । वार्या । अभि । देवान् । ऋतऽवृधः । सोमः । पुनानः । अर्षति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विश्वानि[६] धनानि देवान् च[७] यज्ञस्य वर्धकान् स्वीकृत्य सोमः पूयमानः गच्छति[७] ॥ ५ ॥

गोमन्नः सोम वीरवदश्वावद्वाजवत् सुतः । पर्वस्व बृहतीरिषः ॥ ६ ॥

गोऽमत् । नः । सोम । वीरऽवत् । अश्वऽवत् । वाजऽवत् । सुतः । पर्वस्व । बृहतीः । इषः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इयम् ॥ ६ ॥

[८]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[८] ॥

[४३]

[९]मेध्यातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[९] ।

यो अत्य इव मृज्यते गोभिर्मदाय हर्यतः । तं गीर्भिर्वासयामसि ॥ १ ॥

यः । अत्यःऽइव । मृज्यते । गोभिः । मदाय । हर्यतः । तम् । गीःऽभिः । वासयामसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० यः अश्व इव पाणिभिः[८] मृज्यते गोविकारैः मदार्थम् कान्तः, तम् स्तुतिभिः[९] वासयामः[१०] ॥१॥

तं नो विश्वा अवस्युवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

तम् । नः । विश्वाः । अवस्युवः । गिरः । शुम्भन्ति । पूर्वऽथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् अस्माकं सर्वाः रक्षणमिच्छन्त्यः स्तुतयः अलङ्कुर्वन्ति प्रत्ना[११] इव इन्दुम् इन्द्राय पातुम् ॥ २ ॥

पुनानो याति हर्यतः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेध्यातिथेः ॥ ३ ॥

---

१ ॰णा मूको. २ ॰यितीम् वि[१] अ[१], ॰वतिम् वि[१]. ३ मतः मूको. ४. देवाति वि[१], देवानि अ[१]. ५-५ नास्ति वि[१]. ६ ॰न्ति अ[१]. ७-७. नास्ति मूको. ८ पणि॰ वि[१]. ९ ॰भि मादयाम वि[१] अ[१]. १० ॰म वि[१] अ[१]. ११ ॰त्न वि[१] अ[१].

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीःऽभिः । परिऽकृतः । विप्रस्य । मेध्यऽअतिथेः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूयमानः याति स्पृहणीयः सोमः [1]विप्रस्य मेध्यातिथेः[1] गीर्भिः अलङ्कृतः मदार्थम् इति ॥ ३ ॥

पवमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । सुऽश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवमान! देहि रयिम् अस्मभ्यम् सोम! कान्तम् इन्दो! बहुदीप्तिम्[2] ॥ ४ ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत् कनिक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षारति देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजऽसृत् । कनिक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देवऽयुः ॥

वेङ्कट० इन्दुः अश्व इव सङ्ग्रामसृत् शब्दं करोति पवित्रे यदा अति क्षरति देवकामः ॥ ५ ॥

पवस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजऽसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पवस्व अन्नदानाय, विप्रस्य स्तुवतः वर्धनाय च । सोम! देहि सुवीर्यम् इति ॥ ६ ॥

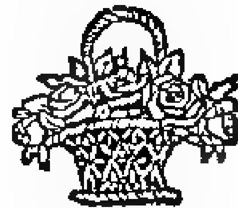
[1]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[1] ॥

ऋगर्थदीपिका सेयं तथा षष्ठोऽयमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटाऽऽर्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये षष्ठाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

१-१. नास्ति मूको　२. °हम् वि° अ°.

अथ सप्तमाऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ।

पे० ८० सप्तमोऽथाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
यत्किञ्चिदिह वक्तव्यं देवतास्वपि तद्बुधैः[1] ॥ १ ॥

सर्वोविशेषयुक्ताना युगेष्वन्येषु देवता[2] ।
आसन् ऋषीणा प्रत्यक्षा[3] प्रभावैर्विविधैर्युता[4] ॥ २ ॥

आगोपाल विप्रथिता प्रसिद्धिमिह[5] लौकिकीम् ।
देवतास्तित्वविषया तन्मूला कवयो विदु ॥ ३ ॥

मन्त्रार्थवादैर्नेनु च देवता सम्प्रदर्शिता ।
सेय प्रसिद्धिस्तन्मूला [6]ते च न[6] स्वार्थतत्परा ॥ ४ ॥

[7]अत्र ब्रूमोऽविगीतेयम् † अतर्केषु दृश्यते ।
तत प्रत्यक्षमूलैव यद्वा ‡मन्त्राश्च तत्परा ‡[7] ॥ ५ ॥

यथाशब्दमिह प्रीताश्चेतना केचिदीश्वरा ।
ददत्यभिमतानर्थान् इति यत्तु च युज्यते ॥ ६ ॥

किञ्च वैदिकवाक्यानि सहस्रानीह लौकिके ।
तेषु[8] स्तुतिश्च सत्य च स्वरूपाद् गम्यते[9] ॥ ७ ॥

कन्याकुब्जे[10] [11]देवदत्तम् उदार दृष्टवानहम्[11] ।
धन याचस्व स[12] पुत्र[1] वच सत्यमिद[13] मतम् ॥ ८ ॥

प्रयच्छति स सर्वेभ्य प्रतीक्ष्यास्ते च भिक्षुकान् ।
न च क्रुध्यति कस्मैचिद् इति श्रद्धापन भवेत्[14] ॥ ९ ॥

एव मन्त्रार्थवादेषु सन्ति सत्यानि कानिचित् ।
भाक्तानि कानिचित् सन्ति तानि जानन्ति पण्डिता ॥ १० ॥

---

१. °द्बुधै वि[1] अ[1]. २ °वता वि[1,2] अ[1]. ३. °त्यक्षा वि[2], °त्यक्षे अ[1]. ४. °ता वि[1,2] अ[1]. ५. प्रख्यातिमिह वेंरुअ. ६ ६. केचन वि[1] अ[1] वेंरुअ. ७ ७. इय कारिका सप्तम्या कारिकाया अग्रे अ[1]. पूर्वार्धोत्तरार्धविपर्ययेण अ[1] † अमो तेयम् वि[2] अ[1]. ‡-‡ °न्त्रार्थतत्परा वि[2] अ[1] ८. तेष्वेषु वि[1,1] ९. °त्यमान° अ[1]. १०. कान्यकु° वेंरुअ (तु. ऑध सस्करणम्). ११-११. देवदत्तमु अ[1]. १२. यम् वि[1] १३ °मिमम् वि[1]. १४ श्रद्धितम् वि[1] अ[1].

नि शास्यन्त्वमसत्यैश्च यदि श्रद्धापयेदिह ।
अपौरुषेयतादीनि मृगयन्ते न पण्डिताः ॥ ११ ॥

कन्याकुब्जे[1] देवदत्तः कनकं सम्प्रयच्छति ।
जनयामास यं वन्ध्या सोऽनासो वचनाद्भवेत् ॥ १२ ॥

धर्मस्य देवतानाञ्च व्यासेन द्रौपदीमते ।
अहितत्वं हेतुभिः प्रोक्तं नैमोऽद्राक्षीच्छचीपतिम् ॥ १३ ॥

'नेन्द्रो अस्तीति'[2] नेमेन कथिते[3] स्वयमागतः[4] ।
'अयमस्मी(स्मि'[5] इ)त्युवाचेन्द्रो वसिष्ठश्च ददर्श तम् ॥ १४ ॥

किन्त्वेके[6] ददृशुर्मन्त्रान् 'कया शुभा सवयसः[7] ।
'एना[8] वयं पयसे(°सा[9] इ)ति [10]पश्यामस्तत् परार्थकम्[10] ॥ १५ ॥

तार्किकेष्वपि[11] येच्छन्ति केचिन्मन्त्रार्थवादयोः ।
परार्थेऽपि यथार्थत्वं पुराणानि ततोऽभवन् ॥ १६ ॥

यजुषामिव पारार्थ्यम् ऋचामपि च नेष्यते ।
नानाविधैर्ह्यभिप्रायैर्ऋचो दृष्टा महर्षिभिः ॥ १७ ॥

यदा पश्यत्यृचः सर्वा न तदा हेतुमिच्छति ।
बुद्धिमान् देवतास्तित्वे सूर्यश्चेदेति सर्वदा ॥ १८ ॥ इति ॥

[४४]

[12]अयास्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[12] ।

प्र ण॑ इन्दो म॒हे तन॑ ऊ॒र्मिं न बिभ्र॑दर्षसि । अ॒भि दे॒वाँ अ॒यास्यः॑ ॥ १ ॥

प्र । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒हे । तने॑ । ऊ॒र्मिम् । न । बिभ्र॑त् । अ॒र्ष॒सि॒ । अ॒भि । दे॒वान् । अ॒यास्यः॑ ॥

वेङ्कट० अयास्य आङ्गिरसः[13] । प्र गच्छसि अस्माकम्[14] इन्दो! धनाय महते ऊर्मिम् इदानीम् बिभ्रन् । अदाम्यः च अयम् अभि[15] गच्छति देवान् ॥ १ ॥

म॒ती जु॒ष्टो धि॒या हि॒तः सोमो॑ हिन्वे परा॒वति॑ । विप्र॑स्य॒ धार॑या क॒विः ॥ २ ॥

१. कान्यकु° वेङ्कम (तु कौथ-संस्करणम्) । २. ऋ ८,१००,३. ३. कुपिते वि° अ°. ४. °तम् वि° अ°. ५ ऋ ८,१००,४. ६. किन्त्वेते वि°; किन्त्वेतद् वि° अ°. ७. ऋ १,१६५,१. ८ एनारिन वि° अ°. ९. ऋ ३,३३,४ १०-१०. °म परिहरनम् वि° वि°. ११. तर्कितेष्वपि वि° अ°. १२-१२ नास्ति मूको. १३. आवङ्गि° वि°; अवाङ्गि अ°. १४. आस्मा° मूको. १५ अपि वि° अ°.

मती । जुष्टः । धिया । हितः । सोमः । हिन्वे । पराऽवति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ २ ॥

वेङ्कट० जुष्टः स्तुत्या सेवितः कर्मणा निहितः[1] सोमः प्रेर्यते पवित्रात् दूरे देशे विप्रस्य यज्ञे धारया कविः ॥ २ ॥

अयं देवेषु जागृविः सुत एति पवित्र आ । सोमो याति विचर्षणिः ॥ ३ ॥

अयम् । देवेषु । जागृविः । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सोमः । याति । विऽचर्षणिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अयम् देवार्थम् जागरणशीलः सुतः गच्छति पवित्रे । [2]पवमानः सोमः[2] याति विद्रष्टा ॥ ३ ॥

स नः पवस्व वाजयुश्चक्राणश्चारुमध्वरम् । बर्हिष्माँ आ विवासति ॥ ४ ॥

सः । नः । पवस्व । वाजऽयुः । चक्राणः । चारुम् । अध्वरम् । बर्हिष्मान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः नः पवस्व अन्नमिच्छन् कुर्वाणः कल्याणम् यज्ञम् । अयम् बर्हिष्मान् ऋत्विक् त्वाम् परिचरति ॥ ४ ॥

स नो भगाय वायवे विप्रवीरः सदावृधः । सोमो देवेष्वा यमत् ॥ ५ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । विप्रऽवीरः । सदाऽवृधः । सोमः । देवेषु । आ । यमत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् भगाय वायवे च [3]प्रेरितः विप्रैः[3] सदावृद्धो भवन्[4] सोमः देवेषु स्थितम् धनम् आ प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

स नो अद्य वसुत्तये क्रतुविद्गातुवित्तमः । वाजं जेषि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

सः । नः । अद्य । वसुत्तये । क्रतुऽवित् । गातुवित्ऽतमः । वाजम् । जेषि । श्रवः । बृहत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् अद्य वसुदानाय क्रतो [5]कर्मकः अत्यन्त मार्गं[5] [6]जानन् अन्नम् जय[6] श्रवणीयम् महत् ॥ ६ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः[7] ॥

[४५]

[7]अयास्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

स पवस्व मदाय कं नृचक्षा देववीतये । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ १ ॥

सः । पवस्व । मदाय । कम् । नृऽचक्षाः । देवऽवीतये । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १ ॥

---

१ नास्ति वि² २-२ °मान सोम वि² अ¹ ३-३ °तविप्र मूको ४ भवत् मूको
५-५ कर्मकोऽयन्मार्गं वि¹, कर्मरोऽयन्तमार्गं वि² अ¹ ६-६ जानन्नजय वि¹, जानन्नय वि² अ¹
७-७ नास्ति मूको

वेङ्कट० स पवस्व मदार्थम् नृणा द्रष्टा [1]यज्ञाय इन्दो । इन्द्रस्य[1] पातुम्[1] ॥ १ ॥

स नो॑ अर्षा॒भि दू॒त्यं॑ त्वमिन्द्रा॑य तोशसे । दे॒वान्त्सखि॑भ्य॒ आ वर॑म् ॥ २ ॥

स । नः॒ । अ॒र्ष॒ । अ॒भि । दू॒त्य॑म् । त्वम् । इन्द्रा॑य । तो॒श॒से॒ । दे॒वान् । सखि॑ऽभ्यः । आ । वर॑म् ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् अभि गच्छ दूत्यम्, त्वम् इन्द्राय पीडयस । स त्वम् देवान् सखिभ्य अस्मभ्यम् आ याच धनमिति ॥ २ ॥

उ॒त त्वाम॑रु॒णं व॒यं गोभि॑रञ्ज्मो॒ मदा॑य॒ कम् । वि नो॑ रा॒ये दुरो॑ वृधि ॥ ३ ॥

उ॒त । त्वाम् । अ॒रु॒णम् । व॒यम् । गोभिः॑ । अ॒ञ्ज्मः॒ । मदा॑य । कम् । वि । नः॒ । रा॒ये । दुरः॑ । वृ॒धि॒ ॥

वेङ्कट० अपि च[3] त्वाम् अरुणवर्णम् वयम् गोविकारैः वासयाम मदार्थम् । स त्वम् अस्माक धनाय[4] द्वाराणि विवृतानि कुरु ॥ ३ ॥

अति॒ ऊं प॒वित्र॑मक्रमीद् वा॒जी धुरं॒ न याम॑नि । इन्दु॑र्दे॒वेषु॑ पत्यते ॥ ४ ॥

अति॑ । ऊँ इति॑ । प॒वित्र॑म् । अ॒क्र॒मी॒त् । वा॒जी । धुर॑म् । न । याम॑नि । इन्दुः॑ । दे॒वेषु॑ । प॒त्य॒ते॒ ॥४॥

वेङ्कट० पवित्रम् अति अक्रमीत् अश्व इव रथधुरम् गमने । इन्दुः देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

समी॒ सखा॑यो अस्वरन् वने॒ क्रीळ॑न्त॒मत्य॑विम् । इन्दुं॑ ना॒वा अ॑नूषत ॥ ५ ॥

सम् । ई॒मिति॑ । सखा॑यः । अ॒स्व॒र॒न् । वने॑ । क्रीळ॑न्तम् । अति॑ऽअविम् । इन्दु॑म् । ना॒वाः । अ॒नू॒ष॒त॒ ॥५॥

वेङ्कट० सम् स्तुवन्ति एनम् सखाय उदके क्रीडन्तम् अतिक्रान्तवशापवित्रम् इन्दुम् वाच अस्तुवन् ॥ ५ ॥

तया॑ पवस्व॒ धार॑या॒ यया॒ पी॒तो वि॒चक्ष॑से । इन्दो॑ स्तो॒त्रे सु॒वीर्य॑म् ॥ ६ ॥

तया॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । यया॑ । पी॒तः । वि॒ऽचक्ष॑से । इन्दो॒ इति॑ । स्तो॒त्रे । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तया पवस्व धारया, यया पीत[5] [6]विचक्षणाय इन्दो ![6] स्तोत्रे सुवीर्यम् प्रयच्छसीति[7] ॥ ६ ॥

[8]इति सप्ताष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः[8] ॥

[४६]

[1]अयास्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

असृ॑ग्रन् दे॒ववी॑तये॒ऽत्यासः॒ कृत्व्या॑ इव । क्षर॑न्तः पर्वता॒वृधः॑ ॥ १ ॥

असृ॑ग्रन् । दे॒वऽवी॑तये । अ॒त्यासः॑ । कृत्व्याः॑ऽइव । क्षर॑न्तः । प॒र्व॒त॒ऽवृधः॑ ॥ १ ॥

१-१. °त्रा इन्द्र° वि[1] अ[1]. २. तु. ऋ ९,१०,५. ३. नास्ति वि[1]. ४. धना वि[1] अ[1].
५. पिवतः मूको. ६-६. °णायोमी वि[1] अ[1]. ७. °च्छतीति मूको. ८-८. नास्ति मूको.

वेङ्कट० मृज्यन्ते यज्ञाय [1]अश्वाः धर्मण्वाः[1] इव धावन्तः मायभिर्धूर्वाः पर्वतेषु वा जाताः ॥ १ ॥

परिष्कृतास इन्दवो योषेव पित्र्यावती । वायुं सोमा असृक्षत ॥ २ ॥

परिऽकृतासः । इन्दवः । योषाऽइव । पित्र्यऽवती । वायुम् । सोमाः । असृक्षत ॥ २ ॥

वेङ्कट० अलङ्कृताः इन्दवः कन्यका इव पितृमती[2] वायुम् प्रति गच्छन्ति सोमाः ॥ २ ॥

एते सोमास इन्दवः प्रयस्वन्तश्चमू सुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

एते । सोमासः । इन्दवः । प्रयस्वन्तः । चमू इति । सुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मऽभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः दीप्ताः हविष्मन्तः अधिषवणफलकयोः सुताः इन्द्रम् वर्धयन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

आ धावता सुहस्त्यः शुक्रा गृभ्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ ४ ॥

आ । धावत । सुऽहस्त्यः । शुक्रा । गृभ्णीत । मन्थिना । [3]गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम्[3] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छत हे शोभनहस्ता ऋत्विजः!, शुक्रम् च गृह्णीत महम् मन्थिना सह, गोभिः श्रीणीत सोमम्[4] ॥ ४ ॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता राधसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । धनम्ऽजय । प्रऽयन्ता । राधसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुऽवित् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः पवस्व हे धनानां जेतः! प्रदाता धनस्य महतः अस्मभ्यम् सोम! मार्गस्य लम्भकः[5] ॥ ५ ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पवमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पवमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एतम्[6] मृजन्ति मार्जनीयम्[7] पवमानम् दश अङ्गुलयः इन्द्रस्य पानाय मदकरम् सोमम् इति ॥ ६ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः[8] ॥

[४७]

[8]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[8] ।

अया सोमः सुकृत्यया महश्चिदभ्यवर्धत । मन्दान उद्वृषायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुऽकृत्यया । महः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत् । वृषऽयते ॥ १ ॥

१-१. य॰ ण्धावत वि॰ अ॰ २. पवित्रमती वि॰ अ॰, पवित्रम॰ वि॰. ३-३. ना २,५ द्र. ४. सोममिति अ॰. ५. लम्भकाः वि॰; लम्भकम् वि॰; लम्भक अ॰. ६. एन अ॰. ७. मर्ज॰ मूको. ८-८. नास्ति मूको.

वेङ्कट० कविर्भार्गवः । अनया सोमः शोभनया क्रियया महतो देयान् प्रति अभि अवर्धत, मोदमानः ऋषभ इवाचरति ॥ १ ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युऽतर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृतानि अस्य कर्माणि ज्ञायन्ते असुराणां हिंसकानि । सोऽयं यजमानानाम् ऋणानि च धृष्टः चाययति कामप्रदानेन ॥ २ ॥

आत् सोम इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रऽसाः । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥

वेङ्कट० अस्य इन्द्रस्य शस्त्रम् यदा[1] प्रादुर्भवति, अनन्तरम् सोमः इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् वज्रः सहस्रस्य दाता भवति ॥ ३ ॥

स्वयं कविर्विधर्तरि विप्राय रत्नमिच्छति । यदी मर्मृज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कविः । विऽधर्तरि । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदि । मर्मृज्यते । धियः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव मेधाविने विधातरि इन्द्रे सोमः रत्नम् इच्छति, यदि अयं शोध्यते अङ्गुलीभिः ॥ ४ ॥

सिषासतू रयीणां वाजेष्वर्वतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिसासतुः । रयीणाम् । वाजेषु । अर्वताम्ऽइव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामेषु शत्रून् जयताम् धनानाम् सिषासतुः भवसि, जयद्भ्य[2] प्रयच्छसि[3] । यथा सङ्ग्रामेषु प्रविशताम् अश्वानां घासं प्रयच्छन्तीति[4] ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्गः[5] ॥

[४८]

[1]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

तं त्वा नृम्णानि बिभ्रतं सधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । बिभ्रतम् । सधऽस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुऽकृत्यया । ईमहे ॥१॥

---

१. नास्ति मूको. २. जयाय मूको. ३. °च्छति वि° अ°. ४. °च्छन्तीति वि°. ५-५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० [1]तम् त्वां धनानि[1] धारयन्तम् महत्त्वाः दिवः स्थानेषु स्थितम् मदयानाम् शोभनया क्रियया याचामहे ॥ १ ॥

संवृक्तधृष्णुमुक्थ्यं महामहिव्रतं मदम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तऽधृष्णुम् । उक्थ्यम् । महाऽमहिव्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० धनं[2] संछिन्नधृष्टशत्रुम्[3] प्रशस्यम् महाकर्माणम्[4] मदम् बहूनि पुराणि शत्रूणां विनाशयन्तम् । ईमहे इति सम्बन्धः ॥ २ ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुक्रतो दिवः । सुपर्णो अव्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दिवः । सुऽपर्णः । अव्यथिः । भरत् ॥

वेङ्कट० अतः दिवः त्वां धनम् प्रति राजानम् सुप्रज्ञ! श्येनः व्यथारहितः आहरदिति[5] ॥ ३ ॥

विश्वस्मा इत् स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामृतस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दृशे । साधारणम् । रजःऽतुरम् । गोपाम् । ऋतस्य । विः । भरत् ॥४॥

वेङ्कट० सर्वस्मै देवाय साधारणम् उदकस्य प्रेरकम् गोपायितारम्[6] यज्ञस्य श्येनः[5] आहरत् ॥ ४ ॥

अधा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अध । हिन्वानः । इन्द्रियम् । ज्यायः । महिऽत्वम् । आनशे । अभिष्टिऽकृत् । विऽचर्षणिः ॥५॥

वेङ्कट० अथ प्रेरयन् बलम् प्रशस्यतरम् महत्त्वम् प्राप्नोति यजमानानामभीष्टस्य कर्ता विद्रष्टेति ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः[1] ॥

[४९]

[1]कविर्भार्गव ऋषिः पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परि । अयक्ष्मा बृहतीरिषः ॥ १ ॥

पवस्व । वृष्टिम् । आ । सु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिवः । परि । अयक्ष्माः । बृहतीः । इषः ॥

वेङ्कट० [7]आ पवस्व वृष्टिम्[7] दिवः अस्माकं सुष्ठु[8] । [9]तदेवाह— अपाम्[9] ऊर्मिम् दिवः परस्येति, यक्ष्मरहितानि[10] महान्ति चाऽन्नानि ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति वि[1]. ३. छिन्नधृष्टशत्रं वि[2] अ[1]. ४. °र्माणम् अपि वा मंहनीयबहुकर्माण वि[1]. ५. द्र. ऋ ४,२६,७. ६. गोपयि° वि[2] अ[1]. ७-७. विश्वं वृष्टिम् आ वि[2] अ[1]. ८. सुष्टु वि[2] अ[1]. ९-९. °पावाम् वि[1]; °ना भवाम् वि[2] अ[1]. १०. रहितानि वि[2] अ[1].

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यास उप नो गृहम् ॥ २ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । गावः । इह । आऽगमन् । जन्यासः । उप । नः । गृहम् ॥२॥

वेङ्कट० तया पवस्व धारया यया गाव इह[1] उप आगच्छन्ति[2] शत्रुजनपदभवा मदीयम् गृहम् ॥२॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

घृतम् । पवस्व । धारया । यज्ञेषु । देवऽवीतमः । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आ । पव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उदकम् पवस्व धारया यज्ञेषु अत्यन्त देवकाम । अस्मभ्यम् वृष्टिम् च आ पवस्व ॥ ३ ॥

स न ऊर्जे व्य१व्ययं पवित्रं धाव धारया । देवासः शृणवन् हि कम् ॥ ४ ॥

सः । नः । ऊर्जे । वि । अव्ययम् । पवित्रम् । धाव । धारया । देवासः । शृणवन् । हि । कम् ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् [3]अन्नाय अविमयम्[3] पवित्रम् वि धाव धारया । देवाः[4] शृण्वन्तु तव शब्दम् ॥ ४ ॥

पवमानो असिष्यदद्रक्षांस्यपजङ्घनत् । प्रत्नवद्रोचयन् रुचः ॥ ५ ॥

पवमानः । असिस्यदत् । रक्षांसि । अपऽजङ्घनत् । प्रत्नऽवत् । रोचयन् । रुचः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पवमान स्यन्दते रक्षांसि[5] अपघ्नन् आत्मीया दीप्तीः पुराण इव च रोचयन् ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः[6] ॥

[५०]

[6]उचथ्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

उत् ते शुष्मास ईरते सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः । वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । ईरते । सिन्धोः । ऊर्मेःऽइव । स्वनः । वाणस्य । चोदय । पविम्[7] ॥ १ ॥

वेङ्कट० उचथ्य आङ्गिरस । उत् गच्छन्ति तव वेगाः, यथा समुद्रस्य ऊर्मेः[8] स्वन उद्गच्छति[9] । स त्वम् इषो विसृष्टाया शब्दम् प्रेरय ॥ १ ॥

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः । यदव्य एषि सानवि ॥ २ ॥

प्रऽसवे । ते । उत् । ईरते । तिस्रः । वाचः । मखऽस्युवः । यत् । अव्ये । एषि । सानवि ॥ २ ॥

---

१. इव अ. २. °च्छति मूको. ३-३. अन्नायाद्य वि अ. ४. देवा देवा वि अ.
५. पुनरुक्तम् वि अ. ६-६. नास्ति मूको. ७. वाङ्नाम (तु. निघ १,११) ८. ऊर्मेव अ.
९. °च्छन्ति अ.

वेङ्कट० प्रभव ते उत् गच्छन्ति ऋचो यजूंषि सामानि च यज्ञमिच्छतो पवमानस्य । यदा त्वं समुच्छ्रिते पवित्रे अविमये गच्छसि ॥ २ ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । पवमानं मधुश्चुतम् ॥ ३ ॥

अव्ये । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । पवमानम् । मधुऽश्चुतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अवे वाले परि प्रेरयन्ति प्रियम् हरिम् ग्रावभिः अभिषुतम् पवमानम् मधुरसस्य च्यावकम् ॥ ३ ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गता (ऋ ९,२५,६) ॥ ४ ॥

स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । मदिन्ऽतम । गोभिः । अञ्जानः । अक्तुऽभिः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्याता[1] ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः[2] ॥

[५१]

[2]उचथ्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[2] ।

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥

अध्वर्यो इति । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अध्वर्यो ! अद्रिभिः सुतम् सोमम् पवित्रे आ सृज इति । एतदेवाह — पुनीहि इति ॥ १ ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

दिवः । पीयूषम् । उत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । सुनोत । मधुमत्ऽतमम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० दिवः पीयूषम् दिवो रसम् उत्तमम् इति ॥ २ ॥

तव त्य इन्दो अन्धसो देवा मधोर्व्यश्नते । पवमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥

तव । त्ये । इन्दो इति । अन्धसः । देवाः । मधोः । वि । अश्नते । पवमानस्य । मरुतः ॥ ३ ॥

---

१ °व्याख्येति वि' भ'. २-२. नास्ति मूको

वेङ्कट० तव मदकरम् अन्नम् इमे देवाः वि आप्नुवन्ति पूयमानस्य मरुतः च ॥ ३ ॥

त्वं हि सो॑म व॒र्धय॑न्त्सु॒तो मदा॑य॒ भूर्ण॑ये । वृ॒षन्स्तो॒तार॑मू॒तये॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सो॒म॒ । व॒र्धय॑न् । सु॒तः । मदा॑य । भूर्ण॑ये । वृष॑न् । स्तो॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि सोम! वर्धयन् अभिषुतः, मदाय क्षिप्राय वृषन्! स्तोतारम् रक्षणाय चाभिगच्छसि ॥ ४ ॥

अ॒भ्य॑र्ष विचक्षण प॒वित्रं॒ धार॑या सु॒तः । अ॒भि वाज॑मु॒त श्रवः॑ ॥ ५ ॥

अ॒भि । अ॒र्ष॒ । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ । प॒वित्र॑म् । धार॑या । सु॒तः । अ॒भि । वाज॑म् । उ॒त । श्रवः॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छ विद्वन्! पवित्रम् धारया अभिषुत', अस्माकम् अन्नम् कीर्तिम् अभि क्षर ॥५॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः[1] ॥

[५२]

[2]उचथ्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[2] ।

परि॑ द्यु॒क्षः स॒नद्र॑यि॒र्भर॒द्वाजं॑ नो॒ अन्ध॑सा । सु॒वा॒नो अ॑र्ष प॒वित्र॒ आ ॥ १ ॥

परि॑ । द्यु॒क्षः । स॒नत्ऽर॑यिः । भर॑त् । वाज॑म् । नः॒ । अन्ध॑सा । सु॒वा॒नः । अ॒र्ष॒ । प॒वित्रे॑ । आ ॥

वेङ्कट० परि हरतु दीप्तो दीयमानधनः अस्माकम् बलम् अन्नेन सह अभिषूयमाणः क्षर पवित्रे ॥ १ ॥

तव॑ प्र॒त्नेभि॒रध्व॑भि॒रव्यो॒ वारे॒ परि॑ प्रि॒यः । स॒हस्र॑धारो या॒त् तना॑ ॥ २ ॥

तव॑ । प्र॒त्नेभिः॑ । अध्व॑ऽभिः । अव्यः॑ । वारे॑ । परि॑ । प्रि॒यः । स॒हस्र॑ऽधारः । या॒त् । तना॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० तव[3] प्रत्नैः मार्गैः दशापवित्रे परि गच्छति प्रियः बहुधारः विस्तृतः सारः ॥ २ ॥

च॒रुर्न यस्तमी॑ङ्खयेन्दो॒ न दान॑मीङ्खय । व॒धैर्व॑धस्नवीङ्खय ॥ ३ ॥

च॒रुः । न । यः । तम् । ई॒ङ्ख॒य॒ । इन्दो॒ इति॑ । न । दान॑म् । ई॒ङ्ख॒य॒ ।
व॒धैः । व॒ध॒स्नो॒ इति॑ वधऽस्नो । ई॒ङ्ख॒य॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० चरुः इव [4]पूर्णोदन यः भवति[4] रसः तम् ईङ्खय, [5]इन्दो! इदानीम् दानम्† ईङ्खय[5] मारणाः प्रहारैः म्रियमाण! ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. हि तव वि[1] अ[1]. ३-३. द्र. ऋ १,१२८,५. ४-४. °णोदयो भवन्ति वि[1] अ[1]. ५-५. इन्दवपीङ्खय वि[1] अ[1]; °देवमीङ्खय वि[1]. † नास्ति मूको.

नि शुष्ममिन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्माँ आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एषाम् । पुरुऽहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न्यक्कुरु बलम् एषाम् पुरुहूत ! जनानाम् । यद् बलम् अस्मान् बाधार्थम् आह्वयति[1] ॥ ४ ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिऽभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पवस्व । मंहयत्ऽरयिः ॥५॥

वेङ्कट० अस्माकं रक्षणाय इन्दो ! शुचीनाम् सोमानाम् शतम् सहस्रम् वा पवस्व प्रदीयमानधनः ॥५॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः[2] ॥

[५३]

[2]अवत्सारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[2] ।

उत् ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥१॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थुः । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिऽवः । नुदस्व । याः । परिऽस्पृधः ॥१॥

वेङ्कट० अवत्सारः । तव वेगाः उत् तिष्ठन्ति रक्षः भिन्दन्तः ग्राववन् ! । बाधस्व येऽस्मान् परिबाधन्ते ॥ १ ॥

अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते । स्तवा अबिभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अया । निऽजघ्निः । ओजसा । रथऽसङ्गे । धने । हिते । स्तवै । अबिभ्युषा । हृदा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् अनेन शत्रून् बलेन हननशीलः । तं त्वाम् अस्मदीयानां रथानां सङ्गे धने च शत्रुषु निहिते[3] स्तौमि अभीतेन मनसा युक्तः ॥ २ ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पवमानस्य दूढ्या । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आऽधृषे । पवमानस्य । दुःऽध्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्य कर्माणि आधर्षयितुम् अशक्यानि पवमानस्य दुर्बुद्धिना राक्षसेन । बाधस्व यः त्वां योद्धुमिच्छति ॥ ३ ॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्वन्ति । मदऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ४ ॥

---

१. °नि शुष्म वि° अ°; °नि शुष्मः वि°. २-२. नास्ति मूको. ३. °वे त्वा मूको.

वेङ्कट० तम् प्रेरयन्ति मदस्य च्यावकम् हरिम्[१] वसतीवरीषु पतितम् इन्दुम् इन्द्राय मदकरम् ॥ ४ ॥

[२]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः[२] ॥

[५४]

[३]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः[३] ।

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । [४]शुक्रम् । दुदुह्रे । अह्रय । पयः[४] । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥१॥

वेङ्कट० अस्य प्रत्नाम् द्योतमाना त्वाम् रसम् अनु दुहन्ति कवय पातव्य सहस्रस्य दातारम् द्रष्टारम् ॥ १ ॥

अयं सूर्य इवोपदृगयं सरांसि धावति । सप्त प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यःऽइव । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् सूर्य इव उपद्रष्टा । अयम् सरांसि धावति इत्यहोरात्राभिप्रायम् । 'एकया प्रतिधाऽपिबत्' (ऋ ८,७७,४) इत्युक्तम् । सप्त च नदी आ तिष्ठति च दिवम्[५] ॥ २ ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवना । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूयमान अयम्[६] विश्वानि भुवनानि उपरि तिष्ठति सोम देव इव सूर्य ॥ ३ ॥

परि णो देववीतये वाजाँ अर्षसि गोमतः । पुनान इन्दविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि । नः । देवऽवीतये । वाजान् । अर्षसि । गोऽमतः । पुनानः । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि क्षर अस्माकं यज्ञाय अन्नानि गोयुक्तानि पूयमानः[१] इन्दो ! रसम् इन्द्रकाम ॥ ४ ॥

[२]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः[२] ॥

[५५]

[३]अवत्सारः काश्यप ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[३] ।

यवंयवं नो अन्धसा पुष्टंपुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौभगा ॥ १ ॥

यवम्ऽयवम् । नः । अन्धसा । पुष्टम्ऽपुष्टम् । परि । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौभगा ॥ १ ॥

---

१ नास्ति मू[१] २-२ नास्ति मूको ३-३ द्र. ऋ ९,५३,० ४ °रिश[?] ५ ना[?] वि[१]. ६ °न त्वम् मू[१].

वेङ्कट० सोम धारया सर्वदा अस्माकम् यवम् पुष्टम् परि स्रव विश्वानि च धनानि ॥ १ ॥

इन्दो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः । नि बर्हिषि प्रिये सदः ॥ २ ॥

इन्दो इति । यथा । तव । स्तवः । यथा । ते । जातम् । अन्धसः । नि । बर्हिषि । प्रिये । सदः ॥२॥

वेङ्कट० इन्दो! यथा तव स्तवः भवति, यथा वा तुभ्य हविषो जननम्, उभयं कर्तुम् अस्मिन् निषीद बर्हिषि प्रिये ॥ २ ॥

उत नो गोविदश्ववित् पवस्व सोमान्धसा । मक्षूतमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । नः । गोऽवित् । अश्वऽवित् । पवस्व । सोम । अन्धसा । मक्षुऽतमेभिः । अहऽभिः ॥३॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकं गोदः अश्वदश्च पवस्व सोम! धारया शीघ्रतमैः अहोभिः हेतुभिः[1]। सूक्तमिदं पञ्चमेऽहनि बहिष्पवमाने विनियुक्तम् ॥ ३ ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पवस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिऽइत्य । सः । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥४॥

वेङ्कट० य हिनस्ति शत्रून्, न च जीयते[2] शत्रुभिः । हन्ति च शत्रुम्[3] स्वयमभ्येत्य । अथ प्रत्यक्षः । स पवस्व सहस्रस्य जेता[4] ॥ ४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः[5] ॥

[५६]

[6]अवत्सारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

परि सोम ऋतं बृहदाशुः पवित्रे अर्षति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

परि । सोमः । ऋतम् । बृहत् । आशुः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि गमयति[7] सोमः अन्नम् महद् आशुः पवित्रे विघ्नन् रक्षांसि देवकामः ॥ १ ॥

यत् सोमो वाजमर्षति शतं धारा अपस्युवः । इन्द्रस्य सख्यमाविशन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः । वाजम् । अर्षति । शतम् । धाराः । अपस्युवः । इन्द्रस्य । सख्यम् । आऽविशन् ॥

वेङ्कट० यदा सोमः अन्नम् गमयति शतम् सोमधाराः कर्मेच्छन्ती[8] इन्द्रस्य सख्यम् आविशन् । उत्तरस्यां सम्बन्धः, सा प्रत्यक्षेति ॥ २ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. नास्ति वि[1] अ[1]. ३. जीयते मूको. ४. शत्रू वि[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६-६. नास्ति वि[1]. ७. [?]गमयति मूको.

अभि त्वा योषणो दश जारं न कन्यानूषत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषणः । दश । जारम् । न । कन्या । अनूषत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥३॥

वेङ्कट० '[1]त्वाम् अभि[1] शब्दायन्ते दश अङ्गुल्यः, यथा कन्या जारम् अभिशब्दायते । ताभिस्त्वम् मृज्यसे सोम[2] धनलाभाय[3] ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नॄन्त्स्तोतॄन् पाह्यंहसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नॄन् । स्तोतॄन् । पाहि । अंहसः ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[1] ॥

[५७]

[4]अवत्सारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

प्र ते धारा असश्चतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धाराः । असश्चतः । दिवः । न । यन्ति । वृष्टयः । अच्छ । वाजम् । सहस्रिणम् ॥१॥

वेङ्कट० प्र यन्ति तव धारा निःसङ्गाः, यथा दिवः वृष्टयः यन्ति बहुसङ्ख्यम् अन्नम् प्रति ॥ १ ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति । हरिस्तुञ्जान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाणः । अर्षति । हरिः । तुञ्जानः । आयुधा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छति प्रियाणि कर्माणि सर्वाण्येव पश्यन् हरितवर्णः प्रेरयन् आयुधानि ॥ २ ॥

स मर्मृजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसु षीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । इभः । राजाऽइव । सुऽव्रतः । श्येनः । न । वंसु । सीदति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स शोध्यमानो मनुष्यैः गतभयः[2] राजा इव सुकर्मा श्येन इव च आगत्य उदकेषु सीदति ॥ ३ ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्दवा भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥

१-१ नास्ति त्वां भ[1], 'नास्ति वि[1]. २. °भायेन्द्रो मूको. ३ ३. नास्ति मूको. ४ अवद्यो वि[1] भ[1].

वेङ्कट० स अस्माकं विश्वानि दिव्यानि वसूनि पार्थिवानि च पवमान सोम[1] आ हर ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[1] ॥

[५८]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषिः । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति॒ धारा॑ सु॒तस्यान्ध॑सः । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ १ ॥

तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ । धारा॑ । सु॒तस्य॑ । अन्ध॑सः । तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥१॥[2]

वेङ्कट० स्तोतॄन् तारयन् स हर्षकः सोमः पवते । तदेवाह— धारा सुतस्य सोमस्य पवते[3] इति । तुमभावश्छान्दसः ॥ १ ॥

उ॒स्रा वे॑द॒ वसू॑नां॒ मर्त॑स्य दे॒व्यव॑सः । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ २ ॥

उ॒स्रा । वेद॑ । वसू॑नाम् । मर्त॑स्य । दे॒वी । अव॑सः । तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० वसूनाम् उत्सरणशीला[4] देवी सोमधारा मर्तम् रक्षितुं जानाति ॥ २ ॥

ध्व॒स्रयोः॑ पुरु॒षन्त्यो॒रा स॒हस्रा॑णि दद्महे । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ ३ ॥

ध्व॒स्रयोः॑ । पु॒रु॒ऽस॒न्त्योः॑ । आ । स॒हस्रा॑णि । द॒द्म॒हे॒ । तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ध्वस्रश्च पुरुषन्तिश्च कौचित् तयोः वयं धनानाम् सहस्राणि आ दद्महे । [5]तत्रोत्तम प्रतिगृहीतम्[5] अस्माकमस्त्विति सोमस्य स्तवः । यथाऽवत्सार एतयोः[6] धनानि प्रतिजग्राह[7] एवं[8] तरन्तपुरुमीळ्हौ च प्रतिजगृहतुः । तत्र शाट्यायनकम्— 'अथ ह वै तरन्तपुरुमीळ्हौ वैददश्वी ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योर्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते । तौ ह[9] स्माकूयुत्या सात प्रतिमृशाते । तावकामयेतामसात नाविदं सात स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति । तावेतच्चतुर्ऋचमपश्यताम् । तेन प्रत्यैताम् ततो वै तयोरसात सातमभवत् । [10]आत्तमिवैव न प्रतिगृहीतम्[10] । स य प्रतिगृह्य कामयेत' (जैमि ३,१३५ [तु ता १३,७,१२]) इत्यादि ॥ ३ ॥

आ ययो॑स्त्रिं॒शतं॒ तना॑ स॒हस्रा॑णि च॒ दद्म॑हे । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ ४ ॥

आ । ययोः॑ । त्रिं॒शत॑म् । तना॑ । स॒हस्रा॑णि । च॒ । दद्म॑हे । तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ दद्महे ययोः[11] त्रिंशतम् वस्त्राणि सहस्राणि च गवाम् मन्दी[12] तत् अप्रतिगृहीत भवत्विति । यद्वा दुरितेभ्य उत्तीर्णो भवति, स दुरितेभ्यो धावति चेति[13] ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[1] ॥

१-१ नास्ति मूको. २ अर्थं या (१३,६) द्र. ३. पवन मूको. ४. °णशीला वि[1] अ[1]. ५-५ °त्तम म मूको. ६. तयो अपते तदेवाह धाराः तस्य सोमस्य पवत इति । तुमभाव मूको. ७ नास्ति मूको. ८ चैवं अ[1]. ९ नास्ति वि[1]. १०-१०. वैव···प्रति° वि[1] अ[1]. ११ त्रयो वि[1] अ[1]. १२. मन्दिन् वि[1] अ[1], मदि वि[1]. १३. चेति नास्ति वि[1] अ[1].

[५९]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान· सोमो देवता । गायत्री छन्द [1] ।

पव॑स्व गो॒जिद॑श्व॒जिद्वि॑श्व॒जित् सो॑म रण्य॒जित् । प्र॒जाव॒द्रत्न॒मा भ॑र ॥ १ ॥

पव॑स्व । गो॒ऽजित् । अ॒श्व॒ऽजित् । वि॒श्व॒ऽजित् । सो॒म॒ । र॒ण्य॒ऽजित् । प्र॒जाऽव॑त् । रत्न॑म् । आ । भ॒र ॥

वेङ्कट० पवस्व गवादीना जेता । रमणीय धन रण्यम् । प्रजावत् च धनम् अस्मभ्यम् आ हर[2] ॥ १ ॥

पव॑स्वा॒द्भ्यो अदा॑भ्यः॒ पव॒स्वौष॑धीभ्यः । पव॑स्व धि॒षणा॑भ्यः ॥ २ ॥

पव॑स्व । अ॒त्ऽभ्य । अदा॑भ्य । पव॑स्व । ओष॑धीभ्य । पव॑स्व । धि॒षणा॑भ्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वसतीवरीभ्य अंशुभ्य ग्रावभ्यश्च पवस्व इति ॥ २ ॥

त्वं सो॑म॒ पव॑मानो॒ विश्वा॑नि दुरि॒ता त॑र । क॒विः सी॑द॒ नि ब॒र्हिषि॑ ॥ ३ ॥

त्वम् । सो॒म॒ । पव॑मान । विश्वा॑नि । दु॒ऽइ॒ता । त॒र । क॒वि । सी॒द॒ । नि । ब॒र्हिषि॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

पव॑मान॒ स्व॑र्विदो॒ जाय॑मानोऽभवो म॒हान् । इन्दो॒ विश्वाँ॑ अ॒भीद॑सि ॥ ४ ॥

पव॑मान । स्व॑ । वि॒द॒ । जाय॑मान । अ॒भ॒व॒ । म॒हान् । इन्दो॒ इति॑ । विश्वा॑न् । अ॒भि । इत् । अ॒सि॒ ॥

वेङ्कट० पवमान! [3]सर्वम् प्रयच्छ[3] यजमानस्य, प्रादुर्भवन् भवसि महनीय । इन्दो! सर्वांश्च शत्रून् अभि भवसि ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्ग [1] ॥

[६०]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द [1] ।

प्र गा॑य॒त्रेण॑ गायत॒ पव॑मानं॒ विच॑र्षणिम् । इन्दुं॑ स॒हस्र॑चक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गा॒य॒त्रेण॑ । गा॒य॒त॒ । पव॑मानम् । वि॒ऽच॑र्षणिम् । इन्दु॑म् । स॒हस्र॑ऽचक्षसम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गायत गायत्रेण साम्ना पवमानम् विद्रष्टारम् इन्दुम् बहुदर्शनम् ॥ १ ॥

तं त्वा॑ स॒हस्र॑चक्षसम॒थो॑ स॒हस्र॑भर्णसम् । अति॒ वार॑मपाविषुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा॒ । स॒हस्र॑ऽचक्षसम् । अथो॒ इति॑ । स॒हस्र॑ऽभर्णसम् । अति॑ । वार॑म् । अ॒पा॒वि॒षु॒ ॥२॥

१-१ नास्ति मूको. २ भर वि[1]. ३-३. सेवय[*] वि[3] अ[1].

वेङ्कट० तम् त्वा बहुदर्शनम् अपि च बहुभरणम् ऋत्विजः [1]वालम् अति पावयन्ति[1] ॥ २ ॥

अति वारान् पवमानो असिष्यदत् कलशाँ अभि धावति । इन्द्रस्य हार्द्याविशन् ॥३॥

अति । वारान् । पवमानः । असिस्यदत् । कलशान् । अभि । धावति ।
इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वालान् अति स्यन्दते पवमानः, द्रोणानि च अभि धावति इन्द्रस्य हृदयम् आ विशन् ॥३॥

इन्द्रस्य सोम राधसे शं पवस्व विचर्षणे । प्रजावद्रेत आ भर ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । शम् । पवस्व । विऽचर्षणे । प्रजाऽवत् । रेतः । आ । भर ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [2]इन्द्रस्य सोम! राधनाय[2] सुखकरम् रसम् पवस्व विद्रष्टः!, अस्माकं च प्रजायुक्तम् रेतः आ हर[3] ॥ ४ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः[4] ॥

[६१]

[4]अमहीयुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

अया वीती परि स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा । अवाहन्नवतीर्नव ॥ १ ॥

अया । वीती । परि । स्रव । यः । ते । इन्दो इति । मदेषु । आ । अवऽअहन् । नवतीः । नव ॥१॥

वेङ्कट० अमहीयुराङ्गिरसः । अनेन रसेन भक्षणाय परि स्रव । यः ते इन्दो! रसः मदेषु नवतीः नव च शत्रुपुरीः अवाऽहन् । अमुं हि पीत्वा मत्तः पुरीः[5] जघान इन्द्र इति ॥ १ ॥

पुरः सद्य इत्थाधिये दिवोदासाय शम्बरम् । अध त्यं तुर्वशं यदुम् ॥ २ ॥

पुरः । सद्यः । इत्थाऽधिये । दिवःऽदासाय । शम्बरम् । अध । त्यम् । तुर्वशम् । यदुम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुराणि अवाहन् एकस्मिन्नेव अह्नि सत्यकर्मणे दिवोदासाय शम्बरम् च दिवोदासशत्रुं पुराणां स्वामिनम् । 'दिवोदासं शम्बरहत्य आवतम्' (ऋ १,११२,१४) इत्युक्तम् । अध त्यम् तुर्वशम् यदुम् च तस्मै वशमनय इति ॥ २ ॥

परि णो अश्वमश्वविद्गोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरा सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥

परि । नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । क्षर । सहस्रिणीः । इषः ॥३॥

१-१. वालमवोपयन्ति वि'; वाल्मवोपयन्ति अ'; वालमिति मापयन्ति वि'. २-२. धनाय वि' अ'. ३. भर वि'. ४-४. नास्ति मूको. ५. पुरी मूको.

वेङ्कट० परि क्षर अस्माकम् अश्वम् अश्वस्य स्तम्भक. गवादियुक्तं धनं च। परि क्षर च[1] बहूनि अन्नानि ॥ ३ ॥

पर्वमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥

पर्वमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखिऽत्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० क्षरतः ते वयम् पवित्रम् च अभिक्लेदयतः सखित्वम् आ वृणीमहे ॥ ४ ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृळय ॥ ५ ॥

ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृळय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये ते ऊर्मयः पवित्रम् अभिक्षरन्ति धारया, तैः अस्मान् सोम! सुखय ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः[2] ॥

स नः पुनान आ भर रयिं वीरवतीमिषम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरख्यत ॥ ७ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अख्यत ॥

वेङ्कट० तम् इमम् दश अङ्गुलयः मृजन्ति, यस्य सिन्धवो मातरो भवन्ति। सोऽयम् आदित्यैः सम् गच्छते ॥ ७ ॥

समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ । सं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ८ ॥

सम् । इन्द्रेण । उत । वायुना । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥८॥

वेङ्कट० सुतः अयम् इन्द्रादिभिः सम् गच्छत इति ॥ ८ ॥

स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् । चारुर्मित्रे वरुणे च ॥ ९ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । पूष्णे । पवस्व । मधुऽमान् । चारुः । मित्रे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

वे० इ० सः नः भगाद्यर्थम्[3] पवस्व मधुरसः कल्याणः मित्रावरुणार्थं[4] चेति ॥ ९ ॥

---

1. नास्ति भ[2]. 2-2. नास्ति मूको. 3. भगाद्य° भ[1]; भगाद्यर्थं वि[1]. 4. °भ रि° भ[1]; °णार्थं वि[1].

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि सद्भूम्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे । उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥

वेङ्कट० उपरि त्वदीयस्य अन्धसः रसस्य जन्म । दिवि च सत् तदन्धः भूमिः आ ददे भूमिरीरा-दीयते उद्गूर्णम् सुखम् महच्च अन्नम् ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[1] ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिसासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० धनेन सोमेन विश्वानि अभिगच्छन्तो वयम् अन्नानि मानुषाणाम् सम्भक्तुमिच्छन्तः भजामहे ॥ ११ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित् परि स्रव ॥ १२ ॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । वरिवःऽवित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स. अस्माकम् इन्द्राय यष्टव्याय वरुणाय मरुद्भ्य च परि स्रव धनस्य लम्भकः ॥ १२ ॥

उपो षु जातमप्तुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अप्ऽतुरम् । गोभिः । भङ्गम् । परिऽकृतम् । इन्दुम् । देवाः । अयासिषुः ॥

वेङ्कट० उप आगच्छन्ति[1] जातम् वसतीवरीभिः प्रेरितम् गोविकारैः[1] अलङ्कृतम् भञ्जकं शत्रूणाम् इन्दुम् देवाः ॥ १३ ॥

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव । यः । इन्द्रस्य । हृदम्ऽसनिः ॥

वेङ्कट० "तम् एव" वर्धयन्तु नः गिरः वत्सम् इव वृद्धपयस्का.[2] मातरः, यः [1]सोमः इन्द्रस्य[1] हृदंसनिः भवति हृदयस्य सम्भक्तेति ॥ १४ ॥

अर्षा णः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अर्ष । नः । सोम । शम् । गवे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

१-१ नास्ति मूको. २. म° वि° ३. °विराणि. वि° अ°. ४-४. नास्ति वि° अ°. ५ वृद्धव-पाका: वि°; वद्धपयस्का· वि° अ°. ६-६. इन्द्रः सोमस्य वि°.

वेङ्कट० क्षर अस्माकम् सोम ! सुखम् गवे, सुखस्य च वृद्धम् अश्वम् । वर्धय च उदकम् प्रशस्यम् ॥ १५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः[1] ॥

पव॑मानो अजीजनद्दि॒वश्चि॒त्रं न त॑न्य॒तुम् । ज्योति॑र्वैश्वान॒रं बृ॒हत् ॥ १६ ॥

पव॑मानः । अ॒जी॒ज॒न॒त् । दि॒वः । चि॒त्रम् । न । त॒न्य॒तुम् । ज्योतिः॑ । वै॒श्वा॒न॒रम् । बृ॒हत् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवमानः अजीजनत् महद् वैश्वानराख्यम् ज्योतिः दिवः चित्रम् इव अशनिम् ॥ १६ ॥

पव॑मानस्य ते॒ रसो॒ मदो॑ राजन्नदुच्छु॒नः । वि वार॒मव्य॑मर्षति ॥ १७ ॥

पव॑मानस्य । ते॒ । रसः॑ । मदः॑ । रा॒ज॒न् । अ॒दु॒च्छु॒नः । वि । वार॑म् । अव्य॑म् । अ॒र्ष॒ति॒ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य ते रसः मदकरः राजन् ! रक्षोवर्जितः[2] अधिगच्छति वालम् अविमयम् ॥ १७ ॥

पव॑मान॒ रस॒स्तव॒ दक्षो॒ वि रा॑जति द्यु॒मान् । ज्योति॒र्विश्वं॒ स्व॑र्दृ॒शे ॥ १८ ॥

पव॑मान । रसः॑ । तव॑ । दक्षः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ । द्यु॒ऽमान् । ज्योतिः॑ । विश्व॑म् । स्वः॑ । दृ॒शे ॥ १८ ॥

वेङ्कट० पवमान ! तव रसः वृद्धः वि राजति दीप्तिमान् । ज्योतिः च व्याप्तम् सर्वम्[3] करोति दर्शनाय ॥ १८ ॥

यस्ते॒ मदो॒ वरे॑ण्य॒स्तेना॑ पव॒स्वान्ध॑सा । दे॒वा॒वीर॑घशंस॒हा ॥ १९ ॥

यः । ते॒ । मदः॑ । वरे॑ण्यः । तेन॑ । प॒व॒स्व॒ । अन्ध॑सा । दे॒व॒ऽअ॒वीः । अ॒घ॒शं॒स॒ऽहा ॥ १९ ॥

वेङ्कट० यः ते मदः वरणीयः, तेन क्षर मदनीयेन देवकामः रक्षोहा[4] ॥ १९ ॥

ज॒घ्निर्वृ॒त्रम॑मि॒त्रियं॒ सस्नि॒र्वाजं॑ दि॒वेदि॑वे । गो॒षा उ॑ अश्व॒सा अ॑सि ॥ २० ॥

ज॒घ्निः । वृ॒त्रम् । अ॒मि॒त्रिय॑म् । सस्निः॑ । वाज॑म् । दि॒वेऽदि॑वे । गो॒ऽसाः । ऊँ इति॑ । अ॒श्व॒ऽसाः । अ॒सि॒ ॥

वेङ्कट० हन्ता उपद्रवम् अमित्रभवम् सम्भक्ता सङ्ग्रामम् अन्वहम् गवाम् अश्वानां च दाता भवसि ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

संमि॑श्लो अरु॒षो भ॑व सूप॒स्थाभि॒र्न धे॒नुभिः॑ । सीद॑ञ्छ्ये॒नो न योनि॒मा ॥ २१ ॥

सम्ऽमि॑श्लः । अ॒रु॒षः । भ॒व॒ । सु॒ऽउ॒प॒स्थाभिः॑ । न । धे॒नुऽभिः॑ । सीद॑न् । श्ये॒नः । न । योनि॑म् । आ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. रक्षोवर्जितः वि; रक्षितो वर्जितः का. ३. नास्ति वि. ४. रक्षोहा वि.

वेङ्कट० संमिधः त्वम् आरोचमानः भव सूपस्थाभिः[1] इदानीम् धेनुभिः श्येनः इव शीघ्रमागाद्धे स्थानम् आ सीदन्[2] ॥ २१ ॥

स पंवस्व य आविथेन्द्रं वृत्राय हन्तवे । वव्रिवांसं महीरपः ॥ २२ ॥

सः । पवस्व । यः । आविथ । इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । वव्रिऽवांसम् । महीः । अपः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सः[3] पवस्व, यः त्वम् अरक्षः इन्द्रम् [4]वृत्रं हन्तुम्[5] निरुन्धानम् महान्ति उदकानि ॥ २२ ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढ्वः । पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुऽवीरासः । वयम् । धना । जयेम । सोम । मीढ्वः । पुनानः । वर्ध । नः । गिरः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० सुपुत्राः वयम् धनानि जयेम सोम! सेक्तः! । पुनानः वर्धय अस्माकं स्तुतीः ॥ २३ ॥

त्वोतासस्तवावसा स्याम वन्वन्त आमुरः । सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊतासः । तव । अवसा । स्याम । वन्वन्तः । आऽमुरः । सोम । व्रतेषु । जागृहि ॥ २४ ॥

वेङ्कट० त्वया[6] रक्षिताः तव रक्षणेन स्याम[6] शत्रून् भजमानाः तेषाम् अभिमारकाः[7] । सोम! कर्मसु अस्माकम् जागृहि ॥ २४ ॥

अपघ्नन् पंवते मृधोऽप सोमो अराव्णः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपऽघ्नन् । पवते । मृधः । अप । सोमः । अराव्णः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० शत्रून्[8] अपघ्नन् पवते सोमः अदातॄंश्च गच्छन् इन्द्रस्य स्थानम् ॥ २५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[8] ॥

महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः । रास्वेन्दो वीरवद्यशः ॥ २६ ॥

महः । नः । रायः । आ । भर । पवमान । जहि । मृधः । रास्व । इन्दो इति । वीरऽवत् । यशः ॥

वेङ्कट० महान्ति धनानि अस्माकम् आ हर[9] पवमान! । जहि शत्रून् । देहि इन्दो![10] पुत्रयुक्ताम् कीर्तिम् ॥ २६ ॥

न त्वा शतं चन ह्रुतो राधो दित्सन्तमा मिनन् । यत् पुनानो मखस्यसे ॥२७॥

---

१. °स्थानाभिः वि° अ°. २. °दन् वि° अ°. ३. नास्ति वि°. ४-५. वृत्रहन्तारं अ°; वृत्रहन्तुं वि°°. ५. स तथा मूको. ६. न स्याम मूको. ७. °मिनाह° वि° अ°. ८-८. नास्ति मूको. ९. भट वि°. १०. इन्द्रस्य मूको.

न । त्वा । शतम् । चन । ह्रुतः । राधः । दित्सन्तम् । आ । मिनन् । यत् । पुनानः । मखस्यसे ॥

वेङ्कट० न त्वा बहवोऽपि हिंसका धनं दित्सन्तम्[1] आ हिंसन्ति, यदा त्वं पूयमान मख दातुमिच्छसि ॥ २७ ॥

पव॑स्वेन्दो॒ वृषा॑ सु॒तः कृ॒धी नो॑ य॒शसो॒ जने॑ । विश्वा॒ अप॒ द्विषो॑ जहि ॥ २८ ॥

पव॑स्व । इन्दो॒ इति॑ । वृषा॑ । सु॒तः । कृ॒धि । नः॒ । य॒शसः॑ । जने॑ । विश्वाः॑ । अप॑ । द्विषः॑ । ज॒हि ॥

वेङ्कट० पवस्व इन्दो! वृषा अभिषुतः, कुरु अस्मान् यशस्विनः जनपदेषु, अप जहि च सर्वान् शत्रून् ॥ २८ ॥

अस्य॑ ते स॒ख्ये व॒यं तवे॑न्दो द्यु॒म्न उ॑त्त॒मे । सा॒स॒ह्याम॑ पृतन्य॒तः ॥ २९ ॥

अस्य॑ । ते॒ । स॒ख्ये । व॒यम् । तव॑ । इन्दो॒ इति॑ । द्यु॒म्ने । उ॒त्ऽत॒मे । सा॒स॒ह्याम॑ । पृ॒त॒न्य॒तः ॥ २९ ॥

वेङ्कट० अस्य तव सख्ये सति वयम् इन्दो! त्वदीये उत्तमे अन्ने[2] भवेम, अभिभवेम[3] च शत्रून् ॥ २९ ॥

या ते॑ भी॒मान्यायु॑धा ति॒ग्मानि॒ सन्ति॒ धूर्व॑णे । रक्षा॑ समस्य नो नि॒दः ॥ ३० ॥

या । ते॒ । भी॒मानि॑ । आयु॑धा । ति॒ग्मानि॑ । सन्ति॑ । धूर्व॑णे । रक्ष॑ । सम॑स्य । नः॒ । नि॒दः ॥ ३० ॥

वेङ्कट० भीमानि[4] यानि ते भयङ्कराणि आयुधानि तीक्ष्णानि सन्ति वधार्थम्, तैरायुधैः अस्मान् रक्ष सर्वस्य शत्रोर्निन्दायाः ॥ ३० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

[६२]

[6]जमदग्निर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

ए॒ते अ॑सृग्र॒मिन्द॑वस्ति॒रः प॒वित्र॑मा॒शवः॑ । विश्वा॑न्य॒भि सौभ॑गा ॥ १ ॥

ए॒ते । अ॒सृ॒ग्र॒म् । इन्द॑वः । ति॒रः । प॒वित्र॑म् । आ॒शवः॑ । विश्वा॑नि । अ॒भि । सौभ॑गा ॥ १ ॥

वेङ्कट० जमदग्निर्भार्गवः । एते सृज्यन्ते सोमाः तिरः पवित्रम् क्षिप्राः विश्वानि धनानि अभि ॥ १ ॥

वि॒घ्नन्तो॑ दुरि॒ता पु॒रु सु॒गा तो॒काय॑ वा॒जिनः॑ । तना॑ कृ॒ण्वन्तो॒ अर्व॑ते ॥ २ ॥

वि॒ऽघ्नन्तः॑ । दुः॒ऽइ॒ता । पु॒रु । सु॒ऽगा । तो॒काय॑ । वा॒जिनः॑ । तना॑ । कृ॒ण्वन्तः॑ । अर्व॑ते ॥ २ ॥

---

1. दीप्तं मूको. 2. तु. या ५,५. 3. भवेम वि[1], भवामहे अ[1]. 4. नास्ति वि[1]. 5-5. नास्ति मूको.

वेङ्कट० विघ्नन्त[1] दुरितानि बहूनि, सुखानि च पुत्राय यलवन्त. धनानि कृण्वन्तः अभाष च ॥ २ ॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम् । इळामस्मभ्यं संयतम् ॥ ३ ॥

कृण्वन्तः । वरिवः । गवे । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । इळाम् । अस्मभ्यम् । सम्ऽयतम् ॥३॥

वेङ्कट० कृण्वन्तः धनम् गवे अभि गच्छन्ति मदीयाम् सुष्टुतिम् अन्नं च अस्मभ्यम्[2] कुर्वन्तः यत् सह्यम् अस्मान्[3] सयच्छति ॥ ३ ॥

असाव्यंशुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः । श्येनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अंशुः । मदाय । अप्ऽसु । दक्षः । गिरिऽस्थाः । श्येनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥

वेङ्कट० सुतः अंशुः मदार्थं वसतीवरीषु प्रवृद्धः पर्वते जातः । श्येनः इव च स्थानम् आ सीदति ॥ ४ ॥

शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धूतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देवऽवातम् । अप्ऽसु । धूतः । नृऽभिः । सुतः । स्वदन्ति । गावः । पयःऽभिः ॥

वेङ्कट० शोभनम् अन्नम् देवैः प्रार्थितम् स्वदयन्ति पशवः क्षीरैः । सोऽयं सोमो वसतीवरीषु धूतः[4] ऋत्विग्भिः अभिषुतः ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[5] ॥

आदीमश्वं न हेतारोऽशूशुभन्नमृताय । मध्वो रसं सधमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अश्वम् । न । हेतारः । अशूशुभन् । अमृताय । मध्वः । रसम् । सधऽमादे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् अश्वम् इव प्रेरकाः शोभयन्ति अमरणाय सोमस्य रसम् यज्ञे ॥ ६ ॥

यास्ते धारा मधुश्चुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये । ताभिः पवित्रमासदः ॥ ७ ॥

याः । ते । धाराः । मधुऽश्चुतः । असृग्रम् । इन्दो इति । ऊतये । ताभिः । पवित्रम् । आ । असदः ॥

वेङ्कट० याः ते धाराः मधुनः स्रोतस्विन्यः सृज्यन्ते सोम! रक्षणाय[6], ताभिः त्वम् पवित्रम् आ सीद ॥ ७ ॥

सो अर्षेन्द्राय पीतये तिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेष्वा ॥ ८ ॥

---

1. भिन्दन्तः वि॰ अ॰. 2. भक्तं अ॰. 3. अस्मभ्य अ॰. 4. धूतः मूको. 5-5. नास्ति मूको. 6. रक्षणाय वि॰.

स । अर्ष । इन्द्राय । पीतये । तिरः । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥८॥

वेङ्कट० स क्षर इन्द्रस्य पानाय तिरः कुर्वन् अविमयानि वालानि, सीदन् स्थाने पात्रेषु ॥ ८ ॥

त्वमिन्दो परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोभ्यः । वरिवोविद् घृतं पयः ॥ ९ ॥

त्वम् । इन्दो इति । परि । स्रव । स्वादिष्ठः । अङ्गिरःऽभ्यः । वरिवःऽवित् । घृतम् । पयः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्दो[1] परि स्रव स्वादुतम अङ्गिरसामर्थाय धनस्य लम्भक घृतम् पय च ॥ ९ ॥

अयं विचर्षणिर्हितः पवमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पवमानः । सः । चेतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अयम् विद्रष्टा पात्रेषु हित पवमान । स ज्ञायते प्रेरयन् अप्सु भवम् महद्धनम् ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[1] ॥

एष वृषा वृषव्रतः पवमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषऽव्रतः । पवमानः । अशस्तिऽहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एष वृषा वृषकर्मा पवमान [2]रक्षोहा करोति धनानि[2] यजमानाय ॥ ११ ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व बहुसहस्रम् रयिम् गवाश्वयुक्तम् बहूना हर्षकम् स्पृहणीयम्[3] चेति ॥ १२ ॥

एष स्य परि षिच्यते मर्मृज्यमान आयुभिः । उरुगायः कविक्रतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्यः । परि । सिच्यते । मर्मृज्यमानः । आयुऽभिः । उरुऽगायः । कविऽक्रतुः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० स[4] एष परि सिच्यते शोध्यमान[5] मनुष्यै बहुस्तुति[6] क्रान्तप्रज्ञ ॥ १३ ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रऽऊतिः । शतऽमघः । विऽमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सहस्ररक्षण[7] शतधन निर्माता लोकस्य कवि इन्द्राय पवते सोम ॥ १४ ॥

१-१ नास्ति मूको २-२. रक्षोहाकरो निधनानि वि[1] अ[1] ३ °णीयके वि ४ °ग्रारित वि[1],
५ शोध्यमान वि[1] अ[1] ६ °स्तुति वि[1], °स्तुतिभि वि[1] अ[1] ७. °रादा वि[1]

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । विर्योना वसताविव ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसतौऽइव ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्तुत्या स्तुतः जातः इन्दुः इह इन्द्राय नि-धीयते पक्षी इव स्थाने स्ववासे[1] ॥ १५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्गः[2] ॥

पवमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शक्मनासदम् ॥ १६ ॥

पवमानः । सुतः । नृऽभिः । सोमः । वाजम्ऽइव । असरत् । चमूषु । शक्मना । आऽसदम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवमानः अभिषुतः नृभिः सोमः युद्धम् इव स्थानं सरति चमूषु बलेन आसत्तुम् ॥ १६ ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिऽभिः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तम् त्रिषवणपृष्ठे त्रिवेदबन्धुरे यज्ञरथे युञ्जन्ति ऋत्विजः देवान् प्रति गन्तुम् ऋषीणाम् सप्तभिः छन्दोभिः ॥ १७ ॥

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनऽस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० तम् हे सोतारः! धनस्य स्पष्टारम् शीघ्रम् संग्रामं गन्तुम् अश्वम् प्रेरयत बलिनम् ॥ १८ ॥

आविशन् कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आऽविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० आविशन् कलशम् सुतः विश्वाः च श्रियः अभि-गमयन् शूरः इव शत्रूणाम् गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आ त इन्दो मदाय कं पयो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्दो इति । मदाय । कम् । पयः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

वेङ्कट० आ दुहन्ति ते इन्दो! मदार्थम् [3]पयः आयव. मनुष्याः[3] स्तोतारो देवेभ्यो मधुभूतम् ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[2] ॥

---

१. स्ववासे वि[२]; सावासे वि[३], सवामे अ[१]. २-२. नास्ति मूको. ३-३. वयो मनुष्याः वि[२]; अवयोमनुष्याः अ[१]

आ नः सोमं पवित्र आ सृजता मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । सृजत । मधुमत्ऽतमम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्ऽतमम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० आ सृजत अस्माकम् सोमम् पवित्रे मधुमत्तमम् देवेभ्यः योऽत्यन्तं श्रूयते देवैरिति ॥ २१ ॥

एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥

एते । सोमाः । असृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्ऽतमस्य । धारया ॥ २२ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः सृज्यन्ते स्तूयमानाः महते अन्नाय मादयितृतमस्य रसस्य धारया इति ॥२२॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि । सनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥

अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्षसि । सनत्ऽवाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

वेङ्कट० अभि अर्षसि[1] रक्षणाय[2] पूयमानः त्वम् गव्यानि धनानि । स त्वं दीयमानान्नः परि स्रव ॥२३॥

उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुभः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । विश्वाः । अर्ष । परिऽस्तुभः । गृणानः । जमत्ऽअग्निना ॥ २४ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकं गोमन्ति अन्नानि [3]सर्वाणि अर्ष परितः[3] स्तोतव्यानि स्तूयमानः मया ॥२४॥

पवस्व वाचो अग्रियः सोम चित्राभिरूतिभिः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पवस्व । वाचः । अग्रियः । सोम । चित्राभिः । ऊतिऽभिः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

वेङ्कट० मुख्यः त्वम् सोम ! स्तुतीः प्रति पवस्व[4] पूजनीयैः सह रक्षणैः । तदेवाह—अभि पवस्व सर्वाणि स्तोत्राणीति ॥ २५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[5] ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्रियो वाच ईरयन् । पवस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्रियः । वाचः । ईरयन् । पवस्व । विश्वम्ऽएजय ॥ २६ ॥

वेङ्कट० त्वम् आन्तरिक्षाणि [6]उदकानि मुख्यः[6] वाचः[7] प्रेरयन् पवस्व । यः [8]सर्वं चालयति[8] स विश्वमेजय इति ॥ २६ ॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे । तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥

1. °र्षय वि[1] अ[1]. 2. रक्षाय वि[1], अ[1]. 3-3. °र्वाण्यपरि॰ मूको. 4 पवस्व मूको. 5-5. नास्ति मूको. 6-6. °कानिमुख्या वि[1]; °कानिमुख्यो वि[1]; °कानिमुख्यो अ[1]. 7. वाचम् वि[1] अ[1]; पवः वि[1]. 8-8. पि चन्न° वि[1] अ[1].

तुभ्य॑ । इ॒मा । भुव॑ना । क॒वे॒ । म॒हि॒म्ने । सो॒म॒ । त॒स्थि॒रे॒ । तुभ्य॑म् । अ॒र्ष॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् इमानि भुवनानि कवे[1] महिम्ने सोम। तिष्ठन्ति, त्वाम् एव पुरस्कुर्वन्ति। तुभ्यम् एव गच्छन्ति नद्यः त्वदाज्ञामनुपालयन्त्य इति ॥ २७ ॥

प्र ते॑ दि॒वो न वृ॒ष्टयो॒ धारा॒ यन्त्य॑स॒श्चतः॑ । अ॒भि शु॒क्रामु॑प॒स्तिर॑म् ॥ २८ ॥

प्र । ते॒ । दि॒वः । न । वृ॒ष्टयः॑ । धाराः॑ । यन्ति॑ । अ॒स॒श्चतः॑ । अ॒भि । शु॒क्राम् । उ॒प॒ऽस्तिर॑म् ॥ २८ ॥

वेङ्कट० प्र यन्ति तव धारा दिव इव वृष्टय असक्ता शुक्रवर्णाम् उपस्तिरम् अभि इति। शुक्लैः अव्यैः निर्मितं पवित्रमाह उपस्तीर्यमाणमिति ॥ २८ ॥

इन्द्रा॒येन्दुं॑ पुनीतनो॒ग्रं दक्षा॑य॒ साध॑नम् । ई॒शा॒नं वी॒तिरा॑धसम् ॥ २९ ॥

इन्द्रा॑य । इन्दु॑म् । पु॒नी॒त॒न॒ । उ॒ग्रम् । दक्षा॑य । साध॑नम् । ई॒शा॒नम् । वी॒तिऽरा॑धसम् ॥ २९ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय इन्दुम् पुनीतन उद्गूर्णम् बलस्य साधकम् ईश्वरम् दत्तधनम् ॥ २९ ॥

पव॑मान ऋ॒तः क॒विः सोमः॑ प॒वित्र॒मास॑दत् । दध॑त् स्तो॒त्रे सु॒वीर्य॑म् ॥ ३० ॥

पव॑मानः । ऋ॒तः । क॒विः । सोमः॑ । प॒वित्र॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् । दध॑त् । स्तो॒त्रे । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ ३० ॥

वेङ्कट० पवमानः[1] 'सत्यः कविः'[2] सोमः[3] पवित्रम् आ सीदति प्रयच्छन् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः'[4] ॥

[६३]

'निध्रुविः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'[5] ।

आ प॑वस्व सह॒स्रिणं॑ र॒यिं सो॑म सु॒वीर्य॑म् । अ॒स्मे श्रवां॑सि धारय ॥ १ ॥

आ । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् । र॒यिम् । सो॒म॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । अ॒स्मे इति॑ । श्रवां॑सि । धा॒र॒य॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० निध्रुविः[6] काश्यपः[7]। आ पवस्व[8] बहुसङ्ख्यम् रयिम् सोम। सुवीर्यम्। अस्मासु अन्नानि च स्थापय ॥ १ ॥

इ॒षमू॒र्जं च॑ पिन्वस॒ इन्द्रा॑य मत्स॒रिन्त॑मः । च॒मूष्वा नि षी॑दसि ॥ २ ॥

इष॑म् । ऊर्ज॑म् । च॒ । पि॒न्व॒से॒ । इन्द्रा॑य । म॒त्स॒रिन्ऽत॑मः । च॒मूषु॑ । आ । नि । सी॒द॒सि॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् च क्षरसि[9] इन्द्राय अत्यन्तमादयितृतमः। चमसेषु 'च आ' नि सीदसि ॥ २ ॥

1 °मान वि॰ अ॰. 2-2 सत्यऋषि वि॰ अ॰. 3 सोम वि॰ अ॰. 4-4. नास्ति मूको. 5. °ध्रुविः मूको. 6 नास्ति वि॰ अ॰. 7 °श्यप वि॰ अ॰. 8. क्षर वि॰ अ॰. 9-9. मा वि॰ अ॰.

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत् । मधुमाँ अस्तु वायवे ॥ ३ ॥

सुत । इन्द्राय । विष्णवे । सोमः । कलशे । अक्षरत् । मधुऽमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय विष्णवे[1] सुत सोम कलश क्षरति । सोऽयं रसवान् अस्तु वायवे चेति ॥ ३ ॥

एते असृग्रमाशवोऽति ह्वरांसि बभ्रवः । सोमा ऋतस्य धारया ॥ ४ ॥

एते । असृग्रम् । आशवः । अति । ह्वरांसि । बभ्रवः । सोमाः । ऋतस्य । धारया ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते सृज्यन्ते शीघ्रा, अति[2] गच्छन्ति च बाधकानि रक्षांसि बभ्रुवर्णाः सोमाः उदकस्य धारया इति ॥ ४ ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम् । अपघ्नन्तो अराव्णः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तः । अप्ऽतुरः । कृण्वन्तः । विश्वम् । आर्यम् । अपऽघ्नन्तः । अराव्णः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् वर्धयन्त[3] उदकस्य प्रेरकाः कुर्वन्तः सर्वम्[4] कल्याणं कर्म †अपघ्नन्तः अदातॄन्†[5] ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वर्गः[5] ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्षन्ति बभ्रवः । इन्द्रं गच्छन्त इन्दवः ॥ ६ ॥

सुताः । अनु । स्वम् । आ । रजः । अभि । अर्षन्ति । बभ्रवः । इन्द्रम् । गच्छन्तः । इन्दवः ॥६॥

वेङ्कट० सुताः स्वम् स्थानम् प्रति अभि अर्षन्ति बभ्रवः इन्द्रम् आ गच्छन्तः सोमाः ॥ ६ ॥

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अया । पवस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचयः । हिन्वानः । मानुषीः । अपः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अनया[6] पवस्व धारया यया सूर्यम् अरोचय प्रेरयन् मनुष्यहितानि उदकानि ॥ ७ ॥

अयुक्त सूर एतशं पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥

अयुक्त । सूरः । एतशम्[8] । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युङ्क्ते सूर्यस्य अश्वम् पवमान मनुष्येषु अन्तरिक्षेण गन्तुम् ॥ ८ ॥

उत त्या हरितो दश सूरो अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

---

१ विष्णो मूको. २ अभि वि॰. ३ °र्धय° वि॰ अ॰. ४ सप्तस्वत् वि॰. ५-५ नास्ति वि॰. †-† अवघ्नन्तोऽदातॄन् वि॰ अ॰. ६-६. नास्ति मूको. ७ मया वि॰. ८ द्र॰ निघ १,१४.

उत । त्याः । हरितः । दर्श । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च 'ताः दश' दिशः 'सूर्यस्य युनक्ति' गमनाय इन्दुः इन्द्रः इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे स्तोतारः! इतः वायवे अभिषुतम् इन्द्राय च मदकरम् अवेः वालेषु परि सिञ्चत ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः' ॥

पवमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥

पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुस्तरम् । यः । दुःऽनशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पवमान! देहि रयिम् अस्मभ्यम् सोम! शत्रुभिः दुस्तरम्, यः रयिः[३] नाशयितुमशक्यः हिंसित्रा[४] ॥ ११ ॥

अभ्यर्ष सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजमुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्ष । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥

वेङ्कट० अभि गमय बहुसहस्रम् रयिम् गवाश्वयुक्तम्[५] । अभि अर्ष बलम् अपि च अन्नम् ॥ १२ ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिऽभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सोमः देवः इव सूर्यः रोचमानः ग्रावभिः अभिषुतः पवते दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥

एते । धामानि । आर्या । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एते गृहान्[७] प्रति आर्याणां[८] स्वभूतान्[९] सोमाः उदकस्य धारया पशुमत्[१०] अन्नम् क्षरन्ति[११] ॥ १४ ॥

१-१. तादृश वि[१], तादृशा अ[१]. २-२. °स्यानक्ति मूको ३-३. नास्ति मूको. ४. रायें मूको. ५. हिंसिता वि[१]; हिंसिता वि[१] अ[१]. ६. गवा च युक्तम् वि[१२]. ७. °हान् मूको. ८. आर्याणं वि[१] अ[१]; °र्याणां वि[१]. ९. °भूतान् मूको. १०. °शुम् वि[१] अ[१]. ११. इति वि[१] अ[१]; रक्षन्ति वि[१].

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥
सुताः । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमासः । दधिऽआशिरः । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥
वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[1] ॥

प्र सोम मधुमत्तमो राये अर्ष पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥
प्र । सोम । मधुमत्ऽतमः । राये । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः ॥ १६ ॥
वेङ्कट० प्र आ अर्ष सोम ! मधुमत्तम [2]धनाय पवित्रे[2] रसः यः तव अत्यन्त देवकामो भवति[3] तमिति ॥ १६ ॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥
तम् । ईम् । इति । मृजन्ति । आयवः । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥
वेङ्कट० तम् एव मार्जयन्ति[4] मनुष्याः हरिम् वसतीवरीषु बलिनम् इन्दुम् इन्द्राय मदकरम् ॥ १७ ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वावत् सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमा भर ॥ १८ ॥
आ । पवस्व । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । सोम । वीरऽवत् । वाजम् । गोऽमन्तम् । आ । भर ॥
वेङ्कट० आ पवस्व हिरण्यादियुक्तं धनम् । आ हर[5] च गोयुक्तम् अन्नमिति ॥ १८ ॥

परि वाजे न वाजयुमव्यो वारेषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥
परि । वाजे । न । वाजऽयुम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमम् ॥ १९ ॥
वेङ्कट० परि सिञ्चत युद्धे[6] इव युद्धकामम् अव्यः वालेषु इन्द्राय मधुमत्तमम् सोमम् ॥ १९ ॥

कविं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कनिक्रदर्षति ॥ २० ॥
कविम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । वृषा । कनिक्रदत् । अर्षति ॥ २० ॥
वेङ्कट० कविम् मृजन्ति मार्जनीयम् अङ्गुलीभिः[7] मेधाविनः रक्षणकामाः । सः वृषा शब्दं कुर्वन् गच्छति ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[1] ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२ °नाय पोधनाय पवित्रे अ[1] ३. नास्ति वि[1]. ४. मर्जे मूको. ५. भर वि[1]. ६. युद्धम् वि[1] अ[1]. ७. °ङ्गुलिभि. अ[1]

वृषणं धीभिरप्तुरं सोममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्ऽतुरम् । सोमम् । ऋतस्य । धारया । मती । विप्राः । सम् । अस्वरन् ॥

वेङ्कट० वृषणम् अङ्गुलीभिः[1] अपां प्रेरकम् सोमम् उदकस्य धारया स्तुत्या च मेधाविनः प्रेरयन्ति ॥ २१ ॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मणा ॥२२॥

वेङ्कट० पवस्व देव ! अनुषक्तम् इन्द्रम् गच्छतु तव मदः । वायुम् च आ रोह धारकेण रसेन ॥ २२ ॥

पवमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पवमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

वेङ्कट० पवमान ! सोम ! रयिम् श्रवणीयम् [2]नि पीडयसि[3] शत्रूणाम् । स त्वम् प्रियः सन् द्रोणकलशम् आ विश ॥ २३ ॥

अपघ्नन् पवसे मृधः क्रतुवित् सोम मत्सरः । नुदस्वादेवयुं जनम् ॥ २४ ॥

अपऽघ्नन् । पवसे । मृधः । क्रतुऽवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥२४॥

वेङ्कट० अपघ्नन्[3] पवसे शत्रून् प्रज्ञानं प्रयच्छन् सोम ! मदकरः । स त्वम् नुदस्व[4] अदेवकामम् जनम् ॥ २४ ॥

पवमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पवमानाः । असृक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्दवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमानाः सृज्यन्ते सोमाः उज्ज्वला.[5] दीप्ताः सर्वाणि स्तोत्राणि अभि ॥ २५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः[6] ॥

पवमानास आशवः शुभ्रा असृग्रमिन्दवः । घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥

पवमानासः । आशवः । शुभ्राः । असृग्रम् । इन्दवः । घ्नन्तः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पवमानाः शीघ्राः शोभमानाः सृज्यन्ते दीप्ताः अप घ्नन्तः सर्वान् शत्रून् ॥ २६ ॥

---

१. °ङ्गुलिभिः मू°. २-२. निष्पीडयसि वि° अ°. ३. नास्ति वि°. ४. °दस्वा वि°. ५. °ला: वि°. ६-६. नास्ति मूको.

पव॑माना दि॒वस्पर्य॒न्तरि॑क्षादसृक्षत । पृ॒थि॒व्या अधि॒ सान॑वि ॥ २७ ॥

पव॑मानाः । दि॒वः । परि॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । पृ॒थि॒व्याः । अधि॑ । सान॑वि ॥ २७ ॥

वेङ्कट० 'पवमाना दिवः अन्तरिक्षात्' च सृज्यन्ते पृथिव्याः समुच्छ्रिते देवयजने[2] ॥ २७ ॥

पु॒ना॒नः सो॑म॒ धार॑येन्दो॒ विश्वा॒ अप॒ स्रिधः॑ । ज॒हि रक्षां॑सि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पु॒ना॒नः । सो॒म॒ । धार॑या । इन्दो॒ इति॑ । विश्वाः॑ । अप॑ । स्रिधः॑ । ज॒हि । रक्षां॑सि । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो ॥ २८ ॥

वेङ्कट० पुनानः सोम! धारया इन्दो! सर्वान् द्वेष्टॄन् अप जहि, रक्षांसि च सुकर्मन्[3] ॥ २८ ॥

अ॒प॒घ्नन्त्सो॑म र॒क्षसो॒ऽभ्य॑र्ष॒ कनि॑क्रदत् । द्यु॒मन्तं॒ शुष्म॑मुत्त॒मम् ॥ २९ ॥

अ॒प॒ऽघ्नन् । सो॒म॒ । र॒क्षसः॑ । अ॒भि । अ॒र्ष॒ । कनि॑क्रदत् । द्यु॒ऽमन्त॑म् । शुष्म॑म् । उ॒त्ऽत॒मम् ॥ २९ ॥

वेङ्कट० अपघ्नन् सोम! रक्षांसि अभि पवस्व शब्दं कुर्वन् दीप्तिमद् बलम् उत्तमम् ॥ २९ ॥

अ॒स्मे वसू॑नि धारय॒ सोम॑ दि॒व्यानि॒ पार्थि॑वा । इन्दो॒ विश्वा॑नि॒ वार्या॑ ॥ ३० ॥

अ॒स्मे इति॑ । वसू॑नि । धा॒र॒य॒ । सोम॑ । दि॒व्यानि॑ । पार्थि॑वा । इन्दो॒ इति॑ । विश्वा॑नि । वार्या॑ ॥ ३० ॥

वेङ्कट० अस्मासु उभयानि वसूनि धारय इन्दो! विश्वानि च वरणीयानि ॥ ३० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[3] ॥

[६४]

[1]कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

वृषा॑ सोम द्यु॒माँ अ॑सि॒ वृषा॑ देव॒ वृष॑व्रतः । वृषा॒ धर्मा॑णि दधिषे ॥ १ ॥

वृषा॑ । सो॒म॒ । द्यु॒ऽमान् । अ॒सि॒ । वृषा॑ । दे॒व॒ । वृष॑ऽव्रतः । वृषा॑ । धर्मा॑णि । द॒धि॒षे॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कश्यपः । वृषा सोम! दीप्तिमान् भवसि, वृषा देव! वर्षणशीलकर्मा[4] । वृषा त्वं कर्माणि धारयसि ॥ १ ॥

वृष्ण॑स्ते॒ वृष्ण्यं॒ शवो॒ वृषा॒ वनं॒ वृषा॒ मदः॑ । स॒त्यं वृ॑षन्॒ वृषेद॑सि ॥ २ ॥

वृष्णः॑ । ते॒ । वृष्ण्य॑म् । शवः॑ । वृषा॑ । वन॑म् । वृषा॑ । मदः॑ । स॒त्यम् । वृ॒ष॒न् । वृषा॑ । इत् । अ॒सि॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० वर्षितुः ते वर्षणशीलम् बलम्, वर्षणशील च भजनम्, [5]वृषा च मदकरः[5], स सत्यम् एव हे वर्षितः! त्वम् वृषा एव भवसि ॥ २ ॥

१-१. °मानोऽन्तरि° वि° अ°. २. देवमनो वि°, देवजन अ°. ३-३. नास्ति मूको. ४. वर्षणकर्मा वि°. ५-५. वृषे चकर वि° अ°.

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्दो इति । सम् । अर्वतः । वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥

वेङ्कट० अश्वः इव क्रन्दसे वृषा[1] सम् प्रयच्छ अस्मभ्यम् गाः अश्वांश्च इन्दो! । विवृतानि कुरु द्वाराणि अस्माकं धनायेति ॥ ३ ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया । शुक्रासो वीरयाशवः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमासः । अश्वऽया । शुक्रासः । वीरऽया । आशवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते[2] वाजिनः सोमाः गवाश्वेच्छया उज्ज्वलाः शीघ्राः वीरेच्छया[3] च ॥ ४ ॥

शुम्भमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्त्योः । पवन्ते वारे अव्यये ॥ ५ ॥

शुम्भमानाः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानाः । गभस्त्योः । पवन्ते । वारे । अव्यये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अलङ्क्रियमाणाः यज्ञकामैः मृज्यमानाः च बाहुभ्याम् पवन्ते पवित्रे ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः[4] ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पवन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पवन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते विश्वानि यजमानाय वसूनि सोमाः आ पवन्ताम् दिव्यानि पार्थिवानि अन्तरिक्ष्याणि च ॥ ६ ॥

पवमानस्य विश्ववित् प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥

पवमानस्य । विश्वऽवित् । प्र । ते । सर्गाः । असृक्षत । सूर्यस्यऽइव । न । रश्मयः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य हे विश्ववित्! प्र सृज्यन्ते[5] तव सर्गाः धाराः[6] सृज्यमानाः[7] सूर्यस्य इव रश्मयः ॥ ७ ॥

केतुं कृण्वन् दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्षसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥

केतुम् । कृण्वन् । दिवः । परि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्रज्ञानम् कृण्वन् दिवः[8] सर्वाणि रूपाणि अभि पवसे प्रयच्छसि नानाविधानि धनानि[9] । यस्माद् रसाः समुद्द्रवन्ति स समुद्रः । स त्वम् सोम! पवसे ॥ ८ ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि । अक्रान् देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥

---

१. दृष्टा वि[१] अ[१]. २. सृज्य[०] वि[१] अ[१]. ३. विरेच्छया वि[१] अ[१]; वीरेच्छैव वि[१]. ४-४. नास्ति मूको. ५. सृज्यन्ते मूको. ६. धारा मूको. ७. [०]माना मूको. ८. दिव मूको. ९. नास्ति वि[१] अ[१].

हिन्वान । वाचम् । इष्यसि । पवमान । विऽधर्मणि । अक्रान्[1] । देव । न । सूर्य ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रेर्यमाण वाचम् प्रेरयसि पवमान! विधारके[2] यज्ञे[3]। सोम[4] न्यक्रमी (?) देव इव सूर्य ॥९॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥

इन्दुः । पविष्ट । चेतनः । प्रियः । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्वम् । रथीःऽइव ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्दु अपवत[5] प्रज्ञापन प्रिय कवीनाम् स्तोत्रेण। सृजति ऊर्मिम् अश्वम्[6] इव रथी ॥१०॥

[7]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः[7] ॥

ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ देवावीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवऽअवीः । परिऽअक्षरत् । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० ऊर्मि य ते पवित्रे देवकाम पर्यक्षरत् आ सीदन् यज्ञस्य स्थानम्। [8]पूर्वत्र सम्बन्ध[8] ॥११॥

स नो अर्ष पवित्र आ मदो यो देववीतमः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

सः । नः । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥१२॥

वेङ्कट० स न पवस्व पवित्रे मदकर, य भवसि देवकाम इन्दो! इन्द्राय पानाय ॥ १२ ॥

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्दो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥

इषे । पवस्व । धारया । मृज्यमानः । मनीषिऽभिः । इन्दो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥१३॥

वेङ्कट० अन्नाय पवस्व धारया [9]मृज्यमान ऋत्विग्भि, इन्दो! रोचमानेन अन्धसा[9] अभि गच्छ गा गोभि श्रितो[10] भवेति[11] ॥ १३ ॥

पुनानो वरिवस्कृध्यूर्जं जनाय गिर्वणः । हरे सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनानः । वरिवः । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वणः । हरे । सृजानः । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पूयमान धनम् [12]कुरु अन्न[12] च जनाय गीर्भिर्वननीय! हरितवर्ण! विसृज्यमान आशिरम्[13] प्रति ॥ १४ ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । द्युतानो वाजिभिर्यतः ॥ १५ ॥

पुनानः । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निःऽकृतम् । द्युतानः । वाजिऽभिः । यतः ॥ १५ ॥

---

१ सपा को २,३१० तै ३,२५,६ क्रन्दन् इति पाभे　२ विधायके वि[3] अ[1].　३ यज्ञे अ[1]　४ सोमं मूको　५. अववत वि[1] अवतत वि[3] अ[1].　६ नास्ति वि[1]　७-७ नास्ति मूको　८-८ पूर्वस° वि[3].　९ ⁹मज्जा धना वि[1]　१०. श्रति मूको　११. भवनि वि[3] अ[1]　१२-१२ कुरु तर्ने वि[1],　१३ आशिरं मूको.

वेङ्कट० पूयमान यज्ञाय इन्द्रस्य गच्छ स्थानम् दीप्यमान ब्रलिभि सङ्गृहीत ॥ १५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः[1] ॥

प्र हिन्वानास इन्दवोऽच्छा समुद्रमाशवः । धिया जूता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानासः । इन्दवः । अच्छ । समुद्रम् । आशवः । धिया । जूताः । असृक्षत ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र असृक्षत प्रेर्यमाणा इन्दव अन्तरिक्ष प्रति आशव अङ्गुल्या कृष्टा ॥ १६ ॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्दवः । अग्मन्नृतस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्दवः । अग्मन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० मर्मृज्यमाना[2] गन्तार अनायासेन समुद्रम् प्रति गच्छन्ति इन्दव । [3]तदेवाह—अग्मन्[3] इति । गच्छन्ति उदकस्य स्थानम् अन्तरिक्षमिति ॥ १७ ॥

परि णो याह्यस्मयुर्विश्वा वसून्योजसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥

परि । नः । याहि । अस्मऽयुः । विश्वा । वसूनि । ओजसा । पाहि । नः । शर्म । वीरऽवत् ॥१८॥

वेङ्कट० परि गच्छ अस्माकम् अस्मत्काम विश्वानि धनानि बलेन रक्षार्थम् । रक्ष चास्माकं गृहम् वीरयुक्तम् ॥ १८ ॥

मिमाति वह्निरेतशः पदं युजान ऋक्वभिः । प्र यत् समुद्र आहितः ॥ १९ ॥

मिमाति । वह्निः । एतशः । पदम् । युजानः । ऋक्वऽभिः । प्र । यत् । समुद्रे । आऽहितः ॥१९॥

वेङ्कट० शब्दं करोति वहनशील कश्चिद् अश्व पदम् निदधद् यज्ञे स्तोतृभि स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छन्[4], यदा स उदके प्र आहित भवति ॥ १९ ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुर्ऋतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । ऋतस्य । सीदति । जहाति । अप्रऽचेतसः ॥२०॥

वेङ्कट० यज्ञस्य हिरण्मयम् योनिम् । 'हिरण्यपाणिरभिमृणोति'[5] इत्युक्तम् । आ सीदति यदा आशु[6] तदानीं विसृजति अप्रचेतस । नाभिगच्छति अस्तोतृणा यज्ञमिति ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्गः[1] ॥

अभि वेना अनूषतेयक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेनाः । अनूषत । इयक्षन्ति । प्रऽचेतसः । मज्जन्ति । अविऽचेतसः ॥ २१ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. मर्मृज्य° मूको. ३-३. °देवाहमन्निति वि[2] अ[1], °देवाहामग्निति वि[1]. ४. °च्छन् मूको ५. °णिनिरिणु° वि[1]. ६. अङ्ग वि[2] अ[1], आद्य वि[1].

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति कान्ताः, यष्टुं येच्छन्ति सुमतयः, निमज्जन्ति विपरीताः ॥ २१ ॥

इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ २२ ॥
इन्द्राय । इन्दो इति । मरुत्वते । पवस्व । मधुमत्ऽतमः । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥२२॥
वेङ्कट० मरुत्वते इन्द्राय इन्दो! पवस्व मधुमत्तमः यज्ञस्य स्थानम् आसत्तुम्[1] ॥ २२ ॥

तं त्वा विप्रा वचोविदः परि ष्कृण्वन्ति वेधसः । सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥२३॥
तम् । त्वा । विप्राः । वचःऽविदः । परि । कृण्वन्ति । वेधसः । सम् । त्वा । मृजन्ति । आयवः ॥
वेङ्कट० तम् त्वा मेधाविनः स्तोतारः अलम् कुर्वन्ति कर्तारः । सम् मृजन्ति त्वा मनुष्याः ॥२३॥

रसं ते मित्रो अर्यमा पिबन्तु वरुणः कवे । पवमानस्य मरुतः ॥ २४ ॥
रसम् । ते । मित्रः । अर्यमा । पिबन्ति । वरुणः । कवे । पवमानस्य । मरुतः ॥ २४ ॥
वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २४ ॥

त्वं सोम विपश्चितं पुनानो वाचमिष्यसि । इन्दो सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥
त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । पुनानः । वाचम् । इष्यसि । इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् ॥२५॥
वेङ्कट० त्वम् सोम! प्रज्ञापयित्रीम् पूयमानः वाचम् प्रेरयसि अपि च बहुभरणाम्[2] ॥ २५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चत्वारिंशो वर्गः[3] ॥

उतो सहस्रभर्णसं वाचं सोम मखस्युवम् । पुनान इन्दवा भर ॥ २६ ॥
उतो इति । सहस्रऽभर्णसम् । वाचम् । सोम । मखस्युवम् । पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥२६॥
वेङ्कट० [4]अपि च बहुभरणाम्[4] वाचम् सोम! धनकामाम् पूयमानः इन्दो! आ भर ॥ २६ ॥

पुनान इन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥
पुनानः । इन्दो इति । एषाम् । पुरुऽहूत । जनानाम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥
वेङ्कट० पूयमानः[5] इन्दो! एषाम् पुरुहूत! जनानाम् प्रियः सन् द्रोणकलशम् आ विश ॥ २७ ॥

दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ २८ ॥
दविद्युतत्या । रुचा । परिऽस्तोभन्त्या । कृपा । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ २८ ॥

---

१. °सत्तुम् मूको. २. बहुभरणम् वि[1]; बहुरणाम् वि[3]. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति अ[1].
५. इन्दो पू° मूको.

वेङ्कट० द्योतमानया रुचा परितः शब्दायमानया धारया च मुक्ताः सोमाः ज्वलन्तः गवाशिरः ॥ २८ ॥

हि॒न्वा॒नो हे॒तृभि॑र्य॒त आ वाजं॑ वा॒ज्य॑क्रमीत् । सीद॑न्तो व॒नुषो॑ यथा ॥ २९ ॥

हि॒न्वा॒नः । हे॒तृऽभिः॑ । य॒तः । आ । वाज॑म् । वा॒जी । अ॒क्र॒मी॒त् । सीद॑न्तः । व॒नुषः॑ । य॒था ॥

वेङ्कट० प्रेर्यमाणः प्रेरकैः संयतः आ क्रामति वाजम् वाजी, यथा युद्धं प्रविशन्तः हन्तारः ॥ २९ ॥

ऋ॒धक् सो॑म स्व॒स्तये॑ संज॒ग्मा॒नो दि॒वः क॒विः । पव॑स्व॒ सूर्यो॑ दृ॒शे ॥ ३० ॥

ऋ॒धक् । सो॒म॒ । स्व॒स्तये॑ । स॒म्ऽज॒ग्मा॒नः । दि॒वः । क॒विः । पव॑स्व । सूर्यः॑ । दृ॒शे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० ऋद्धः सोम! स्वस्तये सङ्गच्छमानः दिवः क्रान्तः पवस्व सुवीर्यः[1] दर्शनायेति ॥ ३० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकचत्वारिंशो वर्गः[3] ॥

सप्तमस्याष्टकस्याद्यमध्यायं व्याकरोदिति ।
जाता वसिष्ठस्य कुले सुन्दरी यमजीजनत् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

---

१. सूर्यो वि°. २-२. नास्ति मूको.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वेङ्क०

'हिन्वन्ति सूरम्'[1] अध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
तत्र प्रत्यक्षदेवेषु वक्तव्यं सम्प्रदर्श्यते ॥ १ ॥

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च द्विविधास्तत्र देवताः ।
सत्प्रवादैर्विजानीमो द्वैविध्यमिह वैदिकैः ॥ २ ॥

अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च मरुतः पृथिवी तथा ।
आपो रात्रिरुषा गावः [2]प्रत्यक्षैः कर्मभिस्स्तुताः ॥ ३ ॥

स्तूयन्ते †च परोक्षैश्च† 'श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमम्'‡ ।
'अग्निर्होता कविक्रतुः'¶, 'वायो तव प्रपृञ्चती'§[2] ॥ ४ ॥

[3]सरस्वती च मन्युश्च सोम ओषधयः पितुः ।
अपरोक्षैः स्तुताः कार्यैः परोक्षाश्च भवन्ति ते ॥ ५ ॥

तत्र प्रत्यक्षकार्याणां सर्वथाऽप्यभावे सति ।
परोक्षेष्ववगन्तव्यम्† अग्न्यादिष्विति निश्चयः ॥ ६ ॥

'के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमाः'‡ सूक्तेऽस्मिन्बहवो गुणाः[3] ।
परोक्षा मरुतामुक्ताः प्रत्यक्षा बहुशः स्तुताः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाणां महिमान इति स्थितिः[4] ।
तेषु [5]ते सन्निदृष्यन्ति[5] भवन्त्यपि च तन्मयाः ॥ ८ ॥

दैवतातत्त्वविज्ञानं महता तपसा भवेत् ।
शक्यते किं तदस्माभिः याथातथ्येन भाषितुम् ॥ ९ ॥ इति ।

[६५]

[6]भृगुर्वारुणिर्जमदग्निर्भार्गवो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम् । महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

---

१. एवम् वि° अ°. २-२. नास्ति वि°. †-† चापरो° वि°. ‡ ऋ १,४५,७; १०,१४०,६. ¶ ऋ १,१,५. § ऋ १,२,१. ३-३. नास्ति वि°. † °ष्वथ ग° वि° अ°. ‡ ऋ ५,६१,१. ४. स्थिते वि° अ° बेंकमा. ५-५. ते सन्ति द्व° बेंकमा; तेषु त्रिदश° वि°. ६-६. नास्ति मूको.

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्रयः । स्वसारः । जामयः । पतिम् । महाम् । इन्दुम् । महीयुवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वारुणिर्भृगुर्भार्गवो वा जमदग्निः । प्रेरयन्ति सुवीर्यम् अङ्गुलयः एकस्मात् पाणेरुत्पन्नाः गन्त्र्यः पतिम् महान्तम् इन्दुम् कामयमाना. ॥ १ ॥

पवमान रुचारुचा देवो देवेभ्यस्परि । विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पवमान । रुचाऽरुचा । देवः । देवेभ्यः परि । विश्वा । वसूनि । आ । विश ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमान! सर्वेण तेजसा देवः देवानां सकाशात् अस्माकं विश्वानि धनानि प्रापय ॥ २ ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः । इषे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पवमान । सुऽस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुवः । इषे । पवस्व । सम्ऽयतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व पवमान! शोभनस्तुतिकाम् वृष्टिम् देवानां[1] परिचरणाय अन्नार्थं च अस्माकम्, या अस्मान् सङ्गच्छति वृष्टिः ॥ ३ ॥

वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे । पवमान स्वाध्यः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । भानुना । द्युऽमन्तम् । त्वा । हवामहे । पवमान । सुऽआध्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वर्षिता 'हि भवसि'[2] । तेजसा दीप्तिमन्तम् त्वा हवामहे पवमान! सुकर्माणः ॥ ४ ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध । इहो ष्विन्दवा गहि ॥ ५ ॥

आ । पवस्व । सुऽवीर्यम् । मन्दमानः । सुऽआयुध । इहो इति । सु । इन्दो इति । आ । गहि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्माकम् सुवीर्यम् मोदमानः[3] स्वायुध! । इह इन्दो! आ गच्छ ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः'[4] ॥

यदद्भिः परिषिच्यसे मृज्यमानो गभस्त्योः । द्रुणा सधस्थमश्नुषे ॥ ६ ॥

यत् । अत्ऽभिः । परिऽसिच्यसे । मृज्यमानः । गभस्त्योः । द्रुणा । सधऽस्थम् । अश्नुषे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'यत् त्वम् अद्भिः'[5] परिषिच्यसे मृज्यमानः बाहुभ्याम्, तदानीं पात्रेण गृह्यमाणः स्थानम् प्राप्नोषि ॥ ६ ॥

प्र सोमाय व्यश्ववत् पवमानाय गायत । महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमाय । व्यश्वऽवत् । पवमानाय । गायत । महे । सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

---

१. देवाना वि[१]. २-२. हासि वि[१]. ३. °मान वि[१]. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति वि[१] अ[१].

वेङ्कट० प्र गायत [1]सोमाय व्यश्ववत् । व्यश्वो[1] नाम ऋषिः । पवमानाय महते सहस्रदर्शनाय ॥ ७ ॥

यस्य॒ वर्णं॑ मधु॒श्चुतं॒ हरिं॑ हि॒न्वन्त्यद्रि॑भिः । इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ ८ ॥

यस्य॑ । वर्ण॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् । हरि॑म् । हि॒न्वन्ति॑ । अद्रि॑ऽभिः । इन्दु॑म् । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥८॥

वेङ्कट० यस्य शत्रूणाम् वारकम्[2] मधुरसस्य च्यावकम्[3] अंशु हरितवर्णम् हिन्वन्ति ग्रावभिः[4] दीप्तम् इन्द्रस्य पानाय ॥ ८ ॥

तस्य॑ ते वा॒जिनो॑ व॒यं विश्वा॒ धना॑नि जि॒ग्युषः॑ । स॒खि॒त्वमा वृ॑णीमहे ॥ ९ ॥

तस्य॑ । ते॒ । वा॒जिनः॑ । व॒यम् । विश्वा॑ । धना॑नि । जि॒ग्युषः॑ । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥९॥

वेङ्कट० तस्य ते बलिनः वयम् विश्वानि धनानि जितवतः सखित्वम् आ वृणीमहे ॥ ९ ॥

वृषा॑ पवस्व॒ धार॑या म॒रुत्व॑ते च मत्स॒रः । विश्वा॒ दधा॑न॒ ओज॑सा ॥ १० ॥

वृषा॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । म॒रुत्व॑ते । च॒ । म॒त्स॒रः । विश्वा॑ । दधा॑नः । ओज॑सा ॥ १० ॥

वेङ्कट० वृषा पवस्व धारया मरुत्वते इन्द्राय मादनः विश्वानि धनानि प्रयच्छन् बलेन ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः[5] ॥

तं त्वा॑ ध॒र्तार॑मो॒ण्यो॒३॒॑: पव॑मान स्व॒र्दृश॑म् । हि॒न्वे वाजे॑षु वा॒जिन॑म् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा॒ । ध॒र्तार॑म् । ओ॒ण्योः॑ । पव॑मान । स्वः॒ऽदृश॑म् । हि॒न्वे । वाजे॑षु । वा॒जिन॑म् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा धर्तारम् द्यावापृथिव्योः[6] पवमान! सर्वस्य द्रष्टारम् प्रेरयामि सङ्ग्रामेषु बलिनम् ॥ ११ ॥

अ॒या चि॒त्तो वि॒पाऽनया॒ हरिः॑ पवस्व॒ धार॑या । युजं॒ वाजे॑षु चोदय ॥ १२ ॥

अ॒या । चि॒त्तः । वि॒पा । अ॒नया॑ । हरिः॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । युज॑म् । वाजे॑षु । चो॒द॒य॒ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अनया गच्छन्त्याऽङ्गुल्या ज्ञातः हरिः पवस्व धारया, सखायम् च सङ्ग्रामेषु चोदय ॥ १२ ॥

आ न॑ इन्दो म॒हीमिषं॒ पव॑स्व वि॒श्वद॑र्शतः । अ॒स्मभ्यं॑ सोम गातु॒वित् ॥ १३ ॥

आ । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒हीम् । इष॑म् । पव॑स्व । वि॒श्वऽद॑र्शतः । अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । गा॒तु॒ऽवित् ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्मभ्यम् इन्दो! महद् अन्नम् विश्वस्य दर्शनीय, अस्मभ्यम् सोम! मार्गस्य दाता ॥ १३ ॥

१-१ सोमाय व्यश्ववत् व्यश्वो वि¹, सोमा अर्च च व्यश्ववो वि³; सोमा आर्च च व्यश्ववो अ¹. २. पारकं मूको ३. च्यावकम् वि² अ¹. ४. नास्ति वि¹ अ¹. ५-५. नास्ति मूको ६. °पृथिव्यौ वि¹ अ¹.

आ कलशा अनूषतेन्दो धाराभिरोजसा । एन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कलशाः । अनूषत । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥१४॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन स्तूयन्ते[1] कलशाः । इन्दो ! धाराभिः बलेन त्वं कलशान् इन्द्रस्य पानाय [2]आ विश[3] ॥ १४ ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्यद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मद्यम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिऽहा ॥१५॥

वेङ्कट० यस्य ते मदकरम् रसम् तीव्रम् दुहन्ति ग्रावभिः, सः पवस्व शत्रूणां हन्ता ॥ १५ ॥

इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

वेङ्कट० राजा सोमः मेधाभिः सह गच्छति [3]पवमानः अधि यजमाने अन्तरिक्षेण[3] द्रोणकलशं प्रति यातुम् ॥ १६ ॥

आ न इन्दो शतग्विनं गवां पोषं स्वश्व्यम् । वहा भगत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्व्यम् । वह । भगत्तिम् । ऊतये ॥

वेङ्कट० आ वह अस्माकम् इन्दो ! बह्वीभिः[4] गोभिर्युक्तम् गवाम् पोषम् शोभनाश्वसङ्घयुक्तम्, धनदानम् च रक्षणायेति ॥ १७ ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ भर सोम ! अस्माकं बलम् वेगम् च तथा रूपम् च वर्चसे सूयमानः देवपानाय ॥१८॥

अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदञ्छ्येनो न योनिमा ॥१९॥

अर्ष । सोम । द्युमत्ऽतमः । अभि । द्रोणानि । रोरुवत् । सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० अर्ष सोम ![5] दीप्ततमः द्रोणकलशान् एकीकृत्य शब्दं कुर्वन् आ सीदन् श्येनः इव स्थानम् ॥ १९ ॥

---

१. स्तूयन्ते मूको. २-२. विश वि[१]; अभिपुन अ[१]. ३-३. °मानेतियजमानेन्त° वि[२] अ[१]; °मानो यजमानोऽन्तरि° वि[२] ४. बलिभिः वि[२] अ[२]. ५. सः वि[२] अ[२].

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २० ॥

वेङ्कट० अपां सम्भक्ता[1] सोमः एतेभ्यः पवते ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः[2] ॥

इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

इषम् । तोकाय । नः । दधत् । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥२१॥

वेङ्कट० अन्नम् पुत्राय अस्माकं प्रयच्छन् अस्मभ्यम् च सोम! विश्वतः आ पवस्व सहस्रिणम् रयिम् ॥२१॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥

ये । सोमासः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे । ये । वा । अदः । शर्यणाऽवति ॥२२॥

वेङ्कट० ये सोमासः दूरे सुन्विरे ये वा अन्तिके सुता ये वा अस्मिन् शर्यणावति[3] सरसि ॥ २२ ॥

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये । आर्जीकेषु । कृत्वऽसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनेषु । पञ्चऽसु ॥ २३ ॥

वेङ्कट० [4]ये आर्जीकेषु कृत्वसु[4] । आर्जीका कृत्वानश्च नाम [5]देशा । ये वा[5] नदीनाम् मध्ये, ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ २४ ॥

ते । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । पवन्ताम् । आ । सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् अन्तरिक्षात् आ पवन्ताम् वृष्टिम् सुवीर्यम् च सूयमाना देवाः इन्दवः ॥ २४ ॥

पवते हर्यतो हरिर्गृणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधि त्वचि ॥ २५ ॥

पवते । हर्यतः । हरिः । गृणानः । जमत्ऽअग्निना । हिन्वानः । गोः । अधि । त्वचि ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवते स्पृहणीयः हरितवर्णः स्तूयमानः जमदग्निना प्रेर्यमाणः गोः त्वचि ॥ २५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

प्र शुक्रासो वयोजुवो हिन्वानासो न सप्तयः । श्रीणाना अप्सु मृञ्जत ॥२६॥

---

1. सुमक्ता वि[1] अ[1]. 2-2 नास्ति मूको 3. शर्यणापति वि[1], शर्यणावति अ[1]. 4-4. ये वा देव : वि[1] अ[1].

प्र । शुक्रासः । वयःऽजुवः । हिन्वानासः । न । सप्तयः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥२६॥

वेङ्कट० प्र सृजन्ते शुक्राः अन्नं प्रेरयन्तः प्रेर्यमाणाः इव अश्वाः गोभिः श्रीयमाणाः[1] वसतीवरीषु ॥२६॥

तं त्वा सुतेष्वाभुवो हिन्विरे देवतातये । स पवस्वानया रुचा ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । सुतेषु । आऽभुवः । हिन्विरे । देवऽतातये । सः । पवस्व । अनया । रुचा ॥२७॥

वेङ्कट० तम् त्वा यज्ञेषु ऋत्विजः अभिषुण्वन्ति देवेभ्यः । सः पवस्व अनया धारया ॥ २७ ॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥

आ । ते । दक्षम् । मयःऽभुवम् । वह्निम् । अद्य । वृणीमहे । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥२८॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे अद्य तव दक्षम् बलम् सुखस्य भावयितारम् वोढारम् रक्षन्तम् बहुभिः स्पृहणीयम् ॥ २८ ॥

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥

आ । मन्द्रम् । आ । वरेण्यम् । आ । विप्रम् । आ । मनीषिणम् । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे मदकरम् वरणीयम्[2] मेधाविनम् प्राज्ञमिति ॥ २९ ॥

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥

आ । रयिम् । आ । सुऽचेतुनम् । आ । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । तनूषु । आ । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे धनम् सुज्ञानम् च हे सुप्रज्ञ[3] । आ वृणीमहे पुत्रार्थमिति ॥ ३० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः[3] ॥

[६६]

[1]शतं वैखानसा ऋषयः । पवमानः सोमो देवता, एकोनविंशत्याद्येकविंशत्यन्तानाम् अग्निः पवमानः । गायत्री छन्दः, अष्टादशी अनुष्टुप्[1] ।

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ १ ॥

पवस्व । विश्वऽचर्षणे । अभि । विश्वानि । काव्या । सखा । सखिऽभ्यः । ईड्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० शतं वैखानसाः । पवस्व हे सर्वस्य द्रष्टः ! सर्वाणि स्तोत्राणि एकीकृत्य सखा सखिभ्यः स्तोतव्यः ॥ १ ॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥ २ ॥

---

१. 'माणान्ता वि' मू'. २ नास्ति वि'. ३-३. नास्ति मूको.

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति । प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥

वेङ्कट० ताभ्याम् विश्वस्य राजसि ये पवमान! धामनी इति पूर्वपक्षापरपक्षाभिप्रायमित्याहु[1]। त्वाम् अभिमुखे ते सोम! तस्थतु ॥ २ ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कवे ॥ ३ ॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुऽभिः । कवे ॥

वेङ्कट० परि भवन्ति धामानि यानि त्वदीयानीत्यहोरात्राभिप्रायम्, तानि त्वम् सोम! भवसि सर्वत पवमान! कालैः कवे! ॥ ३ ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिऽभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवस्व जनयन् अन्नानि विश्वानि काव्यानि अभि सखा सखिभ्य॰ रक्षणाय ॥ ४ ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्ठे । वि । तन्वते । पवित्रम् । सोम । धामऽभिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव ज्वलन्त रश्मय आदित्यस्य पृष्ठे वि तन्वते उदकम् सोम! तेजोभि ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो वर्ग[2] ॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्रते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव । इमे । सप्त । सिन्धवः । प्रऽशिषम् । सोम । सिस्रते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तव इमा सप्त नद्य प्रशासनम् सोम! अभिसरन्ति[3]। तुभ्यम् एव धावन्ति धेनव च आशिरं प्रयच्छन्त्य ॥ ६ ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्र याहि सोम! धारया अभिषुत इन्द्राय मदकर[4] [5]प्रयच्छन् अक्षीणम्[5] च अन्नम् ॥ ७ ॥

समु त्वा धीभिरस्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः । विप्रम् । आजा । विवस्वतः ॥८॥

---

1 °परपक्षमित्याहु वि[?] अ[?]. 2-2 नास्ति मूको. 3. °सरन्ति वि[?] अ[?], °भिगमन्ति वि[?] 4 °कर वि[?] अ[?]. 5-5 प्रयच्छन्क्षीणं वि[?]; प्रयच्छन् क्षीण अ[?]

वेङ्कट० त्वाम्[1] अङ्गुलीभिः सम्प्रेरयन्ति प्रेरयन्त्य[2] सप्त नद्यः मेधाविनम् आजौ सहन्तये[3] यज्ञे यजमानस्य ॥ ८ ॥

मृजन्ति त्वा समग्रुवोऽव्ये जीरावधि ष्वणि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा । सम् । अग्रुवः । अव्ये । जीरौ । अधि । स्वनि । रेभः । यत् । अज्यसे । वने ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम् मृजन्ति त्वाम् अङ्गुल्यः अविमये क्षिप्रे शब्दायमाने पवित्रे, शब्दायमानः यदा त्वम् अज्यसे उदके ॥ ९ ॥

पवमानस्य ते कवे वाजिन्त्सर्गा असृक्षत । अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ १० ॥

पवमानस्य । ते । कवे । वाजिन् । सर्गाः । असृक्षत । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

वेङ्कट० पवमानस्य ते कवे! बलवन्[4] धाराः सृज्यन्ते[4] अश्वाः इव अन्नमिच्छमानाः ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः[5] ॥

अच्छा कोशं मधुश्चुतमसृग्रं वारे अव्यये । अवावशन्त धीतयः ॥ ११ ॥

अच्छ । कोशम् । मधुऽश्चुतम् । असृग्रम् । वारे । अव्यये । अवावशन्त । धीतयः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अभिसृज्यन्ते मधुश्चुतम्[6] कोशम् कलशं प्रति सोमाः पवित्रे । कामयन्ते च तान् अङ्गुल्यः ॥ ११ ॥

अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः । अग्मन्नृतस्य योनिमा ॥ १२ ॥

अच्छ । समुद्रम् । इन्दवः । अस्तम् । गावः । न । धेनवः । अग्मन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अभिगच्छन्ति द्रोणकलशम् प्रति इन्दवः । गृहम् इव गावः धेनवः, यज्ञस्य स्थानम् आ गच्छन्तीति ॥ १२ ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । रणे । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति अस्माकम् इन्दो! महते रणाय स्यन्दमानाः आपः इति वसतीवर्यभिप्रायम् । यदा त्वं गोविकारैः वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

अस्य ते सख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ १४ ॥

---

१ त्वा वि[2] अ[1]. २ सम्प्रेरयन्ति अ[1]. ३ सखे वि[1], सपे वि[3], सपे अ[2]. ४ स्पृश्यन्ते वि[3] अ[1]. ५-५ नास्ति मूको. ६ °श्रुश्चुत वि[1][3]

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । इयक्षन्तः । त्वाऽऊतयः । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥ १४ ॥

वेङ्कट॰ अस्य ते [1]सख्ये वयम्[1] यष्टुमिच्छन्तः त्वायत्तरक्षणाः[2] इन्दो! सखित्वम् एव कामयामहे ॥ १४ ॥

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोऽइष्टये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

वेङ्कट॰ आ पवस्व गवाम् अन्वेष्टे महते सोम! नृणां द्रष्टे[3] इन्द्राय। अथ इन्द्रस्य जठरम् आ विश[4] ॥ १५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये नवमो वर्गः[5] ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्वज्जिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्दो इति । ओजिष्ठः । युध्वा । सन् । शश्वत् । जिगेथ ॥ १६ ॥

वेङ्कट॰ महान् असि[6] सोम! प्रशस्य उद्गूर्णानाम् इन्दो! त्वम् ओजिष्ठः[7]। स त्वम् युध्वा[8] सन्[9] सर्वदा जयसि ॥ १६ ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छूरेभ्यश्चिच्छूरतरः । भूरिदाभ्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओजीयान् । शूरेभ्यः । चित् । शूरऽतरः । भूरिदाऽभ्यः । चित् । मंहीयान् ॥ १७ ॥

वेङ्कट॰ य उग्रेभ्यः अपि उग्रतरः शूरेभ्यः च शूरतरः [10]बहुदातृभ्योऽपि दातृतमः[10] ॥ १७ ॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । इषः । तोकस्य । साता । तनूनाम् । वृणीमहे । सख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

वेङ्कट॰ त्वम् [11]सोम! सुवीर्य[11] आ पवसे अन्नानि पुत्रस्य दाता पौत्राणाम् च। तं त्वाम्[12] वृणीमहे सख्याय साहाय्याय च ॥ १८ ॥

अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः । आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट॰ अग्ने! त्वम् आयूंषि पवस्व, आ सुव रसम् अन्नम् च नः, दूरे बाधस्व [13]दुच्छुनाम्। दुच्छुनेति[13] रक्षोनामेति ॥ १९ ॥

१-१. वयं सख्ये अ॰. २. तदायत्त॰ वि॰ अ॰. ३. द्रष्टुम् वि॰ अ॰, द्रष्टा वि॰. ४. विशत् वि॰ अ॰. ५-५. नास्ति मूको. ६. भवसि वि॰. ७. ओजिष्ठ वि॰ अ॰. ८. युद्ध मूको. ९. सत् वि॰ अ॰. १०-१०. °दातृ दातृतम वि॰ अ॰; °भ्यो दितादृतम वि॰. ११-११. सुवीर्य वि॰ अ॰. १२. त्वा वि॰ अ॰. १३. दुच्छु॰ मूको.

अग्निरृषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चऽजन्यः । पुरःऽहितः । तम् । ईमहे । महाऽगयम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० अग्निः द्रष्टा पवमानः पञ्चजनहितः[1] पुरोहितः । तम् त्वा[2] याचामहे महागृहम् ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः[1] ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् । दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अग्ने[3] पवस्व शोभनकर्मा अस्माकम् वर्चः सुवीर्यम् स्थापयन् मयि[4] [5]धनम् पोषम्[5] । अग्निः[6] पवमानो भवत् सोमः[7] इति ॥ २१ ॥

पवमानो अति स्रिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरो न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । स्रिधः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० पवमानः अति गच्छति शत्रून्, अभि गच्छति सुष्टुतिम्, सूर्यः इव विश्वस्य द्रष्टा ॥ २२ ॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान् प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विऽचक्षणः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० [8]स मर्मृज्यमानः[8] मनुष्यैः [9]अन्नवान् अन्नाय[9] हितः इन्दुः[10] सततगन्ता[11] विद्रष्टा ॥ २३ ॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जङ्घनत् ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पवमानः सत्यम्[12] महत् ज्वलत्[1] ज्योतिः अजीजनत् कृष्णानि[13] तमांसि विनाशयन्[14] ॥ २४ ॥

पवमानस्य जङ्घ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशोचिषः ॥ २५ ॥

पवमानस्य । जङ्घ्नतः । हरेः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरऽशोचिषः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य तमांसि विनाशयतः हरितवर्णस्य ह्लादिका धाराः सृज्यन्ते क्षिप्राः गमनशीलतेजसः ॥ २५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्गः[1] ॥

---

१. °हित मूको. २. तयो वि[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४. मही वि[1] अ[1]. ५-५. धननपोषम् वि[1]. ६. मय वि[2] अ[1]. ७. सोमम् अ[1]. ८-८. सम्मृज्य[2] वि[2] अ[1]. ९-९. अन्नपानान्नाय वि[2] अ[1], अन्नपानान्नाय वि[1]. १०. बरेदु वि[1] अ[1]. ११. वा वि[1] अ[1]. १२. मह मूको. १३. नास्ति वि[1]. १४. °हति वि[1] अ[1]. १५. °वति अ[1].

पव॑मानो र॒थीत॑मः शु॒भ्रेभि॑ः शु॒भ्रश॑स्तमः । हरि॑श्चन्द्रो म॒रुद्ग॑णः ॥ २६ ॥

पव॑मान । र॒थिऽत॑म । शु॒भ्रेभि॑ । शु॒भ्रश॑ऽतम । हरि॑ऽचन्द्र । म॒रुत्ऽग॑ण ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पवमान रथीतम [1]शोभायुक्तेभ्योऽपि अत्यन्त शोभावान् हरितदीप्ति॰ मरुतो यस्य गण सहायभूत[1] ॥ २६ ॥

पव॑मानो॒ व्य॑श्नवद्र॒श्मिभि॑र्वाज॒सात॑मः । दध॑त् स्तो॒त्रे सु॒वीर्य॑म् ॥ २७ ॥

पव॑मान । वि । अ॒श्नव॒त् । र॒श्मिऽभि॑ । वा॒ज॒ऽसात॑म । दध॑त् । स्तो॒त्रे । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ २७ ॥

वेङ्कट० [2]पवमान वि आप्नोति रश्मिभि सह अत्यन्तमन्नस्य दाता प्रयच्छन्† स्तोत्रे सुवीर्यम्[2] ॥२७॥

प्र सु॑वा॒न इन्दु॑रक्षाः प॒वित्र॒मत्य॒व्यय॑म् । पु॒ना॒न इन्दु॒रिन्द्र॒मा ॥ २८ ॥

प्र । सु॒वा॒न । इन्दु॑ । अक्षा॒रिति॑ । प॒वित्र॑म् । अति॑ । अ॒व्यय॑म् । पु॒ना॒न । इन्दु॑ । इन्द्र॑म् । आ ॥२८॥

वेङ्कट० [3]सूयमान इन्दु प्र क्षरति‡ पवित्रम् अति अव्ययम्‡ । पुनान इन्दु इन्द्रम् आ विशति[3] ॥२८॥

ए॒ष सोमो॒ अधि॑ त्व॒चि गवां॑ क्रीळत्यद्रि॑भिः । इन्द्रं॒ मदा॑य जोहु॑वत् ॥ २९ ॥

ए॒ष । सोम॑ । अधि॑ । त्व॒चि । गवा॑म् । क्री॒ळ॒ति॒ । अद्रि॑ऽभि । इ॒न्द्र॑म् । मदा॑य । जोहु॑वत् ॥२९॥

वेङ्कट० एष सोम गवाम् त्वचि क्रीडति ग्रावभि, इन्द्रम् मदार्थम् भृशमाह्वयन्[4] ॥ २९ ॥

यस्य॑ ते द्यु॒म्नव॒त् पय॒ः पव॑माना॒भृ॑तं दि॒वः । तेन॑ नो मृळ जी॒वसे॑ ॥ ३० ॥

यस्य॑ । ते॒ । द्यु॒म्नऽव॑त् । पय॑ । पव॑मान । आऽभृ॑तम् । दि॒व । तेन॑ । न॒ । मृ॒ळ । जी॒वसे॑ ॥ ३० ॥

वेङ्कट० यस्य ते अन्नयुक्तम् पय पवमान[5] [6]दिव श्येनेनाऽऽहृतम्[6] तन मस्मान् सुखय जीवनायेति ॥३०॥

*इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्ग * ॥

[६७]

१-३ भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि, ४-६ कश्यपो मारीच, ७-९ गोतमो राहूगण, १०-१२ अत्रि भौम, १३-१५ विश्वामित्रो गाथिन १६-१८ जमदग्निर्भार्गव, १९-२१ वसिष्ठो मैत्रावरुणि, २२-३२ पवित्र आङ्गिरसो वा वसिष्ठो वा उभौ वा । पवमानः सोमो देवता, १०-१२ पवमान पूषा वा, २३-२४ पवमानोऽग्नि, २५ पवमान सविता वा, २६ पवमा नाग्निसवितार, २७ विश्वे देवा वा, ३१-३२ पावमान्यध्येता । गायत्री छन्द, १६-१८ नित्यद्विपदा गायत्री, ३० पुरउष्णिक, २७, ३१, ३२, अनुष्टुप् ।

त्वं सो॑मासि धा॒र॒युर्म॒न्द्र ओजि॑ष्ठो अध्व॒रे । पव॑स्व मंह॒यद्र॑यिः ॥ १ ॥

१-१ नास्ति वि[1]. २-२ नास्ति वि[1]. † °च्छन् वि[1] अ[1] ३-३ नास्ति वि[1] ‡ दशाप वि[1] अ[1]. ‡ अव्यम् वि[1] अ[1] ४. °ह्वय वि[1] अ[1] ५ पवमानेन वि[1] अ[1], पवमान पवमानेन वि[1]. ६-६ दिवश्येनाह° वि[1], दिवश्येनन्नाह° वि[1] * * नास्ति मूको.

त्वम् । सोम । असि । धारयुः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । अध्वरे । पवस्व । मंहयत्ऽरयिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाज[1] कश्यपो[2] गोतम[3] अत्रि विश्वामित्रो जमदग्नि: वसिष्ठ इति क्रमेण तृचानामृषयः । शिष्टस्याङ्गिरस पवित्रो नाम वसिष्ठो वा उभौ वेत्युक्तम् ।

त्वम् सोम! असि धाराकाम[4] मन्द्र[5] बलवत्तम यज्ञे पवस्व प्रदीयमानधन[6] ॥ १ ॥

त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान् मत्सरिन्तमः । इन्द्राय सूरिरन्धसा ॥ २ ॥

त्वम् । सुतः । नृऽमादनः । दधन्वान् । मत्सरिन्ऽतमः । इन्द्राय । सूरिः । अन्धसा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् सुत नृमादन धारयन् अत्यन्त मदकर इन्द्रस्य प्राज्ञ अन्नेन ॥ २ ॥

त्वं सुष्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सुस्वानः । अद्रिऽभिः । अभि । अर्ष । कनिक्रदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्ऽतमम् ॥

वेङ्कट० त्वम् सूयमान ग्रावभिः अभि अर्ष शब्दं कुर्वन् दीप्तिमद् बलम् उत्तमम् ॥ ३ ॥

इन्दुर्हिन्वानो अर्षति तिरो वाराण्यव्यया । हरिर्वाजमचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । तिरः । वाराणि । अव्यया । हरिः । वाजम् । अचिक्रदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्दु अभिपूयमान तिरः गच्छति "अवेः वालानि । सोऽयम् हरि अन्नम् शब्दयति"[7] ॥ ४ ॥

इन्दो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा । वि वाजान्त्सोम गोमतः ॥ ५ ॥

इन्दो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौभगा । वि । वाजान् । सोम । गोऽमतः ॥

वेङ्कट० "इन्दो! वि अर्षसि अविमयं पवित्रम्, †वि अर्षसि† अन्नानि[9] च धनानि, तथा सोम! बलानि पशुमन्ति‡[8] ॥ ५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः[8] ॥

आ न इन्दो शतग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरा सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । भर । सोम । सहस्रिणम् ॥६॥

वेङ्कट० "आ हर अस्मभ्यम् इन्दो! बहुपशुम् रयिम् प्रशस्तपशुम् अश्वयुक्तम् सहस्रसङ्ख्यम्" ॥ ६ ॥

पवमानास इन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

---

1 भार° वि[1,3]. 2. का° मूको 3 गौ° मूको 4 धार° वि° अ[2] 5 मन्दो मूको 6. °मान वि[1], °मानधन वि° अ[2] 7-7 नास्ति वि[1] 8-8. नास्ति वि[1]. †-† अर्षसि अ[1]. 9 °नीर मूको. ‡ °मति वि° अ[1]. 9 9 नास्ति मूको.

पवमानासः । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामभिः । आशत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तिरःकृत्य[1] पवित्रम् क्षरन्तः[2] इन्दवः शीघ्राः इन्द्रम् गमनैः व्याप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्दुरिन्द्राय पूर्व्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोम्यः । रसः । इन्दुः । इन्द्राय । पूर्व्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समुच्छ्रितः सोमभवः रसः । सोऽयम् इन्दुः इन्द्राय प्रत्नः गन्ता पवते गन्त्रे ॥ ८ ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः पवमानं मधुश्चुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्रयः । पवमानम् । मधुऽश्चुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरन् ॥९॥

वेङ्कट० प्रेरयन्ति सुवीर्यम् अङ्गुलयः पवमानम् मधुच्युतम् । तमेनम् अभि स्तुवन्ति स्तुत्या स्तोतारः ॥ ९ ॥

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

वेङ्कट० रक्षिता अस्माकं भवतु अजाश्वः पूषा सर्वस्मिन् गमने । भाजयतु अस्मान् कन्यासु अभिमतासु सोम! त्वां पीत्वेति । यद्वा पौष्णस्तृचः ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः[1] ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः कल्याणकपर्दाय पूष्णे पवते घृतम् इव मादकम् ॥ ११ ॥

अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥१२॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १२ ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पवस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पवस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नऽधाः । असि ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वाचः जनयिता कवीनाम् पवस्व सोम! धारया । देवेषु रत्नं रत्नस्य दाता भवसि । १३ ॥

---

१. नास्ति वि॰. २. स्रवन् वि॰. १-१. नास्ति मूको.

आ कुलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

आ । कुलशेषु । धावति । श्येनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आ धावति द्रोणकलशेषु कश्चित् । श्येनः कुलायम् प्रविशति । अभि गच्छति च द्रोणानि[1] शब्दं कुर्वन् ॥ १४ ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कुलशे सुतः । श्येनो न तुक्तो अर्षति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कुलशे । सुतः । श्येनः । न । तुक्तः । अर्षति ॥ १५॥

वेङ्कट० [2]परि प्र सृज्यते[2] कलशे सोम! तव सुतः रसः, श्येनः इव गमनशीलः गच्छति । तकतिः[3] गतिकर्मेति[4] (तु. निघ २,१४) ॥ १५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः[5] ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! हर्षयन् इन्द्राय मधुमत्तमः । तिस्रो निदवद्विपदाः ॥ १६ ॥

असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १७ ॥

वेङ्कट० सृज्यन्ते देवपानाय अन्नमिच्छमाना[6] इव रथाः ॥ १७ ॥

ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्ऽतमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ते[7] सुता सोमाः मादयितारः उज्ज्वला[8] शब्दं सृजन्ति, वायुम् एव वा ॥ १८ ॥

ग्राव्णा तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

ग्राव्णा । तुन्नः । अभिऽस्तुतः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ १९॥

वेङ्कट० ग्राव्णा[9] अभिपीडित अभिष्टुत![9] पवित्रम् सोम! गच्छसि प्रयच्छन्[10] स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

एष तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रमति गाहते । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ २० ॥

---

1. द्रोणकलशानि वि[1].   2. परिसृज्य° वि[1]; परिप्रसाद्य° वि[2] अ[1].   3. तुटितम् वि[1] अ[1].
4. गतिकर्मणेति वि[1].   5-5. नास्ति मूको.   6. सुते वि[2] अ[1].   7. °लन्ति अ[1].   8. नास्ति वि[2].
9. °भिष्टुतः मूको.   10. °च्छन् वि[2] अ[1].

एष । तुन्न । अभिऽस्तुत । पुवित्रम् । अति । गाहते । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः[1] ॥

यदन्ति यच्चं दूरके भयं विन्दति मामिह । पर्वमान वि तज्जहि ॥ २१ ॥

यत् । अन्ति । यत् । च । दूरके । भयम् । विन्दति । माम् । इह । पर्वमान । वि । तत् । जहि ॥

वेङ्कट० [2]यत् अन्तिके[2] यत् च दूरे भयम् विन्दति माम् इह, पवमान[3] तद् वि जहि ॥ २१ ॥

पर्वमानः सो अद्य नः पुवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पर्वमान । सः । अद्य । नः । पुवित्रेण । विऽचर्षणिः । यः । पोता । सः । पुनातु । नः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० पवमानः सः अद्य अस्मान् पवित्रेण[4] तेजसा पुनातु विद्रष्टा। तदेवाह—यः पोता सः पुनातु नः इति ॥ २२ ॥

यत् ते पुवित्रमुर्चिष्यग्ने वितंतमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत् । ते । पुवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विऽततम् । अन्तः । आ । ब्रह्म । तेन । पुनीहि । नः ॥

वेङ्कट० पञ्च आग्नेय्यः[4]। यत् ते शोधकम् तेजसि अन्तः विततम् अग्ने!, तेन अस्मच्छरीरम् पुनीहि ॥ २३ ॥

यत् ते पुवित्रमुर्चिवदग्ने तेन पुनीहि नः । ब्रह्मसवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत् । ते । पुवित्रम् । अर्चिऽवत् । अग्ने । तेन । पुनीहि । नः । ब्रह्मऽसवैः । पुनीहि । नः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० [5]यत् ते[5] शोधकम् तेजस्वत्, तेन अग्ने![6] तेन पुनीहि अस्मान् ब्राह्मणानामभिषवैश्च ॥ २४ ॥

उभाभ्यां देव सवितः पुवित्रेण सुवेनं च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति । पुवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० उभाभ्याम् देव! सवितः! पवित्रेण आत्मीयेन तेजसा सोमस्य सवेन च माम् पुनीहि सर्वतः ॥ २५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः[1] ॥

त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धार्मभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभिः । त्वम् । देव । सवितः । वर्षिष्ठैः । सोम । धामऽभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । नः ॥

1-1. नास्ति मूको. 2-2 नास्ति वि' अ. 3. °ने मूको. 4. °आग्नेय्यौ वि' अ', °ग्नेय्य वि'. 5-5 नास्ति वि'. 6. अस्मान् वि' अ'.

वेङ्कट० त्रिभिः त्वम् देव! प्रेरक! अग्ने! वृद्धतमैः सोम! शारीरैः अग्निवायुसूर्यैः पूर्वैः अस्मान पुनीहि ॥ २६ ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवऽजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।
विश्वे । देवाः । पुनीत । मा । जातऽवेदः । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥

वेङ्कट० देवजनाः यजमानाः[1] यद्वा देवविशः इति । अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । देवेभ्यः । उत्ऽतमम् । हविः ॥

वेङ्कट० प्र वर्धय प्र स्यन्दस्व च सोम! विश्वैः अंशुभिः देवेभ्यः उत्तमम् हविः ॥ २८ ॥

उप प्रियं पनिप्नतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप । प्रियम् । पनिप्नतम् । युवानम् । आहुतिऽवृधम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ २९ ॥

वेङ्कट० [2]उप गच्छेम प्रियम्[3] शब्दयन्तम्[4] युवानम् आहुत्या वृद्धम् धारयन्त नमस्कारम् ॥ २९ ॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥३०॥

अलाय्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।
आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

वेङ्कट० अभिगच्छतः शत्रोः परशुः तम् एव नाशयतु, नास्मान् अपापान् । आ पवस्व देव! सोम! । आहन्तारमेव देव! सोम! बाधस्व, नास्मानिति ॥ ३० ॥

यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।
सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

यः । पावमानीः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।
सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० यः पावमानीः अध्येति, ऋषिभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः संभृतम् वेदरसम्[5] सर्वम् सः पूतम् एव अश्नाति नामैष्यम् । स्वाशनात् प्रागेव मातरिश्वना पवित्रेण स्वदितम् ॥ ३१ ॥

1. नास्ति वि[1] अ[1]. २ २. गच्छेम वि[1]; प्रियम् वि[1] अ[1]. ३. शब्दा° मूको. ४. स उ०° वि[1].
५. नास्ति अ[1].

पा॒व॒मा॒नीर्यो अ॒ध्येत्यृषि॑भि॒: संभृ॑तं॒ रस॑म् ।
तस्मै॒ सर॑स्वती दुहे क्षी॒रं स॒र्पिर्मधू॑द॒कम् ॥ ३२ ॥

पा॒व॒मा॒नीः । यः । अ॒धि॒ऽएति॑ । ऋषि॑ऽभिः । सम्ऽभृ॑तम् । रस॑म् ।
तस्मै॑ । सर॑स्वती । दु॒हे॒ । क्षी॒रम् । स॒र्पिः । मधु॑ । उ॒द॒कम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३२ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टादशो वर्गः[1] ॥

[६८]

[1]वत्सप्रिर्भालन्दन ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, दशमी त्रिष्टुप् ।

प्र दे॒वमच्छा॒ मधु॑मन्त॒ इन्द॒वोऽसि॑ष्यदन्त॒ गाव॒ आ न धे॒नव॑: ।
ब॒र्हि॒षदो॑ वच॒नाव॑न्त॒ ऊध॑भिः परि॒स्रुत॑मु॒स्रिया॑ नि॒र्णिजं॑ धिरे ॥ १ ॥

प्र । दे॒वम् । अच्छ॑ । मधु॑ऽमन्तः । इन्द॑वः । असि॑स्यदन्त । गावः॑ । आ । न । धे॒नवः॑ ।
ब॒र्हि॒ऽसदः॑ । व॒च॒नाऽव॑न्तः । ऊध॑ऽभिः । प॒रि॒ऽस्रुत॑म् । उ॒स्रियाः॑ । नि॒ऽनिज॑म् । धि॒रे॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रिः भालन्दनः । प्र स्यन्दन्ते[2] देवम् इन्द्रं प्रति मधुमन्तः सोमाः, गाव इव पयस्विन्यः, बर्हिषि सीदन्त्यः[3] शब्दवन्त्यः[4]। ऊधभिः परिस्रुतम् सोमरसं पयोभूतं शुद्धं गावो धारयन्तीति ॥ १ ॥

स रोरु॑वद॒भि पूर्वा॑ अचिक्रददु॒पारुह॑: श्र॒थय॑न्त्स्वादते॒ हरि॑: ।
ति॒रः प॒वित्रं॑ परि॒यन्नु॒रु ज्रयो॒ नि शर्या॑णि दधते दे॒व आ वर॑म् ॥ २ ॥

सः । रोरु॑वत् । अ॒भि । पूर्वाः॑ । अ॒चि॒क्र॒द॒त् । उ॒प॒ऽआरुहः॑ । श्र॒थय॑न् । स्वा॒द॒ते॒ । हरिः॑ ।
ति॒रः । प॒वित्र॑म् । प॒रि॒ऽयन् । उ॒रु । ज्रयः॑ । नि । शर्या॑णि । द॒ध॒ते॒ । दे॒वः । आ । वर॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स शब्दं कुर्वन् अभि क्रन्दते मुख्याः स्तुतीः, किञ्च उपारोहणशीलाः[5] ओषधीः अग्रं श्रथयन् स्वादूकरोति फलिनीः कुर्वन् हरिः, तिरःकृत्य पवित्रम् परिगच्छन् महान्तं वेगं करोति, [6]नि करोति[6] शरेण हन्तव्यानि[7], यजमानानाम् आ प्रयच्छति धनम् देवः ॥ २ ॥

नि यो मृ॒भे यु॒म्या सं॒यती॒ मद॑: साकं॒वृधा॒ पय॑सा पिन्वदक्षि॑ता ।
म॒ही अ॑पा॒रे रज॑सी वि॒वेवि॑दद॒भिव्र॒जन्नक्षि॑तं॒ पाज॒ आ द॑दे ॥ ३ ॥

1-1 नास्ति मूको. 2 °न्दते मूको. 3 °दन्त्य वि° अ. 4. सोममय वि° 5 °अवरोह° अ°. 6-6 नास्ति वि°. 7 गन्त° वि° अ°.

वि । य । इमे इति । यम्यां । सुयती इति सम्ऽयती । महे । साकम्ऽवृधा । पयसा । पिन्वत् । अक्षिता ।
मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽवेविदत् । अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजः । आ । ददे ॥

वेङ्कट० वि इमे य रसो युगलभूते[1] परस्पर सङ्गच्छमाने द्यावापृथिव्यौ, साकं वृद्धे पयसा सिञ्चति अक्षीणे । महत्यौ अपर्यन्ते द्यावापृथिव्यौ विविच्य तेजसा ज्ञापयन् अभिगच्छन् अक्षीणं बलम् आ ददे ॥ ३ ॥

स मातरा विचरन् वाजयन्नपः प्र मेधिरः स्वधया पिन्वते पदम् ।
अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

स । मातरा । विऽचरन् । वाजयन् । अपः । प्र । मेधिरः । स्वधया । पिन्वते । पदम् ।
अंशुः । यवेन । पिपिशे । यतः । नृऽभिः । सम् । जामिऽभिः । नसते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स द्यावापृथिव्यावन्तरेण चरन् प्रेरयन् उदकानि, स्वधया प्र पिन्वते मेधिरः प्राज्ञः आप्याययति स्थानम् । सोमः यवेन आच्छाद्यते स्रवत् ऋत्विग्भिः । यवसक्तुभिः श्रीणत इति । सोऽयम् जामिभिः सङ्गच्छते अङ्गुलिभिः । शीर्ण[2] च भूतं रक्षति ॥ ४ ॥

सं दक्षेण मनसा जायते कविर्ऋतस्य गर्भो निहितो यमा परः ।
यूना ह सन्ता प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहा हितं जनिम नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मनसा । जायते । कविः । ऋतस्य । गर्भः । निऽहितः । यमा । परः ।
यूना । ह । सन्ता । प्रथमम् । वि । जज्ञतुः । गुहा । हितम् । जनिम । नेमम् । उत्ऽयतम् ॥

वेङ्कट० प्रवृद्धेन मनसा सह सम् जायते कविः । सोमः उदकस्य गर्भः देवैर्यमनेन[3] परस्तात् अन्तरिक्षे निहितः । युवानाविव भवन्तौ जननकाले वि जायेते सोमः सूर्यश्च । तयोश्च जन्म गुहायां निहितं भवति । तयोः अर्धं च उद्यतम् भवति प्रकाशम् । अह्नि सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः[4] ॥

मन्द्रस्य रूपं विविदुर्मनीषिणः श्येनो यदन्धो अभरत् परावतः ।
तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वाँ उशन्तमंशुं परियन्तमृग्मियम् ॥ ६ ॥

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । श्येनः । यत् । अन्धः । अभरत् । पराऽवतः ।
तम् । मर्जयन्त । सुऽवृधम् । नदीषु । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्मियम् ॥ ६ ॥

---

१. युगभूते वि[1] २. शीर्णे वि[1] अ[1] ३. [1]र्यमनेन वि[1]. ४-४. नास्ति मूको.

वेङ्कट० सोमस्य रूपम् जानन्ति मनीषिण । श्येन यत् अन्नम् आजहार दूरात्, तम् शोधयन्ति सुष्ठु वर्धयमानम् वसतीवरीषु कामयमानम् देवान् अंशुम् परितो गच्छन्तम् स्तुत्यम् ॥ ६ ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोम ऋषिभिर्मतिभिर्धीतिभिर्हितम् ।
अव्यो वारेभिरुत देवहूतिभिर्नृभिर्यतो वाजमा दर्षि सातये ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृजन्ति । दश । योषण । सुतम् । सोम । ऋषिऽभि । मतिऽभि । धीतिऽभि । हितम् ।
अव्य । वारेभि । उत । देवहूतिऽभि । नृऽभि । यत । वाजम् । आ । दर्षि । सातये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् मृजन्ति दश अङ्गुलय अभिषुतम् सोम! ऋषिभि स्तुतिभि कर्मभिश्च निहितम् । अवेर्वालै अपि च स्तुतिभि मनुष्यै सयत त्वम् अन्नम् विवृत करोपि दानाय ॥ ७ ॥

परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभः ।
यो धारया मधुमाँ ऊर्मिणा दिव इयर्ति वाचं रयिषाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिऽप्रयन्तम् । वय्यम् । सुऽससदम् । सोमम् । मनीषा । अभि । अनूषत । स्तुभ ।
य । धारया । मधुऽमान् । ऊर्मिणा । दिव । इयर्ति । वाचम् । रयिषाट् । अमर्त्य ॥ ८ ॥

वेङ्कट० परिगच्छन्तम् काम्यम् शोभनसंसदनम् सोमम् स्तुतय अभि स्तुवन्ति मनस ईशित्र्य । य धारया मधुमान् दिव पवते[1] उदकेन 'सह, स'[2] प्रेरयति वाचम् शत्रुधनानाम् अभिभविता अमर्त्य ॥ ८ ॥

अयं दिव इयर्ति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ।
अद्भिर्गोभिर्मृज्यते अद्रिभिः सुतः पुनान इन्दुर्वरिवो विदत् प्रियम् ॥ ९ ॥

अयम् । दिव । इयर्ति । विश्वम् । आ । रज । सोम । पुनान । कलशेषु । सीदति ।
अत्ऽभि । गोभि । मृज्यते । अद्रिऽभि । सुत । पुनान । इन्दु । वरिव । विदत् । प्रियम् ॥

वेङ्कट० अयम्[3] दिव[3] प्रेरयति विश्वम् उदकम्[4] । सोम पूयमान कलशेषु सीदति । सोऽयम् अद्भि गोविकारैश्च[5] मृज्यते ग्रावभि सुत । स पूयमान इन्दु धन प्रयच्छति प्रियम् ॥ ९ ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमानो वयो दधच्चित्रतमं पवस्व ।
अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १० ॥

एव । न । सोम । परिऽसिच्यमान । वय । दधत् । चित्रऽतमम् । पवस्व ।
अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवा । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् ॥ १० ॥

---

1. पत वि[1]. 2-2. सह वि[1] सहसा भ[1]. 3. नास्ति वि[1] भ[1] 4. नास्ति मूको.
5. द्र. या ६,१९ 6. पशुभिरव मूको.

वेङ्कट० एवम् न सोम! परिषिच्यमान अस्मम् प्रयच्छन् चित्रतमम् पवस्व। द्वेषरहिते द्यावापृथिव्यौ आह्वयाम। देवा[1] च धत्त अस्मासु रयिम् सुवीर्यमिति ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये विंशो वर्गः[1] ॥

[६९]

[1]हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। जगती छन्दः, नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ[1]।

इषुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि ।
उरुधारेव दुहे अग्र आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इषुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सर्जि । ऊधनि ।
उरुधाराऽइव । दुहे । अग्रे । आऽयती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोमः । इष्यते ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यस्तूपः। शरः इव धनुषि प्रति धीयते स्तुतिः इन्द्रे। वत्सः इव मातुः उप सृज्यते ऊधनि। सोऽयम् इन्द्रः कामान् दुग्धे, यथा बहुधारा[2] गौः [3]वत्सस्य अग्रे[3] गच्छन्ती पयो दुग्धे। किंच अस्य यज्ञेषु अयम् सोमः च प्रेर्यते ॥ १ ॥

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।
पवमानः संतनिः प्रघ्नतामिव मधुमान् द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्रऽअजनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।
पवमानः । सम्ऽतनिः । प्रघ्नताम्ऽइव । मधुऽमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्षति ॥ २ ॥

वेङ्कट० उप पृच्यते[4] स्तुतिः, सिच्यते[5] च सोमः, मदस्य प्रेरयित्री सोमधारा प्रेर्यते इन्द्रस्य आस्ये। पवमानः इषुः इव योधानाम्[6] मधुमान् द्रवणशीलः विसृज्य गच्छति पवित्रम् ॥ २ ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथ्नीते नप्तीरदितेर्ऋतं यते ।
हरिरक्रान् यजतः संयतो मदो नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूऽयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रथ्नीते । नप्तीः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
हरिः । अक्रान् । यजतः । सम्ऽयतः । मदः । नृम्णा । शिशानः । महिषः । न । शोभते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अवे त्वचि सोमः परि पवते। श्रथयति[7] ओषधीर्भूमेर्जाता यजमानाय। सोमो ह्योषधी-

---

१-१. नास्ति मूको. २. निहितधारा वि°. ३-३. °त्साग्रे वि°. ४. पृच्यते मूको. ५. सृज्यते मूको. ६. योधानां अ°. ७. स्तथ° मूको.

नामग्ने निषिञ्चति रेतः। हरिः क्रामति मण्ड्यः सङ्गृहीतः। सोमः बलानि तीक्ष्णीकुर्वन् महिषः इव शोभते ॥ ३ ॥

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरुप यन्ति निष्कृतम् ।
अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःऽकृतम् ।
अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥

वेङ्कट० वृषभः शब्दायते, तं च प्रति यन्ति धेनवः, देवस्य देव्यः तत्र गच्छन्ति निष्कृतम् स्थानमिति। सोमस्तुतीश्चाह — सोऽयम् अति क्रामति श्वेतम् पवित्रम्। किंच अयं कवचम् इव उज्ज्वलम् अयनानि परि व्ययति[1] ॥ ४ ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।
दिवस्पृष्ठं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत ।
दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपऽस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥[2]

वेङ्कट० अनिर्णिक्तेनापि[3] स्वतश्शुक्लेन वाससा केनचित् हरिः अमर्त्यः उदकेन शोध्यमानः आच्छादनं करोति 'शुक्लं पय आच्छादयति'[4]। सोऽयम् दिवः पृष्ठम् आदित्यं बर्हणया[5] निर्णजनाय करोति। 'स हि[6] दीप्त्या सर्वं निर्णेनिक्ति'[7]। तदेवाह — उपस्तरणम् द्यावापृथिव्योः आदित्यमयम् करोतीति। तस्य तेजो[8] दिवं च पृथिवीं चोपस्तृणाति ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः[9] ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते ।
तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । द्रवयित्नवः । मत्सरासः । प्रऽसुपः । साकम् । ईरते ।
तन्तुम् । ततम् । परि । सर्गासः । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन ॥

वेङ्कट० सूर्यस्य इव रश्मयः द्रवणशीला मदकराः प्रस्वापकाः शत्रूणाम् अपि वा पातृणाम् साकम् गच्छन्ति। वस्त्रम् ततम् परि गच्छन्ति सृज्यमानाः सोमाः। सोऽयं सोमः इन्द्रात् ऋते न अन्यत् किञ्चिद्देवशरीरं लक्ष्यीकृत्य पवते। 'अयाडग्नेः प्रिया धामानि' (मा २१,४७) इति मन्त्रः ॥६॥

---

1 व्ययति अ[1]. 2 तु. ऋ ९,७१,१,८६,१४. 3. अतिक्तेन वि[2] अ[2]; अनिक्तिके वि[1]. 4-4. नास्ति वि[1]. 5 तु. वैप १,२२८२ m; बर्हणाय वि[1]. 6-6. मह वि[2] अ[1]. 7. °नेति मूको. 8. देवः वि[2] अ[1]. 9-9. नास्ति मूको.

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषच्युता मदासो गातुमाशत ।
शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषऽच्युता । मदासः । गातुम् । आशत ।
शम् । नः । निऽवेशे । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । अस्मे इति । वाजाः । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥

वेङ्कट० प्रगच्छति[1] उदकं यत्र तत् प्रवणम् । तस्मिन् सिन्धोः प्रवणे निम्ने इव [2]आशवः । आशव[2] आपः । ऋत्विग्भिः सुताः[3] सोमाः गमनं प्राप्नुवन्ति । सुखम् अस्माकं निर्गमने द्विपदे चतुष्पदे च कुरु । अस्मासु अन्नानि तिष्ठन्तु सोम ! मनुष्याश्च ॥ ७ ॥

आ नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवदश्वावद्गोमद्यवमत् सुवीर्यम् ।
यूयं हि सोम पितरो मम स्थन दिवो मूर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । गोऽमत् । यवऽमत् । सुऽवीर्यम् ।
यूयम् । हि । सोम । पितरः । मम । स्थन । दिवः । मूर्धानः । प्रऽस्थिताः । वयःऽकृतः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्मभ्यं वस्वादियुक्तं धनम् । यूयम् हि सोम ! पितरः मम भवथ[4] । अङ्गिरसः पितरस्तेषामधिपः सोमः । दिवः उच्छ्रिताः सर्वदा प्रस्थिताः अन्नस्य कर्तारः ॥ ८ ॥

एते सोमाः पवमानास इन्द्रं रथा इव प्र ययुः सातिमच्छ ।
सुताः पवित्रमति यन्त्यव्यं हित्वी वव्रिं हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पवमानासः । इन्द्रम् । रथाःऽइव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छ ।
सुताः । पवित्रम् । अति । यन्ति । अव्यम् । हित्वी । वव्रिम् । हरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥९॥

वेङ्कट० एते सोमाः पवमानाः इन्द्रम् रथाः इव प्र गच्छन्ति[5] युद्धं प्रति । सुताः पवित्रम् अति[6] गच्छन्ति [7]च अव्यम् । तेऽमी[7] हित्वा[8] जराम् अश्वाः गच्छन्ति वृष्टिम् सम्भक्तुम् ॥ ९ ॥

इन्दविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृळीको अनवद्यो रिशादाः ।
भरा चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्दो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुऽमृळीकः । अनवद्यः । रिशादाः ।
भर । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १० ॥

---

१ प्रगच्छति मूको. २-२ आशा इव शाव वि[2] अ[1], आशा इव आशव वि[1]. ३. च्युता वि[2] अ[1]. ४. भवत वि[2] अ[1]. ५. गच्छन्ति वि[2] अ[1]. ६ अपि वि[2] अ[1]. ७-७ चाव्ययेमि वि[1]. ८. मित्वा वि[1].

वेङ्कट० 'इन्दो! इन्द्राय[1] महते[2] पवस्व सुखयिता भयरहित रिशतामसिता। देहि ह्लादकानि स्तुवते वसूनि। देवैः सह हे द्यावापृथिवी! युवां च प्र रक्षतम् अस्मानिति ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः[1] ॥

[७०]

'रेणुर्वैश्वामित्र ऋषि। पवमान सोमो देवता। जगती छन्द, दशमी त्रिष्टुप्[1]।

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुह्रे सत्यामाशिरं पूर्व्ये व्योमनि ।
चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारूणि चक्रे यदृतैरवर्धत ॥ १ ॥

त्रि । अस्मै । सप्त । धेनवः । दुदुह्रे । सत्याम् । आऽशिरम् । पूर्व्ये । विऽओमनि ।
चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निःऽनिजे । चारूणि । चक्रे । यत् । ऋतैः । अवर्धत ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेणुर्वैश्वामित्र। एकविंशति धेनव सोमाय दुहते सत्याम् आशिरम् प्रत्ने व्योमनि स्थिता। तै यद्वा 'द्वादश मासा पञ्चर्तव त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' (तै ५,४,१२,२)। तै सर्वैं सह गोषु पय उत्पाद्यते। चत्वारि च अन्यानि उदकानि वसतीवरीस्तिस्रश्चैकधना निर्णेजनाय कल्याणानि करोति, यदाऽस्य यज्ञै वर्धते ॥ १ ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे ।
तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदो विदुः ॥ २ ॥

स । भिक्षमाणः । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । द्यावा । काव्येन । वि । शश्रथे ।
तेजिष्ठाः । अपः । मंहना । परि । व्यत । यदि । देवस्य । श्रवसा । सदः । विदुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स चारु उदकम् याच्यमान उभे द्यावापृथिव्यौ कविकर्मणा[3] वि श्रथयति विवृते[4] करोति प्रत्नेनोदकेन यज्ञनिमित्तेन। दीप्ततमानि उदकानि वर्षणार्थं महत्त्वेन आच्छादयति। यदि देवस्य सोमस्य स्थानम् ऋत्विजो हविषा युक्ता यागार्थं लभन्ते ॥ २ ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी उभे अनु ।
येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मनना अगृभ्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवः । अमृत्यवः । अदाभ्यासः । जनुषी इति । उभे इति । अनु ।
येभिः । नृम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मननाः । अगृभ्णत ॥ ३ ॥

1-1 नास्ति मूको. 2. महते वि[1] 3. कर्मणा वि[1] भा[1]. 4. विधृते मूको.

वेङ्कट० ते अस्य रश्मयः अमारका अहिंस्या[1] स्थावरं जङ्गमं च लक्षीकृत्य गन्तुं रक्षन्तु, यः केतुभिरयं बलानि देवाहाणि च भक्तानि प्रेरयति। अभिपवानन्तरमेव राजानम् स्तुतयः परिगृह्णन्ति ॥ ३ ॥

स मृ॒ज्यमा॑नो द॒शभि॑ः सु॒कर्म॑भि॒ः प्र म॑ध्य॒मासु॑ मा॒तृषु॑ प्र॒मे सचा॑ ।
व्र॒तानि॑ पा॒नो अ॒मृत॑स्य॒ चारु॑ण उ॒भे नृ॒चक्षा॒ अनु॑ पश्यते॒ विशौ॑ ॥ ४ ॥

सः । मृ॒ज्यमा॑नः । द॒शऽभि॑ः । सु॒कर्म॑ऽभिः । प्र । म॒ध्य॒मासु॑ । मा॒तृषु॑ । प्र॒ऽमे । सचा॑ ।
व्र॒तानि॑ । पा॒नः । अ॒मृत॑स्य । चारु॑णः । उ॒भे इति॑ । नृ॒ऽचक्षाः॑ । अनु॑ । प॒श्य॒ते॒ । विशौ॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यमानः अङ्गुलिभिः सुकर्मभिः प्र तिष्ठते मध्यमासु अन्तरिक्षस्थास्वप्सु लोकान् प्रमातुम् अपां सहायः। कर्माणि रक्षन् उदकस्य कल्याणस्य [2]दृष्टपर्थं धर्मं रक्षन्तु[2]। उभे[3] [3]विशौ अनु पश्यति[3] मनुष्यान् देवांश्च अन्तरिक्षेण गच्छन् नृणां[4] द्रष्टा ॥ ४ ॥

स म॑र्मृजा॒न इ॑न्द्रि॒याय॑ धा॒यस॒ ओभे अ॒न्ता रोद॑सी हर्षते हि॒तः ।
वृषा॑ शु॒ष्मेण॑ बाधते॒ वि दु॑र्म॒तीरा॒देदि॑शानः शर्य॒हेव॑ शु॒रुधः॑ ॥ ५ ॥

सः । म॒र्मृ॒जा॒नः । इ॒न्द्रि॒याय॑ । धा॒यसे॑ । आ । उ॒भे इति॑ । अ॒न्तरिति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । ह॒र्ष॒ते॒ । हि॒तः ।
वृषा॑ । शु॒ष्मेण॑ । बा॒ध॒ते॒ । वि । दुः॒ऽम॒तीः । आ॒ऽदेदि॑शानः । श॒र्य॒हाऽइ॑व । शु॒रुधः॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यमानः इन्द्रस्य इन्द्रियाय जगतो धारकाय द्यावापृथिव्योरुभयोः अन्तः हितः गच्छति। सोऽयम् वृषा बलेन वि बाधते दुर्मती आदेदिशानः आह्वयन् योद्धा इव प्रतिभटान्। शुचा परान् रुन्धन्ति ते दुर्मतयः ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

स मा॒तरा॒ न ददृ॑शान उ॒स्रियो॒ नान॑ददेति म॒रुता॑मिव स्व॒नः ।
जा॒नन्नृ॒तं प्र॑थ॒मं यत्स्व॑र्णरं॒ प्रश॑स्तये॒ कम॑वृणीत सु॒क्रतुः॑ ॥ ६ ॥

सः । मा॒तरा॑ । न । ददृ॑शानः । उ॒स्रियः॑ । नान॑दत् । ए॒ति॒ । म॒रुता॑म्ऽइव । स्व॒नः ।
जा॒नन् । ऋ॒तम् । प्र॒थ॒मम् । यत् । स्वः॑ऽनरम् । प्र॒ऽश॑स्तये । कम् । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥

वेङ्कट० सः मातरौ[6] पश्यन् इव वत्सः। उस्रेति गोनाम। शब्दं कुर्वन् एति मरुताम् इव च स्वनः द्यावापृथिव्योर्दर्शनेनायमेतीति। मातरा इति द्विवचनम्। जानन् उदकम् मुख्यम् यत् उदक

१. अहिं वि[1]. २-२. नास्ति वि[1]. † रक्षन्तु वि[1] अ[1]. ३-३. विश्व वनुप[०] वि[1], विश्वानुपश्यति अ[1]; विशामनुप[०] वि[1]. ४. नृणा देवानां वि[3] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. नास्ति वि[1].

सर्वमनुष्यम् भवति। सर्वे हि मनुष्या उदके सङ्गच्छन्ते। प्रशंसार्थम् [1]सः कम्[1] मनुष्यं वृणोति सुकर्मा ॥ ६ ॥

रुवति भीमो वृषभस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः।
आ योनिं सोमः सुकृतं नि षीदति गव्ययी त्वग्भवति निर्णिगव्ययी ॥ ७ ॥

रुवति। भीमः। वृषभः। तविष्यया। शृङ्गे इति। शिशानः। हरिणी इति। विऽचक्षणः।
आ। योनिम्। सोमः। सुऽकृतम्। नि। सीदति। गव्ययी। त्वक्। भवति। निःऽनिक्। अव्ययी ॥

वेङ्कट० शब्दायते भीमः वृषभः बलेच्छया शृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् हरितवर्णे विद्रष्टा। योनिम् आ नि सीदति सोमः सुसंस्कृतम्। तस्य निर्णेक्त्री[2] गव्या त्वक् भवति। आनडुहे हि चर्मणि अभिषवः। एवम् अविमयी च। तद्धि पवित्रं[3] भवति[3] ॥ ७ ॥

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमव्ये हरिर्न्यधाविष्ट सानवि।
जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

शुचिः। पुनानः। तन्वम्। अरेपसम्। अव्ये। हरिः। नि। अधाविष्ट। सानवि।
जुष्टः। मित्राय। वरुणाय। वायवे। त्रिऽधातु। मधु। क्रियते। सुकर्मऽभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शुचिः शोधयन् आत्मीयं शरीरम् अरेपसम् हरितवर्णः सोमः अविमये समुच्छ्रिते पवित्रे [4]नि धीयते। पर्याप्तः[4] मित्रादिभ्यः त्रिसन्धानम् मधु क्रियते ऋत्विग्भिः। दध्ना पयसा संसृष्टः सोमः त्रिधातु मधु भवति ॥ ८ ॥

पवस्व सोम देववीतये वृषेन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश।
पुरा नो बाधाद् दुरिताति पारय क्षेत्रविद्धि दिश आहा विपृच्छते ॥ ९ ॥

पवस्व। सोम। देवऽवीतये। वृषा। इन्द्रस्य। हार्दि। सोमऽधानम्। आ। विश।
पुरा। नः। बाधात्। दुःऽइता। अति। पारय। क्षेत्रऽवित्। हि। दिशः। आह। विऽपृच्छते ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! देवपानाय वृषा। अथ इन्द्रस्य प्रियम् सोमनिधानं पात्रम् आ विश। पुरा अस्मान्[5] बाधायाः दुरितानि अति पारय। मार्गज्ञो हि [7]मार्गान् ब्रूते[7] विपृच्छते। तथा त्वम् अस्मान् रक्षेति[8] ॥ ९ ॥

हितो न सप्तिरभि वाजमर्षेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व।
नावा न सिन्धुमति पर्षि विद्वाञ्छूरो न युध्यन्नव नो निदः स्पः ॥ १० ॥

1-1. त्वकं अ[1]; मकं वि[1,2]. 2. निर्णेक्ती वि[2] अ[1]; निर्णेग्री वि[1]. 3. °त्रिम परिशुद्धम् अ[1]. 4. °वतीर्यते: अ[1]. 5-5. नास्ति वि[1]. 6. अस्मान् मूको. 7-7. °र्गान्ब्रूतेपि वि[2] अ[1]; °र्गान्ब्रूनेति वि[1]. 8. नास्ति वि[1].

हि॒तः । न । सप्तिः॑ । अ॒भि । वाज॑म् । अ॒र्ष॒ । इन्द्र॑स्य । इ॒न्दो॒ इति॑ । ज॒ठर॑म् । आ । प॒व॒स्व॒ ।
ना॒वा । न । सिन्धु॑म् । अति॑ । प॒र्षि॒ । वि॒द्वान् । शूरः॑ । न । युध्य॑न् । अव॑ । नः॒ । नि॒दः । स्प॒रि॒ति॑ स्पः॑ ॥

वेङ्कट० प्रहितः अश्वः इव सङ्ग्रामम् द्रोणकलशम् अभि अर्ष । इन्द्रस्य इन्दो ! जठरम् प्रति आ पवस्व । इन्द्रस्य जठरो द्रोणकलशः । नावा इव सिन्धुम्[1] अस्मान् अतिपारय जानन्[2] । शूरः इव युध्यन् अस्मान् [3]अव पारय[3] शत्रोरिति ॥ १० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[4] ॥

[७१]

[5]ऋषभो वैश्वामित्र ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, नवमी त्रिष्टुप्[5] ।

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्यासदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः ।
हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्वोर्ब्रह्म निर्णिजे ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽसदम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जागृविः ।
हरिः । ओपशम् । कृणुते । नभः । पयः । उपऽस्तिरे । चम्वोः । ब्रह्म । निःऽनिजे ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऋषभो वैश्वामित्रः । ऋत्विग्भ्यः दक्षिणा विसृज्यते । सोमश्च बलवान् आस्थानम् प्रविशति गच्छति च । [6]द्रोग्धुः राक्षसात् च[6] रक्षति जागरणशीलः । हरितवर्णः धारकम्[6] करोति आदित्यस्य उदकम् । उपस्तरणाय द्यावापृथिव्योः आदित्यः[7] करोति निर्णेजनाय च । [8]आदित्यो हि द्यावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तृणाति निर्णेनेक्ति च । अपि[8] [9]चान्तरिक्षमुदकाधारं करोति[9] । ब्रह्मेति च उदकनामेति[10] ॥ १ ॥

प्र कृष्टिहेव शूष एति रोरुवदसुर्यं वर्णं नि रिणीते अस्य तम् ।
जहाति वव्रिं पितुरेति निष्कृतमुपप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

प्र । कृष्टिहाऽइव । शूषः । एति । रोरुवत् । असुर्यम् । वर्णम् । नि । रिणीते । अस्य । तम् ।
जहाति । वव्रिम् । पितुः । एति । निःऽकृतम् । उपऽप्रुतम् । कृणुते । निःऽनिजम् । तना ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र एति योद्धा इव मनुष्याणां हन्ता बलवान् शब्दं कुर्वन्, असुराणां बाधकम् वर्णम् च अस्य आत्मनः तम् निर्गमयति, जहाति जराम्, पितुः एति स्थानं दिवम्, उपगतम् च करोति आत्मीयं रूपम् पवित्रे ॥ २ ॥

अद्रिभिः सुतः पवते गभस्त्योर्वृषायते नभसा वेपते मती ।
स मोदते नसते साधते गिरा नेनिक्ते अप्सु यजते परीमणि ॥ ३ ॥

---

१. सिन्धु वि[२] अ[१]. २ यजमानम् मूको. ३-३. अपवारय मूको. ४-४ नास्ति मूको. ५ °द्रोहस्माद्य वि[२] अ[१], द्रोग्धुन् राक्षसाच्च रि[१]. ६. वारक वि[२] अ[१]. ७. °दित्य वि[२] अ[१]. ८-८ नास्ति अ[१]. ९-९. नास्ति वि[१]. १०. द्र॰ निघ १,१२ (द्र॰ यत्नस्य मूको.).

अद्रिऽभिः । सुतः । पवते । गभस्त्योः । वृषऽयते । नभसा । वेपते । मती ।
सः । मोदते । नसते । साधते । गिरा । नेनिक्ते । अप्ऽसु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० बाहुभ्याम् ग्रावभिश्च अभिषुतः [1]पवते । वृषा इवाचरति[1] । गच्छति चान्तरिक्षेण । स्तुत्या सः मोदते । संश्लिष्टश्च भवति । साधयति च स्तुत्या अभिलषितम् । निर्णेनेक्ति चात्मानम् उदकेषु । पूजयति च देवान् उपद्रवाणाम् अतिवारणार्थम् इति ॥ ३ ॥

परि द्युक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम् ।
आ यस्मिन् गावः सुहुताद ऊधनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परि । द्युक्षम् । सहसः । पर्वतऽवृधम् । मध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् ।
आ । यस्मिन् । गावः । सुहुतऽअदः । ऊधनि । मूर्धन् । श्रीणन्ति । अग्रियम् । वरीमऽभिः ॥४॥

वेङ्कट० परि सिञ्चन्ति दीप्तम् बलार्थम् पर्वतेषु वृद्धम् उदकानि यज्ञगृहस्य सेचनशीलं सोमम् । आ श्रीणन्ति[2] यस्मिन् रसस्य धारके उच्छ्रिते पशवः सुहुतस्य हविषोऽत्तारः सुष्ठु पयः उरुत्वैः ॥४॥

समी रथं न भुरिजोरहेषत दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।
जिगादुप ज्रयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मतुथा अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईम् इति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेषत । दश । स्वसारः । अदितेः । उपऽस्थे । आ ।
जिगात् । उप । ज्रयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अस्य । मतुथाः । अजीजनन् ॥५॥

वेङ्कट० सम् प्रेरयन्ति एनम् रथम् इव बाह्वोः दश अङ्गुल्यः अदितेः उपस्थे । सोऽयं गच्छति उप गच्छति च गोः अन्तर्हितम् पयः, यदा 'सोमस्य स्थानम् जनयन्ति' मतुथाः स्तोतारः ॥५॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[3] ॥

श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति ।
ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्वो न देवाँ अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

श्येनः । न । योनिम् । सदनम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आऽसदम् । देवः । आ । ईषति ।
आ । ईम् इति । रिणन्ति । बर्हिषि । प्रियम् । गिरा । अश्वः । न । देवान् । अपि । एति । यज्ञियः ॥

वेङ्कट० श्येनः इव कुलायम् कर्मणा कृतम् सदनम् हिरण्मयम् आसत्तुम् देवः आ गच्छतीति । तमेनं प्रेरयन्ति बर्हिषि प्रियम् स्तुत्या । सोऽयम् अश्वः इव आशुः देवान् अपि एति यष्टव्यः ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २. अणन्ति वि[1]; श्रीणयन्ति वि[2] अ[1]. ३-३. नास्ति मूको.

परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।
सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वीरुषसो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽअक्तः । अरुषः । दिवः । कविः । वृषा । त्रिऽपृष्ठः । अनविष्ट । गाः । अभि ।
सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वीः । उषसः । वि । राजति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परा गच्छति रूपैः आरोचमानः अन्तरिक्षात् कविः । पवित्रात् पवत इति कश्चन । [1]वृषभः त्रिपृष्ठः[1] [2]शब्दायते गाः[2] अभि । त्रीण्यस्य सवनानि पृष्ठानि । सहस्रनयनः आगन्ता परागन्ता यः[3], सोऽयं बह्वीः उषसः वि राजति शब्दायमानः स्तोता इति ॥ ७ ॥

त्वेषं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत् समृता सेधति स्रिधः ।
अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । वर्णः । अस्य । सः । यत्र । अशयत् । सम्ऽऋता । सेधति । स्रिधः ।
अप्साः । याति । स्वधया । दैव्यम् । जनम् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽअग्रया ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दीप्तम् रूपम् कृणुते वारकः[4] अस्य रश्मिः । स यत्र शेते युद्धे तत्र नि-सेधति शत्रून् । उदकस्य [5]दाता भवन् अन्नेन गच्छति[5] [6]दैव्यम् जनम्[6] । सोऽयम्[7] सम् गच्छते सुष्टुत्या, सम् गच्छते च गोमुखया वाचा । यथा बाधा पश्चात् याचते, तथा सङ्गच्छत इति ॥ ८ ॥

उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य ।
दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽइव । यूथा । परिऽयन् । अरावीत् । अधि । त्विषीः । अधित । सूर्यस्य ।
दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षत । क्षाम् । सोमः । परि । क्रतुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ऋषभः इव गोयूथानि परिगच्छन् शब्दायते । अधि[8] दधाति च दीप्तीः सूर्यस्य । दिवि भवः सुपतनः अव पश्यति पृथिवीम् सोमः[9] परि पश्यति प्रज्ञानेन जाताः[10] प्रजाः ॥ ९ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वर्गः[11] ॥

[७२]

[1]हरिमन्त आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[1] ।

हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।
उद्वाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित् परिप्रियः ॥ १ ॥

१-१. वृषा वि¹. २-२. नास्ति वि¹. ३. च मूको. ४. वारकः मूको. ५-५. °ता यदन्ने नमिच्छति वि¹; °ता यदैन्नं नेमिच्छन्ति अ¹. ६-६. देव्य नं वि¹ अ¹; दैव्य मं वि¹. ७. नास्ति वि¹. ८. नास्ति वि¹ अ¹. ९. सोम वि¹ अ¹; °मः वि¹. १०. °ता वि¹ अ¹; °ताः वि¹. ११-११. नास्ति मू.

हरिम् । मृजन्ति । अरुषः । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभिः । कलशे । सोमः । अज्यते ।
उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मती । पुरुऽस्तुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रियः ॥ १ ॥

वेङ्कट० हरिमन्त आङ्गिरस । हरिम् मृजन्ति । सोऽयं गमनशीलोऽश्व[1] इव युज्यते । सम् अज्यते च गोविकारे कलशे स्थित सोम, उद् गमयति शब्दम्, प्रेर्यते च स्तुत्या । सोऽयं बहुस्तुते स्तोतु कियन्ति धनानि ममच्छसि परिप्रिय ॥ १ ॥

साकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।
यदी मृजन्ति सुगभस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहवः । मनीषिणः । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहुः ।
यदि । मृजन्ति । सुऽगभस्तयः । नरः । सऽनीळाभिः । दशऽभिः । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

वेङ्कट० साकम् मन्त्रान् वदन्ति बहव स्तोतार, इन्द्रस्य[2] जठरे[3] द्रोणकलशे[4] यदा सोमम् दुहन्ति । यदि एतम् अभिषुण्वन्ति[5] शोभनबाहुका मनुष्या अङ्गुलीभि दशभि काम्यम् मदकरम् इति ॥ २ ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।
अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगृसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाणः । अति । एति । गाः । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितुः । तिरः । रवम् ।
अनु । अस्मै । जोषम् । अभरत् । विनम्ऽगृसः । सम् । द्वयीभिः । स्वसृऽभिः[6] । क्षेति । जामिऽभिः ॥

वेङ्कट० अनुचरन् आप्त गच्छति श्रयणानि लक्षीकृत्य । सूर्यस्य दुहितु उषसश्च प्रियम्[7] रवम् तिर करोति । शब्दायन् अनु भरति च अस्मै पर्याप्त स्तोत्रम् 'स्तोता । कान्त स्तोत्र गृणातीति[8] विनङ्गृस स्तोतोक्त इत्याहु । सोऽयम् सम् गच्छते द्वयीभि अङ्गुलीभि बन्धुभि उभाभ्यां पाणिभ्याम् उत्पन्नाभि ॥ ३ ॥

नृधूतो अद्रिषुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्वियः ।
पुरंधिवान् मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृऽधूतः । अद्रिऽसुतः । बर्हिषि । प्रियः । पतिः । गवाम् । प्रऽदिवः[8] । इन्दुः । ऋत्वियः ।
पुरंधिऽवान् । मनुषः । यज्ञऽसाधनः । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मनुष्यैश्शोधित ग्रावभिरभिषुतो[1] यज्ञ प्रिय पात गवाम् पुराण सोम ऋतौ जात

---

१ नास्ति वि[१] २ नास्ति मूको ३ कलशे वि[१] ४ एतदभिषु[०] मूको ५ तु निघ २,५.
६ ६ स्तोता रात स्तोत्रगणा[०] वि[१] अ[०] स्तोगणा[०] वि[१] ७ तु निघ ३ २५ ८ [०]दृन मूको

प्रज्ञावान्[1] मनुष्यस्य[2] यज्ञसाधन शुचि धारया [3]पवते सोमः[3] इन्द्र[4] तुभ्यम् ॥ ४ ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।
आप्राः क्रतून्त्समजैरध्वरे मतीर्वेर्न द्रुषच्चम्वोरासदद्धरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुऽभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्वधम् । पवते । सोम । इन्द्र । ते ।
आ । अप्राः । क्रतून् । सम् । अजैः । अध्वरे । मतीः । वेः । न । द्रुऽसत् । चम्वोः । आ । असदत् । हरिः ॥

वेङ्कट० मनुष्यबाहुभ्याम् प्रेरितः धारया अभिषुत तव बलार्थम् अन्नार्थं वा[5] पवते सोम इन्द्र! तुभ्यम् । स त्वम् आ पूरयसि कर्माणि । सम् जयसि यज्ञे मतीः अभिमन्यमानान् शत्रून् । सोऽयं गन्ता पक्षी इव द्रुमे सीदन् अधिषवणफलकयो आ सीदति हरितवर्ण[6] ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः[1] ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।
समी गावो मतयो यन्ति संयत ऋतस्य योना सदने पुनर्भुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । कविम् । कवयः । अपसः । मनीषिणः ।
सम् । ईम् । गावः । मतयः । यन्ति । सम्ऽयतः । ऋतस्य । योना । सदने । पुनःऽभुवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सोमम् दुहन्ति स्तनयन्तम् अक्षीणम् कविम् क्रान्ताः[7] कर्मवन्तः बुद्धिमन्तः । सम् यन्ति चैनं गावः स्तुतयश्च सङ्गताः यज्ञस्योत्पत्तिभूते[8] स्थाने पुनः पुनर्भवन्त्यः ॥ ६ ॥

नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामूर्मौ सिन्धुष्वन्तरुक्षितः ।
इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ ७ ॥

नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मौ । सिन्धुषु । अन्तः । उक्षितः ।
इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुऽवसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उच्छ्रिते पृथिव्याः स्थाने महतः दिवः धर्ता नदीषु अपाम् सङ्घे निहितः अन्तरिक्षस्थानामपां मध्ये[9] वर्तमानः, इन्द्रस्य बलकरः वर्षिता व्याप्तधनः सोमः[10] सुखाय पवते कल्याणम् मदकरः[11] ॥ ७ ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।
मा नो निर्भाग्वसुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

---

१. तु या ६,१३. २. मनुषो वि[1]. ३-३. नास्ति वि[1]. ४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५. हरि वि[1], °र्णो वि[1] अ[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७. कन्ता वि[1] अ[1]. ८. °भूत वि[1]. ९. नास्ति वि[1]. १०. सोम मूको. ११. °कर वि[1] अ[1].

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आऽधून्वते । च । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
मा । नः । निः । भाक् । वसुनः । सादनऽस्पृशः । रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥८॥

वेङ्कट० सः क्षिप्रम् पवस्व पार्थिवम् लोकं लक्ष्यीकृत्य स्तोत्रे प्रयच्छन् अभिषवं कुर्वते च । 'तेन चतुराधुनोति'[1] (आपश्रौ १२,८,२) इति सूत्रम् । 'सुप्रज्ञ! मा अस्मान् नि भाक्षीः'[2] धनात्, येन वसुना गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तस्मात् । रयिम् नानारूपम् महान्तम् आच्छादयेम ॥ ८ ॥

आ तू न॑ इन्दो शतदात्वश्व्यं॑ सहस्र॑दातु पशुमद्धिर॑ण्यवत् ।
उप॑ मास्व बृहती रे॒वतीरिषोऽधि॑ स्तोत्रस्य॑ पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । नः । इन्दो इति । शतऽदातु । अश्व्यम् । सहस्रऽदातु । पशुऽमत् । हिरण्यऽवत् ।
उप॑ । मास्व । बृहतीः । रेवतीः । इषः॑ । अधि । स्तोत्रस्य॑ । पवमान । नः । गहि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ प्रयच्छ क्षिप्रम् अस्मभ्यम् इन्दो[1] बहुदानम् अश्वहितं धनम् सहस्रदानम् पशुहिरण्य-युक्तम् च । उप कुरु बृहतीः पशुमन्ति अन्नानि । अभिगच्छ पवमान! अस्माकं स्तोत्रं श्रोतुमिति ॥९॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः'[1] ॥

[७३]

'पवित्र आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः'[1] ।

स्रक्वे॑ द्रप्सस्य॑ धम॑तः सम॑स्वरन्नृतस्य॑ योना॒ सम॑रन्त नाभ॑यः ।
त्रीन्त्स मूर्ध्नो असु॑रश्चक्र आरभे॑ सत्यस्य॑ नाव॑ः सुकृत॑मपीपरन् ॥ १ ॥

स्रक्वे॑ । द्रप्सस्य॑ । धम॑तः । सम् । अस्वरन् । ऋतस्य॑ । योना॑ । सम् । अरन्त । नाभ॑यः ।
त्रीन् । सः । मूर्ध्नः । असु॑रः । चक्रे । आऽरभे॑ । सत्यस्य॑ । नावः॑ । सुऽकृत॑म् । अपीपरन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० पवित्र आङ्गिरसः । यज्ञस्य सृक्स्थानीये[2] अभिषूयमाणस्य अंशोः सम् गच्छन्ते । तदेवाह— यज्ञस्य स्थाने सम् गच्छन्ते नद्धाः सोमरसा इति । सः बलवान् सोमः त्रीन् समुच्छ्रितान्[3] लोकान् मनुष्यादीनाम् आरम्भणाय करोति । सत्यभूतस्य तस्य[4] सोमस्य सतत. नावः सन्ति, ताः पारयन्ति[5] यजमानमिति ॥ १ ॥

सम्यक् सम्यञ्चो॑ महिषा अ॑हेषत सिन्धो॑रूर्मावधि॑ वेना अ॑वीविपन् ।
मधोर्धारा॑भिर्जनय॑न्तो अर्कमित् प्रियामिन्द्र॑स्य तन्व॑मवीवृधन् ॥ २ ॥

१. °दासुनो° वि[२] अ[१]. २-२. °प्रमस्मान्निभाक्षी वि[२] अ[१], °अस्मान्निभाक्षी वि[१]. ३-३. नास्ति मूको ४. सृक्स्थानि यज्ञे वि[२] अ[१]. ५. नास्ति वि[१]. ६. पार° वि[१].

सम्यक् । सम्यञ्चः । महिषाः । अहेषत । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । वेनाः । अवीविपन् ।
मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् । अवीवृधन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम्यक् सम्यञ्च महान्त ऋत्विज सोमं प्रेरयन्ति । सिन्धो ऊर्मौ वसतीवरीषु कान्ता[1] ऋत्विज सोम वेपयन्ति । सोमस्य धाराभि[2] जनयन्त[3] मन्त्रम्[4] प्रियाम्[5] इन्द्रस्य तनुम्[6] वर्धयन्ति ॥ २ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥ ३ ॥

पवित्रऽवन्तः । परि । वाचम् । आसते । पिता । एषाम् । प्रत्नः । अभि । रक्षति । व्रतम् ।
महः । समुद्रम् । वरुणः । तिरः । दधे । धीराः । इत् । शेकुः । धरुणेषु । आऽरभम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोधकेन रश्मिना युक्ता सोमस्य रश्मय माध्यमिकाम् वाचम् सोमे स्थिता परि उपविशन्ति । पिता च एषाम् सोम पुराण अभि रक्षति कर्म प्रकाशनात्मकम् । सोऽयं सोम आच्छादक तै महद् अन्तरिक्षम् "तिर दधे अन्तर्दधाति"[7] । तमिम सोम प्राज्ञा एव शक्नुवन्ति उदकेषु वसतीवरीषु आरब्धुम् ॥ ३ ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन् दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः ।
अस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः ॥ ४ ॥

सहस्रऽधारे । अव । ते । सम् । अस्वरन् । दिवः । नाके । मधुऽजिह्वाः । असश्चतः ।
अस्य । स्पशः । न । नि । मिषन्ति । भूर्णयः । पदेऽपदे । पाशिनः । सन्ति । सेतवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बहूदकधारेऽन्तरिक्षे वर्तमाना ते रश्मय पृथिवीं "प्रति सम् गच्छन्ते"[8] । दिव उच्छ्रिते देशे वर्तमाना मध्वेम्या । सोमतेजसामग्रेभ्यो हि मधूत्पत्त भवति । सङ्गवर्जिता । सोमस्य चारभूता "रश्मय न"[9] नि मिषन्ति । क्षिप्रा "स्थानेस्थाने पाशयुक्ता"[10] भवन्ति बन्धका पापकृतामिति ॥ ४ ॥

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्नृचा शोचन्तः संदहन्तो अव्रतान् ।
इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिक्नीं भूमनो दिवस्परि ॥ ५ ॥

पितुः । मातुः । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्तः । सम्ऽदहन्तः । अव्रतान् ।
इन्द्रऽद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिक्नीम् । भूमनः । दिवः । परि ॥ ५ ॥

---

1 कान्ता मूको 2. धाराभि वि[1]. 3. जयन्त वि[1]. 4 मन्त्र वि[1]. 5 प्रियाम् वि[1].
6 तनुम् वि[1] अ[1] 7-7. °धे ०न्तरन्तर्दधा° वि[1] अ[1] 8-8 प्रतिगच्छन्ते वि[1] अ[1]. 9-9 °योऽने वि[1].
10-10. °स्थानेयुक्ते वि[1].

वेङ्कट० द्यावापृथिवीभ्याम् ये प्रादुर्भूता स्तुत्या ज्वलन्त सन्दहन्त [1]अयजमानान्, ते[1] इन्द्रद्विष्टाम् अवधमन्ति प्रज्ञया कृष्णाम् त्वचम् रक्ष, दिव च पृथिव्याश्च ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनत्रिंशो वर्ग[2] ॥

प्रत्नान्मानादध्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।
अपानक्षासो बधिरा अहासत ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रत्नात् । मानात् । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रासः । रभसस्य । मन्तवः ।
अप । अनक्षासः । बधिराः । अहासत । ऋतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःऽकृतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रमात् अन्तरिक्षात् ये सह गच्छन्ति स्तुतिनियमना वेगम् अभिमन्यमाना, तान् अनक्षा[3] बधिरा च परित्यजन्ति, न तु प्राज्ञा । तदेवाह—सत्यस्य मार्गभूतम् एषा गणम् न तरन्ति दुष्कृत इति ॥ ६ ॥

सहस्रधारे वितते पवित्र आ वाचं पुनन्ति कवयो मनीषिणः ।
रुद्रास एषामिषिरासो अद्रुहः स्पशः स्वञ्चः सुदृशो नृचक्षसः ॥ ७ ॥

सहस्रऽधारे । विऽतते । पवित्रे । आ । वाचम् । पुनन्ति । कवयः । मनीषिणः ।
रुद्रासः । एषाम् । इषिरासः । अद्रुहः । स्पशः । सुऽअञ्चः । सुऽदृशः । नृऽचक्षसः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० बहुधारे[4] विस्तृते सोमे वर्तमाना[5] माध्यमिकाम् वाचम्[6] शोधयन्ति[7] क्रान्तकर्माण[8] प्राज्ञा । तेषाम् च एषाम् मरुत गमनशीला द्रोहवर्जिता चारा भवन्ति स्वञ्चना सुदर्शना नृणा द्रष्टार ॥ ७ ॥

ऋतस्य गोपा न दभाय सुक्रतुस्त्री ष पवित्रा हृद्यन्तरा दधे ।
विद्वान्त्स विश्वा भुवनाभि पश्यत्यवाजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान् ॥ ८ ॥

ऋतस्य । गोपाः । न । दभाय । सुऽक्रतुः । त्री । स । पवित्रा । हृदि । अन्तः । आ । दधे ।
विद्वान् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पश्यति । अव । अजुष्टान् । विध्यति । कर्ते । अव्रतान् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य गोपयिता न दम्भितुं शक्यते रक्षोभि सुकर्मा । [9]किं च[9] स त्रीणि पवित्राणि[10] हृदयस्य अन्त निधत्ते । स्वस्मिन् सङ्क्रमयति । अग्नि वायु सूर्य इति तानि पवित्राणि । विद्वान् स विश्वानि[11] भुवनानि अभि पश्यति । अप विध्यति च अप्रियान् अयजमानान् कर्ते[12] इति ॥ ८ ॥

1-1 °जमानात वि[1] °अमनानात वि[1] अ   2-2 नास्ति मूको   3 अनाक्षा वि[1] अ[1], अनक्ष वि[2].   4 नास्ति वि[1] अ[1] बहुधार वि[2].   5 °मानाना मूको   6 नास्ति वि[1]   7 प्रेरयन्ति वि[2] अ[1].   8 °कमणा वि[1] अ[2], कर्मण वि[2]   9-9 किंचित् वि[1] अ[2]   10 नास्ति वि[2]   11 तु. ऋ. १, १२१, १२   12 २, २९, ६

ऋतस्य॒ तन्तु॒र्वित॑तः प॒वित्र॒ आ जि॒ह्वाया॒ अग्रे॒ वरु॑णस्य मा॒यया॑ ।
धीरा॑श्चि॒त् तत् स॒मिन॑क्षन्त आशता॒त्रा॑ क॒र्तमव॑ पदा॒त्यप्र॑भुः ॥ ९ ॥

ऋ॒तस्य॑ । तन्तुः॑ । विऽत॑तः । प॒वित्रे॑ । आ । जि॒ह्वायाः॑ । अग्रे॑ । वरु॑णस्य । मा॒यया॑ ।
धीराः॑ । चि॒त् । तत् । स॒म्ऽइन॑क्षन्त । आ॒श॒त॒ । अत्र॑ । क॒र्तम् । अव॑ । प॒दा॒ति॒ । अप्र॑ऽभुः ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य सन्तता विहृतः अन्तरिक्षे वरुणस्य जिह्वाया[1] अग्रे कर्मणा । वरुणस्य जिह्वाग्रे[2] तत्सदापो[3] नाम यासु सोमो वसतीति[4] । धीराः एव तत् पदं समाप्नुवन्तो गच्छन्ति । नक्षतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २,१४) । यः पुनः कर्मणि अप्रभुः[5] भवति सः अयम् अस्मिन्नेव लोके नरके पतति, नोपरि गच्छति ॥ ९ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रिंशो वर्गः[6] ॥

[७४]

[6]कक्षीवान् दैर्घतमस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, अष्टमी त्रिष्टुप्[6] ।

शिशु॒र्न जा॒तोऽव॑ चक्रद॒द्वने॒ स्व१॑र्यद्वा॒ज्य॑रु॒षः सिषा॑सति ।
दि॒वो रेत॑सा सचते पयो॒वृधा॒ तमी॑महे सुम॒ती शर्म॑ स॒प्रथः॑ ॥ १ ॥

शिशुः॑ । न । जा॒तः । अव॑ । च॒क्र॒द॒त् । वने॑ । स्वः॑ । यत् । वा॒जी । अ॒रु॒षः । सिसा॑सति ।
दि॒वः । रेत॑सा । स॒च॒ते॒ । प॒यः॒ऽवृधा॑ । तम् । ई॒म॒हे॒ । सु॒ऽम॒ती । शर्म॑ । स॒ऽप्रथः॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कक्षीवान् । शिशुः इव जातः अव क्रन्दति उदके, स्वर्गं लोकम् यदा अयम् अश्वः गमनशीलः सम्भक्तुमिच्छति । सोऽयं द्युलोकाद् उदकेन सह आगच्छति गवामोषधीनां च क्षीरस्य वर्धकेन । तम् याचामहे शोभनया स्तुत्या गृहम् सर्वतः पृथुतमम् ॥ १ ॥

दि॒वो यः स्क॒म्भो ध॒रुणः॒ स्वा॑तत॒ आपू॑र्णो अं॒शुः प॒र्येति॑ वि॒श्वतः॑ ।
सेमे म॒ही रोद॑सी यक्षदा॒वृता॑ समीची॒ने दा॑धार॒ समिषः॑ क॒विः ॥ २ ॥

दि॒वः । यः । स्क॒म्भः । ध॒रुणः॑ । सुऽआ॑तत । आऽपू॑र्णः । अं॒शुः । प॒रि॒ऽएति॑ । वि॒श्वतः॑ ।
सः । इ॒मे इति॑ । म॒ही इति॑ । रोद॑सी इति॑ । य॒क्ष॒त् । आ॒ऽवृता॑ । स॒मी॒ची॒ने इति॑ स॒म्ऽई॒ची॒ने ।
दा॒धा॒र॒ । सम् । इषः॑ । क॒विः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दिवः विष्टम्भः यः धारकः सुष्ठु विततः सम्पूर्णः अंशुः परिगच्छति सर्वतः, सः इमे महत्यौ द्यावापृथिव्यौ कर्मणा यजति । स सङ्गते धारयति । सोऽयम् सम् प्रयच्छतु अन्नानि कविः ॥ २ ॥

1. ह्विजाया वि॰ अ॰. 2. °ह्वाग्र मूको. 3. °दापो मूको. 4. °सती वि॰, °सतीरीः अ॰. 5. °प्रभु मूको. 6-6. नास्ति मूको.

महि प्सरः सुकृतं सोम्यं मधूर्वी गव्यूतिरदितेर्ऋतं यते ।
ईशे यो वृष्टेरित उस्रियो वृषापां नेता य इतऊतिर्ऋग्मियः ॥ ३ ॥

महि । प्सरः । सुऽकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उस्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतःऽऊतिः । ऋग्मियः ॥३॥

वेङ्कट० महत् पानीयम् सुकृतम् सोममयम् मधु [1]विस्तीर्णश्च मार्गः[1] पृथिव्याः भवति यज्ञम् सङ्गच्छते । ईश्वरो भवति यः वृष्टेः इमं लोकं प्रत्यापतन्त्याः, गोहितः वृषा अपाम् नेता यः इतः गच्छन् स्तोतव्यः, तस्य पानीयम् इति ॥ ३ ॥

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पय ऋतस्य नाभिरमृतं वि जायते ।
समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति पेरवः ॥ ४ ॥

आ मन्ऽवत् । नभः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।
सम्ऽईचीनाः । सुऽदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । पेरवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सारवत् घृतम् पयः च नभसः दुह्यते । यज्ञस्य बन्धकम् उदकम् च प्रादुर्भवति । तम् इमं सोमं सङ्गताः यजमानाः तर्पयन्ति । नेतारः रक्षकाः पार्थिवमुदकम् रश्मयः अव वर्षन्ति इति ॥ ४ ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं१ मनुषे पिन्वति त्वचम् ।
दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।
दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥५॥

वेङ्कट० रौति सोमः सङ्गच्छमानः उदकेन, देवानां रक्षिकाम् आत्मनः त्वचम् मनुष्याय क्षरति । दधाति गर्भम् अदितेः उपस्थे ओषधीषु, येन गर्भेण वयं पुत्रम् पौत्रम् च धारयामः ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[2] ॥

सहस्रधारेऽव ता असश्चतस्तृतीये सन्तु रजसि प्रजावतीः ।
चतस्रो नाभो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्चुतः ॥ ६ ॥

सहस्रऽधारे । अव । ताः । असश्चतः । तृतीये । सन्तु । रजसि । प्रजाऽवतीः ।
चतस्रः । नाभः । निऽहिताः । अवः । दिवः । हविः । भरन्ति । अमृतम् । घृतऽश्चुतः ॥ ६ ॥

1-1. °स्तीर्णं च मार्गं वि° अ°. 2-2. नास्ति मूको.

वेङ्कट० बहूदकधारे[1] तृतीये लोके वर्तमानाः असक्ताः अव सन्तु पृथिव्याम् पतन्तु इत्यादित्यप्रज्ञाः[2]। कास्ता[3] इत्याह — चतस्रः दीप्तयः दिवः अधस्तात् निहिताः 'हविः भरन्ति' देवानाम्, ओषधीषु च अमृतम् उदकस्य स्थापयित्र्यः ॥ ६ ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत् सिषासति सोमो मीढ्वाँ असुरो वेद भूमनः ।
धिया शमी सचते सेमभि प्रवद् दिवस्कवन्धमव दर्षदुद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिसासति । सोमः । मीढ्वान् । असुरः । वेद । भूमनः ।
धिया । शमी । सचते । सः । ईम् । अभि । प्रऽवत् । दिवः । कवन्धम् । अव । दर्षत् । उद्रिणम् ॥

वेङ्कट० 'श्वेतम् रूपम्[4] करोति, यदा सम्भक्तुमिच्छति । आगते हि[5] श्वेतवर्णे सोमे समीपस्थानां श्वेत रूपं भवति तत्तेजसानुरञ्जितानाम्[5] । सोमः सेक्ता प्राज्ञः प्रयच्छति बहुधनम् । सोऽयं प्रज्ञानेन कर्माणि अभि सेवते उत्कृष्टानि । अन्तरिक्षाच्च मेघम् अव दारयति विद्युद्द्वारं करोति उदकवन्तम् इति ॥ ७ ॥

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तं कार्ष्मन्ना वाज्यक्रमीत् ससवान् ।
आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीवते शतहिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

अध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । ससऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति सोमससर्गात् श्वेतम् द्रोणकलशम् उदकैः सम्पृक्तम् । कार्ष्मशब्दः[8] काष्ठावचनः, यां योद्धारः[9] आजिं धावन्तो गन्तुमिच्छन्ति । काष्ठायाम् आ क्रमते[10] कश्चिद् अश्वः युद्धे भजन्निव । द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । आभिमुख्येन प्रेरयन्ति मनसा देवयन्तः ऋत्विजः, कक्षीवते बहुगमनाय सोमश्च पशूनिति ॥ ८ ॥

अद्भिः सोम पपृचानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।
स मृज्यमानः कविभिर्मदिन्तम स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पपृचानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
सः । मृज्यमानः । कविऽभिः । मदिन्ऽतम । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

---

1. पाठः पुनरुक्तः वि[1] अ[1]. 2. °प्रज्ञा वि[1] अ[1], °तप्रज्ञा वि[1]. 3. कान्त्या वि[1] अ[1]; कस्ता वि[1]. 4. °मेर वि[1], °मेर्णं अ[1]; °मेवन्ति वि[1]. 5-5. श्वेतरूपं मूको. 6. नास्ति वि[1]. 7. °नुरञ्जिना° वि[1] अ[1], °नु रञ्जिना° वि[1]. 8. कार्यं शब्द वि[1] अ[1], काष्मशब्द वि[1]. 9. धावन्तो वि[1] धावयन्तो अ[1]. 10. क्रमेण वि[1] अ[1]

वेङ्कट० [1]अद्रिः सोम ![1] सम्पृच्यमानस्य[2] तव रसः पवमान ! अवे वारम् वि धावति । स त्वम् मृज्यमानः कविभिः हे मादयितृतम ! प्रियरसो भव इन्द्रस्य पवमान ! पानार्थम् ॥ ९ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[3] ॥

[७५]

[1]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[1] ।

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि यह्वो अधि येषु वर्धते ।
आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनःऽहितः । नामानि । यह्वः । अधि । येषु । वर्धते ।
आ । सूर्यस्य । बृहतः । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वञ्चम् । अरुहत् । विऽचक्षणः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कविर्भार्गवः । अभि पवते प्रियाणि उदकानि चनसे हितः, महान् येषु अन्तरिक्ष्येषु अयम् अधि वर्धते[4] । अपां[5] मध्ये सोमो वसति । आ रोहति सूर्यस्य महतः महान् उपरि रथम् विष्वग्गमनं[6] विद्रष्टा [7]सोम इति[7] ॥ १ ॥

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वक्ता पतिर्धियो अस्या अदाभ्यः ।
दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्यं नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वक्ता । पतिः । धियः । अस्याः । अदाभ्यः ।
दधाति । पुत्रः । पित्रोः । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य जिह्वास्थानीयः प्रियम् मधु क्षरति शब्दकृत् अस्य कर्मणः पालयिता [8]रक्षोभिर्हिंसितुमशक्यः । तत्र[8] धारयति पुत्रः यजमानः मातापित्रोः अन्तर्हितम् यत् नाम । तौ न जानीतो नामकरणवेलायाम् । तत् तृतीयम् नाम दिवः रोचने सोमे अधि धारयतीति[9] । 'सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम' इति बौधायनः (द्र. बौधायनीय-गृह्यशेषसूत्रम् १,११,४-७) ॥ २ ॥

अव द्युतानः कलशाँ अचिक्रदन्नृभिर्येमानः कोश आ हिरण्यये ।
अभीमृतस्य दोहना अनूषताधि त्रिपृष्ठ उषसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । द्युतानः । कलशान् । अचिक्रदत् । नृऽभिः । येमानः । कोशे । आ । हिरण्यये ।
अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनूषत । अधि । त्रिऽपृष्ठः । उषसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

1-1. नास्ति वि[3] अ[1]. 2. पृच्यमा° वि[1]. 3-3. नास्ति मूको. 4. वर्तते वि[1]. 5. वा मूको. 6. विश्वगाम वि[3]; विश्वगामन अ[1]. 7-7. भवति वि[1]. 8-8. °शक्यस्तत्र वि[3] अ[1]. 9. °रमेती° मूको.

वेङ्कट० अव क्रन्दति दीप्यमानः द्रोणकलशान्[1] प्रति । ऋत्विग्भिः नियम्यमानः हिरण्मये कोशे अधिषवणचर्मणि आ पवते । तस्य हिरण्मयत्वम् 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हिरण्यरूपत्वात् । तम् अभि स्तुवन्ति सत्यभूतस्य अस्य दोग्धारः ऋत्विजः । 'ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै ६,२,११,४) इति ब्राह्मणम् । सोऽयम् त्रिपृष्ठः त्रिषवणपृष्ठः अहानि प्रकाशयति ॥ ३ ॥

अद्रि॑भिः सु॒तो म॒तिभि॒श्चनो॑हितः प्ररो॒चय॒न् रोद॑सी मा॒तरा॒ शुचिः॑ ।
रोमा॒ण्यव्या॑ स॒मया॒ वि धा॑वति॒ मधो॒र्धारा॒ पिन्व॑माना दि॒वेदि॑वे ॥ ४ ॥

अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । म॒तिऽभिः॑ । चनः॑ऽहितः । प्र॒ऽरो॒चय॑न् । रोद॑सी॒ इति॑ । मा॒तरा॑ । शुचिः॑ ।
रोमा॑णि । अव्याः॑ । स॒मया॑ । वि । धा॒व॒ति॒ । मधोः॑ । धारा॑ । पिन्व॑माना । दि॒वेऽदि॑वे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ग्रावभिः सुतः स्तोतृभिः चनसे हितः प्ररोचयन् द्यावापृथिव्यौ निर्मात्र्यौ शुचिः रोमाणि अविमयानि[2] समया वि धावति । सोमस्य धारा तपु पवते पवमान[3] अहः[4] दीर्घसरेविति ॥ ४ ॥

परि॑ सोम॒ प्र ध॑न्वा स्व॒स्तये॒ नृभिः॑ पुना॒नो अ॒भि वा॑सया॒शिर॑म् ।
ये ते॒ मदा॑ आह॒नसो॒ विहा॑यस॒स्तेभि॒रिन्द्रं॑ चोदय॒ दात॑वे म॒घम् ॥ ५ ॥

परि॑ । सो॒म॒ । प्र । ध॒न्व॒ । स्व॒स्तये॑ । नृऽभिः॑ । पु॒ना॒नः । अ॒भि । वा॒स॒य॒ । आ॒ऽशिर॑म् ।
ये । ते॒ । मदाः॑ । आ॒ह॒नसः॑ । विऽहा॑यसः । तेभिः॑ । इन्द्र॑म् । चो॒द॒य॒ । दात॑वे । म॒घम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'परि प्र गच्छ'[5] सोम ! अविनाशाय । नृभिः पूयमानः आच्छादय च आशिरम् । ये ते मदाः शत्रूणामाभिमुख्येन हन्तारः । 'वचनवन्तः'[5] इति यास्कः (४,१५) । महान्तः तैः इन्द्रम् प्रेरय दातुम् धनम् इति ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[6] ॥

व्याख्यद् द्वितीयमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
मित्रावरुणयोर्वंश्यः मातुर्वंश्यः समुद्रवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

—◦—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

1 द्रोणानि वि[1] भ[1], द्रोणकलशानि वि[3]. 2 अविमयानि मूको. 3 'पवमाना'इद वि[1] भ[1], पवमानोऽर्दन् वि[3]. 4 4 परिगच्छ वि[1] भ[1] 5. वचनेवन्त वि[1] भ[1], वाचनस्तः वि[3]. 6 6. नास्ति मूको.

[1]अथ तृतीयोऽध्यायः[1] ।

वेङ्कट०

'धर्ता दिवः [2]पवते'ऽथ[2] व्याचिख्यासति माधवः ।
अश्रूयमाणदेवेषु वाच्यं मन्त्रेषु दर्शयन् ॥ १ ॥

ऋषिर्यदस्य गुणान् ब्रूते यस्मायार्थमभीप्सति[3] ।
निर्वेशयति यन्नाम[4] तामाहुस्तस्य देवताम् ॥ २ ॥

'अग्निमीळे पुरोहितम्'[5], 'वायवा याहि दर्शत'[6] ।
'इन्द्रमिद् गाथिनो[7] बृहत्'[8] 'सूर्य आत्मे(त्मा'[9] इ)ति ता ऋचः ॥३॥

[10]श्रुतेऽपि नान्यतात्पर्ये[10] न[11] सा भवति देवता ।
दानस्तुतिषु दृष्टानि सामान्यत्र निदर्शनम् ॥ ४ ॥

'अर्हन्नग्ने पैजवनस्य दानम्'[12], 'भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्'[13] ।
'आसङ्गो अग्ने दशभिः सहस्रैः'[14], 'बृहदस्मै वयु इन्द्रो दधाति'[15] ॥५॥

'आ पृक्ष अग्ने'[16] इत्यत्र तथाग्निः सम्प्रकीर्तितः ।
मण्डले [17]पावमाने तु[17] बहवः कीर्तितास्तथा[18] ॥ ६ ॥

अदृष्टे नाम्नि सूक्तेन देवताया विनिश्चय ।
[19]'सुरूपकृत्नुम्'† इत्याद्या[19] ऋषयस्तत्र निदर्शनम् ॥ ७ ॥

यदन्यदेवते[20] सूक्ते देवतानाम पश्यति ।
निर्ब्रूयात् प्रकृतायां तत् 'तावश्विना भद्रहस्ता'[21] ॥ ८ ॥

वैश्वदेवेषु सूक्तेषु देवतां देवतागुणैः ।
प्रातिस्विकेषु सूक्तेषु दृष्टैर्जानन्ति पण्डिताः ॥ ९ ॥

'बभ्रुरेको'[22] यदस्याद्या सौम्याग्नेयी तदुत्तरा ।
त्वाष्ट्री चान्द्री च रौद्री च पौष्णी वैष्णव्युगाश्विनी ॥ १० ॥

१-१. श्रीरस्तु ऋग्भाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्याय: प्रारभ्यते अ[1]. २-२. पवते वि[1] अ[1] वेंकम. ३. °मभीप्सते वेंकम; °मपीप्सति वि[1]. ४. तन्नाम वि[1] अ[1]. ५. ऋ १, १, १. ६. ऋ १,२,१. ७. °गाथिन वि[1]; °ङ्गाथिनो अ[1] ८. ऋ १,७,१. ९. ऋ १,११५,१. १०-१० श्रुते विनात्यतात्पर्ये वि[1]; श्रुते विन त्यतात्पर्ये अ[1]. ११. नास्ति वि[1]. १२. ऋ ७,१८,२२. १३ ऋ ५, ३०,१२. १४. ऋ ८,१,३३ १५ ऋ १,१२५,२. १६. ऋ १,१६४,११. १७-१७. °नेन्ये वि[1] अ[1]; °नेन्य वि[1]. १८. सम्प्रकीर्तिता वि[1]. १९ १९. नास्ति वि[1] अ[1]. † ऋ १,४,१. २०. °यदेव° वेंकम. २१. ऋ १,१०६,४. २२. ऋ ८,२९,१.

नवमी मैत्रावरुण्यृक् दशमी चातिसंस्तव ।
सर्वासु द्वचनाम द्विपदासु न दृश्यते ॥ ११ ॥

यथा ब्राह्मणवाक्यानां नास्ति काचन देवता ।
तथैव नास्ति कयोश्चित् 'चतुरश्चिद् ददमानात्'[1] ॥ १२ ॥

'अधु स्वप्नस्य निर्विदे'[2] 'कुयचित् फाल आशितम्'[3] ।
दुःस्वप्ननिन्दा विद्यते चतुरदिघप्रसङ्गत ॥ १३ ॥

'अधु स्वप्नस्य निर्विदे'[2] कदर्यो निन्द्यतेऽनया ।
'कुयचित् फाल आशितम्'[3] दानमेषा प्रशंसति ॥ १४ ॥[4]

अन्यवस्था प्र जायते[5] सूक्तमाग्नेयमुच्यते ।
तत्राद्याभिश्चतसृभिर्[6] जरात्मीया प्रदर्शिता ॥ १५ ॥

मत्यस्याऽग्नि श्मशानस्थ 'क्रीळन्नो रश्म आ भुव'[7] ।
आग्नेयत्वं तु सूक्तस्य मन्त्रस्याग्ने समागमात् ॥ १६ ॥

जीर्णां वह्नि श्मशानेऽग्निर्धक्ष्यतीति भयान्वित ।
प्रदर्शयन्त्यवस्था[8] ता तुष्टावाग्निं तथाऽत्यया[9] ॥ १७ ॥

'शासद्वह्निर्'[10] इन्द्र सूक्तम् एतद् अत्र प्रसङ्गत ।
स्मार्तोऽर्थ कथ्यते कश्चिद् ऋग्भ्यां द्वाभ्यां महर्षिणा[11] ॥ १८ ॥

करोति पुत्रिकां नारीं यथा दुहितरं तथा ।
तस्यां सिञ्चति रेतश्च तच्चासदिति कीर्तितम् ॥ १९ ॥

रिक्थस्य[12] दुहितुर्दानं नत्वृचि प्रतिषिध्यते ।
तस्यां चैव यवीयांसं भ्रातरं ज्येष्ठवत् सुतम् ॥ २० ॥

'इन्द्रापर्वता बृहता'[13] सूक्तमैन्द्रमिदं विदु ।
तत्रानुशास्ति कुशिकान् 'उप प्रेत'[14] इति कौशिक ॥ २१ ॥

विश्वामित्रो ददर्शास्मिन् सूक्ते नानाविधा ऋच ।
नानाविधैरभिप्रायै सन्ति[15] यासु न[16] देवता ॥ २२ ॥

---

१. ऋ १,४१,१ २ ऋ १,१२०,१२ ३ ऋ १०,११७,७ ४ नास्ति मूको ५ ऋ ५,११,१ ६ तसृभि॰ वि॰ मा॰ ७ ऋ ५,११,५ ८ ॰र्शयन्त्र॰ वि॰ ९ ९ ॰निमया॰ वि॰ ॰त्यया॰ आ॰, ॰िमया॰ वि॰ १० ऋ ३,३१,१ ११ नास्ति आ॰; चासदिति वि॰ १२ रिक्थस्य वि॰ मा॰; पैक्थ १३ ऋ ३,५३,१ १४ ऋ ३,५३,११ १५ सन्ध वि॰, १६ नास्ति वि॰

वदन्ति चाश्मकर्माणि 'प्राता रत्नं प्रातरित्वा'[१] ।
'नाहमतो निरये(या'' इ)ति तादृशा[१] सन्ति चापरा ॥ २३ ॥
शौनकस्तत्र वदति सूक्ते यस्मिन् तृचः स्थिताः ।
देवतामाश्रयन्ते ता. स्तुता सूक्तेन तामिति ॥ २४ ॥

[७६]

[१]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[२] ।

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्वा ॥ १ ॥

धर्ता । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । दक्षः । देवानाम् । अनुऽमाद्यः । नृऽभिः ।
हरिः । सृजानः । अत्यः । न । सत्वऽभिः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु । आ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कविः । धर्ता[१] अन्तरिक्षात् पवते यजमानैः कर्तव्यः रसः सोमो[३] वर्धनीयः देवार्थं स्तोतव्यः मनुष्यैः । हरितवर्णः सृज्यमानः अश्व इव सादिभिः[४] अनायासेन वेगान् आत्मीयान् कुरुते वसतीवरीषु निर्गच्छतीति ॥ १ ॥

शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः स्वः सिषासन् रथिरो गविष्टिषु ।
इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गभस्त्योः । स्वरिति स्वः । सिसासन् । रथिरः । गोऽइष्टिषु ।
इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईरयन् । अपस्युऽभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । मनीषिऽभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'युद्धं प्रविशन् शूर इव आयुधानि[६] धारयति बाह्वोः स्वर्गम्[७] सम्भक्तुमिच्छन् रथवान् दिवसागमनेषु[८] । इन्द्रस्य बलम् प्रेरयन् कर्मेच्छुभिः इन्दुः प्रेर्यमाणो गोभिः अज्यते मादैः ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्वा विश ।
प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पवमान । ऊर्मिणा । तविष्यमाणः । जठरेषु । आ । विश ।
प्र । नः । पिन्व । विऽद्युत् । अभ्राऽइव । रोदसी इति । धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वतः ॥ ३ ॥

---

१. ऋ १,१२५,१ २. ऋ ८,१४,२. ३. °षा मूको. ४-४. नास्ति मूको ५. धत्ता मूको. ६. नास्ति वि' ७. सादिभिः वि' ८-८. प्रविश • युधा° वि' अ' ९. सो मूको. १० द्र. वे ऋ ५, ६३,५. नास्ति वि'

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम! पवमान धारया वक्षिष्यमाण जठरेषु आ विश । 'प्र भुङ्क्ष्व अस्माकं' द्यावापृथिव्यो, यथा विद्युत् अभ्राणि दोग्धि । कर्मणा इदानीम् अस्माकम् उप' कुरु बहूनि अन्नानि ॥ ३ ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दृश ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत् ।
यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वःऽदृशः । ऋतस्य । धीतिम् । ऋषिषाट् । अवीवशत् ।
यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टऽकाव्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य राजा पवते स्वर्दृशः इन्द्रस्य 'पानाय । इन्द्रस्य' कर्म यज्ञम् ऋषिषाट्' कामयते, स ऋषीनभिभवति । 'ब्रह्मा देवानां पदवी कवीनाम्' (ऋ ९,९६,६) इति मन्त्रः । यः सूर्यस्य उत्क्षेपकेण तेजसा शोध्यते पालयिता स्तोतॄणाम् अन्यैः कविभिः असमाप्तकर्मा ॥ ४ ॥

वृषेव यूथा परि कोशमर्षस्यपामुपस्थे वृषभः कनिक्रदत् ।
स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिथे त्वोतयः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षसि । अपाम् । उपऽस्थे । वृषभः । कनिक्रदत् ।
सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्ऽतमः । यथा । जेषाम । समऽइथे । त्वाऽऊतयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वृषभ इव यूथानि परि गच्छति कलशम् अपाम् उपस्थे अन्तरिक्षे वर्षिता शब्दं कुर्वन् । स त्वम् इन्द्राय पवसे' अत्यन्त मदयिता । यथा जयेम सङ्ग्रामे शत्रुं त्वया रक्षिताः, तथा पवसे इति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः' ॥

[७७]

'कविर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः' ।

एष प्र कोशे मधुमाँ अचिक्रददिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टरः ।
अभीमृतस्य सुदुघा घृतश्चुतो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ॥ १ ॥

एषः । प्र । कोशे । मधुऽमान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । वज्रः । वपुषः । वपुःऽतरः ।
अभि । ईम् । ऋतस्य । सुऽदुघाः । घृतऽश्चुतः । वाश्राः । अर्षन्ति । पयसाऽइव । धेनवः ॥ १ ॥

१-१. प्रभुङ्क्ष्वास्माकं वि' अ'; प्रभुञ्जस्माकं वि' । २. तथा वि'. ३-३. पानस्य वि'. ४. ऋषीणां वि' ५. पवसे मूको. ६-६. नास्ति मूको.

वेङ्कट० अय प्रकर्षेण शब्दायते कलशे मधुरसः स्यन्दमान इन्द्रस्य बलकरः धीजानां वप्तुः अन्यस्माद् अत्यन्तं वक्षा । सोमो ओषधीषु गर्भम् आवपति । सम्यारय सारयस्य[1] अभि गच्छन्ति धाराः सुदोहा[2] उदकस्य निर्गमयित्र्य शब्दायमाना, यथा पयसा युक्ता धेनव आगच्छन्ति ॥१॥

स पूर्व्यः पवते यं दिवस्परि श्येनो मथायदिषितस्तिरो रजः ।
स मध्व आ युवते वेविजान इत् कृशानोरस्तुर्मनसाह बिभ्युषा ॥ २ ॥

स । पूर्व्यः । पवते । यम् । दिवः । परि । श्येनः । मथायत् । इषितः । तिरः । रजः ।
स । मध्वः । आ । युवते । वेविजानः । इत् । कृशानोः । अस्तुः । मनसा । अह । बिभ्युषा ॥ २ ॥

वेङ्कट० स प्रत्नः क्षरति, यम् सोमं द्युलोकात् श्येनः [3]परि अमथ्नात् मात्रा[3] प्रेषितः । तिरः कुर्वन् तृतीय लोकं श्येनः मधूनि आ युवते पृथक्करोति द्विः चरन् कृशानोः सोमपालात् शराणां क्षेप्तुः भीतेन एव मनसा सहेति ॥ २ ॥

ते नः पूर्वास उपरास इन्दवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।
ईक्षेण्यासो अह्यो३ न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्हविः ॥ ३ ॥

ते । नः । पूर्वासः । उपरासः । इन्दवः । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोऽमते ।
ईक्षेण्यासः । अह्यः । न । चारवः । ब्रह्मऽब्रह्म । ये । जुजुषुः । हविःऽहविः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते नः प्रत्नाः ग्रावभिः सूयमानाः इन्दवः महते पशुमते अन्नाय निर्गच्छन्तु दर्शनीयाः स्त्रिय इव चारवः । [4]अहि, आहननाद् (तु या २,१७) इत्युक्तम्[5] । आहन्ति[6] हि स्त्री पुमांसमिति । ये सर्वं स्तोत्रं सर्वं च हविः सेवन्ते ॥ ३ ॥

अयं नो विद्वान् वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुष्टुतः ।
इनस्य यः सदने गर्भमादधे गवामुरुब्जमभ्यर्षति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । नः । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यतः । इन्दुः । सत्राचा । मनसा । पुरुऽस्तुतः ।
इनस्य । यः । सदने । गर्भम् । आऽदधे । गवाम् । उरुब्जम् । अभि । अर्षति । व्रजम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् अस्माकं हन्तु विद्वान् हन्तुमिच्छतः शत्रून् इन्दुः सहचता मनसा बहुभिः स्तुतः, यः अयम् ईश्वरस्याम सदने आवासस्थाने ओषधीषु गर्भम् आधत्ते पृथिव्यां वा । सोऽयं शत्रुभिरपहृतानां गवाम् उरुणं[6] पयसो जनकम् व्रजम् अभि गच्छति आजिहीर्षुः ॥ ४ ॥

---

१. सरयः वि[1]. २. सन्दोहा अ[1]. ३-३. पयवशा मात्रा वि[3]; पयवशामात्रा अ[2] ४-४. भिदि राहनादित्युक्तं वि[3], हि राहननादित्युक्तं वि[1], नास्ति अ[1] ५. नास्ति वि[3] अ[1] ६. अरुणं अ[1], वरुणं वि[1].

चक्रिर्दिवः पवते कृत्व्यो रसो महाँ अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।
असावि मित्रो वृजनेषु यज्ञियोऽत्यो न यूथे वृषयुः कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

चक्रि । दिव । पवते । कृत्व्य । रस । महान् । अदब्ध । वरुण । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्र । वृजनेषु । यज्ञिय । अत्य । न । यूथे । वृषऽयु. । कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कर्ता कामान् दिव पवते कर्मण्य रस महान् अहिंसित वारक[1] कुटिलम् गच्छते जनाय अभिषुत मित्रभूत उपद्रवेषु यष्टव्य अश्व इव वडवायूथे[2] वृषभ शब्दं कुर्वन्निति ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्ग[3] ॥

[७८]

[1]कविर्भार्गव ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द:[1] ।

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयक्षति ।
गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् । अप । वसान । अभि । गा । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अवि । अस्य । तान्वा । शुद्ध । देवानाम् । उप । याति । नि ऽकृतम् ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते राजा वाचम् जनयन् । वसतीवरी आच्छादयन् अभि गच्छति स्तुती[4] । तस्यास्य अविमयेन वस्त्रेण रिप्रम् गृह्णाति पूयमानस्य तृणादिक निरुणद्धि । अथ स शुद्ध देवानाम् उपगच्छति स्थानम् ॥ १ ॥

इन्द्राय सोम परि षिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।
पूर्वीर्हि ते स्रुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । सिच्यसे । नृऽभि । नृऽचक्षा । ऊर्मि । कवि । अज्यसे । वने ।
पूर्वी । हि । ते । स्रुतय । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वा । हरय । चमूऽसद ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय सोम ! परि सिच्यसे ऋत्विग्भि नृणां द्रष्टा । प्रेर्यमाण कवि प्रेर्यसे उदके । बह्व्य हि ते स्रुतय सन्ति यातुम् । सहस्रम् च अश्वा[5] हरणकुशला चमसेषु सीदतस्तव सन्तीति ॥ २ ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।
ता ईं हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणिं याचन्ते सुम्नं पवमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

---

१. वारक मूको. २. वडवायूथे अ[1], वडवामूथे वि[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४. स्तुति: द्वको.
५. नास्ति वि[1] अ[1].

सुमुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।
ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । याचन्ते । सुम्नम् । पवमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्ष्याः काश्चित् अप्सरसः मनीषिणम् यज्ञस्य अन्तः आसीनाः अभि क्षरन्ति अभिपूयमाणम् सोमम् । वसतीवर्यः ताः एनं प्रेरयन्ति यज्ञगृहस्य सेचनशीलम् । अथ ऋत्विजः तं सुखम् याचन्ते पवमानम् अक्षीणम् ॥ ३ ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्धिरण्यजित् स्वर्जिदब्जित् पवते सहस्रजित् ।
यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्ठं द्रप्समरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वःऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।
यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्ठम् । द्रप्सम् । अरुणम् । मयःऽभुवम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वरिति सुखमुच्यते, स्वर्गो वा । अस्माकं गवादीनां जेता सोमः पवते, यम् देवाः अकुर्वन् पानाय मदकरम् स्वादुतमम् द्रवणशीलम् अरुणवर्णम् सुखस्य भावयितारम् ॥ ४ ॥

एतानि सोम पवमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।
जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वी गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पवमानः । अस्मऽयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।
जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥

वेङ्कट० एतानि सोम! पवमान अस्मत्कामः सत्यानि कुर्वन् धनानि पवसे । स त्वम् अन्तिके[1] [2]दूरके च यः शत्रुः[2], तं जहि । विस्तीर्णम् मार्गम् अभयम् च अस्माकं कुर्विति ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्गः[3] ॥

[७९]

[3]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः[3] ।

अचोदसो नो धन्वन्त्विन्दवः प्र सुवानासो बृहद्दिवेषु हरयः ।
वि च नशन् न इषो अरातयोऽर्यो नशन्त सनिषन्त नो धियः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहत्ऽदिवेषु । हरयः ।
वि । च । नशन् । नः । इषः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । सनिषन्त । नः । धियः ॥ १ ॥

१. °के च वि°. २-२. दूरे च श° वि° भ°. ३-३. नास्ति मूको.

वेङ्कट० चोदनारहिता अप्रेरिता अस्माकम् प्र यच्छन्तु इन्दवः सूयमाना बृहद्दिवकुल्लजेषु हरितवर्णाः । वि नश्यन्तु च अस्माकम् अन्नस्य आव्रातारः[1] । अपि च ते अस्य नश्यन्तु, भजन्तां च अस्मदीयानि कर्माणीति ॥ १ ॥

प्र णो॑ धन्व॒न्त्विन्द॑वो मद॒च्युतो॒ धना॑ वा॒ येभि॒रर्व॑तो जु॒नीम॑सि ।
ति॒रो मर्त॑स्य॒ कस्य॑ चि॒त् परि॑ह्वृतिं व॒यं धना॑नि वि॒श्वधा॑ भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः॒ । ध॒न्व॒न्तु॒ । इन्द॑वः । म॒द॒ऽच्युतः॑ । धना॑ । वा॒ । येभिः॑ । अर्व॑तः । जु॒नीम॑सि ।
ति॒रः । मर्त॑स्य । कस्य॑ । चि॒त् । परि॑ऽह्वृतिम् । व॒यम् । धना॑नि । वि॒श्वधा॑ । भ॒रे॒म॒हि॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र अर्षन्तु अस्माकम् इन्दवः मदस्य प्रेरकाः । अथ[2] धनानि वा वयं यैरिन्दुभिः शक्नो[3]प्राप्तुम । तिरः कुर्वन्तः[3] मर्त्यस्य कस्य चित् अपि परिबाधाम् वयम् धनानि सर्वदा बिभृयाम ॥ २ ॥

उ॒त स्वस्या॒ अरा॑त्या अ॒रिर्हि ष उ॒तान्यस्या॒ अरा॑त्या॒ वृको॒ हि षः ।
धन्व॒न् न तृष्णा॒ सम॑रीत॒ ताँ अ॒भि सोम॑ ज॒हि प॑वमान दुरा॒ध्यः॑ ॥ ३ ॥

उ॒त । स्वस्याः॑ । अरा॑त्याः । अ॒रिः । हि । सः । उ॒त । अ॒न्यस्याः॑ । अरा॑त्याः । वृकः॑ । हि । सः ।
धन्व॑न् । न । तृष्णा॑ । सम् । अ॒री॒त॒ । तान् । अ॒भि । सोम॑ । ज॒हि । प॒व॒मा॒न॒ । दुः॒ऽआ॒ध्यः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च सः[4] सोम स्वाराति शत्रुम् अभिगच्छति । तथान्यमपि यजमानस्य शत्रु बाधितेति[5] । अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोपि दृष्टः । स्वरस्त्वन्यत्राप्यकार दृश्यते— 'नारातयस्तमिदं स्वस्ति' (ऋ २,३८,९) इति । प्रत्यक्ष 'उत्तरोऽर्धः । तान्[6] निरुदक इव देशे गच्छत तृष्णा सम् अभि प्राप्नोतु । सोम ! जहि पवमान ! दुर्बुद्धीनिति ॥ ३ ॥

दि॒वि ते॒ नाभा॑ प॒रमो॒ य आ॑द॒दे पृ॑थि॒व्यास्ते॑ रुरुहुः॒ सान॑वि॒ क्षिपः॑ ।
अद्र॑यस्त्वा बप्सति॒ गोरधि॑ त्व॒च्य१॒॑प्सु त्वा॒ हस्तै॑र्दुदुहुर्मनी॒षिणः॑ ॥ ४ ॥

दि॒वि । ते॒ । नाभा॑ । प॒रमः॑ । यः । आ॒ऽद॒दे । पृ॒थि॒व्याः । ते॒ । रु॒रु॒हुः॒ । सान॑वि । क्षिपः॑ ।
अद्र॑यः । त्वा॒ । ब॒प्स॒ति॒ । गोः । अधि॑ । त्व॒चि । अ॒प्ऽसु । त्वा॒ । हस्तैः॑ । दु॒दु॒हुः॒ । म॒नी॒षिणः॑ ॥

वेङ्कट० दिवि तव[7] समुच्छ्रिते देशे स वर्तते अंशः उत्तम, यः हविरादत्ते पृथिव्याः । ते रोहन्ति समुच्छ्रिते देशे क्षिप्ता अंशवः । त्वाम् अधिषवणचर्मणि ग्रावाणो भक्षयन्ति । अप्सु त्वाम् हस्तैः दुहन्ति ऋत्विजः ॥ ४ ॥

ए॒वा त॑ इन्दो सु॒भ्वं॑ सु॒पेश॑सं॒ रसं॑ तुञ्जन्ति प्रथ॒मा अ॑भि॒श्रियः॑ ।
निदं॑निदं पवमान॒ नि ता॑रिष आ॒विस्ते॒ शुष्मो॑ भवतु प्रि॒यो मदः॑ ॥ ५ ॥

---

१. दा ॥ मूको २ नास्ति वि[१]. ३-३. 'पुनन्तिरस्तुर्वतो वि[१] ४ नास्ति वि[१] अ[१] ५ बाधते वि[१]. ६ उत्तरोऽस्मात् वि[१] अ[१]. ७ ते अ[१].

एव । ते । इन्दो इति । सुऽभ्वम् । सुऽपेशसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमा । अभिऽश्रियः ।
निदम्ऽनिदम् । पवमान । नि । तारिषः । आविः । ते । शुष्मः । भवतु । प्रियः । मदः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एवं तव इन्दो ! शोभनभवनम् सुरूपम् रसम्[1] प्रेरयन्ति प्रथममेव त्वाम् अभिश्रयन्तो ग्रावाणः ।
स त्वम् पवमान ! सर्वं शत्रुं विनाशय । आविः भवतु तव शत्रूणां शोषकः प्रियः रसः ॥५॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः[2] ॥

[८०]

[3]वसुर्भारद्वाज ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[3] ।

सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि ।
बृहस्पते रवथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सवनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारा । पवते । नृऽचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते । दिवः । परि ।
बृहस्पतेः । रवथेन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न । सवनानि । विव्यचुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुर्भारद्वाजः[4] । सोमस्य धारा पवते नृणां द्रष्टुः । सोऽयं यज्ञेन देवान् हवते द्युलोकात् ।
स ऽयम् बृहस्पतेः शब्देन सह वि द्योतते । [5]यदा वदद् बृहस्पतिः शब्दं[5] करोति । तेनानेन
सोमेन[6] व्याप्तानि सवनानि यज्ञ व्याप्नुवन्ति उदधय इव पृथिवीमिति ॥ १ ॥

यं त्वा वाजिन्नघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।
मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूषत । अयःऽहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । द्युऽमान् ।
मघोनाम् । आयुः । प्रऽतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् त्वा बलवन्[1] गावः अभि स्तुवन्ति । त्वय्यागते यज्ञ आशिरार्थं स्थिताश्शब्दायन्ते ।
स त्वं हिरण्मयेन पाणिना हतम् स्थानम् आ रोहसि दीप्तिमान् । स त्वं हविष्मताम्
आयुः वर्धयन् महत् च अन्नम् इन्द्राय सोम ! पवसे वर्षिता मदकरः । यद्वा अहन्तव्या
ब्राह्मणा अघ्न्या इति ॥ २ ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।
प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्ऽतमः । ऊर्जम् । वसानः । श्रवसे । सुऽमङ्गलः ।
प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥३॥

---

१ रस वि॰. २-२ नास्ति मूको. ३-३ वसुर्भा॰ वि॰. ४-४ यदा च वदद्॰ वि॰ अ॰, यदाऽभ्यवदद्॰ वि॰. ५-५ शुष्मितम् वि॰ अ॰. ६. ॰न मूको.

वेङ्कट० आ पवते इन्द्रस्य उदरे मदिन्तम[1] रसम् आच्छादयन् अन्नार्थम् सुमङ्गल । स अयं दिव्युदित[2] सर्वाणि भुवनानि प्रत्यागच्छन्[3] अभि प्रभवे । क्रीडन् हरिः अतनशीलः स्यन्दते वर्षिता ॥ ३ ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।

नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान् देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमम् । नरः । सहस्रऽधारम् । दुहते । दश । क्षिपः ।

नृऽभिः । सोम । प्रऽच्युतः । ग्रावऽभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥

वेङ्कट० 'तम् त्वा'[4] देवेभ्यः मधुमत्तमम्[5] मनुष्याः सहस्रधारम् दुहते, दश च अङ्गुल्यः । नृभिः सोम! प्रेरितः ग्रावभिः अभिषुतः 'विश्वान् देवान् आ पवस्व'[6] हे सहस्रस्य जेतः[6] ॥ ४ ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः ।

इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हस्तिनः । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्ऽसु । वृषभम् । दश । क्षिपः ।

इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोःऽइव । ऊर्मिः । पवमानः । अर्षसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा[7] सुहस्तस्य मधुमन्तम् ग्रावभिः दुहन्ति उदकेषु[8] वृषभम् दश अङ्गुल्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाऽध्याये पञ्चमो वर्गः'[9] ॥

[८१]

'वसुर्भारद्वाज ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्'[9] ।

प्र सोमस्य पवमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः ।

दध्ना यदीमुन्नीता यशसा गवां दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पवमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुऽपेशसः ।

दध्ना । यत् । ईम् । उत्ऽनीताः । यशसा । गवाम् । दानाय । शूरम् । उत्ऽअमन्दिषुः । सुताः ॥

वेङ्कट० प्र यन्ति सोमस्य पवमानस्य ऊर्मयः इन्द्रस्य जठरम् सुरूपाः । यदा एमी गवाम् यशसा[10] दध्ना सह उन्नीताः यजमानानां धनप्रदानाय[11] शूरम् इन्द्रम् उन्मादयन्ति[12] सुताः ॥ १ ॥

---

१. मदिन्तरो वि' भ'. २. दिव्युदय वि'. ३. प्रत्यागच्छ' वि'. ४-४. त्वां तं भ'. ५. मधुमत्तं भ'. ६-६. देवानभिपवस्व वि'. ७. त्वा वि' भ'. ८. उदके वि'. ९-९. नास्ति मूको. १०. यशसा वि' भ'. ११. धनप्रदाना वि'; 'प्रदानेन वि' भ'. १२. उन्मन्दन्ति वि'.

अच्छा हि सोमः कलशाँ असिष्यदत्त्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा ।
अथा देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वाँ अश्नोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोम । कलशान् । असिस्यदत् । अत्य । न । वोळ्हा । रघुऽवर्तनि । वृषा ।
अथ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मन । विद्वान् । अश्नोति । अमुत । इत । च । यत् ॥२॥

वेङ्कट० कलशान् अभि[1] हि स्यन्दते सोम अत्य इव वोळ्हा रघुगमन वृषा। अथ[2] देवानाम्
उभयविधम् जातम् जानन् व्याप्नोति, यद्दिव आगच्छति यत् च पृथिव्या देवजातम् इति ॥ २ ॥

आ नः सोम पवमानः किरा वस्विन्दो भव मघवा राधसो महः ।
शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गयमारे अस्मत्परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । न । सोम । पवमान । किर । वसु । इन्दो इति । भव । मघऽवा । राधस । मह ।
शिक्ष । वयःऽध । वसवे । सु । चेतुना । मा । न । गयम् । आरे । अस्मत् । परा । सिच ॥

वेङ्कट० आ विक्षिप अस्माकम् सोम! पवमान [3]धनम् इन्दो![3] भव धनवान् महतो धनस्य दाता[4]।
प्रयच्छ अन्नस्य धात! परिचरत [5]कल्याण प्रज्ञानेन[5]। मा परा सिच धनम् अस्मत्त दूर इति ॥३॥

आ नः पूषा पवमानः सुरातयो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः ।
बृहस्पतिर्मरुतो वायुरश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । न । पूषा । पवमान । सुऽरातय । मित्र । गच्छन्तु । वरुण । सऽजोषस ।
बृहस्पति । मरुत । वायु । अश्विना । त्वष्टा । सविता । सुऽयमा । सरस्वती ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छन्तु अस्माकम् एते सुदाना सङ्गता, सरस्वती च[6] या शोभननियमेति ॥ ४ ॥

उभे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता ।
भगो नृशंस उर्वन्तरिक्षं विश्वे देवाः पवमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उभे इति । द्यावापृथिवी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अर्यमा । देव । अदिति । विऽधाता ।
भग । नृऽशंस । उरु । अन्तरिक्षम् । विश्वे । देवा । पवमानम् । जुषन्त ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उभे द्यावापृथिव्यौ सर्वव्यापिन्यौ, अर्यमप्रभृतय, भग च नृभि शंसनीय, विस्तीर्णम्
अन्तरिक्षम्, सर्वे च देवा पवमानम् सेवन्त ॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठो वर्ग ॥

---

१. अभी वि' अ'. २. अथा वि'. ३-३. नास्ति वि'. ४. दाप वि'. ५-५. कल्याण प्रज्ञाने अ'. ६. नास्ति वि' अ'. *-* नास्ति मूको.

[८२]

[1]वसुर्भारद्वाज ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्[1] ।

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।
पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

असावि । सोमः । अरुषः । वृषा । हरिः । राजाऽइव । दस्मः । अभि । गाः । अचिक्रदत् ।
पुनानः । वारम् । परि । एति । अव्ययम् । श्येनः । न । योनिम् । घृतऽवन्तम् । आऽसदम् ॥१॥

वेङ्कट० अभिषुतः सोमः आरोचमानः[2] वृषा हरितवर्णः राजेव दर्शनीयः । सोऽयम् उदकानि अभि शब्दं करोति । पूयमानश्च वालम् परि गच्छति अविमयम् । श्येनः इव स्थानम् उदकवन्तम् आसत्तुं पवते ॥ १ ॥

कविर्वेधस्या पर्येषि माहिनमत्यो न मृष्टो अभि वाजमर्षसि ।
अपसेधन् दुरिता सोम मृळय घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिनम् । अत्यः । न । मृष्टः । अभि । वाजम् । अर्षसि ।
अपऽसेधन् । दुःऽइता । सोम । मृळय । घृतम् । वसानः । परि । यासि । निःऽनिजम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कविः त्वं विधानकामतया परि गच्छसि महनीयं पवित्रम् । अश्वः इव परिमृष्टः अभि गच्छसि सङ्ग्रामम् । स त्वम् अपसेधन् दुरितानि सोम ! सुखय । उदकम् वसानः परि गच्छसि निर्णेजनं पवित्रम् ॥ २ ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।
स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नाभा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।
स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । ग्रावऽभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥३॥

वेङ्कट० पर्जन्यः जनकः महतः लतावतः सोमस्य । सोऽयम् पृथिव्याः नाभौ हविर्धाने दा[3] ग्रावसु निवासं करोति । तमिमम्[4] अङ्गुलयः आपः पयांसि च अभि सरन्ति[5] । सोऽयं सङ्गच्छते ग्रावभिः कान्ते[6] यज्ञे ॥ ३ ॥

जायेव पत्यावधि शेव मंहसे पज्राया गर्भ शृणुहि ब्रवीमि ते ।
अन्तर्वाणीषु प्र चरा सु जीवसेऽनिन्द्यो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. ०माना मूको. ३. नास्ति वि[1]. ४. न इमम् वि[2]. ५. सरन्ति अ[1]. ६. मन्ते वि[1] अ[1].

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेवं । मंहसे । पज्रायाः । गर्भ । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्तः । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्द्यः । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा जाया पत्यौ सुखं प्रयच्छति, एवं प्रयच्छसि सुखं यजमाने । हे पज्रायाः गर्भ ! शृणुहि स्तुतीः । तुभ्यम् अहम् ब्रवीमि । पजिर्गतिकर्मा । पज्रा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पज्रा । स त्वं स्तुतीनां मध्ये सुष्ठु प्र चर जीवनाय । प्रशस्य त्वं शत्रुवधे सोम ! जागृहि ॥ ४ ॥

यथा पूर्वेभ्यः शतसा अमृध्रः सहस्रसाः पर्ययो वाजमिन्दो ।
एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तव व्रतमन्वापः सचन्ते ॥ ५ ॥

यथा । पूर्वेभ्यः । शतऽसाः । अमृध्रः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्दो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । व्रतम् । अनु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा पूर्वेभ्यः ऋषिभ्यः शतसहस्रयोर्दाता अहिंस्यः पर्यगच्छः संग्रामं प्रति इन्दो !, तथा सम्प्रति च पवस्व नवतराय अभ्युदयाय । तव कर्म उदकानि अनु सेवन्ते इति ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः[1] ॥

[८३]

[2]पवित्र आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[2] ।

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत् समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽभुः । गात्राणि । परि । एषि । विश्वतः ।
अतप्तऽतनूः । न । तत् । आमः । अश्नुते । शृतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सम् । आशत ॥

वेङ्कट० पवित्र ।[3] 'पवित्रम् ते[3] विस्तृतं तेजः हे ब्राह्मणानां स्वामिन् ! प्रभुः त्वं पातॄणाम् अङ्गानि पीयमानः सर्वतो व्याप्नोषि । विविधैस्तपोविशेषैः[4] अतप्ततनूः, अत एव आमः अपक्वः, न तत् अश्नुते । पवित्रं तपसा शृताः एव यज्ञम् वहन्तः तत् प्राप्नुवन्ति ॥ १ ॥

तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।
अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

1 १. शृणु वि' भ'. २-२ नास्ति मूको. ३-३ पवित्रवते वि'; पवित्र वि' ४ ४. तनूरेव वि' भ'

तपो॑ । प॒वित्र॑म् । विऽत॑तम् । दि॒वः । प॒दे । शोच॑न्तः । अ॒स्य॒ । तन्त॑वः । वि । अ॒स्थि॒र॒न् ।
अव॑न्ति । अ॒स्य॒ । प॒वि॒तार॑म् । आ॒शवः॑ । दि॒वः । पृ॒ष्ठम् । अधि॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । चेत॑सा ॥ २ ॥

वेङ्कट० शत्रूणां तापयितृ सोमस्य पवित्रम् तेज अन्तरिक्षस्य उच्छ्रिते स्थाने विततम्[1] । दीप्यन्त अस्य पवित्रस्य तन्तव विविधं गच्छन्ति । रक्षन्ति अस्य पवित्रस्य सम्बन्धिनो व्याप्ता[2] रश्मयो यत्रैव सोमं पुनाति तम् । दिवः च पृष्ठम् अधि तिष्ठन्ति मनुष्यान् प्रज्ञापयन्त ॥ २ ॥

अरू॑रुचदु॒षसः॒ पृश्नि॑रग्रि॒य उ॒क्षा बि॑भर्ति॒ भुव॑नानि वाज॒युः ।
मा॒या॒विनो॑ ममिरे अस्य मा॒यया॑ नृ॒चक्ष॑सः पि॒तरो॒ गर्भ॒मा द॑धुः ॥ ३ ॥

अरू॑रुचत् । उ॒षसः॑ । पृश्निः॑ । अ॒ग्रि॒यः । उ॒क्षा । बि॒भ॒र्ति॒ । भुव॑नानि । वा॒ज॒ऽयुः ।
मा॒या॒ऽविनः॑ । म॒मि॒रे॒ । अ॒स्य॒ । मा॒यया॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सः । पि॒तरः॑ । गर्भ॑म् । आ । द॒धुः॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० किं च प्रथममादित्यरूपो रोचयति उषस पृश्निवर्णं मुख्य सेक्ता । बिभर्ति च भुवनानि उदकेन अन्नम् प्रजानाम् अन्नमिच्छन् । प्रज्ञावन्त निर्मितवन्त अस्य प्रज्ञानेन । नृणां द्रष्टारः पालयितारो देवा गर्भम् आहितवन्त ओषधीष्विति । यद्वा अङ्गिरस पितर तेन प्रणीता जगद् उत्पादितवन्त इति ॥ ३ ॥

ग॒न्ध॒र्व इ॒त्था प॒दम॑स्य रक्षति॒ पाति॑ दे॒वानां॒ जनि॑मा॒न्यद्भु॑तः ।
गृ॒भ्णाति॑ रि॒पुं नि॒धया॑ नि॒धाप॑तिः सु॒कृत्त॑मा॒ मधु॑नो भ॒क्षमा॑शत ॥ ४ ॥

ग॒न्ध॒र्वः । इ॒त्था । प॒दम् । अ॒स्य॒ । र॒क्ष॒ति॒ । पाति॑ । दे॒वाना॑म् । जनि॑मानि । अद्भु॑तः ।
गृ॒भ्णाति॑ । रि॒पुम् । नि॒ऽधया॑ । नि॒धाऽप॑तिः । सु॒कृत्ऽत॑माः । मधु॑नः । भ॒क्षम् । आ॒श॒त॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्य अस्य सोमस्य स्थानम् अमुत्र रक्षति । सोऽयं सोमो रक्षति देवजातानि । दर्शनीयरूपः । महान् । किंच अयं पाशेन रिपुम् गृह्णाति पाशपतिः । तस्यास्य मधुनः भक्षम् पुण्यकृत प्राप्नुवन्ति[3] ॥ ४ ॥

ह॒विर्ह॑विष्मो॒ महि॒ सद्म॒ दैव्यं॒ नभो॒ वसा॑नः॒ परि॑ यास्यध्व॒रम् ।
राजा॑ प॒वित्र॑रथो॒ वाज॒मारु॑हः स॒हस्र॑भृष्टिर्जयसि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ ५ ॥

ह॒विः । ह॒वि॒ष्मः॒ । महि॑ । सद्म॑ । दैव्य॑म् । नभः॑ । वसा॑नः । परि॑ । या॒सि॒ । अ॒ध्व॒रम् ।
राजा॑ । प॒वित्र॑ऽरथः । वाज॑म् । आ । अ॒रु॒हः॒ । स॒हस्र॑ऽभृष्टिः । ज॒य॒सि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हवि यद् इन्दुरुदकनामसु (द्र निघ १,१२) "सदन । उदकम् हे उदकवन्! महत्[4] सदनम्

---

1 विततो वि[1] अ[1]; विततं वि[1]. 2. व्याप्ता वि[1] 3 °वन्तीत्यर्थः मूको 4 ४. °वन: उदकवन्° वि[1] अ[1].

देवानाम् । नभतिर्व्याप्तिकर्मा[1] । व्याप्तम् वसान परि गच्छसि धनम् । राजा पवित्ररथ सङ्ग्रामम् आ रोहसि बहुभ्रशन, जयसि च महद् धनम् ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वर्गः[2] ॥

[८४]

[2]वाच्य, प्रजापतिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः[2] ।

पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा इन्द्राय वरुणाय वायवे ।
कृधी नो अद्य वरिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि दैव्यं जनम् ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽमादन । विऽचर्षणि । अप्सा । इन्द्राय । वरुणाय । वायवे ।
कृधि । न । अद्य । वरिव । स्वस्तिऽमत् । उरुऽक्षितौ । गृणीहि । दैव्यम् । जनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रजापतिर्वाच्यः । पवस्व देवाना मदयिता[3] विद्रष्टा उदकस्य दाता कर्मणो वा सम्भक्ता इन्द्रादिभ्य । कुरु च अस्माकम् अद्य धनम् अविनाशम् । विस्तीर्णायां यज्ञभूमौ दैव्यम् जनम् अभि-गृणीहि । गृणाति[4] शब्दकर्मा । यथाभिपवशब्दं श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीति ॥ १ ॥

आ यस्तस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्षति ।
कृण्वन्त्संचृतं विचृतमभिष्टय इन्दुः सिषक्त्युषसं न सूर्यः ॥ २ ॥

आ । य । तस्थौ । भुवनानि । अमर्त्य । विश्वानि । सोम । परि । तानि । अर्षति ।
कृण्वन् । सम्ऽचृतम् । विऽचृतम् । अभिष्टये । इन्दु । सिसक्ति । उषसम् । न । सूर्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठति य सोमो लोकान् अमर्त्य, स तानि विश्वानि सोम[5] परि गच्छति । सोऽयं कुर्वन् सम्बद्धम्[6] शत्रुभिर्विमुक्तम् अभियागाय इन्दु सेवते[7] [8]उषसम् इव सूर्य[8] ॥ २ ॥

आ यो गोभिः सृज्यत ओषधीष्वा देवानां सुम्न इषयन्नुपावसुः ।
आ विद्युता पवते धारया सुत इन्द्रं सोमो मादयन् दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

आ । य । गोभि । सृज्यते । ओषधीषु । आ । देवानाम् । सुम्ने । इषयन् । उपऽवसु ।
आ । विऽद्युता । पवते । धारया । सुत । इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

१. नभतिः मूको. २-२. नास्ति मूको ३. माद॰ को॰. ४ °णाति मूको ५ °सोम अ॰. ६. सोम वि॰ को॰. ७. सम्बद्ध वि॰. ८. सोमवन वि॰ अ. ९-९. उदयः सूर्यमिव वि॰ अ॰.

वेङ्कट० आ मृज्यते रश्मिभिः यः[1] ओषधीषु देवानाम् सुखार्थं देवलोकं प्रति गच्छन् उपगतधनः[2] अनुभय । सोऽयम् आ पवते अभिपुतो विद्योतमानया धारया [3]सोम इन्द्रम् दैव्यम् जनम्[3] मादयन् इति ॥ ३ ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुषर्बुधम् ।
इन्दुः समुद्रमुदियर्ति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रऽजित् । हिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उषःऽबुधम् ।
इन्दुः । समुद्रम् । उत् । इयर्ति । वायुऽभिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥४॥

वेङ्कट० स[4] एष सोम पवते सहस्रस्य जेता प्रेरयन्[5] वाचम् ऋत्विजां गमनशीलाम् उषसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम्[6] इन्दुः उदकम् समुद्रम् उत् गमयति मारुतैः । आ सीदति इन्द्रस्य प्रियकरम् अभ्य[7] कलशेषु[8] ॥ ४ ॥

अभि त्यं गावः पयसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।
धनंजयः पवते कृत्व्यो रसो विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्यम् । गावः । पयसा । पयःऽवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मतिऽभिः । स्वःऽविदम् ।
धनम्ऽजयः । पवते । कृत्व्यः । रसः । विप्रः । कविः । काव्येन । स्वःऽचनाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि श्रीणन्ति तम् गावः आत्मीयेन पयसा पयसो वर्धकम् सोमम्, स्तुतिभिः च सर्वं प्रयच्छति । स्तुतः सोमः[9] धनानाम् जेता पवते कर्मण्यः रसः मेधावी कविः कर्मणा सर्वान्नः ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्गः[10] ॥

[८५]

[10]वेनो भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, एकादशीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ[10] ।

इन्द्राय सोम सुषुतः परि स्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।
मा ते रसस्य मत्सत द्वयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दवः ॥ १ ॥

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षसा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्सत । द्वयाविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्दवः ॥ १ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. °धन वि[1] अ[1]. ३-३. इन्द्र सोमत्यञ्जन वि[1]. ४. नास्ति वि[1]. ५. प्रयच्छ मूको. ६. सोम वि[1] ७. मर्थ वि[1] अ[1]. ८. °षु इति अ[1]. ९. सोमं मूको. १०-१०. नास्ति मूको

वेङ्कट० वेनो भार्गवः । इन्द्राय सोम![1] सुषुतः परि स्रव । 'अप भवतु अमीवा[2] रोगः रक्षसा सह । मा स्रव रसं पीत्वा माद्यन्तु सत्येनानृतेन च युक्ताः । धनवन्तः अस्मिन्यज्ञे भवन्तु इन्दवः ॥ १ ॥

अस्मान्त्समर्ये पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।
जहि शत्रूँरभ्या भन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सऽमर्ये । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।
जहि । शत्रून् । अभि । आ । भन्दनाऽयतः । पिब । इन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । जहि ॥

वेङ्कट० अस्मान्[3] सङ्ग्रामे पवमान![4] चोदय । समर्थः हि देवानाम् भवसि त्वम् प्रियः मदः । हे इन्द्र! त्वम् शत्रून् जहि । अभि आ गच्छ च स्तुतीरिच्छतः[5] । पिब इन्द्र! सोमम् । अव जहि अस्माकम्[6] मृधः इति ॥ २ ॥

अदब्ध इन्दो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।
अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निंसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्दो इति । पवसे । मदिन्ऽतमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासिः । उत्ऽतमः ।
अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निंसते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अहिंसितः इन्दो! पवसे मादयितृतमः । आत्मा च भवसि इन्द्रस्य अन्नम् [7]उत्तमम् । तं[7] त्वाम् अभि स्तुवन्ति सोमम् बहवः स्तोतारः अस्य भुवनस्य राजानम्, गच्छन्ति[8] चेति ॥ ३ ॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।
जयन् क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरुं नो गातुं कृणु सोम मीढ्वः ॥ ४ ॥

सहस्रऽनीथः । शतऽधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।
जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्ष । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीढ्वः ॥

वेङ्कट० बहुनयनः बहुधारः महान् इन्द्राय इन्दुः पवते कमनीयम् मधु । जयन् क्षेत्रम् अभि गच्छ । जयम् उदकानि विस्तीर्णम् अस्माकं मार्गम् कुरु सोम! सेक्तः![9] ॥ ४ ॥

कनिक्रदत् कलशे गोभिरज्यसे व्य१व्ययं समया वारमर्षसि ।
मर्मृज्यमानो अत्यो न सानसिरिन्द्रस्य सोम जठरे समक्षरः ॥ ५ ॥

---

१. सोमः वि[४] अ[१]. २-२. दुरितम् वि[४] अ[१]. ३. अस्मात् मूको. ४. °माने वि[४] अ[१]. ५. स्तुतिभिरिच्छत वि[१]; स्तुतिरिच्छत अ[१]. ६. अस्माक मूको. ७-७. उत्तमन्तं वि[१], उत्तमन्त वि[१], उत्तमं अ[१]. ८. सगच्छन्ति वि[१]. ९. सेऊ वि[४] अ[१]; सक्तः वि[१].

कनिक्रदत् । कलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्षसि ।
मर्मृज्यमानः । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जठरे । सम् । अक्षरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० शब्दं कुर्वन् कलशे[1] स्थितः 'गोभिः अज्यसे'[2]। वि गच्छसि च अवेर्वालम् समया समीपे। पाणिना सम्मृज्यमानः[3] अश्व इव सम्भजनशीलः इन्द्रस्य सोम! जठरे सम् क्षरसि[4] ॥ ५ ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।
स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमाँ अदाभ्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुऽनाम्ने ।
स्वादुः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुऽमान् । अदाभ्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वादुः 'दिवि जाताय[5] देवगणाय पवस्व[5]'। स्वादुः इन्द्राय च स्वाह्वाननामधेयाय, स्वादुः मित्रादिभ्यश्च मधुरसः अहिंस्यः ॥ ६ ॥

"इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः" ॥

अत्यं मृजन्ति कलशे दश क्षिपः प्र विप्राणां मतयो वाच ईरते ।
पवमाना अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विशन्ति मदिरास इन्दवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कलशे । दश । क्षिपः । प्र । विप्राणाम् । मतयः । वाचः । ईरते ।
पवमानाः । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्दवः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अश्वम् एनम् मृजन्ति कलशे वर्तमानम् दश अङ्गुलयः। प्र ईरयन्ति विप्राणाम्[8] मध्ये 'स्तोतारः स्तुतीः[9]'। '[10]पवमाना अभि गच्छन्ति[10]' सुष्टुतिम्[11]। आ विशन्ति च इन्द्रम् मदकराः सोमाः ॥ ७ ॥

पवमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुर्वीं गव्यूतिं महि शर्म सप्रथः ।
माकिर्नो अस्य परिषूतिरीशतेन्दो जयेम त्वया धनंधनम् ॥ ८ ॥

पवमान । अभि । अर्ष । सुऽवीर्यम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
माकिः । नः । अस्य । परिऽसूतिः । ईशत । इन्दो इति । जयेम । त्वया । धनम्ऽधनम् ॥ ८ ॥

---

१. कलशेषु वि[१] अ[१]. २-२. भिरज्यसे वि[१], गोभिरज्यते वि[३] अ[१]. ३. मर्मृज्य° वि[१]. ४. °रति अ[१]. ५-५. दिविजय वि[१]. ६. नास्ति वि[१] अ[१]. ७-७. नास्ति मूको. ८. मित्राणां वि[१] अ[१]. ९-९. स्तोऽस्तुती. वि[१], स्तोतारस्तुती वि[३] अ[१]. १०-१०. °मानोभिगच्छन्ति अ[१]. ११. सुष्टुतीम् वि[३] अ[१], °ष्टुत वि[१].

वेङ्कट० [1]पवमान त्वम् अभि गमय सुवीर्यम् विस्तीर्णम् गोमार्गम् महच्च गृहम् । सर्वत पृथुतमम् । मा कश्चिद् अस्माकम् अस्य कर्मण परिभ्रको हिंसाया ईश्वरो भवतु । इन्दो ! जयेम त्वया सर्वं धनम्[1] ॥ ८ ॥

अधि द्यामस्थाद् वृषभो विचक्षणोऽरूरुचद् वि दिवो रोचना कविः ।
राजा पवित्रमत्येति रोरुवद् दिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि । द्याम् । अस्थात् । वृषभ । विऽचक्षण । अरूरुचत् । वि । दिव । रोचना । कवि ।
राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् । दिव । पीयूषम् । दुहते । नृऽचक्षस ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अधि तिष्ठति द्याम् वृषभ विद्रष्टा । वि रोचयति च दिव नक्षत्रादीनि कवि । राजा पवित्रम् च अति गच्छति शब्दायमान । दिव सार रसम् दुहते नृणा द्रष्टार सोमा ॥ ९ ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
अप्सु द्रप्सं वावृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिव । नाके । मधुऽजिह्वा । असश्चत । वेना । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
अप्ऽसु । द्रप्सम् । ववृधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धो । ऊर्मा । मधुऽमन्तम् । पवित्रे । आ ॥

वेङ्कट० दिव उच्छ्रिते देशे वर्तमानम् मधुरवाचोऽमी[2] वेननामधेया[3] ऋषय असक्ता शीघ्रमभिषुण्वन्त. सेक्तारम् पर्वते स्थितम् दुहन्तु । अप्सु उदकेषु द्रप्सम् वर्धमानम्[4] आ दुहन्ति द्रोणकलशे । सिन्धो उदकस्य ऊर्मौ मधुमन्तम् सोमम् [5]पवित्रे आ सिञ्चतीति[5] ॥ १० ॥

नाके सुपर्णमुपपप्तिवांसं गिरो वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।
शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उपपप्तिऽवांसम् । गिर । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वी ।
शिशुम् । रिहन्ति । मतय । पनिप्नतम् । हिरण्ययम् । शकुनम् । क्षामणि । स्थाम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दिव सुपर्णम् उपपतन्तम्[6] गिर वेनानाम् अस्माकम् अभिष्टुवन्ति बह्व्य । शिशुम् लिहन्ति स्तुतय शब्दायन्तम् हिरण्मयम् पक्षिणम् पृथिव्याम् स्थितम् ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थाद् विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।
भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौत् प्रारूरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥ १२ ॥

1-1. नास्ति म[1]. † नास्ति वि[1]. 2. मधुरा° वि[1]. 3. वेननामधेया वि[1], वेनन्नामधेया म[1], वेननामधेय वि[1]. 4. वर्धमनम् वि[1]. 5-5. पवित्रमासिञ्च° वि[1] म[1]. 6. पत° वि[1].

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिऽचक्षाणः । अस्य ।
भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । वि । अद्यौत् । प्र । अरूरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्व रश्मीनां धारयिता आदित्ये (तु या २,१४) अधि तिष्ठति । विश्वानि[1] रूपाणि प्रतिपश्यन् अस्य गन्धर्वस्य भानुः[2] ज्वलता तेजसा वि द्योतते । प्र रोचयति[3] द्यावापृथिव्यौ निर्मात्र्यौ शुचिः । भानुः सोमः[4] ॥ १२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो वर्गः[5] ॥

[८६]

[6]दशानाम् अकृष्टा माषा ऋषयः, एकादश्यादिविंशत्यन्तानां सिकता निवावरी, एकविंश्यादि त्रिंशदन्तानां पृश्नयोऽजाः, एकत्रिंश्यादिचत्वारिंशदन्तानाम् अकृष्टमाषादयस्त्रयः, एकचत्वारिंश्यादिपञ्चचत्वारिंशदन्तानां भौमोऽत्रिः, अन्त्यानां तिसृणां गृत्समदः शौनकः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[6] ।

प्र त आशवः पवमान धीजवो मदा अर्षन्ति रघुजा इव त्मना ।
दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्दवो मदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशवः । पवमान । धीऽजवः । मदाः । अर्षन्ति । रघुजाःऽइव । त्मना ।
दिव्याः । सुऽपर्णाः । मधुऽमन्तः । इन्दवः । मदिन्ऽतमासः । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्र कात्यायनः—"'प्र ते'ऽष्टाचत्वारिंशदृषिगणा दशर्चा अकृष्टा माषाः प्रथमे, सिकता निवावरी द्वितीये, पृश्नयोऽजास्तृतीये, त्रयश्चतुर्थे, अत्रिः पञ्चान्त्या गृत्समदः" (ऋअ २,५,८६) इति ।

प्र गच्छन्ति[7] तव व्याप्ताः पवमान! मनसा तुल्यवेगाः मदाः रघुजा इव आत्मनैव । लघोरश्वाज्जाताः युवानोऽश्वा[7] लघुजाः । दिव्याः सुपतनाः मधुमन्तः इन्दवः मादयितृतमाः परि उपविशन्ति कलशम् इति ॥ १

प्र ते मदासो मदिरास आशवोऽसृक्षत रथ्यासो यथा पृथक् ।
धेनुर्न वत्सं पयसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्दवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदासः । मदिरासः । आशवः । असृक्षत । रथ्यासः । यथा । पृथक् ।
धेनुः । न । वत्सम् । पयसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्दवः । मधुऽमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते तव मदाः मदकराः व्याप्ताः अश्वा इव पृथक् । धेनुः इव वत्सम् पयसा अभि गच्छन्ति वज्रिणम् इन्द्रम् इन्दवः मधुमन्तः ऊर्मयः सोमाः ॥ २ ॥

---

1 विश्वा मूको. 2. भानु मूको. 3 °चयरिति वि. 4. नास्ति अ[1], सोम वि[1], सोमो दृश्यते वि[2]. 5-5. नास्ति मूको. 6 यति वि[1] अ[1]. 7. युवानो वि[1] अ.

अत्यो॒ न हि॑या॒नो अ॒भि वाज॑मर्ष स्व॒र्वित् कोश॑ दि॒वो अद्रि॑मातरम् ।
वृषा॑ प॒वित्रे॒ अधि॒ सानौ॑ अ॒व्यये॒ सोमः॑ पुना॒न इ॑न्द्रि॒याय॒ धाय॑से ॥ ३ ॥

अत्यः॑ । न । हि॒या॒नः । अ॒भि । वाज॑म् । अ॒र्ष॒ । स्वः॒ऽवित् । कोश॑म् । दि॒वः । अद्रि॑ऽमातरम् ।
वृषा॑ । प॒वित्रे॑ । अधि॑ । सानौ॑ । अ॒व्यये॑ । सोम॑ । पु॒ना॒नः । इ॒न्द्रि॒याय॑ । धाय॑से ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अश्व इव प्रेर्यमाण अभि गच्छ युद्धम् सर्ववित् कलशम् च द्युलोकाद् मेघमातरम्। शिष्ट स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

प्र त॒ आश्वि॑नीः पवमान धी॒जुवो॑ दि॒व्या अ॑सृग्र॒न् पय॑सा॒ धरी॑मणि ।
प्रान्तर्ऋष॑यः॒ स्थावि॑रीरसृक्षत॒ ये त्वा॑ मृ॒जन्त्यृ॑षिषाण वे॒धसः॑ ॥ ४ ॥

प्र । ते॒ । आश्वि॑नीः । प॒व॒मा॒न॒ । धी॒ऽजुवः॑ । दि॒व्याः । अ॒सृ॒ग्र॒न् । पय॑सा । धरी॑मणि ।
प्र । अ॒न्तः । ऋष॑यः । स्थावि॑रीः । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । ये । त्वा॒ । मृ॒जन्ति॑ । ऋ॒षि॒ऽसा॒न॒ । वे॒धसः॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते तव पवमान! व्याप्ता वेगवत्यो धारा दिव पवन्त्य पयसा युक्ता धारके द्रोणकलशे। ये त्वाम् ऋषय मृजन्ति सोम[1] ऋषिभि[2] सम्भक्त[1] विधातार, ते स्थाविरी[3] धारा प्र सृजन्ति। स्थविष्ठा स्थाविर्य[4] इति ॥ ४ ॥

विश्वा॒ धामा॑नि विश्वचक्ष॒ ऋभ्व॑सः प्र॒भोस्ते॑ स॒तः परि॑ यन्ति के॒तवः॑ ।
व्या॒न॒शिः प॑वसे सोम॒ धर्म॑भिः॒ पति॒र्विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य राजसि ॥ ५ ॥

विश्वा॑ । धामा॑नि । वि॒श्व॒ऽच॒क्ष॒ । ऋभ्व॑सः । प्र॒ऽभोः । ते॒ । स॒तः । परि॑ । य॒न्ति॒ । के॒तवः॑ ।
वि॒ऽआ॒न॒शिः । प॒व॒से॒ । सो॒म॒ । धर्म॑ऽभिः । पतिः॑ । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । रा॒ज॒सि॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विश्वानि देवशरीराणि हे विश्वस्य द्रष्ट[5] महान्त प्रभो तव सत परि गच्छन्ति रश्मय। व्यापनशील त्वम् पवस धारभि पति इति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्ग [6] ॥

उ॒भ॒यतः॒ पव॑मानस्य र॒श्मयो॑ ध्रु॒वस्य॑ स॒तः परि॑ यन्ति के॒तवः॑ ।
यदी॑ प॒वित्रे॒ अधि॑ मृ॒ज्यते॒ हरिः॒ सत्ता॒ नि योना॑ क॒लशे॑षु सीदति ॥ ६ ॥

उ॒भ॒यतः॑ । पव॑मानस्य । र॒श्मयः॑ । ध्रु॒वस्य॑ । स॒तः । परि॑ । य॒न्ति॒ । के॒तवः॑ ।
यदि॑ । प॒वित्रे॑ । अधि॑ । मृ॒ज्यते॑ । हरिः॑ । सत्ता॑ । नि । योना॑ । क॒लशे॑षु । सी॒द॒ति॒ ॥ ६ ॥

---

1 नास्ति वि[1]. 2. ऋषय वि[1]. 3 स्थाविरि वि[1] अ[1]; स्थाविरी वि[1]. 4 स्थाविर्ये वि[1] अ[1]; स्थाविर्ये वि[1] अ[1]; स्थाको वै वि[1] 5 द्रष्टा वि[1], द्रष्टारो अ[1], द्रष्ट वि[1]. 6 6 नास्ति मूको.

वेङ्कट० उभयत इतश्चामुतश्च पवमानस्य रश्मय निश्चलस्य सत परि गच्छन्ति प्रज्ञापका । यदि अयम् पवित्र मृज्यते हरितवर्ण । सोऽय सदनशील नि सीदति स्थाने कलशेषु ॥ ६ ॥

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।
सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा पवित्रमत्येति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य । केतु । पवते । सुऽअध्वर । सोम । देवानाम् । उप । याति । नि ऽकृतम् ।
सहस्रऽधार । परि । कोशम् । अर्षति । वृषा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य केतुभूत पवते सुयज्ञ सोम देवानाम् उप[1] गच्छति स्थानम् । सहस्रधार परि गच्छति कोशम् अभि । वृषा पवित्रम् अति[2] गच्छति शब्द कुर्वन् ॥ ७ ॥

राजा समुद्रं नद्यो३ वि गाहतेऽपामूर्मिं सचते सिन्धुषु श्रितः ।
अध्यस्थात् सानु पवमानो अव्ययं नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्य । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । सचते । सिन्धुषु । श्रित ।
अधि । अस्थात् । सानु । पवमान । अव्ययम् । नाभा । पृथिव्या । धरुण । मह । दिव ॥

वेङ्कट० राजा अन्तरिक्षम् उदकानि च वि गाहते । अपाम् ऊर्मिम् सेवते सिन्धुषु निषण्ण । सोऽयम् अधि तिष्ठति अविमयम् समुच्छ्रित पवित्रम् पृथिव्या नाभौ धर्ता महत्या दिव ॥८॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।
इन्द्रस्य सख्यं पवते विवेविदत् सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिव । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौ । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मऽभि ।
इन्द्रस्य । सख्यम् । पवते । विऽवेविदत् । सोम । पुनान । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दिव इव समुच्छ्रित स्थान मेघाधिष्ठितम्[3] स्तनित शब्द कुर्वन् क्रन्दति । द्यावापृथिव्यौ यस्य धर्मभि धार्येते । स इन्द्रस्य सख्यम् विशेषेण विन्दन् पवते । सोम पूयमान कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभूवसुः ।
दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योति । यज्ञस्य । पवते । मधु । प्रियम् । पिता । देवानाम् । जनिता । विभुऽवसु ।
दधाति । रत्नम् । स्वधयो । अपीच्यम् । मदिन्ऽतम । मत्सर । इन्द्रिय । रस ॥ १० ॥

१ सद् वि° भा°. २ अपि वि° भा° ३ °धाधिष्ठित° मूको.

वेङ्कट० द्योतमानम् यज्ञसम्बन्धि प्रियम् मधु पवते[1] पालयिता देवानाम् जनयिता प्रभूतधन । दधाति रत्नम्[2] द्यावापृथिव्योः अन्तर्हितम् मदिन्तमः सोमः इन्द्रजुष्टः रसः ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः[3] ॥

अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्षति पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।
हरिर्मित्रस्य सदनेषु सीदति मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिऽक्रन्दन् । कलशम् । वाजी । अर्षति । पतिः । दिवः । शतऽधारः । विऽचक्षणः ।
हरिः । मित्रस्य । सदनेषु । सीदति । मर्मृजानः । अविऽभिः । सिन्धुऽभिः । वृषा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अभिक्रन्दन् कलशम् वाजी गच्छति पतिः द्युलोकस्य शतधारः विद्रष्टा । हरिः यजमानस्य सदनेषु सीदति शोध्यमानः पवित्रैः उदकैः च वृषा ॥ ११ ॥

अग्रे सिन्धूनां पवमानो अर्षत्यग्रे वाचो अग्रियो गोषु गच्छति ।
अग्रे वाजस्य भजते महाधनं स्वायुधः सोतृभिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पवमानः । अर्षति । अग्रे । वाचः । अग्रियः । गोषु । गच्छति ।
अग्रे । वाजस्य । भजते । महाऽधनम् । सुऽआयुधः । सोतृऽभिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स्यन्दमानानामुदकानाम् अग्रे पवमानः[4] गच्छति, अग्रे माध्यमिकायाः वाचः, अग्रे च रश्मिषु गच्छति, अग्रे बलस्य भजते युद्धम् । स्वायुधः सोऽयं यज्ञेऽभिषोतृभिः[5] पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अयं मतवाञ्छकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पवमान ऊर्मिणा ।
तव क्रत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मतऽवान् । शकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पवमानः । ऊर्मिणा ।
तव । क्रत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अयम् स्तुतिमान्, यथा शकुनः, प्रेर्यमाणः पवित्रे सरति धारया । तव कर्मणा इन्द्र! द्यावापृथिव्योः मध्ये कवे! सोमः पवते । शुचिः धारकेण पवते सोमः इन्द्र! तुभ्यमेवेति ॥ १३ ॥

द्रापिं वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।
स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत् प्रत्नमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

१. पिबत वि॰ अ॰. २. तत्र वि॰ अ॰, रत्न अ॰. ३-३. नास्ति मूको. ४. नास्ति वि॰ अ॰.
५. यज्ञेभिषोतृभिः वि॰, यज्ञेभिः स्तोतृभि वि॰ अ॰.

द्रापिम् । वसानः । यजतः । दिविऽस्पृशम् । अन्तरिक्षऽप्राः । भुवनेषु । अर्पितः ।
स्वः । जज्ञानः । नभसा । अभि । अक्रमीत् । प्रत्नम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥ १४॥

वेङ्कट० कवचम् अच्छादयन् तेजसा दिवः स्प्रष्टारम्[1] यष्टव्यः अन्तरिक्षस्य पूरयिता उदकेषु अर्पितः उदकम् जनयन् नभसा अभि[2] क्रामति । प्रत्नम् च अस्य उदकस्य पितरम् इन्द्रम् परिचरति हविर्भूतः[3] ॥ १४ ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धाम प्रथमं व्यानशे ।
पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य । धाम । प्रथमम् । विऽआनशे ।
पदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । सम् । याति । सम्ऽयतः ॥

वेङ्कट० [4]सः सोमः अस्य इन्द्रस्य[4] निवेशार्थे[5] महत् सुखम् प्रयच्छति, यः[6] अस्य धाम प्रथमम् व्याप्नोति । पदम् यत् अस्य सोमस्य परमे व्योम्नि, ततः स्थानात् सोऽयं सर्वान् सङ्ग्रामान् अभि सम् गच्छति ॥ १५ ॥

"इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः" ॥

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।
मर्यइव युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति । सम्ऽगिरम् ।
मर्यःऽइव । युवतिऽभिः । सम् । अर्षति । सोमः । कलशे । शतऽयाम्ना । पथा ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति[8] इन्दुः इन्द्रस्य स्थानम् । सखा सख्युः इन्द्रस्य न प्र हिनस्ति संगिरम् [9]उदरम् । मर्यः[9] इव युवतिभिः सम् गच्छते सोमः[10] कलशे शतयानेन[11] मार्गेण पवमानेन[12] उदकैरिति ॥ १६ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।
सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभोऽभि धेनवः पयसेमशिश्रयुः ॥ १७

प्र । वः । धियः । मन्द्रऽयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । सम्ऽवसनेषु । अक्रमुः ।
सोमम् । मनीषाः । अभि । अनूषत । स्तुभः । अभि । धेनवः । पयसा । ईम् । अशिश्रयुः ॥ १७॥

---

१. स्पष्टारं मूको. २. हि वि[1]. ३. °र्भूतं वि[1] अ[1]. ४-४. सोमस्य ससोमस्येन्द्रस्य वि[2] अ[1]; सोमस्य सोमस्येन्द्रस्य वि[1]. ५. सुदितम् वि[2] अ[1]. ६. नास्ति वि[2] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८. बच्छति वि[2] अ[1]; प्रयच्छति वि[1]. ९-९. उदरमर्यं वि[1]; उदरमर्य वि[2] अ[1]. १०. सोम वि[2] अ[1]; सोम वि[1]. ११. शतयाने वि[2] अ[1]. १२. पवमान वि[2] अ[1].

वेङ्कट० सह प्र क्रमन्ते युष्माकं व्यापार[1] मदकरं[2] शब्दं कामयमानाः स्तोतारः[3] स्तुतिं कामयमाना यज्ञगृहेषु । सोमम् मतम् ईश्वराः अभि-स्तुवन्ति स्तोतारः । तमिमं सोमम् धेनवः च पयसा अभि श्रीणन्ति ॥ १७ ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पवस्व पवमानो अस्रिधम् ।
या नो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी क्षुमद्वाजवन्मधुमत् सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सम्ऽयतम् । पिप्युषीम् । इषम् । इन्दो इति । पवस्व । पवमानः । अस्रिधम् ।
या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असश्चुषी । क्षुऽमत् । वाजऽवत् । मधुऽमत् । सुऽवीर्यम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्माकं सङ्गृहीतम् वृद्धम् अन्नम् इन्दो! पवमान रसम् अक्षीणम् । या अस्माकं क्षरति अह्न [4]त्रिषु सवनेषु अप्रतिबन्धा[4] शब्दवद्युक्तम् मधुयुक्तम् च सुवीर्यम्,[5] ताम् इषमिति ॥ १८ ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अह्नः प्रतरीतोषसो दिवः ।
क्राणा सिन्धूनां कलशाँ अवीवशदिन्द्रस्य हार्द्याविशन् मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विऽचक्षणः । सोमः । अह्नः । प्रऽतरीता । उषसः । दिवः ।
क्राणा । सिन्धूनाम् । कलशान् । अवीवशत् । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् । मनीषिऽभिः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० वर्षिता स्तोतॄणाम्[6] पवते विद्रष्टा सोमः अह्नः उषसः दिवः च प्रवर्द्धयिता । कर्ता उदकानाम् कलशान् कामयते इन्द्रस्य हृदयम् आविशन् धाराभिः ॥ १९ ॥

मनीषिभिः पवते पूर्व्यः कविर्नृभिर्यतः परि कोशाँ अचिक्रदत् ।
त्रितस्य नाम जनयन् मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनीषिऽभिः । पवते । पूर्व्यः । कविः । नृऽभिः । यतः । परि । कोशान् । अचिक्रदत् ।
त्रितस्य । नाम । जनयन् । मधु । क्षरत् । इन्द्रस्य । वायोः । सख्याय । कर्तवे ॥ २० ॥

वेङ्कट० धाराभिः पवते प्रत्न कविः । नृभिः परिगृहीतः कोशान् अभीत्य क्रन्दति । सोऽयं [7]त्रिस्थानस्येन्द्रस्य उदकम्[7] जनयन् मधु क्षरति । "त्रितो वा[8]" यजमानः । इन्द्रस्य वायोः च[9] सख्यम् कर्तुम् ॥ २० ॥

[9]इति सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्याये पञ्चदशो वर्गः[9] ॥

---

१. व्यापार वि॰. २. मधुकरं वि॰ अ॰. ३. मु. निघ ३,१५. ४-४. निरसंनेत्रः मन्त्रिका वि॰; त्रिरसंनेत्रप्रतिबन्धा वि॰, त्रिरसंनेत्रप्रतिबन्धा अ॰. ५. सुवीता वि॰; सेवीता अ॰. ६. द्र. निघ २,१२. ७-७. नास्ति मूको. ८. नास्ति वि॰ ९-९. नास्ति मूको.

अयं पुनान उषसो वि रोचयदयं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।
अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पुनानः । उषसः । वि । रोचयत् । अयम् । सिन्धुऽभ्यः । अभवत् । ऊँ इति । लोककृऽकृत् ।
अयम् । त्रिः । सप्त । दुदुहानः । आऽशिरम् । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अयम् पवमानः उषसः वि रोचयति । अयम् सिन्धुभ्यः जायते लोकस्य कर्ता । अयम् त्रिः[1] सप्त एकविंशतिं गाः आशिरम् दुदुहानः ऋत्विङ्मुखेन सोमः हृदयस्य मदकरः कल्याणम् पवते ॥ २१ ॥

पवस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।
सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिक्रदन्नृभिर्यतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पवस्व । सोम । दिव्येषु । धामऽसु । सृजानः । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।
सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनिक्रदत् । नृऽभिः । यतः । सूर्यम् । आ । अरोहयः । दिवि ॥ २२ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम ! दिव्येषु स्थानेषु[2] सृज्यमानः, इन्दो ! कलशे पवित्रे च सीदन् इन्द्रस्य जठरे शब्दं कुर्वन् ऋत्विग्भिः यतः सूर्यम् आ अरोहय दिवि इति ॥ २२ ॥

अद्रिभिः सुतः पवसे पवित्र आँ इन्दविन्द्रस्य जठरेष्वाविशन् ।
त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोम गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । पवसे । पवित्रे । आ । इन्दो इति । इन्द्रस्य । जठरेषु । आऽविशन् ।
त्वम् । नृऽचक्षाः । अभवः । विऽचक्षण । सोम । गोत्रम् । अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप ॥ २३ ॥

वेङ्कट० ग्रावभिः सुतः पवसे[3] पवित्रे इन्दो ! इन्द्रस्य जठरेषु आविशन् । त्वम् नृणां द्रष्टा अभवः विद्वन्[4] सोम ! मेघम् अङ्गिरसामर्थाय "अप अवृणोः"[5] ॥ २३ ॥

त्वां सोम पवमानं स्वाध्योऽनु विप्रासो अमदन्नवस्यवः ।
त्वां सुपर्ण आभरद् दिवस्परीन्दो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पवमानम् । सुऽआध्यः । अनु । विप्रासः । अमदन् । अवस्यवः ।
त्वाम् । सुऽपर्णः । आ । अभरत् । दिवः । परि । इन्दो इति । विश्वाभिः । मतिऽभिः । परिऽकृतम् ॥ २४ ॥

१. नास्ति मू[1]. २. नास्ति वि[1]. ३. पवते मूको. ४-४. अवावृणो वि[1] अ[1]; अवावृणोः वि[3].

वेङ्कट० त्वाम् सोम! पवमानम् सुकर्माणं अभि स्तुवन्ति मेधाविनः रक्षणकामाः । त्वाम् श्येनः आहृतवान् द्युलोकाद्[1] इन्दो! विश्वाभिः स्तुतिभिः अलङ्कृतम् ॥ २४ ॥

अव्ये॑ पुना॒नं परि॒ वार॑ ऊ॒र्मिणा॒ हरिं॑ नवन्ते अ॒भि स॒प्त धे॒नवः॑ ।
अ॒पामु॒पस्थे॒ अध्या॒यवः॑ क॒विमृ॒तस्य॒ योना॑ महि॒षा अ॑हेषत ॥ २५ ॥

अव्ये॑ । पु॒नान॑म् । परि॑ । वारे॑ । ऊ॒र्मिणा॑ । हरि॑म् । न॒व॒न्ते॒ । अ॒भि । स॒प्त । धे॒नवः॑ ।
अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । अधि॑ । आ॒यवः॑ । क॒विम् । ऋ॒तस्य॑ । योना॑ । म॒हि॒षाः । अ॒हे॒ष॒त॒ ॥ २५ ॥

वेङ्कट० अवेर्वाले धारया परितः पवमानम् हरितवर्णम्[2] अभि गच्छन्ति सप्त नद्यः । अन्तरिक्षे मनुष्याः कविम् उदके महान्तः प्रेरयन्ति ॥ २५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्गः[3] ॥

इन्दुः॑ पुना॒नो अति॑ गाहते॒ मृधो॒ विश्वा॑नि कृ॒ण्वन्त्सु॒पथा॑नि॒ यज्य॑वे ।
गाः कृ॑ण्वा॒नो नि॒र्णिजं॑ हर्य॒तः क॒विरत्यो॒ न क्रीळ॒न् परि॒ वार॑मर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः॑ । पु॒ना॒नः । अति॑ । गा॒ह॒ते॒ । मृधः॑ । विश्वा॑नि । कृ॒ण्वन् । सु॒ऽपथा॑नि । यज्य॑वे ।
गाः । कृ॒ण्वा॒नः । निः॒ऽनिज॑म् । ह॒र्य॒तः । क॒विः । अत्यः॑ । न । क्रीळ॑न् । परि॑ । वार॑म् । अ॒र्ष॒ति॒ ॥

वेङ्कट० इन्दुः पवमानः अति गाहते शत्रून् विश्वानि स्थानानि कुर्वन् सुमार्गाणि यजमानाय । पशून् कुर्वाणः आत्मनो रूपम् कान्तः[4] कविः अत्यः इव क्रीळन् परि गच्छति पवित्रम् ॥ २६ ॥

अ॒स॒श्चतः॑ श॒तधा॑रा अभि॒श्रियो॒ हरिं॑ नव॒न्तेऽव॒ ता उ॑द॒न्युवः॑ ।
क्षिपो॑ मृजन्ति॒ परि॒ गोभि॒रावृ॑तं तृ॒तीये॑ पृ॒ष्ठे अधि॑ रोच॒ने दि॒वः ॥ २७ ॥

अ॒स॒श्चतः॑ । श॒तऽधा॑राः । अ॒भि॒ऽश्रियः॑ । हरि॑म् । न॒व॒न्ते॒ । अव॑ । ताः । उ॒द॒न्युवः॑ ।
क्षिपः॑ । मृ॒ज॒न्ति॒ । परि॑ । गोभिः॑ । आऽवृ॑तम् । तृ॒तीये॑ । पृ॒ष्ठे । अधि॑ । रो॒च॒ने । दि॒वः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० [5]असङ्गताः ताः[5] बहुधाराः सूर्यस्य दीप्तयः अभितः सोम श्रयन्त्यो[6] हरितवर्णम् अव गच्छन्ति[7] उदककामाः । अङ्गुलयः परि मृजन्ति सोमं गोविकारैः आवृतम् तृतीये स्थाने[8] अधि[9] वर्तमानम्, यत् स्थानम् आदित्यो रोचयति ॥ २७ ॥

---

1. द्युलोकम् वि[1] 2. हरिवर्णं मूको. 3-3. नास्ति मूको. 4. कान्त वि[1] अ[1] 5-5. असङ्गत वि[2], असंसक्ता अ[1]. 6. श्रयन्तो वि[1]. 7. °च्छन्ति वि[1] अ[1]; °च्छन्त वि[1] 8. नास्ति वि[1]. 9. नास्ति वि[1] अ[1].

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।
अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रऽजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।
अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे । त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामऽधाः । असि ॥

वेङ्कट० तव इमाः प्रजाः दिवि भवस्य रेतसः सकाशाज्जाताः । त्वम् सर्वस्य भुवनस्य राजसि । अथ इदम् सर्वम् पवमान! तव वशे भवति । त्वम् इन्दो! प्रथम तेजसो धर्ता भवसि ॥२८॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित् कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।
त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभ्रिषे तव ज्योतींषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्वऽवित् । कवे । तव । इमाः । पञ्च । प्रऽदिशः । विऽधर्मणि ।
त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अति । जभ्रिषे । तव । ज्योतींषि । पवमान । सूर्यः ॥२९॥

वेङ्कट० यस्मात् समुद्द्रवन्ति आपः सः (तु. या २,१०) त्वम् असि सर्वज्ञ कवे! । तव इमाः पञ्च प्रकृष्टा दिशः विधारणे तिष्ठन्ति । त्वम् द्यावापृथिव्यौ अत्यन्तम् च बिभर्षि । तव ज्योतींषि पवमान! सूर्यः[1] आप्याययति[2] ॥ २९ ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विऽधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।
त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्य । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० त्वम् पवित्रे लोकस्य[3] विधारके[4] देवेभ्यः सोम! पवमान! पूयसे । त्वाम् ऋत्विजः मुख्याः गृह्णन्ति । तुभ्यम् इमानि विश्वानि भूतानि नियच्छन्ति[5] आत्मानम् ॥ ३० ॥

[6]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः[6] ॥

प्र रेभ एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रदद्धरिः ।
सं धीतयो वावशाना अनूषत शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

---

१. सूर्यः वि[1] अ[1]. २. ०प्यायत्ति वि[1] अ[1]. ३. लोके अ[1] ४. विधारके वि[1] अ[1], विनायके वि[1]. ५. यच्छन्ति वि[1] ६-६. नास्ति मूको.

प्र । रेभः । एति । अति । वार॑म् । अव्यय॑म् । वृषा॑ । वने॑षु । अव॑ । चक्रदत् । हरिः॑ ।
सम् । धीतयः॑ । वावशानाः । अनूषत । शिशु॑म् । रिहन्ति । मतयः॑ । पनि॑प्नतम् ॥ ३१ ॥

वेङ्कट॰ प्र अति गच्छति[1] शब्दं कुर्वन् [2]वालम् अविमयम्[2] । वृषा उदकेषु अव क्रन्दति हरिः । सम् स्तुवन्ति ध्यातारः ऋत्विजः कामयमानाः शिशुम् लिहन्ति स्तोतारः शब्दं कुर्वाणम् ॥ ३१ ॥

स सूर्य॑स्य रश्मिभिः परि॑ व्यत तन्तुं॑ तन्वानस्त्रिवृतं॑ यथा॑ विदे ।
नय॑न्नृतस्य॑ प्रशिषो नवी॑यसीः पतिर्जनी॑नामुप॑ याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्य॑स्य । रश्मिऽभिः॑ । परि॑ । व्यत । तन्तु॑म् । तन्वानः । त्रिऽवृत॑म् । यथा॑ । विदे ।
नय॑न् । ऋतस्य॑ । प्रऽशिषः॑ । नवी॑यसीः । पतिः॑ । जनी॑नाम् । उप॑ । याति । निःऽकृतम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट॰ स[3] सूर्यस्य रश्मिभिः परि वेष्टयति आत्मानम् यज्ञम् तन्वानः सवनैर्वेदैर्वा त्रिवृतम्, यथा जानाति । नयन् सत्यस्य यजमानस्य प्रशासनानि[4] नवतराणि आत्मानं तदभिमतं साधयन् पतिः जायानाम्[5] उप याति स्थानम् ॥ ३२ ॥

राजा॑ सिन्धू॑नां पवते पति॑र्दिव ऋतस्य॑ याति पथिभिः कनि॑क्रदत् ।
सहस्र॑धारः परि॑ षिच्यते हरिः॑ पुनानो वाचं॑ जनय॑न्नुपा॑वसुः ॥ ३३ ॥

राजा॑ । सिन्धू॑नाम् । पवते । पतिः॑ । दिवः । ऋतस्य॑ । याति । पथिऽभिः॑ । कनि॑क्रदत् ।
सहस्र॑ऽधारः । परि॑ । सिच्यते । हरिः॑ । पुनानः । वाच॑म् । जनय॑न् । उप॑ऽवसुः ॥ ३३ ॥

वेङ्कट॰ सिन्धूनाम्[6] राजा पवते । दिवः पतिः यज्ञस्य याति मार्गैः शब्दं कुर्वन् । बहुधारः परि सिच्यते हरिः पूयमानः वाचम् जनयन् उपगतधनः ॥ ३३ ॥

पव॑मान मह्यर्णो वि धा॑वसि सूरो न चित्रो अव्य॑यानि पव्य॑या ।
गभ॑स्तिपूतो नृभिरद्रि॑भिः सुतो महे वाजा॑य धन्या॑य धन्वसि ॥ ३४ ॥

पव॑मान । महि॑ । अर्णः॑ । वि । धावसि । सूरः॑ । न । चित्रः । अव्य॑यानि । पव्य॑या ।
गभ॑स्तिऽपूतः । नृऽभिः॑ । अद्रि॑ऽभिः । सुतः । महे । वाजा॑य । धन्या॑य । धन्वसि ॥ ३४ ॥

वेङ्कट॰ पवमान! महद् उदकम् वि धावसि सूर्य इव [7]चायनीय अविमयानि[7] पवित्राणि । बाहुपूत[8] ऋत्विग्भिः ग्रावभिश्च अभिषुत महते सङ्ग्रामाय धनहिताय गच्छसि ॥ ३४ ॥

---

१. यच्छते वि॰, यच्छति अ॰ गच्छन्ति वि॰. २-२. अविपालमविमयं वि॰; अतिवालमविमयं अ॰. ३. नास्ति वि॰ अ॰. ४. प्रकाशा॰ वि॰ अ॰. ५. °जायान वि॰ अ॰; °जानयान् वि॰. ६. नास्ति वि॰. ७-७. पावनीयो विमयमिव वि॰ अ॰. ८. बहुपू॰ वि॰.

इषमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि श्येनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।
इन्द्राय मद्वा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान । अभि । अर्षसि । श्येनः । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।
इन्द्राय । मद्वा । मद्यः । मदः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपऽमः । विऽचक्षणः ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् पवमान ! अभि क्षरसि । श्येनः इव कुलायेषु कलशेषु सीदसि । इन्द्राय मदकरः मदहेतुः मदः अभिषुतः द्युलोकस्य उपमीयमानः विष्टम्भः विद्रष्टा । 'स्थूणेव जनाँ उपमित्' (ऋ १,५९,१) इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः[1] ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।
अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपःऽचितम् ।
अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृऽचक्षसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० सप्त स्वयं[2] सरन्त्यः अभि गच्छन्ति नद्यः[3] शिशुम् नवम्[4] जायमानम्[5] जयशीलम्[6] विपश्चितम् अपाम् मध्ये वर्तमानम् गन्धर्वम् दिवि भवम् नृणां द्रष्टारम् सोमम् सर्वस्य भुवनस्य विराजनार्थमिति ॥ ३६ ॥

ईशान इमा भुवनानि वीयसे युजान इन्दो हरितः सुपर्ण्यः ।
तास्ते क्षरन्तु मधुमद् घृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईयसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुऽपर्ण्यः ।
ताः । ते । क्षरन्तु । मधुऽमत् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० ईश्वरो भवन् इमानि भुवनानि मध्येन गच्छसि योजयन् इन्दो ! रथे अश्वाः सुपतनाः । ता तव स्वभूता क्षरन्तु मधुमत् घृतम् पयः च । तव कर्माणि सोम ! तिष्ठन्तु मनुष्याः ॥ ३७ ॥

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पवमान वृषभ ता वि धावसि ।
स नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवद् वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

---

१. गनाम् मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. स्वरं वि[1]. ४. 'धः स्तुति वि[1] अ[1]. ५. नवां वि[1] अ[1]. ६. जायमानं वि[1] अ[1]; जनयमानं वि[1]. ७. जनयशील वि[1].

त्वम् । नृऽचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पर्वमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।
सः । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

वेङ्कट० त्वम् नृणां द्रष्टा भवसि [1]सर्वेषु भुवनेषु सोम[1]। पवमान! †वृषभ! ता अप† च वि धावसि । स नः ‡ पवस्व वसुहिरण्ययुक्तं धनम् । वयम् स्याम भुवनेषु पृथु जीवितुं प्रभव[2] ॥ ३८ ॥

गोविद् पवस्व वसुविद्धिरण्यविद् रेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।
त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित् तं त्वा विप्रा उप गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतःऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।
त्वम् । सुऽवीरः । असि । सोम । विश्वऽवित् । तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । आसते ॥

वेङ्कट० गवादीनां[3] वेत्ता[3] पवस्व रेतसो धाता ओषधीनाम् इन्दो! त्वम् उदकेषु आश्रितः । त्वम् सुवीरः असि सोम! सर्वस्य दाता । तम् त्वाम् इमे विप्राः स्तुत्या उप आसते ॥ ३९ ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वननां अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।
राजा पवित्ररथो वाजमारुहत् सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिस्थिपत् । अपः । वसानः । महिषः । वि । गाहते ।
राजा । पवित्रऽरथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रऽभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

वेङ्कट० उत् स्थापयति मध्व ऊर्मिः [4]वननीया वाच[4]। उदकं नि आच्छादयत् महान् सन् वि गाहते । राजा पवित्ररथः सोमः सङ्ग्रामम् आ रोहति । बहुधारः जयति च[1] महद् अन्नम् ॥ ४० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः[5] ॥

स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि ।
ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्दविन्द्रमस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

सः । भन्दनाः । उत् । इयर्ति । प्रजाऽवतीः । विश्वऽआयुः । विश्वाः । सुऽभराः । अहःऽदिवि ।
ब्रह्म । प्रजाऽवत् । रयिम् । अश्वऽपस्त्यम् । पीतः । इन्दो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचतात् ॥

1-1. नास्ति वि[1]. † † इता अप मूको. ‡ न मूको. 1. नास्ति वि[1]. 2. नास्ति मूको. 4-4. वननीया वाचा वि[1]. 5-5 नास्ति मूको.

वेङ्कट० [1]सः स्तुतीः[1] प्रेरयति प्रजाभिः स्तोतृभिर्युक्ताः सर्वस्य गन्ता सर्गाः[2] [3]सुष्ठु ह्रियमाणाः[3] अहोरात्रयोः । अन्नम् प्रजायुक्तम् रयिम् च व्याप्तगृहम् पीतः त्वम् इन्द्रेण इन्दो । तम् इन्द्रम् अस्मभ्यम् याचतात्[4] ॥ ४१ ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु द्युभिः ।
द्वा जना यातयन्नन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यतः । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । द्युऽभिः ।
द्वा । जना । यातयन् । अन्तः । ईयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तरि ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० सः मुखे अह्नाम् [5]हरिः कान्तः[5] मदः अनु प्र ज्ञापयते मनुष्याणाम् चेतसा दीप्तिभिः । द्वौ जनौ दैव्यं[6] मनुष्यं च कार्येषु प्रेरयन् द्यावापृथिव्योः[7] अन्तः[8] गच्छति । सोऽयं नरैः शंसनीयम् दैव्यम्[9] च रयिं धारके यजमाने प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।
सिन्धोः । उत्ऽश्वासे । पतयन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् । आसु । गृभ्णते ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० सोमम् अञ्जन्, विविधं च अञ्जते, सह च अञ्जते । [10]गोभिः श्रीणन्तीत्यर्थः[10] । तं देवाः कर्तारं सोमम् आस्वादयन्ति, मधुरेण च गव्येन अभि अञ्जते । सिन्धोः समुच्छ्रिते देशे गच्छन्तम् सेक्तारम् हिरण्येन सह पुनन्तः द्रष्टारं सोमम् आसु वसतीवरीषु गृह्णन्ति ॥ ४३ ॥

विपश्चिते पवमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्षति ।
अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचमत्यो न क्रीळन्नसरद्वृषा हरिः ॥ ४४ ॥

विपःऽचिते । पवमानाय । गायत । मही । न । धारा । अति । अन्धः । अर्षति ।
अहिः । न । जूर्णाम् । अति । सर्पति । त्वचम् । अत्यः । न । क्रीळन् । असरत् । वृषा । हरिः ॥

वेङ्कट० मेधाविने[11] पवमानाय स्तुतिम् उच्चारयत । महती इव वर्षधारा अति गच्छति अन्नं सोमात्मकम् । सोऽयं सोम पवित्रम् अति सर्पति, यथा जीर्णाम् त्वचम् [12]अहिः अतिसर्पति[12] । अश्वः इव क्रीळन्[13] सरति वृषा हरितवर्णः ॥ ४४ ॥

१-१. नास्ति वि[3] अ[1]. २. सर्ग वि[1], सर्गा वि[3] अ[1]. ३-३. सुष्ठुह्रियमाणाम् वि[3] अ[1]. ४. याचतात् वि[1]; याचतत् वि[3] अ[1]. ५-५. हरिकान्तो वि[1]; हरिकान्तो अ[1]. ६. दैव्य वि[3]; दैव्य अ[1]. ७. 'पिव्यो वि[3] अ[1]. ८. सुद्दिशम् वि[3] अ[1]. ९. दैव्यम् वि[3] अ[1]. १०-१०. गोभिश्री° वि[1]; गोभिः श्रीणासीत्यर्थः वि[3] अ[1]. ११. मेधाविनो मूको. १२-१२. अभिरन्तिसरति वि[1]; अभिसर्पतिरेति अ[1]; अरतिसर्पति वि[3]. १३. क्रीळन् वि[3] अ[1]

अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः ।
हरिर्घृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्यः ॥ ४५ ॥

अग्रेऽगः । राजा । अप्यः । तविष्यते । विऽमानः । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पितः ।
हरिः । घृतऽस्नुः । सुऽदृशीकः । अर्णवः । ज्योतिःऽरथः । पवते । राये । ओक्यः ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० अग्रे गच्छन् राजा अप्सु संस्कृतः तविष्यते वर्धिष्यते पूर्वपक्षेषु विनिर्माता दिवसानाम् उदकेषु अर्पितः । हरितवर्णः प्रसृतघृतः[1] शोभनदर्शनः उदकवान् ज्योतीरथः पवते धनार्थम् गृहहितः ॥ ४५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये विंशो वर्गः[2] ॥

अस्मर्जि स्कम्भो दिव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्षति ।
अंशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भः । दिवः । उत्ऽयतः । मदः । परि । त्रिऽधातुः । भुवनानि । अर्षति ।
अंशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्नतम् । गिरा । यदि । निःऽनिर्जम् । ऋग्मिणः । ययुः ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० सृज्यते स्कम्भयिता द्युलोकस्य उद्यतः सोमः । परि गच्छति त्रिधातुः सोमः भुवनानि[3] । द्रोणकलशः आधवनीयः[4] पूतभृदिति धातवः । तमिमम् अंशुम् लिहन्ति स्तोतारः शब्दायमानम् । स्तुत्या यदि एनम्[5] निर्णिकम् स्तोतारः ऋत्विजः गच्छन्ति, लिहन्ति तदा यजमानास्तमिति ॥ ४६ ॥

प्र ते धारा अत्यण्वानि मेष्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।
यद्गोभिरिन्दो चम्वोः समज्यस आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धाराः । अति । अण्वानि । मेष्यः । पुनानस्य । सम्ऽयतः । यन्ति । रंहयः ।
यत् । गोभिः । इन्दो इति । चम्वोः । सम्ऽअज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० प्र यन्ति गच्छन्ति तव धाराः 'मेष्यः अवेः'[6] सूक्ष्माणि लोमानि पूयमानस्य संगृह्यमाणस्य रंहणशीलाः[7] । यदा उदकैः इन्दो! त्वम् अधिषवणफलकयोः आभिमुख्येन समज्यसे, स तत्र सीदसि सूयमानः त्वम् सोम! कलशेषु ॥ ४७ ॥

पवस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम् ।
जहि विश्वान् रक्षस इन्दो अत्रिणो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

1. प्रसृतघृत वि° अ°, प्रसृत वि°. 2-2. नास्ति मूको. 3. भुवनानि मूको. 4. ° न ति वि° अ°; भ° भव° वि°. 5. एन मूको. 6-6. म वा वि°; मष्याये वि° अ°. 7. रंहशीला वि°.

पर्वस्व । सोम । क्रतुऽवित् । नः । उक्थ्यः । अव्ये । वारे । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्दो इति । अत्रिणः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥४८॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! कर्मणो लम्भयिता अस्माकम् प्रशस्य । पवित्रे परि क्षर प्रियम् मधु । जहि विद्वान् राक्षसान् इन्दो! अदनशीलान् ॥ ४८ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकविंशो वर्गः' ॥

[८७]

'उशना काव्य ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । सीद । नृऽभिः । पुनानः । अभि । वाजम् । अर्ष ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० उशना । प्र द्रव शीघ्रम्, परि नि सीद च द्रोणकलशम् नृभिः पूयमानः, अभि अर्ष संग्रामम् । अश्वम् इव त्वा बलिनम् मर्जयन्तः यज्ञ प्रति नयन्ति अङ्गुलीभिः ॥ १ ॥

स्वायुधः पवते देव इन्दुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।
पिता देवानां जनिता सुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्दुः । अशस्तिऽहा । वृजनम् । रक्षमाणः ।
पिता । देवानाम् । जनिता । सुऽदक्षः । विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनायुधः पवते देवः इन्दुः रक्षोहा यजमानानामुपद्रवम् रक्षमाणः पालयिता जनकः देवानाम् सुबलः धारयिता दिवः धारकः च पृथिव्याः ॥ २ ॥

ऋषिर्विप्रः पुरएता जनानामृभुर्धीर उशना काव्येन ।
स चिद्विवेद निहितं यदासामपीच्यं गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःऽएता । जनानाम् । ऋभुः । धीरः । उशना । काव्येन ।
सः । चित् । विवेद । निऽहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥३॥

वेङ्कट० द्रष्टा मेधावी पुरएता जनानाम् महान् धीरः अयम् उशना कवित्वेन । स अयं लभते

१-१. नास्ति मूको. २. तु. निघ २,५. अङ्गुलिभिः अ'. ३. पालयिता वि' अ'. ४. दृ° वि', दृष्ट अ'; दृष्ट वि'.

निहितम् यत् आसाम् गवाम् अन्तर्हितम् गुहाम् उदक पयोरक्षणमिति ॥ ३ ॥

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।
सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एष । स्यः । ते । मधुऽमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षारिति ।
सहस्रऽसाः । शतऽसाः । भूरिऽदावा । शश्वत्ऽतमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स[1] एष तुभ्यम् मधुमान् इन्द्र! सोम वृषा वृष्णे[2] परि क्षरति पवित्रे। सहस्रस्य दाता शतस्य च अपि च भूरेर्दाता नित्यम् यज्ञम् आ तिष्ठति वस्वानिति[1] ॥ ४ ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।
पवित्रेभिः पवमाना असृग्रञ्छ्रवस्यवो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।
पवित्रेभिः । पवमानाः । असृग्रन् । श्रवस्यवः । न । पृतनाजः । अत्याः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः सृज्यन्ते गव्यानि[4] सहस्राणि महते[5] बलाय अमृतत्वाय च अन्नान्यभिराणि लक्षीकृत्य पवित्रैः पूयमानाः अन्नकामाः इव सेनाया जेतारः अश्वाः ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः[6] ॥

परि हि ष्मा पुरुहूतो जनानां विश्वासरद्भोजना पूयमानः ।
अथा भर श्येनभृत प्रयांसि रयिं तुञ्जानो अभि वाजमर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । स्म । पुरुऽहूतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमानः ।
अथ । आ । भर । श्येनऽभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुञ्जानः । अभि । वाजम् । अर्ष ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि असरत् हि स्म बहुभिराहूतः[7] जनानाम् विश्वानि भोजनानि पूयमानः । सम्प्रति च 'आ हर[8] हे 'दिव श्येनेनाहृत[9] सोम[8]। अन्नानि रयिम् प्रयच्छन् अभि गच्छ संग्रामम् ॥ ६ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावदर्वा ।
तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति वि[१]. २. वृष्णे वि[२] अ[१], वृषेण्य वि[१]. ३. °तिष्ठते अ[१]. ४. गव्यानि मूको. ५-५. °सामगमयद्गते मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७. बहुमिता वि[१]. ८-८. नाहर वि[१] अ[१]. ९-९. दिवश्येनानाः° वि[१] अ[१].

एष । सुवान । परि । सोम॑ । पुवित्रे॑ । सर्गः॑ । न । सृष्ट । अदधावत् । अर्वा॑ ।
तिग्मे इति॑ । शिशान । महिष । न । शृङ्गे इति॑ । गा । गव्यन् । अभि । शूर॑ । न । सत्वा॑ ॥७॥

वेङ्कट० एष सूयमान[1] परि धावति सोम पवित्रे अश्व इव विसृष्ट गमनशील । [2]तिग्मे शृङ्गे[2] तीक्ष्णीकुर्वन् महिष इव गा इच्छंश्च शूर इव अभि गच्छति युद्ध[3] सदनशील ॥ ७ ॥

एषा य॑यौ पर॒माद॒न्तरद्रे॒ः कूचि॑त् स॒तीरू॒र्वे गा वि॑वेद ।
दि॒वो न वि॒द्युत् स्त॒नय॑न्त्य॒भ्रैः सोम॑स्य ते पवत इन्द्र॒ धारा॑ ॥ ८ ॥

एषा । आ । य॒यौ॒ । प॒रमात् । अ॒न्त । अद्रे॑ । कूऽचि॑त् । स॒ती । ऊ॒र्वे । गा । वि॒वे॒द॒ ।
दि॒व । न । वि॒ऽद्युत् । स्त॒नय॑न्ती । अ॒भ्रै । सोम॑स्य । ते॒ । प॒व॒ते॒ । इ॒न्द्र॒ । धारा॑ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषा आ जगाम उच्छ्रितात्स्थानात् । अपि च पणीनाम्[4] अद्रे अन्त कूचित्[5] कुहचित् गूढे देशे वर्तमाना ऊर्वे[6] गा लब्धवती । यत्र पणिभिरपहृता गावो निहिता तद् ऊर्वम् । दिव इव विद्युत् स्तनितशब्द[7] कुर्वती[8] अभ्रै उत्पादिता सोमस्य ते पवते [9]इन्द्र! धारा पानाय[9] ॥ ८ ॥

उ॒त स्म॑ रा॒शिं परि॑ यासि॒ गोना॒मिन्द्रे॑ण सोम स॒रथं॑ पुना॒नः ।
पू॒र्वीरिषो॑ बृह॒तीर्जी॑रदानो॒ शिक्षा॑ शचीव॒स्तव॒ ता उ॑पस्तुत् ॥ ९ ॥

उ॒त । स्म॒ । रा॒शिम् । परि॑ । या॒सि॒ । गोना॑म् । इन्द्रे॑ण । सोम॒ । स॒ऽरथ॑म् । पु॒ना॒न ।
पू॒र्वी । इष॑ । बृ॒ह॒ती । जीर॑दानो॒ इति॑ जीरऽदानो । शिक्ष॑ । श॒ची॒ऽव॒ । तव॑ । ता । उ॒प॒ऽस्तु॒त् ॥९॥

वेङ्कट० अपि च खलु सङ्घम् परि गच्छसि गवाम् इन्द्रेण सोम! एक रथमास्थाय पूयमान । बहूनि अन्नानि बृहन्ति[10] क्षिप्रदान! प्रयच्छ प्रज्ञावन्! [11]तव तानि उपस्तूयमान[11] त्वमिति ॥ ९ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वर्ग[12] ॥

[८८]

[11]उशना काव्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द[11] ।

अ॒यं सोम॑ इन्द्र॒ तुभ्यं॑ सुन्वे॒ तुभ्यं॑ पवते॒ त्वम॑स्य पाहि ।
त्वं ह॒ यं च॑कृ॒षे त्वं व॑वृ॒ष इन्दुं॒ मदा॑य॒ युज्या॑य॒ सोम॑म् ॥ १ ॥

---

१ °न परिगच्छति भ'. २-२. तिग्मशृङ्गे मूको. ३ नास्ति वि'. ४. वणिनाम् मूको. ५. कचित् भ', ६ ऊर्वे वि'; ऊर्वो वि' भ'. ७ स्तनितशब्द' वि' भ'. ८. कुर्वन्ती वि'', कुर्वन्ति भ'. ९ ९ इन्द्रपानाय वि'. १०. इन्दि वि'', बहति भ', वहति वि'. ११-११. त पदानु° वि' भ'; त पवन्तु° वि'. १२ १२. नास्ति मूको.

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।
त्वम् । ह । यम् । चकृषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः इन्द्र! तुभ्यम् अभिषूयते, तुभ्यम् एव पवते, त्वम् एव अमुं पिब । त्वम् खलु यम् कृतवानसि, यं वा त्वम् वृतवानसि दीप्तं मदाय सहायाय, सोमम् तं पिबेति ॥ १ ॥

स ईं रथो न भुरिषाळयोजि महः पुरूणि सातये वसूनि ।
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्षाता वन ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भुरिषाट् । अयोजि । महः । पुरूणि । सातये । वसूनि ।
आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वःऽसाता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः अयम् रथः इव युज्यते भूरेर्भारस्य सोढा महान् बहूनि धनानि दातुम् । अनन्तरमेव एनं सर्वाणि मनुष्यजातानि[1] युद्धे वननीये उन्मुखानि सङ्गच्छन्तीति ॥ २ ॥

वायुर्न यो नियुत्वाँ इष्टयामा नासत्येव हव आ शंभविष्ठः ।
विश्ववारो द्रविणोदाइव त्मन् पूषेव धीजवनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वान् । इष्टऽयामा । नासत्याऽइव । हवे । आ । शम्ऽभविष्ठः ।
विश्वऽवारः । द्रविणोदाःऽइव । त्मन् । पूषाऽइव । धीऽजवनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वायुः इव यः नियुत्वान् । नियुतो वायोरश्वाः[2] । अभिलषितागमनः अश्विनौ इव च आह्वाने अत्यन्तं सुखस्य भावयिता विश्वैर्वरणीयः द्रविणोदाः इव आत्मनि मत्तत्वं भवसि, स त्वम् पूषा इव कर्मणां प्रवर्तयिता भवसि सोम! ॥ ३ ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पूर्भित् ।
पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पुःऽभित् ।
पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिऽनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः इव यः महान्ति कर्माणि तात्च्छील्येन करोषि, स त्वम् हन्ता वृत्राणाम् भवसि सोम! पुरां भेत्ता[3] । हन्ता अश्वः[4] इव [5]त्वम् अहिनाम्नाम्[5] भवसि । यो नाम कश्चिदाहन्ता[2] भवति[6] । हन्ता भवसि विश्वस्य सोम! दस्योः ॥ ४ ॥

---

१. °ज्याः° वि°. २. मवो भस्वाः वि°; वायो भस्वाः वि° अ°. ३. भेत्ता वि°; भोत्ता अ°. ४. द्र. निघ १,१४. ५-५. महिनां वि° अ°; त्वं महीनाम्नां वि°. ६. भवसि वि° अ°.

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाजांसि कृणुते नदीषु ।
जनो न युध्वा महत उपब्दिरियर्ति सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु ।
जनः । न । युध्वा । महतः । उपब्दिः । इयर्ति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः इव यः अरण्ये वि-सृज्यमानः अनायासेन बलानि कुरुते नदीषु अन्तरिक्ष्यासु ।
जनः इव युद्धस्य कर्ता महतः शत्रोः शब्दापयिता प्रेरयति सोमः[1] पवमानः ऊर्मिम्[2] ॥ ५ ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।
वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशाँ असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्या । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रऽवर्षाः ।
वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः [3]अति गच्छन्ति[3] वालानि अविमयानि दिव्यानि इव उदकानि अभ्रैर्वृष्यमाणानि ।
अनायासेन समुद्रम् नद्यः इव नीचीनाग्राः सुताः कलशान् अभि सृजन्ति गच्छन्तीति ॥ ६ ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिशस्ता दिव्या यथा विट् ।
आपो न मक्षू सुमतिर्भवा नः सहस्राप्साः पृतनाषाण्न यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिऽशस्ता । दिव्या । यथा । विट् ।
आपः । न । मक्षु । सुऽमतिः । भव । नः । सहस्रऽअप्साः । पृतनाषाट् । न । यज्ञः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [4]वेगवान् मारुतम् इव[4] शर्धः पवस्व, अनिन्दिताः दिव्या[5] यथा विट् पवते । [6]मरुतो वै
देवानां विशः[6] (तै २,२,५,७) इति ब्राह्मणम् । न च तां निन्दन्ति केचन । आपः इव
क्षिप्रं पवमानस्त्वम् अस्माकम् सुमतिः भव बहुरूपः पृतनानामभिभविता इन्द्रः इव[7] यष्टव्य. ॥७॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।
शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम ।
शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ८ ॥

१. सोम मूको. २. ऊर्मी वि[1] अ[1]. ३-३. "गच्छति वि[1] अ[1]; अभिगच्छति वि[2]. ४-४. वेग स्वामा ... वि[2] अ[1]. ५. शुद्धिम् वि[2] अ[2]. ६-६. देवानामपि वि[2] अ[1]; देव विश वि[2]. ७. नास्ति अ[1].

वेङ्कट० इव गतेति (ऋ १,९१,३ इ०) ॥ ८ ॥

[१]इति सप्तमाष्टके तृतीयाऽध्याये चतुर्विंशो वर्गः[१] ॥

[८९]

[१]उशना काव्य ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[१] ।

प्रो स्य वह्निः पथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः ।
सहस्रधारो असदन्न्य१स्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्यः । वह्निः । पथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रऽधारः । असदत् । नि । अस्मे इति । मातुः । उपऽस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते स एव वोढा मार्गैः[२] । दिवः इव वृष्टिः पवमानः क्षरति[१] । सोऽयं बहुधारः अस्मासु नि षीदति[४] । पृथिव्याश्च उपस्थे वने द्रोणकलशे च आ सीदतु सोमः ॥ १ ॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वास ऋतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम् ।
अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजूतो दुह ईं पिता दुह ईं पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । अवसिष्ट । वासः । ऋतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।
अप्ऽसु । द्रप्सः । ववृधे । श्येनऽजूतः । दुहे । ईम् । पिता । दुहे । ईम् । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० "राजा सिन्धूनाम्"[५] आच्छादयति वासः अयनम् । यज्ञस्य नावम् ऋजुतमाम् आ रोहति । सोऽयम् द्रप्सः वसतीवरीषु वर्धते । श्येनेन दिवः आहृतः तमिमम् पितुः द्युलोकाद् जातम् सः पिता दोग्धि अभिमतं रसमिति ॥ २ ॥

सिंहं नसन्त मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।
शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नसन्त । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुषम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।
शूरः । युत्ऽसु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सिंहसदृशम् एनं प्राप्नुवन्ति उदकस्य गन्तारम्[६] हरितवर्णम् आरोचमानम् अस्य दिवः पतिम् । सोऽयं शूरः युद्धेषु मुख्यः सन् 'क्व गताः पणिभिरपहृता गावः' इति पृच्छते[७] । अस्य तेजसा परि रक्षति उक्षा इन्द्रः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. मार्गैः वि अ[१]. ३. °रति वि[१] अ[१]. ४. °दतु वि. ५-५. नास्ति वि[१] अ. ६. °न्तार वि[१] अ[१]. ७. पृच्छ° मूको.

मधुंपृष्ठं घोरमुयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋष्वम् ।
स्वसार ईं जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुऽपृष्ठम् । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुऽचक्रे । ऋष्वम् ।
स्वसार । ईम् । जामय । मर्जयन्ति । सऽनाभय । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मधुयुक्तपृष्ठम् घोरम् गमनशीलम् अश्वम् रथे युञ्जन्ति महाचक्रे दर्शनीयम् । तमिमम् एकस्मात् पाणेरुत्पन्ना अङ्गुलय मर्जयन्ति । [1]तदेवाह — अङ्गुल्यो बलिन सोमं बलिन कुर्वन्तीति[1] ॥ ४ ॥

चतस्र ईं घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।
ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ईं विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्र । ईम् । घृतऽदुह । सचन्ते । समाने । अन्त । धरुणे । निऽसत्ता. ।
ता । ईम् । अर्षन्ति । नमसा । पुनाना । ता । ईम् । विश्वत । परि । सन्ति । पूर्वी ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [2]चतस्र एन घृतस्य दोग्ध्यो गाव.† सेवन्ते समाने धारकेऽन्तरिक्षे अन्त निषण्णा । ता एन गच्छन्ति हविषा शोधयन्त्य । ता एन सर्वत परि भवन्ति प्रजा ‡[2] ॥ ५ ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।
असत् त उत्सो गृणते नियुत्वान् मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विऽस्तम्भ । दिव । धरुण । पृथिव्या । विश्वा । उत । क्षितय । हस्ते । अस्य ।
असत् । ते । उत्स । गृणते । नियुत्वान् । मध्व । अंशु । पवते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [3]सोमो दिव विष्टभ्नाति, धारयति च पृथिवीम्, सर्वा अपि च प्रजा ‡अस्य हस्ते‡ भवन्ति[3] । सोऽस्य भवति तुभ्यम् उत्स स्तुवते अश्ववान । उत्स उत्सरणस्यस्मात्[4] कामा[5] इति । सोऽयम् मध्व[6] रस[7] पवते इन्द्रियं जनयितुम् । 'अंशु शमष्टमात्रो भवति' इति यास्क (२,५) ॥ ६ ॥

वन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।
शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवात । अभि । देवऽवीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रऽहा । पवस्व ।
शग्धि । मह । पुरुऽचन्द्रस्य । राय । सुऽवीर्यस्य । पतय । स्याम ॥ ७ ॥

1-1. नास्ति वि[1] 2-2. नास्ति वि[1] † गाव मूको. ‡ प्रजा मूको 3-3. नास्ति वि[1]. ‡-‡ अस्मद्वन्ते मूको ४ उत्सरत्स्वस्मत् अ[1], "उत्सस्मात् वि[1][4]. ५ कामान् वि[1] अ[1]. ६. मद्यो वि[1]; मध्य अ, मद्ये वि[1]. ७ रस वि[1]

वेङ्कट० सम्मजन् शत्रुभिरनभिगत अभि गच्छ यज्ञम् । इन्द्राय सोम ! वृत्रहा पवस्व[2] । देहि महद्
बहुभिः स्पृहणीयं धनम् । सुवीर्यस्य धनस्य वयम् पतयः स्याम इति ॥ ७ ॥

[3]इति सप्तमाष्टमे तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[3] ॥

[९०]

[1]वसिष्ठो मैत्रावरुणिर्ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सनिष्यन्नयासीत् ।
इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्योः । रथः । न । वाजम् । सनिष्यन् । अयासीत् ।
इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । सम्ऽशिशानः । विश्वा । वसु । हस्तयोः । आऽदधानः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसिष्ठः । प्र गच्छति प्रेर्यमाणः जनयिता द्यावापृथिव्योः[4] रथ इव युद्धम् सनिष्यन्, इन्द्रम् गच्छन्, आयुधानि च तीक्ष्णीकुर्वन्, विश्वानि च धनानि स्तोतॄणाम् हस्तयोः आदधानः ॥ १ ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गूषाणामवावशन्त वाणीः ।
वना वसानो वरुणो न सिन्धून्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । आङ्गूषाणाम् । अवावशन्त । वाणीः ।
वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधाः । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि कामयन्ते त्रिपृष्ठम् त्रिषवणम् वृषणम् अन्नस्य दातारम् स्तोतॄणाम् स्तुतयः । उदकानि आच्छादयन् वरुणः इव सिन्धून् विविधं प्रयच्छति[5] रत्नानां दाता वरणीयानि धनानि ॥ २ ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि ।
तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वषाळ्हः साह्वान्पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरऽग्रामः । सर्वऽवीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।
तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रऽधन्वा । समत्ऽसु । अषाळ्हः । सह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शूराणां[6] वीराणां सङ्घो यस्य विद्यते सः शूरग्रामः । सर्वे वीराश्च अस्य भवन्ति । सहस्वान् जेता पवस्व सम्भक्ता शत्रुधनानि तिग्मायुध क्षिप्रधनुष्क युद्धेषु असोढा अभिभवन् सेनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।
अपः सिषासन्नुषसः स्व१र्गाः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

1. पवस्वद्रवान संब° वि°. 2. नास्ति वि°. 3-3. नास्ति मूको. 4. °व्यौ वि° अ°. 5. प्रयाः वि° अ°. 6. शूरो मूको.

उरुऽगव्यूति । अभयानि । कृण्वन् । समीचीने इति सम्ऽईचीने । आ । पवस्व । पुरन्धी इति पुरम्ऽधी ।
अप । सिसासन् । उषसः । स्वः । गाः । सम् । चिक्रदः । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥४॥

वेङ्कट० विस्तीर्णमार्गो अभयानि स्तोतॄणाम् कृण्वन्[1] सङ्गते च द्यावापृथिव्यौ कुर्वन् आ पवस्व । अन्तरिक्षम् सम्भक्तुमिच्छन् उषसम् आदित्यम् रश्मींश्च सम् क्रन्दस महान्ति अन्नानि अस्मभ्यम् इति ॥ ४ ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम् ।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान् मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्दो इति । पवमान । विष्णुम् ।
मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्दो इति । मदाय ॥

वेङ्कट० तर्पय वरुणादीनिति[2] ॥ ५ ॥

एवा राजेव क्रतुमाँ अमेन विश्वा घनिघ्नद् दुरिता पवस्व ।
इन्दो सूक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । क्रतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दुःऽइता । पवस्व ।
इन्दो इति । सुऽउक्ताय । वचसे । वयः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवम् राजा इव कर्मवान् बलेन विश्वानि दुरितानि विनाशयन् पवस्व । इन्दो! सूक्ताय अस्माकम् वचसे सत्क्रियार्थम् अन्न धेहि । यूयम् इति गतम्[3] (ऋ ७,६७,१०,६८,९ प्रभृ) ।

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः'[4] ॥

व्याख्यत्तृतीयमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
कुण्डिनस्य कुले जाता माताऽभूद्यस्य सुन्दरी ॥ ६ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

—❦—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

---

१. कुर्वन् मूको. २. °वरुणादीं मूको ३. नास्ति वि अ. ४-४ नास्ति मूको

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

‘असर्जि वक्वा रथ्ये’ इति व्याचिख्यासति माधवः ।
अथाश्वोपधिपर्यन्ते[1] वाच्य देवगणे वदन् ॥ १ ॥

अथाकृतिर्दधिक्रावा दिवि देवोऽस्ति कश्चन ।
ततोऽश्वाः प्रादुरभवंस्तत्त्वमारोप्य[2] ते स्तुताः ॥ २ ॥

ऋषेर्गृत्समदस्याग्र आसीदिन्द्रः कपिञ्जलः ।
तुष्टाव तमृषिर्ज्ञात्वा स सूक्ताभ्याम् ‘कनिक्रदत्’[3] ॥ ३ ॥

मण्डूकानामथाक्षाणां सन्ति ग्राव्णां च[4] देवताः ।
‘यो वः सेनानीर्महतः’[5], ‘‘प्र वो ग्रावाणः सविता’’†[6] ॥ ४ ॥

स्तूयन्तेऽचेतना केचिदिह देवैरधिष्ठिताः ।
शकुनिर्द्रुघणश्चेति तत्र विद्धि निदर्शनम् ॥ ५ ॥

स्तूयन्ते यज्ञसंयोगादपि चान्ये रथादयः ।
अथापि युद्धसंयोगाद् रथादीनां स्तुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

‘अहावनंदता हते’[7], ‘ओषधयः समवदन्त’[8] ।
इत्यपामोषधीनां च [9]देवता सम्प्रदर्शिताः[9] ॥ ७ ॥

अग्न्यादयः सन्निहिताः सर्वदा लौकिकेष्वपि ।
यमेन यम्या संवादे[10] सोऽयमर्थ उदीरितः ॥ ८ ॥

न सर्वे चेतना देवा नापि सर्वे अचेतनाः ।
इति वादैर्विजानीमो मन्त्रब्राह्मणगोचरैः ॥ ९ ॥

इतिहासपुराणैश्च देवतात्वेन दर्शिताः ।
तानाहुश्चेतनान् देवान् भवन्त्यन्ये[11] त्वचेतनाः ॥ १० ॥

---

१. मश्वाधोषधि° वि[1] अ[1], वेंकर्म[1]. २. ‘स्तत्वमा’ वि[1] अ[2]; °स्तत्वाना° वि[2]. ३. ऋ २,४२,१. ४. ग्राव्णा अ अ[2]. ५. ऋ १०,३४,१२ ६-६. सोमो ग्रावाण ऋत्व. वि[2] अ[2]. † ऋ १०,१७५,१. ७. शौ ३,१३,१. ८. ऋ १०,९७,२२. ९-९. °वता नर्शिता वि[2] अ[2]. १०. सम्पाने वि[1] अ[2]. ११. भवन्त्वन्ये वि[1] अ[2]

अत्र वाजसनेयकम्—“न वा अत्र देवताऽस्त्यनुयाजेषु[1] देव यद्धि इति ‘तत्र नाग्निर्नेन्द्रो[2] न सोम’ (माश १,८,२,१५) इत्यादि। पठामश्च—

‘द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः।
रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः[3] सर्वदेहिनाम्’ ॥ (मनु ८,८७) इति[4] ॥

[९१]

[5]कश्यपो मारीच ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[4]।

असर्जि वक्वा रथ्ये यथाजौ धिया मनोता प्रथमो मनीषी।
दश स्वसारो अधि सानो अव्येऽजन्ति वह्निं सदनान्यच्छ ॥ १ ॥

असर्जि। वक्वा। रथ्ये। यथा। आजौ। धिया। मनोता। प्रथमः। मनीषी।
दश। स्वसारः। अधि। सानौ। अव्ये। अजन्ति। वह्निम्। सदनानि। अच्छ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कश्यपः। सृज्यते[6] शब्दायमानः, यथा रथार्हः सङ्ग्रामे रथः सृज्यते, अङ्गुल्या प्रथमः मनोता। यस्मिन् देवानां मनांसि प्रोतानि[7]। मांश दश अङ्गुल्यः अविमये अधि[8] समुच्छ्रित प्रेरयन्ति वोढारं सोमम् यज्ञगृहेष्विति ॥ १ ॥

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि सुवानो नहुष्येभिरिन्दुः।
प्र यो नृभिरमृतो मर्त्येभिर्मर्मृजानोऽविभिर्गोभिरद्भिः ॥ २ ॥

वीती। जनस्य। दिव्यस्य। कव्यैः। अधि। सुवानः। नहुष्येभिः। इन्दुः।
प्र। यः। नृऽभिः। अमृतः। मर्त्येभिः। मर्मृजानः। अविऽभिः। गोऽभिः। अत्ऽभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० भक्षणाय दैव्यस्य जनस्य कविभिः अधि गच्छति यः मनुष्यैः सूयमानः इन्दुः। प्र गच्छति[9] यः स्वयम् अमृतः नेतृभिः[10] मर्त्यैः[11] शोध्यमानः पवित्रैः अधिषवणचर्मणा वसतीवरीभिश्च ॥ २ ॥

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै पवमानो रुशदीर्ते पयो गोः।
सहस्रमृक्वा पथिभिर्वचोविदध्वस्मभिः सूरो अण्वं वि याति ॥ ३ ॥

वृषा। वृष्णे। रोरुवत्। अंशुः। अस्मै। पवमानः। रुशत्। ईर्ते। पयः। गोः।
सहस्रम्। ऋक्वा। पथिऽभिः। वचःऽवित्। अध्वस्मऽभिः। सूरः। अण्वम्। वि। याति ॥ ३ ॥

---

१ १. नो वा अनूयाजेष्वस्ति देवता वि° अ°. २ २. तन्नाग्निर्ने° वि° अ°. ३. वृत्तिज्ञा वि°. ४. नास्ति अ, पेंकुअ. ५-५. नास्ति मूको. ६. °ते मूको. ७. प्रेता° वि° अ°. ८. अपि मूको. ९. प्र° वि° अ°. १०. नास्ति मूको. ११. मर्त्ये वि° अ°.

वेङ्कट० वृषा इन्द्राय शब्दायमानः सोम अस्मै पूयमानः श्वेतम् गोपय गच्छति आशिरम् । बहुभिर्मार्गैः स्तोत्रवान् स्तुते ज्ञाता व्यसनवर्जिते सुवीर्ये सोम सूक्ष्मच्छिद्रं पवित्रम् अतीत्य[1] गच्छति ॥ ३ ॥

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द ऊर्णुहि वि वाजान् ।
वृश्चोपरिष्टात् तुजता वधेन ये अन्ति दूरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्दो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।
वृश्च । उपरिष्टात् । तुजता । वधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उपऽनायम् । एषाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विनाशय दृढान्यपि रक्षसां स्थानानि । पूयमानस्त्वम् इन्दो ! [2]वि ऊर्णुहि[2] अन्नानि । [3]वृश्च उपरिष्टात् हिंसकेन[3] आयुधेन ये अन्ति[4] दूराद् वा गच्छन्ति एषाम् राक्षसानाम् उपनेतारं स्वामिनम् इति ॥ ४ ॥

स प्रत्नवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्राचः ।
ये दुष्षहासो वनुषा बृहन्तस्ताँस्ते अश्याम पुरुकृत् पुरुक्षो ॥ ५ ॥

स । प्रत्नऽवत् । नव्यसे । विश्वऽवार । सुऽउक्ताय । पथः । कृणुहि । प्राचः ।
ये । दुःऽसहासः । वनुषा । बृहन्तः । तान् । ते । अश्याम । पुरुऽकृत् । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥

वेङ्कट० स पुराणाय इव नवतराय विश्वैर्वरणीय[5] कुरु प्राचीनान्[6] मार्गान्[7] मह्यमपि शोभन स्तुतिकाय । ये सोढुमशक्या रक्षसा[8] हिंसया युक्ता महान्तः, [9]तान् स्वकीयान्[9] अस्मान् वयम् अश्याम यज्ञे हे बहुकर्मन् ! बहुशब्द[10] ॥ ५ ॥

एवा पुनानो अपः स्वर्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि ।
शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतींषि सोम ज्योङ्नः सूर्यं दृशये रिरीहि ॥ ६ ॥

एव । पुनानः । अपः । स्वः । गाः । अस्मभ्यम् । तोका । तनयानि । भूरि ।
शम् । नः । क्षेत्रम् । उरु । ज्योतींषि । सोम । ज्योक् । नः । सूर्यम् । दृशये । रिरीहि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एव पूयमान सोम ! त्वम् अस्मभ्यम् प्रयच्छ अन्तरिक्षम् दिवम्[11] पृथिवीम् पुत्रान् पौत्रांश्च बहून् सुखकरम् क्षेत्रम्[12] विस्तीर्णानि च[13] ज्योतींषि चिरं द्रष्टुम् सूर्यम् च ॥ ६ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमो वर्गः[13] ॥

---

१. अधीत्य वि॰ अ॰. २ ग्रन्थितम् वि॰ अ॰ ३-३ विश्चोपरिष्टाद्धिंसकेन मूको ४ अन्तिको वि॰ अ॰. ५ श्रीयः वि॰ ६. प्राचीनम् अ॰. ७. मार्गं अ॰ ८ राक्षसा वि॰ ९-९ स्वकीयान् वि॰, मां तदीयान् अ॰. १० °शब्द वि॰ ११. इव वि॰ अ॰. १२ नास्ति वि॰ अ॰. १३-१३. नास्ति मूको

[९२]

[1]कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।
आपच्छ्लोकमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवाँ अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवानः । हरिः । अंशुः । पवित्रे । रथः । न । सर्जि । सनये । हियानः ।
आपत् । श्लोकम् । इन्द्रियम् । पूयमानः । प्रति । देवान् । अजुषत । प्रयःऽभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि सृज्यते[2] सूयमानः हरिः सोमः पवित्रे रथ इव धनार्थं प्रेर्यमाणः । आप्नोति च स्तुतिम् [3]इन्द्रियम् इन्द्रनिमित्ताम्[3] पूयमानः । प्रति सेवते च देवान् अन्नैः ॥ १ ॥

अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्रे नाम दधानः कविरस्य योनौ ।
सीदन् होतेव सदने चमूषूपेमग्मन्नृषयः सप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृऽचक्षाः । असरत् । पवित्रे । नाम । दधानः । कविः । अस्य । योनौ ।
सीदन् । होताऽइव । सदने । चमूषु । उप । ईम् । अग्मन् । ऋषयः । सप्त । विप्राः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिसरति[4] नृणां द्रष्टा पवित्रे[5] उदकम् धारयन् कविः अस्य आत्मनः[6] स्थाने पवित्रे सीदन् होता इव यज्ञे चमूषु । तदर्थं सरति । तमिमम् उप गच्छन्ति ऋषयः सप्त मेधाविनः भरद्वाजः कश्यपो गौतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ॥ २ ॥

प्र सुमेधा गातुविद्विश्वदेवः सोमः पुनानः सद एति नित्यम् ।
भुवद्विश्वेषु काव्येषु रन्तानु जनान् यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुऽमेधाः । गातुऽवित् । विश्वऽदेवः । सोमः । पुनानः । सदः । एति । नित्यम् ।
भुवत् । विश्वेषु । काव्येषु । रन्ता । अनु । जनान् । यतते । पञ्च । धीरः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति सुप्रज्ञः व्याप्तदेवः सोमः पूयमानः[7] स्थानम् नित्यम् । भवति च[8] विश्वेषु [9]स्तोत्रेषु रन्ता[9] । सोऽयम् अनु गच्छति धीरः पञ्च जनान् ॥ ३ ॥

तव त्ये सोम पवमान निण्ये विश्वे देवास्त्रय एकादशासः ।
दश स्वधाभिरधि सानो अव्ये मृजन्ति त्वा नद्यः सप्त यह्वीः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. सृज्यते वि[1] अ. ३-३. °यन्निमि वि[1]; इन्द्रियनिमित्ता वि[3] अ[1]. ४. अच्छ अभि° वि[3] अ[1]. ५. पवित्रम् वि[1]. ६. आत्मन वि[3] अ[1]. ७. °मान वि[1]. ८. नास्ति वि[3] अ[1]. ९-९. °त्रेषु च रन्ता वि[1].

तव । त्ये । सोम । पवमान । निण्ये । विश्वे । देवाः । त्रयः । एकादशासः ।
दश । स्वधाभिः । अधि । सानौ । अव्ये मृजन्ति । त्वा । नद्यः । सप्त । यह्वीः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव अमी सोम! पवमान! अन्तर्हिते स्थाने वर्तन्ते विश्वे देवाः त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याः। दश अङ्गुल्यः त्वां जलैः पवित्रे शोधयन्ति, त्वा नद्यः च सप्त महत्यः ॥ ४ ॥

तन्नु सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः संनसन्त ।
ज्योतिर्यदह्ने अकृणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे करभीकम् ॥ ५ ॥

तत् । नु सत्यम् । पवमानस्य । अस्तु । यत्र । विश्वे । कारवः । सम्ऽनसन्त ।
ज्योतिः । यत् । अह्ने । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । प्र । आवत् । मनुम् । दस्यवे । करः । अभीकम् ॥

वेङ्कट० तत्[1] स्थानं सत्यभूतम् पवमानस्य अस्माकम् अस्तु, यत्र सर्वे स्तोतारः सङ्गच्छन्ते। यत् अस्य ज्योतिः दिवसाय प्रकाशं करोति, तज्ज्योतिः प्र आवत्[4] मनुम् राजानम्, दस्यवे च अभिगन्तारम् अकार्षीत् ॥ ५ ॥

परि सद्मेव पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः ।
सोमः पुनानः कलशाँ अयासीत् सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि । सद्मऽइव । पशुऽमन्ति । होता । राजा । न । सत्यः । सम्ऽइतीः । इयानः ।
सोमः । पुनानः । कलशान् । अयासीत् । सीदन् । मृगः । न । महिषः । वनेषु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा पशुमन्त यजगृहान् होता परि याति, यथा वा राजा सत्यकर्मा सङ्ग्रामान्[6] गच्छन्, तथा सोमः पूयमानः परि याति [6]कलशान् वनेषु[6] उदकेषु सीदन् महियाख्यः मृगः इव ॥ ६ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वितीयो वर्गः[7] ॥

[९३]

[1]नोधा गौतम ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।
हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

साकम्ऽउक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः । धनुत्रीः ।
हरिः । परि । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

---

१. वरे. मूको. २. ॰त्रे मूको. ३. नास्ति वि[२]. ४. भावत् वि[२] अ[१]. ५. [५]भाव वि[५] अ[१].
६-६ कलशानवनेषु वि अ[१] ७-७. नास्ति मूको.

वेङ्कट० नोधा । 'सह सिञ्चन्त्य'[1] शोधयन्ति अङ्गुलय सोमम् । दश अङ्गुलय धीरस्य सोमस्य प्रेरयित्र्य । हरि परि द्रवति[2] सूर्यस्य जाया दिश, द्रोणकलशम् व्याप्नोति अतनशील इव अश्व ॥ १ ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।
मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलश उस्रियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृऽभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुऽवारः । अत्ऽभिः ।
मर्यः । न । योषाम् । अभि । निःऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उस्रियाभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम् धार्यत, मातृभि इव पुत्र, कामयमान वृषा बहुभिर्वरणीय वसतीवरीभि । मर्य इव जायाम् अभि गच्छन् निष्कृतम् स्थानम् सम् गच्छते कलशे अद्भि ॥ २ ॥

उत प्र पिप्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।
मूर्धानं गावः पयसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिप्ये । ऊधः । अघ्न्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुऽमेधाः ।
मूर्धानम् । गावः । पयसा । चमूषु । अभि । श्रीणन्ति । वसुऽभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च प्र आप्याययति[3] ऊध गो सोम ओषधीषु प्रविश्य । सोऽयम् इन्दु सुमेधा धाराभि सङ्गच्छते । मूर्धानम् इमम् गाव चमूषु स्थितम् उच्छ्रितम् पयसा अभि श्रीणन्ति वस्त्रै इव निक्तै ॥ ३ ॥

स नो देवेभिः पवमान रदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।
रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मद्र्यगा दावने वसूनाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान । रद । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशानः ।
रथिरऽयताम् । उशती । पुरम्ऽधिः । अस्मद्र्यक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स अस्मभ्य देवै सह पवमान! प्रयच्छ इन्दो! रयिम् अश्वयुक्तम् 'कामयमान । रथिरायताम्'[4] रथवान् रथिर[5] तद्वदाचरताम् कामयमाना सव बुद्धि अस्मदभिमुखी आ गच्छतु वसूनाम् दानाय ॥ ४ ॥

नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् ।
प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

१-१. सह सिंच सिञ्च वि॰ अ॰. २. द्रवति वि॰ अ॰. ३. ॰याययति वि॰ अ॰. ४-४. ॰मानो रथं वि॰. ५. रथि मूको.

नु । न । र॒यिम् । उप॑ । मा॒स्व॒ । नृऽव॑न्तम् । पु॒ना॒न । वा॒ता॒प्य॑म् । वि॒श्वऽच॑न्द्रम् ।
प्र । व॒न्दि॒तुः । इ॒न्दो॒ इति॑ । ता॒रि॒ । आयुः॑ । प्रा॒तः । म॒क्षु । धि॒याऽव॑सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यम् रयिम् उप कुरु मनुष्यैर्युक्तम् पूयमान उदकम्[1] च सर्वेषां ह्लादकम् । प्र तारि 'वर्धितम् अस्तु इन्दो'[2] स्तोतुः आयुः । प्रातः इति गतम् (ऋ १,५८,९,१०५,८; ८०,१० प्रभृ०) ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वर्गः[3] ॥

[९४]

[4]कण्वो घौर ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[4] ।

अधि॒ यद॑स्मिन् वा॒जिनी॑व॒ शुभः॒ स्पर्ध॑न्ते॒ धियः॒ सूर्ये॒ न विशः॑ ।
अ॒पो वृ॑णा॒नः प॑वते कवी॒यन् व्र॒जं न प॑शु॒वर्ध॑नाय॒ मन्म॑ ॥ १ ॥

अधि॑ । यत् । अ॒स्मि॒न् । वा॒जिनि॑ऽइव । शुभः॑ । स्पर्ध॑न्ते । धियः॑ । सूर्ये॑ । न । विशः॑ ।
अ॒पः । वृ॒णा॒नः । प॒व॒ते॒ । क॒वि॒ऽयन् । व्र॒जम् । न । प॒शु॒ऽवर्ध॑नाय । मन्म॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कण्वः । अधि स्पर्धन्ते अहमहमिकयोपतिष्ठन्ति यदा अस्मिन् सोमे अश्वे इव अलङ्काराः अङ्गुल्यः[5] सूर्ये इव च उदिते[6] रश्मयः, तदानीम् अयं सोमः उदकानि आच्छादयन् पवते कवित्वम् आचरन् यथा गवाम् व्रजम् मननीयः बोद्धव्यः रक्षितव्यम् पशूनां वर्धनाय गोपः परिपवत इति ॥ १ ॥

द्वि॒ता व्यू॒र्ण्वन्न॒मृत॑स्य॒ धाम॑ स्व॒र्विदे॒ भुव॑नानि प्रथन्त ।
धियः॑ पिन्वा॒नाः स्वस॑रे॒ न गाव॑ ऋता॒यन्ती॑र॒भि वा॑वश्र॒ इन्दु॑म् ॥ २ ॥

द्वि॒ता । वि॒ऽऊ॒र्ण्वन् । अ॒मृत॑स्य । धाम॑ । स्वः॒ऽविदे॑ । भुव॑नानि । प्र॒थ॒न्त॒ ।
धियः॑ । पि॒न्वा॒नाः । स्वस॑रे । न । गावः॑ । ऋ॒त॒ऽयन्तीः॑ । अ॒भि । वा॒व॒श्रे॒ । इन्दु॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० उदकस्य स्थानम् अन्तरिक्षम् सोमो द्वैधम् व्यूर्ण्वन् मध्येन गच्छति । तस्मै सर्वज्ञाय भुवनानि विस्तीर्णानि भवन्ति । रश्मीनां सञ्चरणार्थे[6] तमिमम् इन्दुम् धियः वाचः यज्ञमिच्छन्त्यः अभि शब्दायन्ते,[7] यथा पयः क्षरन्त्यः गावः गोष्ठे वत्सानिति ॥ २ ॥

परि॒ यत् क॒विः काव्या॒ भर॑ते॒ शूरो॒ न रथो॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
दे॒वेषु॒ यशो॒ मर्ता॑य भू॒षन् दक्षा॑य रा॒यः पु॑रु॒भूषु॒ नव्यः॑ ॥ ३ ॥

---

1. °म उद° वि°. २-२. वर्धितमस्त्विन्दो वि° ३-३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति अ° ५. °ङ्गो मूको. ६. सञ्चरार्थ वि°. ७. शब्दायमन्ते वि° अ°.

परि । यत् । कुवि । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः । भुवनानि । विश्वा ।
देवेषु । यशः । मर्ताय । भूषन् । दक्षाय । रायः । पुरुऽभूषु । नव्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पार गच्छति यदा[1] कविकर्माणि[2] कविः सोमः[3], शत्रूणां बाधकः रथः यथा साङ्ग्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत्, तदा देवेषु स्थितम् [4]धनम् मर्ताय[5] मावयितुमिच्छन् धनस्य वृद्ध्यर्थं बहुषु यज्ञभवनेषु[6] स्तोतव्यः भवति ॥ ३ ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रियम् । वयः । जरितृऽभ्यः । दधाति ।
श्रियम् । वसानाः । अमृतऽत्वम् । आयन् । भवन्ति । सत्या । समऽइथा । मितऽद्रौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० श्रिये जातः सोमः श्रियमेव[6] मनुष्यः आभिमुख्येन निर् गच्छति । निर्गतश्च[7] सः श्रियम् जीवितम् च स्तोतृभ्यः दधाति[8] । ताम् श्रियम् वसानाः जरितारो न म्रियन्ते । भवन्ति सत्यानि युद्धानि मितगमने सोमे । न पराजीयन्त[9] इति ॥ ४ ॥

इषमूर्जमभ्यर्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान् ।
विश्वानि हि सुषहा तानि तुभ्यं पवमान बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अभि । अर्ष । अश्वम् । गाम् । उरु । ज्योतिः । कृणुहि । मत्सि । देवान् ।
विश्वानि । हि । सुऽसहा । तानि । तुभ्यम् । पवमान । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् अभि गमय, गाम् अश्वम् च । उरु [10]च ज्योतिः कृणुहि[10] । तर्पय च देवान् । विश्वानि हि तानि रक्षांसि तव सोम ! अनायासेनाऽभिभवितुं[11] शक्यानि । पवमान ! बाधसे सोम ! शत्रून् इति ॥ ५ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्थो वर्गः[12] ॥

[९५]

[13]प्रस्कण्वः काण्वः ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[13] ।

कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधाभिः ॥ १ ॥

---

१. यथा अ[1]. २. कवि कर्माणि वि[1] अ[1]. ३. सोम मूको. ४-४. धनमता वि[1] अ[1], धनमर्ताय वि[1]. ५. यज्ञाध्वनेषु वि[1] अ[1]. ६. श्रियमेवे वि[1] अ[1]. ७. निर्गच्छतश्च वि[1] अ[1]. ८. ददाति वि[1] अ[1], दधातनि वि[1]. ९. परिजीयन्त वि[1], पराजीयन्त वि[1]. १०-१०. जो कृ° वि[1] अ[1]. ११. नायासेनानी वि[1] अ[1]. १२-१२. नास्ति मूको.

कनिक्रन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरे । पुनानः ।
नृऽभिः । यतः । कृणुते । निःऽनिजम् । गाः । अतः । मतीः । जनयत । स्वधाभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रस्कण्व । शब्दायते हरिः सृज्यमानः[1] । आकार पूरण । सीदन् कलशस्य जठरे पूयमानः । ऋत्विग्भिः यतः करोति आत्मनो रूपम् गाः एव आच्छादयन् । अस्मै सोमाय स्तुतीः[2] स्तोतारः[3] जनयत हविर्भिः सह[4] ॥ १ ॥

हरिः सृजानः पथ्यामृतस्येयर्ति वाचमरितेव नावम् ।
देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचे ॥ २ ॥

हरिः । सृजानः । पथ्याम् । ऋतस्य । इयर्ति । वाचम् । अरिताऽइव । नावम् ।
देवः । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आविः । कृणोति । बर्हिषि । प्रऽवाचे ॥ २ ॥

वेङ्कट० हरिः[4] सृज्यमानः यज्ञस्य पथि भवाम् प्रेरयति वाचम्, यथा नाविकः प्रेरयति नावम् । देवः देवानाम् गुह्यानि शरीराणि आविः करोति यज्ञे प्रवचे स्तोत्रे ॥ २ ॥

अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।
नमस्यन्तीरुप च यन्ति सं चा च विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपाम्ऽइव । इत् । ऊर्मयः । तर्तुराणाः । प्र । मनीषाः । ईरते । सोमम् । अच्छ ।
नमस्यन्तीः । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशतीः । उशन्तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपाम् इव ऊर्मयः[5] त्वरमाणाः[6] प्र ईरयन्ति स्तुतीः सोमम् प्रति । पूजयन्त्यः[7] ताः सोमम् उप यन्ति, सम् च यन्ति, तत आ विशन्ति च कामयमानाः कामयमानम् ॥ ३ ॥

तं मर्मृजानं महिषं न सानावंशुं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
तं वावशानं मतयः सचन्ते त्रितो बिभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मृजानम् । महिषम् । न । सानौ । अंशुम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । वावशानम् । मतयः । सचन्ते । त्रितः । बिभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् परिचर्यमाणम् महिषम् इव सानौ वर्तमानम् अंशुम् दुहन्ति सेक्तारम् ग्रावसु स्थितम् । तम् कामयमानम् स्तुतयः सेवन्ते । त्रिस्थानः[8] इन्द्रः एनम् बिभर्ति वारकं[9] शत्रूणाम् अन्तरिक्षे ॥ ४ ॥

---

१. पूज्यमान वि[२] अ[१]　२. स्तुति मूको.　३. स्तोरेनि अ[१]　४. हरि मूको.　५. अमो वि[२] अ[१].
६. °माणं वि[२] अ[१], °माण वि[१].　७. पूयन्त वि[१], पूयमनय वि[२] अ[१].　८ द्वितस्थान वि[१]; त्रिस्थान वि[२] अ[१].　९ आरक वि[२] अ[१].

इष्यन् वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम् ।
इन्द्रश्च यत् क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवक्ताऽइव । होतुः । पुनानः । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।
इन्द्रः । च । यत् । क्षयथः । सौभगाय । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रेरयन् वाचम् उपवक्ता इव होतुः अध्वर्युः प्रतिगरं कुर्वन् पूयमानः [1]इन्दो! बध्दां[1] बुद्धिं वि मुञ्च कुरु धनप्रदानाभिमुखीम्[2] । इन्द्रः च त्वं च [3]यदा सह क्षयथः[3], तदा[4] वयम् सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम[5] ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः[6] ॥

[९६]

[7]दैवोदासिः प्रतर्दन ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[7] ।

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।
भद्रान् कृण्वन्निन्द्रहवान्त्सखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।
भद्रान् । कृण्वन् । इन्द्रऽहवान् । सखिऽभ्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रतर्दनो दैवोदासिः[8] । प्र एति सेनानीः शूरः रथानाम् अग्रे गाः इच्छन् । हृष्यति च अस्य सेना । भद्रान् कृण्वन् इन्द्रस्य हवान् यजमानेभ्यः आ दत्ते सोमः वस्त्राणि पयांसि[9] वेगनिमित्तानि इन्द्रस्य ॥ १ ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्वहयैरनिशितं नमोभिः ।
आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्वाँ एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्वऽहयैः । अनिऽशितम् । नमःऽभिः ।
आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्वान् । एन । सुऽमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य हरिम्[1] सम् मृजन्ति सोमस्य हरितवर्णमंशुम् अङ्गुलयः [10]ऋत्विजो वा[10] । सोऽयं[11] सोमो व्याप्तहयैः असंस्कृतमयुक्तं[12] नामकं आ तिष्ठति[13] आत्मीयं पवित्ररथम् इन्द्रस्य सखा [14]सोमः । अथ[14] [15]प्राज्ञः अनेन[15] रथेन सुष्टुतिं स्तोतारम् अभिगच्छति ॥ २ ॥

—

१-१. इन्दो बध्यो बद्धां वि[1] अ[1], इन्दो बध्या वि[2]. २. धनप्रधानाभिमुखीम् वि[1]; धनप्रधानाभिमुखम् अ[1]. ३-३. यदान्वहक्षयः वि[1], यदा समक्षयः वि[2] अ[1]. ४. तदा च अ[1]. ५. °म इत्यर्थः अ[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. देवोदासि वि[2] अ[1]; दैवोदासीः वि[1]. ८. पयांसि मूको. ९. नास्ति वि[1]. १०-१०. नास्ति वि[1]. ११. यं वि[1]. १२. असंस्कृतमसंस्कृतं अ[1]. १३. तिष्ठन्ति मूको. १४-१४. सोमोऽस वि[2] अ[1]. १५-१५. प्राज्ञोऽनेन वि[2] अ[1]; माज्ञोनेन वि[1].

स नो॑ देव दे॒वता॑ते पवस्व म॒हे सो॑म॒ प्सर॑स इन्द्र॒पानः॑ ।
कृ॒ण्वन्न॒पो व॒र्षय॒न् द्यामु॒तेमामु॒रोरा नो॑ वरिव॒स्या पु॑ना॒नः ॥ ३ ॥

सः । नः॒ । दे॒व॒ । दे॒वऽता॑ते । प॒व॒स्व॒ । म॒हे । सो॒म॒ । प्सर॑से । इ॒न्द्र॒ऽपानः॑ ।
कृ॒ण्वन् । अ॒पः । व॒र्षय॑न् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् । उ॒रोः । आ । नः॒ । व॒रि॒व॒स्य॒ । पु॒ना॒नः ॥३॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् देव! यज्ञे पवस्व महते सोम! पानाय इन्द्रस्य पातव्यः [1]'कृण्वन् उदकानि'[1] द्यावापृथिव्यौ च वर्षयन् । 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ १,१६४,५१) इत्येवमभिप्रायम् । विस्तीर्णादन्तरिक्षाद् आ गच्छन् अस्मान् परिचर पूयमानः ॥ ३ ॥

अजी॑त॒येऽह॑तये पवस्व स्व॒स्तये॑ स॒र्वता॑तये बृह॒ते ।
तदु॑शन्ति॒ विश्व॑ इ॒मे सखा॑य॒स्तद॒हं व॑श्मि पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजी॑तये । अह॑तये । प॒व॒स्व॒ । स्व॒स्तये॑ । स॒र्वऽता॑तये । बृ॒ह॒ते ।
तत् । उ॒श॒न्ति॒ । विश्वे॑ । इ॒मे । सखा॑यः । तत् । अ॒हम् । व॒श्मि॒ । प॒व॒मा॒न॒ । सो॒म॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा अहतार्थम्[2] पवस्व अविनाशाय महते यज्ञाय । तत् त्वदीय रक्षणम् इच्छन्ति विश्वे इमे मदीयाः सखायः । तत् एव अहम् च कामये पवमान! सोम![3] ॥ ४ ॥

सोमः॑ पवते जनि॒ता म॑ती॒नां ज॑नि॒ता दि॒वो ज॑नि॒ता पृ॑थि॒व्याः ।
ज॒नि॒ताग्नेर्ज॑नि॒ता सूर्य॑स्य जनि॒तेन्द्र॑स्य ज॒नि॒तोत विष्णोः॑ ॥ ५ ॥

सोमः॑ । प॒व॒ते॒ । ज॒नि॒ता । म॒ती॒नाम् । ज॒नि॒ता । दि॒वः । ज॒नि॒ता । पृ॒थि॒व्याः ।
ज॒नि॒ता । अ॒ग्नेः । ज॒नि॒ता । सूर्य॑स्य । ज॒नि॒ता । इन्द्र॑स्य । ज॒नि॒ता । उ॒त । विष्णोः॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सोमः क्षरति जनयिता बुद्ध्यादीनामिति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्याये षष्ठो वर्गः[4] ॥

ब्र॒ह्मा दे॒वानां॑ पद॒वीः क॑वी॒नामृषि॒र्विप्रा॑णां महि॒षो मृ॒गाणा॑म् ।
श्ये॒नो गृध्रा॑णां॒ स्वधि॑ति॒र्वना॑नां॒ सोमः॑ प॒वित्र॒मत्ये॑ति॒ रेभ॑न् ॥ ६ ॥

ब्र॒ह्मा । दे॒वाना॑म् । प॒द॒ऽवीः । क॒वी॒नाम् । ऋषिः॑ । विप्रा॑णाम् । म॒हि॒षः । मृ॒गाणा॑म् ।
श्ये॒नः । गृध्रा॑णाम् । स्वऽधि॑तिः । वना॑नाम् । सोमः॑ । प॒वित्र॑म् । अति॑ । ए॒ति॒ । रेभ॑न् ॥ ६ ॥

१-१. कृण्वन्त्युदकानि वि[1] अ[1]; कृण्वन्नुदकानि वि[2]. २. अहतार्थं मूको. ३. नास्ति वि[1] अ[1]. ४-४ नास्ति मूको.

वेङ्कट० सोम देवानाम् ऋत्विजाम् ब्रह्मा, कवीनाम् पदवी । पदानि स्खलितानि[1] यो गमयति[2] स पदवी । मधाविनाम् ऋषि । य परोक्ष पश्यति तम् ऋषिमाहु । अयम् मृगाणाम् महिष भवति, गृध्राणाम् श्येन, छेदकानाम् स्वधिति । एवमभाव सोम पवित्रम् अति[3] गच्छति शब्दायमान ॥ ६ ॥

प्रावीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पवमानो मनीषाः ।
अन्तः पश्यन् वृजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अवीविपत् । वाच । ऊर्मिम् । न । सिन्धु । गिर । सोम । पवमान । मनीषा ।
अन्तरिति । पश्यन् । वृजना । इमा । अवराणि । आ । तिष्ठति । वृषभ । गोषु । जानन् ॥७॥

वेङ्कट० "प्र वेपयति[4] शब्दस्य सङ्घम् इव सिन्धु गिर सोम पवमान[5] मनस ईप्सिता[6] हृदयङ्गमा । अन्त पश्यन् बलानि इमानि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि आ तिष्ठति वृषभ महान्[7] गवां [8]जयाय जानन्[8] । परबलानि प्रविशतीत्यर्थ ॥ ७ ॥

स मत्सरः पृत्सु वन्वन्नवातः सहस्ररेता अभि वाजमर्ष ।
इन्द्रायेन्दो पवमानो मनीष्यंशोरूर्मिमीरय गा इषण्यन् ॥ ८ ॥

स । मत्सर । पृत्ऽसु । वन्वन् । अवात । सहस्रऽरेता । अभि । वाजम् । अर्ष ।
इन्द्राय । इन्दो इति । पवमान । मनीषी । अंशो । ऊर्मिम् । ईरय । गा । इषण्यन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [9]स मदकर[9] सङ्ग्रामेषु[10] प्रविशन् अन्यैर्हन्तुमशक्य सहस्ररेताः अभि गच्छ बल शत्रूणाम् । इन्द्राय इन्दो । पवमान मनीषी त्वम् अंशो ऊर्मिम् प्रेरय शब्दान् इषण्यन् ॥ ८ ॥

परि प्रियः कलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रिय । कलशे । देवऽवात । इन्द्राय । सोम । रण्य । मदाय ।
सहस्रऽधार । शतऽवाज । इन्दु । वाजी । न । सप्ति । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति प्रिय कलशे देवैरभिगत इन्द्राय सोम रमणीय मदार्थम् सहस्रधार बहुबल इन्दु बलवान् इव अश्व सङ्ग्रामे ॥ ९ ॥

स पूर्व्यो वसुविज्जायमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।
अभिशस्तिपा भुवनस्य राजा विदद् गातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

---

१. स्खलनानि वि[1], स्खलितानि अ[1]. २ गमयन्ति मूको ३ ३ अभि वि[1] अ[1] ४ ४ प्रेरयति वि[1] अ[1]. ५ "न महिषा वि[1] ६ ईशिती वि[1] अ[1], ईशीरति वि[1]. ७. नास्ति वि[1]. ८ ८ जयाय मानन् वि[1] अ[1]; जयायना वि[1] ९ ९ समः करे वि[1] अ[1]. १० ग्रामेषु वि[1] अ[1].

सः । पूर्व्यः । वसुऽवित् । जायमानः । मृजानः । अप्ऽसु । दुदुहानः । अद्रौ ।
अभिशस्तिऽपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पूयमानः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः प्रत्नः धनानां लम्भकः जायमानः मृज्यमानः उदकेषु दुह्यमानः [1]अभिपवग्रावणि अभिशस्तेः[1] परिरक्षक भुवनस्य राजा प्रयच्छति मार्गम् यजमानेभ्यः कर्मार्थम् पूयमानः ॥१०॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः[2] ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन्नवातः परिधीँरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।
वन्वन् । अवातः । परिऽधीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघऽवा । भव । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वया हि अस्माकम् पितरः सोम! पूर्वे अङ्गिरसः कर्माणि चक्रुः पवमान! प्राज्ञाः । रक्षांसि [3]सम्भजन् तैरनभिगतो[3] रक्षांसि [4]अप ऊर्णुहि[4] । वीरैः अश्वैः च सह मघवा त्वम् अस्माकम् भव ॥ ११ ॥

यथापवथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद्धविष्मान् ।
एवा पवस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयायुधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपवथाः । मनवे । वयःऽधाः । अमित्रऽहा । वरिवःऽवित् । हविष्मान् ।
एव । पवस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आयुधानि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यथा अपवथाः मनवे राज्ञे अन्नस्य धाता[5], अमित्राणां हन्ता, धनस्य दाता, पुरोडाशादिभिर्युक्तः, एवम् पवस्व धनम् प्रयच्छन्, इन्द्रे च सम्यक् तिष्ठ, प्रकाशय च स्वकीयानि आयुधानि ॥ १२ ॥

पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावापो वसानो अधि सानो अव्ये ।
अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पवस्व । सोम । मधुऽमान् । ऋतऽवा । अपः । वसानः । अधि । सानौ । अव्ये ।
अव । द्रोणानि । घृतऽवन्ति । सीद । मदिन्ऽतमः । मत्सरः । इन्द्रऽपानः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! मधुरः यज्ञवान् उदकानि आच्छादयन् पवित्रे । अव सीद कलशान् उदकवतः अत्यन्तं मदकरः मदः इन्द्रस्य पातव्यः ॥ १३ ॥

1-1. °मा॰व्यामिशस्ते: वि[1]; आप्यमिशस्ते वि[3], °माप्यमिशस्ते अ[1]. 2-2. नास्ति मूको.
3-3. सभजन्तैर° वि[3] अ[1]; सभेजन्तैर° वि[1]. 4-4. नुदितम् वि[3] अ[1]; मतीगदि वि[1]. 5. दाता वि[3] अ[1].

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ ।
सं सिन्धुभिः कलशे वावशानः समुस्रियाभिः प्रतिरन् न आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिवः । शतऽधारः । पवस्व । सहस्रऽसाः । वाजऽयुः । देवऽवीतौ ।
सम् । सिन्धुऽभिः । कलशे । वावशानः । सम् । उस्रियाभिः । प्रऽतिरन् । नः । आयुः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वृष्टिम् दिवः शतधारः पवस्व । सहस्रस्य दाता अन्नकामः यजमानानां यज्ञे कलशे सम् गच्छस्व सिन्धुभिः कामयमानः तथा गोभिश्च वर्धयन् अस्माकम् आयुः ॥ १४ ॥

एष स्य सोमो मतिभिः पुनानोऽत्यो न वाजी तरतीदरातीः ।
पयो न दुग्धमदितेरिषिरमुर्विव गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥

एषः । स्यः । सोमः । मतिऽभिः । पुनानः । अत्यः । न । वाजी । तरति । इत् । अरातीः ।
पयः । न । दुग्धम् । अदितेः । इषिरम् । उरुऽइव । गातुः । सुऽयमः । न । वोळ्हा ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एष सोमः पूजकैः पूयमानः सततगामी अश्व इव तरति एव[1] शत्रून्, पय इव दुग्धम् पशोः अन्वेषणीयम्, विस्तीर्ण इव च मार्गः समाश्रयणीयः[2], नियन्तुं शक्यः इव च अश्वः ॥१५॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टमो वर्गः[3] ॥

स्वायुधः सोतृभिः पूयमानोऽभ्यर्ष गुह्यं चारु नाम ।
अभि वाजं सप्तिरिव श्रवस्याऽभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुधः । सोतृऽभिः । पूयमानः । अभि । अर्ष । गुह्यम् । चारु । नाम ।
अभि । वाजम् । सप्तिःऽइव । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गाः । देव । सोम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्वायुधः सोतृभिः[4] पूयमानः[5] स्तुतिभिः सह अभि गमय गुहायां निहितम् चारु त्वदीयं शरीरं रसात्मकम् । अभि अर्ष च अन्नम् अश्व इव अन्नेच्छायाम्[6] अस्मदीयायाम्, अभि प्राणम् अभि च पशून् देव! सोम![7] ॥ १६ ॥

शिशुं जज्ञानं हर्यतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।
कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्त्सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हर्यतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गणेन ।
कविः । गीःऽभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

---

1. एव वि[?] अ[?]. 2. समाश्रयणीयो वि[?] अ[?]; समाश्रयणीयो वि[?]. 3-3. नास्ति मूको. 4. स्तोतृभिः वि[?] अ[?]. 5. ॰मानो हि वि[?] अ[?]. 6. ॰च्छायां वि[?] अ[?]. 7. सोम मूको.

वेङ्कट० शिशुम् जायमानम् स्पृहणीयम् शोधयन्ति । मरुतः स्वेनात्मीयेन गणेन वह्निम् अलङ्कुर्वन्ति । सोऽयं कविः कर्मणैव[1] कविः सन् सोम पवित्रम् अतः[2] गच्छति शब्दायमानः ॥ १७ ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत् स्वर्षाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।
तृतीयं धाम महिषः सिषासन्त्सोमो विराजमनु राजति ष्टुप् ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्वःऽसाः । सहस्रऽनीथः । पदऽवीः । कवीनाम् ।
तृतीयम् । धाम । महिषः । सिसासन् । सोमः । विऽराजम् । अनु । राजति । स्तुप् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० दर्शकमनस्कः यः दर्शनस्य कर्ता सर्वस्य सम्भक्ता 'बहुनयः पदानां'[3] निधाता कवीनाम् । सोऽयम् तृतीयम् स्थानम् महान् सम्भक्तुमिच्छन्[4] सोमः विराजन्तम् इन्द्रम् अनु राजति स्तूयमानः ॥ १८ ॥

चमूषच्छ्येनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।
अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमूऽसत् । श्येनः । शकुनः । विऽभृत्वा । गोऽविन्दुः । द्रप्सः । आयुधानि । बिभ्रत् ।
अपाम् । ऊर्मिम् । सचमानः । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिषः । विवक्ति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० चमसेषु सीदन् अयम् श्येनः शक्तः विहरणशीलः गवां लम्भकः द्रवणशीलः[5] आयुधानि धारयन् अपाम् प्रेरकमन्तरिक्षं सोमो न तुरीयम् स्थानम्[6] महान् सेवते । सूर्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोक इति 'यम पृथिव्या अध्यपात स मानवः अग्निः ××× वायुः ××× आदित्यः ××× चन्द्रमा नक्षत्राणाम्' (तै स ३,४,५,१) इत्यादिमन्त्रैः[7] ज्ञायते । इति ॥ १९ ॥

मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम् ।
वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिक्रदच्चम्वोरा विवेश ॥ २० ॥

मर्यः । न । शुभ्रः । तन्वम् । मृजानः । अत्यः । न । सृत्वा । सनये । धनानाम् ।
वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिक्रदत् । चम्वोः । आ । विवेश ॥ २० ॥

वेङ्कट० मनुष्य[8] इव शुभ्रः शरीरम् शोधयन्, अश्व इव सरणशीलः लाभाय धनानाम्, वृषभ इव[9] गोयूथानि पात्रम् परि गच्छन् शब्दं कुर्वन् अधिषवणफलकयोः आ विशति ॥ २० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वर्गः' ॥

१ कविः कर्मणैव वि' अ. २ अथि वि' अ'. ३-३ 'नयनपादा' वि' अ'. ४. 'मिच्छ मूको. ५ द्रविणशील वि' अ'. ६. नास्ति वि'. ७ इतिमन्त्रैः वि'. ८ मनुष्य वि'. ९-९ नास्ति मूको.

पव॑स्वेन्दो॒ पव॑मानो॒ महो॑भिः॒ कनि॑क्रद॒त् परि॒ वारा॑ण्यर्ष ।
क्रीळ॑ञ्च॒म्वो॒३॑रा वि॑श पू॒यमा॑न॒ इन्द्रं॑ ते॒ रसो॑ मदि॒रो म॑मत्तु ॥ २१ ॥

पव॑स्व । इ॒न्दो॒ इति॑ । पव॑मानः । महः॑ऽभिः । कनि॑क्रदत् । परि॑ । वारा॑णि । अ॒र्ष॒ ।
क्रीळ॑न् । च॒म्वोः॑ । आ । वि॒श॒ । पू॒यमा॑नः । इन्द्र॑म् । ते॒ । रसः॑ । म॒दि॒रः । म॒म॒त्तु॒ ॥ २१ ॥

वेङ्कट० [1]इन्दो ! पूयमान त्वम् ऋत्विग्भिः शब्दं कुर्वन् परि गच्छ अवेर्वालानि[†] । क्रीळन् अधिषवणफलकयोः आ विश पूयमान ! इन्द्रम् ते रसः मदकरः मदयतु[1] ॥ २१ ॥

प्रास्य॒ धारा॑ बृह॒तीर॑सृग्रन्न॒क्तो गोभिः॑ क॒लशाँ॒ आ वि॑वेश ।
साम॑ कृ॒ण्वन्त्सा॑म॒न्यो॑ विप॒श्चित् क्रन्द॑न्नेत्य॒भि सख्यु॒र्न जा॒मिम् ॥ २२ ॥

प्र । अ॒स्य॒ । धाराः॑ । बृ॒ह॒तीः । अ॒सृ॒ग्र॒न् । अ॒क्तः । गोभिः॑ । क॒लशा॑न् । आ । वि॒वे॒श॒ ।
साम॑ । कृ॒ण्वन् । सा॒म॒न्यः॑ । वि॒पः॒ऽचित् । क्रन्द॑न् । ए॒ति॒ । अ॒भि । सख्युः॑ । न । जा॒मिम् ॥ २२ ॥

वेङ्कट० प्र [2]सृज्यन्ते अस्य धाराः[2] महत्यः । सोऽयं गव्यैः अक्तः कलशान् आ विशति[3] । सोऽयम् साम[†] कुर्वन् सामगानकुशलः इति सुशब्दं सोममाह । विपश्चित् क्रन्दन् अभि गच्छति चमसम्[4], यथा सख्युः जायाम्[5] इतरोऽभिगच्छति । यथा 'आगधिता परिगधिता' (ऋ १,१२६,६) इतीन्द्रः स्वनयस्य जायामुवाचेति (तु बृदे ३,१५०) ॥ २२ ॥

अ॒प॒घ्नन्ने॑षि पवमान॒ शत्रू॑न् प्रि॒यां न जा॒रो अ॒भिगी॑त॒ इन्दुः॑ ।
सीद॒न् वने॑षु शकु॒नो न पत्वा॒ सोमः॑ पुना॒नः क॒लशे॑षु॒ सत्ता॑ ॥ २३ ॥

अ॒प॒ऽघ्नन् । ए॒षि॒ । प॒व॒मा॒न॒ । शत्रू॑न् । प्रि॒याम् । न । जा॒रः । अ॒भिऽगी॑तः । इन्दुः॑ ।
सीद॑न् । वने॑षु । श॒कु॒नः । न । पत्वा॑ । सोमः॑ । पु॒ना॒नः । क॒लशे॑षु । सत्ता॑ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० अपघ्नन् एषि पवमान ! शत्रून्, प्रियाम् इव असतीम्[6] जारः, स्तोतृभिः अभिष्टुतः त्वम् इन्दो ! सीदन् वृक्षेषु शकुनः इव पतनशीलः सोमः पूयमानः कलशेषु निषण्णो भवति ॥ २३ ॥

आ ते॒ रुचः॒ पव॑मानस्य सोम॒ योषे॑व यन्ति सु॒दुघाः॑ सु॒धाराः॑ ।
हरि॒रानी॑तः पुरु॒वारो॑ अ॒प्स्वचि॑क्रदत् क॒लशे॑ देवयू॒नाम् ॥ २४ ॥

आ । ते॒ । रुचः॑ । पव॑मानस्य । सो॒म॒ । योषा॑ऽइव । य॒न्ति॒ । सु॒ऽदुघाः॑ । सु॒ऽधाराः॑ ।
हरिः॑ । आऽनी॑तः । पु॒रु॒ऽवारः॑ । अ॒प्ऽसु । अचि॑क्रदत् । क॒लशे॑ । दे॒व॒ऽयू॒नाम् ॥ २४ ॥

१-१ नास्ति वि[1]. † अवेर्वा° मूको. २-२ नास्ति वि[1]. ३. सोम वि[2] अ[1]. ४. चर्मु वि[1]; चमू वि[2]; चमू अ[1]. ५. जायालम्भकर वि[1]; जायार्थं पर वि[2] अ[1]. ६. असाति वि[2] अ[1].

वेङ्कट० आ यन्ति ते रुच पवमानस्य 'सोम' स्त्री इव[1] सुदुघा सुधारा[2] दीप्ता पतन्ति धारा । हरितवर्ण[3] आनीत पुरुवार वसतीवरीषु क्रन्दते च कलशे यजमानानाम् इति[4] ॥ २४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये दशमो वर्ग[5] ॥

[९७]

[1]१-३ मैत्रावरुणिर्वसिष्ठ ऋषि, ४-६ वासिष्ठ इन्द्रप्रमति, ७-९ वासिष्ठो वृषगण, १०-१२ वासिष्ठो मन्यु, १३-१५ वासिष्ठ उपमन्यु, १६-१८ वासिष्ठो व्याघ्रपाद्, १९-२१ वासिष्ठ शक्ति, २२-२४ वासिष्ठ कर्णश्रुत्, २५-२७ वासिष्ठो मृळीक, २८-३० वासिष्ठो वसुक्र, ३१-४४ पराशर शाक्त्य, ४५-५८ कुत्स आङ्गिरस । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द[1] ।

अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।
सुतः पवित्रं पर्येति रेभन् मितेव सद्म पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेषा । हेमना । पूयमान । देव । देवेभि । सम् । अपृक्त । रसम् ।
सुत । पवित्रम् । परि । एति । रेभन् । मिताऽइव । सद्म । पशुऽमन्ति । होता ॥ १ ॥

वेङ्कट० क्रमेण सूक्तानाम् ऋषीन् दर्शयति शौनक —

"'अस्य प्रेषा' वसिष्ठस्य वासिष्ठास्तु नवापरे ।
इन्द्रप्रमतिरेवाद्यस्तता वृषगण पर ॥
मन्युश्चैवोपमन्युश्च व्याघ्रपाच्छक्तिरेव च ।
कर्णश्रुन्मृळीकश्चैव[6] वसुक्रोऽथ पराशर ॥
चतुर्दशाद्ये (?) कुत्स पूर्णवेव ऋषि स्मृत ।" (सु ऋअ २,९,९७) इति ॥

सोमस्य प्रेरकेण हिरण्मयेन पूयमान अंशु देव देवैं आत्मीयरसम् सम् पर्चयति । सुत पवित्रम् परि गच्छति शब्दायमान निमितान् इव यज्ञगृहान् बहुपशून् होता ॥ १ ॥

भद्रा वस्त्रा समन्या वसानो महान् कविर्निवचनानि शंसन् ।
आ वच्यस्व चम्वोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वस्त्रा । समन्या । वसान । महान् । कवि । निऽवचनानि । शंसन् ।
आ । वच्यस्व । चम्वो । पूयमान । विऽचक्षण । जागृवि । देवऽवीतौ ॥ २ ॥

१-१. सोमास्तोत्रा मूको. २. नास्ति मूको. ३. "वर्ण इ" मूको मतिवर्मा वि॰. ४. नास्ति वि॰ मूको. ५-५. नास्ति मूको. ६. त्रुटितम् वि॰ मूको.

वेङ्कट० भद्राणि वस्त्राणि तेजांसि सद्मामाहांसि च[१] वसानः महान् कविः आभिमुख्येन [२]वक्तव्यानि शंसन् आ विश[२] चम्वोः[३] पूयमानः विचक्षणः जागरणशीलः यज्ञे ॥ २ ॥

सम्रु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तरो यशसां क्षैतो अस्मे ।
अभि स्वर धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियः । मृज्यते । सानौ । अव्ये । यशःऽतरः । यशसाम् । क्षैतः । अस्मे इति ।
अभि । स्वर । धन्व । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [४]सम् मृज्यते[४] प्रियः समुच्छ्रिते पवित्रे यशस्वितमः[५] यशस्विनाम् क्षितिं प्राप्तः अस्मदर्थम् अभि शब्दय अन्तरिक्षे पूयमानः । यूयम् इति गतम् (ऋ ७,१,२०) ॥ ३ ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्त्सोमं हिनोत महते धनाय ।
स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुर्नः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।
स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कलशम् । देवऽयुः । नः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गायत, अभि अर्चत[६] देवान्, सोमम् प्रेरयत महद्धनं प्राप्तुम् । स्वादुः सोमः अति पवते पवित्रम्, आ सीदति च पात्रम् देवकामः सोमः अस्मदीयः[७] ॥ ४ ॥

इन्दुर्देवानामुप सख्यमायन्त्सहस्रधारः पवते मदाय ।
नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौभगाय ॥ ५ ॥

इन्दुः । देवानाम् । उप । सख्यम् । आऽयन् । सहस्रऽधारः । पवते । मदाय ।
नृऽभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्दुः देवानाम् उप आगच्छन्[८] सख्यम् सहस्रधारः पवते मदार्थम् । नृभिः स्तूयमानः प्रत्नम् धाम अनु गच्छति । तदेवाह — गच्छति इन्द्रम् महते अभ्युदयायेति ॥ ५ ॥

[९]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकादशो वर्गः[९] ॥

स्तोत्रे राये हरिरर्षा पुनान इन्द्रं मदो गच्छतु ते भराय ।
देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

१. नास्ति वि[१] अ[१]. २-२. [२]व्यानीति निशंसनादि वि[१] अ[१]; [२]व्यानि शंसनादि वि[२]. ३. चमसा वि[१] वि[३] अ[१]; चर्मोः वि[२]. ४-४. समृज्यते मूको. ५. यशस्विनो वि[२]. ६. अर्चाव वि[१]; अर्चत अ[१]; अर्चन वि[२], ७. [७]दीयम् वि[३] अ[१]. ८. ग° मूको. ९-९. नास्ति मूको.

स्तो॒त्रे । रा॒ये । हरिः॑ । अ॒र्ष॒ । पु॒ना॒नः । इन्द्र॑म् । मदः॑ । ग॒च्छ॒तु॒ । ते॒ । भरा॑य ।
दे॒वैः । या॒हि॒ । स॒ऽरथ॑म् । राधः॑ । अच्छ॑ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रे क्रियमाणे धनार्थम् हरिः अर्षं पूयमानः । इन्द्रम् मदः तव गच्छतु सङ्ग्रामार्थम् । देवैः आगच्छ समानं रथमास्थाय अस्माकं धनार्थमिति ॥ ६ ॥

प्र काव्य॑मु॒शने॑व ब्रुवा॒णो दे॒वो दे॒वानां॒ जनि॑मा विवक्ति ।
म॒हिव्र॑तः॒ शुचि॑बन्धुः पाव॒कः प॒दा व॑रा॒हो अ॒भ्ये॑ति॒ रेभ॑न् ॥ ७ ॥

प्र । काव्य॑म् । उ॒शना॑ऽइव । ब्रु॒वा॒णः । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । जनि॑म । वि॒व॒क्ति॒ ।
म॒हिऽव्र॑तः । शुचि॑ऽबन्धुः । पा॒व॒कः । प॒दा । व॒रा॒हः । अ॒भि । ए॒ति॒ । रेभ॑न् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [1]प्र ब्रवीति अयमृषिः उशना इव[1] स्तोत्रम् ब्रुवाणः स्तोता देवानाम् जन्मानि । महाकर्मा दीप्तबन्धुः शोधक स्थानानि अभि गच्छति शब्दं कुर्वन् वराहः[2] वराहारः (तु. या५,४) सोमः । यद्वा पादेन शब्दं कुर्वन् कश्चन [3]वराह इति[3] ॥ ७ ॥

प्र हं॒सास॑स्तृ॒पलं॑ म॒न्युमच्छा॒माद॒स्तं॒ वृष॑गणा अयासुः ।
आ॒ङ्गू॒ष्यं१॒॑ पव॑मानं॒ सखा॑यो दु॒र्मर्षं॑ सा॒कं प्र व॑दन्ति वा॒णम् ॥ ८ ॥

प्र । हं॒सासः॑ । तृ॒पल॑म् । म॒न्युम् । अच्छ॑ । अ॒मात् । अस्त॑म् । वृष॑ऽगणाः । अ॒या॒सुः॒ ।
आ॒ङ्गू॒ष्य॑म् । पव॑मानम् । सखा॑यः । दुः॒ऽमर्ष॑म् । सा॒कम् । प्र । व॒द॒न्ति॒ । वा॒णम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र यान्ति शत्रुभिर्हन्यमाना. हंसरूपाः वा क्षिप्रकारिणम् अभिमन्तारं सोमं प्रति भयाद् यज्ञगृहम् अमी वृषगणाः । स्तोत्रार्हम्[4] पवमानम् सखायः दुर्मर्षम् शत्रुभिर्दुर्धरम्[5] यज्ञे सह स्तुवन्ति शब्दायमानम् ॥ ८ ॥

स रं॑हत उरुगा॒यस्य॑ जू॒तिं वृथा॒ क्रीळ॑न्तं मिमते॒ न गावः॑ ।
प॒री॒ण॒सं कृ॑णुते ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ दिवा॒ हरि॒र्ददृ॑शे॒ नक्त॑मृ॒ज्रः ॥ ९ ॥

सः । रं॒ह॒ते॒ । उ॒रु॒ऽगा॒यस्य॑ । जू॒तिम् । वृथा॑ । क्रीळ॑न्तम् । मि॒म॒ते॒ । न । गावः॑ ।
प॒री॒ण॒सम् । कृ॒णु॒ते॒ । ति॒ग्मऽशृ॑ङ्गः । दिवा॑ । हरिः॑ । द॒दृ॒शे॒ । नक्त॑म् । ऋ॒ज्रः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः वेगं करोति उरुगमनस्याऽऽदित्यस्य वेगितां गतिं प्रति । तम् अनायासेन गच्छन्तम् अन्ये गन्तारः न परिच्छिन्दन्ति । स महत्तेजः कुरुते तीक्ष्णशृङ्गः । सोऽयम् अन्तरिक्षे दिवा हरितवर्णः दृश्यते, रात्रौ ऋज्रः[6] ऋजुगामी विस्पष्ट इति[7] ॥ ९ ॥

१-१. श्वाव्यविशेषेण वि॰. २-२. वराहारः वि॰ अ॰. ३-३. भरगाहृति अ॰. ४. स्तोत्रार्हं वि॰ अ॰; स्तोत्रहं वि॰. ५. °मिर्दुर्धरं वि॰. ६. ऋजु वि॰ अ॰; ऋज वि. ७. नास्ति वि॰ अ॰.

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन् मदाय ।
हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्योघाः । इन्द्रे । सोमः । सहः । इन्वन् । मदाय ।
हन्ति । रक्षः । बाधते । परि । अरातीः । वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्दुः वाजी पवते गमनशीलनिचीनाग्ररससद्भाव इन्द्रे सोमः बलकरं रसम् प्रेरयन् मदार्थम् । हन्ति रक्षः, परि बाधते च शत्रुम्, धनम् कृण्वन् बलस्य ईशिता ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वर्गः' ॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः ।
इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ ११ ॥

अध । धारया । मध्वा । पृचानः । तिरः । रोम । पवते । अद्रिऽदुग्धः ।
इन्दुः । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सरः । मदाय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'इन्दुः धारया[1] मधुना सम्पर्चयन् देवान् पवित्रं तिरस्-कुर्वन् पवते[2] ग्रावदुग्धः। इन्दुः इन्द्रस्य सख्यम् सेवमानः देवः देवस्य मदकरः मदार्थम् पवते'[1] ॥ ११ ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्त्स्वेन रसेन पृञ्चन् ।
इन्दुर्धर्माण्यृतुथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृञ्चन् ।
इन्दुः । धर्माणि । ऋतुऽथा । वसानः । दश । क्षिपः । अव्यत । सानौ । अव्ये ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्रियाणि अभि पवते पूयमानः देवः देवान् स्वेन रसेन सम्-पृञ्चन् इन्दुः धारकाणि तेजांसि कालेषु आच्छादयन्। तमिमं दश अङ्गुलयः समुच्छ्रिते पवित्रे गमयन्ति, गच्छन्ति वा तत्र पूयमानमिति ॥ १२ ॥

वृषा शोणो अभिकनिक्रदद्गा नदयन्नेति पृथिवीमुत द्याम् ।
इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्नर्षति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
इन्द्रस्यऽइव । वग्नुः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्षति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वृषा[4] शोणवर्णः अभिक्रन्दायमानः[5] पशून् शब्दमुत्पादयन् गच्छति पृथिवीम् अपि च

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि[1]; इन्दुर्धारा···धार° वि[1], इन्दुर्धारा धार° अ[1]. ३. °तेनिपवते वि[1] अ[1]; °ते न पवन्ति वि[1]. ४. नास्ति वि[1]. ५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६. शब्दादिशब्दायमानः वि[1] अ[1].

याम् । तस्य च शब्दः सङ्ग्रामे इन्द्रस्य इव[१] शब्दः श्रूयते । प्रज्ञापयन् गमयति[२] इमाम् वाचम् उच्चैः शब्दायते इति ॥ १३ ॥

रसाय्यः पयसा पिन्वमान ईरयन्नेषि मधुमन्तमंशुम् ।
पवमानः संतनिमेषि कृण्वन्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाय्यः । पयसा । पिन्वमानः । ईरयन् । एषि । मधुऽमन्तम् । अंशुम् ।
पवमानः । सम्ऽतनिम् । एषि । कृण्वन् । इन्द्राय । सोम । परिऽसिच्यमानः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आस्वाद्य[३] पयसा क्षरन् प्रेरयन् गच्छसि[४] मधुमन्तम् अंशुम् । 'अंशुः[५] शमष्टमात्रो भवति' इति यास्क (२,५) । [६]सोमरस उक्त[६] । पवमान सन्ततिम्[७] सन्तताम्[८] धाराम् कृण्वन् एषि[९] इन्द्राय सोम! परिषिच्यमान ॥ १४ ॥

एवा पवस्व मदिरो मदायोदग्राभस्य नमयन् वधस्नैः ।
परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्ष परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव । पवस्व । मदिरः । मदाय । उदऽग्राभस्य । नमयन् । वधस्नैः ।
परि । वर्णम् । भरमाणः । रुशन्तम् । गव्युः । नः । अर्ष । परि । सोम । सिक्तः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एवम् पवस्व मदकर मदार्थम् उदकग्राहिणम्[१०] मेघम् प्रह्वीकुर्वन् आयुधैः[११] । श्वेत परितो बिभ्राण गा इच्छन् अस्माकम् [१२]परि अर्ष[१२] पवित्रे सिक्त ॥ १५ ॥

[१३]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोदशो वर्गः[१३] ॥

जुष्ट्वी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पवस्व वरिवांसि कृण्वन् ।
घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्नधि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ॥ १६ ॥

जुष्ट्वी । नः । इन्दो इति । सुऽपथा । सुऽगानि । उरौ । पवस्व । वरिवांसि । कृण्वन् ।
घनाऽइव । विष्वक् । दुःऽइतानि । विऽघ्नन् । अधि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्रीतो भूत्वा अस्माकम् [१४]इन्दो![१४] सुपथानि[१५] सुगमनानि[१५] च धनानि कृण्वन् विस्तीर्णे कलशे पवस्व । कूटेन इव लोहम् विष्वग् दुरितानि [१६]विघ्नन् अधि[१६] गच्छ समुच्छ्रिते पवित्रे [१७]स्नुना स्रवता[१७] धारासङ्घेन ॥ १६ ॥

---

१. इति वि[२] अ[१]. २. गमयन्ति वि[२] अ[१], गमयति वि[१]. ३. आस्वाद्य वि[२] अ[१]. ४. गच्छति वि[१] अ[१]. ५. नास्ति वि[२] अ[१]. ६. ॰रसयुक्त वि[२] अ[१]. ७. सन्तति वि[२], सन्तनि अ[१]. ८. सन्ततां वि[१]. ९. एषीति मूको. १०. उदग्राहिण वि[१] अ[१]. ११. ॰युधैः मूको. १२-१२. परियन वि[१] अ[१], पर्युर्षु वि[१]. १३-१३. नास्ति मूको. १४-१४. इन्दोऽर्नयानि वि[१]. १५. सुगमानि वि[१]. १६-१६. ॰अन्नधि वि[१] अ[१]. १७-१७. स मुना वि[१], स सना अ[१], स्नुदना वि[१].

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्नुमिळावतीं शंगयीं जीरदानुम् ।
स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन् बन्धूँरिमाँ अवराँ इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । नः । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इळाऽवतीम् । शम्ऽगयीम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥१७॥

वेङ्कट० वृष्टिम् न गमय दिवि भवाम् गमनशीलाम् अन्नवतीम् सुखस्य निवासभूताम् क्षिप्रदानाम् । स्तुकशब्दश्चापत्यवचनः । अपत्यानि इव कान्तानि विचिन्वन् गच्छ[1] बन्धून् इमान् अस्मान् पार्थिवान् इन्दो ! त्वाम्[2] अभिगच्छत ॥ १७ ॥

ग्रन्थिं न वि ष्य ग्रथितं पुनान ऋजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।
अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । स्य । ग्रथितम् । पुनानः । ऋजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ । सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ग्रथितम्[3] माम् "वि मुञ्च तत" ग्रन्थिम् इव पूयमान । ऋजुम् च मार्गम् वक्रम् च सोम ! मह्यं देहि । अश्व इव क्रन्दसि हरि सृज्यमान । मनुष्यहित मारको वा[4] शत्रूणाम् देव ! गच्छ गृहवान् ॥ १८ ॥

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ।
सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रव वाजसातौ नृषह्ये ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रऽधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि । स्रव । वाजऽसातौ । नृऽसह्ये ॥ १९ ॥

वेङ्कट० पर्याप्त मदाय यज्ञे त्वम् इन्दो ! परि गच्छ स्रवता धारासंघेन समुच्छ्रिते पवित्रे । बहुधार सुगन्धि अहिंसित परि स्रव अन्नलाभनिमित्ते युद्धे ॥ १९ ॥

अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता अत्यासो न ससृजानास आजौ ।
एते शुक्रासो धन्वन्ति सोमा देवासस्ताँ उप याता पिबध्यै ॥ २० ॥

अरश्मानः । ये । अरथाः । अयुक्ताः । अत्यासः । न । ससृजानासः । आजौ ।
एते । शुक्रासः । धन्वन्ति । सोमाः । देवासः । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥ २० ॥

---

१ गच्छन् वि[1]. २. त्वम् मूको ३ मं पत्ते वि[1] ४ ४ मुञ्चतः वि[1], मुञ्च अ[1]; विमुञ्चत वि[1]. ५ मारिष वि[1] अ[1]

वेङ्कट० रश्मिवर्जिता रथवर्जिता च अयुक्ता च ये अश्वा इव सृज्यमाना युद्धे भवन्ति, एते ज्वलन्त[1] गच्छन्ति सोमाः । हे देवा[1] तान् उप आगच्छत पानायेति ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्दशो वर्गः[2] ॥

एवा न॑ इन्दो अ॒भि दे॒ववी॑तिं॒ परि॑ स्रव॒ नभो॒ अर्ण॑श्च॒मूषु॑ ।
सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॒ काम्यं॑ बृ॒हन्तं॑ र॒यिं द॑दातु वी॒रव॑न्तमु॒ग्रम् ॥ २१ ॥

ए॒व । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । अ॒भि । दे॒वऽवी॑तिम् । परि॑ । स्र॒व॒ । नभः॑ । अर्णः॑ । च॒मूषु॑ ।
सोमः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । काम्य॑म् । बृ॒हन्त॑म् । र॒यिम् । द॒दा॒तु॒ । वी॒रऽव॑न्तम् । उ॒ग्रम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० एवम् अस्माकम् इन्दो! [3]यज्ञम् प्रति[3] परि स्रव दिव उदकम् चमसेषु। सोम[4] अस्मभ्यम् इति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तक्ष॒द्यदी॒ मन॑सो॒ वेन॑तो॒ वाग् ज्येष्ठ॑स्य वा॒ धर्म॑णि॒ क्षोरनी॑के ।
आदी॑मायन् वर॒मा वा॑वशा॒ना जुष्टं॒ पतिं॑ क॒लशे॒ गाव॒ इन्दु॑म् ॥ २२ ॥

तक्ष॑त् । यदि॑ । मन॑सः । वेन॑तः । वाक् । ज्येष्ठ॑स्य । वा॒ । धर्म॑णि । क्षोः । अनी॑के ।
आत् । ई॒म् । आ॒य॒न् । वर॑म् । आ । वा॒व॒शा॒नाः । जुष्ट॑म् । पति॑म् । क॒लशे॑ । गावः॑ । इन्दु॑म् ॥

वेङ्कट० तत्करोति यदि एनम् मनसः कामयमानस्य कृते स्तोतृ वाक्, यथा श्रेष्ठस्य राजादेः धारके योगक्षेमविषये कर्मोद्दिश्य शब्दायमानस्य मुखतः स्थितस्य ज्ञानपदिश्स्य वाक् श्रेष्ठ स्तौति। अनन्तरमेव एनम् आ गच्छन्ति[5] वरणीयम् कामयमाना पर्याप्तम् पतिम् कलशे स्थितम् गावः इन्दुम् इति ॥ २२ ॥

प्र दा॑नु॒दो दि॒व्यो दा॑नुपि॒न्व ऋ॒तमृ॒ताय॑ पवते सुमे॒धाः ।
ध॒र्मा भु॑वद्वृज॒न्य॑स्य॒ राजा॒ प्र र॒श्मिभि॑र्द॒शभि॑र्भारि॒ भूम॑ ॥ २३ ॥

प्र । दा॒नु॒ऽदः । दि॒व्यः । दा॒नु॒ऽपि॒न्वः । ऋ॒तम् । ऋ॒ताय॑ । प॒व॒ते॒ । सु॒ऽमे॒धाः ।
ध॒र्मा । भु॒व॒त् । वृ॒ज॒न्य॑स्य । राजा॑ । प्र । र॒श्मिऽभिः॑ । द॒शऽभिः॑ । भा॒रि॒ । भूम॑ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० प्र पवते दातॄणां दाता दिव्यः दातृभ्यः कामानां क्षारयिता [6]सत्यभूतं रसं[6] सत्यभूताय इन्द्राय सुप्रज्ञः। धारयिता भवति बलसङ्घस्य राजा। प्र धार्यते च दशभिः अङ्गुलीभिः अत्यन्तमिति ॥ २३ ॥

---

१. ज्वलयन्तो वि[1], ज्वलन्तो अ[1]. २-२. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति वि[1]. ‡ नास्ति अ[1]. ४ °मो वि[1]. ५. °न्ति वि[1] अ[1]. ६-६ °तरस वि[1] अ[1].

पवित्रेभिः पवमानो नृचक्षा राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।
द्विता भुवद्रयिपती रयीणामृतं भरत् सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभिः । पवमानः । नृऽचक्षाः । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
द्विता । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । ऋतम् । भरत् । सुऽभृतम् । चारु । इन्दुः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पवित्रैः पूयमानः नृणां द्रष्टा राजा उभयेषां देवमनुष्याणां द्विधा भवति देवेषु[1] मनुष्येषु च[2] धनानां पतिः । सोऽयम् उदकम् बिभर्ति सुसम्भृतम् कल्याणम् इन्दुः ॥ २४ ॥

अर्वाँ इव श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिमर्ष ।
स नः सहस्रा बृहतीरिषो दा भवा सोम द्रविणोवित् पुनानः ॥ २५ ॥

अर्वान्ऽइव । श्रवसे । सातिम् । अच्छ । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्ष ।
सः । नः । सहस्रा । बृहतीः । इषः । दाः । भव । सोम । द्रविणःऽवित् । पुनानः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० अश्वः इव युद्धे अन्नार्थम् त्वम् अस्माकं[3] धनलाभं[4] प्रति इन्द्रस्य[5] वायोः पानम् अभि गच्छ । सः त्वं बहूनि महान्ति अन्नानि अस्मभ्यं प्रयच्छ । भव सोम ! धनस्य दाता पुनानः ॥ २५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वर्गः[6] ॥

देवाव्यो नः परिषिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।
आयज्यवः सुमतिं विश्ववारा होतारो न दिवियजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअव्यः । नः । परिऽसिच्यमानाः । क्षयम् । सुऽवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।
आऽयज्यवः । सुऽमतिम् । विश्वऽवाराः । होतारः । न । दिविऽयजः । मन्द्रऽतमाः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० देवानां तर्पयितारः नः[7] परितः[8] पात्रेषु सिच्यमानाः गृहम् सुपुत्रम् प्रेरयन्तु सोमाः आभिमुख्येन प्रयच्छन्तः सुमतिम् विश्ववाराः होतारः इव दिविस्थितान् देवान् यजन्तः शब्देन मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

एवा देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।
महश्चिद्धि ष्मसि हिताः समर्ये कृधि सुष्ठाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।
महः । चित् । हि । स्मसि । हिताः । सऽमर्ये । कृधि । सुस्थाने इति सुऽस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥

१. °षु भवति च वि°. २. नास्ति वि°. ३. °स्मान् वि°. ४. धनलाभं वि° अ°. ५. इन्द्र मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७. न वि° अ°. ८. परितः वि°; पात्रे वि°, पाने अ°.

वेङ्कट० एवम् देव! पवे पवस्व महते पानाय सोम! देवानां पातव्य । महतोऽपि शत्रोः अभिभवितारो भवेम प्रेरिता सङ्ग्रामे । कुरि चास्माकं द्यावापृथिव्यौ शोभनावासमस्थाने पूयमान ॥ २७ ॥

अश्वो न क्रन्दो वृषभिर्युजानः सिंहो न भीमो मनसो जवीयान् ।
अर्वाचीनैः पथिभिर्ये रजिष्ठा आ पवस्व सौमनसं न इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रन्दः । वृषऽभिः । युजानः । सिंहः । न । भीमः । मनसः । जवीयान् ।
अर्वाचीनैः । पथिऽभिः । ये । रजिष्ठाः । आ । पवस्व । सौमनसम् । नः । इन्दो इति ॥

वेङ्कट० अश्व इव क्रन्दसि[1] ऋत्विग्भिः युज्यमान[2] सिंह इव भीमः मनसः अपि वेगवत्तर[3] अभिमुखैर्मार्गैः । ये मार्गाः भवन्ति अत्यन्तमृजवस्तैः । आ पवस्व 'सौमनसम् अस्माकम् इन्दो!' ॥ २८ ॥

शतं धारा देवजाता असृग्रन्त्सहस्रमेनाः कवयो मृजन्ति ।
इन्दो सनित्रं दिव आ पवस्व पुरएतासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धाराः । देवऽजाताः । असृग्रन् । सहस्रम् । एनाः । कवयः । मृजन्ति ।
इन्दो इति । सनित्रम् । दिवः । आ । पवस्व । पुरःऽएता । असि । महतः । धनस्य ॥ २९ ॥

वेङ्कट० शतम् धारा देवार्थं प्रादुर्भूता सृज्यन्ते । सहस्रम् एना धारा कवयः शोधयन्ति । इन्दो! भजनसाधनं पुत्रादीनां धनम् अन्तरिक्षात् आ पवस्व । पुरोगन्ता भवसि महतः धनस्य ॥ २९ ॥

दिवो न सर्गा अससृग्रमह्नां राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।
पितुर्न पुत्रः क्रतुभिर्यतान आ पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गाः । अससृग्रम् । अह्नाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।
पितुः । न । पुत्रः । क्रतुऽभिः । यतानः । आ । पवस्व । विशे । अस्यै । अजीतिम् ॥ ३० ॥

वेङ्कट० सर्गा यथा[4] आदित्यस्य अह्नाम् सम्बन्धिनो रश्मयो विसृज्यन्त, तद्वत् सोमस्य धारा विसृज्यन्ते । सोऽयम् राजा 'सोम न'[6] हिनस्ति मित्रम् प्राज्ञः । पितुः इव पुत्रः कर्मभिः यतमान आ पवस्व अस्यै 'विशे अपराभवम्'[7] । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्विति ॥ ३० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्गः'[8] ॥

1. क्रन्दन् वि[1] अ[1]. 2. यजमान वि[2] अ[1] युज्यमानः वि[3] 3. वेगवत्तरः वि[2]. 4-4. नास्ति अ[1]. 5. यदा वि[2] 6-6. सोमान्न वि[1], स मेन्न अ[1], सोमेन वि[2] 7-7. विदेवाराभव वि[2] अ[1], शिवेपरामव वि[2]. 8-8. नास्ति मूको

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन् वारान् यत् पूतो अत्येष्यव्यान् ।
पवमान पवसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अर्कैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुऽमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।
पवमान । पवसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अर्कैः ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते[1] तव मधुमत्यः धाराः, 'वारान् यदा[2] पूतः त्वम् अधिगच्छसि अविमयान्[2]' । पवमान! पवसे धारकं पयो लक्षीकृत्य गवाम् । जायमानः त्वम् सूर्यम् पूरयसि स्वतेजोभिरर्चनीयैः[4] ॥ ३१ ॥

कनिक्रददनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।
स इन्द्राय पवसे मत्सरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिक्रदत् । अनु । पन्थाम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि । अमृतस्य । धाम ।
सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरऽवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिऽभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य मार्गम् अनु शब्दायते अभिपूयमानः । शुक्रः त्वं राजसे 'अमरणस्य स्थानभूतः[5]' । सः त्वम् इन्द्राय पवसे रसवान् प्रेरयन्[6] वाचम् स्तुतिभिः सह[7] स्तोतॄणाम्[8] ॥ ३२ ॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम पिन्वन् धाराः कर्मणा देववीतौ ।
एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देवऽवीतौ ।
आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमऽधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥

वेङ्कट० दिवि भवः दिव्यः[9] सुपतनः अधस्तात् पश्य सोम! क्षरन् धाराः कर्मणा यज्ञे । आ विश इन्दो! कलशम् सोमनिधानम् । क्रन्दन् उप गच्छ सूर्यस्य रश्मिम् इति ॥ ३३ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।
गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० ऋग्यजुस्सामलक्षणाः 'तिस्रः वाचः' प्र ईरयति यजमानः । यज्ञस्य धारयित्रीम् ब्रह्मणः

---

१. सृजन्ते वि[1]. २-२. यदा यद्य वि[1] अ[1]. ३. °मयोत् वि[1]. ४. स्वतेजसोभिरर्चनीये वि[1]. ५-५. °मरणस्थान° अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. 'इ इति अ[1]. ८. नास्ति वि[1] अ[1]. ९-९. नास्ति अ[1].

सोमस्य मनस ईशित्रीं कल्याणीं वाचम् प्रेरयति च। गाव च गच्छन्ति गोपतिम् सोम पृच्छन्त्य। सोमम् यन्ति स्वाप्तारश्च कामयमाना ॥ ३४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गावः । धेनवः । वावशानाः । सोमम् । विप्राः । मतिऽभिः । पृच्छमानाः ।
सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः । सोमे । अर्काः । त्रिऽस्तुभः । सम् । नवन्ते ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० सोमम् गाव धेनव कामयमाना, सोमम् मेधाविन स्तुतिभि पृच्छन्तो भवन्ति। सोम सुत पूयते गोभि अज्यमान। सोमे मन्त्रा त्रिष्टुब्रूपा एते सम् गच्छन्ते अस्माभि क्रियमाणा[१] ॥ ॥ ३५ ॥

[२]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्ग[२] ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।
इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । आ । पवस्व । पूयमानः । स्वस्ति ।
इन्द्रम् । आ । विश । बृहता । रवेण । वर्धय । वाचम् । जनय । पुरम्ऽधिम् ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० एवम्[३] न सोम! परिषिच्यमान आ पवस्व पवित्रे पूयमान अविनाशम्[४]। [५]इन्द्रम् चाविश[†] विश[५] महता शब्देन। वर्धय च[६] वाचम्, जनय च प्रज्ञानम्[६] ॥ ३६ ॥

आ जागृविर्विप्र ऋता मतीनां सोमः पुनानो असदच्चमूषु ।
सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जागृविः । विप्रः । ऋता । मतीनाम् । सोमः । पुनानः । असदत् । चमूषु ।
सपन्ति । यम् । मिथुनासः । निऽकामाः । अध्वर्यवः । रथिरासः । सुऽहस्ताः ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० आ सीदति[७] जागरणशील ज्ञाता सत्यानां स्तुतीनाम् सोम पूयमान चमसेषु, स्पृशन्ति यम् [८]सङ्गता नितरां[८] कामयमाना अध्वर्यव नेतार सुहस्ता ॥ ३७ ॥

स पुनान उप सूरे न धातोभे अप्रा रोदसी वि ष आवः ।
प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

---

१. क्रियमाणा वि[१] अ[१], [१]माण वि[१]. २-२. नास्ति मूको. ३. एवा वि[१] अ[१]. ४. विना विनाशम् वि[१] अ[१], विनाश वि[१]. ५-५. नास्ति वि[१]. † नास्ति मूको. ६. नास्ति वि[१] अ[१]. ७. पश्यति वि[१] अ[१]. ८. सीदे वि[१]. ९-९. संगच्छन्ते नितरां वि[१] अ[१].

स । पुनानः । उपं । सूरे । न । धार्ता । आ । उभे इति । अप्राः । रोदंसी इति । वि । सः । आवरित्यावः ।
प्रियाः । चित् । यस्य । प्रियसासः । ऊती । सः । तु । धनंम् । कारिणे । न । प्र । यंसत् ॥ ३८ ॥

वेङ्कट० सः पूयमानः उप गच्छति इन्द्रे, यथा सूर्ये संवत्सरः । आ पूरयति च उभे द्यावापृथिव्यौ ।
[1]तेजसा वि वृणाति च सः तम । यस्य[1] प्रियस्य दातुः सोमस्य प्रिया धारा रक्षणाय
भवति, सः क्षिप्रम् अस्मभ्यम् धनम् प्र यच्छतु भृतकाय इव भृतिम् ॥ ३८ ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढ्वाँ अभि नो ज्योतिषावीत् ।
येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

सः । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीढ्वान् । अभि । नः । ज्योतिषा । आवीत् ।
येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदऽज्ञाः । स्वःऽविदः । अभि । गाः । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

वेङ्कट० सः वर्धिता[2] वर्धमानः[3] पूयमानः सोमः सेक्ता अभि रक्षतु अस्मान् तेजसा, येन
अस्माकम् पूर्वे पितरः पणिभिरपहृतानाम् गवाम् पदज्ञाः सर्वज्ञाः[4] शिलोच्चयम् पशून् अभि
उष्णन्। ऋषिरिह मुष्णातिना समानकर्मेति ॥ ३९ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विऽधर्मन् । जनयन् । प्रऽजाः । भुवनस्य । राजा ।
वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्ये । बृहत् । सोमः । वावृधे । सुवानः । इन्दुः ॥ ४० ॥

वेङ्कट० क्रामति समुद्रः, यस्मादापः समुद्द्रवन्ति । प्रथमे विधारके अन्तरिक्षे जनयन् प्रजाः भुवनस्य
राजा। सः अयम् वृषा अविमये[5] पवित्रे समुच्छ्रिते अत्यन्तं वर्धते सूयमानः सोमः दीप्तः ॥४०॥

[6]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशो वर्गः[6] ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । सोमः । महिषः । चकार । अपाम् । यत् । गर्भः । अवृणीत । देवान् ।
अदधात् । इन्द्रे । पवमानः । ओजः । अजनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० महत् तत् सोमः महान् [7]अकरोत्, अपाम्[7] गर्भः यत् अयम् अवृणीत देवान्। अदधात्
च इन्द्रे पवमानः बलम्। अजनयत् च सूर्ये ज्योतिः इन्दुः ॥ ४१ ॥

१-१. ते ... वि[1] अ[1]; ... वि[1]. २. वर्धयिता वि[1]. ३. वर्धमान वि[1] अ[1] ... वि[1]. ४. नास्ति मूको. ५. नास्ति वि. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. अकरोपा वि[1] अ[1]; ... वि[1].

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान् मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मत्सि । वायुम् । इष्टये । राधसे । च । मत्सि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।
मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० वाय्वादीन् तर्पयसि अन्नाय धनाय चेति[1] ॥ ४२ ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां बाधमानो मृधश्च ।
अभिश्रीणन् पयः पयसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हन्ता । अप । अमीवाम् । बाधमानः । मृधः । च ।
अभिऽश्रीणन् । पयः । पयसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तव । वयम् । सखायः ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० ऋजुगमनः पवस्व उपद्रवस्य हन्ता अप[2] बाधमानः रक्षः शत्रून् च अस्मदीयान् । अभिश्रीणन्[3] आत्मीयं रसम् गवाम् पयसा[4] अभि गच्छसि । इन्द्रस्य त्वम् असि सखा[5], तव वयम् सखायः ॥ ४३ ॥

मध्वः सूदं पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च ।
स्वदस्वेन्द्राय पवमान इन्दो रयिं च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूदम् । पवस्व । वस्वः । उत्सम् । वीरम् । च । नः । आ । पवस्व । भगम् । च ।
स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । इन्दो इति । रयिम् । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥ ४४ ॥

वेङ्कट० मध्वः 'घनीभूतं रसम्[6] पवस्व । धनस्य उत्स्यन्दकम् वीरम् च अस्मभ्यम् आ पवस्व, धनम् च । रुचितो भव इन्द्राय पवमान । इन्दो! रयिम् च अस्मभ्यम् आ पवस्व अन्तरिक्षात् ॥ ४४ ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः ।
आ योनिं वन्यमसदत् पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत् समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम् । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम् । अत्ऽभिः ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० सोम सुत धारया अश्व इव गन्ता सिन्धु इव च निम्नम् अभि क्षरति बलवान् । आ सीदति स्थानम् वृक्षमयम् पुनानः । सोऽयम् सम् सरति सह[7]... आपश्च वसतीवरीभिः ॥ ४५ ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[7] ॥

1. चेत्यर्थं. मा[1]. 2. नास्ति मूको. 3. 'श्रिणन् वि' मा[1]. 4. पयसा[न्] वि' मा[1]. 5. 'आ सख मा[1]. 6-6. 'भूतरसं वि' मा[1]. 7-7. नास्ति मूको.

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीर उशते तवस्वान् ।
स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।
स्वःऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः । कामः । न । यः । देवऽयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० सः[1] एष. ते पवते इन्द्र! सोमः चमूषु प्राज्ञः[2] कामयमानाय वेगवान्[3] सर्वदर्शनः रथवान् सत्यबलः कामः इव यः पवमानानां सृष्टः ॥ ४६ ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्पांसि दुहितुर्दधानः ।
वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतेव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्पांसि । दुहितुः । दधानः ।
वसानः । शर्म । त्रिऽवरूथम् । अप्ऽसु । होताऽइव । याति । समनेषु । रेभन् ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० एषः प्रत्नेन अन्नेन पूयमान अच्छिद्रिमकया धारया क्षरन्, तिरस्-कुर्वन् पृथिव्याः रूपाणि, [4]स्वतेजसाऽऽच्छादयन् त्रिवरूथम्[4] गृहम् [5]यज्ञमण्डपम् अप्सु[5] स्थितः[6] होता इव याति सङ्घेषु शब्दायमान. ॥ ४७ ॥

नू नस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्वोः पूयमानः ।
अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्वोः । पूयमानः ।
अप्ऽसु । स्वादिष्ठः । मधुऽमान् । ऋतऽवा । देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् नः[7] त्वम् रथवान् [8]'देव! सोम!'[8] परि स्रव अभिषवणफलकयोः पूयमानः वसतीवरीषु स्वादुतमः मधुमान्[9] यज्ञवान् देवः इव यः सविता सत्यस्तुतिकः ॥ ४८ ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानो३ऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।
अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।
अभि । नरम् । धीऽजवनम् । रथेऽस्थाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् ॥ ४९ ॥

१-१. नास्ति वि[२]. २. माज्ञ वि[१] अ[१]. ३. नास्ति वि[१] अ[१]. ४-४. °दयन्तिवरूं वि[२] अ[१]; °दयन्तिवरूथ वि[१]. ५-५. यज्ञ… मप्सु वि[१] अ[१]. ६. स्तुतो अ[१]. ७. नास्ति अ[१]. ८-८. देवो ऽस्मो वि[१]. ९. मधुनमान् मूको.

वेङ्कट० अभि गच्छ वायुम् पानाय स्तूयमानः । अभि गच्छ मित्रावरुणौ च पूयमानः । अभि गच्छ च नरम् हृदया समं वेगं कुर्वाणम् रथे स्थितम् इत्यश्विनावुक्तौ[1] मन्यन्ते । अभि इति स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।
अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्वान्रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रा । सुऽवसनानि । अर्ष । अभि । धेनूः । सुऽदुघाः । पूयमानः ।
अभि । चन्द्रा । भर्तवे । नः । हिरण्या । अभि । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

वेङ्कट० अभि गमय अस्माकं सुपरिधानानि वस्त्राणि, अभि[2] च धेनूः सुदुघाः पूयमानः, अभि[3] च ह्लादकानि हिरण्यानि भरण्यानि भरणाय अस्माकम्, अभि च अश्वान् रथवतः देव! सोम! ॥ ५० ॥

"इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये विंशो वर्गः" ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।
अभि येन द्रविणमश्नवामाभ्यार्षेयं जमदग्निवन्नः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्ष । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।
अभि । येन । द्रविणम् । अश्नवाम । अभि । आर्षेयम् । जमदग्निऽवत् । नः ॥ ५१ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् उभयानि धनानि[4] अभि अर्ष । तथा येन वयं धनम् अश्नवाम तद् अभि अर्ष । किंच अभि अर्ष ऋषीणां योग्यं धनम् जमदग्नेरिव अस्माकमपि । यद्वा यथा जमदग्नेर्मन्त्रः[5] स्वादुतमः, एवम् अस्माकमपि स्वादुतमं मन्त्रं कुर्विति कुत्सः प्रार्थयते ॥ ५१ ॥

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्दो सरसि प्र धन्व ।
ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित्तकवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे । इन्दो इति । सरसि । प्र । धन्व ।
ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुरुऽमेधः । चित् । तकवे । नरम् । दात् ॥ ५२ ॥

वेङ्कट० अनया पवमानया धारया पवस्व एतानि धनानि । अभिकाम्यमानायां धातके[6] उदके त्वम् इन्दो! प्र गच्छ । ब्रध्न: आदित्यः अस्मिन् सोमे पूयमाने वातः इव वेगितः बहुयज्ञः इन्द्रश्च । तकति:[7] गतिकर्मसु पठितः[8] । सोममभिगच्छते मह्यं नेतारं पुत्रम् प्रयच्छतु ॥ ५२ ॥

१. °नावुकौ वि[1] अ[1]; °नावृचौ वि[3]. २. अपि वि[1]. ३. अपि वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. धनानि मूको. ६. °र्मन्त्र मूको. ७. वेंप १,२४७५ C द. ८. पाद वि[1] अ[1]. ९. तगतिः वि[1] अ[1]; तकतिः वि[3]. १०. द्र. निघ २,१४.

उत नो एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।
षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पक्वं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । नः । एना । पवया । पवस्व । अधि । श्रुते । श्रवाय्यस्य । तीर्थे ।
षष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः[1] । वसूनि । वृक्षम् । न । पक्वम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्मान् अनया धारया पवस्व अवनीयम्[2] सोमस्य तत्र श्रुते श्रवणीयस्य स्थाने यज्ञे। सोऽयं शत्रूणां हन्ता षष्टिम् सहस्राणि वसूनि[3] वृक्षम् इव पक्वफलम् अस्माकं शत्रूणां जयार्थम् अकम्पयदिति ॥ ५३ ॥

महीमे अस्य वृषनाम शूषे मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।
अस्वापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राँ अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

मही इति । इमे इति । अस्य । वृषनाम । शूषे इति । मांश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वधत्रे इति ।
अस्वापयत् । निऽगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

वेङ्कट० महती इमे अस्य सोमस्य सुखकरे वर्षणनामनी, शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम्, अन्यैः क्रियमाणे युद्धे[4] अपि वा स्पर्शनलक्षणे बाहुयुद्धे शत्रूणां हिंसनशीले[5] भवतः[6]। [7]सोऽस्वापयत्[7] शत्रून् स्नेहयत्[8] च। स्नेहनं[9] मारणम्। अथ प्रत्यक्षः—[10]अप गमय अमित्रान् अप गमय च अचितः अज्ञानान्[10] इतः अस्मत्सकाशादिति ॥ ५४ ॥

सं त्री पवित्रा विततान्येष्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।
असि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । त्री । पवित्रा । विऽततानि । एषि । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघऽवा । मघवत्ऽभ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

वेङ्कट० [11]सम् एषि त्रीणि[11] पवित्राणि[12] विततानि अग्निम् वायुम् सूर्यं च। अनु धावसि च एकम् आधिकम् पूयमानः। असि भजनीयः। असि च धनस्य दाता। असि च धनवान् धनेभ्यो धनवद्भ्यः त्वम् इन्दो[13] ॥ ५५ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः.[13] ॥

---

१. वैप १,१७१८ d, g द. २. अवनीयस्य वि' अ'. ३. वसूनि वि'. ४. नास्ति वि' अ'. ५. हिंसनशीले वि'; हिंसनशीले द्वे वि' अ'. ६. भव '' वि'; भवतम् अ'; भवत वि'. ७-७. सुप्तिताम् वि' अ'. ८. स्नेहयत् वि', भवत् अ'; स्नेहय वि'. ९. स्नेहनं वि'; स्नेहन वि' अ'. १०-१०. येन त्व अमित्रा- न्वगमयन्नचितो हिन्‍ वि' अ'; अवगमय वि'. ११-११. समयत्रिणीति वि' अ'. १२. पवित्रा वि' अ'. १३-१३. नास्ति मूको.

एष विश्ववित् पवते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।
द्रप्साँ ईरयन् विदथेष्विन्दुर्वि वारमव्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्वऽवित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
द्रप्सान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अव्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

वेङ्कट० एषः सर्वज्ञः पवते मेधावी सोमः विश्वस्य भुवनस्य राजा । द्रप्सान् प्रेरयन् यज्ञेषु इन्दुः वि अति याति अविमयम् वालम् समया इति ॥ ५६ ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अदब्धाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।
हिन्वन्ति धीरा दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषाः । अदब्धाः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।
हिन्वन्ति । धीराः । दशऽभिः । क्षिपाभिः । सम् । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

वेङ्कट० इन्दुम् आस्वादयन्ति महान्तः अहिंसिताः[1] । तस्यास्य धारास्थाने शब्दायन्ते यथा धनम् अभिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तुवन्तः[2] शब्दायन्ते । तमिमं प्रेरयन्ति ऋत्विजः दशभिः अङ्गुलीभिः, सम् अञ्जते च सोमस्य रूपम् अंशुम् अपाम् रसेन ॥ ५७ ॥

त्वया वयं पवमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पवमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम । शश्वत् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

वेङ्कट० त्वया वयम् पवमानेन सोम । सङ्ग्रामे बहु कर्तव्यम् वि चिनुयाम । तत् नः (ऋ १,९४,१६) इति गतम् ॥ ५८ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वाविंशो वर्गः[3] ॥

[९८]

[1]अम्बरीषो वार्षागिर, ऋजिश्वा भारद्वाजश्च ऋषी । पवमानः सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, एकादशी बृहती[1] ।

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।
इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युम्नं विभ्वासहम् ॥ १ ॥

---

१. °हिंसिताः मूको. २. स्तुवन्ते वि' अ'. ३-३. नास्ति मूको.

अभि । नः । वाजऽसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुऽस्पृहम् ।
इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् । तुविऽद्युम्नम् । विभ्वऽसहम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० "अम्बरीष ऋजिश्वा च द्वौ सूक्तम् 'अभि नः' सह" (बृ. ऋअ २,५,५८) इति शौनकः। अभि अर्ष अस्माकम् अत्यन्तं बलप्रदम् रयिम् बहुभिः स्पृहणीयम् इन्दो! बहुभरणम् महद्यशसम् महतोऽभिभवितारम्[1] ॥ १ ॥

परि ष्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्माव्यत ।
इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अव्ययम् । रथे । न । वर्म । अव्यत ।
इन्दुः । अभि । द्रुणा । हितः । हियानः । धाराभि. । अक्षारिति ॥ २ ॥

वेङ्कट० परि वस्ते सूयमानः[2] पवित्रम्, यथा रथे स्थितः कवचं परिव्ययति। सोऽयम् इन्दुः अभि हितः द्रोणकलशेन प्रेर्यमाणः धाराभिः क्षरति ॥ २ ॥

परि ष्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः ।
धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदऽच्युतः ।
धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्यऽयुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स एष सूयमानः[3] परि क्षरति इन्दुः पवित्रे मदेन प्रेरितः। धारया यः ऊर्ध्वः यज्ञे [4]भ्राजमानया इव[4] दीप्त्या गच्छति गोकामः ॥ ३ ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्ताय दाशुषे ।
इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।
इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽआत्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः हि त्वम् देव! बहवे धनम् मर्ताय यजमानाय[5] प्रयच्छसि[6]। तथा सति इन्दो! मह्यं च सहस्रसङ्ख्यम् रयिम् बहुरूपम् प्रेरय ॥ ४ ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन् वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।
नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्नस्याध्रिगो ॥ ५ ॥

---

1. °तोऽतिभवि° वि[1]. 2. पूयमानः वि[2] अ[1]. 3. सूयमानः वि[1] अ[1]; सूयमानः वि[1]. 4-4. भ्राजमान इव वि[1] अ[1]. 5. याजनानि य° वि[1] अ[1]. 6. °च्छति मूको.

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । वसो इति । वस्वः । पुरुऽस्पृहः ।
नि । नेदिष्ठऽतमाः । इषः । स्याम । सुम्नस्य । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वयम् ते अस्य शत्रुहन्! वासयितः! धनस्य बहुभिः स्पृहणीयस्य अन्तिकतमाः नितराम् स्याम अन्नस्य सुखस्य च हे अधृतगमन! ॥ ५ ॥

द्विर्यं पञ्च स्वयशसं स्वसारो अद्रिसंहतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त्यूर्मिणम् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । स्वऽयशसम् । स्वसारः । अद्रिऽसंहतम् ।
प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रऽस्नापयन्ति । ऊर्मिणम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् दश स्वसारः[1] स्वभूतयशसम् ग्रावभिः संहतम्[2] प्रियम् इन्द्रस्य काम्यम् वसतीवरीभिः प्रस्नापयन्ति धाराभिः युक्तम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ६ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[3] ॥

परि त्यं हर्यतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।
यो देवान् विश्वाँ इत् परि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यम् । हर्यतम् । हरिम् । बभ्रुम् । पुनन्ति । वारेण ।
यः । देवान् । विश्वान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परि पुनन्ति तं स्पृहणीयम् हरितवर्णम् बभ्रुवर्णम्[4] च वालेन, यः देवान् विश्वान् एव मादकेन सह परि गच्छति ॥ ७ ॥

अस्य वो ह्यवसा पान्तो दक्षसाधनम् ।
यः सूरिषु श्रवो बृहद् दधे स्वर्ण हर्यतः ॥ ८ ॥

अस्य । वः । हि । अवसा । पान्तः । दक्षऽसाधनम् ।
यः । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । दधे । स्वः । न । हर्यतः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्य यूयं हि रक्षणेन पिबन्तो भवथ बलस्य [5]साधनं रसम्[5], यः अयम् सूरिषु महद् अन्नम् स्थापयति आदित्यः इव स्पृहणीयः ॥ ८ ॥

स वां यज्ञेषु मानवी इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।
देवो देवी गिरिष्ठा अस्रेधन् तं तुविष्वणि ॥ ९ ॥

---

1. स्वसार मूको. 2. संहतं वि[?] अ[?]. 3-3. नास्ति मूको. 4. बभ्रूवर्णं मूको. 5-5. °न रसं वि[?] अ[?].

सः । धाम् । यज्ञेषु । मानुषी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी इति ।
देवः । देवी इति । गिरिऽस्थाः । अस्रेधन् । तम् । तुविऽस्वनि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः धाम् यज्ञेषु हे मानव्यौ! इन्दुः अजायत द्यावापृथिव्यौ! । देवः देव्यौ! ग्रावसु स्थितः । तम् जातम् ग्रावभिः अस्रेधन् अघ्नन्[1] बहुस्वने उपरे यज्ञे येति ॥ ९ ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे । नरे च दक्षिणावते देवाय सदनासदे ॥१०॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रऽघ्ने । परि । सिच्यसे । नरे । च । दक्षिणाऽवते । देवाय । सदनऽसदे ॥१०॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम! पानार्थम् वृत्रघ्ने परि सिच्यसे मनुष्याय च दक्षिणा[2] प्रयच्छते देवार्थम् यज्ञगृहे[3] सीदते ॥ १० ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।
अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः प्रातस्ताँ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽउष्टिषु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।
अपऽप्रोथन्तः । सनुतः । हुरःऽचितः । प्रातरिति । तान् । अप्रऽचेतसः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते प्रत्नाः उषसः व्युच्छनेषु सोमाः पवित्रे क्षरन्ति अपप्रोथन्तः अन्तर्हितान् स्तेनान् (द्र. निघ ३,२४) प्रातः एव तान् अप्रज्ञान् । अपप्रोथनं "वाचा अपप्रेरणमिति" ॥ ११ ॥

तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।
अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरःऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।
[7]अश्याम । वाजऽगन्ध्यम् । सनेम । वाजऽपस्त्यम्[7] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तम् हे सखायः! पुरतो रोचमानम् यूयम् वयम् च प्राज्ञाः अश्नीयाम[6] बलकरगन्धम्, भजेमहि च बलकरपत्नमिति ॥ १२ ॥

"इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्विंशो वर्गः" ॥

[९९]

"रेभसून् काश्यपौ ऋषी । पवमानः सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, प्रथमा बृहती" ।

आ हर्यताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।
शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुवः ॥ १ ॥

---

१. घ्नन् वि[२]; अघ्न वि[१]; सदघ्नन् अ[१]. २. दक्षिणाः वि[१]. ३. यज्ञे गृहे वि[२] अ[१]. ४-४. °वा च मे° वि[२] अ[१]; °च पवे° वि[१]. ५-५. नितरां निरुक्तिश्च या ५,१५ द्र. ६. अशो वि[२] अ[१], अर्शव वि[१]. ७-७. नास्ति मूको.

आ । हुर्यताय । धृष्णवे । धनुः । तन्वन्ति । पौंस्यम् ।
शुक्राम् । वयन्ति । असुराय । निःऽनिजम् । विपाम् । अग्रे । महीयुवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेभसून् काश्यपौ। आ तन्वन्ति धनुः [1]धनुषि ज्यां[1] कुर्वन्ति स्पृहणीयाय धृष्णवे सोमाय पुंस्त्वस्य द्योतकमिति सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितन्यमानं पवित्रमाह। तदेवोक्तम्—शुक्लवर्णाम् वितन्वन्ति बलिने सोमाय निर्णिजम्, यया सोमो [2]निर्णिज्यते, पवित्रम्[2] मेधाविनाम् अग्रे देवानाम् ऋत्विजः पूजाकामाः ॥ १ ॥

अधं क्षपा परिष्कृतो वाजाँ अभि प्र गाहते ।
यदी विवस्वतो धियो हरिं हिन्वन्ति यातवे ॥ २ ॥

अधं । क्षपा । परिऽकृतः । वाजान् । अभि । प्र । गाहते ।
यदि । विवस्वतः । धियः । हरिम् । हिन्वन्ति । यातवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथ क्षपायां क्षपयित्र्यां सेनायाम् अलङ्कृतः[3] सोमः बलानि अभि प्र गच्छति[4]। यदि एनं यजमानस्य अङ्गुलयः हरिम् प्रेरयन्ति गमनाय ॥ २ ॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमः ।
यं गाव आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः ॥ ३ ॥

तम् । अस्य । मर्जयामसि । मदः । यः । इन्द्रऽपातमः ।
यम् । गावः । आसऽभिः । दधुः । पुरा । नूनम् । च । सूरयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् सोमस्य रसं शोधयामः, मदः यः इन्द्रेणाऽत्यन्तं पातव्यः, यम् गावः गन्तारः आस्यैः धारयन्ति। पुरा च सम्प्रति च स्तोतारः[5] पिबन्ति आस्यैरिति ॥ ३ ॥

तं गाथया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत ।
उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

तम् । गाथया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनूषत ।
उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् गाथा प्रत्नया[6] पूयमानम् अभि स्तुवन्ति। अपि[7] च कल्पयन्ति[8] अङ्गुलयः देवार्थम् नमनम् बिभ्राणाः ॥ ४ ॥

१-१. धनुर्ज्यम् त्रि॰. २-२. °ज्यते वितन्वन्ति पवित्रम् मूको. ३. °ङ्कृता वि॰ अ॰; °ङ्कृत वि॰. ४. गच्छति त्रि॰ अ॰; गच्छन्ति वि॰. ५. सोनारः मूको. ६. प्रत्नाय वि॰. ७. नास्ति वि॰. ८. नास्ति वि॰ अ॰.

तमुक्षमाणमव्यये वारे पुनन्ति धर्णसिम् ।
दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारे । पुनन्ति । धर्णसिम् ।
दूतम् । न । पूर्वऽचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् सिच्यमानम् पवित्रे पुनन्ति धारकम् । तमिमम् दूतम् इव परेषां पूर्वमेव[1] प्रज्ञापनाय अर्थयन्ते मेधाविनो यजमानाः ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[2] ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूषु सीदति ।
पशौ न रेत आदधत् पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्ऽतमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।
पशौ । न । रेतः । आऽदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः पूयमानः अत्यन्तं मदयिता सोमः चमूषु सीदति । पशौ इव रेतः आदधत् ऋषभः पतिः स्तूयते कर्मणः[3] ॥ ६ ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।
विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मऽभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।
विदे । यत् । आसु । सम्ऽददिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यते सुकर्मभिः देवः देवार्थम् सुतः । ज्ञायते यत् आसु प्रजासु सम्यग् धनस्य दाता, तदानीं महतीः अपः वि गाहते वसतीवरीः ॥ ७ ॥

सुत इन्दो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।
इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूष्वा नि षीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्दो इति । पवित्रे । आ । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ।
इन्द्राय । मत्सरिन्ऽतमः । चमूषु । आ । नि । सीदसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ ८ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः[2] ॥

---

१. पूर्वमिव वि[२] अ[१]. २-२. नास्ति मूको. ३. कर्मणा वि[२] अ[१]

[१००]

[1]रेभसूनू काश्यपावृषी । पवमानः सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः[1] ।

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
वत्सं न पूर्व आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।
वत्सम् । न । पूर्वे । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यथा प्रथमे [1]वयसि वत्सम् मातरः जातम् लिहन्ति, तथा सोमम् इन्द्रस्य प्रियम् कमनीयम् अद्रोहाः वसतीवर्यः अभि गच्छन्ति[1] ॥ १ ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् ।
त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।
त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० [2]पूयमान इन्दो! आ भर सोम! द्वयोः स्थानयोः † [3]परिवृढत्वशीलम्[3] धनम्। त्वम् हि धनानि पुष्यसि विश्वानि यजमानस्य गृहे ॥ २ ॥

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।
त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धियम् । मनःऽयुजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।
त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् धाराम् मनोवेगाम् सृज वृष्टिम् इव तन्यतुः। शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

परि ते जिग्युषो यथा धारा सुतस्य धावति ।
रंहमाणा व्यव्ययं वारं वाजीव सानसिः ॥ ४ ॥

परि । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।
रंहमाणा । वि । अव्ययम् । वारम् । वाजीऽइव । सानसिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि परि धावति [4]अव्ययम् वारम्[4] जेतुः इव अश्वः सुतस्य [5]रम्हणशील इव[5] वेगं कुर्वाणा धारा इति ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि[1]. ३-३. नास्ति वि[1]. † स्थानं वि[1] अ[1]. ४. °वृढ वि[1] अ[1], °वृह् वि[1]. ५-५. शील स्वत वि[1].

क्रत्वे दक्षाय नः कवे पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥
क्रत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पवस्व । सोम । धारया ।
इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्रत्वे प्रज्ञानाय च बलाय च अस्माकम् कवे ! । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थोध्याये सप्तविंशो वर्गः[1] ॥

पवस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।
इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥
पवस्व । वाजऽसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।
इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।
वत्सं जातं न धेनवः पवमान विधर्मणि ॥ ७ ॥
त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।
वत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पवमान । विऽधर्मणि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वसतीवर्यः त्वाम् लिहन्ति विधर्मणि यज्ञे इति ॥ ७ ॥

पवमान महि श्रवश्चित्रेभिर्यासि रश्मिभिः ।
शर्धन् तमांसि जिघ्नसे विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥
पवमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रश्मिऽभिः ।
शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पवमान ! महत् श्रवणीयम् अन्तरिक्षम् चित्रैः रश्मिभिः परियासि । शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ८ ॥

त्वं द्यां च महिव्रत पृथिवीं चाति जभ्रिषे ।
प्रति द्रापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥ ९ ॥
त्वम् । द्याम् । च । महिऽव्रत । पृथिवीम् । च । अति । जभ्रिषे ।
प्रति । द्रापिम् । अमुञ्चथाः । पवमान । महिऽत्वना ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति मूको.

वेङ्कट० त्वम् द्यावापृथिव्यौ भरयन्तं बिभर्षि महाकर्मन्[1], प्रति मुञ्चसि च[1] कवचम् पवमान! महत्त्वेन युक्तः इति ॥ ९ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[2] ॥

व्याख्यच्चतुर्थमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
भवगोल्कुले यस्य मातुरासीत् समुद्भवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ।

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

1. नास्ति वि[°] अ[°]. 2-2. नास्ति मूको.

अथ पञ्चमोऽध्यायः[1] ।

वेङ्कट० 'पुरोजिती वो अन्धसः' इत्यधिकमास्त माधवः ।
प्रयाजदेवतादादौ[2] पञ्चत्वं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

भवन्तीहोभये देवाः प्रबला दुर्बलास्तथा ।
सूर्यः सोमो देवगुरुर्भौमः सौम्योऽर्किभार्गवौ ॥ २ ॥

कर्मेन्द्राणां सर्वेषां तत्र यज्ञः प्रचोदितः ।
'भौमाय नवकपालं पुरोडाशम्' इति श्रुतिः ॥ ३ ॥

समस्ता साऽऽत्मवन्तव्या कठकाम्नेष्टितो[3] बुधैः ।
हवींषि दक्षिणाश्चैव प्रकार च मुमुक्षुभिः ॥ ४ ॥

भवन्ति प्रबलैरन्यैर्दुर्बलैश्च समन्विताः ।
हविर्भागस्ततस्तेषां पृथक् मन्त्रा न कल्पिताः ॥ ५ ॥

श्रुतिसामान्यतस्तेषां तत्र याज्याश्चक्रमात्[4] ।
'अग्निर्मूर्धा(र्धा)'[5], '(उ)द्बुध्यस्वाग्ने'[6], 'प्र वः शुक्राय'[7] चोदिताः[8] ॥ ६ ॥

श्रुतिसामान्यतः प्रीताः तत्र चाङ्गारकादयः ।
अङ्गारकस्य[9] चरोश्च समाना प्रकृतिर्यतः[10] ॥ ७ ॥

तथैव देवो यः कश्चित् सामीसूक्तेषु कीर्त्यते ।
तात्पर्यं समिदादीनां कीर्तनेष्विति निर्णयः ॥ ८ ॥

अचेतनान् हूयमानान्[11] अग्निर्दृष्ट्वेदमुक्तवान् ।
[12]'प्रयाजान्मे अनूयाजान्†'[12] सर्वान्[13] ददेति देवताः ॥ ९ ॥

एवं च हुतभागभिः प्रयाजेष्विति मन्यते ।
तमेव प्राग् वषट्कारात् ध्येयं यस्कनुकोऽब्रव[14] ॥ १० ॥

न त्वनाम्नेयतां स्पष्टं पुनराधानगोचरात् ।
ब्राह्मणादवगच्छामस्तदिदं ब्राह्मणं शृणु ॥ ११ ॥

---

१. नास्ति वि[1]; श्रीः सप्तमेऽष्टके पञ्चमोऽध्याय आरभ्यते अध्यायार्थप्रतिपादिका कारिका अ[1]. २. प्रयाजदेवयाज्यादौ वेंकम. ३. कठाम्नेष्टितो वि[1]; कठकाम्नेष्टिको वि[2] अ[1]. ४. °ज्यापुरोऽनु: वि[1]; °ज्या ··· चरु वि[2] अ[1]. ५. ऋ ८,४४,१६. ६. मा १५,५४. ७. ऋ ७,४,१. ८. चोदिता वि[2] अ[1]. ९ °रकश्च वि[2]; °कस्या वि[1]. १० प्रकृति ··· वि[2] अ[2]; प्रकृतिसन्निः वि[1]. ११. हूयमान् वि[1]. १२-१२. प्रयाजाम अनुयाजाः वेंकम. † ऋ १०,५१,८. १३. सर्वा वि[2] अ[1] वेंकम. १४. यास्कनु° वि[1]; °कोऽब्रुव वि[2] अ[1].

'नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात्। यदनाग्नेयं[१] पुनराधेये[२] कुर्यात्। स्यूद्धमेव[३] तत्। अनाग्नेयं वा एतत्[४] क्रियते। यत्समिधस्तनूनपातमिडो बर्हिर्यजति' (तैब्रा १,३,१,२;३) इति।

अग्नेर्वाचकशब्दानां स्पष्टं याज्यास्वदर्शनात्।
अनाग्नेयप्रयाजेऽयम् इति शारकस्य दर्शनम् ॥ १२ ॥

[११]ऋतवो ह वै यज्ञेषु देवेषु भागमीषिरे[१२]।
इत्यादिके शतपथे प्रयाजा ऋतुदेवताः ॥ १३ ॥

उक्ताः [१]प्रवेदितोऽग्निश्च तेष्वृतुष्विति दर्शनम्।
वसन्तमृतूनामिति[५] तेन कुर्मोऽनुमन्त्रणम् ॥ १४ ॥

अत्र वाजसनेयकम्—"स वै[५] समिधो यजति। वसन्तो वै समित् × × ×। अथ तनूनपातं यजति। ग्रीष्मो वै 'तनूनपात्। ग्रीष्मो ह्यासां[६] प्रजानां तनूस्तपति' (माश १,५,३,९-१० [तु. काश २, ५,१,७-८]) इति[७]।

ननु [१०]च द्विप्रकृतयः[१०] स्वयमेवेति[११] केचन।
स्वतन्त्रा देवतास्तेषाम् आग्नेयत्वं कथं भवेत् ॥ १५ ॥

तत्र मन्त्रतः[१२] श्रूयते—'स होवाचाग्निर्यन्मां प्रथमं[१] यजध्वे क्व मम ततो भागः स्यादिति। ते होचुः देवाः। न त्वामायतनाच्च्यावयेमेति। तानृतूनग्निरुपमन्त्रयाञ्चक्रे', इत्युक्त्वाऽनन्तरं[१४] आह—'स[१५] एषोऽग्निः ऋतुष्वन्वाभक्तः[१५] स वा ओषधीः पचति या इमा ऋतवः पचन्तीति' (तु. काश २,५,१,४-५)।

तत्परैः परिहारोऽत्र वृद्धैर्वाच्यः प्रयत्नतः।
अस्माकं परिहारोऽत्र शीघ्रं न प्रत्यभादिति ॥ १६ ॥

[१०१]

[१६]१-३ अन्धीगुः श्यावाश्विः, ४-६ ययातिर्नाहुषः, ७-९ नहुषो मानवः, १०-१२ मनुः सांवरणः, १३-१६ वैश्वामित्रो वाच्यो वा प्रजापतिर्ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। अनुष्टुप् छन्दः, द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ[१६]।

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे।
अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यम् ॥ १ ॥

---

१. यदाग्नेय वैंकम, यदनाग्नेये वि[३] अ[१]. २. नास्ति वि[३] अ[१]. ३. पूर्वमेव वि[३] अ[१]; ऋद्धमेव वि[२] वैंकम. ४. तत वैंकम ५-५. काश २,५,२,१ (तु. माश १,६,१,१) † यते काश माश. ६-६. तु. माश १,६,१; काश २,५,२. ७-७. नास्ति वि[३] अ[१]. ८-८. नास्ति वि[१]. ९. इयदि वि[१,३] अ[१]. १०-१०. यहाः प्रभृतय वि[२]; यदा प्रभृतय वि[३]; यदा प्रभृतयः अ[१]. ११. °मेवेह वि[१]. १२. नास्ति वैंकम. १३. न प्र° वि[१] अ[१]. १४. °न्तर तत वि[१]. १५. °न्वाभरत अ[१]. १६-१६. नास्ति मूको.

पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्नवे ।
अप । श्वानम् । श्नथिष्टन । सखायः । दीर्घऽजिह्व्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० काश्यपम्.—पुरोजिती षोडशान्धीगुः श्यावाश्विर्ययातिर्नाहुषो नहुषो मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः । शेषे प्रजापतिः[1] (ऋअ २१,१०१) इति । पुरःस्थितजयस्य अदनीयस्य सोमस्य यूयं सुताय मदकराय दीर्घजिह्वम् श्वानम् अप श्नथिष्टन[1] हे सखायः ! । यथा राक्षसाः सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेति ॥ १ ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्व्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः धारया शोधयित्र्या परिप्रस्यन्दते अभिषुतः इन्दुः अश्वः इव कर्मण्यः ॥ २ ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥३॥

वेङ्कट० तम् दुर्दहम् अभि प्रेरयन्ति ऋत्विजः सोमम् सर्वान् कामान् अञ्चन्त्या[2] धिया यष्टव्यम् ग्रावभिः ॥ ३ ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।
पवित्रवन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्ऽतमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।
पवित्रऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुताः मधुमत्तमाः सोमाः इन्द्रस्य मदकराः पवित्रवन्तः क्षरन्ति । देवान् गच्छन्तु युष्माकं रसाः इति प्रत्यक्ष. ॥ ४ ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।
वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।
वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्दुः इन्द्रार्थम् पवते इति स्तोतारः वदन्ति । तदानीम् अयम् वाचस्पतिः सोमः[3] पूजामिच्छति विश्वस्य ईशानः बलेन ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः[4] ॥

१. श्नथिष्टन मूको. २. अञ्चन्त्या वि[1] अ[1]; अञ्चनस्य वि[2]. ३. सोम वि[1] अ[1]; सोमं वि[2].
४-४. नास्ति मूको.

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः । सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥६॥

सहस्रऽधारः । पवते । समुद्रः । वाचम्ऽईङ्खयः ।
सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० बहुधारः पवते, यस्माद्[1] समुद्रवन्ति [2]रसाः, यश्च[2] वाचं प्रेरयति । सोमः इति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ ७ ॥

अयम् । पूषा । रयिः । भगः । सोमः । पुनानः । अर्षति ।
पतिः । विश्वस्य । भूमनः । वि । अख्यत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अयम् पोषकः भजनीयः रयिः धनहेतुः सोमः पूयमानः गच्छति । पतिः विश्वस्य भूतस्य प्रकाशयति द्यावापृथिव्यौ उभे ॥ ७ ॥

समु प्रिया अनूषत गावो मदाय घृष्वयः ।
सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । अनूषत । गावः । मदाय । घृष्वयः ।
सोमासः । कृण्वते । पथः । पवमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम् स्तुवन्ति प्रियाः वाचः सोमस्य मदार्थम् परस्परं स्पर्धमानाः । सोमाः कुर्वन्ति मार्गान् पूयमानाः दीप्ताः ॥ ८ ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम् ।
यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहै ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पवमान । श्रवाय्यम् ।
यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहै ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यः ओजस्वितम[3] रसः, तम् आ भर पवमान![4] श्रवणीयम्, यः पञ्च चर्षणीः[5] अभि तिष्ठति, धनम् च येन वनामहे[6] ॥ ९ ॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।
मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ १० ॥

---

१. यस्मात् पवते वि[२] अ[१]. २-२. रसा यश्च वि[३] अ[१]; रमश्च वि[३]. ३. ओजिस्विषतमो वि[१२]; ओजिस्विरतमो अ[१]. ४. पवमानं मूको. ५. चर्षणीः मूको. ६. वनामहे वि[३] अ[१].

सोमाः । पवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमाः ।
मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वःऽविदः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सोमाः पवन्ते दीप्ताः अस्मभ्यम् अतिशयेन मार्गस्य लम्भकाः सखायः[१] सूयमानाः[२] अपापाः शोभनाऽऽध्यानाः[३] सर्वज्ञाः ॥ १० ॥

"इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वर्गः" ॥

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।
इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन् वसुविदः ॥ ११ ॥

सुऽस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चितानाः । गोः । अधि । त्वचि ।
इषम् । अस्मभ्यम् । अभितः । सम् । अस्वरन् । वसुऽविदः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सूयमानाः[५] विविधम् सम् स्वरन्ति ग्रावभिः शब्दयमानाः अधिषवणचर्मणि अन्नम् अस्मभ्यम् अभितः धनस्य लम्भकाः ॥ ११ ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।
सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।
सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एते पूताः मेधाविनः सोमाः दधिमिश्रणाः सूर्याः इव दर्शनीयाः भवन्ति गमनशीलाः ध्रुवाः उदके ॥ १२ ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।
अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।
अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सूयमानस्य सोमस्य तत्[६] वचन घोषम् "मारक इव" न प्र वृत न भजताम् । तथा श्वानम् न संराधककर्मरहितम्[८] अप हत, यथा पुरा मखम्[९] अपराद्धम् "भृगवः अपहतवन्तः" ॥ १३ ॥

---

१. सखायः अ°. २. स्तूय° वि° अ°. ३. शोभमानाः वि° अ°; शोभनाध्याना वि°. ४-४. नास्ति मूको. ५. तूयमाना मूको. ६. स्वन वि°; नास्ति वि° अ°. ७-७. कर्मारकश्च वि°; मारकश्चा वि° अ°. ८. मर्द्राधक° वि° अ°. ९. मघम् मूको. १०-१०. हतवन्तः वि°; °वो पहतवन्त वि° अ°.

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।
सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामि । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्र । ओण्यो ।
सरत् । जार । न । योषणाम् । वर । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आ [1]वध्यते वस्तु[1] सोम आच्छादके पवित्रे यथा रक्षकयो मातापित्रो भुजे पुत्र । सोऽयं सरति जार इव असतीम्, वर इव च कन्याम्, स्व स्थानम् आसत्तुं[2] कलशम् ॥ १४ ॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।
हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥ १५ ॥

स । वीर । दक्षऽसाधन । वि । य । तस्तम्भ । रोदसी इति ।
हरि । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स वीर बलसाधन भवति, य वि अस्तम्नात् द्यावापृथिव्यौ । हरितवर्ण पवित्रे बध्यते विधाता इव गृहस्य स्थानम् आसत्तुम्[3] ॥ १५ ॥

अव्यो वारेभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि ।
कनिक्रदद्वृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्यै । वारेभि । पवते । सोम । गव्ये । अधि । त्वचि ।
कनिक्रदत् । वृषा । हरि । इन्द्रस्य । अभि । एति । नि॒ऽकृतम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अवे वालेभ्य पवते सोम गव्ये [3]च चर्मणि[3] । शब्दायमान वृषा हरि इन्द्रस्य अभि गच्छति स्थानम् ॥ १६ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयो वर्गः[4] ॥

[१०२]

[1]त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । उष्णिक् छन्द[1] ।

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥ १ ॥

क्राणा । शिशु । महीनाम् । हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिम् ।
विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अध । द्विता ॥ १ ॥

१-१ °न्ते ब धन अ°. २. °सत्त मूको. ३-३ तव च रमणि धि° अ°. ४-४ नास्ति मूको.

वेङ्कट० त्रित । कुर्वाणो यज्ञम् अपाम् शिशुः प्रेरयन् यज्ञस्य धारकं स्वरसम् विश्वानि प्रियाणि परि भवति । अपि च द्वैधं भवति दिवि च पृथिव्यां च वर्तत इति ॥ १ ॥

उप त्रितस्य पाष्यो३रभक्त यद् गुहा पदम् । यज्ञस्य सप्त धामभिरध प्रियम् ॥२॥

उप । त्रितस्य । पाष्योः । अभक्त । यत् । गुहा । पदम् ।
यज्ञस्य । सप्त । धामऽभिः । अध । प्रियम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमो[1] 'यदा उप अभक्त[2] मम त्रितस्य पाष्योः[3] अधिषवणफलकयोः पदम् स्थानम् गुहायां हविर्धाने, अनन्तरम् यज्ञस्य सप्तभिः धारकैश्छन्दोभिः[4] प्रियम् सोमम् अभिष्टुवन्ति । अपि वा सप्तभिरुदकैः अभिपुण्वन्ति ॥ २ ॥

त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वेरया रयिम् । मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥३॥

त्रीणि । त्रितस्य । धारया । पृष्ठेषु । आ । ईरय । रयिम् ।
मिमीते । अस्य । योजना । वि । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्रीणि सवनानि त्रितस्य धारया सोम! धारय[5] । पृष्ठेषु च मामसु आ गमय दातारम् इन्द्रम्[6] । अस्य इन्द्रस्य योजनानि स्तोत्राणि वि मिमीते सुप्रज्ञः स्तोतेति ॥ ३ ॥

जज्ञानं सप्त मातरो वेधामशासत श्रिये । अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानम् । सप्त । मातरः । वेधाम् । अशासत । श्रिये । अयम् । ध्रुवः । रयीणाम् । चिकेत । यत् ॥

वेङ्कट० जायमानम्[7] सप्त 'मातरः नद्यः छन्दांसि वा विधातारं सोमम् अनुशासति श्रियोऽर्थम्† यजमानानाम्, यस्मात् अयम् सोमः ध्रुवः जानाति‡ धनानि[8] ॥ ४ ॥

अस्य व्रते सजोषसो विश्वे देवासो अद्रुहः । स्पार्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्त यत् ॥५॥

अस्य । व्रते । सऽजोषसः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । स्पार्हाः । भवन्ति । रन्तयः । जुषन्त । यत् ॥५॥

वेङ्कट० 'सोमस्य व्रते सङ्गताः विश्वे देवाः द्रोहवर्जिताः स्पृहणीयाः भवन्ति, रन्तारः† सुतम् यत् पुनं सेवन्ते[9] ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्थो वर्गः[10] ॥

यमी गर्भमृतावृधो दृशे चारुमजीजनन् । कविं मंहिष्ठमध्वरे पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

---

१. सोमस्य सो? वि[1]. १-२. यदोवामक्त वि[3] अ[1], दयोपामक्त वि[1]. ३. पाष्ठे वि[3]; पाष्योः अ[1]; वन्दष्ठयोः वि[1]. ४ °धारकैश्छन्दो वि[3] अ[1]; धारकै छ दोभि वि[1]. ५. धारया वि[3] अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. ज्ञानं वि[1], ८-८. नास्ति वि[1]. † श्रियार्थं मूको. ‡ जानान मूको. ९-९ नास्ति वि[1]. † रान्तरः वि[3] अ[1]. १०-१०. नास्ति मूको.

यम्। ईम् इति। गर्भम्। ऋतऽवृधः। दृशे। चारुम्। अजीजनन्। कविम्। मंहिष्ठम्। अध्वरे। पुरुऽस्पृहम्॥

वेङ्कट० 'यम् पूर्वं' गर्भभूतम् यज्ञस्य वर्धयित्र्य आपः 'अजीजनन् दर्शनाय'[2] सर्वेषाम् चारुम् क्रान्तप्रज्ञम् मंहिष्ठम्[3] यज्ञे बहुभिः स्पृहणीयम्। पूर्वत्र[4] सम्बन्धः ॥ ६ ॥

समीचीने अभि त्मना यह्वी ऋतस्य मातरा। तन्वाना यज्ञमानुषग्यदञ्जते ॥ ७ ॥

समीचीने इति सम्ऽईचीने। अभि। त्मना। यह्वी इति। ऋतस्य। मातरा।
तन्वानाः। यज्ञम्। आनुषक्। यत्। अञ्जते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सङ्गते द्यावापृथिव्यौ अभि गच्छति स्वयमेव महत्यौ[5] यज्ञस्य निर्मात्र्यौ। यज्ञम् तन्वानाः अध्वर्यवः यत् अनुषक्तम्[6] वसतीवरीभिः अञ्जते सोममिति ॥ ७ ॥

क्रत्वा शुक्रेभिरक्षभिर्ऋणोरप व्रजं दिवः। हिन्वन्नृतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

क्रत्वा। शुक्रेभिः। अक्षऽभिः। ऋणोः। अप। व्रजम्। दिवः। हिन्वन्। ऋतस्य। दीधितिम्। प्र। अध्वरे॥

वेङ्कट० कर्मणा उज्ज्वलैः अक्षैरिवाश्नुवानैः तेजोभिः अन्धकारव्रजम्[7] 'अप ऋणोति'[8] अन्तरिक्षात् प्रेरयन् यज्ञस्य धारकं रसम् यज्ञे ॥ ८ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[१०३]

'द्वित आप्त्य ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। उष्णिक् छन्दः'।

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम्। भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र। पुनानाय। वेधसे। सोमाय। वचः। उत्ऽयतम्। भृतिम्। न। भर। मतिऽभिः। जुजोषते ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्वित आप्त्यः। प्र भर पूयमानाय विधात्रे सोमाय वचः उद्युक्तम्, "भृतकाय इव" भृतिम्, स्तुतिभिः प्रीयमाणाय ॥ १ ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्षति। त्री षधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥ २ ॥

परि। वाराणि। अव्यया। गोभिः। अञ्जानः। अर्षति। त्री। सधऽस्था। पुनानः। कृणुते। हरिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति पवित्रं गोविकारैः अज्यमानः। त्रीणि स्थानानि पूयमानः करोति हरितवर्णः द्रोणकलशम् आधवनीयं पूतभृतमिति[10] ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २-२. 'नन् दर्शनाय दर्श' अ[1]. ३. नास्ति मूको. ४. तत्र वि[1] अ[1].
५. महान्तौ मूको. ६. आसक्तं वि[1]. ७. 'कोरकम् वि[1], 'कारकम् वि[1] अ[1]. ८-८. मथ्नाति वि[1] अ[1].
९-९. नास्ति मूको. १०-१०. "कलशे वि" अ[1]. ११. पूतभृतमिति वि[1], पूतभृदमिति अ[1].

परि॒ कोशं॑ मधु॒श्चुतं॑म॒व्यये॒ वारे॑ अर्षति । अ॒भि वाणी॒र्ऋषी॑णां स॒प्त नू॑षत ॥३॥

परि॑ । कोश॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् । अ॒व्यये॑ । वारे॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । अ॒भि । वाणीः॑ । ऋषी॑णाम् । स॒प्त । नू॒ष॒त॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि गमयति कोशम् मधुश्च्युतम् आत्मीय रस पवित्रे । तम् अभि स्तुवन्ति ऋषीणाम् सप्त छन्दांसि ॥ ३ ॥

परि॑ णे॒ता म॑ती॒नां वि॒श्वदे॑वो॒ अदा॑भ्यः । सोमः॑ पुना॒नश्च॒म्वो॑र्विश॒द्धरिः॑ ॥ ४ ॥

परि॑ । ने॒ता । म॒ती॒नाम् । वि॒श्वऽदे॑वः । अदा॑भ्यः । सोमः॑ । पु॒ना॒नः । च॒म्वोः॑ । वि॒श॒त् । हरिः॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि विशति नेता स्तुतीनाम् सर्वदेव अहिंसित सोम पूयमान अधिषवणफलकयो हरि ॥४॥

परि॒ दैवी॒रनु॑ स्व॒धा इन्द्रे॑ण याहि स॒रथ॑म् । पु॒ना॒नो वा॒घद्वा॒घद्भि॒रम॑र्त्यः ॥ ५ ॥

परि॑ । दैवीः॑ । अनु॑ । स्व॒धाः । इन्द्रे॑ण । या॒हि॒ । स॒ऽरथ॑म् । पु॒ना॒नः । वा॒घत् । वा॒घत्ऽभिः॑ । अम॑र्त्यः ॥

वेङ्कट० परि याहि दैवानि अन्नानि अनु देवसेना इन्द्रेण सरथम् पूयमान उह्यमान ऋत्विग्भि अमर्त्य ॥ ५ ॥

परि॒ सप्ति॒र्न वा॑ज॒युर्दे॒वो दे॒वेभ्यः॑ सु॒तः । व्या॒न॒शिः पव॑मानो॒ वि धा॑वति ॥६॥

परि॑ । सप्तिः॑ । न । वा॒ज॒ऽयुः । दे॒वः । दे॒वेभ्यः॑ । सु॒तः । वि॒ऽआ॒न॒शिः । पव॑मानः । वि । धा॒व॒ति॒ ॥६॥

वेङ्कट० परि वि धावति अश्व इव युद्धमिच्छन् देव[1] देवार्थम् सुत व्यापी पवमानः ॥ ६ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्ग[2] ॥

[१०४]

[3]पर्वतनारदौ काण्वौ, काश्यप्यौ शिखण्डिन्यावप्सरसौ वा ऋषी । पवमान सोमो देवता । उष्णिक् छन्द[3] ।

सखा॑य॒ आ नि षी॑दत पुना॒नाय॒ प्र गा॑यत । शिशुं॒ न य॒ज्ञैः परि॑ भूषत श्रि॒ये ॥१॥

सखा॑यः । आ । नि । सी॒द॒त॒ । पु॒ना॒नाय॑ । प्र । गा॒य॒त॒ । शिशु॑म् । न । य॒ज्ञैः । परि॑ । भू॒ष॒त॒ । श्रि॒ये ॥

वेङ्कट० पर्वतनारदौ । हे सखाय ! आ नि सीदत । अथ पूयमानाय प्रकर्षेण गायत । शिशुम् इव अलङ्कारैः अभिषुतम् यज्ञैः हविर्भिर्मिश्रणैः[3] अलङ्कुरुत शोभनार्थम् ॥ १ ॥

सम्ी॑ व॒त्सं न मा॒तृभिः॑ सृ॒जता॑ गय॒साध॑नम् । दे॒वा॒व्यं॒ मद॑म॒भि द्विश॑वसम् ॥२॥

सम् । ई॒मि॒ति॒ । व॒त्सम् । न । मा॒तृऽभिः॑ । सृ॒जत॑ । ग॒य॒ऽसाध॑नम् ।
दे॒व॒ऽअ॒व्य॑म् । मद॑म् । अ॒भि । द्विऽश॑वसम् ॥ २ ॥

---

१ नास्ति वि' २-२. नास्ति मूको ३-३. °णैरिति ब'

वेङ्कट० अभि सम् सृजत एनं वसतीवरीभिः वत्सम् इव मातृभिः गृहस्य साधकम् देवानां रक्षकम् मदम् [1]द्विगुणमेव गमयति[1] बलमिति ॥ २ ॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥ ३ ॥

पुनात । दक्षऽसाधनम् । यथा । शर्धाय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुनीत बलस्य साधकम्[2] यथा असौ वेगार्थम् पानाय भवति, यथा वा मित्रावरुणयोः सुखकरः ॥ ३ ॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ ४ ॥

अस्मभ्यम् । त्वा । वसुऽविदम् । अभि । वाणीः । अनूषत । गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् त्वां[3] धनस्य दातारम् अभि स्तुवन्ति वाचः [4]अस्मदीयाः । ते[4] वयं तव वर्णम् गोविकारैः अभि वासयामः ॥ ४ ॥

स नो मदानां पत इन्दो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥५॥

सः । नः । मदानाम् । पते । इन्दो इति । देवऽप्सराः । असि ।
सखाऽइव । सख्ये । गातुवित्ऽतमः । भव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् हे मदानाम्[5] रसानां स्वामिन्! इन्दो! दीप्तरूपः भवसि । स त्वम् सखा इव सख्ये अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः भव[6] ॥ ५ ॥

सनेमि कृध्य१स्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम् । अपादेवं द्वयुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि । कृधि । अस्मत् । आ । रक्षसम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
अप । अदेवम् । द्वयुम् । अंहः । युयोधि । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुराणम् सख्यम् कुरु अस्मासु । अपि च राक्षसम् कम् चित् अपि अदनशीलम्[7] अप युयोधि अदेवम् द्वयाविनं सत्यानृतयुक्तम् पापम् च अस्मत इति ॥ ६ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तमो वर्गः[8] ॥

[१०५]

[8]पर्वतनारदौ काण्वौ ऋषी । पवमानः सोमो देवता । उष्णिक् छन्दः[8] ।

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत । शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

१-१. द्विगुणेवगमिनि वि[1]. २. धारकं वि[1]. ३. त्वा वि[1]. ४-४. °दीयास्ते वि[1]. ५. मद-कानां वि[1]. ६. भवं वि[2] अ[1]; भवः वि[3]. ७. अभ्यदनशीलं वि[2] अ[1]. ८-८. नास्ति मूको.

तम् । व । सखाय । मदाय । पुनानम् । अभि । गायत । शिशुम् । न । यज्ञै । स्वदयन्त । गूर्तिऽभिः ॥१॥

वेङ्कट० तम् यूयम् सखाय । मदार्थं पूयमानम् अभि गायत । तमिमम् शिशुम् इव अलङ्कारैः स्वादूकुर्वन्ति मिश्रणैः स्तुतिभिश्च ॥ १ ॥

सं वत्सइ॑व मातृभिरिन्दु॑र्हिन्वानो अ॑ज्यते । देवावीर्मदो॑ मतिभिः॒ परि॑ष्कृतः ॥२॥

सम् । वत्सःऽइव । मातृऽभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । देवऽअवीः । मदः । मतिऽभिः । परिऽकृतः ॥२॥

वेङ्कट० सम् अज्यते वत्स इव मातृभि वसतीवरीभि इन्दु प्रेर्यमाण देवाना रक्षक मद स्तुतिभि अलङ्कृत ॥ २ ॥

अयं दक्षा॑य साध॑नोऽयं शर्धा॑य वीतये॑ । अयं देवेभ्यो॒ मधु॑मत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम् । दक्षाय । साधन । अयम् । शर्धाय । वीतये । अयम् । देवेभ्य । मधुमत्ऽतम । सुत ॥

वेङ्कट० अयम् बलाय साधनीय[3] । अयम् वेगार्थं भक्षणीयः । अयम् इति स्पष्टम्[4] ॥ ३ ॥

गोम॑न्न इन्दो अश्व॑वत् सुतः सु॑दक्ष धन्व । शुचिं॑ ते वर्ण॒मधि॒ गोषु॑ दीधरम् ॥४॥

गोऽमत् । न । इन्दो इति । अश्वऽवत् । सुत । सुऽदक्ष । धन्व ।

शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोषु । दीधरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गवाश्वयुक्तम् अस्माकम् इन्दो! सुतः सुबल[1] पवस्व । शुचिम् तव वर्णम् रसम्[5] अधि धारयामि गव्येषु ॥ ४ ॥

स नो॑ हरीणा पत॒ इन्दो॑ देवप्स॑रस्तमः । सखे॑व सख्ये॒ नर्यो॑ रुचे भ॑व ॥ ५ ॥

स । न । हरीणाम् । पते । इन्दो इति । देवप्सरःऽतम । सखाऽइव । सख्ये । नर्य । रुचे । भव । ५॥

वेङ्कट० स अस्माक हे हरितवर्णाना पशूना[6] स्वामिन्[1] इन्दो! देवप्सरस्तम सखा इव सख्ये नृहित रुचे भव ॥ ५ ॥

सने॑मि त्वम॒स्मदाँ अदे॑वं कं चि॑द॒त्रिण॑म् । साह्वाँ इन्दो परि॒ बाधो॒ अप॑ द्वयुम् ॥६॥

सनेमि । त्वम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

सह्वान् । इन्दो इति । परि । बाध । अप । द्वयुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुराण सख्यम् त्वम् अस्मासु कुरु । तथा अदेवनशीलम् कम् चित् अपि अदनशीलम्[7] अस्मत् अप युयोधि । अभिभवन् इन्दो[8] परि जहि बाधमानान्, अप युयोधि च द्वयाविनमिति ॥ ६ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्ग[9] ॥

---

१ °म वि[1]. २ इव च अ[1]. ३ शासनीय वि[1] अ[1] ४. स्पष्टमिति अ[1] ५. नास्ति वि[3] ६ अशूना मूको ७ अदनशीलम् वि[1] अ ८-८ युयो प रि मन तो दो वि[1] अ[1]. ९-९ नास्ति मूको

[१०६]

[1]आद्यानां तिसृणां दशम्यादिचतुर्दश्यन्तानां च अग्निश्चाक्षुष ऋषिः, चतुर्थ्यादिषष्ठ्यन्तानां चक्षुर्मानवः, सप्तम्यादिनवम्यन्तानां मनुराप्सवः । पवमानः सोमो देवता । उष्णिक् छन्दः[1] ।

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः । श्रुष्टी जातास इन्दवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अच्छ । सुताः । इमे । वृषणम् । यन्तु । हरयः । श्रुष्टी । जातासः । इन्दवः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निश्चाक्षुषश्चक्षुर्मानवो मनुराप्सव इति त्रीन्तृचान् अपश्यन्, अवशिष्टं पुनरग्निः । इन्द्रम् अभि यन्तु सुताः इमे हरितवर्णाः वृषणम् क्षिप्रम् जाताः सोमाः सर्वज्ञाः ॥ १ ॥

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥ २ ॥

अयम् । भराय । सानसिः । इन्द्राय । पवते । सुतः । सोमः । जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥

वेङ्कट० [2]अयम् सङ्ग्रामाय भजनीयः इन्द्राय पवते अभिषुतः । सोमः जयशीलमिन्द्रम् जानाति, यथा इन्द्रो लोके ज्ञात †[2] ॥ २ ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृभ्णीत सानसिम् । वज्रं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥ ३ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । ग्राभम् । गृभ्णीत । सानसिम् ।
वज्रम् । च । वृषणम् । भरत् । सम् । अप्सुऽजित् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [3]सोमस्यैव† इन्द्रः मदेषु‡ सम्भजनीयम् धनुः गृह्णाति । वज्रम् च वर्षितारम् सम् बिभर्ति¶ उदकार्थं वृत्रस्य जेता[3] ॥ ३ ॥

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्दो परि स्रव । द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वर्विदम् ॥ ४ ॥

प्र । धन्व । सोम । जागृविः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ।
द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर । स्वःऽविदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [4]प्र क्षर सोम! जागरणशील । इन्द्राय[4] इन्दो! परि[5] स्रव । प्रदीप्तिमत्[6] च बलम् आ हर[7] सर्वस्य लम्भकम्[8] ॥ ४ ॥

इन्द्राय वृषणं मदं पवस्व विश्वदर्शतः । सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । वृषणम् । मदम् । पवस्व । विश्वऽदर्शतः । सहस्रऽयामा । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि॰. † ज्ञात मूको. ३-३. नास्ति वि॰. † सोमस्येव वि॰ अ॰. ‡ मन्देषु मूको. ¶ बिभर्ति मूको. ४-४. प वि॰. ५. परितः वि॰ अ॰. ६. दीप्ति॰ वि॰. ७. भर वि॰ ८. ॰कः वि॰.

वेङ्कट० ¹इन्द्राय मदयितारम् मदम् पवस्व सर्वस्यां दर्शनीय बहुमार्ग‡ पथि²२ विद्वान्³ ॥ ५ ॥

²इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः² ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कनिक्रदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतम । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतम । सहस्रम् । याहि । पथिऽभिः । कनिक्रदत् ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् मार्गस्य ³अत्यन्त लम्भक³ देवेभ्य च स्वादुतम बहुभि पथिभिः याहि शब्द कुर्वन् ॥ ६ ॥

पर्वस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा । आ कलशं मधुमान्त्सोम नः सदः ॥७॥

पवस्व । देवऽवीतये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । कलशम् । मधुऽमान् । सोम । नः । सदः ॥

वेङ्कट० पवस्व देवाना भक्षणाय इन्दो । ⁴धाराभि बलेन । आ सीद च कलशम् रसवान् सोम । अस्मदीयम्⁴ ॥ ७ ॥

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदऽप्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । ववृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ⁵तव द्रप्सा उदकं प्रति गच्छन्त इन्द्रम् मदार्थं वर्धयन्ति । त्वाम् देवा अमरार्थम् सुखकरम् पिबन्ति‡⁵ ॥ ८ ॥

आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥९॥

आ । नः । सुतासः । इन्दवः । पुनानाः । धावत । रयिम् । वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्वःऽविदः ॥९॥

वेङ्कट० ⁶आ गमयत अस्मभ्य हे सुता । इन्दव⁶ पूयमाना यूयम् रयिम् । वृष्टिमती द्यौः येषां ⁶दिवये रीत्यप्का च पृथिवी⁶ ते तथोक्ता । द्वितीयमामन्त्रितम् । सर्वज्ञा ॥ ९ ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥१०॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारम् । वि । धावति । अग्रे । वाचः । पवमानः । कनिक्रदत् ॥

वेङ्कट० सोम पूयमान धारया पवित्रम् वि धावति अग्रे स्तोतृस्य पूयमान शब्द कुर्वन् ॥ १० ॥

²इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः² ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् । अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥११॥

---

१ १ नास्ति अ¹ † मदयितार वि¹ ‡ सर्वेत्र वि³. § °मार्गे वि¹. २ २ नास्ति मूको ३ ३ °त्य लभ° मूको ४ ४ नास्ति वि¹ ५ ५ नास्ति वि¹ †† °मन्तु°° मूको ‡ पिबन्ति मूको ६ ६ दिव्यतरिरयपि का च पृथिवी मूको.

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।
अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अङ्गुलीभिः प्रेरयन्ति वाजिनम् उदके क्रीडन्तम् अतिक्रान्तपवित्रम्[1] । अभि सम् स्वरन्ति स्तुतयः त्रिपृष्ठम्, यः[2] स्पृशति त्रीणि पात्राणि सवनानि वेति ॥ ११ ॥

असर्जि कलशाँ अभि मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥१२॥

असर्जि । कलशान् । अभि । मीळ्हे । सप्तिः । न । वाजऽयुः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् ॥

वेङ्कट० सृज्यते कलशेषु सङ्ग्रामे अश्वः इव अन्नमिच्छन् पूयमानः वाचम् जनयन्[3] स्यन्दते ॥ १२ ॥

पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंह्या । अभ्यर्षन्त्स्तोतृभ्यो वीरवद्यशः ॥ १३ ॥

पवते । हर्यतः । हरिः । अति । ह्वरांसि । रंह्या । अभिऽअर्षन् । स्तोतृऽभ्यः । वीरऽवत् । यशः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पवते स्पृहणीयः हरितवर्णः अति गच्छति कुटिलानि वेगेन अभिगमयन् स्तोतृभ्यः [4]पुत्रयुक्तम् यशः[4] ॥ १३ ॥

अया पवस्व देवयुर्मधोर्धारा असृक्षत । रेभन् पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवऽयुः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेभन् । पवित्रम् । परि । एषि । विश्वतः ॥१४॥

वेङ्कट० [5]अनया धारया पवस्व[5] देवकामः । सोमस्य धाराः सृज्यन्ते । शब्दं कुर्वन् पवित्रम् परि गच्छसि[6] सर्वतः ॥ १४ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः[8] ॥

[१०७]

[1]सप्तर्षय ऋषयः (१ भारद्वाजो बार्हस्पत्यः, २ कश्यपो मारीचः, ३ गोतमो राहूगणः, ४ भौमोऽत्रिः, ५ विश्वामित्रो गाथिनः, ६ जमदग्निर्भार्गवः, ७ मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः) पवमानः सोमो देवता । प्रगाथा (= १,४,६,८,९,१०,१२,१४,१७ बृहत्यः, २,५,७,११,१३,१५,१८ सतोबृहत्यः) तृतीया षोडशी च द्विपदा विराट्, १९-२६ प्रगाथाः (=विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः)।[1]

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।
दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्व१न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

१. 'कान्तमतिक्रान्तपवि' मूको. २. य वि' अ'. ३. जनयद् वि' अ'; जनयम् वि'. ४-४. नास्ति वि'. ५. 'धारया वि' अ'. ६-६. नास्ति मूको.

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्ऽतमम् । हविः ।
दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्ऽसु । अन्तः । आ । सुसाव । सोमम् । अद्रिऽभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सखायः । इतः परि सिञ्चत अभिषुतम् । यः सोमः भवति उत्तमम् हविः, यः च मनुष्यहितः वसतीवरीषु अन्तरिक्षे वा गच्छन् भवति, तम् सोमम् ग्रावभिः सुषाव अध्वर्युः, तं परिषिञ्चतेति ॥ १ ॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिन्तरः ।
सुते चित् त्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अविऽभिः । परि । स्रव । अदब्धः । सुरभिम्ऽतरः ।
सुते । चित् । त्वा । अप्ऽसु । मदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्ऽतरम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इदानीम् पूयमानः पवित्रैः परि स्रव अहिंसितः अत्यन्तं 'सुगन्धिः । अभिषुते' सति त्वाम् अप्सु संसृष्टं स्तुमः सक्तुभिः गव्यैश्च श्रीणन्तः उद्गततरम् ॥ २ ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवऽमादनः । क्रतुः । इन्दुः । विऽचक्षणः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि स्रवति सूयमान दर्शनाय देवानां तर्पयिता कर्ता इन्दुः विद्रष्टा । सेयं द्विपदेति ॥ ३ ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।
आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्षसि ।
आ । रत्नऽधाः । योनिम् । ऋतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूयमान[2] त्वम् सोम! धारया उदकानि आच्छादयन् गच्छसि । आ सीदसि[3] रत्नानां दाता 'यज्ञस्य स्थानम्' । उत्सः त्वम् देव! हिरण्मय. हिरण्योत्पत्तिस्थानमिति ॥ ४ ॥

दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् ।
आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊधः । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रत्नम् । सधऽस्थम् । आ । असदत् ।
आऽपृच्छ्यम् । धरुणम् । वाजी । अर्षति । नृऽभिः । धूत. । विऽचक्षण. ॥ ५ ॥

१-१. सुगन्धिरहितसु ते वि॰ अ॰; °न्धिरभिषुते वि॰ २. सोम पूय॰ वि॰ अ॰. ३ ... मूको.
४-४. °स्थानम्° वि॰.

वेङ्कट० दिवि भवम् ऊध प्रियम् मधु दुहान[1] प्रत्नम् स्थानम् आ सीदति अन्तरिक्षम्। आप्रच्छयम् धारकम् यजमानम् अश्वत्वात् अभिगच्छति सोम मत्विग्भि अभिषुत विद्युष्टा[2] ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्ग[3] ॥

पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः ।
त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनान । सोम । जागृवि । अव्यै । वारे । परि । प्रिय ।
त्वम् । विप्र । अभव । अङ्गिरःऽतम । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्ष । न ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुनान सोम! जागरूक अवेर्वाले परि क्षरसि प्रिय। त्वम् अङ्गिरसा [4]वरिष्ठो नेता[4] पितॄणाम् अभव मेधावी। स त्वम् अस्मदीयम् यज्ञम् आत्मीयेन मधुना मिमिक्ष इति। मिहि सेचनकर्मा ॥ ६ ॥

सोमो मीढ्वान् पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।
त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ७ ॥

सोम । मीढ्वान् । पवते । गातुवित्ऽतम । ऋषि । विप्र । विऽचक्षण ।
त्वम् । कवि । अभव । देवऽवीतम । आ । सूर्यम् । रोहय । दिवि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोम सेक्ता पवते अत्यन्त[5] मार्गस्य लम्भक ऋषि मेधावी विद्रष्टा। त्वम् कवि अभव। अत्यन्त देवकाम। सूर्यम् अपि आ रोहय दिवि इति ॥ ७ ॥

सोम उ ष्वाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम् ।
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥ ८ ॥

सोम । ऊँ इति । सुवान । सोतृऽभि । अधि । स्नुऽभि । अवीनाम् ।
अश्वयाऽइव । हरिता । याति । धारया । मन्द्रया । याति । धारया ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सोम सूयमान सोतृभि अधि[6] यानि अवीनाम् समुच्छ्रितै पवित्रै वडवया[7] इव हरितवर्णया धारया मन्द्रया[8] इति ॥ ८ ॥

अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।
समुद्रं न संवरणान्यग्मन् मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

---

१ मद्दान वि[1], दुहान वि[2] अ[1]. २ °ष्टेति अ[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. °ष्ठेनेता वि[2] अ[1]. ५. अत्यम्न वि[1], मायन्त वि[2] अ[1]. ६ अभि वि[2] अ[1]. ७ वन्दवया वि[1]. ८ मन्त्रया वि[2] अ[1], मन्दया वि[1].

[1]अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति[1] । सोम । दुग्धाभिः । अक्षारिति[1] ।
समुद्रम् । न । सम्ऽवरणानि । अग्मन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनूपे निम्ने देशे गोमान् सोम गोभिः क्षरति आत्मनो मिश्रणार्थम् दुग्धाभिः सह। समुद्रम् इव उदकानि द्रोणकलशं संवरणीयानि अन्धांसि गच्छन्ति। मदकरः मदार्थं सोम अभिषूयते। तोशतिर्वधकर्मेति ॥ ९ ॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।
जनो न पुरि चम्वोर्विशद्धरिः सदो वनेषु दधिषे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अद्रिऽभिः । तिरः । वाराणि । अव्यया ।
जनः । न । पुरि । चम्वोः । विशत् । हरिः । सदः । वनेषु । दधिषे ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ पवस्व सोम सूयमानः त्वं ग्रावभिः तिरस् कुर्वन् पवित्रम्। हरितवर्णं सोमः चम्वौ विशति जन इव पुरे। स त्वम् सदः काष्ठेषु करोषि पात्रेष्विति[2] ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः[3] ॥

स मामृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः ।
अनुमाद्यः पवमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्वभिः ॥ ११ ॥

सः । ममृजे । तिरः । अण्वानि । मेष्यः । मीळ्हे । सप्तिः । न । वाजऽयुः ।
अनुऽमाद्यः । पवमानः । मनीषिऽभिः । सोमः । विप्रेभिः । ऋक्वऽभिः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स मृज्यते[4] तिरस्-कुर्वन् अणूनि[5] रोमाणि अजे सङ्ग्रामे इव अश्वः [6]अन्नकामः अनुमोदनीयः[6] पवमान मनीषिभिः सोम मेधाविभिः स्तुतिमद्भिः[7] ॥ ११ ॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।
अंशोः पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम् ॥ १२ ॥

प्र । सोम । देवऽवीतये । सिन्धुः । न । पिप्ये । अर्णसा ।
अंशोः । पयसा । मदिरः । न । जागृविः । अच्छ । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्र प्यायसे सोम! देवपानाय, यथा सिन्धुः उदकेन प्रप्यायते। स त्वं मदकरः [8]सुरादिः इव[8] [9]जागरणशीलः अंशोः[9] पयसा रसेन आगच्छति कलशम् मधुनः च्युतमिति[10] ॥ १२ ॥

---

१ यदिह एकतरत्र सोमपत्र वा कैश्चिदभियुक्तैः क्रियते रूपमिदमिष्टम् (तु. या ५,३) तत् पदपाठविरोधात् प्रकरणविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। २ च गच्छन् वि[1] अ[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४. ममृजे वि[1], ममृ ग्रोति वि[1], ममृज्यते अ[1] ५ अणूनि वि[1] अ[1] ६-६. °काम नुमादनीय वि[1], °कामोनुमोदनीय वि[2] अ[1] ७ स्तुतिभि वि[1] अ[1] ८. सुरामिरिव वि[1] अ[1], सुरामरिव वि[1] ९-९. शीलो शा वि[1], °शीला शा वि[1] अ[1]. १०. श्चुत° वि[1]

आ ह॒र्य॒तो अर्जु॑ने॒ अत्के॑ अव्यत प्रि॒यः सू॒नुर्न मर्ज्यः॑ ।
तमीं॑ हिन्वन्त्य॒पसो॒ यथा॒ रथं॑ न॒दीष्वा गभ॑स्त्योः ॥ १३ ॥

आ । ह॒र्य॒त । अर्जु॑ने । अत्के॑ । अ॒व्य॒त॒ । प्रि॒य । सू॒नु । न । मर्ज्य ।
तम् । ई॒म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । अ॒पसः॑ । यथा॑ । रथ॑म् । न॒दीषु॑ । आ । गभ॑स्त्यो ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आ अव्यत अर्जुनरूपे पवित्रे स्पृहणीय प्रिय सूनु इव मार्जनीय । तम् इमं प्रेरयन्ति, वेगवन्त[1] इव रथम्[2] सङ्ग्रामेषु, वसतीवरीषु बाह्वो अङ्गुल्य इति ॥ १३ ॥

अ॒भि सोमा॑स आ॒यवः॒ पव॑न्ते॒ मद्यं॒ मद॑म् ।
स॒मु॒द्रस्याधि॑ वि॒ष्टपि॑ मनी॒षिणो॑ मत्स॒रासः॑ स्व॒र्विदः॑ ॥ १४ ॥

अ॒भि । सोमा॑स । आ॒यव॑ । पव॑न्ते । मद्य॑म् । मद॑म् ।
स॒मु॒द्रस्य॑ । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । म॒नी॒षिण॑ । म॒त्स॒रास॑ । स्वः॒ऽविदः॑ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अभि पवन्ते[3] निर्गमयन्ति सोमा गमनशीला मदकरम् मदम् अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि उच्छ्रिते पवित्रे सन्त ईशितार मदकरा[4] स्वर्गस्य लम्भका[5] ॥ १४ ॥

तर॑त्समु॒द्रं पव॑मान ऊ॒र्मिणा॒ राजा॑ देव ऋ॒तं बृ॒हत् ।
अर्ष॑न्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ धर्म॑णा॒ प्र हि॑न्वा॒न ऋ॒तं बृ॒हत् ॥ १५ ॥

तर॑त् । स॒मु॒द्रम् । पव॑मान । ऊ॒र्मिणा॑ । राजा॑ । दे॒व॒ । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ।
अर्ष॑त् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धर्म॑णा । प्र । हि॒न्वा॒न । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० तरति समुद्रम् पवमान धारया राजा[6] देव अरयन्त सत्यभूत[7] । प्र[8] गच्छति मित्रावरुणयो धारणार्थं[9] प्रेर्यमाण[10] ॥ १५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्दशो वर्ग[11] ॥

नृभि॑र्येमा॒नो ह॑र्य॒तो वि॑चक्ष॒णो राजा॑ दे॒वः स॑मु॒द्रियः॑ ॥ १६ ॥

नृऽभि॑ । ये॒मा॒न । ह॒र्य॒त । वि॒ऽच॒क्ष॒ण । राजा॑ । दे॒व । स॒मु॒द्रिय॑ ॥ १६ ॥

वेङ्कट० ऋत्विग्भि नियम्यमान स्पृहणीय विद्रष्टा राजा देव अन्तरिक्षभव[12] । उक्तस्य सम्बन्ध ॥ १६ ॥

---

१ वेगवन्त वि॰ अ॰ २-२ रथान्तरम् वि॰ अ॰, इव रथ वि॰. ३ पवन्ति वि॰ अ॰. ४ नरा वि॰ अ॰, करा वि॰. ५ लम्भका वि॰ अ॰, लम्भको वि॰ ६ नास्ति वि॰ अ॰, ७ °भूत वि॰ अ॰ ८ नास्ति मूको. ९ धारणार्थे वि॰, धर्षणाय अ॰. १० °माण वि॰ अ॰. ११-११, नास्ति मूको १२ °रिक्ष इव अ॰.

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।
सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमी मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पवते । मदः । सोमः । मरुत्वते । सुतः ।
सहस्रऽधारः । अति । अव्यम् । अर्षति । तम् । ईम् इति । मृजन्ति । आयवः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय पवते मदकर[1] सोमः मरुत्वते अभिषुतः[2] । सहस्रधारः अति गच्छति पवित्रम् । तम् इमं शोधयन्ति ऋत्विजः ॥ १७ ॥

पुनानश्चमू जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति ।
अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पुनानः । चमू इति । जनयन् । मतिम् । कविः । सोमः । देवेषु । रण्यति ।
अपः । वसानः । परि । गोभिः । उत्ऽतरः । सीदन् । वनेषु । अव्यत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अभिपूयमानः चम्वो[3] जनयन् स्तुतिम् मेधावी सोमः देवेषु रमते । उदकानि आच्छादयन् परि वीयते[4] गोविकारैः उद्गततरः[5] सीदन् पात्रेषु ॥ १८ ॥

तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।
पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधींरति ताँ इहि ॥ १९ ॥

तव । अहम् । सोम । ररण । सख्ये । इन्दो इति । दिवेऽदिवे ।
पुरूणि । बभ्रो इति । नि । चरन्ति । माम् । अव । परिऽधीन् । अति । तान् । इहि ॥ १९ ॥

वेङ्कट० तव अहम् सोम ! रमे[6] सख्ये इन्दो ! अन्वहम् । बहूनि रक्षांसि बभ्रुवर्ण ![7] माम्[8] नि अव चरन्ति । तान् परिधीन् त्वम् अति गच्छेति[9] ॥ १९ ॥

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊधनि ।
घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुना इव पप्तिम ॥ २० ॥

उत । अहम् । नक्तम् । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय । बभ्रो इति । ऊधनि ।
घृणा । तपन्तम् । अति । सूर्यम् । परः । शकुनाःऽइव । पप्तिम ॥ २० ॥

वेङ्कट० अपि च अहोरात्रयोः तव सख्यार्थम् अहम् [10]बभ्रो !† रमे[10] ऊधनि समीपे । ते वयं दीप्त्या

---

१. °कर मूको. २. अभिषुत वि[1], °तः सोम वि[2]. ३. चम्वोः त्रि[1]; चव्वोः वि[1]; चद्वयोः अ[1]. ४. पीवते मूको. ५. उद्गोवा गततरः वि[1] अ[1]; उद् गतरः वि[2]. ६. मे त्रि[1], रमते अ[1]. ७. बभ्रुवर्ण वि[1]; बभ्रूवर्ण अ[1]. ८. मा मूको. ९. गच्छति वि[1] अ[1]. १०-१०. नास्ति अ[1]. † मुदितम् वि[1].

तपन्तम् ¹अति पतेम¹ परस्तात्² स्थितम् सूर्यम् शकुना इव तत्र स्थित त्वा प्राप्नुमिति ॥ २० ॥

³सप्तमाष्टक पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्ग³ ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ २१ ॥

मृज्यमान । सुऽहस्त्य । समुद्रे । वाचम् । इन्वसि ।
रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुऽस्पृहम् । पवमान । अभि । अर्षसि ॥ २१ ॥

वेङ्कट० शोध्यमान त्व शोभनाङ्गुलिक।⁴ अन्तरिक्षे वाचम् प्रेरयसि। रयिम् हिरण्यं पिशङ्गवर्णम् बहुलम् बहुभि स्पृहणीयम् पवमान। स्तोतृ अभि क्षरसि ॥ २१ ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि ॥ २२ ॥

मृजान । वारे । पवमान । अव्यये । वृषा । अव । चक्रद । वने ।
देवानाम् । सोम । पवमान । निःऽकृतम् । गोभिः । अञ्जान । अर्षसि ॥ २२ ॥

वेङ्कट० मृज्यमान⁵ पूयमान पवित्र वर्षिता अव क्रन्दसि उदके। देवानाम् सोम! पवमान! निष्कृतम् स्थानम् गव्यै अज्यमान गच्छसि ॥ २२ ॥

पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।
त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ २३ ॥

पवस्व । वाजऽसातये । अभि । विश्वानि । काव्या ।
त्वम् । समुद्रम् । प्रथम । वि । धारय । देवेभ्य । सोम । मत्सर ॥ २३ ॥

वेङ्कट० पवस्व अन्नलाभाय⁶ विश्वानि स्तोत्राणि अभि। त्वम् अन्तरिक्षम् प्रथम वि धारयसि देवानाम् सोम! मदकर⁷ ॥ २३ ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।
त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

स । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रज । दिव्या । च । सोम । धर्मऽभि ।
त्वाम् । विप्रास । मतिऽभि । विऽचक्षण । शुभ्रम् । हिन्वन्ति । धीतिऽभि ॥ २४ ॥

---

१ १. अतीयत वि' अ'. २. सुदितम् वि', नास्ति अ' ३ ३. नास्ति मूको ४ शोभनाङ्गु° वि' ५ मृज्यमा वि' मृजयमान वि' अ' ६ अन्नलाभानि वि' अ'; °लाभाय वि' ७ °कर मूको.

वेङ्कट० स क्षिप्रम् पवस्व पार्थिवम् लोकं प्रति दिव्यानि अपि च सोम! रजांसि धारकैः ऊर्मिभिः । त्वाम् विप्राः स्तुतिभिः विद्वन्! शुभ्रम् प्रेरयन्ति अङ्गुलिभिश्च[1] ॥ २४ ॥

पवमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।
मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पवमानाः । असृक्षत । पवित्रम् । अति । धारया ।
मरुत्वन्तः । मत्सराः । इन्द्रियाः । हयाः । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमानाः पवित्रम् अति सृज्यन्ते धारया मरुद्भिर्युक्ता मदकरा इन्द्रयुजः[2] गन्तारः मेधाम् अन्नानि च[3] प्रति उभयं कर्तुमिति ॥ २५ ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।
जनयञ्ज्योतिर्मन्दना अवीवशद् गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अपः । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति । इन्दुः । हियानः । सोतृऽभिः ।
जनयन् । ज्योतिः । मन्दनाः । अवीवशत् । गाः । कृण्वानः । न । निःऽनिजम् ॥ २६ ॥

वेङ्कट० उदकानि आच्छादयन् कलशं प्रति गच्छति इन्दुः प्रेर्यमाणः सोतृभिः[4] । सोऽयं दीप्तिम् जनयन् स्तुतीः[5] कामयते गव्यानि कृण्वन् आत्मनो रूपम् । न इति पूरणमिति ॥ २६ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये षोडशो वर्गः[6] ॥

[१०८]

[7]१, २ गौरिवीतिः शाक्त्यः, ३, १४-१६ शक्तिर्वासिष्ठः, ४-५ ऊरुराङ्गिरसः, ६, ७ ऋजिश्वा भारद्वाजः ८, ९ ऊर्ध्वसद्मा आङ्गिरसः, १०-११ कृतयशा आङ्गिरसः, १२, १३ ऋणञ्चयो राजर्षिर्ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । काकुभः प्रगाथः (= विषमा ककुभः, समाः सतोबृहत्यः), १३ यवमध्या गायत्री छन्दः[7] ।

पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः । महि द्युक्षतमो मदः ॥ १ ॥

पवस्व । मधुमत्ऽतमः । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्ऽतमः । मदः । महि । द्युक्षऽतमः । मदः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायनः[8]—' 'पवस्व षोळश' गौरिवीतिराद्यं शक्तिरेकामूरुऋजिश्वोर्ध्वसद्मा[9] कृतयशा ऋणञ्चय इत्यृषयो द्व्यृचाः शक्तिस्त्र्यृचं शाक्त्यः ' (ऋअ २, ९, १०८) इति ।

---

१ अङ्गुलीभिः वि० २ °ष्टा मदकरो वि[1] ३ नास्ति वि[1] अ[1] ४ नास्ति वि[1] ५ स्तुति मूको ६-६ नास्ति मूको ७ °यन मूको ८ शौरिवीतिविश्व वि[1] अ[1], गौरिवीतिद्यूत वि ९ शक्तिपकामूरूकाजश्वोर्ध्वं° वि[1] अ, °क मुरुजिश्वोर्ध्वं वि[1].

इन्द्राय सोम! अत्यन्त प्रज्ञाया इच्छक मदकर महान् अत्यन्तदीप्ततम ॥ १ ॥

यस्य॑ ते पी॒त्वा वृ॑ष॒भो वृ॑षा॒यते॒ऽस्य पी॒ता स्व॒र्विदः॑ ।
स सु॑प्र॒केतो॑ अ॒भ्य॑क्रमी॒दिषोऽच्छा॒ वाजं॒ नैत॑शः ॥ २ ॥

यस्य॑ । ते॒ । पी॒त्वा । वृ॒ष॒भः । वृ॒ष॒ऽयते॑ । अ॒स्य । पी॒ता । स्व॒ऽविदः॑ ।
सः । सु॒ऽप्रके॑तः । अ॒भि । अ॒क्र॒मी॒त् । इषः॑ । अच्छ॑ । वाज॑म् । न । एत॑शः ॥ २ ॥

वेङ्कट० य[1] त्वाम् पीत्वा इन्द्र वृषभ[2] इवाचरति । अस्य 'तव पाने'[3] 'कामानां वर्षक'[4] सर्वविद[5]
स सुप्रज्ञ इन्द्र अभि क्रामति शत्रूणामन्नानि, अश्व यथा अभिगच्छति सङ्ग्राममिति ॥ २ ॥

त्वं ह्य॑ङ्ग दैव्या॒ पव॑मान॒ जनि॑मानि द्यु॒मत्त॑मः । अ॒मृ॒त॒त्वाय॑ घो॒षयः॑ ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अ॒ङ्ग । दैव्या॑ । पव॑मान । जनि॑मानि । द्यु॒मत्ऽत॑मः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑ । घो॒षयः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि क्षिप्रम् देवसम्बन्धीनि जनिमानि । देवानित्यर्थः । पवमान! दीप्ततम[6] तेषाम्
अमृतत्वाय शब्दायसे[7] ॥ ३ ॥

येना॒ नव॑ग्वो द॒ध्यङ्ङ॑पोर्णु॒ते येन॒ विप्रा॑स आपि॒रे ।
दे॒वानां॑ सु॒म्ने अ॒मृत॑स्य॒ चारु॑णो॒ येन॒ श्रवां॑स्यान॒शुः ॥ ४ ॥

येन॑ । नव॑ऽग्वः । द॒ध्यङ् । अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒ते । येन॑ । विप्रा॑सः । आ॒पि॒रे ।
दे॒वाना॑म् । सु॒म्ने । अ॒मृत॑स्य । चारु॑णः । येन॑ । श्रवां॑सि । आ॒न॒शुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन सोमेन नवग्व अङ्गिरा दध्यङ् पणिभिरपहृतानां गवां द्वारम् अपोर्णुते । येन च
तन्मुखा सर्वेऽङ्गिरस[8] तैरपहृता गा आप्नुवन्[†][9] । देवानाम् सुखे यज्ञेन सञ्जाते सति
उदकस्य कल्याणस्य सम्बन्धीनि, येन च अन्नानि आनशु यजमाना । पूर्वत्र सम्बन्ध ॥ ४ ॥

ए॒ष स्य धार॑या सु॒तोऽव्यो॒ वारे॑भिः पवते म॒दिन्त॑मः । क्रीळ॑न्नू॒र्मिर॒पामि॑व ॥ ५ ॥

ए॒षः । स्यः । धार॑या । सु॒तः । अव्यः॑ । वारे॑भिः । प॒व॒ते॒ । म॒दि॒न्ऽत॑मः । क्रीळ॑न् । ऊ॒र्मिः । अ॒पाम्ऽइ॑व ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एष धारया अभिषुत पवित्रात् पवते मादयितृतम[9] क्रीळन्[10] अपाम् इव ऊर्मि ॥ ५ ॥
[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्ग[11] ॥

1. त वि[१] अ[१]. 2. वृष वि[१] अ[१], वृषभ वि[१]. 3-3. तप पाने वि[१] अ[१], तव पाने वि[१]. 4-4. समार्थ मूको. 5. सर्वेन वि[१] अ[१]. 6. दीप्त वि[१] अ[१]. 7. °ते स° वि[१]; °त स अ[१]. 8-8. °तानामन्तु च वि[१] अ[१]. † अप्नुवन् वि[१]. 9. मदयि° वि[१] अ[१]. 10. कीडन् वि[१] अ[१].
11-11. नास्ति मूको.

य उस्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोजसा ।
अभि व्रजं तत्निषे गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्रियाः । अप्याः । अन्तः । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओजसा ।
अभि । व्रजम् । तत्निषे । गव्यम् । अश्व्यम् । वर्मीऽइव । धृष्णो इति । आ । रुज ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [1]यः उत्सरणशीलाः[1] अन्तरिक्षस्थिताः[2] अन्तः मेघात् असुरैरपहृताः निहिताः निः अकृन्तत् बलेन गाः, स त्वम् असुरैरपहृतम् [3]गव्यम् अश्व्यम्[3] च व्रजम् अभि तत्निषे परिभवसि। स त्वं कवची इव शूरः धृष्णो! आ रुज असुरान् ॥ ६ ॥

आ सोता परि षिञ्चताश्वं न स्तोममप्तुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परि । सिञ्चत । अश्वम् । न । स्तोमम् । अप्ऽतुरम् । रजःऽतुरम् ।
वनऽक्रक्षम् । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभिषुणुत[4] सोमम् [5]परि सिञ्चत[5] अश्वम् इव स्तोतव्यम् अपां तेजसां च प्रेरकम् उदकानां कर्षकम् उदके प्लवमानमिति ॥ ७ ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।
ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रऽधारम् । वृषभम् । पयःऽवृधम् । प्रियम् । देवाय । जन्मने ।
ऋतेन । यः । ऋतऽजातः । विऽववृधे । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहस्रधारम् वर्षकम्[6] उदकानां वर्धकम् प्रियम् देवजातेः उदकेन यः उदकाज्जातः विवर्धते राजा देवः सत्यभूतः महान्, तम् आ सोत इति ॥ ८ ॥

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः । वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥

वेङ्कट० अभि प्रयच्छ द्योतमानम् महद् अन्नम् हे अन्नस्य पते। देव! देवकामः त्वम् वि गमय च अन्तरिक्षं मेघम् ॥ ९ ॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्वोः सुतो विशां वह्निर्न विश्पतिः ।
वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गविष्टये धियः ॥ १० ॥

१-१. यद् उत्सरण वि[2] अ[1]; यत्सरण वि[1]. २. °रिक्षस्था वि[1]. ३-३. गव्यस्व्यम् वि[1]; गव्यमर्थ च वि[2] अ[1]. ४. अभिषिणुच वि[2] अ[1] ५-५. परिचर सिञ्चत वि[1]; परि च सिञ्चत वि[2] अ[1]. ६. वृषभम् वि[1].

आ । पवस्व । सुऽदक्ष । चम्वोः । सुतः । विशाम् । वह्निः । न । विश्पतिः ।
वृष्टिम् । दिवः । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । जिन्व । गोऽइष्टये । धियः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ पवस्व सुबल[1] फलकयो अभिषुत विशाम् इव वोढा पति राजा । वृष्यमाणाम् अपाम् रीतम् दिवं पवस्व । पूरय यजमानाय कर्माणि ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टादशो वर्गः[1] ॥

एतमु त्यं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि बिभ्रतम् ॥११॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । मदऽच्युतम् । सहस्रऽधारम् । वृषभम् । दिवः । दुहुः । विश्वा । वसूनि । बिभ्रतम् ॥

वेङ्कट० एतम् इमम् मदस्य प्रेरकम् बहुधारम् वृषभम् ऋत्विज (तु. तै ६,२,११,४) दुहन्ति सर्वाणि धनानि धारयन्तम् ॥ ११ ॥

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।
स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रऽतपन् । ज्योतिषा । तमः ।
स । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निःऽनिजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० वृषा वि जायते जनयन् ज्योति अमर्त्य प्रतपन् ज्योतिषा तम । स सुष्टुत मेधाविभि धारयति मिश्रण गव्यम् । त्रिधातु कम यज्ञाख्यम् अस्य कर्मणा[2] ध्रियत ॥ १२ ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥१३॥

स । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् । सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥

वेङ्कट० स अभिषुत य[3] वसूनाम् य च गवाम् आनेता[4], य च अन्नानाम् सोम, य च सुनिवासानां गृहाणाम् आनेतेति[5] ॥ १३ ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।
आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।
आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

1-1 नास्ति मूको   2 कर्माणि वि[1] अ[1]   3 नास्ति वि[1] अ[1]   4 आनेत वि[1]; आनयिता अ[1]; आनयता वि[1]   5. आनयनेति वि[1]। आनयनानि अ[1].

वेङ्कट० यस्य अस्माकम् इन्द्र पिबति, यस्य च मरुतः, यस्य च अर्यम्णा सह भगः, येन वा[1] मित्रावरुणौ अभिमुखीकुर्महे, येन वा[2] इन्द्रम् महते रक्षणाय आ करामहे इति ॥ १४ ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृऽभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्ऽतमः । पवस्व । मधुमत्ऽतमः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम ![3] पानाय ऋत्विग्भिः यतः शोभनायुधः मादयितृतमः पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।
जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दि । सोमऽधानम् । आ । विश । समुद्रम्ऽइव । सिन्धवः ।
जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिवः । विऽस्तम्भः । उत्ऽतमः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य[4] हृदयम् आ विश सोम ![4] सोमनिधानम् समुद्रम् इव सिन्धवः पर्याप्तः मित्रादिभ्यः द्युलोकस्य धारकः त्वम् उत्तमः[5] ॥ १६ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्गः' ॥

[१०९]

'अग्नयो धिष्ण्या ऐश्वरय ऋषयः । पवमानः सोमो देवता । द्विपदा विराट् छन्दः' ।

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौनकः[7] —"धिष्ण्या नामाग्नय[8] सूक्तं परी(रि[8]इ)त्यैश्वरयो विदुः" इति । तदिदं द्वैपदम्[9] । परि प्र चर इन्द्रादिभ्यः स्वादुरसः त्वमिति ॥ १ ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तव सुतम् प्रज्ञानाय बलाय च अमी पिबन्तीति ॥ २ ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः ॥ ३ ॥

---

१ वा वि० अ०. २ नास्ति वि० अ०. ३. नास्ति वि०. ४ नास्ति वि०. ५. उत्तम वि० अ०, मत्तम वि०. ६-६ नास्ति मूको. ७ ...शौन० वि० अ०. ८-८. नामग्न० वि०. ९ द्र० ऋअ २,९,१०९.

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्ष । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एवम् अमृतत्वाय महते च निवासाय सः त्वं दीप्तः पवस्व [1]दिव्यः पातव्यः[1] ॥ ३ ॥

पवस्व सोम महान्त्समुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! महान् त्वं समुन्दनः पिता देवानाम् विश्वानि[2] शरीराणि अभि ॥ ४ ॥

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रऽजायै ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दीप्तः पवस्व देवार्थम् सोम! द्यावापृथिव्योः [3]प्रजाभ्यश्च शम् च[3] कुर्विति[4] ॥ ५ ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन् वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विऽधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दिवः[5] धारकः असि [6]दीप्तः पातव्यः[6] । स त्वं सत्यभूते अस्मिन् विधारिणि यज्ञे वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पूर्व्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुऽधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पूर्व्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! अन्नवान् सुधारः महताम् अवीनाम् रोम्णां सकाशाद् अनुक्रमेण प्रत्नः ॥ ७ ॥

नृभिर्येमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वानि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृऽभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वःऽवित् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ऋत्विग्भिः[7] नियम्यमानः जायमानः पूतः क्षरति विश्वानि धनानि मोदमानः[8] सर्वज्ञः ॥ ८ ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विश्वानि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रऽजाम् । उराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्दुः[9] पूयमानः प्रजाम् उरुकुर्वाणः करोतु[10] विश्वानि च द्रविणानि अस्माकम् ॥ ९ ॥

१-१. दिव्य पातव्य वि१ अ१. २. विश्वा वि० वि१ अ१. ३-३. °त्स्वर्षं च वि१; ४. कुर्वन्ते वि१ अ१; कुर्वंति वि१. ५. नास्ति अ१ ६-६. °स पातव्य वि१ अ१. ७. न ऋत्वि° वि१ अ१. ८. मोदनः मूको. ९. नास्ति वि१ अ१. १०. करोति वि१ अ१.

पवस्व सोम क्रत्वे दक्षायाश्वो न निक्तो वाजी धनाय ॥ १० ॥

पवस्व । सोम । क्रत्वे । दक्षाय । अश्वः । न । निक्तः । वाजी । धनाय ॥ १० ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! प्रज्ञानाय बलाय अश्व इव अद्भिर्निणिक्तः[1] वेगवान् धनार्थम् च ॥ १० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वर्गः[2] ॥

तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय ॥ ११ ॥

तम् । ते । सोतारः । रसम् । मदाय । पुनन्ति । सोमम् । महे । द्युम्नाय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० [3]तम् तव रसम् सोतारः पुनन्ति मदार्थम्। तदेवोक्तम्—पुनन्ति† सोमम् महते अन्नायेति[3] ॥ ११ ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हरिम् । मृजन्ति । पवित्रे । सोमम् । देवेभ्यः । इन्दुम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [4]हरितवर्णम् मृजन्ति पवित्रे सोमम् देवार्थम्† दीप्तम्[4] ॥ १२ ॥

इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायापामुपस्थे कविर्भगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्ट । चारुः । मदाय । अपाम् । उपऽस्थे । कविः । भगाय ॥ १३ ॥

वेङ्कट० [5]इन्दुः पवते चारुः† मदार्थम् अपाम् उपस्थानेऽन्तरिक्षे कविः धनार्थम् च[5] ॥ १३ ॥

बिभर्ति चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जघान ॥ १४ ॥

बिभर्ति । चारु । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । वृत्रा । जघान ॥ १४ ॥

वेङ्कट० धारयति कल्याणम् इन्द्रस्य शरीरम्, येन शरीरेण[6] विश्वानि[7] वृत्राणि हन्ति ॥ १४ ॥

पिबन्त्यस्य विश्वे देवासो गोभिः श्रीतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति । अस्य । विश्वे । देवासः । गोभिः । श्रीतस्य । नृऽभिः । सुतस्य ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पिबन्ति अमुम्[8] सर्वे देवा गव्यैः श्रितम् ऋत्विग्भिः सुतम् ॥ १५ ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् ॥ १६ ॥

प्र । सुवानः । अक्षारिति । सहस्रऽधारः । तिरः । पवित्रम् । वि । वारम् । अव्यम् ॥ १६ ॥

---

१ °निष्ठितो वि°, °निष्ठितो अ°, °निर्णिक्तो वि°. २-२. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति वि°. † पुनक्ति मूको. ४-४. नास्ति वि°. † देवार्थं वि° अ°. ५-५. नास्ति वि°. † चारू मूको. ६. नास्ति वि° अ°. ७. °नि धनानि वि°, ८. अमुत् वि°, अमुं अ°, अमु वि°.

वेङ्कट० प्र वि क्षरति सूयमानः बहुधारः तिरस्-कुर्वन् पवित्रम् ॥ १६ ॥

स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

स । वाजी । अक्षारिति । सहस्रऽरेता । अत्ऽभिः । मृजानः । गोभिः । श्रीणानः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० स वाजी क्षरति बहुरेतस्कः वसतीवरीभिः मृज्यमानः गव्यैः श्रियमाणः ॥ १७ ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृऽभिः । येमानः । अद्रिऽभिः । सुतः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० प्र याहि सोम! कुक्षौ इन्द्रस्य नृभिः नियम्यमानः ग्रावभिः अभिषुतः ॥ १८ ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिरः । पवित्रम् । इन्द्राय । सोमः । सहस्रऽधारः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० सृज्यते वाजी तिरः पवित्रम् इन्द्राय सोमः बहुधारः ॥ १९ ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्वः । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वेङ्कट० अञ्जन्ति एनम् सोमं मधुरः रसेन गव्येन इन्द्रार्थमिति[1] ॥ २० ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्यः । त्वा । वृथा । पाजसे । अपः । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

वेङ्कट० देवानाम् त्वाम्[2] बलार्थम् अनायासेन[3] उदकानि आच्छादयन्तम् हरिम् मृजन्ति ॥ २१ ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नुग्रो रिणन्नपः ॥ २२ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० इन्दुः इन्द्रार्थम् हन्यते[4] नि हन्यते च श्रियमाणो गव्यैः उग्रः प्रेरयन् उदकानीति ॥ २२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्गः[5] ॥

[११०]

[5]त्र्यरुणत्रैवृष्ण्यत्रसदस्यू पौरुकुत्स्यश्च ऋषी । पवमानः सोमो देवता । आद्यास्तिस्रः पिपीलिकमध्या अनुष्टुभः, अन्त्यास्तिस्रो विराजः, शिष्टा ऊर्ध्वबृहत्यः[5] ।

पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः । द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥१॥

१. °ति वि° मू°. २. त्वा वि°. ३. अस्मत्कमना° वि°. ४. निहन्यते वि°.
५-५ नास्ति मूको.

परि । ऊँ इति । सु । प्र । धन्व । वाजऽसातये । परि । वृत्राणि । सक्षणिः ।
द्विषः । तरध्यै । ऋणऽयाः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० व्यहणप्रसहस्त्र्यू[1] । परि प्र[2] गच्छ सुष्ठु अन्नलाभाय । परि गच्छ शत्रून् सहनशीलः ।
तदेवोक्तम्—द्विषः तर्तुम्[3] ऋणानां यापयिता त्वम् अस्माकम् परिगच्छसीति ॥ १ ॥

अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि महे समर्यराज्ये ।
वाजाँ अभि पवमान प्र गाहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदामसि । महे । समर्यऽराज्ये ।
वाजान् । अभि । पवमान । प्र । गाहसे ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सोम! सुतम् त्वाम् वयम् अनु हि स्तुमः । स त्वं महति समर्यराज्ये[4] समनुष्यं
त्वदीय[5] राज्यम् अनुपालयितुं शत्रुबलानि पवमान! 'अभि प्र गाहसे' इति ॥ २ ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना पयः ।
गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विऽधारे । शक्मना । पयः ।
गोऽजीरया । रंहमाणः । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अजीजनः हि त्वम् पवमान! सूर्यम् पयसो विधारके अन्तरिक्षे बलेन स्तोतॄणां प्रेरितपशुकेन
प्रज्ञानेन[6] युक्तः वेगं कुर्वन्निति ॥ ३ ॥

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वाँ ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । ऋतस्य । धर्मन् । अमृतस्य । चारुणः ।
सदा । असरः । वाजम् । अच्छ । सनिस्यदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अजीजन त्वम् अमृत! मर्त्येषु सूर्यम् उदकस्य धारके अमृतस्य कल्याणस्य अन्तरिक्षे ।
सदा च सरसि[7] सङ्ग्रामम् अभि भजन् ॥ ४ ॥

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।
शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः ॥ ५ ॥

1. व्रियहग० वि[२] अ[१]. 2. नास्ति वि[१]. 3. तत्तुम् वि[२] अ[१]. 4. समर्यराज्य वि[१]; समर० ज्ये वि[२] अ[१]. 5. °थे यथा वि[१]. 6-6. भभिमाणस वि[१]; भभिरयारस वि[२] अ[१]. 7. प्रज्ञेन अ[१]. 8. नास्ति वि[१].

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दिथ । उत्सम् । न । कम् । चित् । जनऽपानम् ।
अक्षितम् । शर्याभिः । न । भरमाणः । गभस्त्योः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि हि तृष्णावान्[1] असि अन्नार्थम् मेघम् उत्सम् इव कम् चन यस्मिन् जना उदकं पिबन्ति अक्षीणम् तम्, यथा बाह्वोः अङ्गुलीभिः[2] उदकं सम्भरन्[3] अभितृणत्ति कश्चिदिति[4] ॥ ५ ॥

आदीं के चित् पश्यमानास आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूषत ।
वारं न देवः सविता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुऽरुचः । दिव्याः । अभि । अनूषत ।
वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् एनम् के चित् पश्यन्तः बन्धुम्[6] वसुरुचः नाम दिव्याः अभि अस्तुवन् । वारकम् अन्धकारम् देवः सविता न वि ऊर्णुते नापगमयति, तत एनम् अस्तुवन्निति ॥ ६ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[5] ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।
स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तऽबर्हिषः । महे । वाजाय । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वयि सोम! प्रथमाः यजमानाः महते यज्ञाय अन्नाय च बुद्धिम्[8] विन्यदधुः[7] । सः त्वम् अस्मानपि वीर! सङ्ग्रामे वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

दिवः पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहाद्दिव आ निरधुक्षत ।
इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पूर्व्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ‘दिवः पीयूषम्’ प्रत्नम् यत् प्रशस्यम् तद् महत्. [9]गाहनात् दिवः[9] कवयः निः दुहन्ति । दुग्धम् इन्द्रम् प्रति जायमानम् सम् स्तुवन्तीति ॥ ८ ॥

---

१. तृष्णवान् वि[१]; तृणवान् वि[२] अ[१]. २. तु. निघ २,५; या ५,४. ३. संहर° वि[२] अ[१]. ४. किञ्चि° वि[२] अ[१]. ५-५. नास्ति मूको. ६. बन्धु वि[२]; बन्धुं अ[१]; बुधि वि[१]. ७. न्यदधुः वि[१]. ८-८. नास्ति वि[२] अ[१]. ९-९. दहनादिव वि[२] अ[१]; दहनादिवः वि[१].

अध यदिमे पवमान रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।
यूथे न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अध । यत् । इमे इति । पवमान । रोदसी इति । इमा । च । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना ।
यूथे । न । निःऽस्थाः । वृषभः । वि । तिष्ठसे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति यत् पवमान ! इमे द्यावापृथिव्यौ इमानि च विश्वानि भूतानि अभि तिष्ठसि बलेन ।
स त्वं तथा कुर्वन् यूथे इव निष्ठितः वृषभः तानि यूथानि भुवनानि वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीळन् पवमानो अक्षाः ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रीळन् । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रऽधारः । शतऽवाजः । इन्दुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सोमः पुनानः[1] पवित्रे शिशुः इव क्रीळन्[2] पवमानः क्षरति बहुधारः बहुबलः दीप्तः ॥ १० ॥

एष पुनानो मधुमाँ ऋतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुरूर्मिः । वाजसनिर्वरिवोविद्वयोधाः ॥ ११ ॥

एषः । पुनानः । मधुऽमान् । ऋतऽवा । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । स्वादुः । ऊर्मिः ।
वाजऽसनिः । वरिवःऽवित् । वयःऽधाः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एषः पूयमानः मधुमान् यज्ञवान् इन्द्राय इन्दुः पवते स्वादुरसः ऊर्मिः धारासङ्घः
अन्नस्य दाता धनस्य लम्भकः आयुषो दातेति ॥ ११ ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यून्त्सेधन् रक्षांस्यप दुर्गहाणि ।
स्वायुधः सासह्वान्त्सोम शत्रून् ॥ १२ ॥

सः । पवस्व । सहमानः । पृतन्यून् । सेधन् । रक्षांसि । अप । दुःऽगहानि ।
सुऽआयुधः । ससह्वान् । सोम । शत्रून् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० सः[3] पवस्व अभिभवन् सङ्ग्रामकामान् अप सेधन् रक्षांसि दुर्गाणि दुर्वहे [4]शोभनायुधः अभिभवन्[5] सोम! शत्रून् इति ॥ १२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

[१११]

[6]अनानतः पारुच्छेपिर्ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । अत्यष्टिश्छन्दः[6] ।

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः सूरो न स्वयुग्वभिः ।

1. पूयमान वि[1] अ[1]. 2 क्रीडन् वि[1] अ[1]. 3. नास्ति वि[1] अ[1]. 4-4. ०नो हिंस० वि[1] अ[1].
5-5. नास्ति मूको.

धारा॑ सु॒तस्य॑ रोचते पुना॒नो अ॑रु॒षो हरिः॑ ।
विश्वा॒ यद्रू॒पा प॑रि॒यात्यृक्व॑भिः स॒प्तास्ये॑भि॒रृक्व॑भिः ॥ १ ॥

अ॒या । रु॒चा । हरि॑ण्या । पु॒नानः । विश्वाः॑ । द्वेषां॑सि । त॒र॒ति॒ । स्व॒युग्व॑ऽभिः । सूरः॑ । न । स्व॒युग्व॑ऽभिः ।
धारा॑ । सु॒तस्य॑ । रो॒च॒ते॒ । पु॒नानः । अ॒रु॒षः । हरिः॑ ।
विश्वा॑ । यत् । रू॒पा । प॒रि॒ऽयाति॑ । ऋक्व॑ऽभिः । स॒प्तऽआ॑स्येभिः । ऋक्व॑ऽभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अनानत पारुच्छेपि । अनया धारया हरितवर्णया पूयमान सर्वाणि द्वेष्टॄणि[1] रक्षांसि तरति, स्वय युक्तै रश्मिभि सूर्य इव तमांसि । धारा अभिषुतस्य रोचते । पूयमानो भवति आरोचमान हरितवर्ण[3] । विश्वानि च रूपाणि नक्षत्राणि[4] परिगच्छति रसाहरणशीलै[5] सर्पणशीलाख्यै तेजोभि ॥ १ ॥

त्वं त्यत् प॑णी॒नां वि॑दो॒ वसु॒ सं मा॒तृभि॑र्मर्जयसि॒ स्व आ दम॑ ऋ॒तस्य॑ धी॒तिभि॒र्दमे॑ ।
प॒रा॒वतो॒ न साम॒ तद् यत्रा॒ रण॑न्ति धी॒तयः॑ ।
त्रि॒धातु॑भि॒ररु॑षीभि॒र्वयो॑ द॒धे रोच॑मानो॒ वयो॑ दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । प॒णी॒नाम् । वि॒दः॒ । वसु॑ । सम् । मा॒तृऽभिः॑ । म॒र्ज॒य॒सि॒ । स्वे । आ । दमे॑ । ऋ॒तस्य॑ ।
धी॒तिऽभिः॑ । दमे॑ । प॒रा॒ऽवतः॑ । न । साम॑ । तत् । यत्र॑ । रण॑न्ति । धी॒तयः॑ ।
त्रि॒धातु॑ऽभिः । अरु॑षीभिः । वयः॑ । द॒धे॒ । रोच॑मानः । वयः॑ । द॒धे॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम्[6] त्यत्[7] पणिभिरपहृतम् वसु गवात्मकम् अविद । सम् च शोध्यते वसतीवरीभि यज्ञस्य धात्रीभि[8] स्व दमे यज्ञ । दूरादिव[9] साम तव तत् श्रूयते इति घोषाभिप्रायम्, यस्मिन् शब्दे रमन्ते धर्तार यजमाना । सोऽय सम त्रयाणा लोकाना धात्रीभि आरोचमानाभि दीप्तिभि अन्नम् प्रयच्छति[10] रोचमान[11] ॥ २ ॥

पूर्वा॒मनु॑ प्र॒दिशं॑ याति॒ चेकि॑त॒त् सं र॒श्मिभि॑र्यतते दर्श॒तो रथो॒ दैव्यो॑ दर्श॒तो रथः॑ ।
अग्म॑न्नु॒क्थानि॒ पौंस्येन्द्रं॒ जैत्रा॑य हर्षयन् ।
वज्र॑श्च॒ यद्भव॑थो॒ अन॑पच्युता स॒मत्स्वन॑पच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वा॑म् । अनु॑ । प्र॒ऽदिश॑म् । या॒ति॒ । चेकि॑तत् । सम् । र॒श्मिऽभिः॑ । य॒त॒ते॒ । द॒र्श॒तः । रथः॑ । दैव्यः॑ । द॒र्श॒तः ।
रथः॑ । अग्म॑न् । उ॒क्थानि॑ । पौंस्या॑ । इन्द्र॑म् । जैत्रा॑य । ह॒र्षय॑न् ।
वज्रः॑ । च॒ । यत् । भव॑थः । अन॑पऽच्युता । स॒मत्ऽसु॑ । अन॑पऽच्युता ॥ ३ ॥

---

१ हरित्वण° वि[2] अ[1]. २. स्तोतॄणि वि[3] अ[1]; द्वेष्टॄणि वि[1] ३ हरिवर्णो वि[3] अ[1]. ४. न यक्षत्राणि वि[3] अ[1]. ५ रसहरण° वि[1] ६ नास्ति वि[1]. ७ नास्ति अ[1], तत् वि[3]. ८ धात्रीभि वि[3] अ[1]; °त्रेभि वि[1] ९ दूरमाग्निव मूको. १०. °तीयच्छ अ[1]. ११ नास्ति अ[1].

वेङ्कट० पूर्वाम् प्रदिशम् प्राचीम् अनु याति जानन् दिशम्। सम् गच्छते च सूर्यस्य रश्मिभिः दर्शनीय तव रथ देवेषु भवः। गच्छन्ति उस्थानि पुंस्त्वावहानि इन्द्रम् जयार्थम् हर्षयन्ति। तथा[1] तस्य वज्रं च तमिन्द्र गच्छति, यदा[2] सोम! त्वं च इन्द्रश्च भवथः[3] दासुभि अनपच्युतो सङ्ग्रामेष्विति ॥ ३ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[4] ॥

[११२]

[1]शिशुराङ्गिरस ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। पङ्क्तिश्छन्दः[2]।

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम्।
तक्षा रिष्टं रुतं भिषग् ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

नानानम्। वै। ऊँ इति। नः। धियः। वि। व्रतानि। जनानाम्।
तक्षा। रिष्टम्। रुतम्। भिषक्। ब्रह्मा। सुन्वन्तम्। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥

वेङ्कट० शिशुराङ्गिरस। नानाजातीयकानि खलु अस्माकम् कर्माणि, तथा अन्येषामपि जनानाम् विविधानि भवन्ति। तक्षा रिष्टम् तक्षणम् इच्छति, रुतम्[5] भिषक्, सुन्वन्तम् ब्राह्मण इति। परिस्रव सोमस्य अज्ञामित्वाय मनसो विनोदन कुर्वन्नाह — इन्द्राय इति ॥ १ ॥

जरतीभिरोषधीभिः पर्णेभिः शकुनानाम्।
कार्मारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीऽभिः। ओषधीभिः। पर्णेभिः। शकुनानाम्।
कार्मारः। अश्मऽभिः। द्युऽभिः। हिरण्यऽवन्तम्। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥

वेङ्कट० जीर्णाभि[6] ओषधीभि इषव क्रियन्ते पर्णैश्च शकुनानाम् इषूणां पक्षभूतैः। कार्मार[7] अयस्कार शिलाभि[8] दीप्ताभि इषूणां तेजनार्थाभि हिरण्यवन्तम् इच्छति। हिरण्यवतो ह्यपेक्षा इषुभिरिति ॥ २ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

कारुः। अहम्। ततः। भिषक्। उपलऽप्रक्षिणी। नना।
नानाऽधियः। वसुऽयवः। अनु। गाःऽइव। तस्थिम। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ ३ ॥

---

१ यथा वि[1]. २ यथा वि[2] अ[1]. ३ भवथ मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. रिष्टम् वि[2] अ[1]. ६ याभि वि[3], नास्ति अ[1] ७. कर्मार वि[2] अ[1], कामार वि[1]. ८ शिलाभिश्च वि[1].

वेङ्कट० यास्कः (६,५-६)—"उपलप्रक्षिणी । उपलेषु प्रक्षिणोति । उपलप्रक्षेपिणी वा । ××× । 'कारुरहम्[2]' । कारुरहमस्मि । कर्ता स्तोमानाम् । 'ततो भिषक्[3]' । तत इति सन्ताननाम । पितुर्वा पुत्रस्य वा[4] । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमतेः । माता वा दुहिता वा । नानाधियो[5] नानाकर्माणः । वसूयवो[6] वसुकामाः । अन्वास्थिताः 'स्मो गाव इव लोकम्'" इति ॥ ३ ॥

अश्वो॒ वोळ्हा॑ सु॒खं रथं॑ हस॒नामु॑पम॒न्त्रिणः॑ ।
शेपो॒ रोम॑ण्वन्तौ भे॒दौ वारिन्म॒ण्डूक॑ इच्छ॒तीन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ ४ ॥

अश्वः॑ । वोळ्हा॑ । सु॒ऽखम् । रथ॑म् । ह॒स॒नाम् । उ॒प॒ऽम॒न्त्रिणः॑ ।
शेपः॑ । रोम॑ण्ऽवन्तौ । भे॒दौ । वाः । इत् । म॒ण्डूकः॑ । इ॒च्छ॒ति॒ । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व ॥

वेङ्कट० अश्वः 'वहन् सुखम्[7]' कल्याणम् रथम् इच्छति, हसनाम् वाचम् उपमन्त्रणवन्तो नर्मसचिवाः, शेपः इति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[8] ॥

[११३]

[9]कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः[9] ।

श॒र्य॒णाव॑ति॒ सोम॒मिन्द्रः॑ पिबतु वृत्र॒हा ।
बलं॒ दधा॑न आ॒त्मनि॑ करि॒ष्यन् वी॒र्यं॑ म॒हदिन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ १ ॥

श॒र्य॒णाऽव॑ति । सोम॑म् । इन्द्रः॑ । पि॒ब॒तु॒ । वृ॒त्र॒ऽहा ।
बल॑म् । दधा॑नः । आ॒त्मनि॑ । क॒रि॒ष्यन् । वी॒र्य॑म् । म॒हत् । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व ॥ १ ॥

वेङ्कट० कश्यपः । 'शर्यणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः' (द्र. जैब्रा ३,६४) तत्र सोमम् इन्द्रः पिबतु वृत्रहा । बलम् इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

आ प॑वस्व दिशां पत आर्जी॒कात् सो॑म मीढ्वः ।
ऋ॒त॒वा॒केन॑ स॒त्येन॑ श्र॒द्धया॒ तप॑सा सु॒त इन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ २ ॥

आ । प॒व॒स्व॒ । दि॒शा॒म् । प॒ते॒ । आ॒र्जी॒कात् । सो॒म॒ । मी॒ढ्वः॒ ।
ऋ॒त॒ऽवा॒केन॑ । स॒त्येन॑ । श्र॒द्धया॑ । तप॑सा । सु॒तः । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व हे दिशाम् पते । आर्जीकात्[8] ऋजोः अकुटिलात् पवित्रात्[9] सोम ! सेक्तः ! ऋतवादिन ऋतस्य वचनेन सत्येन च । सत्यर्तयोः अल्पो भेदः । श्रद्धया तपसा च[10] दुःखदीक्षितैः अभिषुतः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि॰ अ॰. २. वा स भिषक् वि॰ अ॰. ३. नास्ति वि॰ अ॰. ४. नास्ति मूको. ५-५. वदसु हारं वि॰ अ॰; वहन् हुहार्द वि॰. ६-६. नास्ति मूको. ७. °नर्थ वि॰ अ॰. ८. आमाकोर वि॰; आर्जिताद वि अ॰ ९. °त्रात् वि॰ अ॰. १०. नास्ति वि॰ अ॰.

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत् ।
तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन् तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यऽवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अभरत् ।
तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तम् । सोमे । रसम् । आ । अदधुः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० पर्जन्यवृद्धम् महान्तम् तम् सूर्यस्य दुहिता हृतवती[1] । 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता' (माश १२, ७,३,११) इति वाजसनेयकम् । तम् दिव आह्रियमाणम् गन्धर्वाः प्रति-गृहीतवन्तः । प्रति-गृहीतं च तम् रसम् सोमे प्रत्यक्षेऽशौ[2] आ अदधुः ॥ ३ ॥

ऋतं वदन्नृतद्युम्न सत्यं वदन्त्सत्यकर्मन् ।
श्रद्धां वदन्त्सोम राजन् धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।
श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋतम् वदन् ऋतेन[3] द्योतमान ! सत्यम् वदन् [4]सत्यकर्मन् ! श्रद्धाम् यजमानानाम् आत्मनोऽपेक्षिताम् वदन्[4] सोम ! राजन् ! यजमानेन सोम ! अलङ्कृतः ॥ ४ ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।
सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यम्ऽउग्रस्य । बृहतः । सम् । स्रवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।
सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उद्गूर्णसत्यस्य[5] महतः सोमस्य सम् स्रवन्ति [6]संस्रवाः†, सम् यन्ति[6] च रसवतः[7] रसाः । पूयमानः ब्राह्मणेन मन्त्रेण[8] वा त्वं हरितवर्ण ! इति ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्गः[9] ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।
ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।
ग्राव्णा । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

---

१. हृतवती वि[2] अ[1]. २. °क्षांशौ अ[1]. ३. °तेन न वि[3]. ४-४. नास्ति वि[3]. ५. उद्गूर्णरूपस्य सत्यस्य अ[1]. ६-६. नास्ति वि[3]. † संस्रवा वि[3]; संस्रवं अ[1]. ७. रसावतो वि[3]; रसवेगो वि[1]; रसवेगतो अ[1]. ८. नास्ति वि[3]. ९-९. नास्ति मूको.

वेङ्कट० यत्र ब्राह्मण पवमान! छन्दस्ये हित्वा छन्दस्कृताम्[1] वाचम् वदन् अभिषवग्राव्णा युक्त सोमे देवै पूज्यते, सोमेन देवानाम् आनन्दम् [2]जनयन् तत्र[2] इन्द्राय इन्दो! परि स्रव इति ॥ ६ ॥

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् ।
तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्वः । हितम् ।
तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमान । अमृते । लोके । अक्षिते । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र लोके अजस्रम् ज्योतिः, यस्मिन् च लोके स्वः आदित्याख्यं ज्योतिः निहितम्, तस्मिन् इति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।
यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवऽरोधनम् । दिवः ।
यत्र । अमूः । यह्वतीः । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र राजा भवति वैवस्वतः, यत्र च अवरणाद् आदित्यो भूतानि प्रवेशयति, यत्र च अमूः महत्यः आपः तिष्ठन्ति, तत्र इति ॥ ८ ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।
लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुऽकामम् । चरणम् । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । दिवः ।
लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यत्र कामानुगुणम्[3] चरणम् तृतीये नाके तृतीयस्यां दिवि आदित्यस्य, यत्र च लोकाः ज्योतिर्युक्ताः ॥ ९ ॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।
स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निऽकामाः । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र कामाः च निकामाः च विद्यन्ते, यत्र च महतः आदित्यस्य स्थानम्, अन्नम् च[4] यत्र तृप्तिः च इति ॥ १० ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २-२. जनयंस्तत्र वि[1]; जनयन्नेव अ[1]; जनयन्तत्र वि[1]. ३. कामानुकारण वि[1]. ४. नास्ति वि[1].

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।
कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । आऽनन्दाः । च । मोदाः । च । मुदः । प्रऽमुदः । आसते ।
कामस्य । यत्र । आप्ताः । कामाः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० आनन्दादीनां सूक्ष्मो भेदः । ते यत्र आसते, यत्र च कामस्य देवस्य सर्वे कामाः आप्ता भवन्ति ॥ ११ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तविंशो वर्गः' ॥

[११४]

'कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः' ॥

य इन्दोः पवमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।
तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमाविधन्मन इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्दोः । पवमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ।
तम् । आहुः । सुऽप्रजाः । इति । यः । ते । सोम । अविधत् । मनः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० य इन्दोः पवमानस्य स्थानानि अनु क्रामति । तम् आहुः शोभनप्रजननोऽयम् इति । कल्याणजननमाहुः । यः ते सोम ! करोति त्वदर्थम्[२] मनः, यद्वा[३] त्वदीयं मनः परिचरति[४] ॥ १ ॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्वर्धयन् गिरः ।
सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रऽकृताम् । स्तोमैः । कश्यप । उत्ऽवर्धयन् । गिरः ।
सोमम् । नमस्य । राजानम् । यः । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

वेङ्कट० ऋषे ! कश्यप ! मन्त्रकृताम् ऋषीणाम् स्तोमैः उपर्युपरि वर्धयन् वाचः स्तुतिरूपाः सोमम् पूजय राजानम्, यः जातः[५] पतिः वीरुधाम् ॥ २ ॥

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।
देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।
देवाः । आदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

१-१. नास्ति मूको. २. तदर्थं वि[१] अ[१]. ३. दि वि[१] अ[१]. ४. चरति वि[१]. ५. राज वि[१] अ[१].

वेङ्कट० सप्त दिशः भवन्ति। नानासूर्याः इति[1] ऋत्वभिप्रायमाहुः[2]। 'नानालिङ्गत्वाद् ऋतूनां नानासूर्यत्वम्'
(तैआ १,७,६)। सप्त च होतारः वषट्कर्तारः ऋत्विजः तथा देवा अदितेः पुत्राः सप्त। 'अष्टौ
पुत्रासो अदितेः' (ऋ १०,७२,८) इत्यत्रोक्ताः। तैः सर्वैः सोम! अस्मान् अभि रक्ष इति ॥ ३ ॥

यत् ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः।
अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

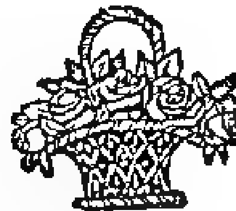
यत्। ते। राजन्। शृतम्। हविः। तेन। सोम। अभि। रक्ष। नः।
अरातिऽवा। मा। नः। तारीत्। मो इति। च। नः। किम्। चन। आममत्। इन्द्राय।
इन्दो इति। परि। स्रव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यत् ते[3] राजन्! सोम! शृतम् हविः, तेन सोम! अस्मान् अभि रक्ष। मा अस्मान् अरातित्ववान्
शत्रुः वधीत्। मा एव अस्माकम् किञ्चिदपि अरातीवा हिंसीद् इति[4] ॥ ४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[5] ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

---

१. नास्ति वि[२] अ[१]. २. ऋत्विग्भिः प्राय° वि[२] अ[१]; ऋत्विभिः प्राय° वि[१]. ३. ते अ[१]. ४. इत्यभिप्रायः अ[१]. ५-५. नास्ति मूको.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

दशमं मण्डलम्

[१]

[1]त्रित आप्त्य ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[1]।

अग्ने॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो अ॑स्थान्निर्जग॒न्वान् तम॑सो॒ ज्योति॒षागा॑त्।
अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वङ्ग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॑न्यप्राः ॥ १ ॥

अग्ने॑। बृ॒हन्। उ॒षसा॑म्। ऊ॒र्ध्वः। अ॒स्था॒त्। निः॒ऽज॒ग॒न्वान्। तम॑सः। ज्योति॑षा। आ। अ॒गा॒त्।
अ॒ग्निः। भा॒नुना॑। रुश॑ता। सु॒ऽअङ्गः॑। आ। जा॒तः। विश्वा॑। सद्मा॑नि। अ॒प्राः॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अत्र वाजसनेयकम्[2]—''अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात्' इति। अग्ने ह्येष बृहन्नुषसामूर्ध्व-स्तिष्ठति 'निर्जगन्वान् तमसो ज्योतिषागात्' इति 'निर्जगन्वान् वा एष'[3] 'रात्र्यै तमसोऽह्ना' ज्योतिषैति 'अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्गः' इति। अग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वङ्गः 'आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः' इति। इमे[4] वै लोका विश्वा सद्मानि, तानेष जात आपूरयति' (माश ६,७,३,१०) इति ॥ १ ॥

स जा॒तो गर्भो॑ असि॒ रोद॑स्यो॒रग्ने॒ चारु॒र्विभृ॑त॒ ओष॑धीषु।
चि॒त्रः शिशुः॒ परि॒ तमां॑स्य॒क्तून् प्र मा॒तृभ्यो॒ अधि॒ कनि॑क्रदद्गाः ॥ २ ॥

सः। जा॒तः। गर्भः॑। अ॒सि॒। रोद॑स्योः। अग्ने॑। चारुः॑। विऽभृ॑तः। ओष॑धीषु।
चि॒त्रः। शिशुः॑। परि॑। तमां॑सि। अ॒क्तून्। प्र। मा॒तृऽभ्यः॑। अधि॑। कनि॑क्रदत्। गाः॒॥२॥

वेङ्कट० सः त्वं द्यावापृथिव्योः गर्भः[5] जातः भवसि अग्ने। कल्याणः विविधं ह्रियमाणः ओषधीषु। चित्रवर्णः शिशुः अग्निः[6] परि[7] भवति तमांसि रात्रीश्च। 'स चायम् ओषधीभ्यश्च शब्दं कुर्वन्[8] प्र गच्छति[9] प्रजायत इति ॥ २ ॥

विष्णु॑रि॒त्था प॑र॒मम॑स्य वि॒द्वाञ्जा॒तो बृ॒हन्न॒भि पा॑ति तृ॒तीय॑म्।
आ॒सा यद॑स्य॒ पयो॒ अक्र॑त॒ स्वं सचे॑तसो अ॒भ्य॑र्च॒न्त्यत्र॑ ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति अ[1]. ३-३. °न्वेष वि[1] अ[1]; °न्वानेष वि[1]. ४-४. रात्रेस्तम मूको. ५. मे मूको. ६. 'मै वि[1] अ[1]. ७. °ग्नि मूको. ८. पर वि[1]; परं वि[1] अ[1]. ९-९. नास्ति वि[1]. १०. पच्छ° मूको.

विष्णुः । इत्था । परमम् । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पयः । अक्रत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विष्णुः अमुष्य उत्तमम्[१] अस्य अग्नेः[२] जानन् प्रादुर्भूतः महान् अभि रक्षति[३] तृतीयम् अन्नं दिविष्ठम्[४]। आस्येन यदा अस्य अग्नेः स्वभूतम् उदकम् आत्मीयं कुर्वन्ति याचन्ते, तदानीम् एकमनसो[५] भूत्वा एनम् अभि-ष्टुवन्ति अस्मिन् लोके स्थिताः ॥ ३ ॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः ।
ता ई प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितुऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अन्नैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विक्षु । मानुषीषु । होता ॥४॥

वेङ्कट० अस्मादेव[६] कारणात्[७] त्वाम्[८] अन्नस्य भर्त्र्यः[९] जनयित्र्यः परि चरन्ति अन्नस्य वर्धकम् अन्नैः। ताः [१०]एना. त्वम्[१०] प्रति गच्छसि, पुनः अपि अन्यरूपा.[११] जीर्णाः दावभूताः। भवसि च त्वम् मानुषीषु विक्षु होता। 'देवो होव सन् मर्त्येषु' (तै ६,१,४,५-६) इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्रऽरथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्यऽयज्ञस्य । केतुम् । रुशन्तम् ।
प्रतिऽअर्धिम् । देवस्यऽदेवस्य । मह्ना । श्रिया । तु । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अध्वरस्य होतारम् चित्ररथम् सर्वस्य यज्ञस्य पताकास्थानीयम्[१२] श्वेतम् सर्वेषां देवानाम् अर्धं प्रति भवन्तम्[१३] महत्त्वेन[१४]। 'यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः[१५] प्रति' (तै ५,४,८,२) इति ब्राह्मणम्। श्रिया श्रयणं[१६] स्तुमः जनानाम् अतिथिम् अग्निम्। तु इति पूरणमिति ॥ ५ ॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः ।
अरुषो जातः पद इळायाः पुरोहितो राजन् यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

सः । तु । वस्त्राणि । अध । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभा । पृथिव्याः ।
अरुषः । जातः । पदे । इळायाः । पुरःऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६

वेङ्कट० सः तु तेजांसि अपि च तेषां तेजसां कार्ष्ण्यशौक्ल्यादीनि [१७]रूपाणि आच्छादयन् अग्निः[१७]

---

१. °त्तम् मूको. २. अग्ने मूको. ३. °क्षर° मूको. ४. °ष्ठाम् वि[१]; °ष्ठाम् अ[१]. ५. एव मन° वि[१] अ[१]. ६. अवादे° वि[१] अ[१]. ७ °णत्वां मूको. ८. नास्ति वि[१] अ[१]; त्वम् वि[१]. ९. हर्त्र्यो वि[१] अ[१]. १०-१०. एतद्रत्व वि[१] अ[१]; एतत्त्वा वि[१]. ११. °पा मूको. १२. वाकास्था° वि[१?], वार° अ[१]. १३. °न्त मूको. १४. °त्वेन मूको. १५. °द्र वि[१]. १६. श्रियर्थं वि[१] अ[१]. १७-१७. °स्य वि[१].

पृथिव्याः नाभौ[१] उत्तरवेद्याम् आरोचमानः जातः इडायाः[२] पदे[३] उत्तरनाभौ स त्वं पुरोनिहितः राजन्![४] [५]यज अस्मिन्[५] यज्ञे देवान् ॥ ६ ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्न उभे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ ।
प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्ने । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरा । ततन्थ ।
प्र । याहि । अच्छ । उशतः । यविष्ठ । अथ । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा पुत्रः[६] मातापितरौ क्षीणौ धनैः तनोति, तथा त्वम् द्यावापृथिवी आ ततन्थ उभे[७] सदा तेजोभिः । स त्वम् प्र याहि युवतम! कामयमानान् अस्मान् 'अभि अग्रतश्च'[८] सन् आ वह[९] [१०]सहसः पुत्र![१०] अत्र देवान् ॥ ७ ॥

[११]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[११] ॥

[२]

[१२]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[१२] ।

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँर्ऋतुपते यजेह ।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वान् । ऋतून् । ऋतुऽपते । यज । इह ।
ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतॄणाम् । असि । आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रीणय देवान् कामयमानान् यविष्ठ! जानन् यागकालान् देवानाम् कालपते![१३] यज तान् इह । ये देवेषु भवा, 'अग्निर्होताश्विनाध्वर्यु:' (मै १,९,१) इत्यत्र निदर्शिताः[१४] ऋत्विजः, तैः[१५] सह अग्ने! यज[१६] । त्वम् होतॄणाम् [१७]असि आयष्टृतमः[१७] इति ॥ १ ॥

वेषि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा ।
स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान् यजत्वग्निरर्हन् ॥ २ ॥

वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । जन[illegible] मन्धाता [illegible] द्रविणःऽदाः । ऋतऽवा ।
स्वाहा । वयम् । कृणवाम । हवीं[illegible] । अर्हन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कामयसि होत्रम् अपि च पोत्रम् यजमानार्थम्। मेधावी च भवसि धनप्रदाता सत्य-
वान्। हवींषि वयम् देवेभ्य स्वाहा कुर्म । तत्र देव देवान् यजतु अग्निः यागयोग्य ॥ २ ॥

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम् ।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात् सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म । यत् । शक्नवाम । तत् । अनु । प्रऽवोळ्हुम् ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता । सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥

वेङ्कट० देवानाम् पन्थानम् येन देवान् प्राप्नोति, तमपि आ अगन्म। तत्र प्रविष्टा इत्यर्थः । यत्
वयम् अनुष्ठानम् शक्नुम, तत् अनुक्रमेण प्रवोढुम्[१]। अथ[२] स [३]अग्नि विद्वान्[३] स पन्थानं
यजतु देवान्। स एव[४] मनुष्याणाम् होता, स एव यज्ञान् यज्ञकालांश्च[५] कल्पयतु[६] ॥ ३ ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुःऽतरासः ।
अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुऽभिः । कल्पयाति ॥४॥

वेङ्कट० यत् व वयम् प्रहिंसितवन्त कर्माणि जानताम् हे देवाः ! [७]अत्यन्तमजानन्त वयम्[७] भवत्सु
जानत्सु नित्यनैमित्तिकानि विलोपितवन्त[८]। अग्नि तत् ऊनं सर्वम् आ पूरयतु जानन्[९] यैः
देवान् काले यागयोग्यैः[१०] कल्पयति ॥ ४ ॥

यत् पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन् यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकऽत्रा । मनसा । दीनऽदक्षाः । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।
अग्निः । तत् । होता । क्रतुऽवित् । विऽजानन् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुऽशः । यजाति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [११]यत् दीनबला[११] मनुष्या[१२] मानुषेण पक्तव्येन[१३] अल्पेन मनसा यज्ञस्य न जानन्ति, तत्
अग्नि[१४] होता [१५]कर्म विजानन्[१५] कर्मवित् यष्टृतम देवान् स्वेस्वे काले यजतु[१६] ॥ ५ ॥

विश्वेषां ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।
स आ यजस्व नृवतीरनु क्षाः स्पार्हा इषः क्षुमतीर्विश्वजन्याः ॥ ६ ॥

---

१. °वोढुम् वि[१] अ[१]. २ नास्ति वि[१]. ३-३ अग्निविद्वान् वि[१] अ[१]. ४ एष वि[१] अ[१] ५. °काला° वि[१] अ[१] ६ °यत वि[१] अ[१]. ७-७ न वि[१] अ[१], नास्ति वि[१] ८ विलोपितव वि[१] अ[१] ९. जान वि[१]. १० कालयोग्यै वि[१]. ११-११ दक्षीन° वि[१] अ[१], दद्दीन° वि[१] १२ प्यामा मूको १३ पक° मूको. १४ °ग्नि वि[१] अ[१]. १५-१५ नास्ति वि[१]. १६ यजतु वि[१] अ[१]

विश्वेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । केतुम् । जनिता । त्वा । जजान ।
स । आ । यजस्व । नृऽवतीः । अनु । क्षाः । स्पार्हाः । इषः । क्षुऽमतीः । विश्वऽजन्याः ॥६॥

वेङ्कट० विश्वेषाम् हि यज्ञानाम् मुखम् चित्रम् प्रज्ञापकम् जनयिता त्वाम् जजान । स[1] [2]त्वम् अनु आ प्रयच्छ[3] दासादियुक्ता[4] भूमी[5] स्पृहणीयानि च अन्नानि शब्दवन्ति प्रसिद्धानि सर्वजनहितानि ॥ ६ ॥

यं त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान ।
पन्थामनु प्रविद्वान् पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आपः । त्वष्टा । यम् । त्वा । सुऽजनिमा । जजान ।
पन्थाम् । अनु । प्रऽविद्वान् । पितृऽयानम् । द्युऽमत् । अग्ने । सम्ऽइधान । वि । भाहि ॥७॥

वेङ्कट० यम् त्वा त्रयो[7] लोकाः अजीजनन्, यम् च त्वाम् त्वष्टा शोभनजनन[6], स त्वं पन्थानम् अनु प्रजानन् पितृयानम्, येन मनुष्याः पितॄन् प्रति गच्छन्ति[8], दीप्तियुक्तम् अग्ने । समिध्यमान वि भाहि ॥ ७ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वर्गः[8] ॥

[३]

[1]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[8] ।

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ अदर्शि ।
चिकिद्वि भाति भासा बृहतासिक्नीमेति रुशतीमपाजन् ॥ १ ॥

इनः । राजन् । अरतिः । सम्ऽइद्धः । रौद्रः । दक्षाय । सुसुऽमान् । अदर्शि ।
चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिक्नीम् । एति । रुशतीम् । अपऽअजन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ईश्वर राजन्![9] गन्ता समिध्यमान रौद्र दुरुपसर्प वृद्ध्यर्थम् मनुष्याणां शोभनप्रसव दृश्यते । प्राज्ञ[10] वि भाति तेजसा महता । रात्रिम्[8] च गच्छति श्वेताम्[12] दीप्तिम्[11] विसृजन् ॥ १ ॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्पसा भूज्जनयन् योषां बृहतः पितुर्जाम् ।
ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन् दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

---

१ नास्ति वि[1] २-२ °मसा प्रच्छा वि[2] अ[1]. ३. दासाभियु° वि[2] अ[1]. ४. °मि मूको ५ न वि[2] अ[1] ६ °न जन् वि[1] अ[2], °जजन वि[2]. ७. प्रयतिग° वि[1], प्रयन्निग° अ[1]. ८-८ नास्ति मूको ९. °जन् यमरन् वि[1] अ, °जन् यम वि[2]. १०. प्र° वि[2]. ११. °तिम् वि[1] अ[1]. १२. °ता ङ्वि[1] अ[1] १३ °भ्रिजाम् वि[2] अ[1].

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्पसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । बृहत । पितु । जाम् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिव । वसुऽभि । अरति । वि । भाति ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृष्णवर्णाम् यदा रात्रिं[1] गच्छन्तीम् आत्मीयेन रूपेण अभि भवति जनयन्[2] उषसम् महत[3] पितु आदित्याद् जायमानाम्[4], तदानीम् आत्मीयैस्तेजोभि सन्धुक्षणसमर्थं[5] सूर्यस्य भानुम् उत्तम्भयन्[6] दिव वासयितृभिस्तेजोभि गन्ता अग्नि वि भाति ॥ २ ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात् स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।
सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन् रुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

भद्र । भद्रया । सचमान । आ । अगात् । स्वसारम् । जार । अभि । एति । पश्चात् ।
सुऽप्रकेतै । द्युऽभि । अग्नि । विऽतिष्ठन् । रुशत्ऽभि । वर्णै । अभि । रामम् । अस्थात् ॥३॥

वेङ्कट० भजनीय भजनीयया उषसा सच्यमान आ जगाम । स्वसारम् उषसम्[7] आगता जरयिता अग्नि पश्चात् अभि गच्छति । सुप्रज्ञानै• तेजोभि अग्नि सर्वतो गच्छन् श्वेतै आत्मीयैर्वर्कै• स्तेजोभि कृष्ण तम अभि तिष्ठति ॥ ३ ॥

अस्य यामासो बृहतो न वग्नूनिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।
ईड्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामास । बृहत । न । वग्नून् । इन्धाना । अग्ने । सख्यु । शिवस्य ।
ईड्यस्य । वृष्ण । बृहत । सुऽआस । भामास । यामन् । अक्त । चिकित्रे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य रश्मय महान्त न बाधन्ते स्तोतॄन् दीप्यमाना । अग्ने सख्यु• कल्याणस्य स्तोत•यस्य वर्षितु[8] महत शोभनास्या[9] रश्मय गमने तमांसि अञ्जन्त[10] प्रज्ञायन्ते ॥ ४ ॥

स्वना न यस्य भामासः पवन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।
ज्येष्ठेभिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमद्भिर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति द्याम् ॥ ५ ॥

स्वना । न । यस्य । भामास । पवन्ते । रोचमानस्य । बृहत । सुऽदिव ।
ज्येष्ठेभि । य । तेजिष्ठै । क्रीळुमत्ऽभि । वर्षिष्ठेभि । भानुऽभि । नक्षति । द्याम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वनन्त[11] मरुत इव यस्य रश्मय सर्वत पवन्ते रोचमानस्य बृहत[12] सुदीप्ते[13] प्रशस्तै तेजस्वितमै[14] क्रीडनवद्भि चलद्भि वृद्धतमै भानुभि य व्याप्नोति[15] दिवम् । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ५ ॥

---

१. रात्रीम् वि¹. २. जनयम् वि² ३. °त वि² अ¹. ४. °न वि² अ¹. ५. °ण स° वि¹. ६. उत्तम्भवन् वि¹; स्तम्भ° वि² अ¹. ७. उपसमारम् वि² अ¹. ८. °तु मूको. ९. °नास्यस्या वि² अ¹, °नस्य वि¹. १०. °न्त मूको. ११. स्वनिन्तो वि² अ¹. १२. तु यत वि² अ¹. १३. °प्त वि² अ¹, °प्तः वि¹. १४ यस्ते° वि² अ¹. १५. °प्नोतीति वि² अ¹.

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।
इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः ॥ ६ ॥

[1]तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनर्गू इति । रशनाभिः । दशऽभिः । अभि । अधीताम् ।[1]
इयम् । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्व । रथम् । न । शुचयत्ऽभिः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शरीरत्यजौ इव धृष्टौ तस्करौ[2] अरण्यगौ पथिकम्[3] अङ्गुलीभिः दशभिः[4] मम बाहू[5] त्वाम् अग्ने! बध्नीतः । इयम् ते अग्ने! नवतरा स्तुतिः[6] । योजय रथम् इव अश्वैः आत्मानम् आत्मीयैः अङ्गैः दीप्तैः तेजोभिः ॥ ६ ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।
रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वो३ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातऽवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।
रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अन्नम् च ते जातवेदः! नमस्कारः च इयम् च[7] स्तुतिः सदैव वर्धनी भवतु । रक्ष अस्माकम् अग्ने! पुत्रान् पौत्रांश्च । रक्ष अपि च अस्माकम् अङ्गानि अप्रमाद्यन्[8] ॥ ७ ॥

इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[9] ॥

[५]

[1]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्धृदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।
सिषक्त्यूधर्निण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिऽजन्मा । वि । चष्टे ।
सिसक्ति । ऊधः । निण्योः । उपऽस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥१॥

वेङ्कट० यस्माद् वनानि[10] समुद्द्रवन्ति [11]उदकानि वा सः एकः धर्ता रयीणाम् अस्माकम् हृदयानि अभिलषितानि[11] बहुजनन.[12] वि पश्यति । सोऽयम् अन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य उपस्थे वर्तमानम्[13] ऊधः[14] सेवते । तस्य[15] उदकाधारस्य[16] मध्ये निहितम् [17]अपाम् पदम्[17] गच्छ माध्यमिकम् ॥ १ ॥

१-१. निरनिरयंश्च या. (३,१४) द. २. तस्तरौ वि[1] अ[1]. ३. पथिक° वि[1] अ[1]. ४. दर्शयन्तीभिः वि[1] अ[1]. ५ बाहू वि[1] अ[1]; बाहू वि[2]. ६. °ती. वि[1] अ[1]. ७. नास्ति वि[1] अ[1]. ८ °द्यन् मूको. ९-९ नास्ति मूको. १०. धना° मूको. ११-११. उदरा…नि वि[1]; उदराम्…नि अ[1]. १२. °जनो मूको. १३. °न मूको. १४ °थ मूको. १५. °स्य दिवः वि[2]. १६. °ध्यारस्य अ[1]. १७-१७. मयाधेमम् वि[1] अ[1].

समानं नीळं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।
ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीळम् । वृषण । वसाना । सम् । जग्मिरे । महिषा । अर्वतीभि ।
ऋतस्य । पदम् । कवय । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वेङ्कट० एकम् स्थानम्[1] वृषण मरुत आच्छादयन्त सम् गच्छन्ते महान्त वडवाभि[2] ते । ऋतस्य पदम् उदकावासम् अग्निम् कवय नितरा रक्षन्ति, गुहायाम् उदकानि धारयन्ति दिव्यानि ॥ २ ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।
विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित् तन्तुं मनसा वियन्तः ॥ ३ ॥

ऋतयिनी इत्यृतऽयिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति । मित्वा । शिशुम् । जज्ञतु । वर्धयन्ती इति ।
विश्वस्य । नाभिम् । चरत । ध्रुवस्य । कवे । चित् । तन्तुम् । मनसा । विऽयन्त ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सत्यवत्यौ कर्मवत्यौ द्यावापृथिव्यौ सम् धारयत । इमम् अग्निम् मित्वा शिशुम् जज्ञतु[3] वर्धयिन्त्यौ सम्परिच्छिद्यार्थमर्थं[4] जनयामासतु[5] पुत्रमिव पितरौ । विश्वस्य नाभिभूतम्[6] जङ्गमस्य स्थावरस्य च कवे अग्ने तन्तुम् वैश्वानराख्यम् मनसा विविध गच्छन्तो[7] मनुष्या सुखेन युज्यन्त इति शेष ॥ ३ ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।
अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । वर्तनय । सुऽजातम् । इष । वाजाय । प्रऽदिव । सचन्ते ।
अधीवासम् । रोदसी इति । ववसाने इति । घृतै । अन्नै । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० मधूनां[8] 'घृतादीनाम् अवयवभूतै' स्वाशलक्षणैः । तस्माद् वयमपि श्रेयोऽर्थम् अग्निम् आराधयाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य हि प्रवर्तना[9-10] "सुजातम् अग्निम् इच्छन्त[11] बलार्थम् प्रज्ञा सेवन्ते । अपि च[12] अधीवासम्[13] ओषधीनक्षत्रादिरूपम्[14] वावसाने द्यावापृथिव्यौ घृते अन्नै[15] च अग्निं वर्धयत उदकाना कार्यं ॥ ४ ॥

---

१. °न वि[1] अ[1]. २ वडवाभि° वि[1] अ[1]. ३. जज्ञतु मूको ४ °रिच्छिद्यार्थमध वि[1], सम्परिच्छि-द्यार्थमर्थ वि[1], °रिच्छिद्यार्थमध अ[1]. ५ जनयामसतु वि[1], जयामा° वि[1], नास्ति अ ६. नाति° वि[1] अ[1]. ७. °न्तो आनन्द वि[1] अ[1]. ८ [मधूनां] मृ° वि[1] ९-९. घृतानां नामाद° वि[1] अ. १० °र्तका वि[1]. ११-११. °तम निविच्छन्तो वि[1] अ[1], °तमिनिमिच्छन्तो वि[1]. १२. वा वि[1] अ[1]. १३. अधि° मूको. १४ °नौषिरू° वि[1] अ[1]. १५ अग्नै वि[1], °श्नै अ[1].

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन् नियुद्भिः ।
प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवतमो वि रेभद्भिरर॒तिर्भाति विभ्वा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मास । ददृशानऽपवे । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभि ।
प्रत्नेभि । य । रुशत्ऽभि । देवऽतम । वि । रेभत्ऽभि । अरति । भाति । विऽभ्वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्य शोषका रश्मय दृश्यमानायुधस्य गच्छत शब्दायन्ते[1] वायुभिस्संयुक्ता, प्रत्नै य[2] श्वेतै[3] देवतम गन्ता वि भाति शब्दायमानै महान् ॥ ६ ॥

स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।
अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

स । आ । वक्षि । महि । न । आ । च सत्सि । दिव ऽपृथिव्यो । अरति । युवत्यो ।
अग्नि । सुऽतुक । सुऽतुकेभि । अश्वै । रभस्वत्ऽभि । रभस्वान् । आ । इह । गम्या ॥७॥

वेङ्कट० स त्वम् आ वह महत देवान् अस्माकम् । त्वम्[4] च आ सीद द्यावापृथिव्यो गन्ता युवत्यो, अग्नि सुगम सुगमै अश्वै वेगवद्भि वेगवान् इह[5] आ गच्छ[6] ॥ ७ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकत्रिंशो वर्ग[7] ॥

[४]

[8]त्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द[8] ।

प्र ते यक्षि प्र त इयर्मि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।
धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयर्मि । मन्म । भुव । यथा । वन्द्य । न । हवेषु ।
धन्वन्ऽइव । प्रऽपा । असि । त्वम् । अग्ने । इयक्षवे । पूरवे । प्रत्न । राजन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र यच्छामि तुभ्यम् हवि, प्र ईरयामि च स्तुतिम्, भवसि यथा सन्निहित इव वन्दितव्य ह्वानेषु । स त्वम् 'धन्वनि इव' प्रपा' असि अग्ने! यजमानाय मनुष्याय प्रत्न! राजन्! ॥ १ ॥

यं त्वा जनासो अभि संचरन्ति गाव उष्णमिव व्रजं यविष्ठ ।
दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्महाँश्चरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनास । अभि । सम्ऽचरन्ति । गाव । उष्णम्ऽइव । व्रजम् । यविष्ठ ।
दूत । देवानाम् । असि । मर्त्यानाम् । अन्त । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

---

१. °न्तो वि[1] अ[1]. २ य वि[1] अ[1]. ३ °ते त्रि[1] अ[2]. ४. नास्ति वि[2] अ[1]. ५. इव वि[1] अ[1]. ६. °च्छतु मूको ७-७ नास्ति मूको. ८-८. °न्वन्वि वि[1]. ९ प्रपा मूको.

वेङ्कट० यम् त्वा जना अभि सङ्गच्छन्ति गाव[1] इव घर्मासु उष्णम् व्रजम् यविष्ठ!, स त्वं देवमनुष्याणाम् दूत भवसि (तु या ५,१)। द्यावापृथिव्यो अन्त महान् चरसि हविरादाय अन्तरिक्षेण ॥२॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता बिभर्ति सचनस्यमाना ।
धनोरधि प्रवता यासि हर्यञ्जिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । बिभर्ति । सचनस्यमाना ।
धनोः । अधि । प्रऽवता । यासि । हर्यन् । जिगीषसे । पशुःऽइव । अवऽसृष्टः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुत्रम् इव च[2] त्वा जयशीलम् वर्धयन्ती पृथिवी बिभर्ति सचनस्यमाना । सचनशब्दः कण्ड्वादि[3] । त्वत्सम्पर्कमिच्छन्ती[4] । स त्वम् अस्मिँल्लोके[5] अन्तरिक्षात् प्रवणेन मार्गेण यासि, कामयमानः गच्छसि च हविरादाय पशु इव अवसृष्ट[6] ॥ ३ ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।
शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन्रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन् ॥ ४ ॥

मूराः । अमूर । न । वयम् । चिकित्वः । महिऽत्वम् । अग्ने । त्वम् । अङ्ग । वित्से ।
शये । वव्रिः । चरति । जिह्वया । अदन् । रेरिह्यते । युवतिम् । विश्पतिः । सन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मूढा वयम् अमूढ[7] प्रज्ञ[8] न जानीम तव माहात्म्यम् । अग्ने![9] त्वम् एव [10]तव महत्त्वं[10] जानासि । शेते जीर्णे ओषधिसङ्घे[11] । अथ चरति अग्नि[12] जिह्वया स भक्षयन् । आस्वादयति पृथिवीं[13] जीर्णौषधिकां विशां स्वामी सन् अग्नि[14] ॥ ४ ॥

कूचिज्जायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।
अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः ॥ ५ ॥

कूऽचित् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमऽकेतुः ।
अस्नाता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सऽचेतसः । यम् । प्रऽनयन्त । मर्ताः ॥ ५ ॥

अथ सर्वस्मिन्नरण्ये तिष्ठति
वेङ्कट० क्वचित्[15] प्रदेशे जायते पुराणेषु[16] जीर्णासु ओषधीषु नवतरः । श्वेतः धूमप्रज्ञान[17] । सोऽयं स्नानमकुर्वन् अपेक्षितस्नानः [18]उदकानि प्र गच्छति[18] वृषभ इव अरण्यमध्यस्थानि, सचेतसः यम् मनुष्याः हविर्भिः प्रणयन्त ॥ ५ ॥

---

१ न वि[२] अ[१], गा वि[१] २ नास्ति वि[१] ३ कण्वादि मूको ४ °न्ती मूको ५ °लोके मूको ६ °ष्ट वि[२] अ[१] ७-७ या (६,८) व्याख्यान द्र ८ °ज्ञा मूको ९ नास्ति मूको १०-१० नास्ति वि[१] ११ °सङ्घ वि[१] १२ अद मूको १३ °थिवी मूको १४ °ग्नि इति अ[१] १५ कुत्र च वि[१], १६ राणेषु वि[२] अ[२] १७ प्र° वि[२] अ[१] १८-१८ °काननिग° वि[२], काननिर्गे° अ.

सप्त स्वसॄररुषीर्वावशानो विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।
अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रिमविदत् पूषणस्य ॥ ५ ॥

[1]सप्त । स्वसॄः । अरुषीः । वावशानः[1] । विद्वान् । मध्वः । उत् । जभार । दृशे । कम् ।
अन्तरिति । येमे । अन्तरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वव्रिम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सप्त जिह्वा ज्वालाख्याः 'काली कराली' (मुउ १,२,४) इत्येवमाद्याः स्वसॄः भगिनीभूताः तदङ्गजातत्वात् । स्वयंसारिणीर्वा[2] अरुषीः आरोचनाः[3] वावशानः वावश्यमानः अत्यर्थं दाव्यमानः । स्तोतृभिर्हूयमान इत्यर्थः । विद्वान् सर्ववित् अग्निः[4] मध्वः मधुरस्वादस्य मृष्टस्य हविषः । पूर्णाः इति शेषः । उत् जभार ऊर्ध्वं हरति दृशे दर्शनाय सर्वस्य । उद्धृत्य च यत् तत्र हविषि कम् उदकम् । रसीभूतं हविरित्यर्थः । तत् अन्तः मध्ये येमे नियच्छति स्थापयति । कस्यान्तर्येमे । अन्तरिक्षे आकाशे स्थितस्य पूष्णः । कुत एतदवगम्यते । मन्त्रान्ते तस्य श्रवणात् आहुत्याधारत्वाच्च । पुराजाः पूर्वम् आदिसर्गे प्रजापतेः जातः । किमर्थम् आदित्यस्य अन्तः येमे । इच्छन् कर्तुं कामयमानः । किम् । वव्रिम् रूपम् । कीदृशम् । सामर्थ्याद् दीप्तम् । कस्य । पूषणस्य पूष्णः । तच्च दीप्तं रूपम् अविदत् विन्दति । तेन च हवीरसेन दीप्तरूपः पूषाऽवश्यं भवतीत्यर्थः ।

अथ 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ १०,८८,६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनाद् आदित्यात्मना यदा अग्निः स्तूयते तदा एवमर्थयोजना कार्या— सप्त रश्मीन् स्वयं सर्तॄन्[5] आरोचनान् कामयमानः स्तूयमानः स्तोतृभिः विद्वान् अग्निः मध्वः उदकस्य भौमस्य पूर्णान् उदकेऽवलायाम् ऊर्ध्वं हरति आदित्यात्मना स्थितः दर्शनाय प्रकाशनाय सर्वस्य । हृत्वा च उदकं द्यावापृथिव्योः मध्ये स नियच्छति अन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा । इच्छन् रूपम् लभते वर्षासु पूष्णः सकाशात् स्वभूतम् वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सप्त स्वसॄः आदित्यदीप्तीः[6] आरोचमानाः कामयमानः[7] विद्वान् समुद्रोदकाद् उद्धृतवान् सर्वेषामेव दर्शनार्थम्[8] । कम् इति पूरणम् । अन्तः च ता नियमितवान् अन्तरिक्षे प्रत्नः, इच्छन् रूपम् च प्रायच्छत्[9] । पूष्णः अस्याः पृथिव्याः पृश्निवर्णम् प्रायच्छदिति ॥ ५ ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।
आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

[10]सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततक्षुः । तासाम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।[10]
आयोः । ह । स्कम्भः । उपऽमस्य । नीळे । पथाम् । विऽसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

१-१ निगमोऽयं या (५,१) द्र. २ °रिणी वा वि॰ अ. ३ आरोचमाना वि॰. ४-४. सर्वज्ञोऽग्निः वि॰, सर्वज्ञोऽग्निः अ वि॰, त्रुटितम् वि॰ ५. रश्मीन् मूको. ६ °स्थान् दीप्ति॰ वि॰ अ॰, °त्यदीप्ति वि॰ ७. °ना मूको ८ दर्शनार्थम् मूको ९ °च्छत् वि॰ अ॰; प्रयच्छत् वि॰. १०-१०. या. (६,२७) व्याख्यातम् ।

उद्गीथ० सप्त मर्यादा व्यवस्थिता अलङ्घनीयाः — 'स्तेयं तल्पारोहणं[1] ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनःपुनः सेवां पातकेऽनृतोद्यम्' (या ६,२७) इति। कवयः मेधाविनः। कवयः हिरण्यगर्भप्रभृतयः मेधाविनः। ततक्षुः 'तक्षति करोतिकर्मा' (या ४,१९)। कृतवन्तः। तासाम् मर्यादानाम् मध्ये एकाम् इत्, इत्-शब्दः अप्यर्थे। एकामपि मर्यादाम् अभि गच्छति अंहुरः अंहस्वान् पापवान् भवति। आयोः[2] यस्तु मनुष्याणाम् ह स्कम्भभूतः भवति। स्कम्भवदाश्रयभूतो भवतीत्यर्थः। परत्रापि उपमस्य सर्वस्य जगतः उपनिर्मातुः अग्नेः नीळे स्थाने अग्निलोकाख्ये पथाम् वृष्टिलक्षणानाम् अपाम् उदकानाम् विसर्गे विसर्जने अन्तरिक्षे धरुणेषु उदकेषु मेघोदरगतेषु विद्युदात्मना वा तस्थौ तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कामजेभ्यः[3] क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः 'पानम् अक्षाः[4] स्त्रियो मृगया[5] दण्डपारुष्यं वाक्पारुष्यम् अर्थदूषणम्' (तु. मनु ७,४८,५०) इति सप्त मर्यादाः कवयः कृतवन्तः। तासाम् एकाम् एव पापवान्[6] अभि गच्छति पुरुषः[7]। तस्य मनुष्यस्य स्तम्भकः अग्निः[8] समीपभूतस्य[9] [10]नीळे पथाम्[10] रश्मीनाम् विसर्गे अन्तरिक्षमध्ये[11] उदकेषु तिष्ठति। पापयुक्तस्यापि[12] अग्निस्तत्र[13] स्तम्भनो[14] भवतीति ॥ ६ ॥

> असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे।
> अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्व आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असत्। च। सत्। च। परमे। विऽओमन्। दक्षस्य। जन्मन्। अदितेः। उपऽस्थे।
अग्निः। ह। नः। प्रथमऽजाः। ऋतस्य। पूर्वे। आयुनि। वृषभः। च। धेनुः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० असत् च अव्याकृतं वस्तु सत् च व्याकृतम् परमे व्योमन् व्योमनि कारणात्मना आकाशे स्थितम् सत् सर्वमग्निरेव, तन्मूलत्वाद् यागस्य, यागमूलत्वात् च सर्वस्य। दक्षस्य च प्रजापतेः जन्मन् जन्मनि उत्पत्तौ निमित्तम् अग्निः एव। उक्तेनैव न्यायेन अदितेः पृथिव्याः उपस्थे उपस्थाने उपरि अग्निरेव स्थितः आधिपत्येन। [15]अत्र एतावदर्थः[15]। वृषभश्च धेनुः च अन्यत् च सर्वं द्वन्द्वम् अस्माकम् अग्निः एव भवति तदात्मत्वात्[16] तत्कार्यकर्तृत्वाद्वा[17] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दिवप्रमाणादिरूपम्[18] असत् सत् च परमे स्थाने जातम् आदित्यस्य जन्मनि अदितेः उपस्थे। तस्य सर्वस्य प्रथममेव जातः अस्माकम् अयम् अग्निः। तस्मिन् काले वृषभः च[19] आसीत् धेनुः च।

---

१ गुरुतल्पा° मूको. २ नास्ति मूको ३. °जेभ्यश्च वि[1] अ[1]. ४. °क्षा मूको ५ °श मृगया वि[1] अ[1] ६. पापमान् वि[3] अ[1], पापवाम् वि[1]. ७ प° वि[3] अ[1]. ८ °ग्नि वि[3] अ[1], ९ °मीयम् वि[1] अ[1], °मीय मू° वि[1]. १०-१० पयो नीळ वि[3] अ[1], पायो नीळे वि[1] ११. °क्षे वि[3] अ° १२. पा° वि[3] अ[1] १३ अग्नि° वि[1] अ[1]. १४ स्तम्भक मूको १५-१५. अत्र किञ्चित् त्रुटितम् भाति १६ तदा (°दा वि[3] अ[3].) तृ°मात मूको. १७ तत्कार्ये क° मूको १८ °माणि° वि[3] अ[1]. १९ इव अ[1].

दक्षम् उत्पादकम् [1]'अध्यतिष्ठद् अदितिम्'[1] च उत्पादयित्रीमिति ॥ ७ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[2] ॥

व्याख्यत् पञ्चममध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
यज्ञनारायणकुले[3] यस्य मातुः[4] समुद्भव. ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्याय ।

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१-१. 'मस्यतिष्ठददितिं वि' ल'; 'मध्यतिष्ठदिति वि'. २-२. नास्ति मूको. ३. यस्ये नारा° मूको.
४. मातुम् वि'.

अथ षष्ठोऽध्याय ।

वेङ्कट० 'अथ स यस्या(स्य' अ)थाध्याय व्याचिख्यासति माधव ।
देवाना यज्ञसम्बन्धे वक्तव्य सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

इत[1] प्रत्तेन[1] हविषा वर्तन्ते दिवि देवता ।
तत प्रत्तैरिह[1] वय[4] यथा[5] वर्तामहे जङ्के ॥ २ ॥

'समानमेतदुदकमुच्चैत्यव[6] चाहभि[7] ।
इतीममर्थं प्रोवाच 'दीर्घतमा मामतेय[8] ॥ ३ ॥

ब्राह्मण च भवति—'इत प्रदान[9] देवा उपजीवन्ति[10], ××× अमुत प्रदान[11] मनुष्या'
(तै ३,२,९,७) इति ।

'सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति'।
इतीय भगवद्गीता मूतेऽर्थमिममञ्जसा ॥ ४ ॥

इतिहासपुराणेषु ननु लोका प्रदर्शिता ।
उद्यानभवनोपेता सर्वकामसमन्विता ॥ ५ ॥

[12]देवासुराणा युद्ध[12] च पश्वादिनिमित्तकम् ।
'किमिच्छन्ती सरमे(मा'[13] इ)ति पणिभि पशवो हृता ॥ ६ ॥

अशावतारा देवाना सन्तीति कवयो विदु ।
नानाविधाश्च ते लोकान् अधितिष्ठन्ति पार्थिवान्[14] ॥ ७ ॥

सप्तद्वीपा वसुमती मध्ये मेरुश्च तिष्ठति ।
अर्वाग्घिमवतोऽस्माभिर्[15] मनुष्यैर्दृश्यतेऽधुना ॥ ८ ॥

यमन्ते व इमे देवास्तेषु[16] लोकेष्ववस्थिता[17] ।
वैदिकाश्च पुराकल्पास्तन्मूलात् कवयो विदु ॥ ९ ॥

एव च देवा यष्टारो यष्टव्याश्च तथाऽभवन् ।
अशावतारैर्यष्टारो यष्टव्यास्तु दिवि स्थिता ॥ १० ॥

---

१. उत वि[2] अ[1], उत वि[1]. २ प्रत्नेन मूको ३ प्रत्ने° मूको ४. मर्व मूको. ५. तथा वि[1] अ[1] ६ °च्चयव वि[2] अ[2] ७ ऋ १,१६४,५१ ८ ८ दीर्घमा••• वि[1] अ[1]. ९ एतमत्रान वि[1] अ[1] १०. °मीऽथ्नन्ति मूको ११ °तत्र वि[1] अ १२ १२ °देवानामपुरणा वि[1]. १३ ऋ १०,१०८,१. सार° वि[2] अ[1]. १४ पार्थिवाक वि[2] अ[2]. १५ अत्र°म वि[1] अ[2]. १६. °देव° वि[1] अ[2]. १७. ता वि[1] अ[1].

आस्रयामाः स्विद्[1] इत्यस्मिन् यदुवाच पतञ्जलिः ।
निदाने तत्र बोद्धव्यम् इममर्थमभीप्सुभिः ॥ ११ ॥

एकः किमिन्द्रो देवाश्च उताहो बहवोऽभवन् ।
बहवः सन्ति [2]सर्वे च[2] सद्या नामकर्मभिः[3] ॥ १२ ॥

जनतायां 'जनतायामिन्द्रः'[4] ब्राह्मणमाह च ।
यज्ञेष्वेकस्य बहुषु न शक्या युगपद्गतिः[5] ॥ १३ ॥

[6]अत्र ब्राह्मणम्[6]—'एकैको वै जनतायामिन्द्रः[7]'। 'एकं वा एताविन्द्रमभिसंसुनुतः[8]'। यौ द्वौ ससुनुतः (तैब्रा १,४,६,१) इति ॥

अत्र मम एक एव सर्वस्य जगतः प्रभुः[9]।
बहुष्विन्द्रः सन्निधत्ते यज्ञेषु युगपद्विभुः ॥ १४ ॥

बहवो महिमानोऽस्य सन्ति योगेन [10]साधिताः ।
भार्यासु सौभरिरिव[10]† तैर्यज्ञेष्वेषु गच्छति ॥ १५ ॥

'नाना हि त्वा हवमानाः'[11] प्रधाना[12] संप्रदर्शिताः ।
'आ ते इन्द्र महिमानम्'[13], 'अरं त इन्द्र कुक्षये'[14] ॥ १६ ॥

महिम्नोऽस्तित्वमेताभ्याम्[15] अवगच्छन्ति[16] वैदिकाः ।
'प्रिया धामान्ययाडिमिः'[17] इति चाधीमहे[18] वयम् ॥ १७ ॥

शाट्यायनकम्—'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेताम्' इत्युक्त्वाऽऽह—[19]'तावन्तरातिष्ठन्। तावब्रवीत्। अंशामादरताम्† ‡आत्मना वामन्यतरस्य‡ पास्यामि[19]। महिम्नाऽन्यतरस्य' (जैब्रा ३,२२८) इत्यादि ।

[६]

[20]त्रित आप्त्य ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[20]।

अ॒यं स यस्य॒ शर्म॒न्नवो॑भिर॒ग्नेरेध॑ते जरि॒ताभिष्टौ॑ ।
ज्येष्ठे॑भि॒र्यो भा॒नुभि॑रृषू॒णां प॒र्येति॒ परि॑वीतो वि॒भावा॑ ॥ १ ॥

---

१. निरु २,३:२०; °श्राम वि[2] अ[1]. २-२. ते सर्वे वि[1]. ३. माम° वि[1] अ[1]. ४. °न्द्रं मूको; तैब्रा १,४,६,१. ५. °पद्स्थितिः वि[1]. ६-६. नास्ति वि[1]. ७. °मिन्द्रं मूको. ८. °नुत वि[1] अ[1]. ९. बहु वि[1] अ[1]. १०-१०. नाधिताहार्यासु सौदरि इव वि[1] अ[1]. † सोभरि° वि[1] वेंरम. ११. ऋ ६,१०२,५. १२. धाना वि[1] अ[1]. १३. ऋ ८,६५,४. १४. ऋ ८,९२,२४. १५. °दिनोरित° वि[1]; हिमानोरित° अ[1] १६. अवग° वि[1] अ[1]. १७. आश्री १,६,३. १८. चाधीम° वि[1] अ[1]. १९-१९. °तिष्ठता-वब्रवीदशुमादुरेथामात्मनो नामन्यतरस्या पा° वि[1] अ[1]. † अ शामा वेंरम; °मादरेथाम् वि[1]. ‡-‡ नात्मन्य°-षावन्य° वि[1]. २०-२०. नास्ति मूको.

अयम् । सः । यस्य॑ । शर्म॑न् । अवः॑ऽभिः । अ॒ग्नेः । एध॑ते । ज॒रि॒ता । अ॒भिष्टौ॑ ।
ज्येष्ठे॑भिः । यः । भा॒नुऽभिः॑ । ऋ॒षू॒णाम् । प॒रि॒ऽएति॑ । परि॑ऽवीतः । वि॒भाऽवा॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० अयम् सः अग्निः अस्माभिराहूतः यस्य यागार्थस्य[1] अग्नेः अभिष्टौ यागे कृते सति शर्मन् शरणे [2]अवोभिः रक्षाभिः[2] जरिता एधते वर्धते । यः अग्निः ऋषूणाम् सूर्यरश्मीनाम् ज्येष्ठेभिः भानुभिः प्रशस्ताभिः वृद्धाभिर्वा दीप्तिभिः परिवीतः परिवृतः परिवेष्टितः पर्येति सर्वतो गच्छति । यत्रयत्र गन्तव्यं तत्रतत्र अप्रतिहतगतिः गच्छतीत्यर्थः । विभावा विविधदीप्तिः[3] ॥ १ ॥

वेङ्कट० नित्यः[4] । अयम् सः यस्य सुखे[5] रक्षणैः अग्नेः वर्धते[6] जरिता हि इच्छायाम्[7] । प्रशस्तैः[8] यः[9] तेजोभिः[10] रश्मीनाम् परिवृतः परिगच्छति दीप्तिमानिति ॥ १ ॥

यो भा॒नुभि॑र्वि॒भावा॑ वि॒भात्य॒ग्निर्दे॒वेभि॑रृ॒तावाज॑स्रः ।
आ यो वि॒वाय॑ स॒ख्या सखि॑भ्यो॒ऽप॑रिह्वृतो॒ अत्यो॒ न सप्तिः॑ ॥ २ ॥

यः । भा॒नुऽभिः॑ । वि॒भाऽवा॑ । वि॒ऽभाति॑ । अ॒ग्निः । दे॒वेभिः॑ । ऋ॒तऽवा॑ । अज॑स्रः ।
आ । यः । वि॒वाय॑ । स॒ख्या । सखि॑ऽभ्यः । अप॑रिऽह्वृतः । अत्यः॑ । न । सप्तिः॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० यः च अग्निः विभावा विविधदीप्तिः ऋतावा च सत्यवान् उदकवान् यज्ञवान् वा अजस्रः अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा । केनचिदनभिभूत इत्यर्थः । भानुभिः देवेभिः दीप्तिभिः दानादिगुणयुक्ताभिः स्तुत्याभिः प्रतिगन्त्रीभिर्वा विभाति विविधं दीप्यते । यः यश्च आ विवाय आभिमुख्येन गच्छति सख्या सख्यानि सखिभिः कर्तव्यानि हविर्वहनादीनि कर्माणि । कर्तुमिति शेषः । करणार्थाय । सखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानाम् अर्थाय । कथं गच्छति । अपरिह्वृतः अपरिहिंसितः । अपरिश्रान्त इत्यर्थः । किमिव । अत्यः न अश्व इव । कीदृशोऽश्वः । सप्तिः सदा सर्पणसमर्थः । यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रान्तो गच्छति, एवं सोऽयम् अग्निः अस्माभिराहूतो यागार्थमिति पूर्ववद् वाक्यपरिसमाप्तिः कार्या ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः दीप्तिभिः दीप्तिमान्[11] विभाति अग्निः द्योतमानैः यज्ञवान् अजस्रः । आ गच्छति यः सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि सखिभ्यः अनुष्ठातुम् अकुटिलः[12] अतनशीलः[13] इव अश्वः[14] ॥ २ ॥

ईशे॒ यो विश्व॑स्या दे॒ववी॑ते॒रीशे॑ वि॒श्वायु॑रु॒षसो॒ व्यु॑ष्टौ ।
आ यस्मि॑न् म॒ना ह॒वींष्य॒ग्नावरि॑ष्टरथः स्क॒भ्नाति॑ शू॒षैः ॥ ३ ॥

ईशे॑ । यः । विश्व॑स्याः । दे॒वऽवी॑तेः । ईशे॑ । वि॒श्वऽआ॑युः । उ॒षसः॑ । विऽउ॑ष्टौ ।
आ । यस्मि॑न् । म॒ना । ह॒वींषि॑ । अ॒ग्नौ । अरि॑ष्टऽरथः । स्क॒भ्नाति॑ । शू॒षैः ॥ ३ ॥

---

१. योगा° वि[१] अ[१]. २-२. रैभिः (भिः वि[१] अ[१]) ज्येष्ठेभिर्वृद्धाभिर्वा मूको. ३. °दीप्त मूको.
४. °त वि[१] अ[१]. ५. सुखे वि[१] अ[१]. ६. वर्धयन् मूको. ७. हिंस्या मूको. ८. °स्तै वि[१] अ[१].
९. नास्ति वि[१]. १०. °जोभि वि[१]. ११. °दमा° वि[१] अ[१]; दिप्तान् वि[१]. १२. कु° वि[१] अ[१].
१३. हवनशीलः वि[१] अ[१]. १४. °श्वम् वि[१] अ[१].

उद्गीथ० [1]य चाऽग्नि ईशा[1] ईष्टे विश्वस्या ऊर्वस्या देववीते देवाशनस्य हविष । ईशे ईष्टे च य विश्वायु सर्वत्राप्रतिहतगमन सर्वजीवनो वा उषस व्युष्टौ विवासने । आदित्यात्मना स्थित सन् अग्नि उदयेन उषस विवासयति इत्यत एवमुच्यत । यस्मिन् च अग्नौ अहिंसितयज्ञस्य असुरराक्षसादिहिंसानुपहतै मना मननीयानि हवींषि आ रुजुहोति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ईष्टे य सर्वस्य यज्ञस्य, ईष्टे[2] सर्वगमन उषस व्युष्टौ अग्नि । यस्मिन् च अग्नौ[3] मननीयानि हवींषि आजुह्वानो यजमान अहिंसितरथ[4] हिंसन्[5] शत्रून् आत्मबलै ॥३॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अर्कैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।
मन्द्रो होता स जुह्वा यजिष्ठः संमिश्लो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभि । वृध । जुषाण । अर्कै । देवान् । अच्छ । रघुऽपत्वा । जिगाति ।
मन्द्र । होता । स । जुह्वा । यजिष्ठ । सम्ऽमिश्ल । अग्नि । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सोऽग्नि उक्तलक्षण शूषेभि बलै हविर्लक्षणै । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थ । वृध वर्धित सन् जुषाण सेव्यमानश्च अर्कै मन्त्रै यज्वभि स्तुतिभि शस्त्रैश्चेत्यर्थ । देवान् अनेन अच्छ आप्तुम् रघुपत्वा लघुपतन शीघ्रगमन जिगाति गच्छति । गत्वा चाहूय अनन्तरम् मन्द्र स्तुत्य होता होमकारी यजिष्ठ यष्टृतम संमिश्ल संमिश्र सम्प्रयुक्त सर्वै गुणै देवैर्वा जुह्वाख्येन पात्रेण हवि आ जिघर्ति आक्षारयति देवान् प्रति । हवि देवेभ्यो ददातीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स बलै वर्धित[6] सेव्यमान मन्त्रै देवान् अभि गच्छति[7] लघुगमन । मन्द्र[8] होता स जुह्वा ज्वालया होमसाधनभूतया यष्टृतम संमिश्र † सहत[9] अग्नि आ जुहोति देवान् ॥ ४ ॥

तमुस्रामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।
आ यं विप्रासो मतिभिर्गृणन्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उस्राम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीःऽभि । नमःऽभि । आ । कृणुध्वम् ।
आ । यम् । विप्रास । मतिऽभि । गृणन्ति । जातऽवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यम् जातवेदसम् जुह्वम् आह्वातार दातार वा मनुष्यादिसहानाम् अथवा सहानाम् शत्रूणामभिभवितृणा सहायाना वा देवाना पापाथम् आह्वातारम् विप्रास मेधाविन स्तोतार मतिभि स्तुतिभि आ गृणन्ति आदरेण स्तुवन्ति । तम् अग्निम् उस्राम् भोगानाम् उत्स्राविण दातारम् रेजमानम् ज्वालात्मना कम्पमान वा इन्द्रम्[10] इव गीर्भि स्तुतिभि नमोभि नमस्कारैश्च आ कृणुध्वम् अस्मदभिमुख यूयमपि कुरुत[11] हे ऋत्विज ॥ ५ ॥

1-1 नास्ति मूको. 2 °ष्ट वि' अ'. 3 °ग्ने वि' अ'. 4 अनिहित° वि' अ'. 5 नास्ति वि'. 6 °वृध वि' अ, °वर्ध वि'. 7 अभिगच्छति वि' अ'. 8 मन्द्र मूको. 9 समि एकत्र गत वि'. † इव वि', °म अ'. 10 मइ इद्र° वि'. 11. कुरु मा वि'.

वेङ्कट० तम् उत्सरणशीलम् इन्द्रम् इव कम्पमानम् अग्निम् स्तुतिभि नमस्कारैश्च आ[1] कृणुध्वम्। आ स्तुवन्ति[2] यम्[3] विप्राः स्तुतिभि जातवेदसम् होतारम् अभिभवितृणा[4] देवानाम् इति[5] ॥ ५ ॥

सं यस्मिन् विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तीवन्त एवैः ।
अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्न आ कृणुष्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिऽवन्तः । एवैः ।
अस्मे इति । ऊती । इन्द्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यस्मिन् त्वय्यग्नौ सम् जग्मुः[1] सङ्गतानि । स्वत्वेनावस्थितानीत्यर्थः । विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि वाजेन अन्नेन बलेन वा सह अश्वाश्च यस्मिंस्त्वय्यग्नौ स्वत्वेनावस्थिताः । कीदृशा अश्वाः । सप्तीवन्तः सर्पणवन्तः । सततगमनसमर्था इत्यर्थः । एवैः कामैः सर्वैः सहिताः । स त्वं हे इन्द्र[1] परमेश्वर[1] अग्ने! अस्मे अस्माकमर्थाय ऊती । कीदृशीः । वाततमा दुर्लभत्वं गततमाः । अतिदुष्प्रापा इत्यर्थः । अर्वाचीना अर्वागञ्चना अस्मदभिमुखा आ कृणुष्व आदरेण कुरु । सर्वान् कामानस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सम् गतानि यस्मिन् विश्वानि धनानि सङ्ग्रामे इव अश्वाः सर्पणवन्त गमनैः । स त्वम् अस्मासु रक्षणानि अत्यन्तम् इन्द्रेणाभिगतानि अभिमुखानि अग्ने! आ कृणुष्व[6] ॥ ६ ॥

अधा ह्यग्ने मह्ना निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूथ ।
तं ते देवासो अनु केतमायन्नधावर्धन्त प्रथमास ऊमाः ॥ ७ ॥

अध । हि । अग्ने । मह्ना । निऽसद्य । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूथ ।
तम् । ते । देवासः । अनु । केतम् । आयन् । अध । अवर्धन्त । प्रथमासः । ऊमाः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अध इति हेतुनिर्देशे । हि इति प्रतिनिर्देशे । अध यस्मात् हे अग्ने! महत्त्वेन हवेन निषद्य उपविश्य वेद्यन्ते जज्ञानः जायमानः ज्वलन् सद्य तस्यामेव वेलायाम् हव्य हवनार्हः आहुतिप्रक्षेपार्हः[7] बभूथ भवसि । हि तस्मात् । तम् ते तव स्वभूतम् केतम् प्रज्ञानं ज्ञानम् अनु आयन् ज्ञानार्थम् अनुगच्छन्ति । ईदृशे त्वयि हवींषि जुह्वतीत्यर्थः । देवासः हविषो दातारः ऋत्विग्यजमानाः । अध अनन्तरम् अवर्धन्त वर्धन्ते च । पुत्रादिवृद्ध्या युज्यन्ते इत्यर्थः । प्रथमासः क्रियाभिजनविद्यादिगुणैश्च[8] भवन्तीति शेषः । ऊमाः त्वया रक्षितास्सन्तः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अध हि अग्ने! महत्त्वेन उपविश्य सद्य प्रादुर्भवन् आह्वातव्य अभवः । तादृश तव प्रज्ञानम् अनु

१ अनु वि[1] २ स्तुवन्ति वि[1] अ[1]. ३. याम् वि[1]. ४. °विता वि[1] अ[1]; °वितार् वि[1].
५ नास्ति वि[1]. ६ नास्ति मूको ७ कुरुष्व वि[1] अ[1]. ८. °यागिभि° वि[1].

अगच्छन्[1] देवा । अथ अवर्धन्त त्वया[2] प्रीणिता[3] प्रथमा[4] । ऊमा नाम पितर इति ॥ ७ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वर्गः[5] ॥

[७]

[6]त्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[6] ।

स्वस्ति नो॑ दि॒वो अ॑ग्ने पृथि॒व्या वि॒श्वायु॑र्धेहि य॒जथा॑य देव ।
सचे॑महि॒ तव॑ दस्म प्रके॒तैरु॑रु॒ष्या ण॑ उ॒रुभि॑र्देव॒ शंसैः॑ ॥ १ ॥

स्वस्ति । नः॒ । दि॒वः । अ॒ग्ने॒ । पृ॒थि॒व्याः । वि॒श्वऽआ॑युः । धे॒हि॒ । य॒जथा॑य । दे॒व॒ ।
सचे॑महि । तव॑ । द॒स्म॒ । प्र॒ऽके॒तैः । उ॒रु॒ष्य । नः॒ । उ॒रुऽभिः॑ । दे॒व॒ । शंसैः॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० स्वस्ति अविनाशम् अस्मभ्यम् दिव सकाशात् पृथिव्या च । द्युपृथिव्यन्तरिक्षनिवासिभ्यस्सकाशादित्यर्थं । कीदृश स्वस्ति । उच्यते — विश्वायु सर्वायुस्सहितम् । हे अग्ने! देव! धेहि । किमर्थम् । यजथाय दृवयागार्थम् । सर्वोपद्रवरहितास्सर्वायुर्युक्ताश्च [7]सन्त यथा देवान् यजेमहि तथाऽस्मान्[7] कुर्विति वाक्यार्थ । किञ्च सचेमहि सेवेमहि आराधयेम त्वा सदा इत्येतद् आशास्महे वयम् । कैन । उरुभि बहुभि शंसै स्तुतिभि । एतज्ज्ञात्वा हे दस्म! देव! तव स्वभूतै प्रकेतै[8] प्रज्ञानै[8] पालनोपायपरिज्ञानै उरुष्य रक्ष न अस्मान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अविनाशम् अस्मभ्यम् द्यावापृथिव्यो अग्ने! सर्वान्नम्[9] प्रयच्छ यज्ञार्थम् देव! । संसृष्टा भवेम तव दर्शनीय[9] प्रज्ञानै । रक्ष अस्मान् उरुभि हे देव! शंसनीयै प्रकेतै इति[10] ॥ १ ॥

इ॒मा अ॑ग्ने म॒तय॒स्तुभ्यं॑ जा॒ता गोभि॒रश्वै॑र॒भि गृ॑णन्ति॒ राधः॑ ।
य॒दा ते॒ मर्तो॒ अनु॒ भोग॒मान॒ड्वसो॒ दधा॑नो म॒तिभिः॑ सुजात ॥ २ ॥

इ॒माः । अ॒ग्ने॒ । म॒तयः॑ । तुभ्य॑म् । जा॒ताः । गोभिः॑ । अश्वैः॑ । अ॒भि । गृ॒ण॒न्ति॒ । राधः॑ ।
य॒दा । ते॒ । मर्तः॑ । अनु॑ । भोग॑म् । आन॑ट् । वसो॒ इति॑ । दधा॑नः । म॒तिऽभिः॑ । सु॒ऽजा॒त॒ ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! इमा मतय स्तुतय तुभ्यम् त्वदर्थम् जाता अस्मदादिस्तोतृमुखात्[11] उत्पन्ना । उच्चरिता इत्यर्थ । गोभि अश्वै च सहितम् राध धन हिरण्यादिकम् अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति अहो शोभनम् अस्मदनुरूपमिति प्रशंसन्ति । कदा । उच्यते — यदा यस्मिन् काले ते तव स्वकम् भोगम् भोगार्हं धनम्[11] मर्त अस्मदादिको मनुष्य अनु आनट् त्वत्तो दानानन्तरं प्राप्नोति । एमते तदर्थ । एतद् ज्ञात्वा हे वसो! प्रशस्य[1] वसुमन्! वा [12]सर्वस्य वसुभूत[12] वा स्वेन

---

१ °गच्छ रि[1] अ[1]; °गच्छन् वि[2]. २. त्वाया वि[1] अ[1]. ३. प्रणीता मूको ४. °मा प्रीता अ[1]. ५-५ नास्ति मूको ६-६. त्रितस्याप्त्य° मूको ७ नास्ति मूको ८ °नैरुरुष्य रक्ष मूको. ९ °र्वा° वि[1] अ[1], सर्वा वि[2]. १०. नास्ति वि[1][2]. ११ °दारिद्रो° अ वि[1][2] १२ धनमर्थं अ वि[1]. १३ १३ सर्वद्र° मूको.

तेजसा सर्वस्याच्छादयित.! वा सुजात! सुजन्मन्! शोभनकर्मार्थमुत्पन्न! वा दधान. अस्मभ्यं ददत्[1] मतिभि स्तुतिभि'। त्वया दत्त धनं स्थापयेति शेष । अस्मत्स्तुत्यनुरूपम् अस्मभ्यं धन देहीत्यभिप्राय: ॥ २ ॥

वेङ्कट० इमाः अग्ने! स्तुतय त्वदर्थम् जाताः[2] गोभि अश्वैः च सह त्वया स्तोतृभ्यो दीयमानं धनम् अभि स्तुवन्ति। यदा त्वत्त मर्त्यः [3]धनम् अवाप्नोति[3], तदानीं वामयित![4] शोभनजनन![5] त्वं स्तूयसे स्तुतिभि प्रयच्छन्[6] धनानीति ॥ २ ॥

अ॒ग्निं म॑न्ये पि॒तर॑म॒ग्निमा॒पिम॒ग्निं भ्रात॑रं॒ सद॒मित् सखा॑यम् ।
अ॒ग्नेरनी॑कं बृह॒तः स॑पर्यं दि॒वि शु॒क्रं य॑ज॒तं सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । म॒न्ये॒ । पि॒तर॑म् । अ॒ग्निम् । आ॒पिम् । अ॒ग्निम् । भ्रात॑रम् । सद॑म् । इत् । सखा॑यम् ।
अ॒ग्नेः । अनी॑कम् । बृ॒ह॒तः । स॒प॒र्य॒म् । दि॒वि । शु॒क्रम् । य॒ज॒तम् । सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अग्निम् मन्ये जानेऽहम् पितरम्, तत्कार्यकर्तृत्वादिति। उत्तरत्राप्ययमेव[7] न्याय॰। अग्निम् एव आपिम् च ज्ञातिम् अग्नेरव्यतिरिक्ता मात्रादिका मन्ये। अग्निम् एव भ्रातरम् च मन्ये। सदम् इत् सदैव सर्वकालमेव अविसंवादिनम् सखायम् च मन्ये। अग्ने अग्ने स्वभूतम् अनीकम् मुखम् आहवनीयाख्यम्। बृहत. महत अनन्तगुणस्य सपर्यम् परिचरामि अभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुतिभि हविर्भिश्च आराधयामि। किमिव। दिवि शुक्रम् [8]यजतम् एतद्दिविस्थं[8] शुक्रं शोचिष्मद् दीप्तिमत् यजतम् यष्टव्यम् सूर्यस्य सम्बन्धि यथाऽभिप्रेतार्थसिद्धये कश्चिदाराधयति[9] एवम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अह जाने पितरम् अग्निम् एव भ्रातरम् सदैव सखायम्[10]। अग्नेः ज्वालासङ्घम् महत परिचरामि दिवि स्थितम्[11] ज्वलन्तम् यष्टव्यम् सूर्यस्य ॥ ३ ॥

सिध्रा॑ अग्ने॒ धियो॑ अ॒स्मे सनु॑त्री॒र्यं त्राय॑से॒ दम॒ आ नित्य॑होता ।
ऋ॒तावा॒ स रो॒हिद॑श्वः पुरु॒क्षुर्द्युभि॑रस्मा॒ अह॑भि॒र्वाम॑मस्तु ॥ ४ ॥

सि॒ध्राः । अ॒ग्ने॒ । धियः॑ । अ॒स्मे इति॑ । सनु॑त्रीः । यम् । त्राय॑से । दमे॑ । आ । नित्य॑ऽहोता ।
ऋ॒तऽवा॑ । सः । रो॒हि॒तऽअ॑श्वः । पु॒रु॒ऽक्षुः । द्युऽभिः॑ । अ॒स्मै॒ । अह॑ऽभिः । वाम॑म् । अ॒स्तु॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! सिध्रा सिद्धा निष्पन्ना धियः [12]प्रज्ञाकार्या स्तुतयः[12] अस्मे अस्माकम् सम्बन्धिन्य सनुत्री सम्भक्त्य.[13]। तव त्वदर्थमस्माभि स्तुतय कृता इति ज्ञापितमित्यभिप्राय । यम् माम् त्रायसे पालयसि कर्मवैगुण्यात्। यस्य मम कर्म सगुण करोषीत्यर्थः। दमे आ [14]यज्ञगृहे मर्यादयावस्थित[14] नित्यहोता सततं होमकारी देवानामाह्वाता वा सन्। सः अह तव

---

१. ददत् अ वि[1]. २. °ता वि[2] अ[1], याता वि[1]. ३-३. धनमाप्नोति वि[2] अ[1]. ४. वामदेव वि[1]. ५. °मजन वि[1] अ[1], °जनन वि[1]. ६. °च्छ वि[2] अ[1] ७. °प्यप्ययमेव अ वि[1]. ८-८. यजतं यजतेद्दि° मूको. ९. °राधयति मूको १०. सखायम् वि[2]. ११. °त वि[1]; °तः अ[1] १२-१२. °कार्यास्तु मूको. १३. सम्भक्त्य वि[1,2], संभक्त वि[2], संभक्त्य अ. १४-१४. °हेऽवस्थितो मर्यादया अ.

प्रसादात् स्वरसायुज्यं गतस्सन् ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् उदकवान् वा स्यामिति शेषः। रोहिदश्वः रोहित्संज्ञकाश्वराश्च स्याम्। पुरुक्षुः बह्वन्नश्च बहुस्तुतिशब्दश्च वा स्याम्। किञ्च द्युभिः दीप्तैः अहभिः अहोभिः सामर्थ्यात् कतिपयैरपि अस्मै मह्यम् वामम् वननीयं फलं दृष्टमदृष्टं वा अस्तु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० निष्पन्नानि अग्ने! कर्माणि मह्यम् सम्भजस्व[1], यम् मनुष्य माम्[2] आयसे[3] गृहे वर्तमानं[4] सर्वदा[5] देवानाः ह्वाता। यज्ञवान् स रोहिदश्वः बहुस्तुतिः दीप्तेषु महस्सु वननीयं हविः अस्मै भवतु, दीप्तेभ्यः वा अहोभ्यः[6] ॥ ४ ॥

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रत्नमृत्विजमध्वरस्य जारम्।
बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विक्षु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

द्युऽभिः। हितम्। मित्रम्ऽइव। प्रऽयोगम्। प्रत्नम्। ऋत्विजम्। अध्वरस्य। जारम्।
बाहुऽभ्याम्। अग्निम्। आयवः। अजनन्त। विक्षु। होतारम्। नि। असादयन्त ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यत्तदोरध्याहारः क्रियते पूर्वोत्तरयोर्मन्त्रयोः। य त्वामग्निम् हितम् मित्रमिव प्रयोगम् हितकारिणं स्निग्धमिव सर्वकार्येषु प्रयोक्तव्यम् प्रत्नम् पुराणम्। ऋत्विजम् 'अग्निर्वै देवानां होतासीत्' (ऐब्रा ३,१४) इति वचनात्। अथवा ऋतावृतौ देवानां यष्टारम्। अध्वरस्य यज्ञस्य जारम् जरयितारं परिसमापयितारम् बाहुभ्याम् आयवः मनुष्याः "ऋत्विग्यजमानाः द्युभिः अहोभिश्च"। दिवसैश्चेत्यर्थः। 'अजनन्त जनितवन्त'[7]। विक्षु विशो मनुष्यास्तदाकारेषु। देवेषु इत्यर्थः। होतारम् आह्वातारम्। नि असादयन्त नियमेन सादितवन्तश्च। देवानां यागार्थमाह्वातारं निरूपितवन्तश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हितमितम्(?)[8] दीप्तैराहितम् मित्रमिव कार्येषु प्रयोक्तव्यम् प्रत्नम् ऋत्विजम् अध्वरस्य जरयितारं समापयितारम्[10] बाहुभ्याम् अग्निम् आयवः जनयन्ति[10], मनुष्येषु होतारम् स्थापयन्ति[11] चेति[12] ॥५॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः।
यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम्। यजस्व। दिवि। देव। देवान्। किम्। ते। पाकः। कृणवत्। अप्रऽचेताः।
यथा। अयजः। ऋतुऽभिः। देव। देवान्। एव। यजस्व। तन्वम्। सुऽजात ॥ ६ ॥

उद्गीथ० स त्वं हे देव[9] अग्ने! आत्मनैव यजस्व दिवि दीप्तिमति वेदिस्थाने स्थितान् देवान्

---

१ "भजे" वि[1] अ[1], "भाजू" वि[2]. २. नास्ति अ[1]. ३ आयध्ये वि[2] अ[1], मयसे वि[3]. ४ "न वि[3] अ[1]. ५ नास्ति वि[2] अ[1]. ६. वासम् वि[2] अ[1]; वासोभ्यः वि[3]. ७ "य रमात्मामनुष्या हो" अ वि[3], "मानहो" वि[1]. ८-८. नास्ति मूको. ९. हितम् अ[1], नास्ति वि[1]. १०. नास्ति वि[1]. ११. स्था" वि[3]; स्था" अ[1]. १२ चेत्यर्थं अ[1].

मानुषहोता 'देवयागं मा कार्षीः'। यतः ते तव[2] सम्बन्धि देवयागकर्म किन् कृणवत् करोति पाकः पक्वव्यप्रज्ञः अश्चताः अप्रज्ञानो मानुषो होता। त्वयाऽनधिष्ठितो न किञ्चिदपि जानातीत्यर्थः। किञ्च यथा येन प्रकारेण अयजः यजसि त्वम् देव! ऋतुभिः ऋतुदेवताभिः सह यागकालैर्वा देवान्, एव एवम् यजस्व तन्वम्। स्वमात्मानमित्यर्थः। हे सुजात! शोभनजन्मन्! शोभनदेवयागकर्मार्थमुत्पन्न! वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव यजस्व दिवि स्थितान्[3] देव![4] देवान्। [5]किम् तव[5] करोति पक्वव्यप्रज्ञः[6] अप्रचेताः मनुष्यः। यथा त्वम्[7] अयजः अन्यान्[8] देवान् स्वेषुस्वेषु[9] कालेषु, तथा आत्मानमपि यजस्व सुजात! इति ॥ ६ ॥

भवा॑ नो अग्नेऽवि॒तोत गो॒पा भवा॑ वय॒स्कृदु॒त नो॑ वयो॒धाः ।
रास्वा॑ च नः सुमहो ह॒व्यदा॑तिं॒ त्रास्वो॒त न॑स्त॒न्वो॒३॑ अप्र॑युच्छन् ॥ ७ ॥

भव॑ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒वि॒ता । उ॒त । गो॒पाः । भव॑ । व॒यः॒ऽकृत् । उ॒त । न॒ः । व॒यः॒ऽधाः ।
रास्व॑ । च॒ । नः॒ । सु॒ऽम॒हः॒ । ह॒व्यऽदा॑तिम् । त्रास्व॑ । उ॒त । नः॒ । त॒न्वः॑ । अप्र॑ऽयुच्छन् ॥७॥

उद्गीथ० हे अग्ने! नः अस्माकम् अविता भव दृष्टभयेभ्यो रक्षिता भूयास्त्वम्। उत अपि च गोपाः अदृष्टभयेभ्य गोप्ता[10] भूयाः। भव वयस्कृत् वयसाऽत्र जीवितं लक्ष्यते[11]। जीवितस्य च समग्रस्य कर्ता भूयाः। उत नः वयोधाः वयसोऽन्नस्य च दाता भूयाः। रास्व च देहि च देवेभ्यः नः अस्माकम् स्वभूताम् हव्यदातिम् हविषो दातिं हे सुमहः! सुष्ठु महन्! [12]सुपूज्य! वा[12]। त्रास्व पालय उत अपि च नः अस्माकं स्वभूताः तन्वः शरीराणि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भव अस्माकम् अग्ने! रक्षकः अपि च गोपायिता[13] परेभ्यः प्रबलेभ्यः। [14]भव अन्नस्य[14] कर्ता अपि च[15] अन्नस्य दाता। देहि च अस्मभ्यम् सुपूजन! [16]यज्ञम्, त्रायस्व अपि[16] च अस्माकम् शरीराणि अप्रमाद्यन्[17] ॥ ७ ॥

[18]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वितीयो वर्गः[18] ॥

[८]

[1]त्रिशिरास्त्वाष्ट्र ऋषिः। अग्निर्देवता, अन्त्यानां तिसृणाम् इन्द्रः। त्रिष्टुप् छन्दः[1]।

प्र के॒तुना॑ बृह॒ता या॑त्य॒ग्निरा रोद॑सी वृष॒भो रो॑रवीति ।
दि॒वश्चि॒दन्ताँ॑ उप॒माँ उदा॑नळ॒पामु॒पस्थे॑ महि॒षो व॑वर्ध ॥ १ ॥

१-१. °यागमाकार्षीः मूको. २. तव मूको. ३. °ता वि[1] अ[1]. ४. °वम् वि[1] अ[1]. ५-५. किमव वि[1] अ[1]. ६. व° वि[1] अ[1]. ७. धम् वि[2] अ[1]. ८. °न्या वि[1] अ[1]. ९. स्वेषु वि[1] अ[1], स्वसु° वि[1]. १०. गोपि मूको. ११. वयसत्रे मूको. १२-१२. सुपूजया वि[1]; सुपूजया वि[1]; सुपूजयता अ वि[2]. १३. °प° वि[1] अ[1]. १४-१४. भवानन्न वि[1] अ[1]; पठन्नस वि[1]. १५. च वि[1] अ[1]. १६-१६. यज्ञत्रापि वि[1] अ[1]. १७. °दायन् वि[1] अ[1]. १८-१८. नास्ति मूको.

प्र । केतुना॑ । बृ॒हता॑ । या॒ति॒ । अ॒ग्निः । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । वृ॒ष॒भः । रो॒र॒वी॒ति॒ ।
दि॒वः । चि॒त् । अन्ता॑न् । उ॒प॒ऽमान् । उत् । आ॒न॒ट् । अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । म॒हि॒षः । व॒व॒र्ध॒ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'प्र केतुना' इति नवर्चं त्वाष्ट्रस्त्रिशिरा ददर्श। अस्याद्याभिः षड्भिः ऋग्भिरग्निं तुष्टाव। आत्मनस्त्राणार्थमन्त्येन तृचेनेन्द्रमभितुष्टाव। स्वग्रान्ते[1] किल—

"अभवत् स हि देवानां पुरोधा प्रियकाम्यया।
असुराणां स्वसुः पुत्रस्त्रिशिरा विश्वरूपधृक् ॥
तमृषिं[2] प्रहितं[3] त्विन्द्रो देवेषु बुबुधे[4] असुरं।
सोऽस्य वज्रेण तान्याशु शिरांसि त्रीण्यथाच्छिदत्[5] ॥
तस्य यत् सोमपानं तु मुखं सोऽभूत् कपिञ्जलः।
कलविङ्कः सुरापानम् अन्नाद् तित्तिरोऽभवत्[6] ॥
स वागभ्यवदत् तीव्रा[7] ब्रह्महाऽसि शतक्रतो।
प्रपन्नं हतवान् यस्माद्[8] विश्वरूपं पराङ्मुखम् ॥
तमभ्यपश्यत् सूक्तेन ऋषिर् 'आपः'[9] इति स्वयम्।
सिन्धुद्वीपोऽपनुत्यर्थं तस्याश्लीलस्य पाप्मनः ॥" (बृदे ६,१४१-१५३)

केतुना प्रज्ञानेन बृहता महता सर्ववस्तुविषयेण युक्त इति शेषः। प्र याति प्रगच्छति अग्निः। क्व। आ रोदसी आङत्र प्रत्यर्थे। द्यावापृथिव्यौ प्रति गत्वा वृषभ इव रोरवीति देवयागकाले पृथिव्याम् अत्यर्थं शब्दं करोति। देवाह्वानकाले दिवः अन्तान् अवसानान् उपमान् सन्निकृष्टांश्च प्रदेशान् ज्वालात्मना आदित्यात्मना वा स्थितः उत् आनट् ऊर्ध्वं व्याप्नोति[10] ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रिशिरास्त्वाष्ट्रः[11]। प्र गच्छति रश्मिना महता अग्निः[12] द्यावापृथिव्यौ[13] [14]प्रति। रोरवीति[14] च[15] वृषभः। सोऽयम् दिवः अन्तान् [16]समीपांश्च उत् व्याप्नोति[16] अपाम् उपस्थाने अन्तरिक्षे महान्[17] वर्धते ॥ १ ॥

मु॒मोद॒ गर्भो॑ वृष॒भः क॒कुद्मा॑नस्रे॒मा व॒त्सः शिमी॑वाँ अरावीत् ।
स दे॒वता॑त्युद्य॑तानि कृ॒ण्वन्त्स्वेषु॒ क्षये॑षु प्रथ॒मो जि॑गाति ॥ २ ॥

मु॒मोद॑ । गर्भः॑ । वृ॒ष॒भः । क॒कुत्ऽमा॑न् । अ॒स्रे॒मा । व॒त्सः । शिमी॑ऽवान् । अ॒रा॒वी॒त् ।
सः । दे॒वऽता॑ति । उत्ऽय॑तानि । कृ॒ण्वन् । स्वेषु॑ । क्षये॑षु । प्र॒थ॒मः । जि॒गा॒ति॒ ॥ २ ॥

---

१. स्वप्नान्ते मूको. २ तमृषिं ददर्श मूको. ३ प्रहि मूको. ४ विबुधैः मूको ५ त्रीणि चिच्छिदे स वि[1], त्रीणि चिच्छेद वि[2] ६. 'रित्तिरभूत् बृदे ७. माध्वी बृदे. ८ यस्तं मूको ९ ऋ १०,९. १० चतुर्थपादस्य व्याख्या नास्ति। ११. 'रा त्वाष्ट्रम् वि[3] अ[1], 'रास्त्वाष्ट्रम् वि[1] १२ 'ग्नि वि[3] १३. 'व्या वि[3] अ[1]. १४-१४ पतिरोवीति वि[3], पतिरोवाति अ[1], १५ व वि[3] अ[1]. १६-१६ 'म्वा या' वि[3], 'ष व्या' अ[1] १७ 'हद् नि' अ[1].

उद्गीथ० योनिं मुमोद मोदते सततम् आप्तकामत्वात् । वृषभ इव च ककुद्मान् अग्निविद्युदादित्यात्मना स्थितः आहवनीयाद्याधारमेघमण्डलैः उन्नतत्वसामान्यात् धारिता, ककुदाश्च ज्वाला अभि तद्वदुन्नताभिः । अस्तेमा प्रशस्तश्च । वत्सः च नक्तोषसो सायंप्रातराहुत्युपजीवनात् । उक्तश्चायमर्थो मन्त्रान्तरे—'नक्तोषासा समनसा विरूपे' (ऋ १,११३,३), ''नक्तोषासा वर्णमामेम्याने[१] धापयेते शिशुमेकं समीची' (ऋ १,९६,५) इति । शिमीवान् हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवांश्च अरावीत् देवाह्वानादिशब्दं सप्रयोजनं करोति[१] । स अग्निः देवताति यज्ञे उद्यतानि[१] उद्यमान् कर्मार्थमुत्साहान् कृण्वन् कुर्वन् स्वेषु आत्मीयेषु क्षयेषु निवासेषु आहवनीयाद्याधारेषु स्थितः प्रथमः सर्वस्मादन्यस्माद् यागसाधनात् पूर्वम् जिगाति गच्छति कर्म प्रति । यागकर्मणि व्याप्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० मोदते[४] द्यावापृथिव्यो[५] गर्भः[६] वृषभः[७] ककुद्मान् उच्छ्रितेजस्कः शब्दकर्जितः वत्सः[८] कर्मवान् शब्दायते यज्ञे उद्यमनानि कृण्वन् आत्मीयेषु[९] स्थानेषु प्रथमः गच्छति ॥ २ ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरो अर्णः ।
अस्य पत्मन्नरुषीरश्वबुध्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अर्णः ।
अस्य । पत्मन् । अरुषीः । अश्वऽबुध्नाः । ऋतस्य । योनौ । तन्वः । जुषन्त ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यः अग्निः मूर्धानम् मूर्धवत् प्रधानभूतम् अग्निमन्थनप्रदेशम् पित्रोः अग्नेर्मातापितृभूतयोः अरण्योरवयवम् आ अरब्ध आङीपदर्थे । रभिर्हिंसार्थः । ईषद्धिनस्ति । [१०]निर्मन्थनकाले दाहेन[१०] दग्धुं समर्थोऽपि सन् न दहतीत्यर्थो । वा यं च अग्निम् अध्वरे यज्ञे नि दधिरे नियमेन धारयन्ति ऋत्विजः । यश्चाग्निः सूरः सूर्यः । अप्येकस्य सतः अग्निविद्युदादित्यात्मनाऽग्नेरेवाभिधावस्थानात् । अर्णः भर्ता च गन्ता च हविरादाय देवान् प्रति सर्वत्र वा । तस्य अस्य अग्नेः रूपभूताः तन्वः मूर्तयः अग्निविद्युदादित्यलक्षणाः ज्वालालक्षणा वा आहवनीयादिलक्षणा वा । कीदृश्यः । अरुषीः आरोचनाः अश्वबुध्नाः अशनबन्धनाः । [११]हविराहारावस्थिता इत्यर्थः[११] । जुषन्त सेवन्ते । भक्षयन्ति सर्वयजमानहवींषि इत्यर्थः । क्वावस्थिताः सेवन्ते । उच्यते—ऋतस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनि योनौ स्थाने वेद्याख्ये । किंगुणविशिष्टे । [१२]पत्मन् पत्मनि[१२] पतन्ति गच्छन्ति उपविशन्त्यत्र देवता इति पत्म[१३] तत्र देवताऽऽसने । वेदिस्थाने इत्यर्थः । अथवा तन्वः इति द्वितीयान्तमेतत् । यथोक्ता मूर्तीः सेवन्ते सर्वे यजमानाः स्तुतिभिर्हविर्भिश्च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योः मूर्धानम् स्वतेजोभिः आ रभते । तस्य[१४] सुवीर्यस्य गमनस्वभाव[१५] तेजो यज्ञेषु

१-१ नास्ति मूको. २. द्र. ऋ १,११३,३. ३. द्र ऋ ८,७७४,३ ४ मुमोद वि[१]. ५. °व्यो वि[१] अ[१] ६ नास्ति मूको. ७. 'भ वि[१] अ[१]. ८ °त्स वि[१] अ[१]. ९. नास्ति वि[१] अ[१]. १०-१०. °स्तोदेन अ वि[१]. ११-११. °हारावस्थो यर्थ अ वि[१११]; °रस्थि इत्य° वि[१]. १२-१२. पद्मन् पद्मनि अ वि[१]. १३ पद्मं अ वि[१]. १४- तस्य वि[१] अ[१]. १५. भ १ वि[१] अ[१].

कवय नि दधिरे । अस[1] पतने[2] यत्रासौ पतति तस्मिन्[3] आरोचमाना व्याप्तान्तरिक्षा[4] यज्ञे[5] तनू सेवन्ते विद्वांस ॥ ३ ॥

उप॑ज्मन्नु॒पो हि व॑सो अग्र॒मेषि॒ त्वं य॒मयो॑रभवो वि॒भावा॑ ।

ऋ॒ताय॑ स॒प्त द॑धिषे प॒दानि॑ ज॒नय॑न् मि॒त्रं त॒न्वे॒३॒ स्वायै॑ ॥ ४ ॥

उप॑ऽज्म । हि । व॒सो इति॑ । अग्र॑म् । एषि॑ । त्वम् । य॒मयोः॑ । अ॒भ॒वः॒ । वि॒भाऽवा॑ ।

ऋ॒ताय॑ । स॒प्त । द॒धि॒षे॒ । प॒दानि॑ । ज॒नय॑न् । मि॒त्रम् । त॒न्वे॑ । स्वायै॑ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उप इति षष्ठ्यर्थसम्बोधनविभक्तिरेषा । उपश्शब्दन चात्र सामर्थ्यात् सायप्रातस्सन्ध्ये उच्येते । हे वसो! स्वेन ज्योतिषा सर्वस्याच्छादयित[1] वसुमन्[1] वा सर्वस्य वसुभूत[1] वा प्रशस्य[1] वा अग्ने[1] उपस सायसन्ध्याया † उपस प्रातस्सन्ध्यायाश्च अग्रम् पूर्वम् हि यस्मात् एषि गच्छसि व्याप्रियमाण[6] । त्वम् [7]यमयो युग्मयो॰ परस्परवियुक्तयोरहोरात्रयो विभावा दीप्तिमान् अभव भवसि । ऋताय यज्ञार्थम् सप्त पदानि सप्तसङ्ख्याकानि धिष्ण्यादिस्थानानि दधिषे धारयसि मित्रम् आदित्यम् जनयन् उत्पादयन्[8] । पूर्वस्मादादित्यात् (?) । तन्वे[8] स्वायै पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तन्वा स्वाया स्वस्माच्छरीरात् । अग्ने[9] [10]आदित्यजन्म 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्तत सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ १०,८८,६), 'स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् । तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधी पचति विश्वरूपा' (ऋ १०,८८,१०) इत्यादिषु[10] श्रूयते[8] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्या एव[11] उषस त्वम् अग्रम् एषि वासयित[12] । त्वम् अहोरात्रयो अभव दीप्तिमान्[13] । यज्ञार्थम् धारयसि सप्त स्थानानि[14] ऋतून् जनयन्[14] मित्रम् देवम् स्वस्मात् शरीरात्[15] ॥ ४ ॥

भुव॒श्चक्षु॑र्म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पा भुवो॒ वरु॑णो॒ यदृ॒ताय॒ वेषि॑ ।

भुवो॑ अ॒पां नपा॑ज्जातवेदो॒ भुवो॑ दू॒तो यस्य॑ ह॒व्यं जुजो॑षः ॥ ५ ॥

भुवः॑ । चक्षुः॑ । म॒हः । ऋ॒तस्य॑ । गो॒पाः । भुवः॑ । वरु॑णः । यत् । ऋ॒ताय॑ । वेषि॑ ।

भुवः॑ । अ॒पाम् । नपा॑त् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । भुवः॑ । दू॒तः । यस्य॑ । ह॒व्यम् । जुजो॑षः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० भुव भवसि । चक्षु । कस्य । मह महत ऋतस्य यज्ञस्य । गोपा गोपयिता च । भुव भवसि च त्वमेव वरुण आदित्य । कदा । यत् यदा ऋताय उदकार्थं भौमरसलक्षण-स्योदकस्यादानार्थं पृथिवीं प्रति वेषि गच्छसि तदा । भुव भवसि च त्वमेव अपाम्

---

१ स्व वि[1] अ[1]. २ °ति वि[1] अ[1]. ३ तमसि उ वि[1] अ[1]. ४ व्याप्ता वि[1] अ[1]. ५ यज्ञेन वि[1] अ[1]. ६. विप्रियमाण मूको ७-७ यमयो मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र ८. °न्वे अ वि[1]. ९ नास्ति मूको १०-१० एष भाष्यांश १० ८,६ मन्त्रभाष्ये लेखकप्रमादात् सन्निविष्टस्तत इहोद्धृत । ११ इव वि[1] अ[1] १२. वासयाम: वि[1]. १३ दीप्ति° वि[1] १४. °नान् वि[1] अ[1]. १५. तनन्तम् वि[1] अ[1] १६. °ट वि[1].

वृष्टिलक्षणानाम् अपाम् नपात् मेघ । कथम् । अद्भ्यो हि मेघो जायते, मेघात् स्व विद्युद्रूपो जायसे। हे जातवेद ! भुव भवसि च दूत ¹त्वमेव । कस्य¹। यस्य यजमानस्य हवि जुजोष सेवसे भक्षयसि तस्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भवसि[१] प्रकाशक सूर्य । महतो यज्ञस्य गोपायिता भुव[२], वरुण[४] च। यदा यज्ञाय[५] आगच्छसि। भवसि 'च अपाम् नपात्[६] जातप्रज्ञ'। भुव दूत[७] तस्य, यस्य हव्यम् सेवसे ॥ ५ ॥

[८]इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये तृतीयो वर्ग[८] ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुत्ऽभिः । सचसे । शिवाभिः ।
दिवि । मूर्धानम् । दधिषे । स्वःऽसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० भुव भवसि त्वम् यज्ञस्य रजस च नता प्रापयिता इतो लोकात्। 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' (या ७,२४ [तु तैसं २,४,१०,२, काठ ११,१०, मै २,४,८]) इति श्रुते । क्व नेता। उच्यते— यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे लोके नियुद्भि शिवाभि नियुत्संज्ञकाभिरश्वजातिभि सख्यादिभि सम्बद्ध वायुम् सचसे हविषोदकेन च सेवसे तत्रान्तरिक्षे नेताऽसि। दिवि द्युलोके च मूर्धानम् शिरोवत् प्रधानभूतम् दधिषे हविर्नयनद्वारेण धारयसि। कम्। स्वर्षाम् स्वरिति द्यौरुच्यते। दिव सनितार सम्भक्तारमादित्यम्। जिह्वास्थानीया च ज्वालाम्। हे अग्ने! करोषि हव्यवाहम् हविषा वोढ्रीम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भुव यज्ञस्य उदकस्य च नेता यस्मिन् काले वायुभि सङ्गच्छसे[९] कल्याणै। दिवि च आदित्यात्मना मूर्धानम् करोषि सर्वस्य सम्भक्तारम्। ज्वालाम् च अग्ने! करोषि हविषा वोढ्रीम्[१०] ॥ ६ ॥

अस्य त्रितः क्रतुना वव्रे अन्तरिच्छन् धीतिं पितुरेवैः परस्य ।
सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । त्रितः । क्रतुना । वव्रे । अन्तः । इच्छन् । धीतिम् । पितुः । एवैः । परस्य ।
सचस्यमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । जामि । ब्रुवाणः । आयुधानि । वेति ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहास — त्रितमृषिमनुचरमिन्द्र किलोवाच। आयुधानि वेत्सि त्वम्। त्रिशिरसो वधे मे साहाय्य कुर्विति। स एवमुक्तस्त्रितो यज्ञे भाग धने स्ववीर्यवृद्ध्यर्थम्। तस्मै पाणि

१-१ नास्ति मूको. २. भव वि¹ अ¹. ३ श्व वि¹ अ¹ ४. °ण मूको. ५. यजय वि¹. ६-६ जाव मा नपात् वि¹ अ¹, जातप्रज्ञ वि¹. ७ भात वि¹, भत अ¹, भूतः वि¹. ८-८. नास्ति मूको. ९ मङ्ग सचसे वि¹. १०. नास्ति वि¹।

प्रक्षालनार्थमुदकं यज्ञभागं च इन्द्रो दत्तवान्। तेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यस्त्रित इन्द्रेण सहितः[१] त्रिशिरसा सह युद्ध्वा तं हत्वा तस्य स्वभूता गा[२] आजहार। स पुनरुज्जीवितो बहुतरं बलं प्राप्येन्द्रमयोधयत्। तं वज्रेण निर्भिन्नवानिन्द्रः, स पराङ्मुखीकृतः। तस्य त्रीणि शिरांसि चिच्छेद वज्रेणेन्द्रो महान्तं शत्रुजयनिमित्तं सिंहनादं कुर्वन्निति। एतद्भावि वस्तु सूक्तान्तेऽनेन तृचेन ददर्श।

यस्त्रैलोक्यस्याधिपतिः तस्य अस्य इन्द्रस्य क्रतुना त्रिशिरसो मम वधे साहाय्यकरणकर्मणा निमित्तेन एवैः कामैर्यज्ञभागेच्छाभिश्च चोद्यमानस्त्रित ऋषिरिन्द्रस्य सखा वज्रं वृतवान् प्रार्थितवान् किल[३] अन्तः मध्ये। कस्य। सामर्थ्याद्यज्ञस्य। इच्छन् धीतिं दीप्तिं भागम्। कुत इच्छन्। पितुः सर्वस्य जगतः पातुः। परस्य प्रकृष्टस्येन्द्रस्य सकाशात्। लब्धेन च तेन यज्ञभागेन भक्तेन[४] सचस्यमानः सेव्यमानः सर्वैर्यजमानैः पित्रोः सर्वस्य मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः उपस्थे समीपे सामर्थ्याद्यज्ञे। जामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं सामर्थ्यात् [५]स्तोत्रम् ब्रुवाणः उच्चारयन् त्रितः आयुधानि स्वकीयानि वेत्ति त्रिशिरसो मम वधार्थमागच्छति[५] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तृचोऽन्त्य ऐन्द्रः[६]। अस्य इन्द्रस्य कर्मणा साहाय्यरूपेण[७] अन्तः इच्छन् धारणम् परस्य पालयितुः इन्द्रस्य[८] रक्षणैः आत्मनः सचनं चेच्छन् द्यावापृथिव्योः उपस्थे आत्मनः स्वनुतस्य जामि स्तोत्रम्[९] ब्रुवाणः उदकानि गच्छति[१०]। यथोत्तरत्युदकैः पूर्णात्कूपात्[११] त्रितः[१२] तथा प्रवृद्धोदकं[१३] तं[१४] कूपमिन्द्रश्चकारेति[१५] ॥ ७ ॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ।
त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्वान्त्वाष्ट्रस्य चिन्निः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रऽइषितः । आप्त्यः । अभि । अयुध्यत् ।
त्रिऽशीर्षाणम् । सप्तऽरश्मिम् । जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य । चित् । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० मया स्वप्ने दृष्टः सः एव पूर्वोक्त त्रित. पित्र्याणि पिताऽत्र किलाभिरुच्यते सर्वस्य। स तानि पित्र्याण्यग्नेयानि आयुधानि विद्वान् शत्रुवधाय अमोघं संदत्तं[१६] जानन् इन्द्रेषितः इन्द्रेण त्रिशिरसा सह युद्धार्थं प्रेषितः सन् आप्त्यः आप्तपुत्र.[१७] अभि अयुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान्[१८] सम्प्रहृतवान् किल त्रिशीर्षाणम् त्रिशिरसं नाम सप्तरश्मिम्[१९] शत्रुनियमनार्थं[२०] सप्तप्रग्रहहस्तम्। अथवा सप्तरश्मिरादित्य, तत्सदृशसत्त्वम्[२१] रश्मिवन्नियमित्रितसप्तच्छन्दस्कं[२२] वा। अभियुध्य च जघन्वान् हतवान् किल। सामर्थ्यात् सम्मूर्च्छित कृतवानित्यर्थः। कृत्वा च त्वाष्ट्रस्य चित्

१. नास्ति मूको. २. भाव मूको. ३. किल सप्नान्ते वि[१२]; किल साग्नन्ते अ वि[१]. ४. णेन वि[१२]. ५-५. नास्ति मूको; पूर्तिः सायणानुसारिणी द्र. ६. °न्द्र वि[२] अ[१]. ७ रूपेण मूको. ८. नास्ति वि[१]. ९. स्वम् वि[२] अ[१]; त्रम् वि[१]. १०. इच्छति वि[१]. ११. °पा वि[२]. १२. तत् वि[२]; त्रितत् वि[२]; नितद् अ[१] मूको. १३. °क वि[२]. १४. नास्ति अ[१]. १५. °रा° वि[१] अ[१]. १६. सर्वं ह मूको. १७. वेप १,६६५ द्र.; आप्तः पुत्रः अ वि[१]; आप्तः पुत्रः वि[१२]. १८. युद्ध मूको. १९. °समीन् मूको. २०. °नियार्थं मूको. २१. °इयं क मूको. २२. °नियमित° मूको.

चिदप्यर्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम चाप्यस्य वाऽसुरस्य स्वभूता गाः निः ससृजे निस्सृष्टवान्[1] किल । निष्कालितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः दिव्यानि उदकानि लभमान इन्द्रेण कूपात् प्रेषितः आप्त्यः[2] त्रितः त्वाष्ट्रं माम्[3] अयुध्यत् । अथ इन्द्रेण सह[4] त्रिशिरस्कम्[5] सप्तरश्मिम्[6] माम्[7] जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य त्रिशिरसः अन्तर्निहिताः गाः निः ससृजे त्रितः । गाः पशूनिति ॥ ८ ॥

भूरीदिन्द्र उदिनक्षन्तमोजोऽवाभिनत् सत्पतिर्मन्यमानम् ।
त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क् ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उत्ऽइनक्षन्तम् । ओजः । अव । अभिनत् । सत्ऽपतिः । मन्यमानम् ।
त्वाष्ट्रस्य । चित् । विश्वऽरूपस्य । गोनाम् । आऽचक्राणः । त्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गिति वर्क् ॥

उद्गीथ० सम्मूर्च्छ्य संज्ञां प्रतिलभ्य उत्थाय युद्धार्थम् भूरि इत् बह्वेव । पूर्वतुल्यम् अतिरिक्तं वेत्यर्थः । ओजः बलम् उदिनक्षन्तम् व्याप्नुवन्तम्, कुर्वन्तमित्यर्थः । मन्यमानम् शूरं बलवन्तं वा आत्मानं चिन्तयन्तम् । अथवा मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा (तु. निघ २,६;१३) । दीप्यमानं कुप्यन्तं वा । अथवा 'मन्यते' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् । इन्द्रं स्तुवन्तं मां त्वाष्ट्रम् सत्पतिः सतां पाता शोभनो वा त्रैलोक्यस्य स्वामी अव अभिनत् वज्रेण विदारितवान् किल । विदार्य च त्वाष्ट्रस्य चित् चिच्छब्दः किलार्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम किल विश्वरूपस्य । गोनाम् गवां, स्वामिनः इति शेषः । आचक्राणः आकारादिशब्दं कुर्वन्नित्यर्थः[8] । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि परा वर्क् पराङ्मुखस्य वृक्णवान् किल । ईदृशं भावि वस्तु स्वमान्ते दृष्टवान् अनेन तृचेन विश्वरूपः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० बहु बलम् उद्व्याप्नुवानम्[9] इन्द्रः [10]अव अभिनत्[10] त्रिशिरसम्[11] सतां पतिः अभिमन्यमानम्[12] । त्वाष्ट्रस्य अपि च विश्वरूपस्य स्वभूता गा आत्माभिमुखीकुर्वन् त्रीणि शीर्षाणि [13]परा वर्क्[13] चिच्छेद ॥ ९ ॥

[14]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्थो वर्गः[14] ॥

[९]

[15]त्रिशिरास्त्वाष्ट्रः, सिन्धुद्वीप आम्बरीषो वा ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः, पञ्चमी वर्धमाना गायत्री, सप्तमी प्रतिष्ठा गायत्री, अष्टमीनवम्यौ अनुष्टुभौ[15] ।

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आपः । हि । स्थ । मयःऽभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

---

१. निदान मूको. २. आप्त्यः वि[१] अ[१]. ३. मम वि[१] अ[१]. ४. स वि[१] अ[१]. ५. त्रिशिरसम् अ[१]. ६. सप्तरश्मि वि[१] अ[१]; सप्तरश्मिम वि[१]. ७. मन् मूको. ८. कुर्वित्यर्थः वि[१], कुर्वन्नर्थः अ वि[१]. ९. °प्नु वानम् धानत् वि[१]. १०-१०. अवाभिनः वि[१] अ[१]; अवाभिनः वि[१]. ११. त्रिशि° वि[१]. १२. °मन्यमा वि[१] अ[१]. १३-१३. पराघर वि[१] अ[१]; परावर वि[१]. १४-१४. नास्ति मूको.

उद्गीथ० एतस्मिंश्च वस्तुनि भाविनि [1]वा भूते वा सति[1] इन्द्रस्य ब्रह्महत्यापनोदनमुत्तमं[2] सूक्तम् 'आपो हि ष्ठा' इत्यब्दैवत्यं खैलिक्या सह दशर्चं त्वाष्ट्रस्त्रिशिरा आम्बरीषः सिन्धुद्वीपो वा ददर्श ॥

हे आपः! या यूयं स्नानपानसम्प्रजरणादिना[3] प्रकारेण सर्वस्य जगतः मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयित्र्यो भवथ, ताः नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन धत्त अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत। अन्नमस्मभ्यम् दत्तेत्यर्थः। महे महते च रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय ज्ञानाय। ज्ञानप्राप्तियोग्यांश्चाऽस्मान् कुरुतेत्यर्थः। महत्त्वं ज्ञानस्य सर्वविषयत्वात्। स्वर्गापवर्गरमणीयफलप्राप्तिश्च रमणीयत्वं ज्ञानस्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० "'आपो हि' सिन्धुद्वीपो वाऽऽम्बरीषः" (ऋअ २,१०,९) इति। तत्र बृहद्देवता (६,१५२ १५३)—

'तं [5]वागभ्यवदद् ब्राह्मी[5] ब्रह्महाऽसि शतक्रतो।
प्रपन्नं हतवान् यस्माद्[7] विश्वरूपं[7] पराङ्मुखम् ॥

तमभ्यषिञ्चत् सूक्तेन ऋषिर्[8] 'आप' इति स्वयम्।
सिन्धुद्वीपोऽपनुत्त्यर्थं[9] तस्माऽश्लीलस्य[9] पाप्मनः ॥'' इति।

आपः! हि स्थ सुखस्य भावयित्र्यः ताः [10]अस्मान् अन्नाय[10] धत्त, महते[11] च रमणीयदर्शनाय ॥ १ ॥[12]

यो वः॑ शि॒वत॑मो॒ रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑ । उ॒श॒तीरि॑व मा॒तरः॑ ॥ २ ॥

यः । वः॒ । शि॒वऽत॑मः । रसः॑ । तस्य॑ । भा॒ज॒य॒त॒ । इ॒ह । नः॒ । उ॒श॒तीःऽइ॑व । मा॒तरः॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० यः वः युष्माकं स्वभूतः शिवतमः अतिशयेन शिवः सुखः रसः गुणो मधुरः स्वादुर्बलारोग्यकरश्च[13], तस्य रसस्यैकदेशं तं वा रसम् भाजयत सेवयत नः अस्मिन् लोके। किमिव। उशतीः इव मातरः यथा उशतीः कामयमानाः स्तन्यरसं मातरः परेण हार्देन युक्ताः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः[14] [15]वः सुखतमः[15] रसः, तम् भाजयत इह अस्मान् कामयमाना इव मातरः सुतं[16] रसम् ॥ २ ॥

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ । आपो॑ ज॒नय॑था च नः ॥ ३ ॥

तस्मै॑ । अर॑म् । ग॒मा॒म॒ । वः॒ । यस्य॑ । क्षया॑य । जिन्व॑थ । आपः॑ । ज॒नय॑थ । च॒ । नः॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० तस्मै पापाय शत्रवे वा तस्य पापस्य शत्रोर्वाऽर्थाय [17]वः युष्मान् अरम् क्षिप्रम् गमाम[17] गमयाम यस्य पापस्य [18]शत्रोर्वा क्षयाय[18] विनाशाय जिन्वथ प्रीणयथ। तथा[19] हे [20]आपः! जनयथ च। पुत्रपौत्रादिवृद्धिजनने[20] प्रयोजयथेत्यर्थः। नः अस्मान् ॥ ३ ॥

---

१ या भूते सति अ, वा भूते सति वि[1] य भूत सति वि[3]। २ °मुत्तर वि[2]। ३ °स्नान् जर° वि[1,3]। ४-४ वागवद् तीक्ष्णा वि[1] अ[1]। ५ यहत्व वि[1] अ[1], नत्व वि[3]। ६ ऋ०१० वि[1] अ[1]। ७. ऋषिर् वि[1] अ[1]। ८ °नुत्य° मूको। ९ तस्याश्लिष्टस्य वि[1] अ; तस्या च श्लिष्टस्य वि[3]। १०-१० °मस्मा° वि[1] अ[1]। ११. महते वि[1] अ[1]। १२ तु या (९,१७) व्याख्यानम्। १३ स्वाद्वलबला° वि[1]। १४ नास्ति वि[1] अ[1]। १५-१५ व वि[1] अ[1]। १६ स मूको। १७-१७ नास्ति मूको; पूर्तिः सायणानुसारिणी। १८-१८ शत्रो-र्वोर्वा मूको। १९ तस्य यथा मूको। २०-२०. आप ××× कादि° अ वि[1,3], आप [पुत्रपौ]त्रादि° वि[1]

वेङ्कट० तदुद्दिश्य[1] पर्याप्त युष्मान् गच्छाम, यस्य अन्नस्य निवासार्थं[2] यूयम् ओषधी तर्पयथ[3]। [4]हे आप ! अस्मान् जनयथ[4] सपुत्रान् कुरुत रसानुप्रदानादिति ॥ ३ ॥

शं नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑ । शं योर॒भि स्र॑वन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । नः॒ । दे॒वीः । अ॒भिष्ट॑ये । आपः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । पी॒तये॑ । शम् । योः । अ॒भि । स्र॒व॒न्तु॒ । नः॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० शम् सुखम् नः अस्माकम् भवन्तु पापापनोदनद्वारेण देवीः देव्यः आपः। अभिष्टये अभ्येषणाय च भवन्तु। प्रार्थितमर्थं यच्छन्तु चेत्यर्थः। अथवा अभिष्टये यागाय च। यज्ञाङ्गभावाय भवन्त्वित्यर्थः। पीतये पानाय च भवन्तु। स्नानपानादिक्रियाभिनिर्वृत्तये[5] चाव्यवच्छेदेन भवन्त्वित्यर्थः। किञ्च शम् शमनम् उत्पन्नानां रोगाणामुपशमञ्च योः यावनञ्च पृथग्भावम् उत्पत्स्यमानानां भयानाम् अपनयनञ्च। कुर्वत्य[6] इति शेषः। नः अस्माकम् अभि उपरि स्रवन्तु पावनार्थं सिच्यमानाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुखम् अस्माकं भवतु। देव्य आपः हि मार्गार्थम् भवन्तु, पानाय च। तथा शम्[7] च योः च अभि स्रवन्तु, शमनम् उत्पन्नानां [8]रोगाणां यापनमनुत्पन्नानां[8] पृथग्भाव चेति ॥ ४ ॥

ईशा॑ना॒ वार्या॑णां॒ क्षय॑न्तीश्चर्षणी॒नाम् । अ॒पो या॑चामि भेष॒जम् ॥ ५ ॥

ईशा॑नाः । वार्या॑णाम् । क्षय॑न्तीः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒पः । या॒चा॒मि॒ । भे॒ष॒जम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० ईशानाः ईश्वराः वार्याणाम् वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां वरणीयानाम् क्षयन्तीः ईश्वराः निवासयित्रीर्वा विशिष्टां गतिं गमयित्रीर्वेति चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् 'अपः उदकानि' याचामि भेषजम् 'भेषजम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम। व्याधेः पापस्य वा अपनोदकं वस्तु। तदहं प्रार्थये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ईशानाः [9]धनानाम् निवसती मनुष्याणाम्[9] अपः याचामि भेषजम् इति ॥ ५ ॥

अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्विश्वा॑नि भेष॒जा । अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वश॑म्भुवम् ॥ ६ ॥

अ॒प्ऽसु । मे॒ । सोमः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒न्तः । विश्वा॑नि । भे॒ष॒जा । अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वऽश॑म्भुवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३,२०) गता इति ॥ ६ ॥

आपः॑ पृणी॒त भे॑ष॒जं वरू॑थं त॒न्वे॒३॒॑ मम॑ । ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ७ ॥

आपः॑ । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । मम॑ । ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ७ ॥

1. तमु° वि° अ°. 2 दिवा° वि° अ°. 3 °यिथ वि° अ° 4-4 नास्ति वि°. 5 यियाभि नि° वि°. 6 कुर्वन्त्य मूको 7. गन्न मूको 8-8 °नामया° वि° अ° 9-9 अप ई° मूको 10-10. धनानिवसन्तीने मनु° वि° अ°; °स्तीर्मै° वि°.

वेङ्कट० पूर्वं (१,२३,२१) गता इति ॥ ७ ॥

इदमापः प्र वहत यत् किं च दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःऽइतम् । मयि ।
यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेपे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३,२२) गता इति ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।
पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३,२३) गता इति ॥ ९ ॥

ससुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च ससुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १० ॥

उद्गीथ० अब्देवत्या ऋग्विज्ञेया । ससुषीः स्रवणशीला निम्नानुसारिण्य तदपसः तदेव स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वम् अपः कर्म यासां ताः दिवा नक्तम् च अहनि रात्रौ च ससुषीः वरेण्यक्रतुः स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मणः[1] अहम् देवीः अपः आ हुवे आह्वयामि अवसे आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा ॥ १० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

[१०]

[1]नवमीवर्ज्यानामयुजां षण्णाञ्च वैवस्वती यमी ऋषिका, यमो देवता। षष्ठीवर्ज्यानां युजां नवम्याश्च वैवस्वतो यम ऋषिः, यमी देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, त्रयोदशी विराट्स्थाना[2] ।

ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।
पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतरम् । दीध्यानः ॥ १ ॥

---

१. [1]कर्मण मूको. २-२. नास्ति मूको.

उद्गीथ० उत्तरं यमयम्योः संवादसूक्तम् 'ओ चित्' इति चतुर्दशर्चम्। संवादेषु तु सर्वेषु स ऋषिर्यस्य वाक्यम् तत्[1]। उच्यते तेन वाक्येन या सा स्याद्देवता तत्र। अत्रेतिहासमाचक्षते[2]— यमी किल यमं समुद्रस्य मध्ये कञ्चिदवान्तरद्वीपं रम्यं रमणाय नीत्वा कामितवती। स च यमस्तां भगिनीत्वात् प्रत्याख्यातवानिति।

यमीवचनमेतत्। ओ इत्ययन्निपात आङुपसर्गस्यार्थे, ववृत्यामित्यनेन च क्रियापदेन सम्बध्यते। चिन्निपातः पूजार्थे। चित् पूजितमिष्टं श्रेष्ठं वेत्यर्थः। सखायम् गर्भवासादारभ्य सखिभूतं[3] यमम्[4] सख्या सख्याय, स्त्रीपुरुषसम्पर्कजनितमित्रभावाय इत्यर्थः। आ ववृत्याम् आवर्तयामि। आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य सम्भोगं करोमीत्यर्थः। तिरः अन्तर्हितम् अन्यजनाप्रकाशं विजनम् पुरु चित् बहु विस्तीर्णञ्चेत्यर्थः। अर्णवम् समुद्रैकदेशम् अवान्तरद्वीपम् जगन्वान् गतवती सती। धर्मस्य त्वरिता गतिरित्यनेन न्यायेन कामस्यापि त्वरितगतित्वात्। अपि च भविष्यतः पुत्रस्य पितुः तवार्थाय नपातम् अपत्यं गर्भलक्षणम्। कीदृशम्। प्रतरम् सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। आ दधीत आदधातु[5] विधाता। गर्भाधाने हि तस्याधिकार इत्येवमुच्यते। उक्तञ्च मन्त्रान्तरे गर्भाधानादिकर्तृत्वम्[6]—

'विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते॥' (ऋ १०,१८४,१) इति।

क आदधातु। उच्यते। अधि क्षमि अधि पृथिव्यां मातुरुपरि, उदर इत्यर्थः। किं कुर्वन्नादधातु गर्भम्। [7]दीध्यानः ध्यायन्[7] दम्पती इत्यावयोरनुरूपताम्। आवयोरनुरूपापत्यजननार्थं[8] रत्यर्थं सम्बन्धं करोत्वित्यर्थः॥ १॥

वेङ्कट० वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः। आ ववृत्याम् सखायम् 'यमम् अहम्' सख्याय[9]। विस्तीर्णम् मेघम् समुद्रं वा अन्तर्धानार्थम् गच्छन् पितुः विवस्वतः[10] [11]पौत्रम् मयि आ दधातु[12] विधाता[13] यमः पृथिव्याम् अत्यन्तं दीप्यमानः तस्याः अधिपतिः[14]॥ १॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत् सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन्॥ २॥

न। ते। सखा। सख्यम्। वष्टि। एतत्। सऽलक्ष्मा। यत्। विषुऽरूपा। भवाति।
महः। पुत्रासः। असुरस्य। वीराः। दिवः। धर्तारः। उर्विया। परि। ख्यन्॥ २॥

उद्गीथ० यम्यैवमुक्ते स्वात्मानं[15] [16]परोक्षीकृत्य यमः प्रत्युवाच[16]। ते तव यम्याः सखा[17] गर्भवासलक्षणेन[18] सखिभूतो[19] यमः सख्यम् सखित्वं यत्त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषसम्पर्कलक्षणम् एतत् न वष्टि

१. तत मूको. २. तत्रेतिहास° म वि°. ३. सखीभूतं वि°. ४. यमं मूको. ५. नास्ति अ वि°; दध वि°,°. ६. °आदित्वम् मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. °रूपापत्य° वि°. ९-९. यमई वि° अ°. १०. °सख्या° वि° अ°. ११. नास्ति अ°. १२-१२. पौत्रमयीधान् वि°, °मयोदधातु वि°; पौत्र अ°. १३. °त वि° अ°. १४. °ति वि°; °तो अ°. १५. आत्मानं मूको. १६-१६. परोक्षी करणं मूको. १७. न सखा मूको. १८. न गर्भ° मूको. १९. सखी° वि°.

न कामयसे नेच्छति। कस्मात् कारणात्। यत् यस्मात् सलक्ष्मा समानलक्षणा एकयोनि-जत्वलक्षणा विषुरूपा भगिनी भवाति भवति[1]। यमी भवती समानयोनिजत्वाद् यस्मान्मे भगिनी भवसि त्वं तस्मात् त्वा न कामयेऽहमित्यर्थः।

'ओ चित् सखायं सख्या ववृत्याम्', 'पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः' (ऋ १०,१०,१) इत्यनयोर्वचनयोरुक्तं प्रतिवचनं 'न ते सखा' इत्यादि। इदानीम् 'तिरः पुरू चिदर्णवम् जगन्वान्' इत्यस्य प्रतिवचनमाह—महः महतः असुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा पुत्रासः पुत्रभूता इन्द्रादय[2] लोकपालाः। कीदृशाः। वीराः[3] 'वीरो वीरयत्यमित्रान्। वेतेर्वा स्याद्गति-कर्मणो वीरयतेर्वा' (या १,७) इति निर्वचनाद् विविधमीरयितारः शत्रूणाम् दिवः धर्तारः। उरु विस्तीर्णं विजनप्रदेशान्तरद्वीपं गूढसम्भोगस्थानं त्वयाऽभिप्रेतम् परि ख्यन् सर्वत अन्यवधानेन पश्यन्ति। तस्मादत्र न कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम्। उक्तञ्च मनुना—

'मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः।
तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः' ॥ (मस्मृ ८,८५) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमस्य वचनम्[4]। न तव सखा सख्यम् एतत् कामयते, यस्मादियं[5] 'समानलाञ्छना एकपितृकत्वाद्[6] विषमरूपा मैथुनाऽयोग्या भवति। महतः पुत्राः बलवतो रुद्रस्य वीराः द्युलोकस्य[7] धर्तारः 'उरव माम्[8] परि चक्षते न कर्तव्यमिति[9] वदन्ति सर्वत्र सन्निहिताः[10] ॥ २ ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित् त्यजसं मर्त्यस्य।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति। घ। ते। अमृतासः। एतत्। एकस्य। चित्। त्यजसम्। मर्त्यस्य।
नि। ते। मनः। मनसि। धायि। अस्मे इति। जन्युः। पतिः। तन्वम्। आ। विविश्याः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० एवं प्रत्याख्याता[11] प्रत्युवाच यमी। घ इति निपातोऽप्यर्थेऽत्र। ये अमृतासः देवाः प्रजापत्यादयः ते अपि उशन्ति कामयन्ते यद्गम्यत्वेन त्वयाऽभिप्रेतम् एतत् त्यजसम् त्यज्यते परस्मै मदीयत इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातं शास्त्रेणाऽगम्यत्वेनोक्तम् एकस्य चित् मर्त्यस्य एकस्यापि मनुष्यस्य प्रजापत्यादेर्दुहितृत्वभगिनीत्वादित्वेन सम्बन्धि। दुहितृत्वभगिनीत्वादिना सम्बन्धेन स्वसम्बन्ध्यपि सदित्यर्थः। यतः प्रजापत्यादयोऽपि देवाः स्वदुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातं त्यजसं विशेषेण कामयन्ते अतः। तव यमस्य मनः मनसि अस्मे अस्माकं सम्बन्धिनि नि धायि निधीयताम् मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु। अहं त्वा कामये "त्वमपि मा[12] कामयस्वेत्यर्थः। जन्युः जन्युरिव लुप्तोपमम्। जन्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः पतिर्भूत्वा स्वदुहितुस्त-न्वमाविश्यवान् सम्भोगेन, एवं त्वमपि पतिः भूत्वा मम तन्वम् शरीरं सम्भोगेन आ विविश्याः आविश ॥ ३ ॥

1. भवति वि[11], भवाति मूको. २-२. स पुरुष मूको. ३-३. वीरा वीरयन्ति क वि[1]. ४. पवनं वि[1]. ५. °रि ६ वि[1] अ[1]. ६. समना अनेक पतिना कन्या° वि[1] अ[1], समानलाञ्छनैनविशुक्रस्था° वि[1]. ७. अन्यो° वि[1] अ[1]. ८-८. सोमम वि[1] अ[1]. ९. °नि वदन्ति वि[1] अ[1]. १०. °ता वि[1] अ[1]. ११. प्रत्याख्यापनी वि[1], प्रत्याख्यायन्ती क वि[1]. १२-१२. त्वमाप वि[1], त्वं मामपि वि[1].

वेङ्कट० कामयन्त खलु ते देवाः[1] एतत्[2] एकस्य मर्त्यस्य[3] पुत्रस्य त्यजनम् उत्सर्गम्, अनुमन्यन्ते[4] इत्यर्थः । तथा सति[5] तव मनः अस्माकम् मनसि 'नि धीयताम्[6] एकमनसौ[7] भवाव । जनयिता पुत्रस्य 'पतिस्त्वं भवन्[8] मम शरीरम् विश । मम्या वचनमिति ॥ ३ ॥

न यत् पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।
गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनम् । ऋता । वदन्तः । अनृतम् । रपेम ।
गन्धर्वः । अप्ऽसु । अप्या । च । योषा । सा । नः । नाभिः । परमम् । जामि । तत् । नौ ॥

उद्गीथ० यम आह — यत् अगम्यागमनम् पुरा पूर्वं प्रजापतिः कृतवान् तपोविशेषेण युक्तत्वात्, वयम् न चकृम न कुर्मः अपरदौर्बल्यात् । कत् शब्दः कदेत्यस्यार्थे । 'कद्ध नूनम् कधप्रिय' (ऋ १,३८,१) इति यथा । ह निपातो वानिपातार्थे । नूनम् इति पदपूरणो निश्चयार्थो वा । निश्चयेन ऋता ऋतं सत्यं वदन्तः ब्रुवन्तः सन्तः अनृतम् असत्यम् रपेम वदेम उदितवन्तो वयम् । न कदाचिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न कुर्मः इति निश्चितमेतत् । नानृतं ब्रूम इत्यभिप्रायः । किञ्च गन्धर्वः गवां रश्मीनाम् उदकानां वा रश्मिभिराहृतानां मण्डले धारयिताऽऽदित्यः अप्सु 'आपः' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे आकाशे । स्थित इति शेषः सप्तमीश्रुतेः । अप्या अद्भिस्संस्कृता । अप्पूर्णं दत्ता इत्यर्थः । योषा च स्त्री सरण्यूश्च । त्वष्टुर्दुहितेत्यर्थः । सा नः द्विवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन बहुवचनम् । नौ आवयोः नाभिः महत् तदुभयमावयोर्बन्धनं शरीरसंहननहेतुः । तावावयोर्मातापितरौ इत्यर्थः । तत किमुच्यते । परमम् उत्कृष्टम् उभयकुलविशुद्धम् तत् जामि जन्माभिजने नौ आवयोः अभिजनवत्ताद्या-गम्यागमनमननुरूपत्वादयुक्तं कर्तुम् । तस्मादेतत् करोमीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न यत् पुरा कृतवन्तः तत् कथम् इदानीं कुर्मः । इतः पूर्वं सत्यानि एव वदन्तः कथमिदानीम् अनृतम्[9] ब्रूमः । गन्धर्वः आदित्यः अन्तरिक्षे स्थितः तत्र स्थिता तज्जाया च सा इयम् आवयोः नाभिः उत्पत्तिस्थानम् । तदेवोक्तम्—परम् स्थितम्[10] [11]तत् आवयोः[11] जामि बान्धवस्थानमिति । तस्मादयुक्तमिदमिति ॥ ४ ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दम्पती इति दम्ऽपती । कः । देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः ।
नकिः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेद । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

---

१. नास्ति वि[१]. २ एकदा वि[३] अ[१] ३. मन्यस्य वि[१] अ[१], मर्तस्य वि[२]. ४ °न्यन वि[३]; °त स अ[१]. ५. स वि[३] अ[१] ६ ६. °यताम् वि[२], नियताम् वि[१] ७ एकमनसौ वि[३] अ[१], एनमनसौ वि[२]. ८ °स्तव भव° वि[२], °स्त्वमम° अ[१]. ९ न तद् वि[३] अ[१] १०. °न वि[३] अ[१]. ११ ११. तत्परो वि[१] वि[३], तदावयो वि[२].

उद्गीथ० [1]गर्भे नु नौ[1] नु निपात एवार्थे। गर्भ[2] एव। गर्भावस्थायामेवेत्यर्थः। आवाम् दम्पती जायापती च कृतवान्। एकोदरे सहवासस्य तत्कृतत्वात्। जनिता सर्वस्य जनयिता देव त्वष्टा प्रजापतिः सविता सर्वस्य प्रसविता। शुभाशुभस्याऽभ्यनुज्ञातेत्यर्थः। विश्वरूप सर्वात्मक इत्यर्थः। यत एवमत नकि न केचिद् प्र मिनन्ति प्रहिंसन्ति लोपयन्ति अस्य प्रजापते व्रतानि कर्माणि यदनेन[3] प्रजापतिना कृत शुभमशुभ वा तत् प्रमाणम् अवश्य कर्तव्यम्। तस्माद् गर्भावस्थायामेवाऽऽवयो प्रजापतिकृते दम्पतित्वे सति सम्भोग कुर्विल्यभिप्राय। किञ्च वेद जानाति नौ आवयो अस्य द्वितीयार्थे षष्ठ्या। इद दम्पतित्व मातुरुदरे सहवास जनितम् पृथिवी उत अपि च द्यौ त्रयोऽपि लोका. जानन्ति। नैतद् गूहितु शक्यत इत्यभिप्राय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम्यास्मिन्[4]। गर्भे [5]एव आवाम्[5] जनयिता प्रजापति दम्पती चकार देव त्वष्टा प्रसविता सर्वस्य नानाविधाना रूपाणा कर्ता [6]सहस्रयुगलभूतौ अवासयत्[6]। न केचित् अस्य प्रजापते[7] प्र हिंसन्ति व्रतानि। तद्[8] आवयो इद वचन साक्षिभूता[9] द्यौ च पृथिवी च ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षष्ठो वर्ग[10] ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन् ॥ ६ ॥

कः । अस्य । वेद । प्रथमस्य । अह्नः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।
बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊँ इति । ब्रव । आहन । वीच्या । नॄन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० क वेद को जानाति अनुमानेन अस्य एतत्। द्वितीयास्थाने स्यत्ययेन षष्ठ्येषा। एतदगम्यागमनम् प्रथमस्य अह्न सम्बन्धि। प्रथमेऽहनि यत् क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थ। क ईम् को वा ददर्श प्रत्यक्षत पश्यति। न कश्चिदपीत्यर्थ। अथ दृष्ट कथञ्चिद् एकेन[11] केनचिद् आवाभ्या [12]क्रियमाण मैथुन तत्[12] क इह लोके प्र वोचत् प्रब्रवीति प्रख्यापयति। न कश्चिदपीत्यर्थ। अथ मित्रावरुणौ जानीत पश्यत यत् बृहत महद् मित्रस्य वरुणस्य च धाम जन्म अभिजन। अभिजनवता वाचकत्व[13] परस्त्रीगमन प्रति अयुक्तमिति। [14]प्रज्ञात वापि तौ[14] प्रत्यक्षत पश्यत[15]। अथ दृष्ट कथञ्चिन्नापि प्रख्यापयत[16] इत्यभिप्राय। एवमवस्थिते वस्तुनि कत् उ ब्रव कच्छब्दोऽत्र किं०दार्थे। उशब्दश्च चशब्दार्थे। किं वा ब्रवीषि त्वम् हे आहन। आहन्त! मर्यादया हिंसित! वाच्या वीच्यादिनरके नॄन् मनुष्यान्। स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादिप्राणिना नरकपातनेन स्वर्गप्रापणेन वा निग्रहानुग्रहयो कर्त! इत्यर्थ ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि[a]. २. नास्ति मूको. ३ यदनेन वि[a]. ४ °मित्र वि[a] अ[a]. ५-५. वर्ग मूको. ६ ६. °तौ वि[a] अ[a], °तौवास° वि[a]. ७. °ते वि[a] अ[a]. ८. तद वि[a] अ[a]. ९ साक्षीभू° वि[a] अ[a]. १०-१०. नास्ति मूको ११. °केन वि[a]. १२-१२ °माणमथन वि[a]; °माणं मथन अ वि[a], १३ वाचकत्व मूको. १४ १४. प्रज्ञातनापि मूको. १५ पश्यति मूको १६. प्रख्यापय° मूको.

वेङ्कट० कः इदम् जानाति[1] [2]प्रथमम् आहननम्[2] इतरेतरसङ्गमम्। कः एतत् पश्यति। कः वा प्र वक्ति[3]। महदिदं[4] मित्रावरुणयोः स्थानम् अहोरात्रात्मकम्। तत्र आहन्तः![5] कथं ब्रवीषि। सर्वस्यास्य व्यञ्जनाद्[6] व्याप्ता नरः सन्तीति ॥ ६ ॥

यमस्य मा यम्यं१ काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सहऽशेय्याय ।
जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । वृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यत एवम् अतो निर्विचारम्। यमस्य तव कामः इच्छा मा[7] [8]माम् यम्यम् यमीं[8] प्रति आ अगन् आगच्छतु। ममोपरि तव यमस्य सम्भोगेच्छा जायतामित्यर्थः। किमर्थम्। उच्यते—समाने एकशब्दपर्यायोऽत्र समानशब्दः। 'समानबन्धू' (ऋ १,११३,२), 'समानस्सन्नुभौ लोकावनु सञ्चरति' (बृउ ४, ३, ७) इति च यथा। समाने एकस्मिन् योनौ सम्भोगस्थाने शय्याख्ये सहशेय्याय सहशयनाय। अनन्तरञ्च पूर्णमनोरथा सती जाया इव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया [9]प्रीत्या योगात्[9] विस्रब्धा सती स्वं[10] शरीरं रतिकाले प्रकाशयति, एवम् तन्वम् शरीरमात्मीयम् रिरिच्याम् रतिकाले[11] तवाहं प्रकाशयेयमित्यर्थः। किञ्च वि चित् वृहेव चिन्निपात. पदपूरणः। वि वृहेव। वृहू उद्यमने। धर्मार्थकामान् [12]विविधमुद्यच्छाव। आसन्नानुष्ठानेन[12] उत्क्षिपाव[13] इत्यर्थः। किमिव। रथ्या इव चक्रा यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुत्क्षिपतः एवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यमविषय[14] अभिलाषः ममीम्[15] मा[16] आ[17] जगाम। समाने स्थाने एकस्मिन् शयने सहशयनार्थाय तस्मा अहम् [18]जाया इव पत्ये[18] आत्मीयं शरीरं पृथक् करोमि प्रयच्छामि। तथा [19]सति आवाम्[19] वि वृहेव। इतरेतरसंश्लेषो[20] विवर्हः। यथा रथ्यचक्राणि[21] वि[22] वृहन्ति ॥७॥
यम आहोत्तराभिस्तिसृभिरनन्तराभि.—

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।
[23]अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयम्[23] । तेन । वि । वृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

---

१. नाति वि[1] अ[1]. २-२ °समाहनम् वि[1] अ[1]. ३. पति वि[1] अ[1]; वृत्ति वि[1]. ४ महद् वि[1] अ[1]; महदिदं वि[1]. ५. °हन्तः वि[1] अ[1]. ६. वैप १,२९,६८ a द्र. ७. मा वि[1,2]. ८-८. मयि यम्या मूको. ९-९. प्रीयोगात् वि[1,2]. १०. तं स्व मूको. ११. रिकाले मूको. १२-१२. °च्छाव.स्म° अ वि[1]; °च्छाव. मवस° वि[1,2]. १३. उपक्षि° मूको. १४. °यो यो वि[1] अ[1]. १५. यमि मूको. १६. मां वि[1] अ[1]. १७. नास्ति मूको. १८-१८. जाये च म्यात्ये वि[1] अ[1]. १९-१९ सम्यत्ता वि[1] अ[1]. २०. °श वि[1] अ[1]. २१. रथ्यथावता वि[1] अ[1]. २२. नि वि[1] अ[1]. २३-२३. निर्वचनमर्थश्च या ५, २ द्र.

उद्गीथ० एतत् त्वया न मन्तव्यं न कश्चित् पश्यतीति। न क्षणमात्रमपि चरणव्यापारविरहिताः तिष्ठन्ति। न च नि मिषन्ति प्रमादरहिता। प्रयत्नेन[1] यो यत् करोति शुभमशुभं वा, तत् सततं[2] निरीक्षन्ते चेत्यर्थं। एते देवानाम् स्वभूता स्पश चरा 'अहश्च रात्रिश्चोभे सन्ध्ये' (तु. मनु. ८,८६) इत्येवमादयो मनुना निर्दिष्टा. इह लोके ये चरन्ति इतश्चेतश्च कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम् परिभ्रमन्ति। एतत् ज्ञात्वा मया सह प्रच्छन्नपापकरणचिन्तां परित्यज्य मत् मत्त अन्येन त्वदनुरूपेण आहन[3] असभ्यभाषणेन मम आहन्त्रि[3] दुःखयित्रि[3] याहि मैथुनं गच्छ तूयम् क्षिप्रम्। गत्वा च तेन सह वि वृह 'उद्यच्छ आसन्नानुष्ठानेनोत्क्षिप' धर्मार्थकामान्। किमिव। रथ्या इव चक्रा यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छत एवम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० न क्वचित् तिष्ठन्ति, न च नि मिषन्ति एते देवानाम् चरा[4], इह ये चरन्ति। तथा सति[5] मत्त[6] अन्येन[7] आहन[8] आहन्त्रि[1] युवते[1] याहि[9] क्षिप्रम्। तेन सहोद्यच्छस्व [10]'रथ्या इव'[10] चक्रम्[11] ॥ ८ ॥

रात्री॑भिरस्मा अह॑भिर्दशस्ये॒त् सूर्य॑स्य॒ चक्षु॒र्मुहु॒रुन्मि॑मीयात्।
दि॒वा पृ॑थि॒व्या मि॑थु॒ना सब॑न्धू य॒मीर्य॒मस्य॑ बिभृया॒दजा॑मि ॥ ९ ॥

रात्री॑भिः। अ॒स्मै॒। अह॑ऽभिः। द॒श॒स्ये॒त्। सूर्य॑स्य। चक्षुः॑। मुहुः॑। उत्। मि॒मी॒या॒त्।
दि॒वा। पृ॒थि॒व्या। मि॒थु॒ना। सब॑न्धू॒ इति॒ सऽब॑न्धू। य॒मीः। य॒मस्य॑। बि॒भृ॒या॒त्। अजा॑मि ॥९॥

उद्गीथ० किञ्च स्पशः सामान्येनोक्ता विशेषत उच्यन्ते। रात्रीभि[12] सह अहोभिश्च सह दिवा च सह [13]पृथिव्या च सह मिथुनाववियुक्तौ[13] उभौ सन्ध्याकालौ समानबन्धू समान एको बन्धुर्ज्योतिरादिरयो [14]जनकत्वाद् ययो[14] ताभ्यां च सह अस्मै लोकाय शुभाशुभकारिणे दशस्येत् दाशति ददाति। कः। सामर्थ्याल्लोकपालजन[15]। किं ददाति। सामर्थ्यात् कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं दृष्टिम् सूर्यस्य च सम्बन्धि चक्षुः मुहुः उत् मिमीयात् प्रतिक्षणम् उन्मिनोति चोत्करोति। तत्परिच्छित्तीत्यर्थं[16]। एतत् ज्ञात्वा यमी बिभृयात् यमी धारयतु। पतित्वे परिगृह्णात्वित्यर्थं। यम्। यमस्य मम अजामि अभ्रातरमित्यर्थं। एतदुक्तं भवति — अहं तावद्योग्य एव पतित्वेन परिग्रहीतुं तव भ्रातृत्वात्। योऽपि मया भ्रातृत्वेनाभ्युपगत. सोऽप्ययोग्य इत्यभिप्राय ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अहोरात्रयो अस्मै यमाय कल्पित [17]भाग यच्छे[17] यजमानः[18] प्रयच्छतु[19] सूर्यस्य च अस्मै चक्षु

1. प्रयत्नेन मूको 2. सततं अ वि[1]. 3-3. °ज्जस (°च्छ अस° वि[1,1]) आनुष्ठानो° मूको. 4. चारः वि[1] अ[1]. 5. सति वि[1] अ[1]. 6. मित्त वि[1] अ[1]. 7 अन्यै न वि[1] अ[1], अन्येन वि[1]. 8. °न मूको. 9. याभि वि[1] अ[1]. 10-10. रथ्येव वि[1] अ[1], रथ्येव वि[1]. 11. चक्रम् वि[1] अ[1]. 12. रात्रिभि अ वि[1] 13-13. °व्या नेऽवियुक्तौ मूको. 14-14. °ज्योतादयो. वि[1]. 15. °जना वि[1] 16. न परि° वि[1], च परि° वि[1]. 17-17. °गव° वि[1] अ[1]. 18. °न वि[1] अ[1]. 19. य° वि[1] अ[1].

तेज: मुहुर्मुहुः अन्वहम्[१] उदेतु[१]। द्यावापृथिवीभ्यां सह मिथुनौ अहोरात्रे मह्यम् सबन्धू भवेताम्[२]। इयम् यमी:[४] सर्वार्थम् यमस्य [५]बिभृतु अजामित्वम् अभ्रातृत्वमिति[५] ॥ ९ ॥

आ घा ता गंच्छानुत्तंरा युगानि यत्रं जामयंः कृणवन्नजामि ।
उपं बर्बृहि वृषभार्य बाहुमन्यमिंच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्ऽतंरा । युगानि । यत्रं । जामयंः । कृणवंन् । अजामि ।
उपं । बर्बृहि । वृषभार्य । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुऽभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

उद्गीथ० घ इति पदपूरणो निपातः। आ गच्छान् आगमिष्यन्ति ता तानि उत्तरा उत्तराणि युगानि कालाः कलियुगान्ते । नेदानीम् वर्तते इत्यभिप्रायः। यत्र येषु कालेषु जामयः भगिन्यः कृणवन् करिष्यन्ति अजामि जामि.[६] भर्तृत्वेन नास्ति यस्य तदजामि भगिन्या अयोग्यं मैथुनलक्षणं कर्म। एतज्ज्ञात्वा उप बर्बृहि बिभर्तेर्भकारस्य छान्दसोऽयं बकारः। शय्यास्थस्य समीपे धारय[७] बाहुम् आत्मीयम् वृषभाय यस्तत्र योनौ रेतो वर्षति तस्यार्थाय, तं परिष्वङ्क्तुमित्यर्थः। तच्च अन्यम् इच्छस्व कामयस्व हे सुभगे! पतिम् मत् मत्तः। अहमयोग्यस्तव भ्रातृत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥[८]

वेङ्कट० आ गच्छन्तु[९] ते उत्तरे मम दिवसाः, यत्र[१०] जामयः[११] स्वसारः करिष्यन्ति[१२] अजामि[१३] अबान्धवभार्यात्वम्[१४]। तथा सति उपबर्हणं कुरु अन्यस्मै [१५]यूने आत्मीयम्[१५] बाहुम्। अन्यम् इच्छस्व सुभगे! पतिम् मत्तः ॥ १० ॥[८]

[१६]इति सप्तमाष्टके पष्ठाध्याये सप्तमो वर्गः[१६] ॥

किं भ्रातांसद्यदंनाथं भवांति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छांत् ।
कामंमूता बह्वे३तद्रंपामि तन्वां मे तन्वं१ सं पिंपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवांति । किम् । ऊँ इतिं स्वसां । यत् । निःऽर्ऋतिः । निऽगच्छांत् । कार्मऽमूता । बहु । एतत् । रपामि । तन्वां । मे । तन्वंम् । सम् । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० यम्याह। लुप्तसप्तमीविभक्तिकयच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। किम् सः भ्राता असत् भवति। न भवतीत्यभिप्रायः, [१६]यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वस्रादिकम् अनाथम् भवाति भवति। तथा किम् सा स्वसा भगिनी भवति[१६], यत् यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरम्

१. अहरहन् मु° वि[१] अ[१]. २. °ति वि[१]; °तु द्यावापृथिवी वि[१]; द्यावापृथिवीभ्या अ[१]. ३. °वे[२] वि[३] अ[१]. ४. °मि मूको. ५-५. नद्वत: जामित्वमदायां[२] वि[१] अ[२] ६. अ.मि मूको. ७. धार मूको. ८. द्रष्टव्या (४,२०) व्याख्यातचरा द्र. ९. °तु वि[३] अ[१]; °त वि[१]. १०. °त्र जाम यत्र यः वि[२] अ[१] ११ °य मूको. १२. करिष्यसिवि[१] अ[१]; करिष्यन्तः वि[१]. १३. अजाम्यम् वि[२] अ[१]; जाम्या वि[१]. १४. बान्धव° वि[१] अ[१]; बान्धव° वि[१]. १५-१५. धूमात्मी° वि[२] अ[१]; यूधन भा° वि[१]. १६-१६. नास्ति मूको.

निर्ऋतात् दुःखम् निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति। 'भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं' प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनाऽऽद्रव कार्येत्यभिप्रायः। काममूता कामसंमोहिता सती, अथवा मूढ्[२] बन्धने, कामेन बद्धा गृहीता वशीकृता सती बहु नाना रपामि प्रलपामि। एतत् ज्ञात्वा तन्वा स्वशरीरेण मे मम तनुम् शरीरम् सम् पिपृग्धि सम्पर्चय सम्भोगेन संश्लेषय[३], सम्भुङ्क्ष्व मामित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० किम् स भ्राता भवति, यत् यस्य "स्वस्रादि नाथरहितं" भवति। किम् वा सा स्वसा भवति, यदि उपद्रवः अस्य अभिगच्छति। सति भ्रातरि सा अहम् काममूर्च्छिता[५] बहु एतत् विलपामि। शरीरेण शरीरं मदीयम् सम् पर्चय ॥ ११ ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं१ सं पंपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।
अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १२ ॥

न। वै। ऊँ इति। ते। तन्वा। तन्वम्। सम्। पपृच्याम्। पापम्। आहुः। यः। स्वसारम्। निऽगच्छात्।
अन्येन। मत्। प्रऽमुदः। कल्पयस्व। न। ते। भ्राता। सुऽभगे। वष्टि। एतत् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० यम आह। न वै निपात एवार्थे। उ निपातः पदपूरणः। नैव ते तव तन्वा तन्वम् शरीरम् आत्मीयम् सम् पपृच्याम् सम्पर्चयामि सम्भोगेन संश्लेषयामि, नैवाहं त्वा सम्भोक्तुमिच्छामीत्यर्थः। कस्मात् कारणात्। यतः पापम् पापकारिणं तं पुरुषम् आहुः वदन्ति शिष्टाः, यः स्वसारम् भगिनीम् निगच्छात् नियमेनोपगच्छति सम्भुङ्क्त इत्यर्थः। एतज्ज्ञात्वा मत् मत्तः अन्येन अन्यतरेण त्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रमुदः प्रहर्षान् सम्भोगलक्षणान् कल्पयस्व समर्थय निर्वर्तयेत्यर्थः। ते तव भ्राता हे सुभगे! न वष्टि न कामयते नेच्छति कर्तुम् एतत्। मैथुनं त्वया सह नेच्छामीत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० न[६] खलु तव[७] शरीरेण मदीयं शरीरम् सम् पर्चयामि। पापम् तम्[८] आहुः, यः स्वसारम् निगच्छति। तथा सति मत्तः अन्येन प्रमोदनानि कल्पयस्व। न ते भ्राता सुभगे! कामयते "त्वदुक्तम् एतत्[९]" ॥ १२ ॥

यतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥ १३ ॥

बत। बत। असि। यम। न। एव। ते। मनः। हृदयम्। च। अविदाम।
अन्या। किल। त्वाम्। कक्ष्याऽइव। युक्तम्। परि। स्वजाते। लिबुजाऽइव। वृक्षम् ॥ १३ ॥

उद्गीथ० यमी यमं कामयमाना तेन प्रत्याख्याता सती सेर्ष्यं तमाह। बत इति निपातः

१-१. भ्रातृभगिन्योः परस्परं मा वि[१], भ्रातृभगिन्यात परस्परः वि[२]. २. मूढ्‌ मा वि[१]. ३. संश्ले॰ मा वि[१]. ४-४. शारीर्‌ कषऋदि वि[१] म[१]. ५. कारम्‌ वि[१] म[१], °काममूर्च्छिता वि[२]. ६. नास्ति वि[१] अ[१]. ७. तद वि[१] अ[१]. ८. नास्ति वि[१]. ९-९. °दुक्तमेवत् वि[१], °दुक्तमेतत् अ[१].

खेदानुकम्पयोः । बत खिन्नो दुर्बलः बत अनुकम्प्यश्च असि भवसि त्वं हे यम! न एव-शब्दः समुच्चये । न च ते तव मनः, मनोगतं सङ्कल्पमित्यर्थः । हृदयम् च बुद्धिगतम् अध्यवसायञ्चेत्यर्थः । अविदाम विजानीमः । केन कारणेन दुर्बल इति, अथवा ज्ञातं तव दौर्बल्यकारणम् । किम् । उच्यते— सत्त अन्या काचित् स्त्री किल त्वाम् शय्यागतं रतिकाले परि स्वजाते परिष्वङ्क्ष्यते[1] । किमिव । कक्ष्या इव युक्तम् यथा कक्ष्या रज्जुरात्मना युक्तं सम्बद्धं गाढमश्वं परिष्वजते, एवम् लिबुजा इव वृक्षम् यथा च लिबुजा वल्ली वृक्षं गाढं परिष्वजते, तद्वच्च अन्यस्याः कस्यामपि स्त्रियाम् आसक्तत्वात् दुर्बलोऽसि । अत एव च मां परिष्वङ्क्तु[2] नेच्छसीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥[3]

वेङ्कट० बत बलादतीतो[4] दुर्बलः बत असि यम! । बतेति निपातः खेदानुकम्पयोः[5] । 'न एव[6] ते मनः हृदयम् च जानीमः[7] । अन्या किल त्वाम् परिष्वङ्क्ष्यते[8] कक्ष्या इव युक्तम् अश्वम् । 'लिबुजा लीयते व्रततिर्भवतीति विभजन्तीति' (या ६,२८) सा इव च वृक्षम् इति ॥ १३ ॥[9]

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ॥

अन्यम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । यमि । अन्यः । ऊँ इति । त्वाम् । परि । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ।
तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छ । सः । वा । तव । अध । कृणुष्व । सम्ऽविदम् । सुऽभद्राम् ॥ १४ ॥

उद्गीथ० सेर्ष्यमेवमुक्ते यमः प्रत्याचक्षाणः प्रत्युवाच । अन्यम् उ सु उशब्द एवशब्दार्थे । सुशब्दोऽभि-पूजितार्थे । अन्यमत्राऽभिपूजितं कञ्चित् त्वद्योग्यं पुरुषं च यमि! इममिव परिष्वङ्क्ष्यसे लिबुजा इव वृक्षम् व्रततिरिव वृक्षम्, न मां भ्रातृत्वकारणेनाऽयोग्यत्वात् । अन्यः उ अन्यश्च त्वद्योग्य एव त्वाम् परि स्वजाते परिष्वङ्क्ष्यते । नाऽहं परिष्वजे भ्रातृत्वात् । तस्य वा वाशब्दः समुच्चयार्थः । तस्य च त्वद्योग्यस्य मनः चित्तम् आत्मीयम् इच्छ, वशे कर्तुमिति शेषः । तस्य च त्वं वशवर्तिनी[10] भवेत्यर्थः । [10]'स वा'[10] तव स च पुरुषस्तव वशवर्ती । भवत्विरत्यनुवर्तते । अध अथ परस्परवशम् कृणुष्व कुरु तेन सह संविदम् परस्परसम्भोगसुखसंवित्तिम् सुभद्राम् सुकल्याणीम्, इहलोकपरलोकाऽविरोधिनीमित्यर्थः ॥ १४ ॥[1]

वेङ्कट० अन्यम् एव त्वम् यमि! परिष्वङ्क्ष्यसे[11], अन्य: च त्वाम् परिष्वङ्क्ष्यते[12] लिबुजा इव वृक्षम् । तथा सति[13] तस्य वा त्वम् मनः इच्छ, "स वा" तव इच्छतु मनः । कृणुष्व तेन संविदम् कल्याणीमिति[14] ॥ १४ ॥[1]

[15]इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये अष्टमो वर्गः[16] ॥

---

१ परिष्वङ्क्ष्यते वि[11] परिष्वजते अ वि[1]. २ परिष्वक्तु मूको ३. १३ वीं १४ वीं ऋचौं या. ६,२८, ११,३४ इत्यत्र यक. व्याख्याते द्र ४. °दतितो वि[1], °दतितो अ[1]. ५. खदा° मूको. ६-६ ममनेव वि[1], यमनव अ[1]. ७ जानाम अ[1], जानीम वि[1] ८. °स्वजते वि[1] अ[1]. ९ °भजन्तीव वि[1]. १०-१० तवा मूको ११ परिष्वङ्क्ष्यसे वि[1], परिष्वक्ष्यसे अ[1]. १२. परिष्वङ्क्ष्यत वि[1], परिष्वक्ष्यते अ[1]. १३ सि वि[1] अ[1]. १४ नास्ति वि[1] अ[1]. १५. °यमि° वि[1] अ[1]. १६ १६ नास्ति मूको.

[११]

[1]आङ्गिर्हविर्धान ऋषि । अग्निर्देवता । जगती छन्द , अन्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभ [1] ।

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः ।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिव । पयांसि । यह्व । अदिते । अदाभ्य ।
विश्वम् । स । वेद । वरुण । यथा । धिया । स । यज्ञिय । यजतु । यज्ञियान् । ऋतून् ॥१॥

उद्गीथ० वृषा वर्षिता[2] आहुत्याधारत्वेन प्रणाडिकया[3] वृष्टेर्दाता अग्नि वृष्णे यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वृष्टेश्च वर्षितुर्यजमानस्याऽर्थाय दुदुहे दोग्धि पूरयति प्रक्षारयति । कथम् । दोहसा दोहनेन[4] [5]महता प्रक्षारणेन[5] । कुत. । दिव सकाशात् । पयांसि उदकानि वृष्टिलक्षणानि । कीदृशोऽग्निर्दुदुहे । यह्व महान् अदाभ्य अहिंस्यश्च । कीदृशस्य यजमानस्याऽर्थाय दुदुहे । अदितेः अक्षीणयागक्रियस्य । किञ्च विश्वम् सर्वम् स अग्नि वेद जानाति । किमिव । वरुण यथा आदित्य इव । केन वेद । धिया प्रज्ञया आत्मानुरूपया । ईदृशोऽग्नि । सः यज्ञिय यज्ञार्ह । यजतु पूजयतु यज्ञियान् यज्ञार्हान् ऋतून् देवतात्मकान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आङ्गि[6] हविर्धान[7] । अग्नि[8] । वर्षिता अग्नि यजमानाय दोहनसाधनेन[9] दोग्धि अदीनाया दिव उदकानि महान् अहिंसित । स अयमग्नि विश्वम् वेदितव्य वेत्ति प्रज्ञानेन, यथा वरुण प्रचेता वेत्ति । स यज्ञिय[10] यजतु यज्ञियेषु कालेष्विति ॥ १ ॥

रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥ २ ॥

रपत् । गन्धर्वी । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मन ।
इष्टस्य । मध्ये । अदिति । नि । धातु । न । भ्राता । न । ज्येष्ठ । प्रथम । वि । वोचति ॥२॥

उद्गीथ० रपत्[11] रप इत्य व्यक्तायां वाचि । रपितवती अग्निगुणान् व्यक्तमुक्तवती मनस्समागमयोगात् । गन्धर्वी वाक् स्तुतिलक्षणा अप्या च अद्भि संस्कृता च योषणा स्त्री आहुतिलक्षणा । अग्नि सम्यक् तर्पितवतीति शेष । नदस्य 'नद' (निघ ३ १६) इति स्तोतृनाम । स्तोतुर्मम सम्बन्धिनी । एतत् ज्ञात्वा [12]"इदानीमपि नादे शब्दे[12]" स्तुतिलक्षणे सम्यक्कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते परि पातु चञ्चलत्वाद् इतश्चेतश्च गच्छत्[13] स्वस्थानस्थापनेन[14] सर्वतो रक्षत्वग्नि मे मम स्वभूतम्

[1]-[1]. नास्ति मूको. [2] वर्षिका वि[1]. [3] प्रणाभिकया वि[1][1]. [4]. [दो]हसाधनेन वि[1], धनेन अ. [5]-[5]. महत्या[°] मूको. [6] नास्ति वि[1] अ[1]; आ वि[1]. [7]. °न मूको [8] अग्नि वि[2], आग्नि वि[3]. [9] दोहनसाय धनेन वि[1] अ[1]. [10] °ये वि[1] अ[1]. [11] नास्ति अ वि[2]. [12]-[12]. °नौ शब्दे [इ]नादे अ वि[1] [13] गच्छन् मूको [14] स्थानानेन अ वि[1]; स्थापनेन वि[1], स्वस्थानमनेन वि[2].

मनः, येनाऽहं समाहितमतिर्भूत्वा सम्यक् स्तुतिं करोमीत्यभिप्रायः । किञ्चान्यत् । इष्टस्य यशसः मध्ये अदितिः अदीनोऽग्निः नि धातु धनदानेन श्रद्धाजननेन च नित्यं स्थापयतु नः अस्मान् । किञ्च भ्राता अपि नः अस्माकं सम्बन्धी ज्येष्ठः प्रथमः सर्वप्रयोजनेषु प्रधानः वि योचति यन्मयोक्तं तदेव विशेषेण वक्ति । एतदुक्तं भवति — अहमेव न केवलम्, सर्व एव अस्मत्कुलीनो देवयागप्रिय इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० वदतु अग्निगुणान् गन्धर्वस्य स्त्री भारती अन्तरिक्ष्या सरस्वती च । स्तोतु स्तोत्रे परि पातु च मम मनः भारती सरस्वती च । अथ अभिलषितस्य मध्ये अदितिः देवी नि धातु अस्मान् । भ्राता अस्माकं ज्येष्ठः मुख्यः अभिब्रवीतु ॥ २ ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।
यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ ३ ॥

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुऽमती । यशस्वती । उषाः । उवास । मनवे । स्वःऽवती ।
यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदथाय । जीजनन् ॥

उद्गीथ० या पूर्वेष्वपि कालेषु अग्नियागार्थमुदितवती[1], सा एव नु क्षिप्रम् भद्रा कल्याणी क्षुमती 'क्षु शब्दे' । स्तुतिशब्दवती स्तुतिमतीत्यर्थः, अथवा प्रातरुत्थितपक्षिमनुष्यादिशब्दवती यशस्वती कीर्तिमती धनवती वा उषाः उवास उषितवतीत्यर्थः । किमर्थम् । मनवे सर्वस्य मनुष्यस्याग्न्युपयोगार्थमित्यर्थः । स्वर्वती आदित्यवती । एनम् उशन्तम् स्तुतिं हविश्च कामयमानम् उशताम् यष्टुं कामयमानानां यज्वनां सम्बन्धिनम् अग्निम् होतारम् आह्वातारम् स्वेन[2] होमकारिणं वा अनु क्रतुम् विदथाय यज्ञाय यागार्थं जीजनन् जनितवन्तः प्रज्वालितवन्तः ऋत्विग्यजमानाः, तदोदितवतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सा उ एव खलु भननीया शब्दवती अन्नवती उषाः व्युच्छतु मनुष्याय आदित्यवती । यदि एनम् अग्निं कामयमानम् कामयमानानां यजमानानाम् कर्मार्थम् जनयन्ति । तदेवोक्तम्[3]— अग्निम् होतारम् यज्ञार्थम् जनयन्तीति ॥ ३ ॥

अध त्यं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।
यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत ॥ ४ ॥

अध । त्यम् । द्रप्सम् । विऽभ्वम् । विऽचक्षणम् । विः । आ । अभरत् । इषितः । श्येनः । अध्वरे ।
यदि । विशः । वृणते । दस्मम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अध । धीः । अजायत ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अध अथ अनन्तरम् त्यम् योऽग्नौ हूयते यज्वभिर्देवतार्थं तम् द्रप्सम् [5]नात्यल्पम् नातिबहु[6]

---

१. यागा वि[२] अ[१], २. अग्नियोगा° वि[१]; °तवति अ वि[१][२], °त्वति वि[३]. ३. स्वेन मूको. ४. तदे मूको ५-६. नात्यल्पमति° मूको.

सोमम् विम्वम् महान्तम् विचक्षणम् विविध द्रष्टार सर्वस्य वि पक्षी आ अभरत् आहृतवान् इषित प्रेषितोऽग्निना श्येन अध्वरे यज्ञे। किञ्च यदि यदा विश मनुष्या वृणते प्रार्थयन्ते दस्मम् दर्शनीय शत्रूणामुपक्षपयितार वा। कीदृश मनुष्या। आर्या अभिगमनीयं तं ब्रुवन्त, यजमाना इत्यर्थ। अग्निम् होतारम् होतृपदार्थकारिणम् आह्वातार वा देवानाम्। अध अथ धी कर्म इतिकर्तव्यता अजायत जायते, प्रवर्तत इत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निना प्रेषितः अनन्तरं 'सोमम् पानीयम्' महान्तम् विद्रष्टारम् पक्षी श्येन आ हृतवान् 'यज्ञे। यदि दर्शनीयम् "अग्निम् आर्या" मनुष्या यज्ञे होतारम् वृणते। अथ जायते कर्म प्रजायत इति ॥ ४ ॥

सदा॑सि र॒ण्वो यव॑सेव॒ पुष्य॑ते॒ होत्रा॑भिरग्ने॒ मनु॑षः स्वध्व॒रः ।
विप्र॑स्य वा॒ यच्छ॑शमा॒न उ॒क्थ्यं१॒॑ वाजं॑ ससवाँ उ॑प॒यासि॒ भूरि॑भिः ॥ ५ ॥

सदा॑। अ॒सि॒। र॒ण्वः। यव॑साऽइव। पुष्य॑ते। होत्रा॑भिः। अ॒ग्ने॒। मनु॑षः। सु॒ऽअ॒ध्व॒रः।
विप्र॑स्य। वा॒। यत्। श॒श॒मा॒नः। उ॒क्थ्य॑म्। वाज॑म्। स॒स॒ऽवान्। उ॒प॒ऽयासि॑। भूरि॑ऽभिः ॥५॥

उद्गीथ० सदा सततम् असि भवसि रण्व रमणीय। किमिव। यवसा इव पुष्यते यथा यवसानि हरिततृणयवादिघासा पुष्यत स्वपुष्टिं कुर्वतो हस्त्यश्वगोमहिष्यादिचतुष्पदस्य रमणीया प्रीतिकरा सदा भवन्ति। किञ्च होत्राभि 'होत्रा' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम। यज्ञै हे अग्ने! मनुष मनुष्यस्य सर्वस्य यजम स्वभूते स्वध्वर सुयज्ञ, मनुष्यसम्बन्धिनां यज्ञाना स्विष्टकृता गुणकारी भूयिष्ठभाग् भवेत्यर्थ। किञ्च विप्रस्य वा मेधाविन यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् उक्थ्यम् स्तोत्रम् शशमान प्रशंसन् वाजम् हविर्लक्षणमन्नम् ससवान् सम्भजमानश्च उपयासि उपगच्छसि भूरिभि बहुभिर्देवैश्च सह ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सदा भवसि रमणीयः यवसानि इव उदकैर्हविर्भि स्वः पोषयते आर्त्विज्यै अग्ने! मनुष्यस्य सुमख भवन्। मेधाविन वा यदा स्तूयमान प्रशस्यम् अन्न प्रयच्छन् स मदानार्थम् उपगच्छसि बहुभि मनै तदा च भवसि रमणीय ॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये नवमो वर्ग ॥

उदी॑रय पि॒तरा॑ जा॒र आ भग॒मिय॑क्षति हर्य॒तो हृ॒त्त इ॑ष्यति ।
विव॑क्ति॒ वह्निः॑ स्वप॒स्यते॑ म॒खस्त॑वि॒ष्यते॒ असु॑रो॒ वेप॑ते म॒ती ॥ ६ ॥

१-१ 'नीय मा मूको २. होत्रा पदा° वि'''. ३. °रके वि' अ'. ४-४. सोपानीय मूको ५. प्रेषितोऽग्निना इत्य-तेऽधिक मूको ६-६. यज्ञयदश° वि', यज्ञाय दश° अ'. ७-७ अग्निकाया वि', अग्निकाय अ' ८ इति °श्च रायर्थ अ'. ९ °महिषादि° अ वि' १०. मेधाविन वि'ऽ, मेधावि अ वि'. ११-११ नास्ति मूको १२. °सान् वि' अ'. १३ आर्विज्यै वि' अ', मार्त्विज्यै वि'. १४. अग्ने मूको १५ सुमखो मूको १६. °न वि' अ'. १७-१७ °मानं वि', प्रशस्तं अ'. १८. °च वि' अ'.

उत् । ई॒र॒य॒ । पि॒तरा॑ । जा॒रः । आ । भग॑म् । इय॑क्षति । ह॒र्य॒तः । हृ॒त्तः । इ॒ष्य॒ति॒ ।
विवक्ति । वह्निः । सु॒ऽअ॒प॒स्यते॑ । म॒खः । त॒वि॒ष्यते॑ । असु॑रः । वेप॑ते । म॒ती ॥ ६ ॥

उद्गीथ० उत् ईरय उद्गमय त्वम्, आत्मज्योतिरिति शेषः। पितरा 'पिता मात्रा' (पा १,२,७०) इत्येकशेषविज्ञानात् सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ, ऋतीति शेषः। अथवा आदित्यादिज्योतिःषु उद्गमनस्य च प्रकाशनस्य च सम्बन्धदर्शनात् उद्गमनप्रकाशने लक्ष्यते। प्रकाशयोभे अपि द्यावापृथिव्यौ, सुष्ठु ज्वालयेत्यर्थः[1]। किमिव। जारः आ भगम् आकारोऽत्रोपमार्थः। रात्रेर्नक्षत्रादिज्योतिर्दीप्तीनाञ्च जरयितृत्वात् जारः आदित्यः सवितृशब्द-वाच्यो[2] तुल्यान्‌। स यथा भगमादित्यं तुल्यानमेवोक्तरावस्थम् भजनीयं वा स्वज्योतिः[3] औमं वा पारदारिक 'एव वा[?]। भगोऽपि स्त्रीभगः। यथा जारः[4] 'पारदारिकः। इयक्षति यजमानो[5] देवान् हर्यतः यागं कामयमानान् हृत्तः हृदयेन इष्यति इरियर्थं गत्यर्थः शुद्धोऽप्यभ्युपसर्गपूर्वोऽत्र द्रष्टव्यः। अधीष्यति अभिगच्छति, देवस्वभावमित्यर्थः[7]। विवक्ति विवक्ति[8] शस्त्रलक्षणाः स्तुतीः वह्नि वोढा स्तुतीनां[9] देवान् प्रति प्रापयिता होता। स्वपस्यते शोभनञ्च स्वकर्म कर्तुमिच्छति मखः मखशब्दाद् यज्ञनाम्नः तत् करोतीति णिच्, ण्यन्तादर्चि[10] कृते मख इति यज्ञकार्यध्वर्युरुच्यते। तविष्यते। तवति वृद्ध्यर्थः। स चात्रान्तर्णीतण्यर्थसनर्थश्च द्रष्टव्यः। तुतावयिषति[11] च स्तोत्रलक्षणाः स्तुती वर्धयितुमिच्छति इत्यर्थः। असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान् वा उद्गाता। वेपते 'टुवेपृ कम्पने'। कम्पते[12]च यज्ञे[13] ऋत्विक्कर्मवैगुण्ये प्रायश्चित्तकारित्वाद् कर्मवैगुण्योत्पत्तेर्बिभ्यद् कम्पते च मती मत्या बुद्ध्या। कः। सामर्थ्यात् ब्रह्मा। यतो यजमानः सर्वर्त्विजश्च स्वं स्वं कर्म कर्तुमिच्छन्ति[14], तच्च त्वदुद्गमनमन्तरेण[15] न शक्यते कर्तुम्, अत उद्गमयेत्यर्थः॥ ६॥

वेङ्कट० प्रेरय आभिमुख्येन[16] द्यावापृथिव्यौ[17] धनम् स्तोता भवन्। जारः जरतेः स्तुतिकर्मणः। यष्टुमिच्छति देवान् स्पृहणीयः अग्निः[18]। हृदयेनैव[19] तत्कर्तुमिच्छति। ब्रवीति चाभिलषितं वोढाऽग्निः। शोभनकर्म कर्तुमिच्छति[20] यजमानाय मंहनीयः[21] वर्धयिष्यते[22]। सोऽग्निः[23] बलवान् कम्पते[23] च स्तोतारं प्रति आगच्छति च स्तुत्येति॥ ६॥

यस्ते॑ अग्ने सुम॒तिं मर्तो॒ अक्ष॒त् सह॑सः सूनो॒ अति॒ स प्र शृ॑ण्वे ।
इषं॒ दधा॑नो॒ वह॑मानो॒ अश्वै॒रा स द्यु॒माँ अम॑वान् भूषति॒ द्यून् ॥ ७ ॥

१-१. या. (३,१६) व्याख्यातं द्र. २ ज्वालयेत्यर्थः वि[1,3]. ३. °च्यो मूको. ४. ज्योतिः वि[2]. ५-५. नास्ति अ. † नास्ति मूको. ६-६. °रिकतो मूको. ७. देवास्वभ° वि[1,3]; देवाग्रभ° अ वि[2]. ८. ववक्ष मूको. ९. स्तुतीनां वि[1]; स्तुतीन् वि[2]; स्तुती अ. १०. °दचि वि[1,3]; °दरि अ वि[2]. ११ तुतावयिषति वि[1,3], तुन षविवति अ, तुता ? वयिषति वि[2]. १२. चेत्रे वि[1]; चेत्ते वि[3]; च ··· वि[2]. १३. °च्छन्त वि[1,2,3]; °च्छन्तं अ. १४. त्वदुद्गमन° वि[1,3], त्वद्गमन° अ वि[2]. १५. °स्ये वि[2] अ[2]. १६ °व्यौ वि[2] अ[2]. १७. °ग्नि वि[2]; °ग्नि अ[2]. १८. हृदयेन वि[2]. १९. कर्तुमेति वि[2] अ[2]. २० मंहनीयो वि[2] अ[2]; मंहनीयो वि[2]. २१. वर्धिष्यते वि[2] अ[2], वर्धयिष्यते वि[2]. २२. स अ° वि[2] अ[2]; अ° वि[2]. २३. कम्पते वि[2] अ[2].

यः । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽम॒तिम् । मर्तः॑ । अक्ष॑त् । सह॑सः । सू॒नो॒ इति॑ । अति॑ । सः । प्र । शृ॒ण्वे॒ ।
इष॑म् । दधा॑नः । वह॑मानः । अश्वैः॑ । आ । सः । द्यु॒ऽमान् । अम॑ऽवान् । भू॒ष॒ति॒ । द्यून् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः ते तव स्वभूतां हे अग्ने! सुमतिम् शोभनां स्तोतॄणां यष्टॄणाञ्चानुग्राहिकां बुद्धिम् मर्तः मनुष्यः स्तोत्राख्यो यष्ट्राख्यश्च अक्षत् अश्नोति । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च त्वामनुग्रहशीलं परिचरतीत्यर्थः । हे सहसः सूनो! बलस्य पुत्र! सः मनुष्यः अति शृण्वे श्रूयते सर्वाँल्लो-कानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते इषम् अन्नम् दधानः इष्टान्यर्थिभ्यो[1] ददत् वहमानः उह्यमानश्च[2] [3]अश्वैः । उत्तरकालम्[3] देवो भूत्वा द्युमान् द्युस्थानवान् दीप्तिमान् वा अमवान् आत्मवांश्च स्वाधिकारं प्रति बलवान् चेत्यर्थः । भूषति भवति । कियन्तं कालम् । उच्यते— आ[4] द्यून् 'द्युः' इत्यहर्नाम (तु. निघ १,९) । आचन्द्रार्कमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः तव अग्ने! सुमतिम् [5]मनुष्यः अश्नुते बलस्य[5] पुत्र!, सः अत्यन्तम् [6]प्र स्तूयते । अन्नम्[6] धारयन् उह्यमानः अश्वैः अभिभवति सः दीप्तिमान् बलवान् दीप्तान् शत्रूनिति ॥७॥

यद॑ग्न ए॒षा समि॑ति॒र्भवा॑ति दे॒वी दे॒वेषु॑ यज॒ता य॑जत्र ।
रत्ना॑ च॒ यद्वि॒भजा॑सि स्वधावो भा॒गं नो॒ अत्र॒ वसु॑मन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अ॒ग्ने॒ । ए॒षा । सम्ऽइ॑तिः । भवा॑ति । दे॒वी । दे॒वेषु॑ । य॒ज॒ता । य॒ज॒त्र॒ ।
रत्ना॑ । च॒ । यत् । वि॒ऽभजा॑सि । स्व॒धा॒ऽवः॒ । भा॒गम् । नः॒ । अत्र॑ । वसु॑ऽमन्तम् । वी॒ता॒त् ॥८॥

उद्गीथ० यत् यदा तु अग्ने! एषा अस्मत्कृता समितिः स्तुतिसङ्गतिराहुतिसङ्गतिश्च भवाति देवी दीप्ता गुणैः । क्व[7] । उच्यते — देवेषु । कीदृशेषु । यजता यजतेषु यष्टव्येषु । देवाः यष्टव्याः[8] अस्माभिः स्तूयन्ते इज्यन्ते चेत्यर्थः । हे यजत्र! यष्टव्य! । रत्ना रत्नानि च धनानि यत् यदा विभजासि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च विभजसि[9] हे स्वधावः![10] हविष्मन्! भागम् अंशम् नः अस्मान् प्रति अत्र काले, तदेत्यर्थः । वसुमन्तम् धनवन्तं नानाधनावयवं सर्वकार्यनिर्वर्तन-क्षममित्यर्थः । वीतात् 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' (पा ७, १, ३५) इति हेःस्थानेऽत्र तातङ् । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । वायय गमयास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यदा[11] अग्ने! एषा समितिः भवति देवी देवेषु यष्टव्येषु[12] यष्टव्य![13], यत्रा[14] सङ्गच्छन्ते[15] देवाः, यदा च रमणीयानि[16] धनानि [17]स्तोतृभ्यो विभजसि बलवन्![17], तदानीम् अस्माकमपि बहुवसुम्[18] भागम् अंशं प्रयच्छेति ॥ ८ ॥

---

१. द्याद्° अ वि[1]; दद्° अ. २. दयमा° अ वि[1]. ३. मस्थैतोत्तर° मूको. ४. नास्ति मूको. ५-५. °ष्यो…त्रि[1] अ[1]. ६-६. स्तूयते धारयतेन्नम् मूको. ७. नास्ति मूको. ८. य(य° वि[1])ष्टव्या मूक[1]. ९. विभजासि मूको. १०. बद्य मूको. ११. यद् वि[1] अ[1]. १२. य१-या मूको. १३. °व्या मूको. १४. नास्ति वि[1]. १५. °च्छते वि[1] अ[1]. १६. °याभिधान° वि[1]. १७-१७. °भ्यो - वि[1]; °भ्यो ददाति अ[1]. १८. बहवसुम् वि[1]; बहुवसु अ[1], बहुवसुम् वि[1].

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् ।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवित्नुम् ।
आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । माकिः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! श्रुधि शृणु नः अस्माकम् वचनमिति शेषः । क्व स्थितः । उच्यते—सदने स्थाने वेद्याख्ये । कीदृशे । सधस्थे सहस्थाने सर्वदेवसाधारणस्थाने । कतमद्वचनम्[1] । उच्यते—युक्ष्व आह्वानं[2] देवान् प्रति गमनाय युङ्क्ष्व रथम् आत्मीयम् । कीदृशम् । अमृतस्य देवपानस्य मधुनः द्रवित्नुम् द्रावयितारं[3] युङ्क्ष्व रथम् । तेन गत्वा च नः अस्माकं यज्ञं प्रति आ वह प्रापय रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवपुत्रे देवस्य प्रजापतेः दुहितरौ । माकिः मा च कश्चित्[4] देवानां मध्ये एकोऽपि देवः अप भूः अपभविता स्यात् । असमर्थत्वादपगन्ता[5] स्यात् । निरवशेषाणाम् देवानामाह्वयस्वेत्यर्थः । त्वमपि च इह अस्मिन् यज्ञे अस्मदीये सदा सन्निहितः स्याः भव[6] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शृणु अस्माकम् अग्ने! सहस्थाने गृहे । योजय रथम् उदकस्य द्रावकम्[7] । 'आ वह' च अस्माकम् द्यावापृथिव्यौ ययोर्देवाः[8] पुत्राः[9] । मा च अप[10] भूः त्वम् देवानाम् सकाशात्, इहैव भव ॥ ९ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये दशमो वर्गः[12] ॥

[१२]

[13]आङ्गिरसो हविर्धान ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[14] ।

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्रावे भवतः सत्यवाचा ।
देवो यन्मर्तान्यजथाय कृण्वन्त्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ १ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्रावे । भवतः । सत्यऽवाचा ।
देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥

उद्गीथ० ह शब्दोऽत्र पादपूरणः । द्यावा क्षामा द्यावाक्षामे द्यावापृथिव्यौ प्रथमे [15]पिण्डाधाराण्डकपालाभिमानित्वात् सृष्टौ पूर्वं जाते इत्यर्थः, प्रधाने वा । ऋतेन सत्यवादिना देवजनेन सहेत्यर्थः । अभिश्रावे आभिमुख्येन[16] श्रूयते इत्यभिश्रावस्तत्र[17] भवतः सोऽर्थेऽत्र लट् । सामीप्यलक्षणा च सप्तम्येषा, गङ्गायां गावश्चरन्तीति यथा । आह्वानश्रवणादस्मद्यज्ञमभि

1 तमद्° वि[1,3] 2 आह्वान् मूको. 3 द्रवितारं मूको. 4 किंचिद् अ वि[1,3] 5 °नप- न्ता वि[1]. 6 भवतु भवत् अ वि[3], भवन् वि[1]. 7 द्रावकम् वि[2] अ[1]. 8-8 या वि[2] अ[1] 9 °व वि[2] अ[1] 10 °प वि[2] अ[1] 11 अप वि[2] अ[1], अव वि[1] 12-12 नास्ति मूको. 13 °म नित्य मूको. 14. मुख्येन मूको 15 मिश्राव्य° अ वि[1,3]

यातामित्यर्थः[1] । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ । सत्यवाचा सत्यवाचौ अवितथवचने, सत्यवादिन्यावित्यर्थः । कदा अभिश्रावे भवतः । उच्यते — देव अग्नि यत् यदा मर्तान् मनुष्यान् यजथाय देवयागाय कृण्वन् कुर्वन् प्रेरयन् सदत् निषीदति वेद्याम् होता देवानामाह्वाता प्रत्यङ् देवान् प्रत्यञ्चिता आह्वानार्थम् स्वम् आत्मीयम् असुम् प्राण ज्वालालक्षण सर्वार्थदर्शनलक्षणम् वन् प्राप्नुवंश्च । तदा प्राप्ते अस्मद्यागकाले देवान् द्यावापृथिवीप्रमुखान् अग्निराह्वयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्यावाभूमी[2] मुख्ये यज्ञार्थं स्तुतिषु[3] श्रवणयोग्ये देशे भवतः सत्यस्तुतिके, देवः यदा अग्निः मनुष्यान्[4] यज्ञार्थम् कृण्वन् निषीदति होता अभिमुखम् [5]स्वम्† बलम् गच्छन्‡[6] इति द्यावापृथिवी यष्टुमिच्छन् अग्निं सूक्तेन स्तौति ॥ १ ॥

देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।
धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

देव । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वह । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।
धूमऽकेतुः । सम्ऽइधा । भाऽऋजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥ २ ॥

उद्गीथ० यः त्वम् देव देवान् परिभूः देवानां परिग्रहीता आह्वानहविर्वहनद्वारेण, स त्वम् ऋतेन यज्ञेन सह वह प्रापय नः अस्माकम् हव्यम् हविः प्रथमः यागसाधनानां पूर्वं प्रधानो [7]वा चिकित्वान्[7] ज्ञातवांश्च धूमकेतुः धूमस्य कर्ता च धूमपताको वा धूमज्ञानोपायश्च समिधा समिन्धनेन सन्दीपनेन भाऋजीकः ऋजुदीप्तिकः, ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः, मन्द्रः स्तुत्यश्च होता आह्वाता च देवानाम् नित्यः ध्रुवः वाचा यजीयान् अतिशयेन यष्टा च ॥ २ ॥

वेङ्कट० देव देवान् परिभवन् यज्ञेन सदा अस्माकम् हव्यम्[7] वह प्रथमः जानन् धूमप्रज्ञानः[8] समिन्धनेन[9] भाऋजीकः[10] ऋजुदीप्तिः मोदनः होता नित्यः वाचा अतिशयेन यष्टा ॥ २ ॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।
विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३ ॥

स्वाऽवृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।
विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् । घृतम् । वारिति वाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यदि यद्यपि गोः पृथिव्याः अतः अस्याः सकाशात् जातासः जाता उत्पन्नाः, अस्यां पृथिव्यां भवा, पृथिवीलोकनिवासिनो यजमाना इत्यर्थः, धारयन्ते हविषा स्थितिं कुर्वन्तो

---

1. नास्ति अमपातन्मदधमौषिषिना° मूको. 2. °भूमि वि[3] अ[1]. 3. स्तुतिषु वि[3], श्रुति अ[3], स्तुतिषु वि[1] 4. °ष्या वि[1] अ[1]. 5-5. स्वबलगा° वि[1]. † नास्ति वि[3] अ[1]. ‡ °न्नीन् वि[3] अ[1]. 6-6. अपि वा चिकि° वि[1]. 7 नास्ति मूको 8. °ज्ञानेन वि[3] अ[1]. 9. °धन. वि[3]; °न अ[1]. 10 ऋजुदीप्तिम् वि[3] अ[1].

बिभर्ति उर्वी द्यावापृथिव्यौ। सकलजगतः स्थितिं कुरुतीत्यर्थः। तथापि स्वाक्तु स्वावर्जनं हविराधारत्वात् सत्कर्तृत्वाद् नेतृत्वाच्च त्व दक्षिरेवेत्यर्थः। देवस्य तवाग्नेः अमृतम् देवानां[1] हविरित्यर्थः। हविषा त्वमेव जगत् पुष्णासि[2], [3]नान्यः कश्चिदित्यर्थः[3]।

सर्वे देवा वृष्टिप्रदानद्वारेण[4] पुष्णन्तीति चेत्, न, यतः विश्वे देवाः अनु गुः सद्भावार्थम् अनुगच्छन्ति। तत् तदा ते तव[5] सन्वन्धि, त्वत्प्रदानकर्तृकमित्यर्थः। यत्तु यत्तम् दुहे दोग्धि प्रक्षरति। यत् यदा वा एनी एतवर्णा शुद्धस्वरूपा वा आहुतिः स्तुतिश्च त्वयि हुता कृता च सती दिव्यम् दिवि भवम् घृतम् 'घृ क्षरणदीप्त्योः'। क्षरत्[6] दीप्तं वा, आदित्यमण्डले भवमित्यर्थः[7], वा वारि वृष्ट्युदकम्। अतस्त्वमेव सत्काराहुत्याधारादिद्वारेण जगतः स्थितिं करोषीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स्वावर्जनम् अग्ने उदकम्[8] यदि[9] तेजसा उत्पद्यते, अस्माद् उदकाद् जाता ओषधयो द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति[10]। सर्वे[11] स्तोतारः तत् तव दानम्[12] अनु गायन्ति। दोग्धि यत् श्वेता दीप्ति[13] दिवि भवम् क्षरद् उदकमिति ॥ ३ ॥

अर्चा॑मि वां॒ वर्धा॒यापो॑ घृतस्नू॒ द्यावा॑भूमी शृणु॒तं रो॑दसी मे।
अहा॒ यद् द्यावोऽसु॑नीति॒मय॒न् मध्वा॑ नो॒ अत्र॑ पि॒तरा॑ शिशीताम् ॥ ४ ॥

अर्चा॑मि। वा॒म्। वर्धा॑य। अपः॑। घृ॒त॒स्नू॒ इति॑ घृतऽस्नू। द्यावा॑भूमी॒ इति॑। शृ॒णु॒तम्। रो॒द॒सी॒ इति॑। मे॒। अहा॑। यत्। द्यावः॑। असु॑ऽनीतिम्। अय॑न्। मध्वा॑। नः॒। अत्र॑। पि॒तरा॑। शि॒शी॒ता॒म् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने[1] वर्धाय प्रज्वलय[14], प्रोत्सर्पयेत्यर्थः, अपः कर्म। अग्निना कर्मणि प्रोत्सर्पिते अग्निप्रसादेन चाभ्यनुज्ञाते च अर्चामि 'ऋच स्तुतौ'। स्तौमि[15] वाम् युवां हे घृतस्नू! वृष्ट्युदकस्य प्रस्रविण्यौ[1] द्यावाभूमी। द्यावापृथिव्यौ[1]। एतज्ज्ञात्वा मे मम, स्तुतीरिति[16] शेषः। शृणुतम् हे रोदसी[°] द्यावापृथिव्यौ[1]। कस्मादेवं ब्रवीमि। यत् यस्मात् अहा [17]अहरिति अत्र[17] सामर्थ्याद् अहोरात्रसाध्यं कर्मोच्यते। सप्तम्येकवचनस्य च आ आदेशः। अहनि अहोरात्रसाध्ये कर्मणि अग्निना प्रोत्सर्पिते सति द्यावः सामर्थ्याद् पृथिव्यश्च असुनीतिम् असुरिति प्रज्ञा। तया परिसमाप्तिं नीयत इत्यसुनीतिरत्र स्तुतिरुच्यते। तां श्रोतुम् अयन् गच्छन्ति, अत एवं ब्रवीमि। श्रुत्वा च स्तुतिम् अग्निसाध्ये कर्मणि तदनु ज्ञानेन मध्वा वृष्ट्युदकेन नः अस्माकम् अत्र लोके वा, वर्तमानम् इति शेषः, पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ शिशीताम् 'शो तनूकरणे' इत्यस्यैतद्रूपम्। 'शिशीते शृङ्गे' (ऋ ५, २, ७) इति यथा। तनूकरणेन चात्र सत्कारो लक्ष्यते। स्नानपानाचमनसस्यनिष्पादनादिसत्कारेण[18] सत्कुरुतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१. देवानां वि[११]　२ पुष्ण वि[१२], पूष्णा अ, पुष्या वि[१].　३ ३ नान्या ना° अ वि[१]　४ ४ वृष्टिद्वारेण प्रदानद्वारेण वि[११]; वृष्टिद्वारेण अ　५ क मूको　६ °रति मूको　७ परयामि° मूको.　८ °क वि[१] अ[१],　९ न्ति वि[१] अ[१]　१० °यन्ति वि[१] अ[१]　११. पर्वे वि[१] अ[१]　१२. गन° वि[१] अ[१].　१३. °सि वि[१] अ[१]　१४. प्रज्वल वि[११].　१५ स्तोम मूको.　१६. स्तुतिरि° मूको　१७ १७. अहरित्य अ वि[११]　१८ °मनस्यनिष्पा मूको

वेङ्कट० [1]अर्चामि† वाम्[1]। स्तौमि युवयो वृद्ध्यर्थम्[2] कर्म। हे घृतप्रस्नाविण्यौ[3] द्यावापृथिव्यौ[4] शृणुतम्[5] सरोधयिन्यौ[6] प्रजाता मदीय स्तोत्रम्। अहस्सु येषु[7] युवयो स्तोतार असुनीतिम्[8] गच्छन्ति म्रियन्ते, तेषु [9]इदानीं† मधुना अस्मान् द्यावापृथिव्यौ संस्कुरुताम्‡ इति साहचर्याद् अनयो स्तुति[9] ॥ ४ ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदुस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।
मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ५ ॥

किम् । स्वित् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतम् । चकृम । कः । वि । वेद ।
मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् । अपि । वाजः । अस्ति ॥

उद्गीथ० किम् स्वित् स्विच्छब्दो वितर्कार्थे । किं वा न अस्माक स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च राजा सर्वस्य स्वामी दीप्तो वाऽग्नि जगृहे परिगृह्णीयात्, परिचरणवैगुण्यात् । कत् किं वा अस्य सम्बन्धि कर्म परिचरणाख्यम् अति चकृम 'अति सु इत्यभिपूजितार्थे' (या १,३)। अभिपूजितम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [10]किम् स्वित् अस्माकम्† राजा गृह्णाति । किं वा वयम् अस्य प्रीणन कर्म नाऽनुतिष्ठामः नित्य नैमित्तिक वा । क एतत्‡ वेत्ति, न¶ कश्चिच्छक्तोऽस्य विशमात ज्ञातुम्§ । अस्माकम् मित्र हि अग्निर्विद्यते देवाना वा । अस्मदीया[10] स्तुतिश्च देवान् अभिगच्छतु[11] । अस्माकम् अस्ति अपि च हविश्च[12] । को व्रतविलोपप्रसङ्ग[13] इति ॥ ५ ॥

[14]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकादशो वर्ग[14] ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

दुःऽमन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सऽलक्ष्मा । यत् । विषुऽरूपा । भवाति ।
यमस्य । यः । मनवते । सुऽमन्तु । अग्ने । तम् । ऋष्व । पाहि । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दुर्वचनम् अस्मिन् कर्मणि[15] कृत अमृतस्य यमस्य नामधेय भवति, [16]यत् अस्मै[16] सलक्ष्मा विषुरूपा

1-1 नास्ति वि[1] † वच्चामि वि[2] अ[1] २ °द्ध्य वि[1], वृद्ध अ[1] ३ °प्रस्नाविण्यो वि[3], घृतप्रस्नाविण्यो अ[1]. ४ नास्ति वि[1,2] ५ शृणु वि[2] अ; शृणुता वि[1]. ६ सरोध° वि[2] अ[1]; रोधयिन्यौ वि[1] ७ °युविद्येषु अ[1] ८ असुनीतिम् वि[1] मधुनीतिम् अ[1], असुनीति वि[2] ९ स्वहस्सु वि[2]; श्याच्नि वि[2] अ[1] † दानीं वि ‡ भगुन्नपु वि[1]. १० १० नास्ति वि[1] अ[1] † °कम् यर वि[1] ‡ एत् वि[1] ¶ त वि[1] § प वि[1] ११ °च्छन्त मूको १२ हविश्च वि[1] अ[1] °श्च तत्र वि[1]. १३ घृत विलोप° वि[1] विद्य विलोप° अ; शाल्मान° वि[1]. १४ १४ नास्ति मूको १५ नास्ति वि[1] अ[1]. १६ १६ तदस्य वि[2] अ[1]

'स्वसा भार्या'[1] भवेत्[2] । तत्तु न तथा इति यमस्य राज्ञः 'यः स्तौति'[3] सुवचनं नाम, अग्ने! तम् दर्शनीय! रक्ष अप्रमाद्यन् ॥ ६ ॥

यस्मिन् देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदने धारयन्ते ।
सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्य१क्तून् परि द्योतनिं चरतो अजस्रा ॥ ७ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सदने । धारयन्ते ।
सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्तून् । परि । द्योतनिम् । चरतः । अजस्रा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'यस्मिन् अग्नौ सति'[4] देवाः यज्ञे मादयन्ति[5], 'यस्मिंश्च सति'[6] भूत्वा[7] मनुष्याः कर्मफलम् उपभुञ्जानाः[8] विवस्वतः 'सदने वर्तन्ते'[9] यथासुखम्, येन चाग्निना सूर्ये अहरादयम् ज्योतिः अदधुः, चन्द्रमसि च[10] रात्रीः[11], तौ चन्द्रसूर्यौ तम् द्योतनिम्[12] द्योतमानम् अग्निं माध्यमिकम् परि चरतः सन्ततगमनौ[13] ॥ ७ ॥

यस्मिन् देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये३ न वयमस्य विद्म ।
मित्रो नो अत्रादितिरनागान्त्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । सम्ऽचरन्ति । अपीच्ये । न । वयम् । अस्य । विद्म ।
मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् देवाः स्तोतव्ये वरणे संचरन्ति[14], तम् अन्तर्हिते स्थाने स्थितम् अग्ने![15] न वयम् जानीमः । तस्मिन् स्थाने स्थिताय तस्मै वरुणाय[16] मित्रादयः[17] अस्मान् अपापान् ब्रुवन्तु ॥ ८ ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् ।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवित्नुम् ।
आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । माकिः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥

१-१. साहाय्यया वि[2]; सहाया अ[1]. २. अभवेद् वि[1]. ३-३. यास्तुति. वि[2] अ[1]. ४-४. यसिश्चनौ वि[2] अ[1]. ५. प्रमा° वि[1]. ६-६. °स्वास° वि[2] अ[1]. ७. भूत्वा वि[2] अ[1]. ८. °पभुञ्ज° वि[1]. ९. सनेदने वर्तं वि[2] अ[1]. १०. प वि[2] अ[1]. ११. रात्रम् वि[2]; °त्रं अ[1]; °त्रिः वि[1]. १२. योतम् वि[2] अ[1]; नास्ति वि[1]. १३. सनत° वि[1]. १४. °रन्ती मूको. १५. अन्ने वि[1] अ[1]. १६. वरुणा वि[1] अ[1]. १७. दयः वि[2] अ[1].

वेङ्कट० नवममन्त्र पूर्वसूक्ते (१०,११,९) व्याख्यात ॥ ९ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वादशो वर्ग[1] ॥

[१३]

[1]आङ्गिर्हविर्धान , विवस्वानादित्यो वा ऋषि । हविर्धाने देवता । त्रिष्टुप् छन्द , पञ्चमी जगती[1] ।

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः ।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युज । वाम् । ब्रह्म । पूर्व्यम् । नम ऽभि । वि । श्लोक । एतु । पथ्याऽइव । सूरे ।
शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्रा । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थु ॥ १ ॥

वेङ्कट० विवस्वानादित्य[2] । हविर्धानदेवतम् । युवयो वहनार्थम् प्रत्नम् ब्रह्म[3] युनज्मि नमस्कारै । ब्रह्मणा वा । "एते देवा[4] युञ्जते यद्धविर्धाने" इत्युक्तम् । युवयो शब्द वि एतु निर्गच्छतु सत्कुरो[5] यथा, प्राज्ञस्य निर्गच्छति वाग् अपि वा यथा[6] । युद्ध सरतो वीरस्य मार्गेण यथा शब्द उत्तिष्ठति, तथा उत्तिष्ठतु । त शब्दम् शृण्वन्तु सर्वे पुत्रा प्रजापते:, आ तिष्ठन्ति ये दिव्यानि[7] स्थानानि ॥ १ ॥

यमे इव यतमाने यदैतं प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तः ।
आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषा । देवऽयन्त । आ । सीदतम् । स्वम् । ऊँ इति । लोकम् । विदाने इति । स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतम् । इन्दवे । न ॥

उद्गीथ० यमे[8] इव सुसदृशो यतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि[9] यत्न कृतवती परस्परेण सङ्गच्छमाने वा यत् यदा ऐतम् गतवती स्थो युवा हविर्धानस्थान प्रति, तदा वाम् युवाम् हविर्धानशकटे द्वे अपि प्र भरन् प्रभृतव तो[10], हविर्धान प्रति आहृतवन्त इत्यर्थ, मनुष्या ऋत्विजश्च यजमाना देवयन्त देवान् यष्टुमिच्छन्त सन्त । एतद् ज्ञात्वा आ सीदतम् निषीदत स्वस्वस्थाने तिष्ठतमित्यर्थ । उ-कार पदपूरण । स्वम् आत्मीयम् लोकम् स्थान हविर्धान-गृहाख्यम् विदाने असाधारणत्वेन जानती आसाद्य च स्वासस्थे सुस्थाने स्वासते भवतम् इन्दवे न अस्माकमिन्द्रार्थाय ॥ २ ॥

१-१ नास्ति मूको. २-२ °त्य वि[1] अ[1]; °स्वादित्य वि[1]. ३ नास्ति वि[1] अ[1]. ४-४ एत देव वि[1] अ[1]. ५ मतुरो मूको. ६ नास्ति वि[1]. ७ दे° वि[1] अ[1]. ८ नास्ति मूको. ९. गमन एवधारणादिस्वाधिकारकम न मूको १०. प्रभवन्तो मूको.

वेङ्कट० यमे[1] इव अपत्ये समानवशे[2] ध्यायमाणे यत् युवां गच्छथः, तेन प्र भरन्ति[3] वाम् मनुष्या देवकामाः। आ निषीदतम् स्वम् एव स्थानं जानतौ। शोभनाऽऽसने च भवतम् सोमाय अस्माकम्। 'यमे इव हेते यतमाने प्रथाहुरिति' (ऐब्रा १,२९) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

पञ्च॑ प॒दानि॑ रु॒पो अन्व॑रोहं॒ चतु॑ष्पदी॒मन्वे॑मि व्र॒तेन॑ ।
अ॒क्षरे॑ण॒ प्रति॑ मिम ए॒तामृ॒तस्य॒ नाभा॒वधि॒ सं पु॑नामि ॥ ३ ॥

पञ्च॑ । प॒दानि॑ । रु॒पः । अनु॑ । अ॒रो॒ह॒म् । चतुः॑ऽपदीम् । अनु॑ । ए॒मि॒ । व्र॒तेन॑ ।
अ॒क्षरे॑ण । प्रति॑ । मि॒मे॒ । ए॒ताम् । ऋ॒तस्य॑ । नाभौ॑ । अधि॑ । सम् । पु॒ना॒मि॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पञ्च पञ्चसङ्ख्याकानि पदानि पदितृणि स्थितिहेतुत्वेन देवान् प्रति गन्तॄणि। कानि[4]। हवींषि धानासोमपशुपुरोडाशाज्याख्यानि[5]। रुपः यष्टॄणां स्वर्गमारोपयितुर्यज्ञस्याङ्गत्वेन सम्बन्धीनि अनु अरोहम् युवयोः स्वासनभवनानन्तरम्[6] आरोहामि, सवनकरणेन करोमीत्यर्थः। चतुष्पदीम् इति छन्दसामुपलक्षणम्। चतुर्भिः पादैर्युक्तानि त्रिष्टुबादिच्छन्दांसि चेत्यर्थः। अनु एमि अनुगच्छामि व्रतेन प्रयोगकर्मणा, यथाकालं प्रयुनज्मीत्यर्थः। अक्षरेण च प्रणवाख्येन प्रति मिमे प्रतिगरक्रिया[7] निमिमे[8] निर्वर्तयामि एताम्[9] प्रत्युपस्थिताम्। किञ्च ऋतस्य नाभौ अधि सम् पुनामि अधिशब्दश्रुतिसामर्थ्याद् नाभाविति षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा। ऋतस्य यज्ञस्य प्रधानाङ्गत्वेन हेतुना नाभिभूतायाः वेद्याः अधि उपरि सम्पुनामि संशोधयामि। दशापवित्रेण सोमञ्च संस्करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'द्यावापृथिवी वै देवानाम् हविर्धाने भवतः' (तु. ऐ १,२९)। तत्रेयं पृथिव्याः स्तुतिर्वेदिभूतायाः[10]। पञ्च पदानि रोपयित्र्याः[11] पृथिव्याः[12] प्रवर्तमानाभ्याः हविर्धानाभ्याम् महस् अनु रोहामि। तानि च[13] पञ्च पदानि 'माऽसि सुब्रह्मण्ये।[14] तस्यास्ते पृथिवी पादः' (तैब्रा ३,७,७,१२-१३) इति वेदिविमाने दर्शितानि इति[15]। चतुष्पदीम् भूमिम् अनु गच्छामि व्रतेन अक्षरेण वेदे[16] परिच्छिन्दन्ति[17]। पुनः सत्यस्य यज्ञस्य नहने यज्ञं शोधयामि मन्त्रेण विमानसाधनेनेति[18] ॥ ३ ॥

दे॒वेभ्यः॒ कम॑वृणीत मृ॒त्युं प्र॒जायै॒ कम॒मृतं॒ नावृ॑णीत ।
बृह॒स्पतिं॑ य॒ज्ञम॑कृण्वत॒ ऋषिं॑ प्रि॒यां य॒मस्त॒न्वं१॒॑ प्रारि॑रेचीत् ॥ ४ ॥

दे॒वेभ्यः॑ । कम् । अ॒वृ॒णी॒त॒ । मृ॒त्युम् । प्र॒ऽजायै॑ । कम् । अ॒मृत॑म् । न । अ॒वृ॒णी॒त॒ ।
बृह॒स्पति॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒कृ॒ण्व॒त॒ । ऋषि॑म् । प्रि॒याम् । य॒मः । त॒न्व॑म् । प्र । अ॒रि॒रे॒ची॒त् ॥ ४ ॥

---

१ य इमे वि[1] २ समान वशे वि[2]. ३ हर° वि[2] अ[1] ४ के मूको ५. °पुरोळाशाख्यानि मूको ६ स्वासनाभ° अ वि[2] ७ °क्रिया वि[2][1]. ८. निमिमे मूको ९ एतां अ वि[1][2]. १०. °तिभूतया वि[1] अ[1], °भूताया वि[2]. ११. °त्र्य वि[2] अ[1] १२. °व्यां वि[2] अ[1] १३ नास्ति वि[1] अ[1]. १४ °ण्यै मूको. १५ दिति वि[2] अ[1], दिमि वि[1] १६ नास्ति वि[2] अ[1], वेदे वि[1]. १७ °च्छन्द वि[1] अ[1], °च्छिनत्ति वि[1]. १८. °ति अभिप्राय अ[1].

उद्गीथ० किञ्च देवेभ्य देवानाम् कम् स्वपुत्रम् मृत्युम् मारयितारं विनाशकम् अवृणीत वृणीते प्रार्थयते प्रयुङ्क्ते यमः। हविर्धारणक्रियायां[1] प्रवृत्तायां सत्यां देवानां स्थितेरवश्यं-भावित्वान्न कञ्चिदपि स्वपुत्रं देवानां विनाशकं निरूपयति यम इत्यर्थः। प्रजायै प्रजायाश्च मनुष्यादिकाया देवव्यतिरिक्ताया कम् वा अमृतम् स्वपुत्रम् अमृतम् अमारकम् अविनाशकम् न अवृणीत न वृणीते न प्रार्थयते, पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण सर्वस्य स्थितेरवश्यं-भावित्वात्। [2]किं च बृहस्पतिम् ऋषिम् ऋषिसदृशं[2] सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। यज्ञम् अकृण्वत कुर्वन्ति ऋत्विग्यजमानाः। किञ्च प्रियाम् तन्वम् इष्टम् शरीरम् यम प्र अरिरेचीत् अनेकार्थत्वाद् धातूनां रिचिरत्र परिहारार्थे द्रष्टव्यः। प्ररेचयति परिहरति, कर्मवैगुण्यजनित-दोषाभावाद् अस्माकञ्जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवेभ्य॰ निवारितवान्[3] मृत्युम्। [4]मर्त्याश्च अमयान् अकरोत्[4]। बृहस्पतिम् च यष्टव्यम् अकरोत् ऋषिम्[5]। प्रियाम् च तन्वम्[6] पृथिवीम् यम[7] प्र अरिरेचीत्[8] अकरोद्[9] विस्तीर्णाम्। कर्मौ[10] पूर्णौ ॥ ४ ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नृतम्।
उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुष्यतः ॥ ५ ॥

सप्त। क्षरन्ति। शिशवे। मरुत्वते। पित्रे। पुत्रासः। अपि। अवीवतन्। ऋतम्।
उभे इति। इत्। अस्य। उभयस्य। राजतः। उभे इति। यतेते इति। उभयस्य। पुष्यतः ॥५॥

उद्गीथ० सप्त छन्दांसि क्षरन्ति, स्तुतिमिति शेषः, शिशवे शिशो शासनीयस्य सोमस्य हविर्धानशकटयो[11] सुखासनीभूतस्य मरुत्वते मरुत्वत मरुद्भि ऋत्विग्भिः सप्तभि स्तोतृभिश्च युक्तस्येत्यर्थः। पित्रे पितुः ऋत्विजां सर्वस्य वा जनकत्वात् पितृभूतस्येत्यर्थः। पुत्रास अपि सोमस्य पुत्रा[12] अपि सोमस्य पुत्रभूता[13] ऋत्विजोऽपि अवीवतन् गमयन्ति ऋतम् सत्यं स्तुतिरूपम्, सद्गुणग्राहिणीं स्तुतिं[14] कुर्वन्तीत्यर्थः। उत्तरोऽर्धर्चः परोक्षत्वाद् भिन्नं वाक्यम्। किं बहुनोक्तेन। उभे इत् इच्छब्द एवार्थे। उभे एव हविर्धाने नान्यत् अस्य उभयस्य देवजातस्य मर्त्यजातस्य राजत ईशाते। तदधीनत्वाद्धविर्धारणस्य हविरधीनत्वाच्चोभयस्य स्थितेः उभे एव हविर्धाने यतते कर्मानुष्ठानं प्रयत्नञ्च कुरुत। तदधीनत्वाद्धविर्धारणस्य हविःप्रधानत्वाच्च कर्मानुष्ठानस्य उभयस्य देवजातस्य मर्त्यजातस्य च पुष्यत हविर्धारणद्वारा पुष्टिं च कुरुत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

1 हविर्धादेवव्यतिरिक्ताया हवि॰ मूको. 2-2 कं वा स्वबृहस्पतिमृषिसदृशं अ वि[1], कं वा स्वबृहस्पतिं (॰स्प[ति] वि[1]) ऋषिसदृशं वि[11]. 3. ॰रित द्वा वि[1], ॰रित द्वा अ[1], ॰रितवा वि[1]. 4-4. मर्त्यांश्चोमया॰ वि[1] अ[1], प्रजायैमनुष्येभ्यो मरणं निवारितवानकरोद् वि[1]. 5 नास्ति वि[1] अ[1]. 6 त्वम् वि[1] अ[1], तन्वम् वि[1]. 7 ॰म वि[1] अ[1]. 8 अरिरेचित् वि[1] अ[1]. 9 अकरो वि[1] अ[1]. 10. कामौ वि[1] अ[1], कर्मौ वि[1]. 11. ॰र्धानस्य शक॰ मूको. 12. पुत्रास मूको. 13 ॰भूत वा वि[1], ॰भूता वा वि[1], ॰भूत अ वि[1]. 14. नास्ति अ वि[1]

वेङ्कट० सप्त क्षरन्ति नद्यः शिशवे ते[1] चरणाय 'मरुद्भिर्युक्ताय 'यस्य ते[2] सप्तसिन्धवः' (ऋ ८, ६९,१२) इत्युक्तम् । 'अपां शिशुर्मातृतमास्वन्तः' (ऋ १०, ७) इति मन्त्रः । पित्रे दिवे पुत्रास मनुष्याः ऋतम्[3] अपि गमयन्ति । 'अवतिर्गतिकर्मा[4]' इति यास्कः (१०,२०) । उभे[5] द्यावापृथिव्यौ अस्य उभयस्य देवमनुष्यात्मकस्य राजतः । उभे[6] च प्रयसः कुरुतः देवमनुष्यार्थम्[7] । उभये[8] चाप्योदकैः[9] पुष्यतः इति । 'धृदयाति यशम् अकृण्वत' (ऋ १०, १३, ४) इत्यादि मासत्रिकम्[10] इति ॥ ५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[11] ॥

[१४]

[11]वैवस्वतो यम ऋषिः । यमो देवता, ६ अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुसोमाः, ७-९ लिङ्गोक्तदेवताः पितरो वा, १०-१२ श्वानौ । त्रिष्टुप् छन्दः, १३, १४, १६ अनुष्टुभः, १५ बृहती[11] ।

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिवाऽसम् । प्रऽवतः । महीः । अनु । बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुऽपस्पशानम् ।
वैवस्वतम् । सम्ऽगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । दुवस्य ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् आरभ्यते[12] । परेयिवांसमिति षोडशर्चं यमदेवतं यमो वैवस्वतो ददर्श ।

परेयिवांसम् उपसर्गान्वययोरत्र सामर्थ्यात् कार्यं । लिट् चात्र वर्तमाने । पर्यागच्छन्तम् लोकपालत्वात् [13]कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम् । प्रवतः इत्यन्तर्मन्त्रपदं[13] द्वितीयाबहुवचनान्तम् । यास्कमहर्षिणा (१०,२०) अत्र [14]वाक्यार्थसामान्याद् ऊर्ध्वतिर्यग्जातिविशेषाधमम्[14] उद्वतो निवत इत्यप्याह म्[15] । प्रवतः प्रगताः धर्मादिसर्वपुरुषार्थसम्बन्धात् प्रकृष्टगा मनुष्यजातीरित्यर्थः[16] । उद्वतः उद्गताश्च देवजातीः सर्वतो [17]गतवांश्च निवतः तिर्यग्जातीः महीः अनु प्रति[17] इत्यर्थः । बहुभ्यः पञ्चम्यर्थे चतुर्थ्येषा । बहूनामपरिमितानामतेषामेव प्राणिनाम् पन्थाम् पन्थानं मार्गं शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिलक्षणं वा [18]अनुपस्पशानम् अनुर्निःशब्दस्य स्थाने[18] । स्पशिर्बन्धनार्थे । निबध्नन्तम्[19], शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिलक्षणमार्गं निरूपयन्तमित्यर्थः, जीवितलक्षणमार्गं[20] निरुन्धन्तमित्यर्थः[21] । वैवस्वतम् विवस्वतः पुत्रम् सङ्गमनम् स्वर्गं प्रति सम्यग्गमयितारम् जनानाम् यमम् राजानम् सर्वस्येश्वरम् हविषा दुवस्य[22] परिचर हे मदीयान्तरात्मन्[1] यजमान[1] वा ॥ १ ॥

---

१ वाम् मूको २ २ °क्षोयसस्य वि[1] अ[1] °यजस्य वि[1]. ३ नास्ति मूको ४. पति मूको ५ नास्ति वि[1] अ[1] ६ उभयम् मूको. ७. द्याम राजत वि[1], द्याम राजान अ[1] ८ ये च प्रयस कुरुतो देवमनुष्यार्थम् उभयम् वि[1] अ[1] ९ चानोदकै वि[1] अ[1]. १० °क मूको ११-११ नास्ति मूको १२ नास्ति वि[1,2] १३ १३ °ह्वयाथ मेत्र मन्त्र° मूको १४ १४ °वसामन्दे व मूका १५ °थ मध्याहृत्म मूको १६. °जातिरित्य° अ वि[1,2], °जातिनित्य° वि[1]. १७,१७ °गत्वा च बहुभ्योमिता अनुप्रतिति मूको. १८ १८ °स्पशान ससाने वि[1,2], °शशानस्य अ वि[1] १९ विबध्नन्तम् अ वि[1,2], विबध्नन्तम् वि[1] २०. जीवित° मूको २१ निरुध्यन्त° मूको २२. दुवस्व वि[1,2].

वेङ्कट० यमो वैवस्वतः । परागतं दूरगताः पृथिवीः[1] अनु दूरे स्थितम् । यास्कः (१०,२०) तु आह— 'पर्यागतवन्तम्' इति । बहुभ्यः मृतेभ्यः पन्थानं गमनमार्गम् अवगच्छन्तम्[2] । स्पृशतिर्दर्शनकर्मा । वैवस्वतम् सङ्गमनम् जनानाम् यस्मिन् मृताः[3] सङ्गच्छन्ते तम् यमम् राजानम्[4] हविषा परिचर । 'दुवस्यतिराप्नोतिकर्मा' इति यास्कः (१०,२०) ॥ १ ॥

यमो नो॑ गा॒तुं प्र॑थ॒मो वि॑वेद॒ नैषा गव्यू॑ति॒रप॑भर्त॒वा उ॑ ।
यत्रा॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ परे॒युरे॒ना ज॑ज्ञा॒नाः प॒थ्या॒३॒॑ अनु॒ स्वाः ॥ २ ॥

य॒मः । नः॒ । गा॒तुम् । प्र॒थ॒मः । वि॒वे॒द॒ । न । ए॒षा । गव्यू॑तिः । अप॑ऽभ॒र्त॒वै । ऊँ इति॑ ।
यत्र॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । प॒रा॒ऽई॒युः । ए॒ना । ज॒ज्ञा॒नाः । प॒थ्याः॑ । अनु॑ । स्वाः ॥ २ ॥

उद्गीथ० नः अस्माकं प्रजानाम् गातुम् शुभाशुभकर्मनिमित्तां सुगतिं दुर्गतिं च प्रथमः अन्यस्मात् सर्वस्मात् गातुः[5] पूर्वम् विवेद जानाति । एषा गव्यूतिः 'एषा या'[6] शुभाशुभकर्मजनितसुगति-दुर्गतिश्च न अपभर्तवै अतिशयज्ञानयोगाद् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं स्वविज्ञानेनाभिभवितुं शक्यत इत्यर्थः । किञ्च यत्र यस्मिन् स्वर्गे नः अस्माकम् पूर्वे पितरः पितामहादयः परेयुः आप्तकामत्वात् स्वपुत्रदाराननवेक्षमाणाः पराङ्मुखाः गताः एना अनेन यज्ञेन हेतुना जज्ञानाः संस्कारद्वारेण [7]पुनर्जायमानाः पथ्याः संकीर्णमुखा[7] आहुतीः स्तुतीश्च स्वाः स्वभूताः अनु आहुतिसंस्कारानन्तरं संस्कृताः सन्त इत्यर्थः । तदप्यस्मत्पितृगतिस्थानं यम एव तत्त्वतो जानाति नान्य इति पूर्वोक्तं सर्वम्[8] ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमः अस्माकं मृतानाम् अग्रे स्थितो मार्गम् जानातु । न एष मार्गः परिहर्तुं शक्यः. अवश्यं मृतेन गन्तव्य, यत्र अस्माकम् पूर्वे पितरः परेताः अनेन मार्गेण गच्छन्तो जाताः[10] । सर्वे[9] स्वाः[11] पथ्याः [12]भूमीः अनु गच्छन्ति[12], प्रातिस्विकैः कर्मफलैः यासु निवसन्ति ॥ २ ॥

मात॑ली क॒व्यैर्य॒मो अङ्गि॑रोभि॒र्बृह॒स्पति॒र्ऋक्व॑भिर्वावृधा॒नः ।
याँश्च॑ दे॒वा वा॑वृ॒धुर्ये च॑ दे॒वान्त्स्वाहा॒न्ये स्व॒धया॒न्ये म॑दन्ति ॥ ३ ॥

मात॑ली । क॒व्यैः । य॒मः । अङ्गि॑रःऽभिः । बृह॒स्पतिः॑ । ऋक्व॑ऽभिः । वा॒वृ॒धा॒नः ।
यान् । च॒ । दे॒वाः । वा॒वृ॒धुः । ये । च॒ । दे॒वान् । स्वाहा॑ । अ॒न्ये । स्व॒धया॑ । अ॒न्ये । म॒द॒न्ति॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० मातली सारथिरिन्द्रस्य कव्यैः कव्यनामभिः पितृभिः सह वावृधानः सर्वप्रधानया बुद्ध्या वर्धमानः आस्ते, यमप्रसादादिति वाक्यशेषः । यमः च अङ्गिरोभिः सह सदा वर्धमान आस्ते । बृहस्पतिः ऋक्वभिः ऋक्वानो देवविशेषाः । ऋक्वभिर्मध्यमस्थानैर्देवगणैः सह सदा वावृधानो

1 °वीम् वि[1] अ[1]. 2. मनुग[2] वि[3] अ[1]. 3 दृताः वि[1], दृता वि[3] अ[1]. 4 गजानरम् वि[1] अ[1].
5. गातुः अ वि[1]. 6 6. एष य, अ वि[1]. 7-7. °मानाः रसंश्किरिमहुखा मूको. 8 पूर्वोक्तं? वि[1].
9. सर्वे अ. 10. नास्ति वि[1]. 11. स्वा मूको. 12-12. भूमी तुगच्छति वि[3] अ[1].

वर्धमान आस्ते यमप्रसादात्। किञ्च यान् च पितॄन् देवाः ववृधुः वर्धयन्ति स्वेनोपकारेण, ये च पितरः देवान् स्वेनोपकारेण वर्धयन्ति। यच्छब्दसंबन्धात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तेषां पितॄणां मध्ये एके पितरः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारप्रदानेन हविषा तृप्यन्ति यमेन सह। स्वधया अन्ये मदन्ति स्वधाकारप्रदानेन हविषैके तृप्यन्ति यमेन सह ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मातलीप्रभृतयः पितॄणां नेतारः कव्यप्रभृतिः[1] सह वर्धन्ते गणशः। तत्र याम् इमान् देवाः [2]पितृयज्ञेन अवर्धयन्[2], ये [3]च अमी[3] यज्ञेन देवान्, तेषु देवाः[4] स्वाहाकारेण माद्यन्ति, स्वधाकारेण पितरः ॥ ३ ॥

इ॒मं य॑म प्रस्त॒रमा हि सीदाङ्गि॑रोभिः पि॒तृभि॑ः संवि॒दा॒नः।
आ त्वा॒ मन्त्राः॑ कविश॒स्ता व॑हन्त्वे॒ना रा॑जन् ह॒विषा॑ मादयस्व ॥ ४ ॥

इ॒मम्। य॒म॒। प्र॒ऽस्त॒रम्। आ। हि। सीद॑। अङ्गि॑रःऽभिः। पि॒तृऽभि॑ः। स॒म्ऽवि॒दा॒नः।
आ। त्वा॒। मन्त्राः॑। क॒वि॒ऽश॒स्ताः। व॒ह॒न्तु॒। ए॒ना। रा॒ज॒न्। ह॒विषा॑। मा॒द॒य॒स्व॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इमम् हे यम! प्रस्तरम् अस्मदीयवेदिस्तरणदर्भासनं[5] प्रति आ हि सीद हीति पदपूरणः। उपवेष्टुमागच्छ। किं कुर्वन्। उच्यते—अङ्गिरोभिः अङ्गिरोनामभिः पितृभिः [6]सह संविदान[6] पथि विनोदनार्थं विचित्राः कथाः कुर्वन्नित्यर्थः। आगच्छन्तं च सन्तं त्वां स्तुतिमन्त्राः कविशस्ताः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः[7] आ वहन्तु श्रोतव्यत्वेन निमित्तभूताः प्रापयन्तु। आगत्य च अस्मद्यज्ञे [8]एना एतेन हविषा राजन्! मादयस्व[8] तर्पयाऽऽत्मानं तृप्य वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् हे यम! प्रस्तरम् आ हि[9] सीद अङ्गिरोभिः पितृभिः सङ्गतः[10] तस्मिन् त्वाम् [11]आ वहन्तु[11] मन्त्राः[12] कविभिः शस्ताः। अनेन राजन्! हविषा माद्य[13] ॥ ४ ॥

अङ्गि॑रोभि॒रा ग॑हि य॒ज्ञिये॑भि॒र्यम॑ वैरू॒पैरि॒ह मा॑दयस्व।
विव॑स्वन्तं हुवे॒ यः पि॒ता ते॒ऽस्मिन् य॒ज्ञे ब॒र्हिष्या नि॒षद्य॑ ॥ ५ ॥

अङ्गि॑रःऽभिः। आ। ग॒हि॒। य॒ज्ञिये॑भिः। यम॑। वै॒रू॒पैः। इ॒ह। मा॒द॒य॒स्व॒।
विव॑स्वन्तम्। हु॒वे॒। यः। पि॒ता। ते॒। अ॒स्मिन्। य॒ज्ञे। ब॒र्हिषि॑। आ। नि॒ऽसद्य॑ ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अङ्गिरोभिः सह आ गच्छ यज्ञियेभिः यज्ञार्हैः यज्ञसम्पादिभिर्वा यम! वैरूपैः विरूपा एव वैरूपाः। बहुरूपैरित्यर्थः। आगत्य च इह अस्मद्यज्ञे मादयस्व तर्पयाऽऽत्मानं तृप्य वा। ते तव

1. माक° वि[1] अ[1]. 2-2. °ज्ञेदोवयन् वि[1], °ज्ञे भववद अ[1]. 3-3. चामि वि[2]; चामी अ[1]. 4. °व वि[1] अ[1]. 5. °नगर्भासन मूको. 6-6. सदद्स वि[1], सह [स]न् वि[2]. 7. नास्ति मूको. 8-8 नास्ति मूको. 9. नास्ति वि[1]. 10. संहत वि[1] अ[1]. 11-11. आयन्तु वि[1] अ[1]. 12. °न्त्र वि[1] अ[1]. 13. मादि वि[1] अ[1].

'यः पिता'। तमित्यध्याहार्यं यदिति सामर्थ्यात्। 'तम् विवस्वन्तम् हुवे आह्वयामि'। तेन चाऽऽहूतेन सह अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि वेदिस्तरणे आ निषद्य मर्यादयोपविश्य हविषा मादयस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरोभिः आ गच्छ यज्ञार्हैः[2] विरूपकुलजातैः। अस्मिन्[3] यज्ञे[4] मादयस्व[5]। विवस्वन्तम्[6] च हुवे। यः पिता ते अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि निषद्य मादयति इति[1] ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्दशो वर्गः' ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अङ्गिरसः ये च पितरः नः अस्माकम्। पितरः कीदृशाः। नवग्वाः मासे पितृपर्वे पतिते नवा गतिः, नवा मनसो गतिरभिलाषः येषाम्। भृगवः च सोम्यासः सोमसम्पादिनः[7]। तेषाम् सर्वेषामेव वयम् सुमतौ शोभनायाम् अनुग्राहबुद्धौ यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां यज्ञसम्पादिनां वा अपि भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा सौमनसे सौमनस्ये प्रीतावित्यर्थः, स्याम भवेमेत्याशास्महे यमप्रसादादिति योज्यम्, तद्देवतत्वाऽविघाताय मन्त्रस्य[8] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरसः अस्माकम् पितरः नवग्वाः। ये नवसु[9] मासु सत्रादुदतिष्ठन्[10] ते नवग्वाः[11]। यास्कः (११,१९) तु आह—'नवगतयो[12] नवनीतगतयो[13] वा[14]' इति। अथर्वाणः भृगवः च सोमसम्पादिनः[15], तेषाम् वयम् कल्याण्याम्[16] मतौ यज्ञियानाम् अपि चैषाम् भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये भजनीये च कल्याणे मनसि स्याम[17] ॥ ६ ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °र्हैः हे वि³ अ¹; ज्ञातैः वि¹. ३. निन् वि³; निन् अ¹. ४. °ज्ञे या अ¹. ५. °स्व न वि³ अ¹; °स्व त वि¹ ६. नास्ति वि¹³. ७. °म्पादिन वि³ अ¹. ८. इतः परं ग्रन्थपातः 'प्रेहि प्रेहि' इति सप्तममन्त्रस्य प्रतीकमपहाय। ९. न्सु वि³ अ¹. १० दत्ता दुरिष्णु (ष्ट अ¹) वि³ अ¹. ११ नवश वि³ अ¹, नवग्व वि¹. १२ नवग° वि³ अ¹. १३. नवनिग° वि³ अ¹. १४ इच वि³ अ¹ १५. °नः च वि³ अ¹. १६. °ण्या वि³ अ¹. १७ नास्ति वि³ अ¹, °स्य मः वि¹.

वेङ्कट० प्र गच्छ प्र गच्छ मार्गैः प्रत्नैः यत्र[1] अस्माकम् पूर्वे पितरः परेताः । उभौ राजानौ स्वधया[2] माद्यन्तौ यमम् पश्य वरुणम् च तत्र देवम् ॥ ७ ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृऽभिः । सम् । यमेन । इष्टाऽपूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वाय । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम् गच्छस्व पितृभिः मृतैः, सम् च यमेन, तथा अर्जितेन[3] इष्टापूर्तेन च, परमे स्थाने । त्यक्त्वा पापम् पुनः [4]च अस्तम्[4] शरीरम् आ गच्छ । सम् गच्छस्व अङ्गैः सुदीप्तैः ॥ ८ ॥

अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतम् । पितरः । लोकम् । अक्रन् ।
अहःऽभिः । अत्ऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्तम् । यमः । ददाति । अवऽसानम् । अस्मै ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अप गच्छत वि गच्छत वि च सर्पत[5] अस्माद्देशात् । रक्षांसि [6]पिशाचाश्च अस्मै[6] एतत् पितरः स्थानम्[7] अकुर्वन् अहोरात्रैः उदकैश्च विशेषेणाऽक्तं विभक्ताऽहोरात्रम् उदकवत् । प्रयच्छति[8] अवसानम् अस्मै यमः, न [9]एनम् अनुदके[9] अन्धकारे प्रक्षिपतु ॥ ९ ॥

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥

अति । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुःऽअक्षौ । शबलौ । साधुना । पथा ।
अथ । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । उप । इहि । यमेन । ये । सधऽमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥

वेङ्कट० [10]अति गच्छ[10] सरमायाः[11] पुत्रौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलवर्णौ साधुना मार्गेण । अथ पितॄन् सुधनान् उप गच्छ, यमेन ये[12] पितरः सहमादम् मदन्ति[13] ॥ १० ॥

[14]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चदशो वर्गः[14] ॥

---

१. इति वि[2] अ[1]. २. सुधया वि[1] अ[1]. ३. मितेन मूको. ४. चास्तेश° मूको. ५. सर्पत° अ[1]. ६-६. °शाचास्से वि[2] अ[1]. ७. स्थानम् वि[1] अ[1]. ८. °च्छ वि[2] अ[1], °च्छत वि[1]. ९-९. वेत…तु° वि[1] अ[1]. १०-१०. अपिग° वि[2]; अपिगच्छतु अ[1]. ११. °या वि[1] अ[1]. १२. नास्ति वि[1] अ[1]. १३. मादन्ति वि[1]. १४-१४. नास्ति मूको.

यौ ते॒ श्वानौ॑ यम रक्षि॒तारौ॑ चतु॒र॒क्षौ प॑थि॒रक्षी॑ नृ॒चक्ष॑सौ ।
ताभ्या॑मेनं॒ परि॑ देहि राजन्त्स्व॒स्ति चा॑स्मा अनमी॒वं च॑ धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते॒ । श्वानौ॑ । य॒म॒ । र॒क्षि॒तारौ॑ । च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ । प॒थि॒रक्षी॒ इति॑ प॒थि॒ऽरक्षी॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सौ ।
ताभ्या॑म् । ए॒न॒म् । परि॑ । दे॒हि॒ । रा॒ज॒न् । स्व॒स्ति । च॒ । अ॒स्मै॒ । अ॒न॒मी॒वम् । च॒ । धे॒हि॒ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यौ ते श्वानौ यम! गोपायितारौ[1] चतुरक्षौ[2] पुरस्य मार्गस्य रक्षकौ नृणां द्रष्टारौ, ताभ्याम् एनम् परि धेहि राजन्!, अविनाशम् च अस्मै कुरु, तथा अमीवारहितं स्थानम् च इति ॥ ११ ॥

उ॒रू॒ण॒साव॑सु॒तृपा॑ उदुम्ब॒लौ य॒मस्य॑ दू॒तौ च॑रतो॒ जनाँ॒ अनु॑ ।
ताव॒स्मभ्यं॑ दृ॒शये॒ सूर्या॑य॒ पुन॑र्दाता॒मसु॑म॒द्येह भ॒द्रम् ॥ १२ ॥

उ॒रु॒ऽन॒सौ । अ॒सु॒ऽतृपौ॑ । उ॒दु॒म्ब॒लौ । य॒मस्य॑ । दू॒तौ । च॒र॒तः॒ । जना॑न् । अनु॑ ।
तौ । अ॒स्मभ्य॑म् । दृ॒शये॑ । सूर्या॑य । पुनः॑ । दा॒ता॒म् । असु॑म् । अ॒द्य । इ॒ह । भ॒द्रम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विस्तीर्णनासिकौ प्राणिनाम् असुभिः तृप्तौ विस्तीर्णबलौ यमस्य दूतौ जनान् अनु चरतः । तौ अस्मभ्यम् दर्शनाय सूर्यस्य अद्य[3] शरीरम् आस्थितेभ्यः पुनः अपि असुम् दत्ताम्[4] अस्मिञ्छरीरे[5] भजनीयम् ॥ १२ ॥

य॒माय॒ सोमं॑ सुनुत य॒माय॑ जुहुता ह॒विः ।
य॒मं ह॑ य॒ज्ञो ग॑च्छत्य॒ग्निदू॑तो॒ अरं॑कृतः ॥ १३ ॥

य॒माय॑ । सोम॑म् । सु॒नु॒त॒ । य॒माय॑ । जु॒हु॒त॒ । ह॒विः ।
य॒मम् । ह॒ । य॒ज्ञः । ग॒च्छ॒ति॒ । अ॒ग्निऽदू॑तः । अर॑म्ऽकृतः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १३ ॥

य॒माय॑ घृ॒तव॑द्ध॒विर्जु॒होत॒ प्र च॑ तिष्ठत ।
स नो॑ दे॒वेष्वा य॑मद्दी॒र्घमायु॒ः प्र जी॒वसे॑ ॥ १४ ॥

य॒माय॑ । घृ॒तऽव॑त् । ह॒विः । जु॒होत॑ । प्र । च॒ । ति॒ष्ठ॒त॒ ।
सः । नः॒ । दे॒वेषु॑ । आ । य॒म॒त् । दी॒र्घम् । आयुः॑ । प्र । जी॒वसे॑ ॥ १४ ॥

---

1. गोपा...वि[1] अ[1]. 2. °क्षौ रक्षस वि[1] अ[1]. 3. अयम् वि[1] अ[1]; अन्यम् वि[1]. 4. स्तम् वि अ[1], दत्त वि[1]. 5. अस्मच्छ° वि[1] अ[1].

वेङ्कट० यमाय [1]घृतयुक्तम् हविः जुहुत[1]। प्र तिष्ठत च हविर्धानात्। सः अस्माकम् देवानां मध्ये आ यच्छति[2] दीर्घम् आयुः प्रजीवनाय ॥ १४ ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्ऽतमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।
इदम् । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यमाय राज्ञे मधुमत्तमम्[3] हव्यम् जुहुत । इदम्[4] नमः[5] ऋषिभ्यः तदनुचरेभ्यः पूर्वजेभ्यः पथिकृद्भ्यः च मृतानाम् ॥ १५ ॥

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वीरेकमिद् बृहत् ।
त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अभिप्लवष्यहं पूर्वैः [6]त्रिभिः ज्योतिर्गौरायुर्भिः त्रिकद्रुकम्। तान् त्रिकद्रुकान् उद्दिश्य[6] पतति [7]षट् उर्वीः एकम्[7] बृहत् इति यममाह। 'द्यौश्च पृथिवी [8]चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च[8]' (आश्रौ १,२,१) इति षडुर्व्यः। त्रैष्टुभादीनि छन्दांसि सर्वाणि तस्मिंस्त्रैष्टुभे यमे आहितानि। सूक्तमिदं यमेन मनुष्यार्थं दृष्टम्, यथा सूर्यया मनुष्याणां विवाहमन्त्रा दृष्टाः। आत्मदेवता तस्मिन् पक्षे, लिङ्गोक्तदेवताः परास्त्वितः, तिस्रश्च श्वभ्याम् अभ्या याज्य इति ॥ १६ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षोडशो वर्गः[9] ॥

[१५]

[10]शङ्खो यामायन ऋषिः। पितरो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, एकादशी जगती[10]।

उदीरतामवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥[10]

१-१. घृत…वि[1] अ[1]. २. गच्छति मूको. ३. °तम् वि[1] अ[1]. ४. उदम् वि[1] अ[1]. ५ नमम् वि[2] अ[1]. ६-६. पूर्वैस्त्रिभि…त्रिकद्रुका…मूको. ७-७. षण्मिन्धुर्परैकं वि[1]; षन्दुर्विः वि[1] अ[1]. ८-८. °श्च रात्रिश्चाव श्चौष° वि[1]; चाहश्चावश्चौष° वि[1] अ[1]. ९-९. नास्ति मूको. १०. पा. (११, १८) व्याख्यातचरा द्र.

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।
असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतऽज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायन[1] शङ्ख । उत् तिष्ठन्तु अवरे[2] [3]उत्तिष्ठन्तु । परा[3] तिष्ठन्तु[4] मध्यमा पितरः सोमस[5]म्पादिनः[5] । प्राणम् ये [6]गच्छन्तम् अनु ईयुः[6] अनमित्राः सत्यज्ञाः । ते अस्मान् रक्षन्तु पितरः ह्वानेषु[7] ॥ १ ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ २ ॥

इदम् । पितृऽभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ।
ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विक्षु ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् पितृभ्यः नमस्कारः अस्तु अद्य, ये पूर्वास मृताः, ये चोत्तमा[8] गताः, ये च[9] [10]पार्थिवे लोके[10] निषण्णाः, ये वा पुरस्तात् सुबलासु विक्षु युद्धे हताः ॥ २ ॥

आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।
बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ जानामि अहम् पितॄन्[11] सुधनान्[12] अपि च विष्णोः नपातम् यमम्[13], तस्य विक्रमणम् च । बर्हिषदः [14]यज्वानः य अन्नेन[14] सहाभिषुतं सोमम् अभजन्त । इह आभिमुख्येनाऽतिशयेन गन्तारो भवन्तु ॥ ३ ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

---

१ यमा॰ मूको. २ अपरे वि॰ अ॰ ३-३ ॰ष्ठन्तु पारा वि॰ अ॰, नास्ति वि॰. ४. तिष्ठ॰ मूको. ५ सोमा सम्प.तिन वि॰ अ॰ ६-६. मपिद्युचरमम॰ वि अ॰ ॰न्विषुनरनमि॰ वि॰. ७. सानेषु वि॰ अ॰. ८ ॰मौ वि अ॰ ९ नास्ति वि॰ १०-१०. पार्थिवलोके वि॰. † स्वोदके वि॰ अ॰. ११. पितृणाम् वि॰. १२ धनान् वि॰, धनानि अ॰ १३ यम् वि॰ अ॰. १४-१४ ॰नेन वि॰ अ॰, यज्वानो य नेन वि॰

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ।
ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे[1] बर्हिषदः ! पितरः ! रक्षणाय अभिमुखम् आगच्छत । इमानि वः हव्यानि[2] चकृम । तानि यूयं सेवध्वम्[3] । ते आ गच्छत[4] रक्षणेन सुखतमेन सह । अथ अस्मभ्यम् शम् च योः च पापरहितं[5] प्रयच्छत ॥ ४ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

उपऽहूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निऽधिषु । प्रियेषु ।
ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उपहूताः पितरः सोमार्हाः बर्हिष्येषु [6]प्रियेषु स्थानेषु[6] । ते[7] आ गच्छन्तु, [7]ते इह शृण्वन्तु[7], ते अस्मान् अधि ब्रुवन्तु, रक्षन्तु चेति ॥ ५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तदशो वर्गः[8] ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आऽअच्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।
मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आत्मीयम् जानु आच्य दक्षिणतः उपविश्य अस्मदीयम् यज्ञम् अभि-ष्टुत सर्वे । पितरः ! मा हिंसिष्ट च[9] अस्मान् केन चित् आगसा[9], [10]यत् वः वयम् आगः कुर्मः[10] मनुष्यत्वेन मोहिताः[11] ॥ ६ ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति वि[१] अ[१]. २. मन्या वि[१] अ[१]. ३. सेव्यम् वि[१] अ[१]. ४. गत वि[१] अ[१].
५. पाप° वि[१] अ[१]; °परा° वि[१]. ६-६. स्थानेषु प्रियेषु वि[१]. ७-७. नास्ति वि[१] अ[१]. ८-८. नास्ति मूको.
९. आत्मामा वि[१] अ[१] १०-१०. यद्वोऽस्माग यः वि[१]. ११. °ताम् वि[१] अ[१].

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आसीनाः अरुणवर्णानां[1] मातॄणाम् उपस्थे रयिम् धत्त दाशुषे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः हे पितरः! तद् वसु प्र यच्छत । ते यूयम्[2] अस्मिन् लोके अन्नम् धत्त ॥ ७ ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।
तेभिः । यमः । सम्ऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽकामम् । अत्तु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये अस्माकम् पूर्वे पितरः सोमार्हाः आत्मानं[3] प्रापयन्[4] सोमपीथम् [5]वसीयांसः, तैः[6] [6]यमः संरममाणः[6] हवींषि कामयमानः कामयमानैः कामेकामे अत्तु[7] ॥ ८ ॥

ये तातृपुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥ ९ ॥

ये । ततृपुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्कैः ।
आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ये तृप्यन्ति देवेषु गच्छन्तः यज्ञविदः[8] स्तोतृभिः संस्कृताः[9] स्तुतिभिः, अग्ने! तैः सुधनैः अभिमुखम्[10] आ गच्छ सत्यकर्मभिः कव्यैः गम्म पितृभिः यज्ञसद्भिः ॥ ९ ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । दधानाः ।
आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० ये सत्यकर्माणो हविषोऽत्तारः सोमपाः इन्द्रेण [11]देवैः च समानं[11] रथं धारयन्तः, तैः[12]

---

१. अनुणवर्णाना वि[1]; वणवर्णानां वि[2]; वणनर्णानां अ[1]. २. यूयं° वि[2] अ[1]. ३. अस्मानं वि[2]; अस्मान् अ[1]. ४. °यत् वि[2] अ[1] ५. °योसः वि[2] अ[1]. ६-६. यमयं रम° वि[2] अ[1]. ७. नास्ति वि[1]; मे वेषु वि[2] अ[1]. ८. °द वि[2] अ[1]. ९. °ता वि[2] अ[1]; स स्तुता वि[1]. १०. °ख वि[2] अ[1]. ११-११. देवैवन् मानं वि[2] अ[1]. १२. नास्ति वि[1].

आ याहि अग्ने! बहुभिः देवैरपि वन्दनीयैः[1] परैः परतरैश्च[2] पितृभिः प्रवर्ग्यसद्भिः ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टादशो वर्गः[3] ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रनीतयः ।
अत्त । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्वऽवीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ... ...तैरस्माभिः संस्कृतानि शुचीनि बर्हिषि, आसादितानीति शेषः । अथ अनन्तरं च रयिम् धनम् सर्ववीरम् सर्वैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतम् दधातन दत्त अस्मभ्यम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'य वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ताः' (तैब्रा १,६,९,६) इति ब्राह्मणम् । अग्निष्वात्ताः! पितरः! इह आ गच्छत, [4]"तत्र सर्वं स्वं"[4] स्थानं प्रत्युपविशत हे सुप्रणयनाः![5] । भक्षयत हवींषि शुद्धानि यज्ञे । अथ धनं प्रयच्छत । तस्य सन्ति सर्वे वीराः ॥ ११ ॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।
प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! जातवेदः! उत्पन्नसर्वविषयवस्तुज्ञान! त्वम् अस्माभिः ईळितः स्तुतः अवाट् ऊढवानसि पितॄन् प्रति प्रापितवानसि हव्यानि हवींषि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वी कृत्वा । प्र अदाः प्रत्तवांश्चासि पितृभ्यः । ते च पितरस्त्वया प्रत्तानि स्वधया अन्नेन हेतुना अन्नमेतद्-स्माकमित्यभिप्रायेण अक्षन् अशितवन्त[6] भक्षितवन्तः । अथेदानीं कृतोपकारः सन् अद्धि भक्षय त्वम् हे देव! प्रयता प्रयतानि शुचीनि हवींषि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! स्तुतः जातवेदः! ऊढवानसि हव्यानि सुगन्धीनि कृत्वा[7] । प्र अदा[8] पितृभ्यः तानि । ते च त्वया प्रत्तया[9] स्वधया अशनं कृतवन्तः । अथ त्वम् इदानीम् अद्धि देव! प्रयतानि हवींषि ॥ १२ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म याँ उ च न प्रविद्म ।
त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ १३ ॥

---

१. वद° वि° अ°. २. °रतरै° वि°. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. त सर्वं स्वं वि° अ°. ५. सुप्रणयनाः वि°, सुप्रणयन वि°, सुप्र.णायनाः अ°. ६. अशवन्तो मूको. ७. कृत्वा वि° अ°. ८. °दा वि° अ°. ९. ऽत्तया मूको.

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँ इति । च । न । प्रऽविद्म ।
त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातऽवेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ये च पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते, ये च इह न सन्ति, यान् च पितॄन् विद्म सन्निकृष्टत्वाद् जानीमो वयम्, यान् उ च न यानपि च न प्रविद्म विप्रकृष्टत्वाद् न विजानीमो वयम्, यति ते यत्सङ्ख्यायुक्ताश्च ते पितरः तान् सर्वान् यथोक्तान् त्वम् वेत्थ त्वमेव जानासि हे जातवेदः । उत्पन्नसर्वविषयवस्तुज्ञान[1] । यत एवम् अत तेषां यत्सङ्ख्यायुक्तानां पितॄणाम् स्वधाभिः अन्नैर्दातव्यत्वेन हेतुभूतैः इमम् यज्ञम् सुकृतम् साधुकृतमपि गुणवद्भिरनुष्ठितम् जुषस्व प्रीत्या परिगृहाण ॥ १३ ॥

वेङ्कट० ये च इह[1] पितरः वर्तन्ते, ये च न[2] [2]इह भवन्ति[3] अन्यत्र वर्तन्ते[4], यान् वयं जानीम, यान् च न प्रविद्म, तान् सर्वान् त्वम् जानासि, यावन्तः ते भवन्ति । जातप्रज्ञ[5] स त्वम् इदानीं हविर्भिः सुकृतम् यज्ञम् सेवस्व ॥ १३ ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।
तेभिः स्वराळसुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अग्निऽदग्धाः । ये । अनग्निऽदग्धाः । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ।
तेभिः । स्वऽराट् । असुऽनीतिम् । एताम् । यथाऽवशम् । तन्वम् । कल्पयस्व ॥ १४ ॥

उद्गीथ० ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना[1] दग्धाः अग्निना भस्मीकृताः श्मशानकर्म प्राप्ताः इत्यर्थः, ये च अनग्निदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः मध्ये दिवः स्वधया अन्नेन स्वकर्मफललक्षणेन मादयन्ते तृप्यन्ति, तेभिः तैः पितृभिः सह सम्भूय स्वराट् स्वकर्मफलोपभोगेन दीप्यमान असुनीतिम् असूनां प्राणानां विषयेषु नेतारं स्वभोगोपनयाय प्रवर्तयितारम् असत्पिण्डकं तारात्मानम् एताम् तन्वम् प्रेतदेवताशरीरम् यथावशम् यथाकाम यथाभिलषितमित्यर्थः, कल्पयस्व समर्थयस्व प्राहयस्वेत्यर्थः[*] । अग्निरेव पूर्वोक्तो वदितव्य "पूर्वमन्त्रे तस्य प्रकृतत्वात्" ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ये अग्निना दग्धाः, ये[6] च अनग्निदग्धाः मध्ये अन्तरिक्षस्य स्थिताः स्वधया माद्यन्ति, तैः सह स्वराट् [7]त्वम् इमाम् असुनीतिम्[7] देवताम् यथाकामम् आत्मीयां च तनुम् कल्पयस्व ॥ १४ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकोनविंशो वर्गः[8] ॥

---

१ 'इ स वि' २ नास्ति वि' ३ ३ देवन्ति वि', इ च भवति वि' ४ प्रव' वि' ५ जप्रज वि' जातप्रज्ञ वि'. ६ नास्ति मूको ७ गाभयस्व' मूको ८ ८ 'नत्र नसमेप्रक' वि''; 'मन्त्र तस म (यम अ) मष्ट' अ वि' ९ नास्ति वि' १० १० सुन ति वि' अ' ११ ११ नास्ति मूको

[१६]

[1]दमनो यामायन ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द , अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ[1] ।

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।
यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽथेमेनं प्र हिणुतात् पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दह । मा । अभि । शोच । मा । अस्य । त्वचम् । चिक्षिप । मा । शरीरम् ।
यदा । शृतम् । कृणवः । जातऽवेद । अथ । ईम् । एनम् । प्र । हिणुतात् । पितृऽभ्यः ॥ १ ॥

उद्गीथ० 'मैनमग्ने' इति सूक्तम् चतुर्दशर्चम् अग्निदेवतम् श्मशानकर्मणि विनियुक्तम् । यामायनो[2] दमनो ददर्श ।

पुत्रो ब्रवीति ऋत्विग् वा । एनम् अस्मत्पितरम् अस्मद्याज्य वा प्रेतसंस्कारार्थं त्वदग्राहित हे अग्ने ! मा वि दह विविधदग्ध मा कार्षी , अनन्तरम् मा अभि शोच माऽभिसन्तप[3], अभिसन्तप्त सन्ददग्ध च मा कार्षीरित्यर्थं । [4]मा अस्य त्वचम् चिक्षिप विक्षिप[4] । मा शरीरम् अस्य शरीरम् च मा विक्षिप । किन्तर्हि करवाणि । उच्यते—यदा यस्मिन् काले शृतम् पक्व सुदग्धम् कृणव करिष्यसि हे जातवेद !, अथ ईम् तदैव एनम् प्र हिणुतात् प्रगमय पितृभ्य पितृणा सकाश पितृलोकमित्यर्थं ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो दमन[5] । मा एनम् अग्ने ! वि दह मा च अभि शोच । मा अस्य त्वचम्[6] चिक्षिप , मा च शरीरम् । यदा[7] एनम्[8] शृतम्[9] करोषि[10] जातवेद !, अथ एनम् प्र हिणुय पितृभ्य ॥ १ ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेमेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।
यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

शृतम् । यदा । करसि । जातऽवेद । अथ । ईम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्यः ।
यदा । गच्छाति । असुऽनीतिम् । एताम् । अथ । देवानाम् । वशऽनी । भवाति ॥ २ ॥

उद्गीथ० शृतम् पक्वम् यदा करसि करिष्यसि हे जातवेद ! अथ ईम् एनम् परि दत्तात्[10] परि[11] देहि समर्पय पितृभ्य पितृलोक प्रापयेत्यर्थ । कस्मादेवमुच्यसे । यत यदा गच्छाति प्राप्नोति असुनीतिम् असुना प्राणाना देहान्तर नेतार पितृपतिं यमम् एताम् च पितृताम्, अथ अनन्तरम् देवानाम् वशनी वशाना कामानाम् आत्मान प्रति नेता भवाति भविष्यत, देवभोगाना भोक्ता सम्पत्स्यत इत्यर्थं ॥ २ ॥

---

१ १ नास्ति मूको २ मा सन्ति तप मूको. ३. °सन्तप° वि[१,२]. ४ मदन वि[२] अ[१], मदन वि[१] ५ च वि[१] अ[१] ६ यत मूको ७ अनेनम् वि[३]. ८ अशृतम् मूको ९ करोमि वि[१] अ[१] १० नास्ति मूको ११ नास्ति म वि[३].

वेङ्कट० शृतम् यदा[1] करोषि जातवेदः!, अथ एनम् प्रयच्छ पितृभ्यः। यदा अयम् गच्छति असुनीतिम्[2] 'देवताम् इमाम्, अथासौ[3] देवानाम् आत्मीयानाम् इन्द्रियाणाम् वशनीः[4] भवतु। यो वशं नयति स वशनीः ॥ २ ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम्। चक्षुः। गच्छतु। वातम्। आत्मा। द्याम्। च। गच्छ। पृथिवीम्। च। धर्मणा।
अपः। वा। गच्छ। यदि। तत्र। ते। हितम्। ओषधीषु। प्रति। तिष्ठ। शरीरैः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० सूर्यम् स्वकारणम् चक्षुः तव सम्बन्धि गच्छतु प्राप्नोतु। वातम् गच्छतु आत्मा तव शरीरान्तर्गतो वायुः। अन्यानि च वागादीनीन्द्रियाण्यग्न्यादिदेवेषु स्वकारणेषु लीयन्ताम्, प्रदर्शनार्थत्वात् सूर्यचक्षुर्वातात्मग्रहणस्य। द्याम् च चशब्दोऽत्र विकल्पार्थे। दिवं वा गच्छ प्राप्नुहि देवशरीरे स्वकर्मानुरूपं फलमुपभोक्तुम्। पृथिवीम् च पृथिवीं वा गच्छ धर्मणा स्वकर्मणा। अपः वा गच्छ 'आपः' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि। तत्र अन्तरिक्षे ते तव कर्मफलम् हितम् सुस्थापितम्[5]। ओषधीषु प्रति तिष्ठ शरीरैः बहुवचनसामर्थ्यात् शरीरावयवैरित्यर्थः। अथवा 'ओषधीर्लोमानि[6] वनस्पतीन्[7] केशाः' (बृउ ३,२,१३) इति वचनात् ओषधिवनस्पतिषु शरीरजलोमकेशात्मना[8] प्रतितिष्ठेत्यर्थः। अन्यदपि श्रुत्यन्तरे यद् दृष्टम् 'अप्सु लोहितं च रेतश्च' (बृउ ३,२,१३) इत्यादि, तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्य चक्षुः सूर्यम् गच्छतु, वातम् प्राणः[9]। द्याम् पृष्ठेन गच्छ, पृथिवीम् च धारकेण शरीरेण। अन्तरिक्षम् वा गच्छ, यदि तत्र ते निहितं कर्म। अथ ओषधीषु गच्छ अङ्गैः[10] ॥ ३ ॥

अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् ॥ ४ ॥

अजः। भागः। तपसा। तम्। तपस्व। तम्। ते। शोचिः। तपतु। तम्। ते। अर्चिः।
याः। ते। शिवाः। तन्वः। जातऽवेदः। ताभिः। वह। एनम्। सुऽकृताम्। ऊँ इति। लोकम् ॥

उद्गीथ० यस्य यजमानस्य यः[11] अजः अनुत्पत्तिधर्मकः नित्यः अन्तरपुरुषलक्षणः[12] भागः शरीरेन्द्रियादिभागस्य व्यतिरिक्तः तम् भागम् तपसा सन्तापेनाङ्गारगतेन तपस्व सन्तापय

1. यथा मूको. 2-2. असुनीति वि[1] अ[1]. 3. 'मिमाममथा' वि[1] अ[1]; °मिममथा° वि[1]. 4. वशुनी वि[1] अ[1]; विशानीः वि[1]. 5. सुस्थापितम् मूको. 6. °धी लोमानि मूको. 7. वनस्पति मूको. 8. °केशात्मेन वि[1]; °केशात्मेन अ वि[1]. 9. प्राणः वि[1]. 10. °गै. वि[1] अ[1]. 11. नास्ति अ वि[1]. 12. अन्तरपु° अ वि[1].

संस्कुर्वित्यर्थः । तम् एव भागम् ते तव शोचिः तम् ते अर्चिः अपि ज्वालालक्षणं तपतु संस्करोतु । संस्कृत्य च याः ते तव शिवाः सुखाः प्रह्लादिन्यः तन्वः मूर्तयः हे जातवेदः !, ताभिः तनुभिः वह प्रापय एनम् यजमानम् सुकृताम् शोभनकर्मकारिणाम् पितॄणाम् लोकम् स्थानम् । उ इति पदार्थे सुकृताम् एव लोकम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अयम् अजः'[1] तव भागः तम् तपसा तपस्व[2] । तम् अपि ते शोचिः तपतु, तम् एव ते अर्चिः[3] । याः ते शिवाः तनवः[4] अग्ने[5] 'विराट् च स्वराट् च' (तैसं १, ५, ७, ?) इत्यध्वर्युभिराम्नाताः, ताभिः वह[6] एनम् सुकृताम् एव लोकम् ॥ ४ ॥

अर्व सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः ।
आयुर्वसान उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अर्व । सृज । पुनः । अग्ने । पितृऽभ्यः । यः । ते । आऽहुतः । चरति । स्वधाभिः ।
आयुः । वसानः । उप । वेतु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । जातऽवेदः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पुनः हे अग्ने! अव सृज 'देहि प्रेत'[6] पितृभ्यः । युष्माभिः सह स्थानाधिकारभोगादिभिः समानोऽयमिति समर्पयेत्यर्थः[7] । कमवसृजामि । यः ते तुभ्यम् आहुतः 'हु दानादनयोः' । संस्कारार्थं[8] मर्यादया दत्तः 'सन् चरति'[9] गच्छति पितॄन् प्रति । केन हेतुना । उच्यते— स्वधाभिः अन्नैः कर्मफललक्षणैर्भोक्तव्यत्वेन हेतुभूतैः । सुकृतफलोपभोगार्थमित्यर्थः । तम् अवसृज । किञ्च [10]आयुः जीवनम्[10] वसानः आच्छादयन्, [11]सर्वगतेन जीवनेनाऽभिच्छन्न[11] सन्नित्यर्थः । उप वेतु कर्माशयसमापनाय उपगच्छतु यज्ञम् शेषः अस्थिलक्षणः शरीरशेषः । उपगम्य च तव प्रसादात् । सम् गच्छताम् संयुज्यताम् तन्वा यज्ञशरीरेण हे जातवेदः ! ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अव सृज एनम् अग्ने! पुनः पितृभ्यः, यः त्वयि आहुतः चरति स्वधाभिः अस्माभिर्दत्ताभिः । सः पुत्राय आयुः आच्छादयन्[12] उप गच्छतु[13] । पुत्रः[14] सम् गच्छताम् च आत्मीयेन शरीरेण जातवेदः ![15] ॥ ५ ॥

[16]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये विंशो वर्गः[16] ॥

यत् ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।
अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥ ६ ॥

---

१ १. अयज वि[१] अ[१] २. पचस्व वि[१] ३. अर्चिभिः वि[१] अ[१] ४. तरव वि[१] अ[१]
५. प्रयाद वि[१] अ[१] ६-६. देहप्र अ वि[२?]; देह प्र वि[१] ७. °त्यर्थः । उप वेतु मूको
८. दानात्कार (°रा अ वि[१]) °र्थं मूको ९. संचरति मूको १०-१०. आयुरद्य अ वि[१], आयु द वि[१]
११-११. °तेनाजीवेना° मूको १२. °यन्तु वि[१] अ[१] १३. °च्छ वि[१] अ[१] १४. °त्र वि[१] अ[१]
१५. ज्ञातवेद वि[१]; जातव° अ[१] १६-१६. नास्ति मूको

यत् । ते । कृष्ण । शकुन । आऽतुतोद । पिपील । सर्प । उत । वा । श्वापद ।
अग्नि । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोम । च । य । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत् अङ्गम् ते तव यजमानस्य सम्बन्धि कृष्ण शकुन काकाख्य आतुतोद ईषद् मर्यादया आभिमुख्येन वा तुदवान् व्यथितवान्, पिपील पिपीलिका वा सर्प वा, उत वा अपि वा श्वापद श्वसृगालक, तत् अङ्गम् अग्नि विश्वात् विश्वस्यात्ता ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् अङ्ग तव काकादि[1] आतुतोद[2], तत् अङ्ग स सर्वस्यात्ता[3] अग्नि अगदम्[4] करोतु, सोम च पीत य ब्राह्मणान्[5] आविवेश[6] ॥ ६ ॥

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।
नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्ष्यन् पर्यङ्खयाते ॥ ७ ॥

अग्ने । वर्म । परि । गोभि । व्ययस्व । सम् । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।
न । इत् । त्वा । धृष्णु । हरसा । जर्हृषाण । दधृक् । विऽधक्ष्यन् । परिऽअङ्खयाते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० "'वपामुखस्य शिरोमुखम् प्रच्छादयद् अग्नर्वर्म' (आश्व ४,३,१९) इति अग्न वम वारक तेजः परि व्ययस्व अङ्गैराच्छादय । सम् प्र छादय‡ मासन मेदसा च । न एव त्वा धर्षणशीलोऽग्नि ‡ तेजसा¶ हृष्यन्$ धारक विधक्ष्यन्§ पर्यङ्खयाते∅ । पर्यङ्खतिर्विस्तारकर्मेति†" ॥ ७ ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते ॥ ८ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वर । प्रिय । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
एष । य । चमस । देवऽपान । तस्मिन् । देवा । अमृता । मादय ते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'इमम् अग्ने! चमसम् प्रणीताप्रणयनम्† मा वि जिह्वर ' दहनेन मा विश्लथय[9], य प्रिय देवानाम् अपि च पितॄणाम् । एष य चमस देवाना सोमपानसाधनम्, तस्मिन् एतस्मिन्[10] देवा अमृता मादयन्ति[11] ॥ ८ ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

१ काकादि वि' अ'. २ आतुद वि' ३ 'स्यात्ता वि' अ' ४ अङ्गम् वि' अ'. ५ 'णाना वि' अ' ६ विवेश वि' अ'. ७ ७ नास्ति वि' ‡ 'यत वि' अ' ‡ धर्षणतजशीलो" वि' अ'. ¶ 'सा वि' अ'. $ धृष्यं वि' अ' § 'क्षन् वि' अ' ∅ पर्यंयाते वि' अ' † पर्य वि' अ' ८-८ नास्ति वि'. † 'न वि' अ' ९. विश्लिथ वि' अ', विश्लथयः वि' १०. नास्ति वि' अ'. ११ 'न्ति मूको

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।
इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'क्रव्यादम् क्रव्यम् आमिषं तदत्ताऽसारम्' अग्निम् प्र हिणोमि 'हि गतौ'। प्रगमयामि दूरम् विप्रकृष्टदेशं नीत्वा, दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादौ निरस्यामीत्यर्थः। निरस्तश्च सन्नितः यमराज्ञः यदीक्षुतेः सकाशमिति शेषः। प्राणानां प्राणपतेः देहान्तरयुक्तस्य शरीरात् वियोगकरणसामान्यात् तत्कर्मत्वात्[1] यमराजस्य सकाशम्[1] गच्छतु। समानशीलव्यसनेषु सख्यम्। यतः रिप्रवाहः रिप्रं पापं तत्सहचरितस्य मृतशरीरस्य वोढा भस्मतां प्रापयितेत्यर्थः। इह एव अस्मद्गृहे एवायं क्रव्यादात् इतरः अन्यो हव्यवाहनः जातवेदाः शान्तिकर्मार्थम् उपात्तः देवेभ्यः देवान् प्रति हव्यम् अस्मत्प्रत्तम् वहतु प्रापयतु प्रजानन् देशकालकर्माणि स्वाधिकारम्[2] अस्मद्भक्तत्वं वा विजानन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आहिताग्निमरणे[3] विनियुक्तेयम्, औपासनोद्वासने[6] द्वे[7]। 'अथैनम्[8] क्रव्याद्[9] यः पुरुषं दहति'[10] (काश २,१,४,३) इति ब्राह्मणम्, तं गमयामि दूरम् यमराजकान्[11] देशान् इतः सङ्गच्छतु[12] पापस्य[13] वोढा। इह एव अयम् तस्मात्[14] इतरः जातवेदाः देवानामग्निः[15] देवेभ्यः हव्यम् वहतु[16] प्रजानन् विजानानः[17] ॥ ९ ॥

यो अग्निः क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।
तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात् परमे सधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।
तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । घर्मम् । इन्वात् । परमे । सधऽस्थे ॥ १० ॥

उद्गीथ० यः अग्निः क्रव्यात् मांसादः प्रविवेश प्रविष्टवान् वः युष्माकम् गृहिणाम् गृहम्, तम् क्रव्यादम् देवम् हरामि बहिर्निष्कालयामीत्यर्थः। किमर्थम्। पितृयज्ञाय श्मशानकर्मार्थमित्यर्थः। किं पश्यन् हरसीति चेत्। इमम् इतरम् जातवेदसम् हव्यवाहम् पश्यन् पर्यालोचयन्। केनाभिप्रायेण पश्यन्। घर्मम् यज्ञं शान्तिलक्षणम् इन्वात् 'इन्वतिर्व्याप्तौ' (तु० निघ २,१८)। व्याप्नुयात् निर्वर्तयेत् परमे प्रकृष्टे सधस्थे सहस्थाने अस्मद्गृहे इत्यनेनाऽभिप्रायेण तं हरामीति सम्बन्धः कार्यः ॥ १० ॥

१-१. नास्ति मूको. २. तत्कर्मत्वात् वि[1][1]; कर्मत्वात् अ वि[1]. ३. सकाशं स अ वि[1]. ४. स्वाधि° मूको. ५. मरणे वि[2] अ[1]. ६. °सनौ वि[2]; औपासनोद्वासनौ अ[1]; वसनोद्वासने वि[1]. ७. नास्ति वि[1]. ८. थैप वि[1]; धीप अ[2]. ९. °द वि[2] अ[1]. १०. °न्ति वि[2] अ[1]. ११. °न्यं वि[1]. १२. °न्तु वि[2] अ[1]. १३. पोवस्य वि[1] अ[1]. १४. तर्पाद वि[2] अ[1]; तस्मिन् वि[1]. १५. °ग्नि वि[2] अ[1]. १६. भवतु वि[2] अ[1]. १७. विजायमानः मूको.

वेङ्कट० यः अग्निः क्रव्यात् प्रविवेश युष्माकम् गृहम्, तम् अहम् हरामि [1]पितृयज्ञाय देवम् इमम्[1] जातवेदसम् अग्निम् हव्यवाहनम् इतरम्[2] पश्यन्। तथा सति स क्रव्यात् प्रवर्ग्यम्[3] प्राप्नोतु परमे स्थाने पितृभिः घर्मपैः सह ॥ १० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्गः[4] ॥

यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितॄन् यक्षदृतावृधः ।
प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽवाहनः । पितॄन् । यक्षत् । ऋतऽवृधः ।
प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृऽभ्यः । आ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० यः अग्निः क्रव्यवाहनः क्रव्यस्य पित्र्यस्य हविषो वोढा पितॄन् प्रति प्रापयिता पितॄन् यक्षत् यजति ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितॄन्, स हव्यानि हवींषि इमानि युष्मदर्थं मयाऽऽनीतानीति प्र कथयतु देवेभ्यः च पितृभ्यः च। आकारः समुच्चयार्थे (तु. या १,४)। [5]इत् उ[5] च पादपूरणौ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यः अग्निः क्रव्यस्य वोढा पितॄन् यजति[6] सत्येन वृद्धान्, स तेभ्यः[7] प्र ब्रवीतु हवींषि पितृयज्ञे देवेभ्यः च [1]पितृभ्यः च[1] ॥ ११ ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ १२ ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।
उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥ १२ ॥

उद्गीथ० [8]उशन्तः त्वा त्वामग्निम् नि धीमहि[8] निहितवन्तो वयं कर्मार्थं स्थापितवन्तः। कामयमानाः [9]सम् इधीमहि[9] सन्दीपितवन्तश्च वयं कर्मार्थम्। यत एवम् अतः [10]उशन् पित्रागमनं[10] कामयमानः [11]उशतः आगन्तुकामान् पितॄन्[11] आ वह अन्तिकं प्रापय। किमर्थम्। हविषे अस्मत्प्रदत्तस्य हविषः अत्तवे अदनाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कामयमानाः त्वाम् नि धीमहि, कामयमानाश्च सम् दीपयाम[12]। त्वं च उशन् उशतः[13] पितॄन् [14]आ वह[14] हविः अत्तुम्[15] ॥ १२ ॥

१-१ नास्ति वि[1]. २. °रत् वि[1] अ[1]. ३. °र्गं वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. इदु वि[1]. ६. यजति वि[1] अ[1]. ७. °भ्यो वि[1] अ[1]. ८-८. उशन्तमग्निंधी° मूको. ९-९. नि(नि अ) धी (धी वि[1])महि वि[1] अ वि[1]. १०-१०. उशन्तं पिता ग° वि[1], उशन कनिा ग° अ वि[1] वि[1]. ११. सदीपयाम वि[1] अ[1], सदीपयाम वि[1]. १२. मुगत वि[1] अ[1]; उशत वि[1]. १३-१३. आह पितॄन् वि[1] अ[1]. १४. अत्तुम् वि[1] अ[1]; अत्तु वि[1].

यं त्वम॑ग्ने स॒मद॑ह॒स्तमु॒ निर्वा॑पया॒ पुनः॑ ।
कि॒याम्ब्वत्र॑ रोहतु पाक॒दूर्वा॒ व्य॑ल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽअद॑हः । तम् । ऊँ इति॑ । निः । वा॒प॒य॒ । पुन॒रिति॑ ।
[1]कि॒याम्बु॒ । अत्र॑ । रो॒ह॒तु॒ । पा॒क॒ऽदू॒र्वा । विऽअ॑ल्कशा[1] ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अस्थीन्यभ्युद्धय ग्रहणकालेऽग्निरुच्यते । यम् अस्मत्पितरम् हे अग्ने! समदहः सम्यग् दग्धवानसि, तम् उ तमेवास्मत्पितरम् निः वापय उपशमय प्रह्लादय पुनः पश्चात् अस्थिग्रहणार्थमभ्युक्षणकाले । किञ्च तव प्रसादात् प्रह्लादकद्रव्यम् कियाम्बु अत्र रोहतु कियदप्यम्ब्वत्रास्तीति[2] किमपि युतं मिश्रितमम्बुनेति वा[3] कियाम्बु शैवालम्[4] । अत्रास्मिन् मत्पितृसंस्कारस्थाने रोहतु उत्पद्यताम्, पाकदूर्वा परिपक्वा वृद्धा दूर्वा चोत्पद्यताम् व्यल्कशा विविधस्तबका ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यम् त्वम् अग्ने! पुरा समदहः, तम् एव[5] पुनः निः वापय देशम् । तस्मिन् देशे कियाम्बु रोहतु । कियत्प्रमाणमुदकमिति येन बुद्धिर्भवति तं नलादिकं 'कियाम्बु आहुः[6] । दग्धेऽरण्ये या दूर्वा जायते सा चात्र रोहतु विविधशाखा[7] ॥ १३ ॥

शीति॑के॒ शीति॑कावति॒ ह्लादि॑के॒ ह्लादि॑कावति ।
म॒ण्डू॒क्या॒३ सु सं ग॑म इ॒मं स्व॑१ग्निं ह॑र्षय ॥ १४ ॥

शीति॑के । शीति॑काऽवति । ह्लादि॑के । ह्लादि॑काऽवति ।
म॒ण्डू॒क्या॑ । सु । सम् । ग॒मः॒ । इ॒मम् । सु । अ॒ग्निम् । ह॒र्ष॒य॒ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० अग्निप्रसादात् त्वमपि हे शीतिके! बहून्यानि(?) सन्ततवृष्टे! शीतिकावति! शीतवति! ह्लादिके! प्रह्लादयित्रि![8] ह्लादिकावति! प्रह्लादनवति! मण्डूक्या अतिवृष्टिप्रियया[9] सु सम् गमः सुष्ठु सङ्गच्छस्व । सङ्गम्य च इमम् अग्निम् अत्रत्यम् सु हर्षय सुष्ठु ह्लादय स्वसंयोगेन ॥ १४ ॥

वेङ्कट० शीतिके! [10]पृथिवि! शीतकैः[10] क्षीरैः[11] तद्वति! ह्लादिके! ह्लादिकावति![12] त्वम् मण्डूक्या सु सम् गच्छस्व । अथ तया सहिता इमम् अग्निम् सुष्ठु हर्षय इति ॥ १४ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वाविंशो वर्गः[13] ॥

१-१. तु. ऋ १०,१४२,८; शौ ६,१०६,१. २. °दप्यंवस्त्रा° वि[1]; °म्बत्रा° अ[1]; °दयम्बत्रा° वि[1]. ३. नास्ति मूको. ४. शैवालः वि[1,3]. ५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६-६. दर्भान्याहुः वि[1] अ[1], कियाम्बाहुः वि[1]. ७. °धवशा° वि[1] अ[1]. ८. प्रह्लाद मूको. ९. °प्रिया मूको. १०-१०. °पिवीशीतिके वि[1] अ[1]; °शीतिकैः वि[1]. ११. क्षीरे वि[1] अ[1], क्षीर वि[1]. १२ ह्लादिकेशादि वि[1] अ[1], ह्लादका° वि[1]. १३-१३. नास्ति मूको.

[१७]

[1]देवश्रवा यामायन ऋषिः । १-२ सरण्यूः देवता, ३-६ पूषा, ७-९ सरस्वती, १०,१४ आपः, ११-१३ आपः सोमो वा । त्रिष्टुप् छन्दः, त्रयोदशीचतुर्दश्यौ अनुष्टुभौ, त्रयोदशी पुरस्ताद्बृहती वा[1] ।

त्वष्टा॑ दुहि॒त्रे व॑ह॒तुं कृ॑णो॒तीती॒दं विश्वं॒ भुव॑नं॒ समे॑ति ।
य॒मस्य॑ मा॒ता प॑र्यु॒ह्यमा॑ना म॒हो जा॒या विव॑स्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा॑ । दु॒हि॒त्रे । व॒ह॒तुम् । कृ॒णो॒ति॒ । इति॑ । इ॒दम् । विश्व॑म् । भुव॑नम् । सम् । ए॒ति॒ ।
य॒मस्य॑ । मा॒ता । परि॒ऽउ॒ह्यमा॑ना । म॒हः । जा॒या । विव॑स्वतः । न॒ना॒श॒ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'त्वष्टा दुहित्रे' इति चतुर्दशर्चं यामायनो देवश्रवा ददर्श । अस्याद्ये ऋचौ सरण्यूदेवते[2] । तत पराश्चतस्रः पौष्ण्यः । तत उत्तरं तृचं सारस्वतम् । अब्देवताश्चावशिष्टा[3] । त्वष्टा[4] विश्वकर्मेति पुराणे प्रसिद्धः । दुहित्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । स्वस्या दुहितुः सरण्यूनाम्न्याः[5] वहतुम् वहनं विवाहं करोति इति एतेन हेतुना सपरिवारार्थमिदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातम् सम् एति भूते लट् । समागमत् । सा च पर्युह्यमाना परीत्येव उदितस्य स्थाने, भूते लट्, उदूढा सती यमस्य यम्याश्च माता जननी सरण्यूः महः महतः विवस्वतः जाया भार्या तस्माद्विवस्वतो यमं च यमीं च जनयित्वा त्यक्त्वा च ननाश सवर्णामन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा उत्तरान् कुरून् प्रति गता ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो देवश्रवा । 'द्वे सरण्यूदेवते, पौष्ण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः, पञ्चाऽऽप्यः, द्रप्सास्तिस्रः सौम्यो वा' (ऋअ २,१०,१७) इत्युक्तम् । अत्र बृहद्देवता —

'अभवद् मिथुनं [6]त्वष्टुः सरण्यूस्त्रिशिराः[6] सह[7] ।
स[8] वै सरण्यूं प्रायच्छत्[9] स्वयमेव विवस्वते ॥

ततः सरण्य्वां[10] जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
तौ[11] चाप्युभौ[12] यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै[13] यमः[14] ॥

सृष्ट्वा[15] भर्तुः परोक्षं तु सरण्यूः[16] सदृशीं[17] स्त्रियम् ।
निक्षिप्य मिथुनं तस्याम् अश्वा भूत्वाऽपचक्रमे ॥

अविज्ञानाद्[18] विवस्वांस्तु[19] तस्याम् अजनयन्मनुम्[20] ।
राजर्षिरभवत् सोऽपि विवस्वानिव तेजसा ॥

१-१. नास्ति मूको. २ सरण्यौ दे° वि[1] अ[1]. ३. अब्देवता इयन्त शेऽवशि° मूको. ४ नास्ति मूको ५. °नाम्न्य मूको. ६-६ °ष्टस्त्वष्टरण्यू° वि[1] अ[1], त्वष्टुः स° वि[2]. ७. सह वि[1] अ[1], स वि[2]. ८. दन्तोसे वि[1] अ[1]. ९. °च्छन् वि[1] अ[1]. १०. सरण्या वि[1] अ[1]. ११. ततौ वि[1] अ[1]. १२ चोभौ वि[1] अ[1]. १३. रवै वि[1]. १४. यम वि[1], यम मू अ[1]. १५. दृष्ट्वा वि[1] अ[1]. १६. °ण्यु वि[1]; °ण्यू अ[1]. १७. °दृशं वि[1]. °दृशां अ[1] १८. °ना वि[1] अ[1]. १९. °स्तु तस्मिन्नादम्ब° सदमुदि इपजि वि[1]. २०. मन° वि[1].

स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्यूमश्वरूपिणीम् ।
त्वाष्ट्रीं[1] प्रति जगामाऽऽशु वाजी[2] भूत्वा सलक्षण[3] ॥
सरण्यूश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् ।
मैथुनायोपचक्राम तां च तत्राऽऽरुरोह[4] सः ॥
ततस्तयोस्तु वेगेन[5] शुक्रं[6] तदपतद् भुवि ।
उपाजिघ्रच्च[7] सा त्वश्वा तच्छुक्रं[8] गर्भकाम्यया ॥
आघ्रातमात्राच्छुक्रात्तु[9] कुमारौ सम्बभूवतुः ।
नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ स्तुतावश्विनाविति[10] ॥' (बृदे ६,१६२-७,६) इति ।

त्वष्टा दुहितुः विवाहं करोति इति इदम् सर्वभूतगणम् सम् आगच्छति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतः विवस्वतः जाया ननाश ॥ १ ॥

अपा॑गूहन्न॒मृता॒ं मर्त्ये॑भ्यः कृ॒त्वी सव॑र्णामददु॒र्विव॑स्वते ।
उ॒ताश्विना॑वभर॒द्यत् तदासी॒दज॑हादु॒ द्वा मि॑थु॒ना स॑र॒ण्यूः ॥ २ ॥

अप॑ । अ॒गू॒ह॒न् । अ॒मृता॑म् । मर्त्ये॑भ्यः । कृ॒त्वी । सऽव॑र्णाम् । अ॒द॒दुः॒ । विव॑स्वते ।
उ॒त । अ॒श्विनौ॑ । अ॒भ॒र॒त् । यत् । तत् । आसी॑त् । अज॑हात् । ऊँ इति॑ । द्वा । मि॒थु॒ना । स॒र॒ण्यूः ॥२॥

उद्गीथ० अमृताम् अमृतधर्माणं "तां त्वष्टुर्दुहितरं[11] सरण्यूम् मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः अप अगूहन् अपगूहितवन्तः संवृतां कृतवन्तः अपनीतवन्तो देवाः । आश्वं रूपं कृतवतीमुत्तरेषु कुरुषु नाशितवन्त इत्यर्थः । कृत्वी कृत्वा चान्याम् सवर्णाम् तत्सवर्णाम् अददुः दत्तवन्तः विवस्वते । सा च तेन सम्भक्ता सती उत अपि च अश्विनौ अभरत् गर्भभूतौ स्वोदरे धारितवती, जनितवतीत्यर्थः । यत् तत् आश्वं रूपमस्याः आसीत् अभूत् तेन रूपेण अजहात् । उ-कारः समुच्चये । त्यक्तवती[12] च विवस्वत एव सकाशे द्वौ मिथुनौ दुहितृपुत्रौ यमीयमौ सरण्यूः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अप अगूहन् देवाः "अमृताम् सरण्यूम् अपनीतवन्तो[13] मनुष्येभ्य उत्तरान्[14] कुरून् प्रति । कृत्वा च सवर्णाम्[15] अददुः[16] विवस्वते । अपि च अश्विनौ सा अश्वा बभार । "विवस्वता त्यक्तम्[17] यत् रेत

1. त्वाष्ट्री वि[1], त्वष्ट्रू वि[2], त्वार्ष्ट्रां अ[1]. 2 वाजि वि[1 1]. 3 °लक्षणम् वि[1] अ[1], °लक्षण वि[2]. 4 4 चाश्वस्यारुरोह मूको. 5 स्तोमत मूको. 6. शुक्र वि[2], °क्रं वि[1] अ[1] 7. °घ्रनि मूको 8. त शुक्र वि[1] अ[1], तच्छुक्र वि[2]. 9 °क्रान्तु वि[1] अ[1], °क्रा तु वि[2]. 10. स्तुता° वि[2] अ[1]. 11. तं दुहि° वि[2], तां दुहि° अ वि[1 1]. 12. त्यक्त° वि[2]. 13-13 °तासरण्युमपनी° वि[2] अ[1] 14. °रात वि[2] अ[1], °रात् वि[1] 15 स चक्ताणां वि[2] अ[1]. 16. मददुः वि[2] अ[1]. 17 17 विवस्व° °कम् वि[2] अ[1].

आसीत्, ततो रेतस सरण्यू च द्वौ[1] मिथुनौ अजहात्। मध्यम चाग्निं[2] माध्यमिका च वाचम् इति नैरुक्ता[3]। [4]यम† च यमीं चेत्यैतिहासिका[4] (द्र या १२ १०) ॥ २ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इत । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टऽपशु । भुवनस्य । गोपा ।
स । त्वा । एतेभ्य । परि । ददत् । पितृऽभ्य । अग्नि । देवेभ्य । सुऽविदत्रियेभ्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० [5]पूषा त्वा त्वाम् इत अस्मात् लोकात् प्र च्यावयतु प्रकर्षेणोत्तम लोक गमयतु। कीदृश। विद्वान् अस्मत्कृत जानान[5] अनष्टपशु भुवनस्य भूतजातस्य गोपा गोप्ता रक्षिता। प्रच्याव्य[6] च स एव पूषा त्वाम् एतेभ्य पितृलोकस्थेभ्य परि ददत् परिददातु पितृभ्य। अथवा स इत्युपरिष्टान्निर्दैक्ष्यमाणोऽग्निरुच्यते। प्रच्यावित पूष्णा स अग्नि त्वाम् एतेभ्य परि ददातु पितृभ्य देवेभ्य च सुविदत्रियेभ्य[7] सुधनेभ्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूषा [8]त्वा इत[8] प्र च्यावयतु विद्वान् यस्मिन् सति न नश्यन्ति पशव, सर्वेषा भूताना गोपायिता[9]। सः[10] त्वाम् एतेभ्य पितृभ्य[11] परि ददातु। अग्नि च देवेभ्य सुधनेभ्य। निरुक्त (या ७,९) द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयु । विश्वऽआयु । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रऽपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुऽकृत । यत्र । ते । ययु । तत्र । त्वा । देव । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

उद्गीथ० आयु वायु वकारलोपेन, पर्यायान्तर वा। कीदृशो वायु। उच्यते—विश्वायु सर्वगत परि पासति परि पातु सर्वतो रक्षतु पूषाऽनुज्ञया त्वा त्वाम् प्रमीतयजमानम्। पूषा स्वयमेव त्वा पातु रक्षतु प्रपथे प्रकृष्ट पथि स्वर्गमार्गे पुरस्तात्, स्थित इति शेष। यत्र आसते तिष्ठन्ति सुकृत पुण्यकर्माण, यत्र वा ते सुकृत ययु गता, तत्र स्थाने त्वाम् देव सविता पूषाऽनुज्ञया दधातु स्थापयतु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आयु विश्वायु[12] सर्वस्य गन्ता परि रक्षतु त्वाम् [13]पूषा च त्वाम्[13] पातु प्रपथे[14]। पुरस्तात् स्थित उपक्रमणवेलायाम् एव अग्रतो मार्गस्य स्थित। सविता च त्वा सुकृता लोक दधातु[15] इति[16] ॥ ४ ॥

---

१ लो वि[1] अ[1] २ °ग्नि वि[1] अ[1] ३ °क्तम् वि[2] अ[1] ४ यम च यमिरथैं चत्यैहासिका इति अ[1]. † यममम्न वि[1] ५-५ पूषा त्वेतत् अ वि[1] वि[2], मुद्रितम् वि[1] ६ प्रच्यात्य वि[2]. ७ °दत्रियभ्य: अ वि[1] °दत्रियभ्य वि[1] वि[1] ८-८ त्वतु वि[1] त्वतु अ[1] ९ गोपयिता वि[2] अ[1] १० त त्वा स वि[2] अ[1] ११ नास्ति वि[2] अ[1] १२ वायु मूको १३-१३ नास्ति वि[2] अ[1] १४ प्रपथे वि[2] अ[1] १५ दधाति वि[2] अ[1] १६ नास्ति वि[2] अ[1].

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।
स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमा । आशा । अनु । वेद । सर्वा । स । अस्मान् । अभयऽतमेन । नेषत् ।
स्वस्तिऽदा । आघृणि । सर्वऽवीर । अप्रऽयुच्छन् । पुर । एतु । प्रऽजानन् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पूषा इमा प्राच्याद्या आशा दिश अनु वेद आनुपूर्व्येण जानाति सर्वा क्षेम्यपथोपेता अक्षेम्यपथोपेताश्च[1] । एवं सति पूषा अस्मान् प्रमीतो[2] यजमानो[3] ब्रवीति पुत्रमुखेन ऋत्विङ्मुखेन वा अभयतमेन अतिशयेन भयवर्जितेन पथा नेषत् नयतु । कथम् । स्वस्तिदा अविनाशस्य दाता सन् । आघृणि आगतदीप्ति सर्ववीर सर्वैः परिवारकवीरैरुपेत अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पुर एतु अस्माकं पुरस्तात् गच्छतु प्रजानन् अस्मद्भक्तत्वं विजानन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पूषा इमा[4] दिश सर्वा अनु वेत्ति । स इदानीम् अस्मान् अभयतमेन[5] मार्गेण [6]नयतु । अविनाशस्य[7] दाता आगतदीप्तिः सर्वैः वीरैर्युक्तः, अप्रमाद्यन्[8] पुर एतु [9]मार्गस्य प्रजानन्[9] ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[1] ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।
उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिव । प्रऽपथे । पृथिव्या । उभे इति ।
अभि । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्थे इति सधऽस्थे । आ । च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अन्तरिक्षगमनसाधनभूतानाम्[10] पथाम् मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तत्र प्रपथे अजनिष्ट जात, सुकृतिना सुगतिप्रापणार्थम् अवस्थित इत्यर्थ, पूषा देव । दिव च पथां मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तस्मिन् प्रपथे प्रकृष्टे पथि सुकृतिना सुगतिप्रापणार्थम् अजनिष्ट । एवम् प्रपथे पृथिव्या अजनिष्ट पूषा । यत ईदृशोऽस्मादत उभे द्यावापृथिव्यौ प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे[11] सधस्थे सर्वस्य सहावस्थानभूते अभि प्रति आ चरति च परा चरति च । सुकृतिनाम् अस्मदादीना सुकृतफलोपभोगाधिष्ठानप्रदर्शनार्थम् आगच्छति च पृथिवीं प्रति, परा गच्छति दिवं प्रति । अनेनेदं कर्म कृतम् अस्य कर्मण इदम् फलम् इति प्रजानन् । य ईदृश सोऽस्मान्[12] प्रकृष्टेन पथा नयतु सुकृतफलोपभोगायेत्याशीर्योज्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मार्गाणाम् मुख प्रादुर्भवत्[13] पूषा, एवं[14] द्यावापृथिव्योश्च प्रवेशद्वारे । सोऽयम्[15] पूषा उभे द्यावापृथिव्यौ[16] आ चरति परा चरति[17] च दिवं पृथिव्या चरति पृथिव्या दिवम् प्रजानन् ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति अ २. प्रमितो वि[1,2,3] ३. यजमाने अ वि[1,2] ४. नास्ति वि[2] अ[1]. ५. उभय मूको ६-६. °मस्थविद् नाशस्य वि[1] अ[1] ७. °यत मूको. ८. °र्गं मम° वि[1] अ[1] ९-९. नास्ति मूको १०. °रिक्षे गम° वि[1]. ११. °स्येप्सत° मूको १२. °स्मान् प्रति मूको १३. °वन् वि[1] अ[1] १४. एव वि[1] अ[1], एव वि[2] १५. सोयम् वि[1] अ[1] १६. °व्या वि[1] अ[1] १७. नास्ति वि[1]

सर॑स्वतीं दे॒व॒यन्तो॑ हवन्ते॒ सर॑स्वतीमध्व॒रे ता॒यमा॑ने ।
सर॑स्वतीं सु॒कृतो॑ अह्वयन्त॒ सर॑स्वती दा॒शुषे॒ वार्यं॑ दात् ॥ ७ ॥

सर॑स्वतीम् । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । ह॒व॒न्ते॒ । सर॑स्वतीम् । अ॒ध्व॒रे । ता॒यमा॑ने ।
सर॑स्वतीम् । सु॒ऽकृतः॑ । अ॒ह्व॒य॒न्त॒ । सर॑स्वती । दा॒शुषे॑ । वार्य॑म् । दा॒त् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० सरस्वतीम् मध्यमस्थानां देवताम्[1] देवयन्तः देवान् यष्टुं स्तोतुं चेच्छन्तः हवन्ते आह्वयन्ति कर्मोद्गमभावाय । सरस्वतीम् अध्वरे यज्ञे तायमाने निर्वर्त्यमाने ह्वयन्ति कर्मोद्गमभावार्थम् । सरस्वतीम् सुकृतः पुण्यकर्माणः[2] पुण्यफलप्रदानाय अह्वयन्त आह्वयन्ति । यत एवम् अतः सरस्वती दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मह्यम् वार्यम् वरणीयं कर्मफलम् दात् ददातु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सरस्वतीम् देवकामाः हवन्ते, सरस्वतीम् वितन्यमाने[3] यज्ञे । सरस्वतीम् सुकर्माण.[4] ह्वयन्ते । सरस्वती यजमानाय धनम् प्रयच्छति ॥ ७ ॥

सर॑स्वति॒ या स॒रथं॑ य॒याथ॑ स्व॒धाभि॑र्देवि पि॒तृभि॒र्मद॑न्ती ।
आ॒सद्या॒स्मिन् ब॒र्हिषि॑ मादयस्वाऽनमी॒वा इष॒ आ धे॑ह्य॒स्मे ॥ ८ ॥

सर॑स्वति । या । स॒ऽरथ॑म् । य॒याथ॑ । स्व॒धाभिः॑ । दे॒वि॒ । पि॒तृऽभिः॑ । मद॑न्ती ।
आ॒ऽसद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒द॒य॒स्व॒ । अ॒न॒मी॒वाः । इषः॑ । आ । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे सरस्वति ! देवि ! या त्वम् सरथम् क्रियाविशेषणमेतत् । पितृभिः सह समानेन रथेन ययाथ गच्छसि स्वधाभिः अन्नैर्देविलक्षणैः मदन्ती तृप्यन्ती । सा त्वम् आसद्य निषद्योपविश्य अस्मिन् बर्हिषि वेदिस्तरणे मादयस्व सर्पयात्मानं तृप्य वा । हविर्भिः तृप्ता च सती मदुपकारार्थम् अनमीवाः अरोगाः आरोग्यजननीः इषः अन्नानि आ धेहि मर्यादया यावदर्थं देहि अस्मे अस्मभ्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० या त्वम् एकरथम् यासि स्वधाभिः देवि ! सरस्वति ! पितृभिः सह मादन्ती[5], सा त्वम् आसद्य अस्मिन् यज्ञे मादयस्व, रक्षोवर्जितानि च अन्नानि आ धेहि अस्मभ्यम्[6] ॥ ८ ॥

सर॑स्वतीं॒ यां पि॒तरो॒ हव॑न्ते दक्षि॒णा य॒ज्ञम॑भि॒नक्ष॑माणाः ।
स॒ह॒स्रा॒र्घमि॒ळो अत्र॑ भा॒गं रा॒यस्पोषं॒ यज॑मानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सर॑स्वतीम् । याम् । पि॒तरः॑ । हव॑न्ते । द॒क्षि॒णा । य॒ज्ञम् । अ॒भि॒ऽनक्ष॑माणाः ।
स॒ह॒स्र॒ऽअ॒र्घम् । इ॒ळः । अत्र॑ । भा॒गम् । रा॒यः । पोष॑म् । यज॑मानेषु । धे॒हि॒ ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति वि[१२]. २. नास्ति वि[१]. ३. वितरमाने वि[१] अ[१]. ४. ह्वयमानो वि[१] अ[१]
५. °न्ति वि[१] अ[१]. ६. °भ्यम् इति अ[१].

उद्गीथ० सरस्वतीम्[1] याम्[2] त्वाम् पितरः हवन्ते आह्वयन्ति दक्षिणा हविरादिदानानि यज्ञम् वा अङ्गभावाय अभिनक्षमाणाः अभिगच्छन्तो व्याप्नुवन्तो वा । सा त्वम् सहस्रार्घम् बहुपूजनीयं बहुत्वाद् मृष्टत्वाच्च बहुभिः प्रशंसनीयम् उपयोज्यं वेत्यर्थः, इळः अन्नस्य भागम् अन्नम् अंशम् रायः धनस्य पोषम् पुष्टिञ्च, बहुधनं वेत्यर्थः, अत्र इह अस्मिन् लोके कर्मणि वा वर्तमाने यजमानेषु अस्मासु धेहि धारय वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सरस्वतीम्[1] याम्[2] पितरः आह्वयन्ति दक्षिणतः आगत्य यज्ञम् अभिव्याप्नुवानाः, सा त्वम् बहूनां पूजनीयम् अन्नस्य अत्र भागम् धनस्य च पोषम् यजमानेषु स्थापय ॥ ९ ॥

आपो॑ अ॒स्मान् मा॒तरः॑ शुन्धयन्तु घृ॒तेन॑ नो घृत॒प्वः॑ पुनन्तु ।
विश्वं॒ हि रि॒प्रं प्र॒वह॑न्ति दे॒वीरुदिदा॑भ्यः॒ शुचि॒रा पू॒त ए॑मि ॥ १० ॥

आपः॑ । अ॒स्मान् । मा॒तरः॑ । शु॒न्धय॒न्तु॒ । घृ॒तेन॑ । नः॒ । घृ॒त॒ऽप्वः॑ । पु॒न॒न्तु॒ ।
विश्व॑म् । हि । रि॒प्रम् । प्र॒ऽवह॑न्ति । दे॒वीः । उत् । इत् । आ॒भ्यः॒ । शुचिः॑ । आ । पू॒तः । ए॒मि॒ ॥

उद्गीथ० सत्रेषु दशमेऽहन्यनया शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं क्रियते । आपः सर्वस्य मातरः मातृवदनुग्राहिकाः अस्मान् शुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु । केनेव । उच्यते — घृतेन लुप्तोपममेतत् पदम् । घृतेनेव । यथा घृतं सर्वस्य पावनं शुद्ध्यर्थं प्राशनोपदेशात् । 'तच्चाम्भोऽजायत' इति एवमुच्यते । यथा घृतेन सर्वं पुनन्ति । आपो घृतवच्च घृतेन सर्वस्य पावयित्र्यः एवम् नः अस्मान् पापापनोदादेव शोधयन्तु । कस्मादेवं ब्रूमः । हि यस्मात् विश्वम् सर्वम् रिप्रम् पापम् प्रवहन्ति अपनयन्ति देवीः देव्य आप, अत एवं ब्रूमः । अनन्तरं च आभ्यः अपादानभूताभ्यः उत् स्वर्गं प्रत्यूर्ध्वं गच्छामि शुचि सन् आ पूतः मर्यादया पूतः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आप अस्मान् मातृस्थानीया[3] जगत. शुन्धयन्तु[4] घृतेन मत्सक्षेणोदकेन, अस्मान् घृतेन च पुनन्तु । या घृतेन अन्यान् पुनन्ति ताः घृतप्वः । यद्वा गव्यमेव घृतम् । अत्र ब्राह्मणम् — "घृतेन नो या घृतेन पुनन्तु[5] इति । तद्धि सुपूतं यद् घृतेन पूयते" (काश ४,१,१,७) इति । सर्वम् हि पापं पुरुषात् प्रवहन्ति देव्यः अपनयन्ति । 'तासु अहं[6] स्नातः[7] आभिमुख्येन उत् गच्छामि निर्मलाङ्गश्च पूतः च ॥ १० ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पष्ठाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[8] ॥

द्र॒प्सश्च॑स्कन्द प्रथ॒माँ अनु॒ द्यूनि॒मं च॒ योनि॒मनु॒ यश्च॒ पूर्वः॑ ।
स॒मा॒नं योनि॒मनु॑ सं॒चर॑न्तं द्र॒प्सं जु॑हो॒म्यनु॑ स॒प्त होत्राः॑ ॥ ११ ॥

द्र॒प्सः । च॒स्क॒न्द॒ । प्र॒थ॒मान् । अनु॑ । द्यून् । इ॒मम् । च॒ । योनि॑म् । अनु॑ । यः । च॒ । पूर्वः॑ ।
स॒मा॒नम् । योनि॑म् । अनु॑ । स॒म्ऽचर॑न्तम् । द्र॒प्सम् । जु॒हो॒मि॒ । अनु॑ । स॒प्त । होत्राः॑ ॥ ११ ॥

---

१. °ती मूको. २. याम मूको ३. 'य वि' अ'. ४ शुद्ध' वि' अ'; शुन्धतु वि'. ५. घृ° प मूको. ६-६. तात्वयं वि', तात्वयं अ'. ७. स्नात्माचरन् अ'. ८-८. नास्ति मूको.

उद्गीथ० अनयोत्तरया च सोमविप्रुषो जुहोति । अभिषूयमाणस्य सोमस्य द्रप्सः रस चस्कन्द स्कन्नवान् गतवान् अन्यतोऽधिषवणचर्मण प्रथमान् अनु द्यून् प्रधानान् यागदिवसांश्च प्रति, इमम् च अपर सोमाभिषवप्रावलक्षणम् योनिम् सोमस्य स्थान कारणं वा अनु प्रति स्कन्नवान् । त सर्वप्रकारमपि समानम् साधारणम् योनिम् स्थानलक्षण स्थानमुक्तलक्षण वा सञ्चरन्तम् प्रविशन्तमि त्यर्थ । द्रप्सम् सोमरस विप्रुड्लक्षणम् जुहोमि वचनव्यत्ययः कार्य । जुहुम । कथम् । अनु अनुपूर्व मित्यर्थ । कियन्तो जुहुम । सप्त[1] सप्तसङ्ख्याका विप्रुड्ढोमस्य[2] कर्तारः यजमानादय अध्वर्यु पुरोगा । अथवाऽन्यथा योजना क्रियते । हुत्वा च अनूपसर्गश्रुतिसंयोगात् तथाप्रवृत्तिदर्शनात् च आहवनीयप्रदेशाद् आतीर्थदेशम् अनुक्रम्य सर्पाम इति वाक्यशेष । कियन्तो वयम् अनुक्रम्य सर्पाम । सप्त वयम् होत्रा विप्रुड्ढोमस्य[1] कर्तार यजमानादय अध्वर्युपुरोगा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सोमे स्थितस्योदकस्य सोमस्यैव वा अत्र स्तुति । सोमे स्थित द्रप्स प्रथमान् पार्थिवान् द्यून् दिवश्च अनुलक्षीकृत्य[3] चस्कन्द । तदेवोक्तम्[4]—इमम् च इति । अत्र[5] वाजसनेयकम्— 'असौ वा आदित्यो द्रप्स स दिव च पृथिवीं च स्कन्दत्यमूमिति 'इम च योनिमनु यश्च पूर्व ' 'इतीम च लोकममु चेत्यतद्[6] "अथो यश्चेदमेतर्हि चीयते यश्चाद पूर्वमचीयतेति" 'समान योनिमनु सञ्चरन्तम्' इति समान ह्येष एत योनिमनु सञ्चरति 'द्रप्स जुहोम्यनु सप्त होत्रा ' इति, असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिश[6] सप्त होत्रा अमु तदादित्य दिक्षु प्रतिष्ठापयति" (माश ७,४,१,२०) इति ॥ ११ ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्कन्द॑ति॒ यस्ते॑ अं॒शुर्बा॒हुच्यु॑तो धि॒षणा॑या उ॒पस्था॑त् ।
अ॒ध्व॒र्योर्वा॒ परि॑ वा॒ यः प॒वित्रा॒त् तं ते॑ जुहोमि॒ मन॑सा॒ वष॑ट्कृतम् ॥ १२ ॥

यः । ते॒ । द्र॒प्सः । स्कन्द॑ति । यः । ते॒ । अं॒शुः । बा॒हुऽच्यु॑तः । धि॒षणा॑याः । उ॒पऽस्था॑त् ।
अ॒ध्व॒र्योः । वा॒ । परि॑ । वा॒ । यः । प॒वित्रा॑त् । तम् । ते॒ । जु॒होमि॒ । मन॑सा । वष॑ट्ऽकृतम् ॥१२॥

उद्गीथ० य ते तवाभिषूयमाणस्य सोमस्य द्रप्स रस स्कन्दति अधिषवणचर्मण अन्यत्र गच्छति । य च ते अंशु रसादितर सोम स्कन्दति । अध्वर्युपाठाद् 'ग्रावच्युत ' इत्यध्याहार्यम् । बाहुच्युत- *इत्यस्य वा अध्वर्योर्वा, इत्यनेन सम्बन्ध कार्य । ग्रावच्युत अभिषवप्रवृत्तात् ग्राव्ण प्रच्युत ।* कुतोऽन्यत्र स्कन्दति । धिषणाया उपस्थात्[7] धिषणेति अकारवकारलोपेन लिङ्गवचनव्यत्ययेन च अधिषवणफलके उच्येते । धिषणयोरित्यधिषवणयो[10] उपस्थात् उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम स [11]तयोरुपस्थ, तस्मात्[11] । अधिषवणयो अवयवभूतात् सोमाऽवस्थानप्रदेशाद् अन्यतो गच्छतीत्यर्थ । अध्वर्यो बाहुच्युत [12]अस्मादध्वर्युबाहुलक्षणद्वाभ्या[12] पाणिभ्या प्रच्युत सन् अन्यतो गच्छति । परि वा य पवित्रात् । य सोम पूयमानो दशापवित्राद् वा सर्वत स्कन्दति, तम् सोमम् ते तव

---

१. नास्ति मूको २. विप्रुहो' वि''. ३ °नुलक्ष° वि' अ'. ४ °देवोक्तम् वि' अ'. ५ तत्र वि'. ६-६. इति ·· वि' अ'. ७-७ नास्ति मूको ८. °व वि' अ'. ९ °स्थात् उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम मूको १०. °णयोरित्यध्वर्युपाठादधिष° मूको. ११-११. °पस्था [।] उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम. । स तयोरुपस्थात् ततः मूको १२-१२. अध्वर्युरमन् बाहु° मूको.

सोमस्याऽवयवभूतम् जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि। कथम्। मनसा सङ्कल्पमात्रेण। आज्यहोमं सोमविप्रुड्ढोमं मनसा सन्धायेत्यर्थः[1]। वषट्कृतम् स्वाहाकारप्रदानेन मयोज्यहोमे सोमहोमसम्पादनाय मनसाऽभिसन्धानमात्रेण कृतवषट्कारश्चेत्यर्थः[2] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० य: ते सोम! द्रप्सः स्कन्दति, यः च ते अंशुः बाहुभ्यां प्रच्युतः[3] अभिषवणफलकयोः उपस्थात् स्कन्दति, अध्वर्योः पवित्रात् वा यः द्रप्सः स्कन्दति, तम् ते जुहोमि मनसा वषट्कृतम्। स न वृथा[4] स्कन्दति इति ॥ १२ ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्क॒न्नो यस्ते॑ अं॒शुर॒वश्च॒ यः प॒रः स्रु॒चा।
अ॒यं दे॒वो बृह॒स्पति॒ः सं तं सि॑ञ्चतु॒ राध॑से ॥ १३ ॥

यः। ते॒। द्र॒प्सः। स्क॒न्नः। यः। ते॒। अं॒शुः। अ॒वः। च॒। यः। प॒रः। स्रु॒चा।
अ॒यम्। दे॒वः। बृह॒स्पति॑ः। सम्। तम्। सि॒ञ्च॒तु॒। राध॑से ॥ १३ ॥

उद्गीथ० यः ते तव अभिषूयमाणस्य द्रप्सः रसः स्कन्नः गतोऽन्यत्राधिषवणचर्मणः, यः च ते तव अंशुः रसाद् इतरः लतावयवः, अवः च यः अवमश्च यः, स्वल्पश्च यः इत्यर्थः। परः च यः, प्रभूतश्च यः इत्यर्थः। तम् उभयप्रकारम् अपि अयम् देवः बृहस्पतिः स्रुचा होमपात्रेण सम् सिञ्चतु सम्यक् क्षारयतु अग्नौ प्रक्षिपतु। किमर्थम्। राधसे धनाय अस्माकं दृष्टाऽदृष्टफलाऽऽप्तय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यः ते द्रप्सः स्कन्नः यः च अंशुः स्रुचा गृहीतः अवस्तात्[5] स्कन्दते [6]परस्ताद् वा[6] अतिरिक्तः, तम् अयम् बृहस्पतिः[7] स्कन्नम् सम् सिञ्चतु धनार्थम्[8] अस्माकम्। [9]स्कन्ने हि[9] सोमे प्रजापश्वादिकमपि स्कन्नम् भवति, [10]तन्मा भूदिति[10] ॥ १३ ॥

पय॑स्वती॒रोष॑धय॒ः पय॑स्वन्माम॒कं वच॑ः।
अ॒पां पय॑स्व॒दित् पय॒स्तेन॑ मा स॒ह शु॑न्धत ॥ १४ ॥

पय॑स्वतीः। ओष॑धयः। पय॑स्वत्। मा॒म॒कम्। वचः।
अ॒पाम्। पय॑स्वत्। इत्। पयः। तेन॑। मा॒। स॒ह। शु॒न्ध॒त॒ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० प्रत्यक्षकृतेयम् ऋक्। शुन्धतेति मध्यमपुरुषबहुवचनेन अपाम् अभिधानाद् आपः[11] सम्बोध्य कुरुतेत्येतत् पदमध्याह्रियते। हे आपः! पयस्वतीः ओषधयः पयः [12]उदकम् वृष्टिलक्षणं[12] युष्माकम् अवयवभूतं तेन तद्वतीः वृष्टियुक्ताः ओषधीः, कुरुत इति शेषः। किञ्च पयस्वत् वृष्ट्याद्युदकवत् प्राप्तप्रार्थितवृष्ट्याद्युदकमित्यर्थः[13]। मामकम् मदीयम् वचः वृष्टिप्रार्थनवचनं वा कुरुत। अपाम्

1. सन्धारयेत्यर्थः मूको. 2. इत्र वषट्कारश्चेत्यर्थः मूको. 3. प्रच्युतः वि[1] अ[1]. 4. वृथा वि[1] अ[1]. 5. अवस्तात् वि[1] अ[1]. 6-6. परस्ताद् वि[1] अ[1]. 7. °ति मूको. 8. उदानाः वि[2] अ[1]. 9-9. स्कन्ने हि वि[2] अ[1]. 10-10. नास्ति अ[1]. 11. आप मूको. 12-12. उदकं वृष्टिल° वि[1]. 13. प्राप्तप्रार्थि° अ वि[1].

वृष्टिलक्षणानां सम्बन्धि पयः उदकं भूमिष्ठम् पयस्वत् वृष्ट्युदकसंयुक्तं यथाकालं कुरुत । तेन च उदकेन सह मा माम् शुन्धत शोधयत संस्कुरुत ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पयस्वत्य ओषधय[1], पयस्वत् मामकम्[2] च वचनम्[3] । किं बहुना—यच्चेह किञ्चिद् अपाम् पयस रस, तत्सर्वम् पयस्वत् एव ससृष्टम् उदकेन । तेन सारेण सह माम् अवशुन्धतेति[4] । 'आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि'[5] (ऋ १,२३,२३) इत्युक्तमिति ॥ १४ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[6] ॥

[१८]

[7]सङ्कुसुको यामायन ऋषि । १-४ मृत्युर्देवता, ५ धाता, ६ त्वष्टा, ७-१४ पितृमेध , १४प्रजापति वा । त्रिष्टुप् छन्द , ११ प्रस्तारपङ्क्ति , १३ जगती, १४ अनुष्टुप्[7] ।

परं॑ मृत्यो॒ अनु॒ परे॑हि॒ पन्थां॒ यस्ते॒ स्व इत॑रो देव॒याना॑त् ।
चक्षु॑ष्मते शृण्व॒ते ते॑ ब्रवीमि॒ मा नः॑ प्र॒जां री॑रिषो॒ मोत वी॒रान् ॥ १ ॥

पर॑म् । मृ॒त्यो॒ इति॑ । अनु॑ । परा॑ । इ॒हि॒ । पन्था॑म् । यः । ते॒ । स्वः । इत॑रः । दे॒व॒ऽयाना॑त् ।
चक्षु॑ष्मते । शृ॒ण्व॒ते । ते॒ । ब्र॒वी॒मि॒ । मा । नः॒ । प्र॒ऽजाम् । रि॒रि॒षः॒ । मा । उ॒त । वी॒रान् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं[7] सूक्तं 'परं मृत्यो' इति चतुर्दशर्चम् यामायन सङ्कुसुको ददर्श । तत्राद्याश्चतस्रो मृत्युदेवता । पञ्चमी धातृदेवता । शेषा पितृमेधकर्मणि पठिता । तासां देवता प्रयोगवशात् ज्ञेया । तत्तत्र यथाकथञ्चित् शौनकेनालक्षणनाशक्त्या वाऽनिरूपितत्वाद् अहमत्र येन मन्त्रेण यद् द्रव्यम् अभिधीयते प्राधान्येन यद् द्रव्यं तस्य मन्त्रस्य देवतात्वेन स्यादेताऽन्येन वा यथाप्राप्तं देवतामभिव्यञ्जयिष्यामि । 'हे मृत्यो! परम् अन्यम् पन्थाम् पन्थानम् अनु परा इहि परागच्छ, यः पन्था ते तव स्वः स्वकीय इतर अन्य देवयानात्[9] देवान् प्रति गमनमार्गात् । पितृयाणे पथि स्थित[8] जहि । अहं तु देवयाने पथि स्थित , अतो मा माम् जिघांसीरित्यभिप्राय । न च केवलं माम् । किं तर्हि । चक्षुष्मते पश्यते शृण्वते च सर्वम् । अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थ[9] । ते तुभ्यं मृत्यवे ब्रवीमि कथयामि त्वाम् अभ्यर्थयामीत्यर्थ । किमुच्यते । न अस्माकम् प्रजाम् दुहितृदौहित्रादिकाम् मा रीरिष मा हिंसी । मा उत मा च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् मृत्यो हिंसी ॥ १ ॥[10]

वेङ्कट० सङ्कुसुको यामायन । परम् मृत्यो! अनु परागच्छ पन्थानम्, य ते स्वभूत पन्था देवयानात् अन्य । न[8] "यमयानात् परागच्छत्यर्थ"[11] । चक्षुष्मते इति स्पष्टम् ॥ १ ॥[10]

---

१. औषधय वि[1] औषधय वि[2] अ[1] २ मामकम् मूको ३ नास्ति वि[1] ४ अवशुन्धतेति मूको ५ समगस्महि वि[1]; समगस्महि अ[1], समगस्महि वि[1]. ६-६ नास्ति मूको ७ परमित्यादि सूक्तारम्भे इदं अ वि[1]. ८ नास्ति मूको ९ °यज्ञाना° अ वि[1] १० या (११,७) द्र ११-११ °नम् परागच्छेत्यर्थ: वि[1] अ[1]; 'नाम् परा°' वि[1]

मृ॒त्योः प॒दं यो॒पय॑न्तो॒ यदैत॒ द्राघी॑य॒ आयुः॑ प्रत॒रं दधा॑नाः ।
आ॒प्याय॑मानाः प्र॒जया॒ धने॑न शु॒द्धाः पू॒ता भ॑वत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृ॒त्योः । प॒दम् । यो॒पय॑न्तः । यत् । ऐत॑ । द्राघी॑यः । आयुः॑ । प्र॒ऽत॒रम् । दधा॑नाः ।
आ॒ऽप्याय॑मानाः । प्र॒ऽजया॑ । धने॑न । शु॒द्धाः । पू॒ताः । भ॒व॒त । य॒ज्ञि॒या॒सः॒ ॥ २ ॥

उद्गीथ० मृत्योः 'स्वभूतम् पदम्[१] पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणं तत्[२] योपयन्तः विमोहयन्तः, परिवर्जयन्त इत्यर्थः । यत् यस्मात् ऐत[३] गतवन्तो यूयं देवयानेन पथा । यस्मान्मृत्योः स्वभूतं पितृयाणप्रापकं कर्म परित्यज्य देवयानप्रापककर्मणि प्रवृत्ताः दीर्घतरं प्रकृष्टतरं च व्याध्यादिरहितम् आयुः जीवितम् दधानाः धारयन्तः, प्राप्नुवन्त इत्यर्थः । आप्यायमानाः प्रवर्धमानाश्च प्रजया पुत्रपौत्रादिकया[४] धनेन च[५] गवाश्वहिरण्यादिकेन[६] जन्मान्तरसञ्चितदुरितक्षयात् शुद्धा भवत । वर्तमानजन्मार्जितदुरितक्षयात्[७] च पूता भवत यूयम् हे यज्ञियासः! यज्ञसम्पादिनो यजमानाः! ॥ २ ॥

वेङ्कट० मृत्योः गच्छतः पदम्[८] अपुनरागमनार्थम् योपयन्तः[९] यत् गच्छथ मृतस्य बन्धवः! दीर्घतरम् आयुः आत्मनि प्रतरम् निदधानाः । तेन प्रजया धनेन च आप्यायमानाः शुद्धाः पूताः च भवत अथ उत्तरं कार्म[१०] यज्ञार्हाः ॥ २ ॥

इ॒मे जी॒वा वि मृ॒तैराव॑वृत्र॒न्नभू॑द्भ॒द्रा दे॒वहू॑तिर्नो अ॒द्य ।
प्राञ्चो॑ अगाम नृ॒तये॑ ह॒साय॒ द्राघी॑य॒ आयुः॑ प्रत॒रं दधा॑नाः ॥ ३ ॥

इ॒मे । जी॒वाः । वि । मृ॒तैः । आ । अ॒व॒वृ॒त्र॒न् । अभू॑त् । भ॒द्रा । दे॒वऽहू॑तिः । नः॒ । अ॒द्य ।
प्राञ्चः॑ । अ॒गा॒म॒ । नृ॒तये॑ । ह॒साय॑ । द्राघी॑यः । आयुः॑ । प्र॒ऽत॒रम् । दधा॑नाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० श्मशानकर्म कृत्वानन्तरम् 'इमे जीवाः वि मृतैराववृत्रन्' इत्येतां पठन्तः सव्यं बाहु[११] प्रत्यावर्तमानाः प्रत्यग् अनवेक्षमाणा[१२] व्रजन्ति[१३] । इमे मृतस्य सम्बन्धिनः जीवाः वयं पुत्रपौत्रादयः वि आ अववृतन् प्रसव्यं व्यावृत्ताः, [१४]संस्कृत्य क्षेमेण[१४] पराङ्मुखीभूता इत्यर्थः । मृतैः पञ्चम्यर्थे तृतीया । इमे[१५] मृतेभ्यः पितृभ्यः व्यावृत्ताश्च[१६] । अभूत् भूता सुवृत्ता भद्रा कल्याणी क्षेमकारी देवहूतिः देवस्य यमस्य हूतिराह्वानं यत्र सा देवहूतिः श्मशानक्रिया पितृमेधाख्या । इदानीम् प्राञ्चः प्राञ्चितारः[१७] प्रकृष्टया गत्या गन्तारो[१८] भूत्वा अगाम गृहान् प्रति गच्छामो वयम् । किमर्थम् । नृतये 'नृती गात्रविक्षेपे' । स्वकर्मणि गात्रविक्षेपार्थम्, स्वकर्मानुष्ठानायेत्यर्थः । हसाय हसनाय

१-१. स्वभूतपद अ वि[१]. २. त मूको. ३. एत वि[१,३]. ४. पुत्रलोलिकया मूको. ५. वा मूको. ६. गवा च हिर॰ वि[१,३]. ७. ॰मोपरितदुरि॰ मूको. ८. शाप॰ वि[२] अ[१]. ९. योवयन्तः वि[२] अ[१]; योवयन्ते वि[१]. १०. नास्ति वि[१]. ११. बहुः अ वि[१]. १२. अन्यनपेक्षमाणः मूको. १३. नास्ति मूको. १४-१४. सत्कुर्मः त्यक्षेमेण वि[२,३]; संस्कुर्मः ··· क्षेमेण अ वि[१]. १५. इमा वि[२,३]; इमा अ वि[१]. १६. सुतस्य मूको. १७. प्राञ्चिकारः वि[१,३]. १८. यन्तारा वि[१,३].

च। हसनेन चात्र तत्पूर्वक्रीडा लक्ष्यते। पुत्रपौत्रादिभि सह क्रीडनाय चेत्यर्थ। द्राघीय दीर्घतर प्रकृष्टतर च व्याध्यादिरहितम् आयु जीवितम् दधाना आत्मनि धारयन्त प्राप्नुवन्त इत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इमे जीवन्त मृते व्यावृत्ता[1]। भवतु च अस्माकम् अद्य भद्र यज्ञ इत पूर्वम् आशौचे विसृष्टे[2]। अत उत्तर वयम् प्राञ्च गच्छेम न प्रत्यञ्चो नृत्तहसनयोर्यथापूर्वं वर्तनाय द्राघीय आयु प्रतरम् दधाना ॥ ३ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिऽधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ।
शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरूचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

उद्गीथ० त्रिभि[1] पादैः मध्यम परिधिं परिदधाति श्मशानकर्मणि चतुर्थेन पादेनाश्मानम्[2] उत्तरतोऽग्ने कृत्वा (तु आग्र ४ ६, १ १०)। इमम् मध्यमम् परिधिम् जीवेभ्य षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मृत्योर्मध्य इत्यध्याहार्यम्। पुत्रपौत्रादिजीवानां मृत्योश्च मध्ये तिरस्करणार्थम् दधामि स्थापयामि। किमर्थम्। एषाम् मृतानां पितॄणाम् अर्थम् एतम् अवरथ गतिरिहोच्यते। गतिमता मरणाख्याम् अपर अन्योऽपि पुत्रादिजीव क्षिप्रम् अप्राप्ते काले मा गात् मा प्रापत् इत्यनेन प्रयोजनम्। सर्वथा पुत्रादिजीवा जीवन्तु[3]। कियन्त कालम्[4] शतम् शरद। कीदृशी। पुरूची बह्वञ्चना स्वकार्यैरावर्तैश्शीतोष्णवर्षादिभि अनुगता[5] बहुभि प्राणिभि अनुगता वा अन्त दधताम् अन्तर्दधतु[6] च अन्तर्हितं च कुर्वन्तु मृत्युम्। केन। पर्वतेन पाषाणेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् जीवेभ्य रक्षार्थं[7] मृत्यो परिधानम्[8] दधामि। मा एषाम् जीवताम्[10]। अत[11] उत्तरम् अन्य इमम् अध्वानम् गात्। शतम् शरद जीवन्तु बह्वागमना। मृत्युम् अन्त दधताम् शिलोच्चयेन[12] ॥ ४ ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ ऋतव ऋतुभिर्यन्ति साधु ।
यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । ऋतवः । ऋतुऽभिः । यन्ति । साधु ।
यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूंषि । कल्पय । एषाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यथा येन प्रकारेण अहानि अहोरात्राणि अनुपूर्वम् अनुक्रमेण भवन्ति परिवर्तन्ते, यथा च ऋतव शरदादय ऋतुभि सह यन्ति गच्छन्ति साधु शोभनम् अविपर्यासेन, एवम् यथा

---

१ °ता त्रि° अ° २ °द मूको ३ स्नाति मूको ४ °देवास्मान° मूको ५ नास्ति मूको ६ नागेनो मूको. ७ °दधातु मूको ८ रक्षणार्थं वि°. ९. उपरि° अ°. १०. जीवता मेतां वि° अ° ११ नास्ति वि° १२ °च्चयस्तेनम वि° अ°.

'पूर्वम् पूर्वकालीनम्' अपरः 'अर्वाक्कालीनः अस्मत्कुलीनः' न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन, एवम् अनेनोक्तेन प्रकारेण हे धातः! आयूंषि जीवितानि कल्पय समर्थय कुरु एषाम् अस्मत्कुलीनानाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा अहानि अनुक्रमेण भवन्ति, यथा वा ऋतवः पूर्वैः ऋतुभिः अनुपूर्वम् यन्ति साधु न वसन्तात् प्राग् ग्रीष्मः, तथैषाम् आयुः कल्पय देव! अभयाय। यथा न पूर्वम् पितरम् अपरः पुत्रः जहाति, एवं विधातः! एषाम् कल्पय आयूंषि ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षड्विंशो वर्गः' ॥

आ रो॑हता॒यु॑र्ज॒रसं॑ वृणा॒ना अ॑नुपू॒र्वं यत॑माना॒ यति॑ ष्ठ ।
इ॒ह त्वष्टा॑ सु॒जनि॑मा स॒जोषा॑ दी॒र्घमायुः॑ करति जी॒वसे॑ वः ॥ ६ ॥

आ । रो॒ह॒त॒ । आयुः॑ । ज॒रस॑म् । वृ॒णा॒नाः । अ॒नु॒ऽपू॒र्वम् । यत॑मानाः । यति॑ । स्थ ।
इ॒ह । त्वष्टा॑ । सु॒ऽजनि॑मा । स॒ऽजोषाः॑ । दी॒र्घम् । आयुः॑ । क॒र॒ति॒ । जी॒वसे॑ । वः॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० त्वष्टृदेवतेयम्[1]। त्वष्टेत्यग्निवाय्वादित्यास्त्रयोऽप्युच्यन्ते। अत्र पुनः श्मशानकर्मसम्बन्धाद् अग्निरुच्यते। अनयाऽऽनडुहे चर्मण्यमात्यान् आरोहयति शान्तिकर्मणि (सु. आग्न ४,६,८)। अमात्यशब्देन स्वजनः उच्यते। हे मृतस्य स्वजनाः! पुत्रपौत्रादयः! आनडुहे चर्मणि आ रोहत आयुः जीवितम् जरसम् वृणानाः शान्तिकर्माङ्गभूतम् अग्निम् प्रार्थयमानाः। एवञ्चारोहत—अनुपूर्वम् ज्येष्ठक्रमेण वर्णानुक्रमेण वेत्यर्थः। यतमानाः प्रयतमानाः संयतमानाः सम्पतमानाः[5] वा परस्परेण सङ्गच्छमाना वेत्यर्थः। यति स्थ यावन्तो भवथ यूयं तावन्तः सर्व एवेत्यर्थः। इह चर्मणि कर्मणि वा आरूढाना च सताम्[6] त्वष्टा अग्निः सुजनिमा शोभनजन्मा सजोषाः समानप्रीतिः समानसेवनो[7] वा दीर्घम् आयुः जीवितम् करति करोतु जीवसे चिरजीवनाय वः युष्माकम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ रोहत आयुः जराम् वृणानाः[8] 'यथाज्येष्ठं गच्छन्तः[9]' यावन्तः[10] भवथ। इह त्वष्टा शोभनजननः भवन्ति सङ्गतः दीर्घम् आयुः करोतु जीवनाय युष्माकम् ॥ ६ ॥

इ॒मा नारी॑रविध॒वाः सु॒पत्नी॒राञ्ज॑नेन स॒र्पिषा॒ सं वि॑शन्तु ।
अ॒न॒श्रवो॑ऽनमी॒वाः सु॒रत्ना॒ आ रो॑हन्तु॒ जन॑यो॒ योनि॒मग्रे॑ ॥ ७ ॥

इ॒माः । नारीः॑ । अ॒वि॒ध॒वाः । सु॒ऽपत्नीः॑ । आ॒ऽअञ्ज॑नेन । स॒र्पिषा॑ । सम् । वि॒श॒न्तु॒ ।
अ॒न॒श्रवः॑ । अ॒न॒मी॒वाः । सु॒ऽरत्नाः॑ । आ । रो॒ह॒न्तु॒ । जन॑यः । योनि॑म् । अग्रे॑ ॥ ७ ॥

१-१. पूर्वकालीनम् अ वि[1,2] पूर्वं कालीनम् वि[3]. २-२. अर्वाक्कुलीनोऽस्मत्कु° वि[1,2,3], अर्वाक्कुलीनः अ. ३-३. नास्ति मूको. ४. देवते चेयम् अ वि[3]. ५. सम्पत् माना वि[3]. ६. सता मूको. ७. समानसेनो मूको. ८. °नाम् वि[3] अ[1], वृणा वि[3]. ९-९. °ज्येष्ठ गच्छयो वि[3] अ[1]. १०. नास्ति वि[3].

उद्गीथ० अनयर्चा सर्पिषा अक्षिणी अञ्जाना नारी ईक्षते श्मशानकर्मानन्तरम् (तु. आगृ ४६,१२)। इमाः मृतस्य सम्बन्धिन्यः नारीः नार्यः अविधवाः जीवद्भर्तृका[१] सुपत्नीः [२]शोभना भार्याः[२] असतीत्वादिदोषरहिताः आञ्जनन[३] आङ्क्ष्व ईपदर्थे। ताः ईपदञ्जनेन सर्पिषा घृतात्मकेनाऽक्षिणी इवेत्वे, अङ्क्त्वेति[४] शेषः, सम् विशन्तु प्रवेशनमत्र सामर्थ्याद् गमनम्। श्मशानात् गृहान् प्रति गच्छन्त्वित्यर्थः। अनश्रव अश्रुवर्जिता अरुदत्य इत्यर्थः। अनमीवा अरोगा मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः। सुरत्ना 'रत्नम्' (निघ २,१०) इति धननाम। शोभनपरिधानादिधना, सुवेषा इत्यर्थः। आ रोहन्तु प्रविशन्त्वित्यर्थः। जनय जनय-न्त्यपत्यमिति जनयो नार्यः योनिम् स्वगृहम् अग्रे प्रथम पुरुषः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इमा नारी अविधवा शोभनपतिका आञ्जनेन अक्तनेत्रा[५] सर्पिषा मृष्टसुखा सम् विशन्तु[६] अश्रुवर्जिता अनमीवा सुरत्ना[७] आ रोहन्तु जाया गृहम् अग्रत ॥ ७ ॥

उदी॑र्ष्व ना॒र्य॑भि जी॑वलो॒कं ग॒तासु॑मे॒तमुप॑ शेष॒ एहि॑ ।
ह॒स्त॒ग्रा॒भस्य॑ दिधि॒षोस्तवे॒दं पत्यु॑र्जनि॒त्वम॒भि सं ब॑भूथ ॥ ८ ॥

उत् । ई॒र्ष्व॒ । ना॒रि॒ । अ॒भि । जी॒व॒ऽलो॒कम् । ग॒तऽअ॑सुम् । ए॒तम् । उप॑ । शे॒षे॒ । आ । इ॒हि॒ ।
ह॒स्त॒ऽग्रा॒भस्य॑ । दि॒धि॒षोः । तव॑ । इ॒दम् । पत्युः॑ । ज॒नि॒ऽत्वम् । अ॒भि । सम् । ब॒भू॒थ॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अनयर्चा चितितो मृतस्य पत्नीमुत्थापयति देवर वयस्यो वा जरद्गृहदासो वा (तु आगृ ४,२,१८)। उत् ईर्ष्व ईर्तिर्गत्यर्थः। उद्गच्छ उत्तिष्ठ चितित इत्यर्थः। हे नारि! मृतस्य पत्नि[९]। उत्थाय च यां[८] त्वम् गतासुम् उत्क्रान्तप्राणम् एतम् पतिम् उप शेषे उपस्वपिषि एतस्य मृतस्य पत्यु[१] समीपे पार्श्वे निपद्य शेषे[१०] इत्यर्थः। सा त्वम् जीवलोकम् अभि आ इहि जीवाना पुत्रपौत्रादीना लोक स्थान गृह प्रति आगच्छ। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् हस्तग्राभस्य पाणिग्रहीतु दिधिषो गर्भाधातु सम्बन्धि इदम् जनित्वम् जन्म, इमा देहेपूरपाचि गतमित्यर्थः, अभि सम् बभूथ अभिसम्भूतासि त्वम् अध्यवसायमात्रेणैव। यस्माच्च पतिलोक प्राप्तवती तस्मादेव प्रवीमीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उपरि निपातिताया[११] पत्न्या उत्थापने विनियुक्तैषा (तु आगृ ४,२,१८)। उत् तिष्ठ नारि![१२]। जीवलोकम् प्रति गतासुम् एतम् पतिं विश्व[३] पुराणमनुपारयन्ती[१४] [१५]उप शेषे[१५]। हस्तग्राहस्य तव अस्य धारकस्य पत्यु गृहम् इदम् त्व जायात्वम् अभि सम् बभूथ अनुसरणनिश्चयम् अकृथा इति ॥ ८ ॥

१. जीवन्मृता अ वि[१,२]. २-२. शोभनभार्या वि[२] ३ आ कने अ वि[१,२] ४. अङ्क्त्वेति वि[१,३], अङ्क्ति अ वि[२]. ५ °नेत्रा वि[२] अ[१], °नेत्रा वि[१] ६. °न्तु वि[२] अ[१] ७ °रत्ना वि[२] अ[१] ८. नास्ति मूको ९ पत्ने अ वि[१,२] १० स मूको. ११. उपरि परिपातिताया वि[२] अ[१]. १२. °री वि[२] अ[१], °री वि[१]. १३. नास्ति वि[१]. १४ °न्ति वि[२] अ[१], °न्त वि[१]. १५-१५ नास्ति वि[१,२]

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।
अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'अनयर्चा धनुरादापयति'[1] क्षत्रियश्चेद्यजमानः (तु. आगृ ४, २, २०)। चितिस्थस्य मृतस्य हस्तात् धनुः आददानः। किमर्थम्। अस्मे अस्माकम् क्षत्राय क्षत्रत्वाय प्रजापालनलक्षण-क्षत्रियत्वाय[2]। वर्चसे ऐश्वर्यलक्षणदीप्तये च बलाय शारीराय[3] च सेनालक्षणाय च। आददान इति लक्षणार्थे शानच्प्रयोगात् साकाङ्क्षत्वात् ब्रवीमीति शेषः। किं ब्रवीमि। उच्यते। अत्र एव राष्ट्रे श्मशाने वा। सप्तमीनिर्देशात् स्थित्वेति शेषः। त्वम् च यजमानः इह एव राष्ट्रे श्मशाने वा स्थित्वा वयम् सुवीराः शोभनपुत्राश्च त्वदीया एते सर्वे वयम्[4] समुदिताः सन्तः अनेन धनुषा विश्वाः सर्वाः स्पृधः समितीः अभिमातीः जयेम अभिभवेमेत्याशास्महे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मृतस्य हस्तात् [5]धनुः आददानः[5] अहं भवामि अस्माकं क्षत्राद्यर्थम्। कथम् तानि त्वया नावक्रामेयुरिति। अत्र एव त्वम् भव। इह वयम् च सुपुत्रा भवन्तो [6]विश्वान् शत्रून् अभिमन्यमानान्[6] जयेम ॥ ९ ॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुऽव्यचसम् । पृथिवीम् । सुऽशेवाम् ।
ऊर्णऽम्रदाः । युवतिः । दक्षिणाऽवते । एषा । त्वा । पातु । निःऽऋतेः । उपऽस्थात् ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत उत्तरात्र्यृचस्य पृथिवी देवता। अस्थिकुम्भम् अनया भूमौ निदधाति (तु. आगृ ४,५,१)। हे अस्थिकुम्भ! अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वम् उप सर्प उपगच्छ अनुप्रविश मातरम् सर्वस्य मातृभूताम् भूमिम् एताम् उरुव्यचसम् पृथिवीम् सुशेवाम् विविधमञ्चन पूजन गमनं वा व्यच उरु विस्तीर्णं यस्या असावुरुव्यचाः, ताम् उरुव्यचसं विस्तीर्णविविधपूजनगमनामित्यर्थः। पृथिवीम् विस्तीर्णाम्। सुशेवाम् सुसुखाम्। उपसर्पन्त्[7] च सन्तम् ऊर्णम्रदा ऊर्णेव मृद्वी सुकुमारा युवतिः यौवनान्विता दक्षिणावते द्वितीयार्थे चतुर्थ्येषा। दक्षिणावन्तं दत्तदक्षिणम् [8]त्वा अस्थिकुम्भरूपवन्तं त्वाम्[8] यजमानम् एषा पृथिवी पातु रक्षतु। कुतः। निर्ऋतेः मृत्युदेवतायाः उपस्थात् समीपस्थानात् ॥ १० ॥

---

१ १. धनुरादापयति वि[1,2], .. रादापयति अ वि[3] २ °पालनक्षत्रिय° मूको. ३ पा (प वि[1] अ[1]) शरीराय मूको. ४. एवं वि[1,3]. ५-५ °धनु° वि[3] अ[1], °नुरादान वि[1] ६-६ विश्वा विश्व ... हि मन्य-मानान् वि[3] (°श्व°) अ[1], विश्वाञ्छत्रूनभिमा यमाना वि[1]. ७ °र्पयन्त° अ वि[3], °र्पयन्त वि[1,3] ८-८ अस्थिकुम्भरूपवन्तं त्वा (°पवन्तं त्वा वि[1,3]) मूको.

वेङ्कट० कर्ताऽनया[1] कुम्भमवदध्युः (तु. आगृ ४,५,५)। उप सर्प मातृभूताम्[2] भूमिम् एताम्[3] उरुव्यासिकाम् विस्तीर्णाम् सुसुखाम्। ऊर्णेव मृद्वीयम् युवतिः दानवते भवति। सा एषा त्वाम् रक्षतु निर्ऋतेः[4] सकाशात्॥ १०॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये सप्तविंशो वर्गः[5] ॥

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि॥ ११॥

उत्। श्वञ्चस्व। पृथिवि। मा। नि। बाधथाः। सुऽउपायना। अस्मै। भव। सुऽउपवञ्चना।
माता। पुत्रम्। यथा। सिचा। अभि। एनम्। भूमे। ऊर्णुहि॥ ११॥

उद्गीथ० हे पृथिवि! 'उत् श्वञ्चस्व ऊर्ध्वगतमेनं कुरु', मा नि बाधथाः मा सम्पीडयेत्यर्थः। किञ्च सूपायना सूपगमना सुपसर्पेत्यर्थः। अस्मै अस्यास्थिकुम्भस्यार्थाय भव त्वम् सूपवञ्चना 'वन्चु प्रलम्भने'। प्रलम्भनं प्रतारणम्। तेन चात्र तत्पूर्वकं प्रतिष्ठापनं लक्ष्यते। सूपप्रलम्भना सुप्रतिष्ठा चेत्यर्थः। किञ्च यथा माता पुत्रम् बालकं वस्त्रान्तेनाच्छादयति, एवम् एनम् अस्थिकुम्भं हे भूमे! अभि ऊर्णुहि आभिमुख्येनाच्छादय॥ ११॥

वेङ्कट० कर्ते पांसूनवकिरति (तु. आगृ ४,५,६)। इमं बीजमिव एनम् उत् श्वञ्चस्व, मा अधस्तात् कृथाः[6]। सूपचरा अस्मै भव सूपप्रलम्भा च। माता पुत्रम् यथा वस्त्रान्तेनाऽऽच्छादयति तथैव एनम् अभि-च्छादय भूमे![7]॥ ११॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम्।
ते गृहासो घृतश्चुतो भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र॥ १२॥

उत्ऽश्वञ्चमाना। पृथिवी। सु। तिष्ठतु। सहस्रम्। मितः। उप। हि। श्रयन्ताम्।
ते। गृहासः। घृतऽश्चुतः। भवन्तु। विश्वाहा। अस्मै। शरणाः। सन्तु। अत्र॥ १२॥

उद्गीथ० पांसुभिः सञ्छाद्योत्तरां[8] पठति (तु. आगृ ४,५,७)। उत्-श्वञ्चमाना ऊर्ध्वं गच्छन्ती अस्थिकुम्भमवष्टभ्यापीडयन्तीत्यर्थः। पृथिवी सु तिष्ठतु सुप्रतिष्ठिता भवतु। किञ्च पार्थिवाः पांसवः सहस्रम् मितः सहस्रमिति तृतीयार्थे प्रथमा। मित इति च बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। सहस्रेण सम्मिताः बहुसङ्ख्यायुक्ता अनन्ता इत्यर्थः। उप हि श्रयन्ताम्। हि-निपातः पादपूरणोऽत्र। उपश्रयन्ताम् अस्थिकुम्भमाश्रयन्तु सम्परिवार्य तिष्ठन्तु इत्यर्थः। किञ्च ते पांसवः गृहासः अस्थिकुम्भस्य गृहभूताः घृतश्चुतः घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः[9] भवन्तु[10] अस्थिकुम्भस्योपरि स्रवितारः भवन्त्वित्यर्थः[11]। किञ्च विश्वाहा सर्वदा अस्मै अस्मास्थिभूतस्य शरणाः सन्तु आश्रयभूता भवन्तु अत्र अस्मिँल्लोके॥ १२॥

---

१. कर्ते वि[1] अ[2]. २. मातृताम् वि[2] अ[1]. ३. एवाम् वि[2] अ[1]. ४. निऋतेः मूको. ५-५. नास्ति मूको. ६. कृता वि[2] अ[1]. ७. भूमेः मूको. ८. °त्तरामेता वि[1]. ९. क्षरिता° वि[1]. १०. नास्ति मूको. ११. भवन्तु भव° मूको.

वेङ्कट० उत्थापयन्ती[1] पृथिवी[2] सु तिष्ठतु सहस्रम् मीज्ञानि उप श्रयन्ताम् एनम्[3]। ते चास्मै गृहा भवन्तः मधुश्च्युतः सर्वदा अस्मै आश्रयभूताः भवन्तु अत्र ॥ १२ ॥

उत् ते॑ स्तभ्नामि पृथि॒वीं त्वत् परी॒मं लो॒गं नि॒दध॒न्मो अ॒हं रि॑षम् ।
ए॒तां स्थूणां॑ पि॒तरो॑ धारयन्तु॒ तेऽत्रा॑ य॒मः साद॑ना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते॒ । स्त॒भ्ना॒मि॒ । पृ॒थि॒वीम् । त्वत् । परि॑ । इ॒मम् । लो॒गम् । नि॒ऽदध॑त् । मो इति॑ । अ॒हम् । रि॒ष॒म् ।
ए॒ताम् । स्थूणा॑म् । पि॒तर॑ः । धा॒र॒य॒न्तु॒ । ते॒ । अत्र॑ । य॒मः । सद॑ना । ते॒ । मि॒नो॒तु॒ ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अनयाऽस्थिकुम्भं कपालेनाऽपिदधाति (तु. आगृ ४, ५, ८)। ते तवास्थिकुम्भस्यापिधानत्वेन सम्बन्धिनीम् पृथिवीम् कपाललक्षणाम् उत् स्तभ्नामि "ष्टभि स्कभि" प्रतिबन्धे'। प्रतिबध्नामि त्वत् परि पञ्चम्यर्थेऽत्र पञ्चमी। उपरिशब्दस्य च उकारलोप.। तवास्थिकुम्भस्य तवोपरि तव सम्बन्धिना कपालेन त्वामपिदधामीत्यर्थः। किञ्च इमम् लोगम्[4] लोष्टकपाललक्षणम्[5] निदधत् अस्थिकुम्भस्योपरि स्थापयन्[6] 'अहम् मो रिषम् मा हिंसि[7] केनचित्। किञ्च एताम् मया निहिताम् स्थूणाम् कपाललक्षणाम् पितरः प्रेता इतरे वा धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु ते तवास्थिकुम्भस्य सम्बन्धिनीम्। किञ्च अत्र अस्यां भूमौ यमः पितृपतिः सदना द्वितीयैकवचनस्यायं छान्दस आकारः। सदनं स्थानं ते तवास्थिकुम्भस्य मिनोतु परिच्छिनत्तु अनुजानात्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० कुम्भं कपालेनाऽपिदधाति[8] (तु. आगृ ४,५,८)। उपरि[10]स्तभ्नामि अधःस्थितस्य[10] तव कपालेन पृथिवीम्। [11]तवोपरि पृथिवीम्[11] तवोपरि इमम् लोगम्[12] लोष्टम्[13] निदधत्[14] मो अहम् रिषम्। एताम् पृथिव्या आस्तीर्णाम्[14] स्थूणाम्[15] पृथिव्या धारयित्रीम् पितरः धारयन्तु इति कपालाभिप्रायम्। अस्मिन् स्थाने तव [17]यमः स्थानानि[17] करोतु ॥ १३ ॥

प्र॒तीची॑ने॒ मामह॒नीष्वा॑ः प॒र्णमि॒वा द॑धुः ।
प्र॒तीचीं॑ जग्रभा॒ वाच॒मश्वं॑ र॒शन॑या यथा ॥ १४ ॥

प्र॒तीची॑ने । माम् । अह॑नि । इष्वा॑ः । प॒र्णम्ऽइ॑व । आ । द॒धुः ।
प्र॒तीची॑म् । ज॒ग्र॒भ॒ । वाच॑म् । अश्व॑म् । र॒शन॑या । य॒था ॥ १४ ॥

उद्गीथ० प्रतीचीने प्रतिगते सम्प्राप्ते अहनि अस्थिसञ्चयनदिवसे माम् अस्थिकुम्भरूपं यजमानम् इष्वा. आ दधुः त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृताः[18]। [19]किमिव आहितवन्त.[19]। इष्वा.

1. 'वसिव वि[1] अ[1]. 2. पृथ्वी वि[1] अ[1]. 3. एनाम् मूको. 4-4. स्तभि स्कभि वि[1,2]; स्कभि स्कुभि अ वि[1]. 5. लोष्ट मूको. 6. लोष्टकेपा° वि[1]. 7. स्थापयते मूको. 8-8. हिंसीमंम मूको. 9. °नातिदधाति वि[2] अ[1]. 10-10. ···तस्य वि[2] अ[1]. 11-11. तपो पृथिवीम् वि[2] अ[1], नास्ति वि[1]. 12. लोदम् वि[2] अ[1]; नास्ति वि[1]. 13. लोष्टम् मूको. 14. निधद् मूको. 15. °स्तूर्णाम् वि[1]; °स्थातीर्णाम् अ[1]. 16. नास्ति वि[2] अ[1]; स्थूणा वि[1]. 17-17. यमस्थानानि वि[1]; रमन्मनानि वि[2] अ[1]. 18. °ध्योषिताः मूको. 19-19. किमिदाभिहि° मूको.

पर्णम् इव यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः सम्बन्धि पर्णं वाजाख्यं सुश्लिष्टम् इषावादधति[1], एवम्। एतज्ज्ञात्वा प्रतीचीम् त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण स्वरकर्णपथं प्राप्ताम् वाचम् प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' (ऋ १०,१८,१०), 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना' (ऋ १०,१८,११) इत्यादिकाम् अधिकृतसत्काराम्[2] जग्रभ गृहाण। किमिव। अश्वम् रशनया रज्ज्वा यथा कश्चिद् गृह्णीयात् कर्तव्यत्वेन, मनसि कुर्वित्यर्थः।

अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति। प्रतीचीने प्रतिगते अद्याहनि मां मृतस्य पुत्रम् आदधुः श्मशानकर्मणि कर्तव्ये महताऽऽदरेण श्लिष्टमाहितवन्तः अधिकृतवन्तः[3] ऋत्विगादयः स्तुतिकारा[4] वा। किमिव आ दधुः। इष्वाः सम्बन्धि पर्णं वाजाख्यं यथा केचिदिषुकाराः पर्णं सुश्लिष्टम् इषावादधति[5], एवम्। एतज्ज्ञात्वा हे पृथिवि![6] प्रतीचीनम् प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचम् प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्', 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः' इत्यादिकाम् जग्रभ गृहाण कर्तव्यत्वेन। किमिव। अश्वम् रशनया यथा कश्चिद् गृह्णाति, एवम्॥ १४॥

वेङ्कट० 'सञ्चयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्य' (आगृ ४,५,१) इत्युक्तम्। अपक्षीयमाणचन्द्रके[7] माम् अहनि समस्यन्त.[8] ते इष्वाः पर्णमिव आ दधुः। वाचम् च मदभिमुखीमिमां[9] जग्राह। अन्येण संस्कृतो यथा समादाय स्वर्गं गच्छति, नात्यवधूय अवक्राम्यति अश्वम् रशनया यथा इति। 'उन्दारयेन मृत्युबाले त्यजन्ति[10]' [11]'नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः[11]' (बाध ६,१) इति स्मृतिः॥ १४॥

[12]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[12]॥

व्याकरोत् षष्ठमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः[13]।
दुहिता भवगोलस्य सुन्दरी यमजीजनत्॥

इति वेङ्कटाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः॥

१ °दधाति क वि[1]. २. अधिकृत° मूको. ३. अधिकृतवन्तः वि[1]. ४. स्तुतिकारा क वि[1]. ५. °दधाति क वि[1]. ६. पृथिवी मूको. ७. °के मूको. ८. मायस्यान्त वि[2] अ[1]; मसस्यन्त वि[1]. ९. °मीमर्द वि[2] अ[1]; °मीमहे वि[1]. १०. °न्ते मूको. ११-११. नीडं···तपक्षा वि[2] अ[1]. १२-१२. नास्ति मूको. १३. स्त वि[2]; सः अ[1].

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०
'नि षु सीद गणपते' इत्यधिष्ठास्यति माधवः ।
'वस्वादिषु प्रवक्तव्यम्' आदितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

वसवो रुद्रा आदित्याः शाट्यायनकदर्शिताः[१] ।
'पृच्छते याज्ञवल्क्येन[२] शाकल्याय महर्षये ॥ २ ॥

अत्र शाट्यायनकम्—'कतमे[३] वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितमिति । तस्माद्वसव इति । कतमे रुद्रा इति । दश पुरुषे प्राणा इति होवाच । आत्मैकादशः ते यदोत्क्रामन्तो यन्ति अथ रोदयन्ति । तस्माद् रुद्रा इति । कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सर इति होवाच' (जैब्रा २,७७ [तु. माश ११, ६, ३, ६-८ प्रभृ.]) इति ।

प्रोवाच बृहदारण्ये शाकल्यायैव पृच्छते ।
वसून् अयं याज्ञवल्क्यस्तद्वच ब्राह्मण शृणु ॥ ३ ॥

'कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चाऽन्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च [४]द्यौश्च चन्द्रमाश्च[४] नक्षत्राणि चैते[५] वसवः' (माश ११,६,३,६) इत्यादिकं वाजसनेयिभ्यः श्रोतव्यमिति ।

अरुणैर्नाम ऋषिभिर्वसवोऽन्ये[६] प्रदर्शिताः[७] ।
अग्निश्च जातवेदाश्च पठिता नामभिश्च ते ॥ ४ ॥

रुद्रानपि पठन्त्यन्यान्[८] अरुणा गणशः स्थितान् ।
ज्ञेयास्ते प्रभ्राजमाना[९] अरुणप्रक्रमक्रमात् ॥ ५ ॥

ये वा केचन सन्त्येते[१०] क एतेषां समन्वयः ।
क्रमेण सवनेषूक्तो [११]विविधैर्ब्राह्मणैः सह[११] ॥ ६ ॥

महद्भिरिन्द्रादयोऽस्माभिरिज्यन्ते गृहदेवताः ।
अन्येषु चोच्यमानेषु कथं वस्वादयो गताः ॥ ७ ॥

वसुरुद्रादितिसुता इन्द्रेण सह सङ्गताः ।
देवता तद्विशिष्टेन्द्र सवनानां प्रदर्शितः ॥ ८ ॥

वस्वादयश्च बहुभिरन्यैर्देवैः समन्विताः ।
अग्निवाय्वादयस्तेषु प्रधाना इति निर्णयः ॥ ९ ॥

१-१. वस्वादिषु वक्त वि[२], प्रवस्वादिषु वक्त° अ[१]; वस्वादिष्विह वक्त° वेंकभ. २. °ता वि[२] अ[१]. ३-३ पृच्छते वि[२] अ[१] ४. °मे ते वि[१]. ५-५. "द्यौश्च इमा मूको. ६ नास्ति वि[१]. ७ महर्षिभिर्वसवोऽन्य वि[२] अ[१]. ८. °ता वि[२] अ[१]. ९ °न्याद वि[२] अ[१]. १०. भ्राज° वि[२] अ[१]. ११. सज्येत वि[२] अ[१], सन्त्येते वि[१]. १२-१२ 'गैरिह वेंकभ.

[1]त्रीणि शता त्री सहस्रा[2] बहवो हि प्रदर्शिता ।
इन्द्रद्वारेण सर्वे च ते यत्रेषु समन्विता ॥ १० ॥

प्रतिलोक स्थितान् ब्रूते [3]म देवासो द्विवी (वि[3] इ) त्यृपि ।
तेषु क प्रथमो वर्गो मध्यम[5] क क[5] उत्तम[4] ॥ ११ ॥

एवविधेषु मन्त्रेषु क्रियाकारकबोधनम् ।
शक्यतेऽनृषिभि कर्तुं न विविच्य प्रदर्शनम् ॥ १२ ॥

बहूनामिव मन्त्राणा क्रियाकारकदर्शनात् ।
भवत्यर्थोऽपि विस्पष्ट प्रयोक्तुरिव सन्निधौ ॥ १३ ॥

अथ सङ्ख्यासमुद्देशे भूयान् भवति सशय ।
ब्राह्मणानि प्रमाणानि [6]तदर्थेष्विति निर्णय[6] ॥ १४ ॥

[7]एव च कथितेऽप्यर्थे नानाविग्भ्य समागता ।
पठन्ति चेद् ब्राह्मणानि तत्त एव विनिर्णय[7] ॥ १५ ॥

पठिता देवताध्याये त्रिषु स्थानेषु देवता ।
विद्यन्त[8] स्तुतयो यासा ता एता यास्कदर्शिता ॥ १६ ॥

केचिद् वस्वाद्यस्तेषु च प्राग्ब्राह्मणदर्शिता ।
प्रजापतिश्चाश्विनौ च[9] बहिर्भूता इति स्थिति ॥ १७ ॥

अष्टौ वसव[1] इत्युक्त्वा यदतावत्त्वकीर्तनम् ।
तत्तु [10]वस्वादिवाहुल्याद् अपेक्षयाप्यत[10] कृत विदु ॥ १८ ॥

[1]अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावन्तो वै देवा ' (तु मस्य ४, ५, ७, २)
[illegible]

[१९]

[11]मथितो यामायन , भृगुर्वारुणिर्वा, भार्गवश्च्यवनो वा ऋषि । आपो गावो वा देवता, प्रथमाया उत्तरार्धस्य अग्नीषोमौ । अनुष्टुप् छन्द , षष्ठी गायत्री[11] ।

नि वर्तध्वं मानु गाताऽस्मान्त्सिषक्त रेवतीः ।
अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

---

१ ऋ ३,९,९ २. ऋ १,१३९,११ ३. 'म वि[1] अ[1]. ४ इ वि[2], -इ अ[1]. ५. उच्यते अ[1]. ६ ६ तत एव विनि° वि[1] अ ७ ७ नास्ति वि[2] अ[1]. ८ भिद्य° वि[1]. ९ नास्ति वि[2] १० १० °स्यसो ग्रह ये चैक्रम | °दयन्याव वि[2] अ[2]. ११-११ नास्ति मूको.

नि । वर्तध्वम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिसक्त । रेवती ।
अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० 'उत्तरं सूक्तम्' 'नि वर्तध्वम्' इत्यष्टर्चं गोदेवतम् अब्देवतं वा भृगुर्वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वा यामायनो वा मथितो ददर्श।

हे गावः[1] आपः[1] वा यूयम् अन्यतो गच्छन्त्यः नि वर्तध्वम् अस्मान् प्रति। मा अनु गात अस्मत्तोऽन्यं[2] पुरुषम्। एतन्मयोक्तं श्रुत्वा अस्मान् एव सिसक्त वाहनदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवत हे रेवतीः! क्षीराद्यादिधनेन धनवत्यः[1]। क्षीराद्यादिधनसहिताः सेवध्वमित्यर्थः। हे अग्नीषोमा! पुनर्वसू! पुनः पुनर्वस्तारौ[1] स्तोतॄणां यज्ञनाद्य आच्छादयितारौ[1] युवामपि अस्मे अस्मासु धारयतम् स्थापयतम् रयिम् धनं गोलक्षणम् अब्लक्षणं वा। क्षीराद्यादिधनसहितमिति सामर्थ्याल्लभ्यं पूर्ववचोऽयम्। अन्यम् अत्रार्धर्चे बृहद्देवताशास्त्राभिप्रायेण अग्नीषोमयोः गुणभावः प्रधानभावो वा कल्प्यः (तु. बृदे ७,२०)॥ १॥

वेङ्कट० यामायनो मथितः। तम् आशौचात्[3] परित्यक्तनित्यनैमित्तिकं परित्यज्याऽऽप[4] पशवो वाऽक्रामन्[5]। स एतेन[6] सूक्तेन पुनराह्वयति[7]। नि वर्तध्वम् मा अनुक्रमेण गच्छत, अस्मान् सेवध्वम् पशुमत्यः![8] धनवत्यः[1] वा। हे अग्नीषोमौ![1] पुनर्वसू! यौ अपक्रान्तं वसु पुनः पुरस्ताद् नियच्छथ, [10]तौ अस्मासु[10] धारयतम् रयिम्॥ १॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु। इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥२॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु ।
इन्द्रः । एनाः । नि । यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥ २ ॥

उद्गीथ० आत्मनैवात्मानं सम्प्रेषयति। हे मदीयान्तरात्मन्![1] अन्यतो गच्छन्तीः एनाः गाः अपो वा वृष्टिलक्षणाः पुनः नि वर्तय मदभिमुखीः कुरु। निवर्त्य च पुनः एनाः नि आ कुरु नियताः कुरु आत्मायत्ताः कुरु। इन्द्रः च तव सहायभूतः एनाः नि यच्छतु स्वदायत्ताः करोतु। अग्निः च एनाः उपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु[11] वा, उपयोग्याः करोत्वित्यर्थः॥ २॥

वेङ्कट० एनाः[12] अपक्रमिताः[13] पुनः एव[14] नि वर्तय इन्द्र![1] पुनः एनाः[15] त्वं च अग्ने![1] अस्मासु

---

१. १ नास्ति अ[1]. २. स्वर्न भा व मूको ३. अशौचात् वि[1] ४ °त्यजाप वि[2] अ[1], °त्यजाय वि[1] ५ °क्रमन् वि[1] अ[1], °क्रामन् वि[2] ६ ते वि[1] अ[1] ७ °यन्ति वि[2] अ[1] ८ पशुमन्यो मूको। ९. यावन् वि[1] १०-१०. तावद् वि, °ता व° वि[1] व° अ[1] ११ उपक्षिपयतु वि[1,2] १२ पुनः एना मूको १३ अवक्रान्ता वि[1] अ[1], अपक्रामता वि[1] १४ एना वि[1]. १५. नास्ति वि[1] अ[1]

'नि आ कुरु'। अथ परोक्षमाह— इन्द्र एना अस्मासु नि यच्छतु। तदर्थम् अग्नि एनाः गच्छन्तीः दण्डादिना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन् पुष्यन्तु गोपतौ ।
इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुनः । एताः । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुष्यन्तु । गोऽपतौ ।
इह । एव । अग्ने । नि । धारय । इह । तिष्ठतु । या । रयिः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पुनः एताः माः प्रति नि वर्तन्ताम्, मम भवन्त्वित्यर्थः। भूत्वा च अस्मिन् मयि गोपतौ गवा साक्षादिमतीनाम् अपां वा वृष्टिलक्षणानां स्वामिनि स्वत्वेन स्थित्वा नित्यम् पुष्यन्तु पुष्टा भवन्तु। पुष्टाश्च सती इह एव अस्मिन्नेव मयि गोपतौ हे अग्ने! नि धारय नियमेन स्थापय। इह एव मयि गोपतौ या रयिः यदपि धनं व्रीह्यादिकं चापि[2] गोसहितं तिष्ठतु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुनः एताः नि वर्तन्ताम्, निवृत्ता च अस्मिन् गोपतौ भवन्तु पुष्टाः। इह एव अग्ने! रयिम्[3] नि धारय। इह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत् परायणम् ।
आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽअयनम् । सम्ऽज्ञानम् । यत् । पराऽअयनम् ।
आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । यः । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० 'यत् नियानम्' गवां नियानं नियमेन यान्त्यत्रेति नियानं स्थानं गोष्ठाख्यम्। यच्छब्दयोगात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः। हुवे इति च क्रियापदं सर्वतोऽनुषक्तव्यम्। तदपि हुवे आह्वयामि। आह्वानमभिमुखीकरणम्[4]। तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते। गोसहितं प्रार्थय इत्यर्थः। न्ययनम् यदपि गवां चरित्रं गतानां नियमेन गृहप्राप्तिलक्षणं तदपि प्रार्थये। यदपि गवाम् 'संज्ञानम् सम्यग् ज्ञायतेऽनेनेति संज्ञानम् वाचत्वादिचिह्नं नाम वा तदपि प्रार्थये। यत् अपि गवाम् परायणम् परागमनं चरित्रं वनं प्रति गमनं तदपि प्रार्थये। यदपि गवाम् आवर्तनम् वनं चरितुम् इतश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये। यदपि गवां[5] चरित्वा गृहान् प्रति निवर्तनम् तदपि प्रार्थये। यः अपि गोपाः गोपालकः, तम् अपि हुवे प्रार्थये। सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१-१. न्ययकुरु वि' अ'; न्यकुरु वि'. २. चापि वि'. ३. नास्ति वि'. ४-४. नास्ति वि'. ५. °गुरुत्र° वि'. ६-६. नास्ति अ'.

वेङ्कट० यत्र नियान्ति[1] तत्[2] नियानम् पन्थाः[3]। यत्र नियन्ति तत्[2] न्ययनम्[4] अरण्यम्। तस्मिन् यत्र सङ्गच्छन्ते इतरेतरं जानन्त तत् सञ्ज्ञानम्। अथ तत चरणार्थं यत्र पराचीना यन्ति तत् परायणम्। चरित्वा यत आवर्तन्ते तत् आवर्तनम्। आवृत्ता यस्मिन् गोपा अभिगच्छन्ति तत् निवर्तनम्। एवंविधेभ्यो बहुभ्य स्थानेभ्य॰ गा आ हुवे। य॰ चाऽऽसां गवाम् गोपा तम् अपि[5] ह्वयामि इति ॥ ४ ॥

य उदानड् व्ययनं य उदानट् परायणम् ।
आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

य । उत्ऽआनट् । विऽअयनम् । य. । उत्ऽआनट् । पराऽअयनम् ।
आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपा । नि । वर्तताम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० य॰ गोपा उदानट् व्याप्नोति व्ययनम् विविधगमनम्[6] गवां नष्टानाम् अन्वेषणार्थम् इतश्चेतश्च भ्रमणमित्यर्थः। य च गोपाल॰ उदानट् व्याप्नोति अनुभवति। किम्। परायणम् परागमनम् गोभि सहाटवीं[8] प्रति चारणाय गमनमित्यर्थः। यश्च गोपाल. आवर्तनम् अनुभवति गोभिश्चरन्तीभिश्चेतश्चेतश्च[9] भ्रमणमित्यर्थः। पश्चाटवीतो[10] गोभिः सहितो[11] गृहान् प्रति निवर्तनम् अनुभवति, स अपि गोपा गोपालो गोभि. सहितो[12] गृहान् प्रति नि वर्तताम् क्षेमेणाऽऽगच्छत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यतो विविध गच्छन्ति तत् व्ययनम्[13]। य[14] गोपा एतानि स्थानानि उद्व्याप्नोति[15], स गोपा गोभि सह अपि[16] नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवाभिर्भुनजामहै ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुन । न । इन्द्र । गा. । देहि । जीवाभि । भुनजामहै ॥ ६ ॥

उद्गीथ० आ निवर्त आ[17] इति अर्वागित्यर्थः। अर्वाग् अस्मदभिमुख निवर्तस्व (?)[18] त्व हे इन्द्र!, अस्मदभिमुखो भवेत्यर्थः। भूत्वा चान्यतो गच्छन्ती नि वर्तय अस्मदभिमुखी कुरु। कृत्वा च पुन पश्चात् न अस्मभ्यम् हे इन्द्र! गा देहि त्वम्। दत्ताभिश्च गोभि जीवाभि चिरञ्जीविनीभि[19] सर्वञ्जीववतीभिर्वा[20] भुनजामहै देवपितृमनुष्यान् अस्माश्च सम्भोजयेम। सम्पुष्णीमेत्याशास्महे ॥ ६ ॥

---

1. °याति वि[1]. 2. तं वि[1] अ[1]. 3. पन्थानम् वि[1] अ[1]. 4. तस्य वि[1] अ[1]. 5. °यम् वि[1] अ[1]. 6. मां वि[1]. 7. विविध···न मूको. 8. °हाटवीं मूको. 9. °मितितश्चे वि[1,2]. 10. °श्चाटवी° मूको. 11. सह स वि[1], सहतो वि[1,2]. 12. सहतो मूको. 13. क्ष° मूको. 14. नास्ति वि[2]. 15. यद्व्या° वि[1] अ[1]. 16. अनि मूको. 17. नास्ति मूको. 18. विप इति चिन्त्यम् (तु वैप 1,1631 p). 19. °ञ्जीविभि वि[1,2,3], °ञ्जीवाभि अ. 20. °वन्तीवी वि[1,2].

वेङ्कट० यो निवर्तयति स [1]निवर्तः । आ[1] नि वर्तय हे निवर्त! अपगच्छन्तीः गाः[2] । पुनः अस्मभ्यम्[3] इन्द्र! गाः देहि । जीवाभिः गोभिः इन्द्र! भुनजामहै ॥ ६ ॥

परि॑ वो वि॒श्वतो॑ दध ऊ॒र्जा घृ॒तेन॒ पय॑सा ।
ये दे॒वाः के च॑ य॒ज्ञिया॒स्ते र॒य्या सं सृ॑जन्तु नः ॥ ७ ॥

परि॑ । व॒: । वि॒श्वत॑: । द॒धे॒ । ऊ॒र्जा । घृ॒तेन॑ । पय॑सा ।
ये । दे॒वाः । के । च॒ । य॒ज्ञिया॑: । ते । र॒य्या । सम् । सृ॒ज॒न्तु॒ । न॒: ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वः युष्माकं गवां सम्बन्धिना ऊर्जा अन्नेन हविर्लक्षणेन घृतेन च[4] पयसा च क्षीरेण च विश्वत विश्वान् सर्वान् देवपितृमनुष्यान्[5] परि दधे सन्धारयामि पुष्णामि, नात्मानमेव केवलम् । एतज्ज्ञात्वा ये के च देवाः यज्ञियाः यज्ञसंवाहाः[6], ते रय्या धनेन गोलक्षणेन सम् सृजन्तु संयोजयन्तु नः अस्मान् । अनुग्रहबुद्ध्या स्वयमुपनमन्तीषु गोषु व्याघातं मा कार्षुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे[7] देवाः! युष्मान् अहम् विश्वतः परि दधे दध्ना घृतेन पयसा च[8] । ये के-चन भवन्ति यज्ञार्हा देवाः, ते अस्मान् रय्या सम् सृजन्तु ॥ ७ ॥

आ नि॑वर्तन वर्तय॒ नि नि॑वर्तन वर्तय ।
भूम्या॒श्चत॑स्रः प्र॒दिश॒स्ताभ्य॑ एना॒ नि व॑र्तय ॥ ८ ॥

आ । नि॒ऽव॒र्त॒न॒ । व॒र्त॒य॒ । नि । नि॒ऽव॒र्त॒न॒ । व॒र्त॒य॒ ।
भूम्या॑: । चत॑स्रः । प्र॒ऽदिश॑: । ताभ्य॑: । ए॒ना॒: । नि । व॒र्त॒य॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० आकारो वर्तयेत्यनेनाख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हे [9]मदीयकर्मात्मन्! अभिमुखम्[9] आ वर्तय गाः स्तुत्या यागेन च प्रसाद्योपनामयेरयर्थः । यूयमपि हे गावः! प्रसाद्यमानाः निवर्तन[10] निवर्तध्वम्(?) प्रसद्योपनमतेत्यर्थः[11] । किं च उपगम्य पश्चात् गोपाऽऽलम्भनकर्मक्षयाद् अपगच्छन्तीर्गाः पुनरपि स्तुत्या यागेन च प्रसाद्य निवर्तय । अनिवर्तमानाश्च यूयमपि हे गावः! निवर्तन निवर्तध्वम्(?) पुनरपि प्रसद्योपनमतेत्यर्थः[11] । कुतो निवर्तयामि निवर्तामहे चेति पृष्टे उच्यते—भूम्याः पृथिव्याः सम्बन्धिन्यो याः चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिश प्राच्याद्याः ताभ्यः दिग्भ्यः एनाः गाः सर्वदिक्काः नि वर्तय । निवर्तध्वं[12] यूयमिति सामर्थ्यादध्याहार्यम्[13] । अदेवतापक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते, तथा योजना कर्तव्या ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति वि[1] अ[1]. २. त्रुटितम् वि[1] अ[1]; नास्ति वि[3]. ३. °भ्य वि[1] अ[1]. ४. नास्ति अ. ५. देवमनुष्यपितॄन् अ वि[1]. ६. संवहाः वि[1]; सपर्हाः वि[1]. ७ नास्ति वि[1] अ[1] ८. नास्ति वि[1]. ९-९. °कर्मात्माभिमु° मूको. १०. निवर्तन निवर्तनं अ वि[1]; निवर्तनं वि[1,3]. ११. प्रसाद्यो° मूको. १२. निवर्तध्वं अ वि[1,3]. १३. सामान्यादध्याहार्यम् अ वि[1].

वेङ्कट० सा एषा निगदव्याख्याता । इन्द्रो निवर्तन इति ॥ ८ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः[1] ॥

[२०]

[1]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदः, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः, प्रथमा एकपदा विराट्, द्वितीया अनुष्टुप्, नवमी विराट्, दशमी त्रिष्टुप्[1] ।

भ॒द्रं नो॒ अपि॑ वातय॒ मनः॑ ॥ १ ॥

भ॒द्रम् । न॒ः । अपि॑ । वा॒तय॒ । मनः॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'भद्रं नः' इति दशाक्षरमेकपादयुक्तं शान्त्यर्थं मनोदेवतम् । शान्तिकर्म देवः, प्रजापतिर्वा[2] । ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदो ददर्श । अनेन सूक्तेन शान्त्यर्थं यत्कर्म क्रियते जपलक्षणं होमलक्षणं वा तदुच्यते । हे शान्तिकर्म[1] प्रजापते[1] वा भद्रम् कल्याणम् अनर्थशान्तिलक्षणं धर्मार्थकामादिलक्षणं च नः अस्माकं सम्बन्धि मनः मनसाऽत्र मनआदिसर्वकरणानाम् अधिष्ठाता भोक्तृपुरुषो लक्ष्यते तस्य सुखदुःखफलसम्बन्धात् । मनआदिसर्वकरणानाम् अधिष्ठातारं सुखदुःखफलस्य भोक्तारं पुरुषमित्यर्थः । अपि वातय अपिरनर्थकः धात्वर्थानुवादी । गमय प्रापयेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्यस्य उद्गीथस्य कृतौ ऋग्वेदभाष्ये चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः समाप्तः ॥

सूक्तं समाप्तम्[3] ॥

वेङ्कट० विमद ऐन्द्रः । भद्रम् अस्माकम् आगमय[4] मनः । अग्निं तुष्टूषुः[5] प्रार्थयते । आग्नेयम् इदं[6] सूक्तमिति ॥ १ ॥

अ॒ग्निमी॑ळे भु॒जां यवि॑ष्ठं शा॒सा मि॒त्रं दु॒र्धरी॑तुम् ।
यस्य॒ धर्म॒न्त्स्व१॒॑रेनीः॑ सप॒र्यन्ति॑ मा॒तुरूधः॑ ॥ २ ॥

अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । भु॒जाम् । यवि॑ष्ठम् । शा॒सा । मि॒त्रम् । दुः॒ऽधरी॑तुम् ।
यस्य॑ । धर्म॑न् । स्वः॑ । एनीः॑ । स॒प॒र्यन्ति॑ । मा॒तुः । ऊधः॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० उत्तरं[7] सूक्तमाग्नेयम् ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदो ददर्श । अग्निम् अहम् ईळे 'ईड स्तुतौ' । स्तौमि । कीदृशम् । भुजाम् हविर्भुजां देवानां मध्ये यविष्ठम् युवतमम्, अग्निहोत्रादिकर्मार्थम् अहन्यहनि जायमानत्वाद् अतिशयेन युवानमित्यर्थः । अथवा भुजां भोक्तॄणामात्विजां मिश्रयितृतमम्, इतरथा देवानां सम्मुखत्वाद् अतिशयेनाऽऽहर्तारमित्यर्थः[8] । शासा अनुशासनेन हेतुना मित्रम् यस्मात् इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति सर्वमनुशास्ति तस्मात् सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः । दुर्धरीतुम् दुर्धरं च दुर्निवारं शत्रुभिर्युद्धकाले । अथवा ग्रामदाहे वनदाहे च । किञ्च यस्य अत्र सम्बन्धिनि धर्मन् कर्मणि अग्निहोत्रादिके स्वः सर्वदेवजात

१-१. नास्ति मूको. २. °र्वा । अपि न तयति मूके. ३. इतोऽग्रे उद्गीथाचार्याभिमता सूक्तसंख्या एकाधिका द्र. ४. °गमि वि[1] अ[1]. ५. तुष्टूषुः वि[1][2]; तुष्टूषु अ[1]. ६. नास्ति वि[1][2]. ७. आग्नेयमैन्द्रमिति सूक्तम् उत्त° अ. ८. त तु खत्वाद्° मूको.

दिवम् आदित्य वा एनी देवान् प्रतिगच्छन्त्य आहुतय सपर्यन्ति स्थितिकरणद्वारेण परिचरन्ति सेवन्ते। अथवा स्व सपर्यन्तीत्यनयो[1] सामानाधिकरण्यम्। स्वरिति चाममत्र सर्वपर्यायो निपात। स्व सर्वे देवा एनी आत्मान प्रतिगरणाय गन्त्रीराहुती[2] स्तुतीश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सवन्ते, उपजीवन्तीत्यर्थ। किमिव। मातु ऊध दुग्धे पममेतत्। यथा मातुर्गो ऊध क्षीरोपसहारस्थान वत्सा उपजीवन्ति। एव तमग्निमीळे इति सम्बन्ध कार्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निम् स्तौमि रक्षकर्णा देवाना मध्ये युवतमम् शासितारम् असताम् अनुशासितार वा मित्रम् दुर्धरम्। यस्य व्रते सर्वा प्रजा गमनशीला पृथिव्या ऊर परिचरन्ति। वर्धयग्नि इति कर्षणादिकम् कुर्वन्ति ॥ २ ॥

यमासा कृपनीळं भासाकेतुं वर्धयन्ति। भ्राजते श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

यम्। आसा। कृपऽनीळम्। भासाऽकेतुम्। वर्धयन्ति। भ्राजते। श्रेणिऽदन् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यम् अग्निम् आसा उपासनेन स्तुतिभिर्हविर्भिश्च सेवनेन कृपनीळम् कर्मस्थानम् सर्वकर्माधारमित्यर्थ। भासाकेतुम् ज्वालालक्षणम् एत दीप्तिपताकम् दीप्त कर्तार वा। वर्धयन्ति[3] शरीरेण वीर्येण च स्तोतारो यष्टारश्च। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य। सोऽग्नि भ्राजते दीप्यते[4] सर्वत्र कर्मार्थम्। कीदृश। श्रेणिदन् ज्वालाप्रद[5] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यम् आस्येन कल्पितस्थान दीप्तिरश्मिम्[6] वर्धयन्ति। स भ्राजते श्रयणशीलदन्त[7] ॥ ३ ॥

अर्यो विशां गातुरेति प्र यदानड् दिवो अन्तान्। कविरभ्रं दीद्यानः ॥ ४ ॥

अर्य। विशाम्। गातु। एति। प्र। यत्। आनट्। दिव। अन्तान्। कवि। अभ्रम्। दीद्यान ॥

उद्गीथ० अर्य स्वामी सर्वस्याग्नि विशाम् यजमानमनुष्याणा च गातु विनिष्टगतिरग्नि। किञ्च यत् यदा दीद्यान दीप्यमान एति ऊर्ध्वं गच्छति, तदा प्र आनट् प्रकर्षेण व्याप्नोति तेजसा। किम्। दिव द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान्। कवि मेधावी अभ्रम् अभ्रान्तरिक्षोपलक्षणम्। अभ्रोपलक्षितम् अन्तरिक्षञ्च[8] व्याप्नोतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वामी मनुष्याणाम् स्तोतव्य तदानीम् एति, प्राप्नोति यदा अन्तरिक्षस्य पर्यन्तान्[9] कवि अभ्रम् दीपयन् ॥ ४ ॥

जुषद्धव्या मानुषस्योर्ध्वस्तस्थावृभ्वा यज्ञे। मिन्वन्त्सद्म पुर एति ॥ ५ ॥

जुषत्। हव्या। मानुषस्य। ऊर्ध्व। तस्थौ। ऋभ्वा। यज्ञे। मिन्वन्। सद्म। पुर। एति ॥ ५ ॥

---

१ स्वपन्तीत्यन न दो वि[1], °स्वयो: वि[1], °अनयो वि[1] अ[1]   २. गुन्त्रीर।° मूको ३. नास्ति मूको. ४ दीव्यत वि[1] ५. ज्वाला ••• मूको. ६ दीप्तिर श्मम् वि[1] अ, दीप्तिरश्मिम् वि[1]. ७. °शील दन्त वि[1] अ[1]. ८. अभ्रोपल° मूको ९ पर्यन्तात् वि[1] अ[1], °न्तान् वि[1].

उद्गीथ० जुषन् सेवमान, भक्षयन्नित्यर्थः। हव्या हवींषि मानुषस्य यजमानमनुष्यस्य स्वभूते यज्ञ ऊर्ध्वं तस्थौ तिष्ठति ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थ।[६] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सेवमान[७] हवींषि मनुष्यस्य ऊर्ध्वतिष्ठति दीप्तेन तेजसा सह यज्ञे। परिच्छिन्दन् यज्ञगृह तस्य[८] पुरस्तात् उत्तरवेद्याम् एति ॥ ५ ॥

स हि क्षेमो॑ ह॒विर्य॒ज्ञः श्रु॒ष्टीद॑स्य गा॒तुरे॑ति। अ॒ग्निं दे॒वा वाशी॑मन्तम् ॥ ६ ॥

स। हि। क्षेमः॑। ह॒विः। य॒ज्ञः। श्रु॒ष्टी। इत्। अ॒स्य॒। गा॒तुः। एति॑। अ॒ग्निम्। दे॒वाः। वाशी॑ऽमन्तम् ॥

वेङ्कट० स एव रक्षक हविष यज्ञ, तस्यैव गातु क्षिप्र देवान् एति स्तुतिशब्द, यस्मिन् यज्ञे अग्निम् स्तोतार स्तुतिमन्तम्[९] कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

"इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वितीयो वर्ग " ॥

य॒ज्ञा॒साहं॒ दुव॑ इषे॒ऽग्निं पूर्व॑स्य॒ शेव॑स्य। अद्रेः॑ सू॒नुमा॒युमा॑हुः ॥ ७ ॥

य॒ज्ञ॒ऽसह॑म्। दुवः॑। इ॒षे॒। अ॒ग्निम्। पूर्व॑स्य। शेव॑स्य। अद्रेः॑। सू॒नुम्। आ॒युम्। आ॒हुः॒ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महत्तया यज्ञस्य अभिभवितृ[१] धनम्[२] इच्छामि। अग्निम् पूरकस्य सुखस्य अश्मन[३] जातम् गन्तव्यम् आहु। अग्नि सुखार्थम् उपगन्तव्य[४] इति ॥ ७ ॥

नरो॒ ये के चा॒स्मदा विश्वेत् ते वा॒म आ स्युः॑। अ॒ग्निं ह॒विषा॒ वर्ध॑न्तः ॥ ८ ॥

नरः॑। ये। के। च॒। अ॒स्मत्। आ। विश्वा॑। इत्। ते। वा॒मे। आ। स्यु॒रिति॑ स्यु॒। अ॒ग्निम्। ह॒विषा॑। वर्ध॑न्तः ॥

वेङ्कट० ये केचन मनुष्या अस्मत्त आ[१०] जाता, सर्वे [११]एव ते[११] धने आ भवेयु[१२] अग्निम् हविषा वर्धन्त[१३] ॥ ८ ॥

कृ॒ष्णः श्वे॒तो॑ऽरु॒षो यामो॑ अस्य ब्र॒ध्न ऋ॒ज्र उ॒त शोणो॒ यश॑स्वान्।
हिर॑ण्यरूपं॒ जनि॑ता जजान ॥ ९ ॥

कृ॒ष्णः। श्वे॒तः। अ॒रु॒षः। यामः॑। अ॒स्य॒। ब्र॒ध्नः। ऋ॒ज्रः। उ॒त। शोणः॑। यश॑स्वान्।
हिर॑ण्यऽरूपम्। जनि॑ता। ज॒जा॒न॒ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्य रश्मि बहुवर्ण। अथ महान् अन्नवान्[१४] ऋजुगामी। तम् इम हिरण्यवर्णं जनयिता जनयामास अग्निम् ॥ ९ ॥

---

१ इत परम् २०तमसूक्तस्यावशिष्टभाग २१तमसूक्तश्च लुप्त द्र मूको
२ आसि[०] वि[०] अ[०]
३ नास्ति वि[०]
४ स्तुमन्त वि[०] अ[०]
५-५ नास्ति मूको
६ अभिमत वि[०] अ[०]
७ सनम् वि[०] अ[०]
८ आत्मन वि[०]
९ [०]न्त्यम् वि[०] अ[०]
१० नास्ति वि[०] अ[०]
११-११ एते मूको
१२ भव[०] वि[०] अ[०]
१३ वर्धयन्तु वि[०] अ[०]
१४ अन्नवान् मूको

एवा ते अग्ने विमदो मनीषामूर्जो नपादमृतेभिः सजोषाः ।
गिर आ वक्षत् सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विऽमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सऽजोषाः ।
गिरः । आ । वक्षत् । सुऽमतीः । इयानः । इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभाः ॥ १० ॥

वेङ्कट० एवम् ते अग्ने! विमदः स्तुतिम् हे अन्नस्य[1] पुत्र! हविर्भिः सङ्गतः करोति । सदेवाऽऽह— स्तुतीः[2] आ वहति त्वदीयाः सुमतीः अभिगच्छन् । तथा सति त्वम्[3] अन्नम् रसम् शोभननिवासम् च गृहम् सर्वम् च [4]अन्यदपि आ हर[4] ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

[२१]

[6]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदः, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषिः । अग्निर्देवता । आस्तारपङ्क्तिश्छन्दः[6] ।

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।
यज्ञाय । स्तीर्णऽबर्हिषे । वि । वः । मदे । शीरम् । पावकऽशोचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० तव[7] स्वभूते विमदे मयि स्तुतिरियं[7] प्रवृत्ता इति सर्वथा[8] भिन्नम् इदं वाक्यम् 'वि वः मदे' इति । यद्वा युष्माकं विशेषेण[9] मदार्थम् अग्निं स्तौमि इति समीपस्थानाद्ध । सर्वथा भिन्नं[10] वाक्यम् एव इति बोद्धव्यम् । [11]'आ वृणीमहे'[11] अग्निम् वयं सम्प्रति स्तुतिभिः होतारम् त्वाम् यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे अनुशायिनम् पावकदीप्तिम् । विवक्षसे इति च भिन्नं वाक्यम् । वहसि बोद्धव्यं त्वमिति । महन्नामधेयेषु[12] यास्कः पठति 'विवक्षसे' (निघ ३,३) इति[11] ॥ १ ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।
वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरग्न आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । सुऽआभुवः । शुम्भन्ति । अश्वऽराधसः ।
वेति । त्वाम् । उपऽसेचनी । वि । वः । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

---

1. मन्दस्य वि[1] अ[1] 2. °निः वि[1] अ[1]. 3. स्वाम् वि[1]. 4-4. दन्याददद वि[1] अ[1]. 5-5. नास्ति मूको. 6. नास्ति वि[1] अ[1]. 7. स्तुतिरियं वि[1] अ[1]. 8. सर्वाद्य वि[1]. 9. °पे वि[1] अ[1]. 10. °न्न मूको. 11. आवृणीमहे वि[1]; आवृणमिहेत अ[1]; आवृणीमहि वि[1]. 12. महन्नाम° मूको.

वेङ्कट० त्वाम् उ एव ते शोभनाऽऽभवना[1] शोधयन्ति व्याहधना[2]। गच्छति उपसेचनी[3] ऋजुगमना[4] अग्ने! आहुति ॥ २ ॥

त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिञ्चतीरिव ।
कृष्णा रूपाण्यर्जुना नि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिषे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माणः । आसते । जुहूभिः । सिञ्चतीःऽइव ।
कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । वः । मदे । विश्वाः । अधि । श्रियः । धिषे । विवक्षसे ॥३॥

वेङ्कट० त्वयि धारका रश्मयः निवसन्ति। जुहूभिः सिच्यमाना इव आहुतयः कृष्णानि अर्जुनानि च तव रूपाणि तथा विश्वाः श्रियः स्वशिरसि धारयसि ॥ ३ ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्त्य ।
तमा नो वाजसातये नि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसाऽवन् । अमर्त्य ।
तम् । आ । नः । वाजऽसातये । वि । वः । मदे । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भर । विवक्षसे ॥४॥

वेङ्कट० यम् अग्ने! मन्यसे श्रद्दधासि रयिम् [5]बलवन्[5] अमर्त्य!, तम्[6] आ हर अस्मभ्यम् सङ्ग्रामाय यज्ञेषु क्रियमाणेषु चित्रम् ॥ ४ ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विदद्विश्वानि काव्या ।
भुवद्दूतो विवस्वतो नि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्निः । जातः । अथर्वणा । विदत् । विश्वानि । काव्या ।
भुवत् । दूतः । विवस्वतः । वि । वः । मदे । प्रियः । यमस्य । काम्यः । विवक्षसे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः जनितः अथर्वणा वेत्ति विश्वानि कविकर्माणि, [6]भवति च दूतः[6] यजमानस्य प्रियः नियन्तुः हविषा कमनीयः ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्थो वर्गः[7] ॥

---

1 शोभना वि[2], शोभना अ[1]. 2-2 नास्ति वि[2] अ[1]. 3 अवसेचनी वि[2] अ[1]. 4 ऋगमन वि[2] अ[1], उज्जगमना वि[1]. 5-5 °व तमन्तमतम् वि[2] °वन्नमतमतम् अ[1] °वन्नमन्तम् वि[1]. 6-6 भवतु च दू° वि[2] अ[1]. 7-7 नास्ति मूको.

त्वां यज्ञेष्वीळतेऽग्ने प्रयत्यध्वरे ।
त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुषे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ईळते । अग्ने । प्रऽयति । अध्वरे ।
त्वम् । वसूनि । काम्या । वि । वः । मदे । विश्वा । दधासि । दाशुषे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् आसन्नेषु हविष्षु निष्टुवन्ति[1] अग्ने । वर्तमाने[2] अध्वरे । त्वम् वसूनि कमनीयानि विश्वानि दधासि[3] यजमानाय ॥ ६ ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजं चारुमग्ने नि षेदिरे ।
घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिर्विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । चारुम् । अग्ने । नि । सेदिरे ।
घृतऽप्रतीकम् । मनुषः । वि । वः । मदे । शुक्रम् । चेतिष्ठम् । अक्षऽभिः । विवक्षसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् यज्ञेषु काले[4] यष्टारम् चारुम् अग्ने! स्थापयन्ति उपविशन्ति वा घृतपूर्णम् मनुष्याः ज्वलन्तम् अतिशयेन ज्ञातारं व्याप्तैः तेजोभिः ॥ ७ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।
अभिक्रन्दन् वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।
अभिऽक्रन्दन् । वृषऽयसे । वि । वः । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्ने! [5]ज्वलता तेजसा[5] अत्यन्तम् विस्तीर्णो भवसि महान् । अभिमुखयन् शब्दं कुर्वन् वृष इवाऽऽचरसि । गर्भम् च दधासि ओषधीषु माध्यमिकः[6] ॥ ८ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमो वर्गः[7] ॥

[२२]

[7]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदः, वासुक्रो वसुकृद्वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । पुरस्ताद्बृहती छन्दः, पञ्चमीसप्तमीनवम्योऽनुष्टुभः पञ्चदशी त्रिष्टुप्[7] ।

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रूयते ।
ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कृषे गिरा ॥ १ ॥

१. निष्टुव° मूको. २. °न वि° अ°. ३. दधि वि° अ° ४. कालेषु वि° ५-५. तेजसा ज्वलता वि° अ°. ६. °क वि° अ° ७-७. नास्ति मूको

कुह॑ । श्रु॒तः । इन्द्रः॑ । कस्मि॑न् । अ॒द्य । जने॑ । मि॒त्रः । न । श्रू॒य॒ते॒ ।
ऋषी॑णाम् । वा॒ । यः । क्षये॑ । गुहा॑ । वा॒ । चर्कृ॑षे । गि॒रा ॥ १ ॥

उद्गीथ० चर्कृषे प्रथमस्य स्थानेऽयं मध्यमः । करोतेः क्रियासामान्यवचनत्वात् करोतिश्चात्र स्तुतिक्रियायां वर्तते, अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थः, गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स इन्द्रः श्रुतः विख्यातः । कुह क स्थाने स्थितः अद्य श्रूयते । कस्मिन् वा यजमानजने इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेन स्थितोऽद्य श्रूयते । किमिव । मित्रः न मित्र इव आदित्य इव, स्निग्ध इव वेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुह श्रुत इन्द्रः[1] । पृच्छ्यते[2]— कस्मिन् अद्य जने 'सखा इव' श्रूयते । यः ऋषीणाम् वा निवासे गुहायाम् वा अरण्ये वा आकृष्यते स्तुत्या ॥ १ ॥

इ॒ह श्रु॒त इन्द्रो॑ अ॒स्मे अ॒द्य स्तवे॑ व॒ज्र्यृची॑षमः ।
मि॒त्रो न यो जने॒ष्वा यश॑श्च॒क्रे असा॒म्या ॥ २ ॥

इ॒ह । श्रु॒तः । इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒द्य । स्तवे॑ । व॒ज्री । ऋची॑षमः ।
मि॒त्रः । न । यः । जने॑षु । आ । यशः॑ । च॒क्रे । असा॑मि । आ ॥ २ ॥

उद्गीथ० अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेनोत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं व्याख्येयः । यः इन्द्रः मित्र न आदित्य इव स्निग्ध इव वा यजमानजनेषु वा स्निग्धजनेषु "यशः अन्न" कीर्तिं वा आ चक्रे आभिमुख्येन करोति । कीदृशं यशः । असामि आ मर्यादया असमाप्तम् अनन्तमित्यर्थः, सः इह अस्मदीये श्रुत विख्यात इन्द्रः अस्मे अस्माभिः स्तवे अद्य स्तूयते वज्री वज्रायुध ऋचीषमः 'ऋच स्तुतौ' । ऋचा स्तुत्या सम । 'यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी' (ऋ ८, ७०, ५) इत्यादिकया स्तुत्यापि[1] समानगुण इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इह अद्य अस्मासु श्रूयते इन्द्रः, स्तूयते च वज्री[7] स्तुत्या सम[8], सखा इव यः स्तोतृषु यशम् करोति असाधारणम् ॥ २ ॥

म॒हो यस्पतिः॒ शव॑सो॒ असा॒म्या म॒हो नृ॒म्णस्य॑ तूतु॒जिः ।
भ॒र्ता वज्र॑स्य धृ॒ष्णोः पि॒ता पु॒त्रमि॑व प्रि॒यम् ॥ ३ ॥

म॒हः । यः । पतिः॑ । शव॑सः । असा॑मि । आ । म॒हः । नृ॒म्णस्य॑ । तू॒तु॒जिः ।
भ॒र्ता । वज्र॑स्य । धृ॒ष्णोः । पि॒ता । पु॒त्रम्ऽइ॑व । प्रि॒यम् ॥ ३ ॥

---

१. °न्द्र मूको. २ देवाह वि° अ° ३-३. इति वि° अ°. ४-४ या (६,२३) व्याख्यानमपि द्र.
५-५. यः मूको. ६. अतिस्तुत्या मूको. ७. °ज्रि मूको. ८. मम मूको.

उद्गीथ० य इन्द्र मह महत शवस बलस्य सेनाख्यस्य पति स्वामी। कीदृश। असामि आ मर्यादया असमात अनन्तगुण इत्यर्थ, मह महत नृम्णस्य शारीरस्य च बलस्य[1]। ३॥

वेङ्कट० महत य बलस्य पति असाधारण्येन भवति महत च धनस्य[2] प्रेरक भर्ता वज्रस्य धर्षकस्य, सोऽस्मान् रक्षतु पिता पुत्रम् इव प्रियम्॥ ३॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः ।
स्यन्ता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजान । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देव । देवस्य । वज्रिऽव ।
स्यन्ता । पथा । विरुक्मता । सृजान । स्तोषि । अध्वन ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे वज्रिव। वज्रिन्। इन्द्र[1] यस्त्वम् देव, स त्वम् युजान स्वरथे युञ्जन्[3] अश्वा अश्वौ। कीदृशौ। वातस्य देवस्य धुनी बलेन[4] जवेन वा कम्पयितारौ अभिभवितारौ, वातादपि शीघ्रतरौ बलवत्तरौ चेत्यर्थ। स्यन्ता गच्छन्तौ पथा स्वर्गमार्गेण। कीदृशेन। विरुक्मता विरोचनवता विविधदीप्तियुक्तेन। सृजान अध्वन उत्पादयन् स्वरथनेभ्या[5] रथमार्गान्। स्तोषि स्तूयसे सतत श्रेयोऽर्थिभि ॥ ४॥

वेङ्कट० नियुञ्जन् अश्वौ रथे [6]वेगेन वातस्य[6] प्रेरकौ देव दीप्तस्य वज्रिन्[1] गच्छन्तौ मार्गेण विरोचनवता स्तूयसे युद्धे गमनमार्गान् उत्पादयन्॥ ४॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागा ऋज्रा त्मना वहध्यै ।
ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नकिर्विदाय्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगा । ऋज्रा । त्मना । वहध्यै ।
ययो । देव । न । मर्त्य । यन्ता । नकि । विदाय्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० "यच्छब्दसम्बन्धादुत्तरोऽर्धर्च पूर्वं व्याख्यायते"। [7]ययो अश्वयो[7] यन्ता गन्तु प्रवृत्तयोर्नियन्ता निवारयिता न देव न अपि मर्त्य मनुष्य नकि न कश्चित् विदाय्य वेत्ता, बलस्य [8]जवस्य चेति[8] शेष। त्वम् हे इन्द्र[1] त्या चित तावपि तादृशावपीत्यर्थं, वातस्य[9], बलेन जवेन च युक्ताविति शेष, अश्वा आत्मीयावश्वौ ऋज्रा ऋजुगामिनौ आ अगा आ गच्छसि त्मना सारथिनिरपेक्ष इत्यर्थ। किमर्थम् आगच्छसि। उच्यते—वहध्यै वहनाय अभिमतदेश प्रापणाय नियमनाय चेत्यर्थ॥ ५॥

---

१. इत पर भाष्य लुप्तम्. २ °स धारक भ[1] ३. भयु जन् मूको. ४. जवेन मूको. ५. °नया मूको. ६-६. वेगवानस्य वि[1], वेग.नस्य वि[2], वेगरतस अ[1]. ७-७. नास्ति वि[1] ८-८. ययोर्रथयो वि[1] अ[1], ययोरश्वयो वि[1]. ९-९. जवस्तमिति मूको. १०. तस मूको

वेङ्कट० त्वम् तौ वातस्य सम्बन्धिनौ अश्वौ अभिगच्छसि[1] ऋजुगामिनौ आत्मनैवात्मनो[2] वहनार्थम्। ययोः त्वत्तः अन्यः देवः मनुष्यः वा सारथिः ज्ञातुम् अशक्य । एतदेवोक्तम्—यन्ता न कश्चिद् विज्ञेय[3] इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठो वर्गः[5] ॥

अध ग्मन्तोशना पृच्छते वां कदर्था न आ गृहम् ।
आ जग्मथुः पराकाद् दिवश्च ग्मश्च मर्त्यम् ॥ ६ ॥

अध । ग्मन्ता । उशना । पृच्छते । वाम् । कत्ऽअर्था । नः । आ । गृहम् ।
आ । जग्मथुः । पराकात् । दिवः । च । ग्मः । च । मर्त्यम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यज्ञे निवृत्ते[6] अध अनन्तरम् ग्मन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ उशना द्वितीयार्थे प्रथमैषा, उशनसश्च स्वसखं त्वां चेन्द्रम् वाम् युवां संवृत्तौ सन्तौ पृच्छते कृतार्थमात्मानं मन्यमानः परितोषात् पृच्छति सर्वो यजमान —अनेनोच्यमानप्रकारेण[7] कदर्था किमर्थौ केनार्थेनार्थिनौ सन्तौ नः अस्माकं स्वभूतम् आ गृहम् आङत्र प्रतीत्यस्यार्थे, गृहं प्रति मर्त्यम् मर्त्यलोकं प्रति आ जग्मथुः आगतवन्तौ स्थ पराकात् दूरात्[8] । कुतो दूरात् । दिवः च ग्मः च द्युलश्च पृथिवीतश्चेत्यर्थः । युवयोः कृतार्थत्वाद् इहागमनम् अस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन् पृच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ गच्छन्तौ उशना वाम् पृच्छते स —किंप्रयोजनाय अस्माकम् गृहम् आ जग्मथुः दूरात् त्वम् च अग्निः च । तदेवोक्तम्—द्यावापृथिव्योः सकाशात् किंप्रयोजनौ मर्त्यम् माम् आगमताम्[8] इति ॥ ६ ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतम् ।
तत् त्वा याचामहेऽवः शुष्णं यद्धन्नमानुषम् ॥ ७ ॥

आ । नः । इन्द्र । पृक्षसे । अस्माकम् । ब्रह्म । उत्ऽयतम् ।
तत् । त्वा । याचामहे । अवः । शुष्णम् । यत् । हन् । अमानुषम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! आ पृक्षसे आङत्र मर्यादायाम् । मर्यादया[9], आ तृप्तेरित्यर्थः, सम्पर्चयाऽऽत्मना, भक्षयेत्यर्थः[10] । अस्माकम् स्वभूतम् ब्रह्म अन्नं हविराख्यम् नः[11] तृतीयार्थे षष्ठी चतुर्थी द्वितीया वैषा । अस्माभिस्तुभ्य दातुम् उद्यतम्[12] उत्क्षिप्तं दत्तमित्यर्थः । भक्षितवन्तं च सन्तं त्वाम् तत् याचामहे प्रार्थयामहे । अवः अन्नं रक्षणं वा, यदुत्कृष्टमिति शेषः, शुष्णम् बलञ्च

1. °च्छ वि[1]. 2. °नैवमनो वि[1] अ[1]. 3. विषय वि[1] अ[1]. 4-4 नास्ति मूको. 5. निर्वृत्ते वि[1]. 6. °च्यमानेन प्र° वि[1,2] अ. 7. नास्ति त्रि[1,2] अ. 8. आगताम् मूको. 9. °दाया वि[1,2] अ. 10. पक्षेये° त्रि[1] अ. 11. न उद्यतम् वि[1]. 12. °तीर्या वि[1,2]. 13. नास्ति वि[1].

याचामहे, यत् हन् हन्ति अमानुषम् मानुषादन्य राक्षसादिकम्। बलत्वोत्कृष्ट प्रार्थयामहे इत्यर्थ। अथवा न इत्येतद् अव इत्यनेन[1] सम्बध्यते। एवं च योजना कर्तव्या — तत् त्वा याचामहे न अस्माकम् अव पालनम्। कीदृशम्। उच्यते — शुष्णम् शुष्णनामानम् यत् हन् हतवान् अमानुषम् मानुषादितरम् असुरमित्यर्थ। शुष्णमसुर हत्वा येन पालनेन त्रैलोक्य पालितवानसि, तत् पालनमस्माक त्वा याचामह इति वाक्यशेष ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ पृच्छस्व अस्मान् इन्द्र!। अस्माकम् हवि उद्यतम्। तत् त्वाम् वयम् रक्षणार्थम् याचामहे, शुष्णम् असुर यस्मात् त्वम् हतवानसि ॥ ७ ॥

अ॒क॒र्मा द॒स्युर॒भि नो॑ अम॒न्तुर॒न्यव्र॑तो॒ अमा॑नुषः।
त्वं तस्या॑मित्रह॒न् वध॑र्दा॒सस्य॑ दम्भय ॥ ८ ॥

अ॒क॒र्मा। दस्युः॑। अ॒भि। नः॒। अ॒म॒न्तुः। अ॒न्यऽव्र॑तः। अमा॑नुषः।
त्वम्। तस्य॑। अ॒मि॒त्र॒ऽह॒न्। वधः॑। दा॒सस्य॑। द॒म्भ॒य॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अकर्मा अविद्यमानकर्मा, निष्क्रिय इत्यर्थ, दस्यु न अस्माकम् अभि अमन्तु आभिमुख्येन स्वरूपत अज्ञाता। अथवा अवोपसर्गस्य वकारलोपोऽत्र द्रष्टव्य। अवमन्तु अवमन्ता परिभविता अन्यव्रत श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणोऽन्यकर्मा प्रतिषिद्धकर्मा अमानुष मानुषादन्यो मनुष्यसव्यवहाराद् बाह्य, राक्षसवृत्तिरित्यर्थ। य ईदृश, तस्य दासस्य उपक्षपयितव्यस्य त्वम् हे अमित्रहन्! भक्तजनस्य शत्रूणा हन्त! वध० हन्ता सन् दम्भय हिन्धि[2], तमिति शेष। अथवा 'वध' (निघ २,२०) इति वज्रनाम। तस्य वध्र दम्भय गमय, त वज्रेण जहीत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० निष्क्रिय उपक्षपयिता[3] अभि[4] भवति अस्मान् अस्तुति "विजातीयकर्मा असुर[5]। त्वम् तस्य दासस्य अमित्राणां हन्त! आयुधम् "दम्भय। दम्भन[6] स्तम्भनम्[7] ॥ ८ ॥

त्वं न॑ इन्द्र शूर॒ शूरै॑रु॒त त्वोता॑सो ब॒र्हणा॑।
पु॒रु॒त्रा ते॒ वि पू॒र्तयो॒ नव॑न्त क्षो॒णयो॑ यथा ॥ ९ ॥

त्वम्। नः॒। इ॒न्द्र॒। शू॒र॒। शूरैः॑। उ॒त। त्वाऽऊ॑तासः। ब॒र्हणा॑।
पु॒रु॒ऽत्रा। ते॒। वि। पू॒र्तयः॑। नव॑न्त। क्षो॒णयः॑। य॒था ॥ ९ ॥

उद्गीथ० त्वम् न अस्मान् हे इन्द्र! शूर! शूरै मरुद्भि सह, सामर्थ्यात् पालयेति शेष। उत अपि च त्वोतास त्वया ऊता रक्षिता सन्तो वयम् बर्हणा परिवृढन ईप्सितार्थप्रदानेन

---

1 त्वनेनेन वि॰[?] अ. 2 भिन्धि वि॰[?] अ. 3 क्षपयि॰ मूको. 4 अभि वि॰[?]. 5-5 विजातीयकर्म सुर वि॰ अ॰, विजातीयकर्मासु वि॰. 6-6. दम्भ दंहन वि॰ अ॰, भव दम्भन वि॰. 7 नास्ति वि॰.

त्वदीयेन तव [1]प्रसादेन, युक्ता[1] स्यामेति शेषः । कस्मादेवं ब्रूम । यस्मात् पुरुत्रा पुरुभ्यो बहुभ्य स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च दत्ताः सत्य ते तव स्वभूता पूर्तय ईप्सितार्थप्रदानानि वि नयन्त विविधं स्तुवन्ति त्वा हेतुकर्तृत्वेन । किमिव[2] । क्षोणयः यथा क्षोणिशब्दोऽत्र मनुष्य वचन । ऋत्विग्यजमानादिमनुष्या यथा त्वा [3]स्तुवन्ति, एवम्[3] । एतदुक्तं भवति—त्वत्तो लब्धधना सन्तो वयं त्वया रक्ष्यमाणास्त्वां यज्ञेषु स्तुम, तस्मादस्मभ्यं धनं देहि रक्ष[4] माऽस्मानिति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् इन्द्र शूर! शूरैः मरुद्भिः सह आगच्छ। अपि च त्वया रक्षिता शत्रूणां परिवर्हणाय भवेम समर्था[5]। तव दानानि बहून् स्तोतॄन् विविधम् आप्नुवन्ति, यथा भूमयः विविधान् मनुष्यान् रक्षन्त्यो व्याप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

त्वं तान् वृ॑त्रहत्ये॑ चोदयो॒ नॄन् का॑र्पा॒णे शू॑र वज्रिवः ।
गुहा॒ यदी॑ कवी॒नां वि॒शां नक्ष॑त्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृ॒त्रऽह॑त्ये । चो॒द॒यः॒ । नॄन् । का॒र्पा॒णे । शू॒र॒ । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ।
गुहा॑ । यदि॑ । क॒वी॒नाम् । वि॒शाम् । नक्ष॑त्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! त्वम् तान् नराकारान्[6] मरुदादिदेवान् मरुतो वा केवलान् चोदय चोदयसि प्रेरयसि सङ्ग्रामे[7]। किमर्थम्। वृत्रहत्ये वृत्रहननाय असुरवधार्थं शत्रुवधायेत्यर्थः। कीदृशे सङ्ग्रामे। असि कृपाण, तेन निर्वृत्त सङ्ग्राम कार्पाण, तस्मिन् कार्पाणे सङ्ग्रामे। हे शूर! वज्रिव[!] वज्रिन्[!]। कदा चोदयसि[8]। उच्यते—*गुहा* गूढानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि *यदि* यदा, शृणोषि इति शेष, कवीनाम् मेधाविनाम् विशाम् शान्तप्यादिमनुष्याणाम्[10] नक्षत्रशवसाम् गुणग्रहणद्वारेण देवान् प्रति गन्तृस्तुतिबलानां स्वभूतानि स्तोत्राणि। नक्षत्रम् नक्षतेर्गतिकर्मणः (तु या ३,२०)। 'शव' (निघ २,९) इति बलनाम ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् तान् अमित्रान् सङ्ग्रामे चोदयसि तव कृपाणस्य काले शूर! वज्रिन्[!], गुहायाम् आवासस्थाने यदि[11] गच्छन्ति[12] स्तोतॄणा मनुष्याणाम् आत्मनोऽरक्षकबलानाम्। यद् बल [13]न क्षत्वात् त्रायते[13] तत् नक्षत्रम् इति ॥ १० ॥

[14]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तमो वर्गः[14] ॥

मक्षू ता त॑ इन्द्र दा॒नाप्न॑स आक्षा॒णे शू॑र वज्रिवः ।
यद्ध॒ शुष्ण॑स्य द॒म्भयो॑ जा॒तं विश्वं॑ स॒याव॑भिः ॥ ११ ॥

१-१. °सादयु° वि'अ'. २ किमिति मूको ३-३. °वन्ति वि' अ, °वन्ते वि'. ४ रक्षित मूको ५. समा वि' अ' समर्थ वि' ६ नरान् वि', नकारान् वि' अ ७ नास्ति मूको ८ असुराव मूको. ९. दयस वि', दयसि वि' अ १० शान्यपा° मूको. ११ नास्ति वि'. १२. नास्ति वि' अ' १३-१३. नक्षायते वि' अ'. १४-१४ नास्ति मूको

म॒क्षु । ता । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । दा॒नऽअ॑प्नसः । आ॒क्षा॒णे[1] । शू॒र॒ । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ।
यत् । ह॒ । शुष्ण॑स्य । द॒म्भय॑ः । जा॒तम् । विश्व॑म् । स॒याव॑ऽभिः ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! शूर! वज्रिव! आक्षाणे योद्धृन् व्याप्नुवति[2] तैर्व्याप्यमाने वा त्वयि असाधारणत्वेनाऽवस्थितानि मक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः, ता तानि[3] सामर्थ्यात् कर्माणि ते तव स्वभूतानि। कीदृशस्य। दानाप्नस दानकर्मणः स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च सततम् अभीप्सितार्थप्रदातुरित्यर्थः। कानि तानि। उच्यते—यत् ह हेति पदपूरणः। शुष्णस्य असुरस्य जातम् अपत्यम् विश्वम् सर्वम् दम्भय हिंसितवानसि क्षणेन सयावभिः सहयातृभिः सह। यान्येवमादीनि तव कर्माणि, तानि[3] सर्वाण्येव क्षिप्रकरणे युक्तानि इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० शीघ्रम्[4] तानि कर्माणि तव इन्द्र! दानकर्मणः युद्धे कथयन्ति शूर! वज्रिन्!—यत् खलु त्वम् शुष्णस्य दम्भितवानसि[5] प्रादुर्भूतं सर्वम् अपत्यम् मरुद्भिः[6] [7]सह। अपि वा शुष्णस्य दम्भितवानसि[7] सहायैः सह इति ॥ ११ ॥

माकु॑ध्र्य॒गिन्द्र॒ शूर॒ वस्वी॑र॒स्मे भू॑व॒न्नभि॑ष्टयः ।
व॒यंव॑यं त आसां सु॒म्ने स्या॑म वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अ॒कु॒ध्र्य॑क् । इ॒न्द्र॒ । शू॒र॒ । वस्वीः॑ । अ॒स्मे इति॑ । भु॒व॒न् । अ॒भिष्ट॑यः ।
व॒यम्ऽव॑यम् । ते॒ । आ॒सा॒म् । सु॒म्ने । स्या॒म॒ । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! शूर! अस्मे अस्माकं स्वभूता अभिष्टय आभिमुख्येनेष्टय इज्या अथवा अभीच्छा ईप्सितार्थप्रार्थना वस्वी महत्य अकुध्र्यक्[8] सामर्थ्यात् कुत्सिता, विफला इत्यर्थः, मा भूवन्। किं तर्हि। वयम् वयम् द्विर्वचनमिह त्वराप्रदर्शनार्थम्। ते तव प्रसादात् आसाम् इज्यानां प्रार्थनानां वा अन्यतरेण सम्बन्धिनि सुम्ने सुखेऽवस्थिताः शीघ्रं वयम् स्याम। अभिष्टिजन्यन[9] दृष्टादृष्टसुखेन संयुक्ता शीघ्रं वय भवेमेत्याशास्महे इत्यर्थः, हे वज्रिव! ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [10]"मा कुत्सितागमना[10]" इन्द्र! शूर! प्रशस्ता अस्माकम् भवतु अभीज्या। वयमेव सर्वदा[11] तव स्वभूतानाम् आसाम् अभीष्टीनां सुखे स्याम वज्रिन्! ॥ १२ ॥

अ॒स्मे ता त॑ इन्द्र सन्तु स॒त्याहिं॑सन्तीरुप॒स्पृशः॑ ।
वि॒द्याम॒ यासां॒ भुजो॑ धेनू॒नां न व॑ज्रिवः ॥ १३ ॥

1 वैप १,६१८ १ द्र. 2 व्याप्नुवन्ति वि[1] अ. 3 तानि तानि मूको. 4. इति शीघ्र वि[1] अ[1]. 5 अभिद[0] वि[1]; अभिहित[0] अ[1] 6 मनुष्ये अ[1] 7 7 नास्ति वि[1] अ[1] 8 वैप १,८८ द्र, अकुध्य्र वि[1] अ; कुध्यक् सा. 9 न ये मूको 10 10 कुत्सितगमा कुत्सिता गमना वि[1] अ[1], मा कुत्सितागमनो वि[1] 11. नास्ति वि[1].

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अहिंसन्तीः । उपऽस्पृशः ।
विद्याम । यासाम् । भुजः । धेनूनाम् । न । वज्रिऽव ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ता सत्या इत्युभयत्रापि प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारादेशः सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्[1]। अस्मे अस्माकं स्वभूताः ताः उपस्पृशः उपगम्य स्पृशन्ति गृह्णन्ति देवतागुणान् इत्युपस्पृशः स्तुतयः। ते तव प्रसादात् हे इन्द्र! सन्तु सत्याः तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः। अहिंसन्तीः त्वाम् अहिंसन्त्यश्च भवन्तु। अतिस्तुतित्वाद्[2] अनुद्वेजयन्त्यश्च भवन्त्वित्यर्थः। विद्याम लभ्यास्महे[3] वयम् यासाम् स्तुतीनाम् जन्यत्वेन सम्बन्धिनः भुजः भोगान् दृष्टादृष्टान्। किमिव। धेनूनाम् न गवां सम्बन्धिनः क्षीरादिभोगान् कश्चित् गोपतिर्यथा लभेत, एवम्, हे वज्रिन्! ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अस्मासु तानि तव इन्द्र! सन्तु सत्यानि कर्माणि, तथा अस्मान् अहिंसन्त्य उपस्पृश च त्वदीया सन्तु। लभेमहि यासाम् भोगान् धेनूनाम् इव वज्रिन्! ॥ १३ ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम्।
शुष्णं परि प्रदक्षिणिद् विश्वायवे नि शिश्नथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षाः । शचीभिः । वेद्यानाम् ।
शुष्णम् । परि । प्रऽदक्षिणित् । विश्वऽआयवे । नि । शिश्नथः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० अहस्ता हस्तवर्जिता अपदी पादवर्जिता अपुरुषविधा कर्मात्मलक्षणेत्यर्थः, क्षाः पृथिवी यत् यदा वर्धत धनधान्यप्रजादिवृद्ध्या वृद्धा शचीभिः कर्मभिर्यूपादिभिः वेद्यानाम् वेदितव्यानां मध्यमस्थानदेवतानां[4] स्वत्प्रभृतीनां सम्बन्धिभिः, तदा शुष्णम् शुष्णनामानम् असुरम् परि प्रदक्षिणित् परिवेष्ट्य[5] प्रदक्षिणम् विश्वायवे तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा, सर्वत्राऽप्रतिहतगामिनः चक्रवर्तिनः औशीनरस्य[6] राज्ञोऽर्थाय नि शिश्नथः निगृह्य ताडितवानसि त्वं हे इन्द्र![7] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यत् शुष्णस्य छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित् पृथिवी कर्मभिः असुराणां वेदितव्यानां मायारूपेण शुष्णम् असुरं परिप्रदक्षिणं यदा वर्धत, तदानीं तां पृथिवीं मायया उत्पादिताम् विश्वायवे मरुद्गणाय तत्र प्रवेशार्थम् नि शिश्नथ ॥ १४ ॥

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान वसुः सन्।
उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिषण्यः । वसुऽवान । वसुः । सन्।
उत । त्रायस्व । गृणतः । मघोनः । महः । च । रायः । रेवतः । कृधि । नः ॥ १५ ॥

---

1. स्तुतिनिर्देशविशेषत्वात् मूको   2. सन्तु॰ वि॰ कोष   3. लेभिष्यामहे मूको   4. मध्यमस्थान वि॰ अ   5. परिवेष्य वि॰ स॰   6. तत्रशी॰ मूको   7. ॰ते वि॰ अ॰

उद्गीथ० पिब पिब [1]यागकालाऽतिपातभयादतित्वरितस्य[1] द्विर्वचनमेतत्। इत् इति पदपूरणः। हे इन्द्र[2] शूर! त्वद्यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं पिब सोमम् इत्यर्थः। मा रिषण्य यागकालमतिपातयन् तज्जनितदोषेण मा हिंसीः अस्मान् हे वसवान्! वसुना धनेन वसुभिर्वा देवैस्तद्वन्[2] वसु सन्। प्रशस्तस्य [2]तव सतः[2] कर्मवैगुण्यकरणेन हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः। उत त्रायस्व अपि च प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात् पालयास्मान्[3], गृणतः स्तुवतः मघोनः हविर्धनेन धनवतः कृधि कुरु नः अस्मान् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पिब एव इन्द्र! शूर! सोमम्। मा हिंसीः हे वसूनाम् आनेतः! वासयिता सन्। अपि च त्रायस्व स्तुवतः[4] हविष्मतः[5]। महान्ति च धनानि पशुमन्ति कुरु अस्माकम् इति ॥ १५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टमो वर्गः[6] ॥

[२३]

[7]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदः, वासुक्रो वसुकृद्वा ऋषिः। इन्द्रो देवता। जगती छन्दः, प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ, पञ्चमी अभिसारिणी[7]।

यजा॑मह॒ इन्द्रं॒ वज्र॑दक्षिणं॒ हरी॑णां र॒थ्यं१॒॑ विव्र॑तानाम्।
प्र श्मश्रु॒ दोधु॑वदू॒र्ध्वथा॑ भू॒द्वि सेना॑भि॒र्दय॑मानो॒ वि राध॑सा ॥ १ ॥

यजा॑महे। इन्द्र॑म्। वज्र॑ऽदक्षिणम्। हरी॑णाम्। र॒थ्य॑म्। विऽव्र॑तानाम्।
प्र। श्मश्रु॑। दोधु॑वत्। ऊ॒र्ध्वऽथा॑। भु॒त्। वि। सेना॑भिः। दय॑मानः। वि। राध॑सा ॥ १ ॥

उद्गीथ० यजामह इत्यैन्द्रं सप्तर्चं विमद एव ददर्श। यजामहे वयम् इन्द्रम्। कीदृशम्। वज्रदक्षिणम् सततं शत्रुवधाय वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं वज्रेणोत्साहिनं वा। हरीणाम्[8] हरिसंज्ञानाम् विव्रतानाम् रथवहनमेघहननादिविविधकर्मणाम्[8], स्वामिनमिति शेषः। रथ्यम् रथस्य[9] नेतारमित्यर्थः। अथवा हरीणां विव्रतानां रथ्यं रहयितारम् यत्रेष्टं तत्र गमयितारमित्यर्थः। य इन्द्रः श्मश्रु[10] प्र दोधुवत् प्रकम्पयति अत्यन्ताभिरुच्या सोमं पिबन् प्रचालयतीत्यर्थः। य इन्द्रः ऊर्ध्वथा भूत् ऊर्ध्वथेति थाऽत्र प्रकारवचनाभावात् स्वार्थे उपमार्थे वा। 'तं प्रत्नथा' (ऋ ५,४४,१) इति यथा। तत्प्रत्यवेक्षणार्थम्[11] ऊर्ध्वश्च भवति, अथवा यथा राजा कश्चिद् युद्धकाले योद्धृप्रत्यवेक्षणार्थम् ऊर्ध्वो भवति। कदा। सेनाभिः मरुदादिस्वसेनाभिः शत्रून् वि दयमानः विविधं हिंसन्। वि राधसा व्युपसर्गश्रुतिसामर्थ्याद् दयमान इति क्रियापदम् अनुवर्त्यम्। राधसेति द्वितीयार्थे तृतीया। राधो धनं च स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च विदयमानो ददत् आदरेणोर्ध्वो भवति य इन्द्रः, तं यजामह इति सम्बन्धः कार्यः ॥ १ ॥

---

1 1. यागकालोऽतिपातः भयादपि मूको. 2 2. वस १ मूको. 3. पालयास्मान् वि[1] अ, पालयस्व वि[3]. 4. °तो वि[1] अ[1] 5 °त वि[1] अ[1]. 6 6. नास्ति मूको. 7. नास्ति मूको 8 रथहन° वि[1], रथहनन° वि[1] अ 9 रथस्य च वि[1]. 10 श्मश्रु वि[1] अ; श्मश्रुं वि[1]. 11 तं प्रत्यवे° मूको.

वेङ्कट० यजामहे इन्द्रम् वज्रयुक्तदक्षिणहस्तम्[1] अश्वानाम् नानाकर्मणाम् नेतारम्। सोऽयम् आत्मीयम् श्मश्रु धून्वान प्रादुरभवद्[2] ऊर्ध्वं विविध हिंसन् सेनाभि[3] धनेन च[4] शत्रून् ॥ १ ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मघैर्मघवा वृत्रहा भुवत् ।
ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽव क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इन्द्रः । मघैः । मघऽवा । वृत्रऽहा । भुवत् ।
ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अव । क्ष्णौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अस्य इन्द्रस्य तौ यौ हरी अश्वौ नु क्षिप्रम् विदे 'विन्देते लभेते'[5] वसु धनम् ऋजीषलक्षणम्। क लभेते[6]। वने वन्यते सम्भज्यते उपजीव्यते सर्वैरेति वन यज्ञ अटवी वा, तत्र। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। ताभ्या तादृशाभ्या हरिभ्या वृत्रहननसाधनभूताभ्याम् इन्द्रः मघैः धनैः मघवा धनवान् वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता भुवत् भवति सदा। किञ्च ऋभुः इन्द्रः उरु भाति उरु भवति वा। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति वचनात् इद व्याख्यातम्। ऋतेन बोदकेन भवति विद्युद्रूप, ऋतेन सह भवति वा। वाज च इन्द्रः। कथम्। वाजेनान्नेन बलेन वा तद्वान्। वाजशब्दश्चान्तर्णीतमत्वर्थः। अथवा 'ऋभुमन्त वाजवन्तम्' (ऋ ३,५२,६) इति वचनाद् ऋभुमान् वाजवाश्चेत्यर्थः। ऋभुर्वाज इति सौधन्वनादुच्येते[7] (तु. या ११,१६)। ऋभुक्षा महाश्चेन्द्र[8] अथवा उरुक्षयण[9] उरावन्तरिक्षे क्षियति[10] निवसतीति। किञ्च पत्यते शव ईष्टे[11] चेन्द्रो महतो बलस्य। दासस्य शत्रो नाम चित् नमयत्यनेनेति नाम शिर तदपि अव क्ष्णौमि निर्णाशयामि, किमुतान्यदङ्गम्[12]। अथवा नामापि निर्णाशयामि इति किमुत शत्रुम्। अथवा अव क्ष्णौमि इत्यत्र पुरुषव्यत्यय कार्यः। य ईदृश इन्द्र, सोऽवक्ष्णौति दासस्य नामापीति पूर्ववद्योऽयम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वौ यौ अस्य सम्भजनाय भवतो वसुनो लाभाय, ताभ्या हरिभ्याम् मघै मघवा इन्द्र वृत्रहा भवतु। दीप्त उरुभात् महान् इन्द्र शत्रूणा बल प्रति पतति[13]। तत्राहम् तेन सहायेन "अव हन्मि[14]" शत्रो शरीरम् अपि इति ॥ २ ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः ।
आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अथ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहतः । वि । सूरिऽभिः ।
आ । तिष्ठति । मघऽवा । सनऽश्रुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घऽश्रवसः । पतिः ॥ ३ ॥

---

१. °दक्° वि[२] अ[१] २ प्रादुर° मूको ३ °भि न वि[१]. ४ नास्ति वि[१]. ५-५. विन्दते लभते वि[२] अ ६. लभते वि[२] अ ७ °धन्वनादुच्ये° (°च्य° वि[२] अ) मूको ८. महा° वि[२],[३], मह° वि[२] अ ९ °क्षयं न वि[२] अ १०. क्षयति वि[२] ११ ईषे वि[१],[२] अ १२. °मुदान्यदङ्ग° वि[१]. १३ पतति वि[२] अ[१] १४-१४ आहन्मि वि[२] अ[१], वहमि वि[१].

उद्गीथ० यदा यस्मिन् काले वज्रम् हिरण्ययम् हिरण्मयम्[1] हिरण्यमण्डित वेत्यर्थं, शत्रुप्राणानां हर्तारं वा, शत्रुवधाय गृह्णाति इति शेषः। इत् इति पदपूरण। अथ तदा रथम्। कीदृशम्। हरी अश्वौ यम् रथम् अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् वि वहत यत्रेष्ट गन्तुं तत्र विशेषेण[2] प्रापयत, त रथम् सूरिभि स्तोतृभि कुत्सादिभि सह आ तिष्ठति आरोहति मघवान् धनवान् सनश्रुत चिरप्रख्यात, निसर्गत एव जगति विदित इत्यर्थ, इन्द्र वाजस्य अन्नस्य बलस्य सौधन्वनस्य वा दीर्घश्रवस महाकीर्ते पति पति[3] स्वामी[4] वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदा आयुधम् हिरण्मयम् अपि च रथम् इच्छन्ति स्तोतार शत्रुभिरभिभूता, यम्[5] रथम् अस्य स्वभूतम्[6] अश्वौ वि वहत स्तोतॄन् उद्दिश्य, तदा वज्रमादाय त रथम् आ तिष्ठति मघवा सनातनश्रुत इन्द्र अन्नस्य दीर्घश्रवणस्य[7] स्वामी ॥ ३ ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या३ स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।
अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिद्धूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टि । यूथ्या । स्वा । सचा । इन्द्र । श्मश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते ।
अव । वेति । सुऽक्षयम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धूनोति । वात । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सो शब्द साशब्दपर्याय । 'चित् इत्युपमार्थे। नु इति क्षिप्रार्थे। तच्छब्दश्रुतेयाग्यार्थयुक्तो यच्छब्दोऽध्याहार्य'। या महावृष्टि सा यथा क्षिप्र सर्वं युगपत् सिञ्चति, एवम् यूथ्या यूथानि वृन्दानि मरुदादिदेवगणलक्षणानि स्वा स्वानि सचा सह इन्द्र श्मश्रूणि च स्वानि हरिता हरितवर्णेन सोमेन अभि प्रुष्णुते आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्र सिञ्चति। सोम पाययति पिबति चेत्यर्थ'। किञ्च अव वेति अभिगच्छति सुक्षयम् शोभन यज्ञगृहम्। गत्वा च सुत अभिषुते सति सोमे मधु सोमलक्षण, पीत्वा मत्त सन्निति शेष। उत् इत् उत् धूनोति उत्कम्पयति। किम्। सामर्थ्याच्छरीरम्। किमिव। वात यथा वनम् वृक्षसङ्घातम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सा वृष्टि सोमस्य यज्ञभागस्य स्वभूता सहायभूता इन्द्रस्य भवति। सोमवृष्टि सखा अस्य भवति। इन्द्र श्मश्रूणि हरितवर्णानि अभि कम्पयति। अव[8] गच्छति सुनिवासम् सुते सति सोममयम् मधु, अथ तत्पीत्वा श्मश्रूणि उत् कम्पयति यथा वात वनम् ॥ ४ ॥

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान ।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥ ५ ॥

य । वाचा । विऽवाच । मृध्रऽवाच । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जघान ।
तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिताऽइव । य । तविषीम् । ववृधे । शव ॥ ५ ॥

---

१ हिरण्मयम् वि'. २ °षेण तत्र वि' अ ३. वा मूको ४ तरस्वा° वि' अ ५ य मूको ६. स्वभूत वि', स्वभूत अ', ७ दीर्घश्रवस वि' अ'. ८ मय भागो हि पठितः वि' अ ९ वे° मूको. १० अपि वि', अप वि' अ'.

उद्गीथ० य इन्द्र वाचा वाङ्मात्रेण हुङ्कारमात्रेणेत्यर्थः, विवाच प्रनष्टवाच, कृत्वेति शेषः, मृध्रवाच मृदुवाचश्च शत्रून्, कृत्वेति शेषः, पुरु बहूनि सहस्रा सहस्राणि अशिवा असुखानि सर्वस्याऽसुखकराणीत्यर्थः, जघान हन्ति । य चेन्द्र पिता इव । उत्तर पाद पूर्वं व्याख्यायते । यथा पिता पुत्रस्य तविषीम् बल वर्धयति अन्नपानप्रदानेन, एव वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगत शव बलम् चाकृधे वर्धयति । तस्य अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् ततत् पौंस्यम् बलम्, येनयेन बलेन शत्रून् हन्ति ततत् बलमित्यर्थः, गृणीमसि स्तुमो वयम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य॰ वाचा एव विविधवाच हिंसकवाचः च शत्रून् पुरूणि सहस्राणि अशिवानि हन्ति । पिता इव य॰ तविषीम् सेनाम् आत्मीयां वर्धयति बलेन[1] । ततत् इद् अस्य पौंस्यम् वय स्तुमः ॥ ५ ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्नपूर्व्यं पुरुतमं सुदानवे ।
विद्मा ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विऽमदाः । अजीजनन् । अपूर्व्यम् । पुरुऽतमम् । सुऽदानवे ।
विद्म । हि । अस्य । भोजनम् । इनस्य । यत् । आ । पशुम् । न । गोपाः । करामहे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० स्तोमम् स्तुतिविशेषम् । कीदृशम् । अपूर्व्यम् अपूर्वम् अन्यैरकृतपूर्वम् उत्कृष्टमित्यर्थः, पुरुतमम् बहुतमम् अतिशयेन बहुप्रकारयुक्तश्चेत्यर्थः । हे इन्द्र! ते तुभ्यम् सुदानवे शोभनदानार्थाय विमदा अजीजनन् । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यतायै पुरुषव्यत्ययोऽत्र कर्तव्य । विमदनामानो[2] वय जनितवन्त कृतवन्त इत्यर्थः । कस्मात्[3] "कृतवन्त । उच्यते—विद्म हि हि यस्मात् हे इन्द्र[4] इनस्य ईश्वरस्य अस्य तव यत् भोजनम् धनम् अस्ति, तद् वयम् विद्म जानीम । तस्मात् त्वदीय तद् धन प्रार्थयमाना वयम् त्वाम् आ करामहे अस्मदभिमुख कुर्म । इन्द्र धन प्रार्थयमाना अस्मदभिमुख कुर्म" इत्यर्थः । "कथ कुर्म[5] । पशुम् न गोपा यथा पशु सामर्थ्याद् गोधेनु गोपा गोपालो दोहार्थम् आह्वयत् अभिमुख करोति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्तोमम् ते इन्द्र! अमी विमदा अजीजनन् अपूर्व्यम् नूतनम् बहुतमम् च सुदानाय । जानीम हि यत्[6] वयम्[7] अस्य तव ईश्वरस्य महद्धनम्, तद् वय धनम् अस्मदभिमुख कुर्मः पशुम् इव गोपाल ॥ ६ ॥

माकिर्न एना सख्या वि यौषुस्तव चेन्द्र विमदस्य च ऋषेः ।
विद्मा हि ते प्रमतिं देव जामिवदस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि ॥ ७ ॥

माकिः । नः । एना । सख्या । वि । यौषुः । तव । च । इन्द्र । विऽमदस्य । च । ऋषेः ।
विद्म । हि । ते । प्रऽमतिम् । देव । जामिऽवत् । अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि ॥

1. नास्ति वि[1].   2. विमदमाना अ, विवदमाना वि, विमदमानो वि[3][1].   3. तस्मात् वि[3][1].
4-4. °धन त हि मं° इन्द्र धन प्रा॰ कुर्म मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र.   5-5. नास्ति वि[1] अ.
6. नास्ति वि[1] अ[1]   7 स्वयम् वि[1] अ[1].

उद्गीथ० माकि मा केचिदीर्ष्यालव न अस्माकम् । 'अस्मदो[१] द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इति अत्र द्वयोर्बहुवचनम् । हे इन्द्र ! तव मम च विमदस्य ऋषे आवयो '[२]एना एनानि[२] सख्या सख्यानि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्यत्वयष्टृत्वलक्षणानि वि यौषु विमिश्रयेयु वियोजयेयु । तव च मम च भेद[३] कुर्वन्त सन्तो धनदानव्याघातकारणद्वारेण सख्यानि माऽपनयन्त्वित्यर्थः । हि यस्मात् विद्म जानीमो वयम् ते तव प्रमतिम् प्रकृष्टा मतिम् अनुग्राहिका बुद्धिम् । किमिव । जामिवत् 'जाम्यतिरिक्तनाम । बालिशस्य वा । समानजातीयस्य वा' (या ४,२०) इति वचनादत्र जामिशब्देन समानजातीय उच्यते । यथा समानाद् एकस्माज्जातस्य भ्रातुर्भगिन्यामिव प्रकृष्टा बुद्धिं स्नेहयुक्ता जानाति[४] कश्चित्, एवम् । कस्मात् । यस्माद् हे देव ! अस्मे अस्माकं च ते तव च सन्तु भवन्तु सख्यानि शिवानि सुखानि अनपायानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा केचित् अस्माकम् एतानि सख्यानि[५] विश्लिष्टानि कुर्वन्तु तव च इन्द्र ! विमदस्य च ऋषे मम । जानीम हि तव प्रमतिम् हे देव ! पित्रादेरिव । तथा सति अस्मे ते सन्तु सख्यानि शिवानि इति ॥ ७ ॥

[६]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये नवमो वर्गः[६] ॥

[२४]

[१]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषिः । इन्द्रो देवता, अन्त्यानां तिसृणामश्विनौ । आद्यास्तारपङ्क्तिश्छन्दः, अन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः[१] ।

इन्द्र सोम॑मि॒मं पि॑ब॒ मधु॑मन्तं च॒मू सु॒तम् ।
अ॒स्मे र॒यिं नि धा॑रय॒ वि वो॒ मदे॑ सह॒स्रिणं॑ पुरूवसो॒ विव॑क्षसे ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । सोम॑म् । इ॒मम् । पि॒ब॒ । मधु॑ऽमन्तम् । च॒मू इति॑ । सु॒तम् ।
अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । नि । धा॒र॒य॒ । वि । व॒ः । मदे॑ । स॒ह॒स्रिण॑म् । पु॒रु॒व॒सो॒ इति॑ पुरुऽवसो । विव॑क्षसे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तराणि च त्रीणि विमद एव ददर्श । अन्त्यायस्तृच ऐन्द्र, उत्तर आश्विन । हे इन्द्र ! सोमम् इमम् अस्मत्प्रत्तम् पिब मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् चमू सप्तमीद्विवचनस्य लुगत्र द्रष्टव्य । चम्वो चमनसाधनयोरधिषवणफलकयोरित्यर्थः, सुतम् अभिषुतम् । पीत्वा च सोमम् अस्मे अस्मासु रयिम् धनविशेषम् । कीदृशम् । सहस्रिणम् सहस्रसङ्ख्यायुक्तम्, प्रभूतमित्यर्थः, नि धारय नियमेन स्थापय । किं निमित्तम् । वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमकृतमदे निमित्ते । त्वद्दत्तेन धनेन यस्माद् वय युष्मदर्थं सोमयागं पुनरपि कुर्म, तस्माद् अस्मभ्यम् अनन्त धनं देहीत्यर्थः । हे पुरूवसो ! बहुधन[६] । यस्मादेवमुच्यसे[७] । यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२ एता एतानि मूको ३. भेद वि[१]. ४. जानाति वि[१] ५. नास्ति वि[१] अ[१]. ६-६ नास्ति मूको. ७. °च्यते वि[१] अ.

वेङ्कट० इन्द्र! सोमम् इमम् पिब मधुरसम् अधिषवणफलकयोः सुतम्। अस्मासु रयिम् स्थापय[1] बहुसहस्रम्[2]। विशेषेण युष्माकं मादके विमदे स्तुतिरियं प्रवृत्ता इति ॥ १ ॥

त्वां य॒ज्ञेभि॑रु॒क्थैरुप॑ ह॒व्येभि॑रीमहे ।
शची॑पते शची॒नां वि वो॒ मदे॒ श्रेष्ठं॑ नो धेहि॒ वार्यं॒ विव॑क्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । य॒ज्ञेभिः॑ । उ॒क्थैः । उप॑ । ह॒व्येभिः॑ । ई॒म॒हे॒ ।
शची॑ऽपते । श॒ची॒ना॒म् । वि । वः॒ । मदे॑ । श्रेष्ठ॑म् । नः॒ । धे॒हि॒ । वार्य॑म् । विव॑क्षसे ॥ २ ॥

उद्गीथ० त्वाम् इन्द्रम् यज्ञेभिः सोमयागैः[3] उक्थैः शस्त्रादिभिः[4] स्तुतिभिश्चेत्यर्थः, हव्येभिः हविर्भिश्चेत्यर्थः, उप ईमहे तृतीयाश्रुतेरुपोपसर्गश्रुतेश्च उपाराध्य धनं याचामहे इत्यर्थः। याचितश्च सन् त्वं हे शचीपते! शचीनाम् यागकर्मणां वाचां वा स्तुतिलक्षणानां फलत्वेन[5] सम्बन्धिनम्[6] श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तं गोहिरण्यादिकं दृष्टम् वार्यम् वरणीयं स्वर्गापवर्गादिकम् अदृष्टञ्च नः अस्मभ्यम् धेहि देहि। कदा ददानि। उच्यते— वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे विशिष्टे वा सोमजन्यमदे सति। कस्मादेवमुच्यसे[7]। यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् यज्ञैः[8] स्तुतिभिः च उप याचामहे अभिलषितं हविर्भिश्च। हे शचीनाम् शचीपते! श्रेष्ठम् अस्मभ्यम् धेहि धनम् ॥ २ ॥

यस्पति॒र्वार्या॑णा॒मसि॑ र॒ध्रस्य॑ चोदि॒ता ।
इन्द्र॑ स्तोतॄ॒णाम॑वि॒ता वि वो॒ मदे॑ द्वि॒षो नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ विव॑क्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः॑ । वार्या॑णाम् । असि॑ । र॒ध्रस्य॑ । चो॒दि॒ता ।
इन्द्र॑ । स्तो॒तॄ॒णाम् । अ॒वि॒ता । वि । वः॒ । मदे॑ । द्वि॒षः । नः॒ । पा॒हि॒ । अंह॑सः । विव॑क्षसे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! यः त्वम् पतिः स्वामी वार्याणाम् वरणीयानां धनानाम् असि भवसि, रध्रस्य संसिद्धस्य सम्यक्कारिणो यजमानस्य कर्मसु चोदिता चोदयिता धनदानेन नियोक्ता भवसि, स्तोतॄणाम् च अविता सर्वतो रक्षिता भवसि, स त्वम् वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे विशिष्टे वा सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष, अंहसः पापाच्च पाहि। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः त्वं धनानाम् पतिः स्वामी भवसि, राधकस्य चोदिता इन्द्र!, स्तोतॄणाम् रक्षकः, सोऽस्मान् शत्रोः अहंसः[?] परिरक्ष[9] ॥ ३ ॥

---

1. स्थापकः वि[2] अ[1]. 2. °सहस्रम् मूको. 3. °यागाद्यैः वि[1] अ. 4. °दि वि[1]
5. विफल° मूको. 6. संक्षिप्ते सम्ब° वि[1] अ. 7. °स्वोते वि[1] अ. 8. यज्ञेभि वि[1]; °ज्ञै वि[1].
9. °रक्षतु वि[1] अ[1], °रक्षत वि[1].

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्थतम् ।
विमदेन यदीळिता नासत्या निरमन्थतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति सम्ऽईची । निः । अमन्थतम् ।
विऽमदेन । यत् । ईळिता । नासत्या । निःऽअमन्थतम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० युवम् युवां हे शक्रा! शक्तौ[1] समर्थौ[1] शत्रुवधादिकर्मकरणाय मायाविना प्रज्ञावन्तौ च शत्रुवञ्चनकुशलौ वा समीची सङ्गते परस्परेण संयुक्ते अरणी नि अमन्थतम् निर्मथितवन्तौ । 'अश्विनावध्वर्यू' (ऐब्रा १,१८) इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । कदा निर्मथितवन्तौ युवाम् । उच्यते— विमदेन मया यत् यदा ईळिता स्तुतौ नासत्या! नासत्यनामानौ युवाम्, तदा[2] निरमन्थतम् निर्मथितवन्तौ स्थो युवाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एष आश्विनोऽयम् । हे शक्तौ! प्रज्ञावन्तौ सङ्गते अरणी[3] नि अमन्थतम् । एतदेवोक्तम्— विमदेन मया यदा स्तुतौ नासत्यौ! समाग्निम् निरमन्थतम्, तदानीं सङ्गतौ निरमन्थतम् इति ॥ ४ ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।
नासत्यावब्रुवन् देवाः पुनरा वहतादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवाः । अकृपन्त । सम्ऽईच्योः । निःऽपतन्त्योः ।
नासत्यौ । अब्रुवन् । देवाः । पुनरिति । आ । वहतात् । इति ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विश्वे देवा सर्वे देवा इन्द्रादय अकृपन्त[3] युवामश्विनौ स्तुतवन्त[4] । कदा । उच्यते— समीच्योः निष्पतन्त्योः 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २,३,३७) इत्येषा सप्तमी । सङ्गतयोः अग्निनिर्मन्थनकाले परस्परेण संयुक्तयोररण्योः अग्निचूर्णरूपेण नीचैर्निष्पतन्त्योः[5] अरण्योः । निष्पतनक्रियया स्तुतिक्रिया लक्ष्यते । यदा युवाम् अरणीभ्याम् अग्निं निर्मथितवन्तौ, तदा विश्वे देवा युवां स्तुतवन्त इत्यर्थः । किञ्च नासत्यौ युवाम् अब्रुवन् उक्तवन्त देवाः । किमिति । पुनः आ वहतात् इति पुनः पुनरीदृशानि कर्माणि जगत्स्थितिहेतुभूतकर्माणि आभिमुख्येन स्थित्वा वहतम् अन्तं प्रापयत निर्वर्तयत कुरुतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वे देवा अस्तुवन् सङ्गतयोः अरण्योः आभ्यां प्रेर्यमाणयोः निष्पतन्त्योः सत्योः । नासत्यौ अब्रुवन् देवाः— पुनः घायम् अग्निम् आ वहतात् इत्थम् इति ॥ ५ ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत् पुनरायनम् ।
ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

---

1 नास्ति मूको. 2 तथा मूको. 3 अकृतवन्त वि[1] अ. 4. स्तुवन्तः मूको. 5. °नीचैर्निष्पतन्त्योः मूको.

मधुऽमत् । मे । पराऽअयनम् । मधुऽमत् । पुनः । आऽअयनम् ।
ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुऽमत । कृतम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० मधुमत् मध्विति अत्र रसविशेष उच्यते तेन, चात्र तद्वता प्रीतिर्लक्ष्यते । युवयो प्रसादान्मधुमद्, अस्त्विति शेष । प्रीतियुक्तमस्त्वित्यर्थ । मे मम परायणम् परागमनम्, योगक्षेमार्थं गृहाद् बहिर्गमनमित्यर्थ । मधुमत् प्रीतियुक्तमेवास्तु पुन आयनम् गृहान्[१] प्रति आगमनमपि । किञ्च ता यौ युवम् युवां सदा भक्तानामनुग्रहीतारौ हे देवा! देवौ[२] न अस्मान् मधुमत सदा प्रीतियुक्तान्[३] कृतम् कुरुतम् । केन । देवतया देवत्वेन, अणिमादि-देवतैश्वर्ययोगादित्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मधुमत् मे यत्[४] परायणम् अस्तु । तथा मधुमत् पुनः आयनम् । यत्र गच्छामि यत्र चाऽऽगच्छामि तदुभय मधुमद् भवतु । तौ अस्मान्[४] देवौ[४] देवत्वेन युवाम् मधुमत कुरुतम् ॥ ६ ॥

[५]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वर्ग[५] ॥

[२५]

[५]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषि । सोमो देवता । आस्तारपङ्क्तिश्छन्द[५] ।

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम् ।
अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । नः । अपि । वातय । मनः । दक्षम् । उत । क्रतुम् ।
अध । ते । सख्ये । अन्धसः । वि । वः । मदे । रणन् । गावः । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सौम्यमेकादशर्चम् । हे सोम[६] भद्रम् कल्याण शुभसकल्पलक्षणम् न अस्माक संबन्धि मन[५] वातय गमय[७] प्रापय, शुभसकल्पमस्माक मन कुर्वित्यर्थ । अपि दक्षम् 'दक्ष वृद्धौ' अस्माकम् दक्ष वृद्ध सर्वेभ्योऽपि समन्ततरात्मानमपि भद्र शुभकारित्वलक्षण कुर्वित्यर्थ । उत क्रतुम् अस्माक बुद्धिमपि भद्र शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय, शुभाध्यवसायिन कुर्वित्यर्थ । एतस्मिन् यथोक्त सर्वस्मिन् कृते सति अध त तव सोमस्य सम्बन्धिनि सख्ये[८] सखिकर्मणि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणे[९] रणन् रमामहे, प्रीतिं कुर्म इत्यर्थ । किमिव । गाव न यवसे यथा गावो यवसे घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति, एवम् । किमर्थम् । स्वयागलक्षणे सख्ये अन्धस वि व मदे सोमाख्यस्यान्नस्य जन्यत्वेन सम्बन्धिनि युष्माक सर्वेषामेव

---

१. °हात् वि[२] अ २. °युक्तं वि[२] अ. ३. नास्ति वि[१], य वि[२]. ४. अस्मा वि[२] अ[१]; अस्माक वि[१]. ५-५ नास्ति मूको ६. न मूको. ७. गमनाय मूको. ८ स मूको. ९ °ज्यचयष्टृ° मूको.

देवाना विविधे मदे निमित्ते। कस्मात् एवमुच्यते[1] । यस्मात् विवक्षसे[2] महान् भवसि। महान्तश्चाऽभ्यर्थिता शूरा भवन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० भद्रम् अस्माकम् आगमय मन प्राणम् च अन्नम् च, अपि वा बल प्रज्ञान च। अथ तव सख्ये अदमानस्य स्तोतारो रमन्ताम्[3] गाव इव यवसेषु[4] ॥ १ ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।
अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिऽस्पृशः । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामऽसु ।
अध । कामाः । इमे । मम । वि । वः । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसुऽयवः । विवक्षसे ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे सोम! ते तव हृदिस्पृश हृदयस्य बुद्धे स्तुतिभि स्प्रष्टार[5] सन्त आसते तिष्ठन्ति ऋत्विजः विश्वेषु सर्वेषु धामसु हवेषु स्थानेषु, स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति इत्यर्थ । तेषु स्वस्थानेषु स्थित्वा त्वा स्तुवत्सु[6] अध अथ कामा अभिलाषा इमे मम, हृदयादिति शेष, वि तिष्ठन्ते वस्तिष्ठन्ति । किंविशिष्टा । वसूयव वसुकामा[7] धनमिच्छन्त । किमर्थम्। वि व मद युष्माक सर्वेषामेव देवाना सोमजन्यविविधमद निमित्ते। सोमयागार्थमित्यर्थ । [8]कस्मात् देवस्तुत्या[8] देवयागार्थं धन प्रार्थ्यते। यस्मात् विवक्षसे महान् त्व भवसि। महान्तश्च परेरिवक्षा[9] भवन्ति अभ्यर्थिता, शूराश्च ॥ २ ॥

वेङ्कट० हृदयस्पृश तव तिष्ठन्ति रसा विश्वेषु सोम[1] पात्रेषु। अध कामा इमे मदीया निर्गच्छन्ति धनकामा धनस्य[1] देवेभ्य सोम हुत्वा इद च लभेयेति ॥ २ ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।
अधा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहम् । मिनामि । पाक्या ।
अध । पिताऽइव । सूनवे । वि । वः । मदे । मृळ । नः । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० उत अपि च व्रतानि यागादिकर्माणि हे सोम! ते त्वदर्थम् अहम् प्र मिनामि प्रहिनस्मि [10]प्रकर्षेण करोमि[10] सदा पाक्या परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया। अथवा व्रतविशेषण मेतत्। पाक्यानि परिनिष्ठितानि। त्वमपि अध अथ त्वद्यागकरणानन्तर परितुष्ट सन् मृळ सुखाय भव न अस्माकम्। अभि चित् वधात् आभिमुख्येन स्थित्वा तावद्वादिवधात्, पालयास्मानिति शेष । किमिव। पिता इव सूनवे यथा पिता पुत्रस्यार्थाय तैस्तैरुपायै सुखी भवति पालयति च सर्वस्मात् पुत्रम्, एवम्। किमर्थं सुखयानि पालयानि[11] च त्वाम्। उच्यते— वि वः मदे युष्माक

1. °यते वि° अ 2. विवक्षस वि° अ 3. कमताम् वि°; मन्ताम् वि°, कामताम् अ°. 4. वसौ वि° अ°. 5. स्प्रष्टार मूको. 6. स्तुवन् वि°, स्तुवन् तु वि° अ 7. वसु° मूको 8-8. कस्मादेव देवस्या वि° अ 9. नास्ति वि°°. 10-10. °र्षेण मि मूको 11. °यामि मूको

सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्यमदे पुनःपुनः कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते, यस्मात्[1] त्वया सुसुप्यमानः सुपाप्यमानश्च पुनःपुनः सोमपानं युष्मदर्थं करोमि इति, तस्मात् कारणात् मां सुरक्ष सर्वतः पालय चेत्यर्थः। कस्मादेवमुच्यते[2]। यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम्। महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति च[3] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च कर्माणि सोम! त्वदीयानि प्र हिनस्मि अहम् पाकः[4] पक्तव्यप्रज्ञः। अथापि त्वं महान् 'पिता इव[5] सूनवे भव, 'अपि च सुखय' अस्मान् शत्रोः ॥ ३ ॥

सम् प्र यन्ति धीतयः सर्गासोऽवताँइव ।
क्रतुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँइव विवक्षसे ॥ ४ ॥

सम् । ऊँ इति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गासः । अवतान्ऽइव ।
क्रतुम् । नः । सोम । जीवसे । वि । वः । मदे । धारय । चमसान्ऽइव । विवक्षसे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उ-कारः पदपूरणः। सम् प्र यन्ति सम्भूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति त्वां प्रति धीतयः अस्मदीया स्तुतयः। देवतागुणान् धारयन्ति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयः। किमिव सम्प्रयन्ति। "सर्गासः अवतान् इव" विसृज्यन्ते उदकपानार्थम् आदानार्थं चेति सर्गाः गोसङ्घा घटिकासङ्घा वा। 'अवतः' (निघ ३,२३) इति कूपनाम। यथा सर्गा गोसङ्घा घटिकासङ्घा वा उदकपानार्थम् आदानार्थं वा अवतान् कूपान् प्रति सम्भूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति, एवम्। एतज्ज्ञात्वा क्रतुम् यागकर्म प्रज्ञां[6] वा कर्तारं वा कर्मणाम् आन्तरपुरुषम्[7] नः अस्माकम् जीवसे चिरजीवनाय हे सोम! धारय महताऽऽदरेण स्थापय मयि। किमिव। वि वः मदे चमसान् इव यथा युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते चमसानध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन[10] धारयति, एवम्। कस्मादेवमुच्यते। यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सह एव प्र यन्ति मदङ्गुलयः त्वां रज्जवः इव कूपान्[11]। स त्वं कर्म अस्माकम् जीवनाय धारय आपूरय चमसान् इव ॥ ४ ॥

तव त्ये सोम शक्तिभिर्निकामासो व्यृण्विरे ।
गृत्सस्य धीरास्तवसो वि वो मदे व्रजं गोमन्तमश्विनं विवक्षसे ॥ ५ ॥

तव । त्ये । सोम । शक्तिऽभिः । निऽकामासः । वि । ऋण्विरे ।
गृत्सस्य । धीराः । तवसः । वि । वः । मदे । व्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । विवक्षसे ॥ ५ ॥

---

१. तस्मात् वि[1] अ. २. °च्यते वि[2] अ. ३. नास्ति मूको. ४. बाल वि[1] अ[1]; पक्व. वि[2]. ५-५. अपि ते च वि[1] अ[1], पित्रे च वि[2]. ६-६. अभिज्ञम् वि[2]. ७-७. °सो रश्मयः इव मूको. ८. प्रज्ञां मूको. ९. °पुरुषः मूको. १०. इस्तेन वि[1] अ. ११. कूपात् वि[1] अ[1]; कूपात् वि[2].

उद्गीथ० हे सोम! तव गृत्सस्य मेधाविन तवस महतोऽर्थाय ये मम यजमानस्य स्वभूता ऋत्विज निकामास दृष्टादृष्टफले नियतकामा धीरा मेधाविन, सम्यक्कारिण इत्यर्थ, [1]त्वे ते[1] ऋत्विभि यागकर्मभि सह वि ऋण्विरे विविधा स्तुतीर्गमयन्ति प्रेरमन्ति कुर्वन्तीत्यर्थ । एतज्ज्ञात्वा व्रजम् व्रजन्त्यनेति व्रजो[2] [3]गोष्ठम्। मन्दुरा[3] चात्र सामर्थ्यादुच्यते, तम् गोमन्तम् गोसहितम् अश्विनम् अश्वसहित च अस्मभ्य देहि इति शेष । किमर्थम्। वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधे सोमजन्यमदे[4] पुन कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव अमी सोम! अङ्गुलिभि नितरा कमनीया रसा प्रेर्यन्ते । मेधाविन वृद्धस्य तव स्वभूतम् धीरा व्रजम् गोमन्तम् अश्ववन्तम् प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वर्ग[5] ॥

पशुं नः सोम रक्षसि पुरुत्रा विष्ठितं जगत् ।
समाकृणोषि जीवसे वि वो मदे विश्वा सम्पश्यन् भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पशुम् । नः । सोम । रक्षसि । पुरुऽत्रा । विऽस्थितम् । जगत् ।
सम्ऽआकृणोषि । जीवसे । वि । वः । मदे । विश्वा । सम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे सोम! पशुम् देवयागार्थमुपाकृतम् न अस्माक स्वभूतम् रक्षसि सर्वत पालयसि त्वम्। न केवल पशुम्। किं तर्हि। पुरुत्रा बहुधा सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेन विष्ठितम् अवस्थितम् जगत् च पालयसि सर्वत । किञ्च समाकृणोषि समाकरोषि जगतो वृत्तिञ्च विदधासीत्यर्थ । किमर्थम्। जीवसे जीवनाय। कथ वृत्तिं विदधासि। उच्यते—विश्वा सपश्यन् भुवना सर्वाणि भूतानि सम पश्यन् यथार्ह विदधासीत्यर्थ । किमर्थमेतत् सर्वं यथोक्त करोषि। उच्यते—वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधहविर्जन्यतृप्त्यर्थम्। उक्तञ्च—'इत-प्रदाना देवा उप जीवन्ति ××× अमुत प्रदान मनुष्या' (तै ३,२,९,७) इति। विवक्षसे महान् भवसि त्वम्। उचितञ्च महतामेतत् यथोक्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पशुम् अस्माकम् सोम! रक्षसि बहुषु देशेषु स्थितम् अन्यच्च जङ्गमम्। स त्वम् आत्मनि समाकृणोषि जीवयितु[6] विश्वानि भूतानि सह पश्यन् ॥ ६ ॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।
सेधं राजन्नप स्रिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।
सेधं । राजन् । अप । स्रिधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥७॥

१-१ त्वयेने मूको. २. व्रजं मूको. ३-३ °धमानिरा वि॰ भ॰, °ध मन्दिरा वि॰. ४ °मदे न॰ °दं॰ भ॰ ५-५ नास्ति मूको. ६. जीवितु वि॰ भ॰.

उद्गीथ० हे सोम! यः त्वम् अदाभ्यः केनचिदप्यहिंस्यः, स त्वम् नः अस्माकम् विश्वतः सर्वतः गोपाः रक्षिता भव। किञ्च हे राजन्! सर्वस्य स्वामिन्! अप सेध अपगमय अस्मत्तः अपनहि वा स्रिधः सेधितॄन् अस्माकमपक्षपयितॄन् हन्तॄन् वा। मा च नः अस्माकम् दुःशंसः दुश्चरितानां विद्यमानानामविद्यमानानाञ्च शंसिता प्रख्यापयिता ईशत ईशिता भूत्। तव प्रसादादस्माकमपवक्ता मा भूत् कश्चिदित्यर्थः। किमर्थमेतत् सर्वं प्रार्थ्यसे। वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यतृप्त्यर्थम्। विवक्षसे महांश्च भवसि त्वम्। महत्त्वाच्च सर्वमर्थ्यसे विविधैर्हविर्भिस्तर्प्यसे चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् सोम! सर्वतः गोपायिता[1] भव। अहिंसितः अप सेध राजन्! उपक्षपयितॄन्। मा अस्माकम्[2] दुःशंसः[3] ईशिष्ट ॥ ७ ॥

त्वं नः॑ सोम सु॒क्रतु॑र्वयो॒धेया॑य जागृहि।
क्षे॒त्र॒वित्त॑रो॒ मनु॑षो॒ वि वो॒ मदे॑ द्रु॒हो नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

त्वम्। नः॒। सो॒म॒। सु॒ऽक्रतुः॑। व॒यः॒ऽधेया॑य। जा॒गृ॒हि॒।
क्षे॒त्र॒वित्ऽत॑रः। मनु॑षः। वि। वः॒। मदे॑। द्रु॒हः। नः॒। पा॒हि॒। अंह॑सः। विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे सोम! यः त्वम् सुक्रतुः सुप्रज्ञानः[4] सुकर्मा वा क्षेत्रवित्तरः 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य क्षेत्रम्। क्षेत्रस्य स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु जगतो निवासभूतस्य वा कारणात्मनोऽतिशयेन वेत्ता च। स त्वम् नः अस्मभ्यम् वयोधेयाय अन्नधेयाय जागृहि यतस्वेत्यर्थः। किञ्च मनुषः मनुष्यात्। कीदृशात्। द्रुहः द्रोग्धुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष। अंहसः पापाच्च रक्ष। किमर्थमेवं प्रार्थ्यसे। वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः। विवक्षसे महांश्च भवसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् सोम! सुप्रज्ञः अन्नस्य दानार्थम्[5] जागृहि अत्यन्तं क्षेत्रस्य लम्भकः[6]। मनुष्यस्य शत्रोः अस्मान् रक्ष आहन्तुः[7] ॥ ८ ॥

त्वं नो॑ वृत्रहन्तमेन्द्र॑स्येन्दो शि॒वः सखा॑।
यत् सीं॒ हव॑न्ते समि॒थे वि वो॒ मदे॒ युध्य॑माना॒स्तोक॑सातौ॒ विव॑क्षसे ॥ ९ ॥

त्वम्। नः॒। वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒। इन्द्र॑स्य। इ॒न्दो॒ इति॑। शि॒वः। सखा॑।
यत्। सी॒म्। हव॑न्ते। स॒म्ऽइ॒थे। वि। वः॒। मदे॑। युध्य॑मानाः। तोक॑ऽसातौ। विव॑क्षसे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे इन्दो! सोम! वृत्रहन्तम! वृत्रस्य शत्रोरतिशयेन हन्तः! यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुखकरः सखा, स त्वम् नः अस्माकम्, रक्षिता भवेति शेषः। कदा। यत् यदा सीम् सर्वतः हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थमस्मान् शत्रवः युध्यमानाः सम्प्रहरन्तः सन्तः। क्व। समिथे सङ्ग्रामे

1. गोप° वि' अ'. 2. °स्मान् वि'. 3. दुर्गेनः मूको. 4. सुमनसः वि' अ; सुमनसः वि'.
5. °नार्थं मूको. 6. °मके वि' अ'; °म्भकोऽस्य वि'. 7. °हन्तुः मूको.

कीदृशे । तोकसातौ । 'तोकम्' (निघ २, २) इत्यपत्यनाम । 'षणु दाने' इत्यस्योत्तरम् । अपत्यमपि दीयते यत्र हितैरिति, तत्र, महतीत्यर्थः । तदा रक्षिता भव । कस्मिन्निमित्ते । वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधहविर्जन्यहर्षलक्षणे[1] निमित्ते । रक्षिता सन्तो[2] यस्माद् युष्माकं यागं करिष्याम, तस्मात् कारणात् अस्मान् रक्षेत्यर्थः । विवक्षसे महांश्च भवसि त्वम् । महता युक्तं रक्षणं कर्तुं भक्तानाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तः । इन्द्रस्य इन्दो[1] दिवः सखा यत् इन्द्र सर्वत हवन्ते युद्धे युध्यमानाः पुत्रस्य भजनार्थं शत्रुगृहीतं पुत्रं रक्षितुम् ॥ ९ ॥

अयं घ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।
अयं कक्षीवतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

अयम् । घ । सः । तुरः । मदः । इन्द्रस्य । वर्धत । प्रियः ।
अयम् । कक्षीवतः । महः । वि । वः । मदे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । विवक्षसे ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत्र तच्छन्दश्रुतेरेकवाक्यतायै यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यः सोमः इन्द्रस्य अर्थाय वर्धत मूजवत्पर्वतादिप्रदेशे[3] वृद्धः प्रियः च इन्द्रस्य, अयम् घ सः "अयमेव सः"[4] सोमोऽस्माभिरभिषुत इन्द्रस्यार्थाय । कीदृशः । तुरः[5] सर्वकार्येषु त्वरणशीलः क्षिप्रकारीत्यर्थः, मदः मदकरश्चायं सोमः । कक्षीवतः ऋषेः । कीदृशस्य । महः महतः विप्रस्य मेधाविनः मतिम् प्रज्ञाम् वर्धयत् वर्धितवान् । कस्मिन् सति । वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विशिष्टे सोमजन्यमदे सति । य एवमतः अस्माकमपि मतिं वर्धयत्विति शेषः । उत्तरं प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम् । सोम[1] विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अयम् खलु सः क्षिप्रः मदकरः इन्द्रस्य वृद्धोऽभवत् प्रियः । किं च अयम् कक्षीवतः महतः स्तुतिम् अवर्धयद्[6] मेधाविनः ॥ १० ॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजाँ इयर्ति गोमतः ।
अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रान्धं श्रोणं च तारिषद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुषे । वाजान् । इयर्ति । गोऽमतः ।
अयम् । सप्तऽभ्यः । आ । वरम् । वि । वः । मदे । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिषत् । विवक्षसे ॥ ११ ॥

उद्गीथ० अयम् सोमः विप्राय मेधाविने दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वाजान् गोमतः अन्नानि गोमद्भिर्युक्तानि इयर्ति गमयति ददातीत्यर्थः । किञ्च अयम् एव सोमः सप्तभ्यः[7]

---

1. "जयस्व" मूको. 2. सन्तो मूको. 3. मूजपर्व॰ वि॰, मुजवत्पर्व॰ वि॰ अ. 4-4. ॰मेव सन्तो अयमेव वि॰॰. 5. नास्ति वि॰ अ. 6. अवर्धय वि॰ अ॰, वर्धयन् वि॰. 7. सप्त मूको.

ऋत्विग्भ्य आ वरम् आङुपसर्गश्रुतेर्हरसीति क्रियापदमध्याहार्यम् । आहरति वर यजमानस्यार्थाय । 'वराऽऽहरण दानम्, तस्य[1] च तद्भावे भावात् । किञ्च वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विशिष्ट-सोमजन्यमदे सति प्रीतः सन् अन्धम् चक्षुर्विकलमपि दीर्घतमसम् अन्यं वा श्रोणम् च बधिरञ्चेत्यर्थः, प्र तारिषत् सर्वप्रकारया वृद्ध्या प्रकर्षेण वर्धितवानित्यर्थः । प्रत्यक्षकृतत्वादेव पूर्वमुत्तर भिन्न वाक्यम् । हे सोम[1] विवक्षसे महान् भवसि सर्वतस्त्वम् त्वदधीनत्वाज्जगतः स्थिते[2] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् मेधाविने यजमानाय अन्नानि प्रेरयति पशुमन्ति । अयम् सप्तभ्य होतृभ्य आ प्रय-च्छति धनम् प्र [3]अतारीच्च अन्धम्[3] पङ्गुम्[4] च परावृजम् ऋषिम् ॥ ११ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वादशो वर्गः[5] ॥

[२६]

[6]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदः, वासुको वसुकृद् वा ऋषिः । पूषा देवता । अनुष्टुप् छन्दः, प्रथमाचतुर्थ्यावुष्णिहौ[6] ।

प्र ह्यच्छा॑ मनी॒षाः स्पा॒र्हा यन्ति॑ नि॒युतः॑ ।
प्र द॒स्रा नि॒युद्र॑थः पू॒षा अ॑विष्टु॒ माहि॑नः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ॑ । म॒नी॒षाः । स्पा॒र्हाः । यन्ति॑ । नि॒ऽयुतः॑ ।
प्र । द॒स्रा । नि॒युत्ऽर॑थः । पू॒षा । अ॒वि॒ष्टु॒ । माहि॑नः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त नवर्चं पौष्णम् 'ऐन्द्रो विमदो वासुको वा वसुकृद्' ददर्श । हि यस्मात् प्र यन्ति गच्छन्ति । किमर्थम् । अच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषणमाप्तुम् । मनीषा वाच स्तुतिलक्षणा । कीदृश्य । स्पार्हा सर्वगुणोपेतत्वात् स्पृहणीया । 'नियुत नियमनाद्वा नियोजनाद्वा' (या ५,२८) । अस्माभिर्नियता नियुक्ता वा, उच्चारिता इत्यर्थ । एतज्ज्ञात्वो-पकार प्रत्युपकारार्थम् दस्रा "'दसि दशनदर्शनयो' । दसितारौ कर्मणामुपक्षपयितारौ समापयितारौ पत्नीयजमानौ प्र अविष्टु प्रयत्नेन रक्षतु सदा पूषा । कीदृश । नियुद्रथ गमनाय सदा नियतरथो युक्तरथो वा माहिन महान्[7] ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुकृद् वासुक[8] । प्र हि अभि-गच्छन्ति स्तुतय पूषण स्पृहणीया अश्वा । प्रकर्षेण अवतु दर्शनीय अश्वयुक्तरथ[9] पूषा महान् अस्मान् इति ॥ १ ॥

यस्य॒ त्यन्म॑हि॒त्वं वा॒ताप्य॑म॒यं जनः॑ । विप्र॒ आ वं॑स॒द्धी॒तिभि॒श्चिके॑त सुष्टुती॒नाम् ॥ २ ॥

यस्य॑ । त्यत् । म॒हि॒ऽत्वम् । वा॒ताप्य॑म् । अ॒यम् । जनः॑ ।
विप्रः॑ । आ । वं॒स॒त् । धी॒तिऽभिः॑ । चिके॑त । सु॒ऽस्तु॒ती॒नाम् ॥ २ ॥

१-१ धरहरणाद्दानस्य मूको. २ तदधी अगत्स्थिते मूको. ३-३ तारिषत्वा धम् वि[1], अतरिषत्या धम् अ[1]. ४ पकम् वि[1] अ[1], पकम् वि[1]. ५-५ नास्ति मूको. ६-६. °द्र पौष्णं वासुको वसु° मूको. ७-७ दसीदंसन वि[1] ८. °क वि[1] अ[1]. ९ °कं रथम् वि[1] अ[1].

प्रत्यर्धिर्यज्ञानामश्वहयो रथानाम् । ऋषिः स यो मनुर्हितो विप्रस्य यावयत्सखः ॥५॥

प्रतिऽअर्धि । यज्ञानाम् । अश्वऽहयः । रथानाम् ।
ऋषिः । सः । यः । मनुःऽहितः । विप्रस्य । यवयत्ऽसखः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० प्रत्यर्धि 'ऋधु वृद्धौ' । प्रत्यर्धयिता धनदानेनार्धभागप्रतिपत्त्या[1] च संवर्धयिता यज्ञानाम्[2] । प्रत्यर्धोऽस्यास्तीति प्रत्यर्धि । अश्वहय इयर्तिर्गत्यर्थः । रथानाम् सम्बन्धिभिरश्वैर्गमनशील अश्वयुक्तेन रथेन सदा गन्तेत्यर्थः । ऋषि द्रष्टा च सर्वस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षिता इत्यर्थः । स पूषा, यः । कीदृशः । मनुर्हितः मनुष्यहितः विप्रस्य मेधाविनश्च स्तोतु यावयत्सखः यावयश्चासौ[3] सखा चेति । यावयिता[4] चापनेता उपद्रवाणां सखिभूतश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अर्धभाक् यज्ञानाम् अश्वानां[5] प्रेरको भवति रथसम्बन्धिनाम् द्रष्टा सर्वस्य सः, यः मनुष्येभ्यो हितः[6] मेधाविनः स्तोतुः यवयत्सखः शत्रूणां पृथक्कर्ता सखा ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[7] ॥

आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च । वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत् ॥६॥

आऽधीषमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।
वासःऽवायः । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मृजत् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० आधीषमाणायाः पतिः स्वात्मन्याधीयमानायाः हुतेराहुतेर्वा पतिः स्वामी शुचायाः सर्वस्याः दीप्तेः च शुचस्य च दीप्तस्य च सर्वस्य पतिः पूषा वासोवायः अवीनाम् उरणानां सम्बन्धिना वाससा दशापवित्रादीनाञ्च वाता[8] च पूषा प्रकाशोष्णाभ्यामनुगृह्णन् वासांसि वस्त्राणि च रजकशोध्यानि आ मर्मृजत् मर्यादया शोधयति पूर्वोक्तेनैव न्यायेन ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आत्मार्थम्[9] आधीषमाणायाः अजायाः[10] अजस्य च स्वामी । सोऽयम् अवीनाम् रोमभिर्देवानां सोमपवनार्थम् वासांसि वयति । अपि च तानि शोधयन् भवति मृदुकुमारहस्तः ॥ ६ ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।
प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इनः । वाजानाम् । पतिः । इनः । पुष्टीनाम् । सखा ।
प्र । श्मश्रु । हर्यतः । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाभ्यः ॥ ७ ॥

---

1 °दानेनाद्दभावप्रति° मूको 2 °नाम् अथवा यज्ञानां संवर्धयिता मूको 3 यवाद्द्वासौ मूको 4 यापयिता मूको 5 नास्ति वि[1]. 6 अमितो वि[2] अ[1] अवितो वि[1] 7-7 नास्ति मूको 8 यथा मूको 9 आ माथ वि[2] अ[1] आ मरथम् वि[1] 10 नास्ति वि[1]

उद्गीथ० य पूषा अदाभ्य अहिंस्य स इन ईश्वर सर्वस्य वाजानाम् च पति स्वामी इन ईश्वर पुष्टीनाम् सर्वेषां प्राणिनां पोषणानां करणे सखा सखीभूतश्च सर्वस्योपकारित्वात् । किञ्च हर्यत कामयमानस्य [1]भक्तत्वात् सुप्रतीकस्य यजमानस्य[1] पक्षीभूते, स्वभूत सोम पिबन्निति शेष । श्मश्रु वि तूथा [2]प्र दूधोत्[2] अधूनोत् विविध प्रकर्षेण अयत्नेन[3] कम्पयति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्वामी अन्नानाम् पति इन पुष्टीनाम् ओषधीनां पुष्यमाणानाम् सखा श्मश्रूणि वि प्र कम्पयति अनायासेन, [4]य अहिंस्य † परे[4] ॥ ७ ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः । विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥८॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजा । धुरम् । ववृत्युः ।
विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सनःऽजा । अनपऽच्युतः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे[5] पूषन्! यस्त्वम् विश्वस्य अर्थिन याचकस्य सखा ईप्सितार्थप्रदातृत्वात् सखिभूत सनोजा चिरजातश्च अनपच्युत स्वाधिकाराद् अनपगतश्च, तस्य ते तव स्वभूतस्य रथस्य धुरम् हे पूषन्! अजजातियुक्ता अश्वा आ ववृत्यु आवर्तयन्ति वहन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ वर्तयन्ति[6] तव रथस्य धुरम् अजा पूषन्! । स त्वम् विश्वस्य अर्थिन सखा पुराजात अनपच्युत[7] इति[8] ॥ ८ ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः । भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्धवम् ॥९॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।
भुवत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अस्माकम् स्वभूतम् रथम् रहितार देवान्[9] प्रति परिसमाप्तिं वा गन्तार यज्ञम् हविर्धान-शकटयो ऊर्जा स्वबलेनान्नेन रसेन वा हविरात्मकेन लब्धव्यत्वेन भोक्तव्यत्वेन[10] निमित्तभूतेन पूषा अविष्टु अवतु रक्षतु माहिन महान् । भुवत् भवतु च वाजानाम् अन्नानाम् वृध वर्धयिता । तदर्थञ्च इमम् न अस्माकम् शृणवत् शृणोतु हवम् आह्वानम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अन्नेन रथम् पूषा रक्षतु महान् । भवतु अन्नानां वर्धक[11] । इमम् अस्माक शृणोतु हवम् इति ॥ ९ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्दशो वर्ग[12] ॥

१-१ नास्ति वि[1] २-२. नास्ति वि[2] अ[1]. प्र पोर वि[1]. ३. यत्नेन मूको ४-४ नास्ति वि[1] † °स्य वि[2] अ[1] ५ आ ते रथस्य विश्वस्य हे मूको ६ °ति मूको ७ अन१° वि[2] अ[1], अपच्युत वि[1]. ८ नास्ति वि[1][2]. ९ देवा वि[1] अ १० नास्ति वि[1]. ११ °र्धन वि[1] अ[1]. १२-१२ नास्ति मूको।

[२७]

[1]ऐन्द्रो वसुक्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

असत् सु मे जरितः साभिवेगो यत् सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।
अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अभिऽवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षम् ।
अनाशीःऽदाम् । अहम् । अस्मि । प्रऽहन्ता । सत्यऽध्वृतम् । वृजिनऽयन्तम् । आभुम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'असत् सु मे जरितः सः' इति चतुर्विंशत्यृचम् ऐन्द्रम् इन्द्रपुत्रो वसुक्रो ददर्श । वासुक्रेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रस्यास्ति[2] स्तुतिः । स्तोतुमभ्युद्यतं[3] स्वपुत्रमृषिं वसुक्रं सम्बोध्य स्वसामर्थ्यं कथयतीन्द्रः, विज्ञातदेवतास्वरूपो येन सुखं स्तोष्यतीति । अथवा कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (माश १४, ९, ४, २६) इति वचनाच्च इन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक्र आत्मानं स्तौति क्वचित्, क्वचिद् इन्द्रं भेदेन । हे जरितः! स्तोतः! असत् अस्ति विद्यते ममेन्द्रस्य सु शोभन. अर्चितः[4] सः अभिवेगः 'ओविजी भयचलनयोः' । अर्थिनं प्रति मनसोऽभिचलनम् अभिगमनं वृत्तिविशेषः । यत् येन वेगेन मनोवृत्त्या सुन्वते मदर्थं सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यज्वने शिक्षम् ददामि प्रार्थितमर्थम् । किञ्च अनाशीर्दाम् आशी प्रार्थनोच्यतेऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् प्रार्थितं हविरुच्यते । प्रार्थितहविर्मह्यमददतम् अधिकृतं पुरुषम् । अथवा आशीरिति सोमाभिश्रयणं[5] दध्युच्यते । तस्याऽदातारम् असोमयाजिनमित्यर्थः, अहम् अस्मि भवामि प्रहन्ता प्रकर्षेण हिंसिता । सत्यध्वृतम् ध्वरतिर्हिंसार्थः । सत्यस्य च हिंसितारम्, अनृतवादिनश्चेत्यर्थः । वृजिनायन्तम् कुटिलं कर्तुमिच्छन्तम्, परवञ्चनपरश्चेत्यर्थः, आभुम् महान्तमपि हिंसिताऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० [6]'वसुक्र ऐन्द्रः'[6] । इन्द्रः । भवति [7]मे सुष्ठु हे[7] सर्वेषां भूतानां जरयितः! इन्द्र! सः अभिवेगः, येन[8] अभिवेगेन इन्द्रार्थम् सोमम्[9] सुन्वते यजमानाय धनं प्रयच्छामि । किं च अहम् तव आशिरस्याप्रदातारं सत्यस्य [10]हिंसकम् वृजिनम्[10] आचरन्तम् आभवन्तम्[11] प्रहन्ता अस्मि प्रहन्मि तम् इति ॥ १ ॥

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा३ शूशुजानान् ।
अमा ते तुम्रं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि षिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि । इत् । अहम् । युधये । सम्ऽनयानि । अदेवऽयून् । तन्वा । शूशुजानान् ।
अमा । ते । तुम्रम् । वृषभम् । पचानि । तीव्रम् । सुतम् । पञ्चऽदशम् । नि । सिञ्चम् ॥ २ ॥

1-1. नास्ति मूको. 2. °न्द्रस्याम वि³ अ; °न्द्रस वि¹. 3. स्तोतुमुपतं वि³. 4. अर्जितः मूको. 5. सोमाधिम° वि¹. 6-6. °क्रमेणेन्द्र वि³ अ¹; °क्रमेणेन्द्रः 7-7. नास्ति वि¹ अ¹. 8. नः वि³ अ¹. 9. नास्ति वि¹³; सोम अ¹. 10-10. °कतम् वि³ अ¹. 11. आप्नु° वि³; प्राप्नु° अ¹.

उद्गीथ० इत् शब्द एवार्थे उत्तरार्धस्यादावदशब्देन सह सम्बन्धयितव्य । यदि यदा अहम् युधये युद्धार्थम् सम्‌नयानि अदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतो देवशत्रून् असुरान् तन्वा स्वशरीरेण शूशुजानान् शुचेश्चकारस्य जकारश्छान्दस । शोशुचानान् आत्मम्भरित्वात् पुष्टया दीप्त्या च युक्तान् पुष्टानित्यर्थं । तदा अहम् एव अमा आत्मना हेतुकर्तृत्वेन यजमान वा अधिष्ठाय ते तव यजमानस्य स्वभूतम् तुभ्रम् पीवानम् वृषभम् । 'धेनुर्वृषभ' इति श्रुते धनु गाम् पचानि मदर्थं 'पचामि । तीव्रम् बहुरसम्[1] सुतम् अभिषुतम् पञ्चदशम् सोमम् । पूर्वपक्षापरपक्ष-सम्बन्धिपञ्चदशसङ्ख्यायुक्ततिथिसम्बन्धेन वर्णवृद्धिह्रासयोगात्[2] पञ्चदश सोम, स च मदर्थमह नि सिञ्चम् दशापवित्रे द्रोणकलशे [3]चमसपात्रे वा सिञ्चामि[3] प्रक्षिपामीत्यर्थं ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदि एव अहम्[4] मया सह युद्धार्थम् सम्‌नयानि[5] दूरे सङ्गमयानि अदेवकामान् शरीरेण वा [6]साधून् बाधमानान् । शुजि[6] हिंसाकर्मा । तदानीम् पुत्रादिभि[7] [8]सहित तुभ्यम् इन्द्र[8] प्रेरक बलिन पीवानम् वृषभम् पचानि तीव्ररसम् अभिषुतम् पञ्चदशम् कलशे सोम च[9] नि षिञ्चामि ॥ २ ॥

नाहं तं वे॑द॒ य इति॒ ब्रवी॒त्यदे॑वयून्त्स॒मर॑णे जघ॒न्वान् ।
य॒दावाख्य॑त् स॒मर॑ण॒मृघा॑व॒दादिद्ध॑ मे वृष॒भा प्र ब्रु॑वन्ति ॥ ३ ॥

न । अ॒हम् । तम् । वे॒द॒ । यः । इति॑ । ब्रवी॑ति । अदे॑वऽयून् । स॒म्ऽअर॑णे । ज॒घ॒न्वान् ।
य॒दा । अ॒व॒ऽअख्य॑त् । स॒म्ऽअर॑णम् । ऋघा॑वत् । आत् । इत् । ह॒ । मे॒ । वृ॒ष॒भा । प्र । ब्रु॒व॒न्ति॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० मद्व्यतिरिक्त पुरुषम् अहम् न वेद न जानामि, य पुरुष इति एवम् ब्रवीति वक्ति— अदेवयून् देवानकामयमानान् देवद्विषोऽसुरादीन् समरणे सङ्ग्रामे जघन्वान् हतवान् अहमिति । मत्तोऽन्य सङ्ग्राम शत्रूणा हन्ता नास्तीत्यर्थं । किञ्च यदा यस्मिन् काल अवाख्यत् उत्तमस्य स्थाने प्रथम । यदा अवाख्यम्[10] अवाकृत्य न्यक्कृत्य[11] भूतवत् पश्यामि समरणम् सङ्ग्रामम् । कीदृशम् । ऋघावत् । द्वितीयाया लुगत्र द्रष्टव्य । ऋघावन्त हिंसावन्त परस्परम् अतिमृदमित्यर्थं । आत् तदा । इत् ह इति पदपूरणौ । मे मम स्वभूतानि[12] वृषभा[13] वृषभकर्माणि दर्पितवृषभस्येव विक्रान्तानि शत्रुवधवन्ति निर्भय चेष्टितानि प्र ब्रुवन्ति प्रथयन्ति विद्वांसस्तद्धा वर्णयन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न अहम् तम् इन्द्र मम पितरम् वेद, य इत्थम् ब्रवीति । पुत्रदेवाऽऽह[14]— अदेवकामान् युद्धे अघान् । कथ मवीतीत्याह—अनन्तरमेव[14] तदीयौ ऋजिश्वो मम वृषभौ अथौ प्र ब्रुवीत स्तुवन्ति इति ॥ ३ ॥

यदज्ञा॑तेषु वृ॒जने॒ष्वासं॒ विश्वे॑ स॒तो म॒घवा॑नो म आसन् ।
जि॒नामि॒ वेत् क्षेम॒ आ सन्त॑मा॒भुं प्र तं क्षि॑णां॒ पर्व॑ते पाद॒गृह्य॑ ॥ ४ ॥

१-१. चमसानि मापद्र° मूको. २ वर्ण° मूको ३-३. °चैगापतिस° वि°' अ ४ भवम् वि°. ५ सानि वि°. ६ ६. ··· वि' अ°. ७. °भ्य वि° अ°. ८-८. °यम् इन्द्र वि° अ°. ९, नास्ति वि° अ°. १०, °ख्यत् मूको ११ °कृत्य वि° अ. १२ °भूत मूको. १३ नास्ति मूको. १४. मि° वि° अ°.

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसम् । विश्वे । सतः । मघऽवानः । मे । आसन् ।
जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । आभुम् । प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

उद्गीथ० यत् यदा शारीरशक्त्याद्यपरत[1] परिमाणतश्चाऽपरिज्ञातेषु वृजनेषु सङ्ग्रामेषु आसम् उपविशामि युद्धार्थमुपतिष्ठामीत्यर्थः, तदा विश्वे सर्वे मां प्रति सतः मघवानः हविर्धनेन तपोधनेन च धनवन्त ऋषयः सत मे ममेन्द्रस्य समीपे आसन् उपविशन्ति वीर्यवृद्ध्यर्थं मां स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । किञ्च जिनामि वा जयाम्येव[2], नात्र संशयः । इत्[3] इति पदपूरणः । क्षेमे जगत्पालननिमित्ते आ सन्तम् । आक्रम्याऽभीत्येतस्य[4] स्थाने । सर्वमभिभवन्तमित्यर्थः । आभुम् महान्तं शत्रुम् । यस्तु [5]महतो न्यून, तम्[5] प्र क्षिणाम् प्रहिनस्मि प्रक्षिपामि पर्वते गिरौ पादगृह्य पादे गृहीत्वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा अहम् अज्ञातेषु झटिति उपस्थितेषु शत्रुबलेषु आसम्, तदानीम् सन्तः मम सर्वे धनवन्तः सहाया भवन्ति । हन्म्येव[6] च मम पालनीये राष्ट्रे भवन्तम् आभुम् [7]शत्रुम् आहन्तारम्†[7], प्र हन्मि घटमिव तम् शिलाया पादे गृहीत्वा ॥ ४ ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।
मम स्वनात् कृधुकर्णो भयात एवेदनु द्यून् किरणः समेजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतासः । यत् । अहम् । मनस्ये ।
मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयाते । एव । इत् । अनु । द्यून् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० न वै नैव माम् इन्द्रम् वृजने सङ्ग्रामे युद्धार्थमुपस्थितं सन्तम् वारयन्त निवारयितुं[8] शक्नुवन्ति शत्रवः, न अपि पर्वतासः हिमवदादयो गिरयः अतिभारक्षमाः[9] । यत् कर्म अहम् मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि, तत् कर्म मनसापि [10]उद्वोढुं चिन्तयितुं[10] न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च मम इन्द्रस्य स्वनात् ललिताद् शब्दात् सङ्ग्रामकाले हुङ्कारशब्दाद् वा कृधुकर्णः नामाऽसुरः अथवा कृधुकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकपुत्तिकादिरपि भयाते बिभेति । किञ्च एव इत् एवमेव कृधुकर्णवत् मम भयात् अनु द्यून् प्रतिदिनमित्यर्थः, किरणः अन्तर्णीतमत्वर्थम् एतत्पदम् । किरणवान् रश्मिवान् आदित्यः सम् एजात् सम्यक् कम्पते चलति [11]नियमेन प्रयातीत्यर्थः[11] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न खलु माम् युद्धे स्वबलाश्रयः कश्चन वारयन्ते [12]गच्छन्तम्†, न अपि शिलोच्चयाः[12] गच्छन्तं वारयन्ति शत्रून् प्रति, यदा अहम् मन इव आचरामि शीघ्रं गच्छामि । किञ्च मम

1 'शारीरबल' मूको 2. जानाम्येव वि[1] 3 नास्ति मूको 4 आक्रम्याभीत्य° वि[2] अ[1]. 5-5 महतो न्यूनता वि[2] अ[1], महतो न्यून तं वि[1] 6 हन्म्येव वि[2] अ[1], हन्त्येव वि[1] 7-7 नास्ति वि[1] † आहर्तारम् वि[2]. 8 निवारयन्त वि[2] अ, निवारयतु वि[1,1]. 9 °भारक्षमा वि[1] 10-10 उद्वोढुमिष° वि[2] अ, उद्वोढ्वन्तयि° वि[1]. 11-11 नियतेन प्रयमीपर्यं वि[2] अ 12-12 नास्ति वि[2] अ[1]. † गच्छन् वि[1].

सिंहनादशब्दाद् हस्वकर्णो मदीयः शत्रु बिभेति। एवमेव अय दीशान् शत्रून् प्रति किरणः 'सम् कम्पते' इति आत्मानम् आह ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्ग" ॥

दर्शं न्वत्र शृतपाँ अनिन्द्रान् बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।
घृषुं वा ये निनिदुः सखायमध्यू न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन् । नु । अत्र । शृतऽपान् । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।
घृषुम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अधि । ऊँ इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० दर्शन्[1] अपश्यमहं पुनः दृष्टवानस्मीत्यर्थः, अत्र अस्मिञ्जगति शृतपान् शृतस्य पक्वस्य सोमादिकस्य हविषः अपहृत्य पातॄन् अनिन्द्रान् इन्द्रेणेश्वरेण मया वर्जितान् अनीश्वरान् वा बाहुक्षदः महाबलत्वाद् आयुधेन विना बाहुभ्यामेव हिंसितॄन् शरवे शरः शरः। तृतीयार्थे चतुर्थी। मदीयेन शरेण नु क्षिप्रम् पत्यमानान् पात्यमानान्[2] असुरान्। किञ्च घृषुम् वा समुच्चयार्थोऽत्र वाशब्दः। महान्तञ्च माम् ये 'असुरा निनिदुः निन्दन्ति' सखायम् भक्तानां सखिवत् प्रियहितस्य कर्तारम्। अधि उ नु एषु अधीत्युपरिभावे। उ इति पदपूरणः। नु इति क्षिप्रार्थे ववृत्युः इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः। अधि एषाम् निन्दितॄणामुपरि पवयः 'पविः' (निघ २,२१) इति वज्रनाम। बहुवचनसामर्थ्याद् वज्रादीन्यायुधानीत्यर्थः। नु क्षिप्रम् ववृत्युः वर्तन्ते पतन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पश्यामि अहम् इन्द्रम् अनोजानान् स्वयंश्रित पच पिबत बाहुभिः साधून् शकलीकुर्वत हिंसार्थम् अभिपतत। तेषु अधि क्षिप्रम् मदीयानि आयुधानि वर्तन्ते। किञ्च अवघर्षणशील शत्रूणाम्, ये वा निन्दन्ति सखायम् इन्द्रम्, तेषु च इति ॥ ६ ॥

अभूर्वौक्षीर्व्यु आयुरानड् दर्षन्नु पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।
द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊँ इति । औक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनट् । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः ।
नु । दर्षत् । द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

उद्गीथ० मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च इन्द्रस्योच्यमानत्वादनयर्चेन्द्र स्तौति वसुक्रः। अभूः उ औक्षीः[1]। उ इत्ययम् पदार्थे। औक्षीरित्युदात्तत्वाभावमपत्यमेतत्। हे इन्द्र[1] अभूः भवसि त्वमेव औक्षीः[2] उक्षिता सेक्ता वृष्टेः भरिता। वर्षिता त्वमेव भवसि, नान्य इत्यर्थः। किञ्च वि उ आयुः आनट् मध्यमपुरुषेण प्रश्नान्तरवादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्द

1 1. सकम्पन मूको. 2 2. नास्ति मूको. 3 वैतु वैप १,१०६५ n. 4 पात्यमानान् वि'. 5 5 °त निन्द° वि' अ; °ानि निन्द° वि'. 6 भाति वि' अ. 7. °थि मूको.

सर्वत्र आनडित्यादौ परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थमेवाध्याहर्तव्यः। वि इति वैविध्ये। उ इति चार्थे। आयुरिति जीवितमुच्यते। 'आनट्' (निघ २, १८) इति व्याप्तिकर्मा। विविधमायुर्भवानिन्द्र प्राप्नोति, आ महाभूतसम्प्लवाच्च जीवतीत्यर्थः। दर्षत् नु 'दृ विदारणे'। 'बहुलं छन्दसि' (पा ३ १,३४)। नु इति क्षिप्रार्थे। शत्रून् वज्रेण विदारयति च क्षिप्रं भवानिन्द्र। पूर्वं जगत स्थितिरिन्द्राधीनत्वात् सर्वस्माज्जगत पूर्वजातश्च भवानिन्द्र इत्यर्थः। अपरं नु दर्षत् अपरशब्दोऽन्यवचन। नु इति प्रतिषेधे। अन्यो न विदारयिता भवन्तम् इन्द्रम्, भवानेव सर्वं शत्रुजातं हिनस्तीत्यर्थः। किञ्च य भवान् इन्द्र अस्य रजस त्रैलोक्यस्य पारे परत परमसूक्ष्मवायुरूपेण समष्टिव्यष्टिसृष्टिकारणात्मना, स्थितवति सन्, विवेष व्याप्नोति सर्वत, तम् भवन्तमिन्द्रम् न परि भूत अभिभवितु न शक्नुत इत्यर्थः। अपि द्वे। के। सामर्थ्याद् द्यावापृथिव्यौ। कीदृशौ। पस्ते। 'पूङ् गतौ इत्यस्य धातोरौणादिक अस्तप्रत्यय परत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा[त]र्भवसि एव, त्वं काले सिञ्चसि च उदकेन पृथिवीम्। तदनन्तरम् अन्नम् च व्याप्त भवति। परोक्ष शेषः। 'सोऽयम्'[1] 'इन्द्र पूर्वं'[2] मेघं विदारयति, तथा अपरं सर्वदा विदारयति। द्वे रजसी[3] तम् महान्तम् न परि भवत य इन्द्र अस्य रजस पारे विवेष व्याप्तो भवति अन्तरिक्ष इति ॥ ७ ॥

गावो॒ यवं॒ प्रयु॑ता अ॒र्यो अ॑क्ष॒न् ता अ॑पश्यं स॒हगो॑पा॒श्चर॑न्तीः ।
हवा॒ इदु॒र्यो अ॒भितः॑ स॒माय॒न् किय॑दासु॒ स्वप॑तिश्छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः॑ । यव॑म् । प्रऽयु॑ताः । अ॒र्यः । अ॒क्ष॒न् । ताः । अ॒प॒श्य॒म् । स॒हऽगो॑पाः । चर॑न्तीः ।
हवाः॑ । इत् । अ॒र्यः । अ॒भितः॑ । सम् । आ॒य॒न् । किय॑त् । आ॒सु॒ । स्वऽप॑तिः । छ॒न्द॒या॒ते॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० 'पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न' (माश १४, ४, ३, ५) इति वचनात् सर्वस्य जगत स्थितिहेतुभूता या गाव [4]प्रयुता परस्परेण सहभूता[4] अर्य स्वाधिकारं प्रति गन्तृ यवम् मद्वृष्टिनिर्वर्तितयवादिधान्यमित्यर्थः, अक्षन् अदन्ति भक्षयन्तीति, [5]एवम्भूता ता ता सहगोपा गोपालकेन सहिता चरन्ती घास भक्षयन्ती अहम् अपश्यम् पश्यामि[5] परया प्रीत्या। दृश्यमानाश्च ता गाव हवा दोहनार्थमाह्वानाश्च। इत् इति पदपूरण। 'अर्य स्वाधिकार'[6] प्रत्यागन्त्र[6] अभित सर्वत सर्वाभ्यो दिग्भ्य इत्यर्थः, सम् आयन् समित्येकीभावे। एकीभूय पृथक्त आगच्छन्त्यहन्यहनि गृहान्[7] प्रति सुता सत्य। आगतासु गोषु कियत् अपि क्षीरं यथास्वरूपम्[8] स्वपति स्वासाक्ष्वासा गवा स्वामी छन्दयात दोग्धु कामयत मदर्थं दातुमीत्यर्थः। इन्द्राय गाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु। यत् सीमुपह्वरे विदत्' (ऋ ८,६९,६) इति वचनात्।

[9]अथवा या गाव[9] स्वाधिकारं प्रति गन्त्र्य प्रजा ब्राह्मणाद्या यत्र मद्वृष्टिजनित यवाद्यन्नम् प्रयुता प्रमिश्रिता परस्परेण सहभूता अक्षन् अदन्ति, ता गवाख्या अहम्

1-1. यम् वि[1] अ[1]. 2 2 इन्द्र[2] वि[1] अ[1] 3 रजसी मूको 4 4 नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी 5 5 अर्यस्यापि[1] मूको 6 प्रत्यागन्त्र वि[1] अ[1] प्रत्यागन्त्र वि[1] 7 गृहान् वि[1] 8. यथासु[1] मूको 9 9 अथवा या वि[1] अ[1], अथवा वि[1].

अयं सर्वस्य स्वामी अपश्यम्[1] परया प्रीत्या पश्यामि। सहगोपा प्रजापालकप्रजापतिना[2] सहिता चरन्ती मद्वृष्टिजनितयवादच भक्षयन्ती[3] मया परया प्रीत्या दृश्यमानाश्च गोसज्ञा प्रजा आह्वातव्या। मत्परिचर्यार्थं समर्पितत्वात्[4] जीवितस्य[5], मामेवेश्वरम् आराधयन्तीत्यर्थः। कियदपि स्तुतिजात हविर्जातञ्च आसु प्रजासु स्थित स्वपति आत्मीय पति प्रजापति छन्दयाते कामयते। प्रार्थनया चात्र[6] तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते। अतिस्तोक लभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० गाव मदीयम् यवम्[7] विमुक्ता शत्रो[8] स्वभूता अक्षन्। अहम् ता[9] पश्यामि [10]गोपसहिता, या[10] चरति रणेन शत्रूणा ह्वातव्या सहाया। तत्र प्रविष्ट माम् अभित[12] सम् आयन्ति[13]। तदानीम् आसु गवाम् स्वपति स्वामी[14] मच्छत्रु कियत् छन्दयात किञ्चिदपि इच्छति[15] बलवान् अयमाजगाम इति गोप्याशा विसृजति ॥ ८ ॥

स यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्रे अन्तः।
अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्ववन्वान् ॥ ९ ॥

सम्। यत्। वयम्। यवसऽअदः। जनानाम्। अहम्। यवऽअदः। उरुऽअज्रे। अन्तरिति।
अत्र। युक्तः। अवऽसातारम्। इच्छात्। अथो इति। अयुक्तम्। युनजत्। ववन्वान् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'पुरुष एवेद सर्वम्' (ऋ १०,९०,२), 'सर्वं खल्विद ब्रह्म' (छान्दो ३,१४,१) इत्यादिवचनात् कारणात्मना सर्वात्मकत्वात् अहमेव सम्यग्ज्ञानयोगात् कारणात्मरूपेण [16]सर्वात्मको भूत्वा सर्वमन्न[16] स्थावरजङ्गमलक्षण यवद् द्विपाच्चतुष्पादादिकञ्च सर्वमुत्पादयामि इति कारणात्मरूपणात्मानमिन्द्र स्तौति। जनानाम् सर्वप्राणिनाम् यत् अत्तव्य यवस यवाद्यन्नञ्च तस सर्वस्य यवसस्य यवाद्यस्य च वयम् एव सम्यगत्तार। द्विपदचतुष्पदादिना[17] कार्यरूपेण स्थितोऽहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकास्याऽत्ता। क्व स्थित सन् अत्ता स्वम्। उच्यते — उरु अज्र अत उरु विस्तारे[*]। 'अज गतिक्षेपणयो'। अन्तरिति च मध्यवचन[18]। विस्तीर्णस्य जङ्गमस्य[19] जगतो मध्य, स्थित सन् अत्ताऽस्मीत्यर्थः। 'अनेकजन्मससिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (गी ६, ४५) इति वचनाद् मोक्षस्य दुष्प्रापत्वाद् अत्र अस्मिन्नेव जन्मनि अवसातारम् ससारान्तस्य कर्तार मोक्ष गमयितार मामेव इच्छात् आराधयितुम् इच्छति। क। युक्त यागी। योगीन्द्र एव ससारसागरादुत्तर्ता नान्य इति परया भक्त्या योऽयमाराधयति योगेन, तमहमस्मिन्नेव जन्मनि ससाराद् मोचयामीत्यर्थः। अथो अपि च अयुक्तम् अयोगिनम्[20] युनजत् उक्तस्य[21] स्थाने प्रथमोऽयम्। युनज्म्यात्मना, ससाराद् मोचयामीत्यर्थः, ववन्वान् सम्भजन्, अह यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१ भवश्यं मूको २ प्रजायापनत्र° वि[1], प्रजाचापन प्र° वि[1] अ[1]. ३ भक्षयन्ति मूको ४ °च मभिप्राय मूको ५. प्रजितस्य मूको ६ यात्र मूको ७ यवम् मूको ८. शत्रो मूको ९ ताद् वि[3] अ[3]. १० १० °तायेरे वि[3] अ[3], °तायदे वि[3] ११ अभित मूको १२ आयपति मूको १३ आमि मूको. १४ री वि[3] अ[3] १५ १५. लिखा वि[1]. १६ °र्कात्मा मूको १७ विस्तारेण वि[3]. १८ सभिप्यत° मूको १९ जनम्य म मूको २० योगिने वि[1]. २१ उक्तपस्य मूको

वेङ्कट० सम् गच्छन्ते[१] यदा गोभिः सस्यम् आदयन्तः[२] जनानाम् स्वभूतम् अन्ये[३], अहम् च यवम् आदयन्[४] विस्तीर्णे क्षेत्रे[५] अन्तः[६]। तत्र कश्चित् पशुरस्मदीयो विमोचकम् इच्छति। अथो अयुक्तम् सस्यानि भक्षयन्तम् आत्मीयपशुं बध्नाति ॥ ९ ॥

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात् संसृजानि ।
स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विऽपात् । च । यत् । चतुःऽपात् । सम्ऽसृजानि ।
स्त्रीभिः । यः । अत्र । वृषणम् । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत्र इच्छब्द[७] एवार्थः। सत्यशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः[८]। उ इति पदपूरणः। अत्र अस्मिन्[९] मे स्तोत्रे मंससे जानीहि त्वम् सत्यम् इत्[१०] उक्तम् यथार्थमेव कथितं मया, नार्थवादरूपेणाध्यारोपितगुणम् एतत् स्तोत्रमित्यर्थः। किन्तत्[११]। द्विपात् च मनुष्यजातिकम् चतुष्पात् च गवादिकम्। सामर्थ्याद् अन्यदपि बहुपादेकपादादिकं स्थावरजङ्गमम् यत् तत्[१२] सर्वम् अहमेव ससृजानि उत्पादयामीति जानीहि त्वम्। किञ्च स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलपौरुषपराक्रमवर्जितैः पुरुषैः सह यः पुरुषः शूरम्मन्यः अत्र अस्मिन् जगति वृषणम् उदकं वृष्टेरायुधवृष्टेर्वा वर्षितारं माम्, परित्यज्येति शेषः, पृतन्यात् पृतन्यति[१३] पृतना सङ्ग्रामं युद्धं कर्तुमिच्छति, तस्य अस्य ईदृशस्य पुरुषस्य स्वभूतम् वेदः धनम् अयुद्धः युद्धवर्जितः तेन तादृशेन पुरुषेण सह अयोद्धा सन्नहं बलादपहृत्य वि भजानि स्वसैनिकेभ्यः स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्मिन्नर्थे एव इन्द्र[१] मे त्वम् सत्यम् मन्यसे उक्तम्—यत् अहं सिंहादीन् मनुष्यैः एकचारिणः करोमि। किं च स्वस्त्रीभिः[१४] सहायैः यः नरो मद्राष्ट्रे निवसन् पुमांसं पृतन्यति[१५], तस्य पुंसो युद्धम् अकुर्वन्नेव अहं धनम् आदाय अभियोक्त्रे प्रयच्छामि ॥ १० ॥

[१६]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः[१६] ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।
कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ईं वहाते य ईं वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्वान् । अभि । मन्याते । अन्धाम् ।
कतरः । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । यः । ईम् । वहाते । यः । ईम् । वा । वरेऽयात् ॥ ११ ॥

---

१. °च्छे वि, °च्छन्ते वि[२]. २. आदायम् मूको. ३. अन्यः मूको. ४. आदायन् वि[२], आदाय अ[१]. ५. क्षेत्रम् वि[२] अ[१], क्षेत्रे क्षेत्रे वि[१]. ६. नास्ति वि[२] अ[१]. ७. इच्छन् मूको. ८. द्रष्टव्यः वि[११]. ९. नास्ति मूको. १०. इति वि[२] अ. ११. किञ्चित् मूको. १२. यत्तत् वि[११]. १३. °न्यमिति मूको. १४. स्वस्त्रीभि मूको. १५. प्रतन्य वि[२] अ[१], प्रतन्यति वि[१]. १६-१६. नास्ति मूको.

उद्गीथ० यस्य ममेन्द्रस्य कारणात्मरूपेणावस्थितस्य सत अनक्षा अक्षिवर्जिता दर्शनहीना अचेतनत्यर्थं, दुहिता प्रकृत्याख्या जातु आस सर्वमोक्षपक्षे महाप्रलये वा सामर्थ्याद् मय्येव लीना यदि भवति, तदा[3] क पुरुषो मत्तोऽन्य ताम् अन्धाम् मम दुहितर प्रकृत्याख्या मय्येव लीनाम् विद्वान् सर्वज्ञ इत्यर्थं, अभि मन्यात 'आत्मन्याश्रयप्रदानेन को देवोऽभिपूजयति, यद्वा क्षीरोदकवद् मया सहैकीभूता तामाभिमुख्येन को जानाति, अहमेव सर्वज्ञ[2] आत्मन्याश्रयप्रदानेनाऽभिपूजयामि। क्षीरोदकवन्मया सहैकीभूता तत्त्वतो जानामि, नान्य इत्यभिप्राय। किञ्च कतर वा मत्तोऽन्य पुरुष मेनिम् वज्रम् तम् शत्रुम् प्रति मुञ्चाते मुञ्चति। स्वयमेवमुत्थाप्यदानी प्रतिवक्ति— य पुरुष ईम् एन शत्रु प्रति वहाते प्रतिवहति प्राप्नोति घमार्थं गच्छति, य वा पुरुष ईम् एन शत्रुम् वरेयात् युद्धाय वरयितुमिच्छति, युद्ध प्रार्थयत इत्यर्थ, स चाहमेव, नान्य इत्यर्थ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यस्य अक्षिवर्जिता दुहिता जातु कदाचिद्[4] भवति जायते, स क ताम् विद्वान् अभि मन्यते 'अन्धाम् इय मम अस्तु इति। कतर † वा तस्य अन्तर्मेनिरूपम् आत्मशरीर प्रति मुञ्चति। य एना वहति, य वा एना वरयितुम् इच्छति इत्यादिरयम् अभिप्राय पार्थिव रसम् आददानम् इन्द्र स्तुवत इति[4] ॥ ११ ॥

कियती योषा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।
भद्रा वधूर्भवति यत् सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

कियती । योषा । मर्यत । वधूऽयो । परिऽप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।
भद्रा । वधू । भवति । यत् । सुऽपेशा । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जने । चित् ॥१२॥

उद्गीथ० कियती किंपरिमाणा योषा स्त्रीनाति मर्यत मनुष्यधर्मान् सम्भोगादिधर्मान्[5] इच्छत पुरुषस्य वधूयो वधूकामस्य स्त्रीकामस्येत्यर्थं, परिप्रीता परितुष्टा अनुरक्ता वशवर्तिनीत्यर्थ, पन्यसा स्तोत्रेण वार्येण वरणीयेन शोभनेन सर्वगुणग्राहिणा, स्तुतस्यापि सत इति शेष, सर्वगुणोपेतस्यापि सत इत्यर्थ। मम पुनरीश्वरस्य सर्वात्मकस्य सर्वस्य नियन्तुरन्तर्यामिरूपेणावस्थितस्य 'इन्द्रस्य असानेव स्त्री[6] प्रकृत्यात्मिका[7] परिप्रीता[8] अनुरक्ता[9] वशवर्तिनीत्यभिप्राय। किञ्च "भद्रा कल्याणी"[10] सर्वगुणोपेता सुपेशा सुरूपा च भवति यत् या वधू स्त्री द्रौपदीदमयन्त्यादिका सा स्वयम् आत्मनैव यम् मित्रम् स्निग्ध पतिम् अर्जुननलादिकम्[11] वनुते स्वयंवरधर्मेण प्रार्थयते जने चित् वरजनमध्ये स्थितम्, स च भ्रियमाणो वरवरः अहमेवेत्यभिप्राय, 'रूपंरूप प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति मन्त्रलिङ्गात् सर्वात्मकत्वात् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ताम् इमां वधूम् इच्छत मर्यत इन्द्रस्य सा योषा कियती। तयो मध्ये कियान्

---

१. नास्ति मूको २ २. नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र ३. कस्यचित् मूको. ४-४ नास्ति वि[१]. † करः मूको ५. धर्मम् मूको ६-६. सावेवस्त्री वि[१]; सावेवतु वि[२] अ ७ °त्मादिका मूको. ८. परप्रीता वि[२] अ ९ अनुरक्ता मूको १०-१०. भद्राणी मूको. ११. °र्जुनेन नला° वि[२] अ, °र्जुन नला° वि[१]

अम्बर इति अस्मिन्नर्थे क्रियतीति[1] दृष्टम्। सम्प्रीता स्तोतव्येन वरणीयेन[2]। तेन सा इयम् [3]वधूः सुरूपा यदा भजनीया भवति, तदा सा स्वयम् एव आत्मनः मित्रम् पतिं भजते अनेकस्मिन् अपि† जने अन्यस्मिन् स्थिते‡ तं सर्वम् अपहाय[3] ॥ १२ ॥

पत्तो जगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम्।
आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पत्तः। जगार। प्रत्यञ्चम्। अत्ति। शीर्ष्णा। शिरः। प्रति। दधौ। वरूथम्।
आसीनः। ऊर्ध्वाम्। उपसि। क्षिणाति। न्यङ्। उत्तानाम्। अनु। एति। भूमिम् ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अथवा वसुक्रः[4] स्तौतीन्द्रम्। अत्र सामर्थ्याद् उदकनिर्देशप्रतिनिर्देशार्थौ द्वितीयान्तौ यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ[5]। यदुदकं भौमरसलक्षणं मण्डले सम्भृतं परिपक्वं वा पत्तः पादैः रश्म्याख्यैः जगार जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा[6] वा (तु. या ६,८)। पृथिवीलो[7]कमध्यस्थानम् इन्द्रं प्रति निगिरति गृह्णाति[8] वाऽऽदित्य:, तदुदकम्[9] इन्द्रः प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रत्यञ्चितं गतम् अत्ति भक्षयति उपयुङ्क्ते स्वीकरोतीत्यर्थः। स्वीकृत्य च शीर्ष्णा अन्तरिक्षलोकस्य शिरोभूतेन विद्युदात्मना स्थित्वा पृथिवीनिवासिनो लोकस्य शिरः प्रति दधौ निदधाति प्रतिक्षिपति वरूथम् वरणीयं वृष्ट्युदकम्। न केवलं शिरः प्रतिनिदधाति। किं तर्हि। आसीनः उपविष्टः। क। उपसि उपस्थे (तु. या ६,६) स्वसमीपस्थानेऽन्तरिक्षे ऊर्ध्वाम् अपि वृष्टिम् क्षिणाति 'क्षि हिंसायाम्'। हिनस्ति क्षिपतीत्यर्थः। किञ्च न्यङ् [10]नीचैरञ्चितः सन्[10] वाय्वात्मना तिर्यग्गतिः सन्नित्यर्थः, उत्तानाम् अनु एति आनुपूर्व्येण गच्छति भूमिम्।

अथवा [11]तेनेन्द्रेण उत्क्षिप्तम्[11] सत् तद् वृष्ट्युदकं न्यङ् लिङ्गव्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः। [12]न्यक् नीचैरञ्चितं सत्[12] उत्तानामन्वेति यथा[13] निम्नामन्वेति अनुगच्छति भूमिम्। अथवा आदित्यात्मना इन्द्रः स्तूयते। तदंशत्वाद् आदित्यस्य पादैः रश्म्याख्यैः भौमरसलक्षणमुदकं गिरति गृह्णाति वाऽऽदित्यः। गृहीत्वा च प्रत्यञ्चमात्मानं प्रतिगतम् अत्ति भक्षयति स्वीकरोति मण्डले स्थापयतीत्यर्थः। अवस्थाप्य च परिपक्वः सन् वर्षासु प्राप्तासु शीर्ष्णा शिरःस्थानीयेन रश्मिजालेन सर्वलोकस्य शिरः प्रति दधौ दधाति क्षिपतीत्यर्थः। वरूथम् वरणीयं वृष्ट्युदकम्। किञ्च आसीन उपविष्टः। क। उपसि उपस्थे (तु. या ६,६) स्वसमीपस्थाने मण्डले दिवि वा ऊर्ध्वाम् स्वदीप्तिं रश्मिजाललक्षणां क्षिणाति हिनस्ति आलोककरणाय व्याप्नोतीत्यर्थः। किञ्च न्यङ् रश्मिजालरूपेण नीचैरञ्चितः गत्वा सन् उत्तानां भूमिमन्वेति अनुगच्छति तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वैरश्मिजालेनाऽऽलोककरणाय व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पत्तः उदकम् उद्गिरति। अपि च प्रत्यञ्चम् अभिमुखम्[14] [15]ऊर्ध्वं रसम्[15] अत्ति। आसीनेन

---

१. नास्ति वि॰ अ॰. २. विरय॰ वि॰ अ॰. ३-३. नास्ति वि॰. † नास्ति वि॰ अ॰. ‡ स्थिते मूको. ४. वसुक॰ मूको. ५. यत्तच्छब्दा॰ वि॰ अ; यत्तच्छब्दौ वि॰. ६. गृह्णाति मूको. ७. पृथिवीपतिः मूको. ८ नास्ति मूको. ९. तदुद॰ मूको. १०-१०. ॰ञ्चितास्सन् वि॰ अ. ११-११. तेनेन्द्रो॰ क्षिप्त॰ मूको. १२-१२. न्यङ् नीचैरञ्चितस्सन् मूको. १३. यथा मूको. १४. उदकम् वि॰ अ॰. १५-१५. ऊर्ध्वरसम् वि॰ अ॰.

शीर्णा तेजसाम् अग्रेण तस्याः शिरः प्रति सन्धत्ते वरणीयम्। आदित्यमण्डले आसीनः कश्चिद् ऊर्ध्वं[1] तिष्ठति[2], कश्चिद्[3] उपस्थ स्पृशति, कश्चिद् रश्मिभिः न्यङ् उत्तानाम् भूमिम् [4]अनु गच्छति[4] इति। पूर्वयोः ऋचोः[5] अनयोः उत्तरम् उक्तम् इति ॥ १३ ॥

बृहन्न॑च्छायो अ॑पलाशो अर्वा॑ त॒स्थौ मा॒ता विषि॑तो अत्ति॒ गर्भः॑ ।
अ॒न्यस्या॑ व॒त्सं रि॑ह॒ती मि॑माय॒ कया॑ भु॒वा नि द॑धे धे॒नुरूधः॑ ॥ १४ ॥

बृ॒हन् । अ॒च्छा॒य । अ॒प॒ला॒श । अर्वा॑ । त॒स्थौ । मा॒ता । विऽसि॑त । अ॒त्ति॒ । गर्भ॑ ।
अ॒न्यस्या॑ । व॒त्सम् । रि॒ह॒ती । मि॒मा॒य । कया॑ । भु॒वा । नि । द॒धे॒ । धे॒नु॑ । ऊध॑ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० विद्युदात्मनेन्द्र स्तूयते। बृहन् महाविद्युद्वृक्षरूप इन्द्र अच्छाय छायारहित तमोवर्जित इत्यर्थ अपलाश पर्णरहितश्च। अथवा अपलाश पराशदनवर्जित[6] विनाशरहित इत्यर्थ। अर्वा अर्ता सर्वत्रगामी चेत्यर्थ, तस्थौ तिष्ठति विषित विमुक्त निरालम्बन इत्यर्थ, [7]माता वृष्टिप्रदानद्वारेण[7] सर्वस्य जगतो निर्माता च अत्ति भक्षयति च हवींषि। अथवाऽदनेन विनाशो[8] लक्ष्यते। दुष्कृतो विनाशयति। गर्भः[9] मेघस्य[10] गर्भभूतश्च। अनर्थाना गरिता वा। किञ्च अन्यस्या आदित्याख्याया देवमातु [11]वत्सम् अपत्यमिन्द्र[11] विद्युन्मयम् रिहती आस्वादयन्ती उपजीवयन्ती वर्धयन्ती[12] पूजयन्ती स्तुवती[13] वा मिमाय निर्मिमीते वर्षासु मेघजाति। कया भुवा [14]केनापि भावनाभिप्रायेण[14] भक्त्या भयेन वेत्यर्थ। नि दधे स्वोदरे निदधाति च धेनु 'धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा' (या ११,४२)। सर्वस्य वृष्ट्युदक पाययित्री वृष्ट्युदकेन प्रीणयित्री वेत्यर्थ। ऊध उदकाधारत्वात्[15] उदकस्थानीयम् इन्द्र विद्युद्रूपम्।

अथवा आदित्यात्मनेन्द्र स्तूयते तदंशत्वाद् आदित्यस्य। बृहन् महान् [16]आदित्यो वृक्ष[16] अच्छाय छायारहित तमोरहित इत्यर्थ [17]अपलाश पर्णरहितश्च[17]। अथवा पलाश पराशदनात्। [18]पराशदनरहितश्चेत्यर्थ[18]। अर्वा अर्ता सर्वत्रगामी द्युलोकगामी वेत्यर्थ, तस्थौ तिष्ठति च। कथम्। विषित विमुक्त निरालम्बन इत्यर्थ। माता निर्माता च सूर्यस्य वृष्टिद्वारेण। अत्ति भक्षयति च हवींषि। अथवाऽदनेनात्र विनाशो लक्ष्यते। दुष्कृतो[19] विनाशयतीत्यर्थ[20]। गर्भभूतश्च दिव त्रैलोक्यान्तर्वर्तित्वात्। अथवा [21]'गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे[21]। गिरत्यनर्थानिति वा' (या १०,२३)। भौमान् रसान् रश्मिभि गृणाति[22] गिरति वेत्यर्थ। किञ्च अन्यस्या देवमातुरदिते वत्सम् अपत्यम् आदित्य रिहन्ती आस्वादयन्ती उपजीवयन्ती स्तुवती[23] वा मिमाय निर्मिमीते, पूर्वस्या दिश्यहन्यहनि उत्पादयन्तीत्यर्थ। कया भुवा केनापि भावेन भक्त्या भयाद्वेत्यर्थ। नि दधे स्वोदरे

१. ऊर्ध्वं मूको २. °ष्ठि मूको. ३. कश्चिद मूको ४ ४ अधिगच्छति वि[1] अ[1], अनुगच्छति वि[2] ५ ऋचयो वि[2]. ६ °वर्जित वि[2] अ ७ ७. महान्° मूको ८ विनाश मूको. ९ विभाग मूको १० मघस्य वि[1], मध्यस्य वि[2], मध्यमस्य अ ११-११ न प° वि[1], वाप° वि[2] अ १२-१२. °वर्ध-न्ती मूका १३ स्तुवन्ती मूको १४ १४ केनापिभावाभि° मूको १५ उ°कधा° वि[1,2] अ १६ १६ 'स्वा° वि[2] अ १७ १७ अथवाशो वर्णो° वि[2] अ १८-१८ परामन° वि[2] अ १९ तद्दुष्कृ° वि[2] अ २० °यतेर्त्य° वि[2] अ. २१ २१ गर्भो गृहणत्यर्थे मूको २२. गृह्णाति मूको २३ स्तुवन्ती मूको.

निदधाति च धेनुरिव ऊधः। अथवा धेनुस्थानीया द्यौरुदकस्याऽऽधारत्वात् क्षरितृत्वाद् ऊधःस्थानीयम् आदित्यम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कस्याश्चित् पुत्र तस्या रसम् अत्ति। न स पृथिव्याः[1] जातो वृक्ष, नापि गोर्जातो वत्स। स क इति पृच्छति बृहन् इति। मातु अपि महान् छायापलाशवर्जित गमनशीलः सदा[2] विमुक्त। कश्चित् गर्भः मातु पय अत्ति। माता च न कदाचित् सञ्चरति सर्वदा तिष्ठति। स इन्द्र इति उत्तरम्। किञ्च अस्याः पृथिव्या वत्सम् इमम्[3] अग्निम्, अपि वा स्थावरजङ्गम च सर्वजिह्वा लिहन्ती काचित् शब्दायने माध्यमिका वाक्। सा धेनु केन मार्गेण आत्मीयम् ऊध तस्मिन् वत्स नि दधाति। तत्रोत्तरम् इन्द्रेण इति। तदुक्तम्—'ऋतस्य सा पयसाऽपिन्वतेळा' (ऋ ३,५५,१३) इति ॥ १४ ॥

स॒प्त वी॒रासो॑ अध॒रादुदा॑यन्न॒ष्टोत्त॒रात्ता॒त् सम॑जग्मिर॒न् ते ।
नव॑ प॒श्चाता॑त् स्थि॒विम॑न्त आय॒न् दश॑ प्राक् सानु॒ वि ति॑र॒न्त्यश्नः॑ ॥ १५ ॥

स॒प्त । वी॒रासः॑ । अ॒ध॒रात् । उत् । आ॒य॒न् । अ॒ष्ट । उ॒त्त॒रात्ता॑त् । सम् । अ॒ज॒ग्मि॒र॒न् । ते ।
नव॑ । प॒श्चाता॑त् । स्थि॒वि॒ऽम॑न्तः । आ॒य॒न् । दश॑ । प्राक् । सानु॑ । वि । ति॒र॒न्ति॒ । अश्नः॑ ॥ १५ ॥

उद्गीथ० प्रजापत्यात्मनेन्द्र स्तूयते। सप्त ऋषयो विश्वामित्रादय वीरास प्रजापते पुत्रा अधरात् प्रजापतेरधःकायात् उत् आयन् उत्पन्ना इत्यर्थ[4]। अष्ट ये वसव ते उत्तरात्तात् उत्तरात् प्रदेशात्[5] सम् अजग्मिरन् सञ्जज्ञिरे इत्यर्थ। नव भृगव स्थिविमन्त [6]स्थिवि हलजङ्घा, तया चात्र[6] कर्षणम्[7] उपलक्ष्यते, कृषिमन्त इत्यर्थ। पश्चातात् पृष्ठत आयन् आगता[8] उत्पन्ना इत्यर्थ। दश अङ्गिरस प्राक् अग्रत, उत्पन्ना। सन्त इति शेष, सानु समुच्छ्रित प्रदेशम् वि तिरन्ति विवर्धयन्ति अश्न अशनवतो द्युलोकस्य ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सप्त वीरा[9] मरुत इन्द्रस्य दक्षिणार्धाद् उत् तिष्ठन्ति। अथ अष्ट उत्तरत सम् गच्छन्ते ते वीरा। अथ नव पश्चात्[10] स्थिविमन्त स्थानवन्त आगच्छन्ति। अथ दश अस्य[11] प्राक् स्थिता समुच्छ्रितम् उदकं तेजो वा वि तिरन्ति इति मरुतोऽस्य साहाय्य प्रतिदिशम् अवस्थाय कुर्वन्ति। अपर आह—सप्तर्षय वालखिल्या अष्टौ नव भृगवो दश अङ्गिरस इति ॥ १५ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः[12] ॥

दशा॒नामेकं॑ कपि॒लं स॑मा॒नं तं हि॑न्वन्ति॒ क्रत॑वे॒ पार्या॑य ।
गर्भं॑ मा॒ता सुधि॑तं व॒क्षणा॒स्ववे॑नन्तं तु॒षय॑न्ती बिभर्ति ॥ १६ ॥

---

१ °व्या वि° अ°. २ सदा ना वि°. ३ नास्ति वि° अ°. ४ इन्द्र इत्यर्थ मूको. ५ मादेशात् वि°°. ६-६ स्थिविहल अभावात मूको. ७ कर्षण° वि°° अ. ८ आगा मूको. ९ वीरास वि°. १० °श्चाद् दश वि° अ°. ११ अस्य मूको. १२-१२ नास्ति मूको.

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।
गर्भम् । माता । सुऽधितम् । वक्षणासु । अवेनन्तम् । तुषयन्ती । बिभर्ति ॥ १६ ॥

उद्गीथ० दशानाम् अङ्गिरसां मध्ये एकम् प्रधानम् कपिलम् कपिलनामानम् ऋषिम् समानम् सामर्थ्येन तुल्यम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । अत्र हिन्वन्तिशब्दात् पूर्वो यच्छब्दोऽध्याहार्य[1], तच्छब्दश्च गर्भशब्दात् पूर्वो द्रष्टव्यः । यम् हिन्वन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति ते चाङ्गिरसोऽग्य शिष्टा । किमर्थम् । क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे प्रज्ञानाय वा सम्यग्ज्ञानलक्षणाय पार्याय पारं प्रापणीयाय परिसमापयितव्याय यज्ञादिकर्मोपदेशनाय सम्यग्ज्ञानोपदेशनाय चेत्यर्थः । तं प्रजापते गर्भम् माता प्रकृतिः सुधितम् सुहितं सुस्थापितं प्रजापतिना वक्षणासु 'वक्षणाः' (निघ १,१३) इति नद्य उच्यन्ते । ताभिश्चात्र प्रकृतिस्था सूक्ष्मा आपो लक्ष्यन्ते । 'प्रकृतिस्थासु सूक्ष्मा-स्वप्स्वित्यर्थः'[1] । अवेनन्तम् गर्भवासम् अकामयमानम् तुषयन्ती[2] सम्यक् ज्ञानादुपदेष्टुं योग्योऽयमिति प्रीता सती बिभर्ति धारयति प्रजापतिनियोगात् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० दशानाम् दिशाम् एकम् कपिलम् समानम् पतिम् तम् प्रेरयन्ति ते मरुतः कर्मणे पारभवाय । सस्थाप्य अयतम् गर्भम् आत्मीयेन रसेन सुसंवृतम्[3] माता माध्यमिका वाग् अन्तरिक्ष्यासु नदीषु स्थिता[4] सन्तुष्यन्ती[5] 'बिभर्ति आत्मानम्[6] अकामयमानम्[7] इति ॥ १६ ॥

पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्व१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेषम् । अपचन्त । वीराः । निऽउप्ताः । अक्षाः । अनु । दीवे । आसन् ।
द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्ऽसु । अन्तः । पवित्रऽवन्ता । चरतः । पुनन्ता ॥ १७ ॥

उद्गीथ० पीवानम् स्थूलं मेदोयुक्तम् मेषम् अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्ववन्तः[8], पशुयागं कृतवन्त इत्यर्थः, वीराः प्रजापतेः पुत्रा अङ्गिरसः । किञ्च दीवे देवने न्युप्ता निक्षिप्ताः सन्तः अक्षाः 'द्वयोरेकतरस्यानुगताः'[9] भवन्ति । एवं प्रजापतेः अनु आसन् अनुगता भूता अङ्गिरसः । किञ्च द्वा अङ्गिरसामेव मध्ये द्वौ कौचिद् अङ्गिरसौ धनुम् धनुःशब्दोऽत्र धनुःशब्दपर्यायः । धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा वधसाधनम् एवमशनादिवधसाधनम्, धनवत्प्रीतिसाधनं वा, कपिलमित्यर्थः । बृहतीम् 'बृह वृद्धौ' । प्रजापत्यादेशात् वर्धयित्रीं प्रकृतिम् । क्व वर्धयित्रीम् । उच्यते — अप्सु अन्तः प्रकृतिस्थानां परमसूक्ष्माणाम् अपां मध्ये । पवित्रवन्ता मन्त्रः पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ चरतः परिचरतः प्रजापत्यादेशात् आराधयतः पुनन्ता प्रणवध्यानेना-ऽऽत्मानं महत्कुर्वन्तौ ॥ १७ ॥

१-१ प्रकृतिस्थ सूक्ष्म स्व स्वप्स्व° मूको. २ तुषं तुष्टि वि° अ°. ३. सुसंवृतम् वि° अ°. ४ स्थि त्रि°; नास्ति वि°; स्थिता अ°. ५ तुष्यन्ति वि° अ°. ६-६ बिभ्र-मान वि° अ°. स्वमयामानं वि°. ७. कामयमानम् मूको. ८ पक्व न° मूको ९. नास्ति मूको १० °रेकस्यानुगता वि°°° अ

वेङ्कट० [1]ते वीरा तस्मै[1] इन्द्राय पीवानम् मेषम् अपचन्त। अथ परोक्षम् आह[2]—केचन अक्षाः देवनस्थान प्रति निक्षिप्ता आसन् इति। अन्तरिक्षे अपि ततो मरुत आह। अथ द्वौ देवौ तै [3]सन्तर्पितौ अन्तरिक्षे[3] स्थिता काञ्चन धनुम् [4]केन शोधकेन[4] रश्मिना युक्तौ पुनन्तौ चरत इति इन्द्रवायू वदति[5] माध्यमिका वाच शोधयन्तौ ॥ १७ ॥

वि क्रोशनासो विष्वंश्च आयन् पचाति नेमो नहि पक्षदर्धः।
अयं मे देवः सविता तदाह द्र्वन्न इद्वनवत् सर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

वि। क्रोशनासः। विष्वंञ्चः। आयन्। पचाति। नेमः। नहि। पक्षत्। अर्धः।
अयम्। मे। देवः। सविता। तत्। आह। द्रुऽअन्नः। इत्। वनवत्। सर्पिःऽअन्नः ॥ १८ ॥

उद्गीथ० वि क्रोशनासः प्रजापतिं पितरं विविधमाह्वयन्तः विष्वञ्चः नानागतयः नानापूजना वा आयन् आगताः, प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः। के। अङ्गिरसः सर्वा प्रजा वा। उत्पद्य पचाति प्रजापत्यर्थं यज्ञेषु हवींषि पचति नेमः अङ्गिरसां सर्वप्रजानां वा अर्धः। नहि पक्षत् न पचति अर्धः। तदेतत्सर्वं केन तत्र कथितमिति चेत्, उच्यते—अयम् देवः सविता सर्वस्य प्रसविताऽऽदित्यः प्रजापतिर्वा मे मम तत् एतत् सर्वं यथोक्तम् आह कथित वान्। किञ्च द्रुघ्नः इत् दार्वन्नः सर्पिरन्नः[6] च अग्निरपि वनवत् हविर्वहनद्वारेण प्रजापति वनति सम्भजते ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ते क्रोशन्तः नानादिक्काः[7] वि[8] गच्छन्ति। क इत्याह पचाति इति। कश्चित् अर्धः इन्द्राय पक्तव्यं पचति। नहि पचति अन्यः[9] अर्धेषु[10] वीरेषु अन्येषु वा मनुष्येषु। तदिदम् उक्तम्[11]—'सप्त वीरासः' (ऋ १०,२७,१५) इत्यादिकम्। मह्यम् अयम् देवः सविता आह। तथा दार्वन्नः[12] च घृतान्नोऽग्निः[13] तत् कर्म भजते पचत् पक्तव्यम् तदपि सविता एव आह इति ॥ १८ ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम्।
सिषक्त्यर्यः प्र युगा जनानां सद्यः शिश्ना प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम्। ग्रामम्। वहमानम्। आरात्। अचक्रया। स्वधया। वर्तमानम्।
सिसक्ति। अर्यः। प्र। युगा। जनानाम्। सद्यः। शिश्ना। प्रऽमिनानः। नवीयान् ॥ १९ ॥

उद्गीथ० अपश्यम् आगमेनार्षेण वा ज्ञानेन साक्षाद्वा दृष्टवान् अहमस्मि यमुक्तं प्रजापतिरूपमिन्द्रम्। किं कुर्वन्तं दृष्टवानस्मि—उच्यते। ग्रामम् भूतसङ्घातम् वहमानम् प्रापयन्तम् सृजन्तमित्यर्थः।

---

१ १. नास्ति वि[1]. २ आह वि[1], आव वि[1] ३ ३. °न्तर्पितौ अन्तरिक्षे वि[1] अ[1]. ४ ४. केनशोधकेन वि[1] अ[1]. ५ वदति वि[1] अ[1] ६ सर्पिरन्न सर्पि° मूको ७ नानादिक्का मूको ८ वि वि[1] अ[1], विगच्छन्ति वि[1] ९ अन्ये वि[1] अ[1]. १० नास्ति वि[1] अ[1]. ११ मनम् वि[1] अ[1]. १२ °न्न मूको. १३ घृतान्नो° वि[1] अ[1] घृतेनो° वि[1].

कुतः । आरात् उपादानकारणात् प्रकृतितः दूरयर्थः । किञ्चान्यत् कुर्वन्तमपश्यम् । अचक्रया स्वधया अन्नेन वर्तमानम् आत्मस्थितिञ्च कुर्वन्तम् अपश्यम् तम् । उक्तञ्च मन्त्रान्तरे 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' (ऋ १०, १२९, २) इति । किञ्च प्र सिषक्ति प्रकर्षेण सेवते अयं सर्वस्येश्वरः[1] प्रजापतिः युगा युगानि यागकालान् यजमानजनानां कार्यत्वेन सम्बन्धिनः । किञ्च सद्यः समानेऽहनि शिश्ना शिश्नानि 'शिश्नम् श्नथतेः' (या ४,१९) इति वचनात् श्नथितॄणि ताडयितॄणि हिंसितॄणि असुररक्षआदिशत्रुवृन्दानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् नवीयान् शरीरेण बलपौरुषनयादिभिश्च नवतरः, भवतीति शेषः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० 'अपश्यम् वीराणां सङ्घम् गच्छन्तम् अहम् आरात् चक्ररहितया रथिवर्जितया रथम् आत्मानो† धारयन्त्या सेनया ‡प्रत्यक्षं मारुतम्‡ आगच्छन्तम् । प्र सेवते जनानाम् स्वामी मरुद्गणः अहोरात्राणि सद्यः एव श्नथयितव्यानि प्र-हिंसन् § नवतरः[2] ॥ १९ ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सेधीर्मुहुरिन्ममन्धि ।
आपश्चिदस्य वि नशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रऽमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सेधीः । मुहुः । इत् । ममन्धि ।
आपः । चित् । अस्य । वि । नशन्ति । अर्थम् । सूरः । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥ २० ॥

उद्गीथ० कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (माश १४,९,४,२६) इति वचनाच्चेन्द्ररूपेणाऽवस्थितस्य मे मम प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः स्वभूतौ गावौ शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी युक्तौ स्वगृहं प्रति गमनाय[1] नियुक्तौ सु[2] सुष्ठु अभिपूजितौ मो प्र सेधीः स्तुत्युपसंहारकरणेन[3] अस्मद्वशात् माऽपगमय । किं तर्हि । मुहुः इत् ममन्धि पुनःपुनरपीन्द्रं स्तुहि हे मम अन्तरात्मन्नित्यर्थः । यतः आपः चित् आप एव वृष्टिलक्षणाः अस्य इन्द्रस्य वि नशन्ति अनेकार्थत्वाद्धातूनां नशतिरत्र प्राप्त्यर्थे । प्राप्नुवन्ति अर्थम् गतिम् । सूरः च सूर्यश्च प्राप्नोति इति । 'कीदृशः । मर्कः 'मृजू शुद्धौ' मार्जयिता[4] शोधयिता सर्वस्य उपरः बभूवान् उपरसदृशो [5]भवन् मेघ इव[5] शीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः । यस्माद् गच्छन् दूरापः, तस्माद् यावन्नाऽपैति[6] यज्ञात् तावत्शीघ्रं पुनरपि स्तुहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० एतौ मम अश्वौ शत्रूणां प्रमारयितुः ते[1] नियुक्तौ रथे । तत्र त्वम् [10]इन्द्र! मैव[10] प्र सेधीः । साहाय्यार्थं मुहुर्मुहुः[11] मदीयेन स्तोत्रेण[12] मुदितो भव । आपः अपि देव्यः अस्य

---

1. सर्वेश्वरः मूको. २-२. नास्ति वि[1] अ[1]. † °त्मनो मूको. ‡-‡ प्रत्यक्ष मारुतैः मूको. § प्रहिन् मूको. ‖ 'मना मूको. ३. नास्ति मूको. ४ माऽपुपसं° मूको. ६-६. …जेयिता वि[1] अ. ७-७ भवन्मेव वि[1] अ; भवनमेव वि[1]. ८. °प्नोति मूको. ९. त वि[1] अ[1]; नास्ति वि[1]. १०-१०. इन्द्रमेव मूको. ११. मुहुः वि[1] अ[1]. १२. स्तोत्रे वि[1].

मम साहाय्यार्थं वि आप्नुवन्ति, सूर्यश्च शोषयिता मेघो भवतु। सूर्यस्य हि तेजांसि भवन्ति मेघाः ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः[1] ॥

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात्।
श्रव इदेना परो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरन्ति ॥ २१ ॥

अयम्। यः। वज्रः। पुरुधा। विऽवृत्तः। अवः। सूर्यस्य। बृहतः। पुरीषात्।
श्रवः। इत्। एना। परः। अन्यत्। अस्ति। तत्। अव्यथी। जरिमाणः। तरन्ति ॥ २१ ॥

उद्गीथ० यः अयम् इन्द्रस्य स्वभूतः वज्रः पुरुधा बहुधा अनेकप्रकारम् अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतो मध्यतः अधस्तादुपरिष्टाच्च वृष्ट्युदकप्रतिबन्धकाऽसुरमेघादिशत्रुशरीरेषु[2] विवृत्तः वर्तितः बृहतः पुरीषात् अवः अन्तरिक्षलोकस्य परस्तादादित्यमण्डले श्रवः इत् 'श्रवः' (निघ २, ७) इत्यन्ननाम। अन्नहेतुत्वाच्चात्र आदित्यमण्डलस्थम् उदकमुच्यते। इच्छब्दोऽप्यर्थे। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् एना परः अन्यत् अस्ति तत् अपि अव्यथी व्यथारहिताः जरिमाणः 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐब्रा ३, २०) इति इन्द्रस्य स्तोतारो मध्यमस्थाना देवगणा मरुदादयः तरन्ति तरतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थो[3] द्रष्टव्यः। वज्रघातमन्तरेणेन्द्रस्य प्रतापेनैवान्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयन्तीत्यर्थः। अथवा जरिमाणः तमसां भौमानां च रसानां जरितारो रश्मयो वर्षास्ववतारयन्ति। एतदुक्तं भवति—मेघोदरगतमुदकं तत्प्रतिबन्धकान् शत्रून् वज्रेण हत्वा भूमौ पातयतीन्द्रः[4] आदित्यमण्डलस्थमुदकं वज्रमन्तरेणाऽऽज्ञयैव केवलया अन्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयन्तीति[5] ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अयम् यः इन्द्रस्य वज्रः बहुधा इतस्ततः विच्छिन्नः मेघेषु इन्द्रधनुः अवस्तात् सूर्यस्य स्वभूतात् महतः पूरकात्[6] मण्डलाद् अस्य परस्तात् श्रवणीयम् [7]अन्यत् अन्नम्[7] अस्ति, तत् अत्र व्यथारहिता, स्तोतारः तरन्ति, जयन्ति आत्मीयं कुर्वन्ति इति। यद्वा[8] श्रवणीयम् इन्द्राख्यम् अन्यत् तेजो विद्यते[9], तत्तेजो व्यथारहिता जरितारो दक्षिणाया माध्यमिका देवगणाः तरन्ति ॥ २१ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान् पूरुषादः।
अथेदं विश्वं भुवनं भयात इन्द्राय सुन्वदृषये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेऽवृक्षे। निऽयता। मीमयत्। गौः। ततः। वयः। प्र। पतान्। पुरुषऽअदः।
अथ। इदम्। विश्वम्। भुवनम्। भयाते। इन्द्राय। सुन्वत्। ऋषये। च। शिक्षत् ॥ २२ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °दकप्रव° मूको. ३. °र्णीतण्यर्थो मूको. ४. पातयन्तीन्द्रः वि°. ५. °रयन्तीति वि°. ६. °रका वि° अ°. ७-७. अन्नम् वि°; अन्न अ°. ८. यद्वा वि° अ°. ९. नास्ति वि°.

उद्गीथ० वृक्षेवृक्षे। 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २, ५) इति वृक्षविकारो धनुरत्र वृक्ष इत्युच्यते। ऐश्वर्ययोगादिन्द्रस्य सङ्ग्रामकाले बहुबाहुत्वादनेकधनुष्ट्वे सति वीप्सावचनमुपपद्यते। वृक्षेवृक्षे वृक्षविकारे धनुषिधनुषीन्द्रस्य स्वभूते नियता 'यमु बन्धने' निबद्धा आरोपिता सती मीमयत् 'मीमयतिः शब्दकर्मा' (या २,६)। शब्दं करोत्याकृष्यमाणा सती गौः 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति'। गव्या गोविकारस्नायुमयी ज्या गमयित्री वा शराणाम्। ततः च ज्यातः ततो वा शब्दकरणाद् अनन्तरम् वयः पक्षिसदृशाः गन्तारो वा इषवः प्र पतान् प्रपतन्ति शत्रून् प्रति। कीदृशाः। पुरुषादः शत्रुपुरुषाणामत्तारो मारयितार इत्यर्थः। अथ एतस्माच्च कारणात् इदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातम् भयाते इन्द्रात् बिभेति इन्द्राय इन्द्रार्थम् सुन्वत् सोमाभिषवं कुर्वदपि ऋषये च शिक्षत् ऋषिर्द्रष्टा कर्मणाम् ऋत्विक् तस्मै च दक्षिणां ददपि सोमयागं कुर्वदपि किमुतान्यदित्यर्थः॥ २२॥

वेङ्कट० आरमधनुष इयं स्तुतिः। इन्द्रधनुष इति अपरे। वृक्षमयेवृक्षमये[1] धनुषि सम्बद्धा गौ[2] गव्या ज्या शब्दं करोति। तस्मात् धनुषः पुरुषाणाम् अत्तारः पक्षिणः '[3]पतन्ति इषवः। एतस्मात्[3] कारणात् सर्वम् इदम्[4] भूतजातं बिभेति। बिभ्यत्[5] च इन्द्राय सोमं सुनोति, मह्यम् च धनं प्रयच्छति इति[6]॥ २२॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन्।
त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम्॥ २३॥[7]

देवानाम्। माने। प्रथमा। अतिष्ठन्। कृन्तत्रात्। एषाम्। उपराः। उत्। आयन्।
त्रयः। तपन्ति। पृथिवीम्। अनूपाः। द्वा। बृबूकम्। वहतः। पुरीषम्॥ २३॥

उद्गीथ० देवानाम् माने प्रथमाः अतिष्ठन् जगत्स्थितिहेतुभूतोदकाधारभूतत्वात् '[8]सर्वस्मात् पूर्वं तावद्देवैर्वै[8] सृष्टा इत्यर्थं। क एते। मेघाः। कुत एतदवगम्यते। परस्मिन् पादे तेषामन्वादेशात्, भाष्ये च 'मेघा एव माध्यमिका देवगणाः' (तु. या. ११ च) इत्युक्तत्वात्[9]। सृष्टानाञ्च सतामेषां मेघानां कृन्तनात् इन्द्रवज्रेण विकर्तनात् छेदनात् उपरा उत् आयन् उपरा मेघाः। तात्स्थ्यादत्र तच्छब्देन आपः उच्यन्ते। मेघस्था आपः उत्पन्नाः वृष्टिभावेन भूमौ पतिता इत्यर्थः। पतितासु च तास्वप्सु इन्द्रादेशात् पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते त्रयः वर्षशीतोष्णैः तपन्ति सन्तापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः। पृथिवीम् अत्र तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्, पृथिवीस्था ओषधीरित्यर्थः, अनूपाः[10] आनुपूर्व्येण वप्तारः प्रकरितारः[11] प्रक्षेप्तार इत्यर्थः। पाचितासु चौषधीषु द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ बृबूकम् भूमिस्थमुदकम् वहतः आदित्यमण्डलं प्रति वाहयतः। वायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराददानः। कीदृशमुदकम्। पुरीषम् प्रीणयितृ पूरयितृ वा सर्वस्य, पद्धित्यर्थः।

---

१. वृक्षमये वि१ अ१. २. गोः मूको. ३-३. पतन्ति...तस्मात् वि१ अ१. ४. इमं वि१ अ१. ५. बिभ्यत् वि१ अ१. ६. नास्ति वि१. ७. या. (३,२२) व्याख्यातचरेयम् ऋक् द्र. ८-८. सर्वस्मादेव ते मूको. ९. इत्युक्त्वा मूको. १०. नास्ति मूको. ११. प्रहरितारः मूको.

अथवा देवानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । निर्माणमपि[1] वृष्टेर्गृह्यते[2] । प्रथमशब्दोऽपि प्रधानवचन । तिष्ठतिरपि व्यापारार्थ । 'राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव ' (हितोपदेश १,७३) इति यथा । देवाना मध्ये ये प्रथमा उत्कृष्टा मध्यमा देवगणा इन्द्रस्य स्वभूता मरुदादय[3] ते माने वृष्टिनिर्माणे वृष्टिजनने[3] अतिष्ठन् व्याप्रियन्त इत्यर्थः । व्याप्रियमाणेषु तेषु कृन्तत्रात् एषाम् 'कर्तृकर्मणो कृति' (पा २,३,६५) इत्येवमेषा कर्तरि षष्ठी । एभिर्माध्यमिकै देवगणैर्यत् कृत कृन्तत्र विकर्त्तन मेघाना छेदन तस्मात् "इतो , यस्मादेतैर्विकृता" तस्मात् कारणादित्यर्थ । उपरा मेघा । पुलिरन्तर्णीतण्यर्थ । उद्गमयन्ति जनयन्ति । किम् । सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणमुदकम् । जनिते च तस्मिन् उदके त्रयस्तपन्तीत्यादिरर्थश्च आदर्शतार्थ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० रश्मीनाम् परिच्छेदके अन्तरिक्षे माध्यमिका देवगणा तिष्ठन्ति । तेषा देवाना कृन्तनीयात्[5] अन्तरिक्षात् , कृत हीदम् अन्तरिक्षम् तै देवै । उपरा मेघा[6] उत् तिष्ठन्ति । त्रय देवा पृथिवीम् तपन्ति अग्नि वायु सूर्यश्च क्रमेण अवस्थिता । द्वौ उदकम् वहत. पूरकम् पर्जन्य इन्द्र च । निरुक्तम् (२,२०) च द्रष्टव्यम् इति ॥ २३ ॥

सा ते॑ जी॒वातु॑रु॒त तस्य॑ विद्धि॒ मा स्मै॑ता॒दृगप॑ गूहः सम॒र्ये ।
आ॒विः स्वः॑ कृणु॒ते गूह॑ते बु॒सं स पा॒दुर॑स्य नि॒र्णिजो॒ न मु॑च्यते ॥ २४ ॥

सा । ते॒ । जी॒वातु॑ । उ॒त । तस्य॑ । वि॒द्धि॒ । मा । स्म॒ । ए॒ता॒दृक् । अप॑ । गू॒ह॒ । स॒ऽम॒र्ये ।
आ॒विः । स्व१॒रिति॑ स्वः॑ । कृ॒णु॒ते॒ । गूह॑ते । बु॒सम् । सः । पा॒दुः । अ॒स्य॒ । नि॒ऽनिजः॑ । न । मु॒च्य॒ते॒ ॥

उद्गीथ० अनयर्चाऽऽदित्यात्मनेन्द्र स्तूयते । सेति यच्छब्दश्रुतेरेकवाक्यतार्थं यच्छब्द उत्तरस्मिन्नर्धर्चेऽध्याहार्य । यच्छब्दसम्बन्धाच्च स एव पूर्वं व्याख्येय । यद्रश्मिरूपेण गत्वा आव कृणुते प्रकटीकरोति स्व सर्वं त्रैलोक्यम् आदित्य गूहते संवृणोति च, आदत्त इत्यर्थ , बुसम् उदक भौमरसात्मम् । स पादु पदनम्[7] एतस्मै प्रयोजनद्वयाय रश्मिद्वारेण गमनमित्यर्थ , अस्य निर्णिज सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य 'स्वभूतेनादित्येन न[8] कदाचिदपि मुच्यते निर्वेदात् श्रमेण वा परित्यज्यते । सा ते तव ममान्तरात्मन जीवातु जीवित्री, जीवनहेतुरित्यर्थ , यत एवमत स तस्य विद्धि तस्यास्याऽऽदित्यस्य उपकर्तुर्जानीहि स्तुत्या यागेन च प्रत्युपकारम् । मा च स्म[9] अस्य आदित्यस्य स्वभूतम् एतादृक् ईदृशम् उपकृतम् अप गूह अपसंवृतमपनीत मा कार्षीरित्यर्थ , समर्ये मृत्युना सह सङ्ग्रामे वर्तमाने । प्राणिना हि सर्वदैव मृत्युना सह सङ्ग्राम जीवस्येदरवाग्मृत्योश्च[11] तदपहाराय सर्वदा प्रवर्तमानत्वात् ॥ २४ ॥

---

१ निर्धारण° वि[1] अ २ वृ° वृ° वि[2] अ; वृ° वि[3]. ३ जनने मूको. ४ ४. देवगणैर्य देवैर्विकर्त्ता वि[1], °त्मादेतैर्विकृता वि[2] अ ५ कृन्तनीयात् वि[1] अ[1]; कृन्तनीयात् वि[1]. ६. मेघाः मूको. ७ ७ पा. (५,१९) निर्वचन व्याख्यानश्च द्र. ८ अदनम् वि[1], वदनम् वि[2] अ[1] ९-९ स्वभूतान्नादित्येनादित्येन वि[1]; स्वभूतेनान्नेनादित्येन वि[2] अ १० अस्य मूको. ११. जीवत्स्येद[1] वि[1], ओऽस्ये[*] वि[1], जीवतस्येद वि[2] अ.

वेङ्कट० तदुदकम् तव स्वभूत जीवकम् मनुष्याणाम् अपि[१]। तद् अस्मभ्य प्रयच्छ। मा खलु एतादृक्[२] जीवकम् उदकम्[३] अप गूह' समनुष्ये अस्मिन् लोके। अथ परोक्षम् आह—सोऽयं सर्वम् आविष्करोति, गूहते उदकम्। [४]स पाद[४] अस्य निर्वक्तु सम्प्रति न मुच्यत इति। अत्र[५] निरुक्त (५ १९) गूढ सूक्त निरूपणीयम् इति ॥ २४ ॥

[६]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्ग[६] ॥

[२८]

[१]१ इन्द्रस्नुषा वसुक्रपत्नी ऋषिका, २,६,८,१०,१२ इन्द्र ऋषि; ३,४,५,७,९,११ ऐन्द्रो वसुक्र ऋषि। २,६,८,१०,१२ ऐन्द्रो वसुक्रो देवता, १,३,४,५,७,९,११ इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्द[१]

विश्वो ह्य१॒॑न्यो अ॒रिरा॑ज॒गाम॒ ममेदह॒ श्वशु॑रो॒ ना ज॑गाम ।
ज॒क्षी॒याद्धा॒ना उ॒त सोमं॑ पपीया॒त् स्वा॑शितः॒ पुन॒रस्तं॑ जगायात् ॥ १ ॥

विश्वः॑ । हि । अ॒न्यः । अ॒रिः । आ॒ऽज॒गाम॑ । मम॑ । इत् । अह॑ । श्वशु॑रः । न । आ । ज॒गा॒म॒ ।
ज॒क्षी॒यात् । धा॒नाः । उ॒त । सोम॑म् । प॒पी॒या॒त् । सु॒ऽआ॑शितः । पुनः॑ । अस्त॑म् । ज॒गा॒या॒त् ॥१॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'विश्वो ह्यन्य' इति द्वादशर्चमैन्द्र वसुक्र एव ददर्श। स्वयज्ञ[७] प्रति शीघ्रमनागच्छति वायौ[८] वसुक्र इन्द्राय [९]सोपालम्भ कथयति[९]। हे इन्द्र! तुभ्य कथयाम्यहम्—विश्व हि अस्य अन्य अरि आजगाम सर्व एवान्य ईश्वर कर्माङ्ग देवलक्षण आजगाम यज्ञमागत। कस्तर्हि नागत। उच्यते—मम इत् अह श्वशुर न आ जगाम ममैव वसुक्रस्य श्वशुरो वायु नागत। यद्यागच्छत्, जक्षीयात् भक्षयेत्[१०] धाना, उत अपि च सोमम् पपीयात् पिबेत् स्वाशित सुभोजित पिबत्। स्वाशित सुतृप्त पुन भूय अस्तम् स्वगृहम् जगायात् गच्छेत्। त्वञ्च सर्वेश्वरः तस्मात्त्व कथित मयेतीन्द्रस्य स्तुतिरेव जायते ॥ १ ॥

वेङ्कट० [११]विश्व हि अन्य[११] निर्गन्ता आजगाम। मम एव श्वशुर कश्चित् न आ जगाम। स क इति वृद्धस्य एव[१२] अवगन्तव्यम्। यदि तु स्नुषाया वचनम्, इन्द्र' श्वशुरो भवति[१३]। सर्वेषूपस्थितेषु इन्द्रो भक्षयतु धाना, अपि च सोमम् पिबतु। स्वाशित च सन्[१४] पुन स्वगृह गच्छतु ॥ १ ॥

स रोरु॑वद् वृष॒भस्ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ वर्ष्म॑न् तस्थौ॒ वरि॑म॒न्ना पृ॑थि॒व्याः ।
विश्वे॑ष्वेनं वृ॒जने॑षु पामि॒ यो मे॑ कु॒क्षी सु॒तसो॑मः पृ॒णाति॑ ॥ २ ॥

१ अपि च वि[१] अ. २. तादृक् वि[१] ३. नास्ति वि[१] ४-४. सवाद मूको ५. आदि कृत् वि[१] अ[१]. ६-६ नास्ति मूको ७ स यज्ञ मूको ८. वायो मूको. ९-९. सोपालम्भ कथयति का १० अद्य[१] वि[१] अ ११-११. नास्ति अ[१]. १२. नास्ति वि[१][२] १३ भवति इन्द्रं मे वि[१]; भवति इन्द्रं पतत् अ[१]. १४. सन् वि[१] अ[१]; सत् वि[२].

स । रोरुवत् । वृषभ । तिग्मऽशृङ्गः । वर्ष्मन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।
विश्वेषु । एनम् । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतऽसोमः । पृणाति ॥ २ ॥

उद्गीथ० स यजमानः रोरुवत् अत्यर्थं रुवन् ऋग्यजुस्सामलक्षणं शब्दं कुर्वन्नित्यर्थः । किमिव । वृषभः तिग्मशृङ्गः । लुप्तोपममेतत् । यथा गोवृषः[1] तीक्ष्णशृङ्गः दर्पितो रुवन् नर्दन् तिष्ठति, एवम् । अथवा उपमार्थीयशब्दाभावादेतत्पदद्वयं यजमानविशेषणम् । वृषभो वर्षिता यज्ञद्वारेणेति । तिग्मशृङ्गः 'तिग्मम्[2] तेजतेरुत्साहकर्मणः' (या १०, ६)। उत्साहशृङ्गः सरत्नर्त्विग्गणैर्वा[3] वर्ष्मन् वर्षिणि[4] स्वदुतरे महति । कस्मिन् । सामर्थ्याद् यज्ञे सोमयागलक्षणे । वरिमन् [5]वरिमणि विस्तीर्णे[5] उरुतरे वेदिस्थाने पृथिव्याः अवयवभूते आ तस्थौ मर्यादया तिष्ठति । मत्प्रसादात् सर्वत्सरे सोमयाजी इन्द्रभक्तीत्यर्थः । किञ्च विश्वेषु सर्वेषु सङ्ग्रामेष्वापत्सु पामि रक्षामि एनम् यजमानम् । कीदृशम् । यः यजमानः मे ममेन्द्रस्य स्वभूतौ कुक्षी सुतसोमः कृतसोमाभिषवः सन् पृणाति सोमेन पूरयति ॥ २ ॥

वेङ्कट० स इन्द्रः शब्दायमानः वर्षिता तीक्ष्णरश्मिः[6] वर्ष्मन्[6] तिष्ठति विस्तीर्णे स्थाने अन्तरिक्षस्य । वर्ष्मन् शब्दः[7] उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा । सर्वेषु एनम् उपद्रवेषु रक्षामि, यः मे कुक्षी सुतसोमः[10] पूरयति इति मन्यमानः । यदा स्थिरमिदम् इन्द्रवचनम् तदानीम् तस्थौ[11] इत्युत्तमपुरुषः ॥ २ ॥

अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्त्सुन्वन्ति सोमान् पिबसि त्वमेषाम् ।
पचन्ति ते वृषभाँ अत्सि तेषां पृक्षेण यन्मघवन् हूयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनः । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एषाम् ।
पचन्ति । ते । वृषभान् । अत्सि । तेषाम् । पृक्षेण । यत् । मघऽवन् । हूयमानः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अद्रिणा अभिषवग्राव्णा ते तवेन्द्रस्य मन्दिनः स्तुत्यस्यार्थाय हे इन्द्र ! तूयान् क्षिप्रान् [12]क्षिप्रप्रक्षारिणः अविलम्बितान् कर्मवैगुण्यजनितेन प्रायश्चित्तेनाऽनन्तरितान् दशापवित्राद्धोमपात्राद्वा[12] इत्यर्थः[13], सोमान् सुन्वन्ति परया भक्त्याऽभिषुण्वन्ति ये यजमानाः, तेषाम् एषाम् अस्मदादीनां स्वभूतान् सोमान् पिबसि त्वम्, नेतरेषाम् । ये च यजमानाः ते[14] त्वदर्थं परया भक्त्या पचन्ति वृषभान् तेषां स्वभूतान् वृषभान् हविर्भूतान् अत्सि भक्षयसि त्वम्, नेतरेषाम् । कदा पिबसि, अत्सि । उच्यते— यत् यदा हे मघवन् ! पृक्षेण अन्नेन हविर्लक्षणेन[15] निमित्तभूतेन हूयमानः भूतले आहूतो भवसि त्वम्, तदेत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. गोवृष वि' अ. २. तिग्मशृङ्ग वि' अ. ३. °तर्त्विग्गणैर्वा वि' अ. ४. °णी मूको. ५-५. वरिमणि विस्तीर्णे (वि') वरिमणि विस्तीर्णे (वि' अ) मूको. ६. तिष्ठति वि'. ७. °शब्दः वि' अ'. ८. वर्षे मूको. ९. वर्षे मूको. १०. °मः वि' अ' °मम् वि'. ११. त्वम् वि' अ'; तिष्ठद् वि'. १२-१२. °रिण्यो° वि', °रिण्यो वे° वि' अ. १३. तेऽर्थेन वि' अ. १४. ते ये मूको.

वेङ्कट० ग्राव्णा ते मादयितृन् इन्द्र![1] क्षिप्रान् सुन्वन्ति[2] सोमान्। त्वम् च पिबसि तान्। पचन्ति च ते वृषभान्। अत्सि तांश्च त्वम्, अन्नार्थं यदा मघवन्! यजमानैः हूयसे ॥ ३ ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । सु । मे । जरितः । आ । चिकिद्धि । प्रतिऽईपम् । शापम्[3] । नद्यः । वहन्ति ।
[4]लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यञ्चम् । अत्सारिति[4] । क्रोष्टा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥४॥

उद्गीथ० इदम् सामर्थ्यम् सु शोभनम् अभिपूजितम् अतिशयितवदित्यर्थः[5], मे मम स्वभूतं हे जरितः! त्व स्तोत[1] आ चिकिद्धि मर्यादया जानीहि। कतमदिदं सामर्थ्यम्। उच्यते— यदि इच्छाम्यहम्, प्रतीपम् प्रतिकूलमित्यर्थः[6], शापम् उदकम् नद्यः गङ्गाद्याः वहन्ति। किञ्च लोपाश वृकः सिंहम् प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रतिगतम् अत्सा गच्छति वधाय। क्रोष्टा शृगालश्च वराहम् अतिशूरं बलवन्तं च सन्तम् निः अतक्त निर्गमयति बलान्निष्कालयति कक्षात् गहनदेशात्[7] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'जरिता गरिता दक्षिणायाः' इति यास्कः (नि या १,७)। इदम् सुष्ठु मे जरितः! आ चिकिद्धि इन्द्र![1]— प्रतीपम् उदकम् नद्यः वहन्ति तव पुत्रे मयि इच्छति, लोपाशः मृगः लुप्यमानतृणम् अश्नाति इति[8]। सोऽपि अभिमुखम् आगच्छन्तम् सिंहम् अभितो गच्छति, क्रोष्टा च मया प्रेरितः प्रबलम् वराहम् कक्षे शयानम् निः गमयति ॥ ४ ॥

कथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।
त्वं नो विद्वाँ ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतम् । गृत्सस्य । पाकः । तवसः । मनीषाम् ।
त्वम् । नः । विद्वान् । ऋतुऽथा । वि । वोचः । यम् । अर्धम् । ते । मघऽवन् । क्षेम्या । धूः ॥५॥

उद्गीथ० कथा कथं केन प्रकारेण ते तवेन्द्रस्य स्वभूतम् एतत् सामर्थ्यम् अहम् आ चिकेतम् मर्यादया जानामि गृत्सस्य मेधाविनः सर्वज्ञस्य पाकः अविपक्वप्रज्ञः[8] तवसः तवसस्य वृद्धस्य महत इत्यर्थः, मनीषाम् च स्तुतिम्, कर्तुमिति शेषः। त्वम् एव नः अस्माकम् विद्वान् सर्वज्ञः ऋतुथा ऋतावृतौ यथाकालम् क्रमेणेत्यर्थः, वि वोचः विविधं स्पष्टं विशेषेण[9] वा पुनरपि ब्रूहि, यतो हे मघवन्! यम्[10] ते तव [11]अर्धम् स्तुत्यवयवम्[11] कुर्मः। अस्माकम् क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्या स्तुतिः धूः[8], तस्मात्तव स्तुत्यवयवमेव वयं क्लेशेन कर्तुं शक्नुमः मन्दबुद्धित्वात्। तस्मात् त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारञ्च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ नास्ति वि॰ अ॰. २ °न्ती मूको. ३. वैप १,२०५४ h द्र. ४-४ या (५,३) निगम द्र. ५ अतिशयवद्° वि॰ ?. ६ गहनं देशात् मूको. ७ नास्ति वि॰. ८. अविपक्व° मूको. ९ ९ स्पष्टं वि॰ वि॰ अ. १०. यद वि॰ अ. ११-११. स्तुत्यर्धमवयवं मूको.

वेङ्कट० एतत् इति क्रियाविशेषणम् । कथम् तव[१] इदम् आ जानामि मेधाविन् वृद्धस्य[१] पक्वप्रज्ञः अहम् ब्रुद्धिम् । त्वम् एव अस्माकम् विद्वान् काले वि ब्रूहि, जगत यम् अर्थम् ते प्रति भवति मयि पुत्रे निहिता धूः मघवन् ! इति ॥ ५ ॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः ।
पुरू सहस्रा नि शिशामि साकमशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥ ६ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । वर्धयन्ति । दिवः । चित् । मे । बृहतः । उत्ऽतरा । धूः ।
पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । साकम् । अशत्रुम् । हि । मा । जनिता । जजान ॥ ६ ॥

उद्गीथ० एव एवम् [२]अनेनोक्तेन प्रकारेण[२] हि यस्मात् माम् इन्द्रम् तवसम् महान्तं स्तुतिभिः स्तुवन्तः स्तोतारः वर्धयन्ति, तस्मात् कारणात् दिवः चित् दिवोऽपि उत्तरा अधिका पराध्यां मे ममेन्द्रस्य बृहतः महतः [३]धूः उत्साहः धूः अथवा महती स्तुतिः उत्साहो[३] वा महान् रथो वा महानित्यर्थः । किञ्च पुरु पुरूणि च बहूनि सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि नि शिशामि तनूकरोमि हिनस्मीत्यर्थः, साकम् सह युगपदित्यर्थः । कस्मात् ? हि यस्मात् अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं मामिन्द्रम् जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः जजान जनितवान् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वृद्धम् वर्धयन्ति वन्दिनो द्युलोकादपि महतो मम धूः उद्गततरा इति[४] । बहूनि च शत्रूणां सहस्राणि सह हिनस्मि[५] । अशत्रुम् हि माम् जनिता जजान इति भावः[६] ॥ ६ ॥

[८]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः[८] ॥

एवा हि मां तवसं जज्ञुरुग्रं कर्मन्कर्मन्वृषणमिन्द्र देवाः ।
वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वम् ॥ ७ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । जज्ञुः । उग्रम् । कर्मन्ऽकर्मन् । वृषणम् । इन्द्र । देवाः ।
वधीम् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । अप । व्रजम् । महिना । दाशुषे । वम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० [९]यस्मादेवमनेनोक्तेन प्रकारेण[९] माम् स्वरूपेण यमुक स्वरूपेणावस्थित सन्तम् तवसम् महान्तम् जज्ञुः जानन्ति जनयन्ति वा उग्रम् क्रूरम् असह्यं वा कर्मन्-कर्मन् कर्मणि-कर्मणि अग्निहोत्रादौ वृत्रवधादौ वा वृषणम् वर्षितारं हे इन्द्र ! देवाः हविषां दातारः ऋत्विग्यजमानाः मरुदादयो वा देवगणाः । अतः [१०]मन्दसानः अहम् वज्रेण[१०] वधीम्[११] हन्मि वृत्रम् असुरं मेघं[११] वा, दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । [१०]किञ्च महिना महत्त्वेन व्रजम् मेघसमूहम् अप वम् अपावृणोमि[१०] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एव हि माम् य वृद्धम्[११] जनितवन्तः उद्गूर्णम् सर्वस्मिन् कर्मणि वर्षितारम् इन्द्र ! देवा,

१. तदेव मूको. २. नास्ति वि[१]. ३-३. "नोक्तप्रका" वि[१] अ. ४-४. पुरुत्मा... मानी स्तुतीरुत्साहो मूको. ५. नास्ति वि[१]. ६. "नति वि[१] अ[१]; "न्ति वि[१]. ७. नास्ति वि[१]. ८-८. नास्ति मूको. ९. "नोक्तप्रका वि[१] अ. १०-१०. नास्ति मूको, मा अनु व्याप्तो द्र (तु. वें.) ११. नास्ति मूको. १२. नास्ति मूको. १३. मम् वि[१] अ[१]; नास्ति वि[१].

सोऽहं हन्मि मेघम् वज्रेण मोदमानः अप आवृणोमि[1] च महत्त्वेन गवाम् व्रजम् तव प्रयच्छते यजमानाय ॥ ७ ॥

देवास॑ आयन् पर॒शूँर॑बिभ्रन् वना॑ वृ॒श्चन्तो॑ अ॒भि वि॒ड्भिरा॑यन् ।
नि सु॒द्र्व॑१॒ं॑ दध॑तो व॒क्षणा॑सु॒ यत्रा॒ कृपी॑ट॒मनु॒ तद्द॑हन्ति ॥ ८ ॥

दे॒वासः॑ । आ॒य॒न् । प॒र॒शून् । अ॒बि॒भ्र॒न् । वना॑ । वृ॒श्चन्तः॑ । अ॒भि । वि॒ट्ऽभिः॑ । आ॒य॒न् ।
नि । सु॒ऽद्र्व॑म् । दध॑तः । व॒क्षणा॑सु । यत्र॑ । कृपी॑टम् । अनु॑ । तत् । द॒ह॒न्ति॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० देवेन्द्रेण चोदिताः सन्तः देवासः मरुतो देवाः आयन् गच्छन्ति मेघवधाय, परशून् वज्रान् अबिभ्रन् धारयन्ति च । मदादेशात् गत्वा धृत्वा च वना लुप्तोपममेतत् पदम् । वनानीव[2] यथा वृक्षान् परशुभिः वृश्चन्तः केचित् गच्छन्ति, एवम् [3]मेघं वज्रैः[3] वृश्चन्तः विड्भिः[4] मरुदादिमाध्यमिका[5] देवगणा मनुष्यैः सह अभि आयन् मेघान् प्रति गच्छन्ति । किञ्च [6]सुद्र्वम् सुष्ठु द्रवितृ[6] गन्तृ वृष्ट्युदकम् वक्षणासु नदीषु नि[7] दधत निधारयन्तः नियमेन स्थापयन्तः यत्र यस्मिन् मेघजाते कृपीटम् उदकम् (तु. निघ १,१२) अनु गच्छन्ति उपलभन्ते, [8]तत् मेघजातम्[8] दहन्ति भस्मीकुर्वन्ति, वज्रघातैश्चूर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० देवा गच्छन्ति, परशून् च धारयन्ति । उदकानि वृश्चन्तः अभि गच्छन्ति[9] मरुद्भिः नियमेन स्थापयन्तः शोभनद्रवणम् उदकम् नदीषु । ते इमे यस्मिन् वृत्रे निगूढम् उदकं तिष्ठति, तत् रश्मिभिः[10] दहन्ति उदकस्य निर्गमनार्थम् इति ॥ ८ ॥

श॒शः क्षु॒रं प्र॒त्यञ्चं॑ जगा॒राद्रिं॑ लो॒गेन॒ व्य॑भेदमा॒रात् ।
बृ॒हन्तं॑ चिदृह॒ते र॑न्धयानि॒ वय॑द्व॒त्सो वृ॑ष॒भं शूशु॑वानः ॥ ९ ॥

श॒शः । क्षु॒रम् । प्र॒त्यञ्च॑म् । ज॒गा॒र॒ । अद्रि॑म् । लो॒गेन॑ । वि । अ॒भे॒द॒म् । आ॒रात् ।
बृ॒हन्त॑म् । चि॒त् । ऋ॒ह॒ते । र॒न्ध॒या॒नि॒ । वय॑त् । व॒त्सः । वृ॒ष॒भम् । शूशु॑वानः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० शशः क्षुरम् लुप्तमत्वर्थतद्धितम्[11] एतत्पदम् । क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रर्क्षादिकम्[12], खरनखम् शूरमृगमित्यर्थः[13] । प्रत्यञ्चम् वधायाऽऽत्मानं प्रतिगतम् जगार गिरति गृह्णाति वा मारणाय । किञ्च अद्रिम् पर्वतं हिमवदादिकम् लोगेन लोष्टेन मृत्पिण्डेन वि अभेदम् विविधं भिनद्मि विदारयामि आरात् [14]दूरेऽपि स्थितमित्यर्थः[15] । किञ्च बृहन्तम् चित् महान्तमपि हस्त्यादिकं ऋहते [16]ह्रस्वकाय अल्पकाय[16] (तु. निघ ३,२) रन्धयानि ससाधयानि वशं गमयानि, मदीच्छानि । मत्प्रसादाच्च वयत् गच्छति वत्स युद्धाय वृषभम् प्रति शूशुवानः ॥ ९ ॥

१. °णोमि अ[1]; °मि वि[1]. २. वनानि वि[1]. ३-३. मेघश्रे (°प वि[1].) ह्रै. मूको. ४. वृश्चिवः वि[1] अ; वदिङः वि[2,3]. ५. रुद्रादि° मूको. ६-६. नास्ति वि[1] अ. ७ नास्ति मूको. ८-८. तन्मेघात्त वि[2,3], तन्मेघार्त वि[1] अ. ९. °च्छन्ति मूको. १०. रश्मिः वि[1] अ[1]. ११. °त्वर्थं तद्धि° वि[1] अ. १२. °मर्कोरि° वि[2,3]; °घ्रादि° वि[1] अ. १३. °मूर् मृग° वि[1] अ. १४-१५. दूरे मस्थि° मूको.
१. हस्वका[1]ल्पाकाय वि[1] अ; हस्वकाल्पाकाय वि[2,3].

वेङ्कट० मद्वाष्ट्रे वर्तमानः[१] शशः व्याघ्रेण विसृष्टम् क्षुरम् अभिमुखम् आगच्छन्तम् अत्ति । तथा दूरेऽचहं लोष्टेन शिलोच्चयम् वि भिनद्मि[२] दूरे स्थितम् । शृहन्तम् अपि पुरुषादिकं[३] ह्रस्वाय[४] वशं नयामि । गच्छति वत्सः वृषभम् वर्धमानवेगः[५] ॥ ९ ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिषायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।
निरुद्धश्चिन्महिषस्तर्ष्यावान् गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुऽपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिसाय । अवऽरुद्धः । परिऽपदम् । न । सिंहः ।
निऽरुद्धः । चित् । महिषः । तर्ष्याऽवान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

उद्गीथ० सुपर्णः पक्षिराट् इत्था अमुत्र दिवि नखम् आत्मीयम् आ सिसाय आऽबध्नात् आरुद्धवान्, इन्द्रार्थं सोमाहरणकाले दिवि पदम् इन्द्रप्रसादाद् न्यस्तवानित्यर्थः । किमिव । अवरुद्धः पञ्जरेण[६] वृतः परिवेष्टितः सिंहः परिपदम् न परिपदमिव यथा "पञ्जरस्य परि" सर्वतः पादमाबध्नाति पादे बद्ध्वा[८] न्यस्यति, एवम् । किञ्च निरुद्धः चित् चिदित्युपमार्थे (तु. या १,४) । यथा 'पादे बद्ध्वा' केनापि निरुद्धो महिषः उदकाभावे तर्ष्यावान् भवति, एवमिन्द्रः सोमाभावे तृषावानभूत् । तृषितस्य तस्येन्द्रस्यार्थाय प्राक् सोमहरणात् तृषिताय चेन्द्राय तस्मै तादर्थ्यचतुर्थ्येषा । अयथम् गोधा गमयति वर्णानिति गौर्वागिन्द्रियम्, तत्र निहिता गोधा वाग् गायत्र्याख्या अयथम् अयत्नेन अनायासेन लीलया कर्षत् आकृष्टवती दिवः सकाशाद् आहृतवतीत्यर्थः[९], एतत् सोमजातं मधु वा सोमलक्षणम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० सुपर्णः अमुत्र अन्तरिक्षे वर्तमानः नखम् आत्मीय भक्षस्य जन्तोः हिंसायां प्रवृत्तम्[१०] आ बध्नाति, संहरति । अपि [११]च अवरुद्धः[११] सिंहः[१२] आत्मनः समीपे परिपद्यमानं[१३] द्विपादि न हिनस्ति । निरुद्धः च भवति महिषः तर्ष्यावान् तृष्णावान् हिंसारुचिः । कथम् इत्याह— गोधा महिषस्य बाधिका नखैः तस्मै महिषाय एतत् तर्पणम् अयथम् करोति यथा न[१४] तथाऽनुतिष्ठेत्, तथा अमतः प्रादुर्भवति इति ॥ १० ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः ।
सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथम् । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिऽपीयन्ति । अन्नैः ।
सिमः । उक्ष्णः । अवऽसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥ ११ ॥

---

१. वर्धमा° वि[१] अ[१]. २. भिद्यि वि[१]; भिन्नम्मि वि[३] अ[१]. ३. °षाामकं वि[४] अ[१]; °षादिकं वि[१]. ४. नारवाय वि[३] अ[१]; ह्रस्वा वि[१]. ५. °गम् वि[३] अ[१]. ६. मवम्ज° वि[१३]; मपञ्ज° वि[३] अ. ७-७. परञ्ज° वि[१३]; °न्द्रस्योपरि वि[३] अ. ८-८ पादेन बद्धा वि[११]; पादेन ब° वि[३] अ. ९. आहृतव° वि[१]. १०. °दम् वि[३] अ[१]. ११-११. नावरु° वि[३] अ[१]. १२. सिंहः वि[१]; हरि वि[३] अ. १३. °रिवर्धमान वि[३] अ[१]; °रिपद्यमानः वि[१]. १४. नु वि[३] अ[१].

उद्गीथ० तेभ्य[1] तेषां च देवानामृषीणां चार्थाय गोधा वाक् गायत्र्याख्या इन्द्रस्यार्थे देशात् अयथम् कर्षत् एतत्[2] इति व्याख्यातार्थम्[3]। ये देवा ऋषयश्च ब्रह्मण परिवृढस्य परिवृढस्य स्वभूतं अन्नं सोमाख्यै, तृप्ता सन्त इति शेषः, प्रतिपीयन्ति प्रतिहिंसन्तीन्द्रेणाऽभ्यनुज्ञाता । किञ्च सिम सर्वान् उक्ष्ण वृषकान्[4] अवसृष्टान् इन्द्रेण निसृष्टान् दत्तान् हविर्भूतान् यज्ञेषु अदन्ति भक्षयन्ति च स्वयम् आत्मनैव शत्रूणाम् बलानि सेनालक्षणानि वा तन्व शरीराणि च शृणाना हिंसन्त सोमे आहुते सति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तेभ्य च गोधा तत्कर्म अयथम् करोति। ये अमून्[5] ब्राह्मणान् प्रतिहिंसन्ति दन्तै अदन्तै वा । गूढत्वात् अर्थस्य गोधाशब्दात् सकार पदकारेण अस्याम् ऋचि न लुप्त । सीमाया अन्त अवसृष्टान्[6] शत्रूणाम् उक्ष्ण तेषां सेनाबलानि स्वयम् एव हिंसन्त तन्त्रया तत्र क्षुद्रा मृगा अदन्ति ॥ ११ ॥

एते शमीभिः सुशमी अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः सोम उक्थैः ।
नृवद्वदन्नुप नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते । शमीभि । सुऽशमी । अभूवन् । ये । हिन्विरे । तन्वः । सोमे । उक्थैः ।
नृऽवत् । वदन् । उप । नः । माहि । वाजान् । दिवि । श्रव । दधिषे । नाम । वीर ॥ १२ ॥

उद्गीथ० एते देवर्ष्यादय शमीभि सोमयागकर्मभि सुशमी सुकर्माण अभूवन् भूता, ये हिन्विरे सङ्गमयन्ति समर्धयन्ति वा तन्वः स्वशरीराणि सोमे सोमयागे उक्थै शस्त्रै । यस्त्वमीदृश स त्वम् नृवत् मनुष्यवत् वदन् इदं मया युष्मभ्यं दत्तमिति व्यक्ता वाचमुच्चारयन् न अस्मभ्यम् उप माहि उपगम्य देहीत्यर्थ, वाजान् अन्नानि बलानि । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् दिवि द्युलोके श्रव दानपतिरिन्द्र इति कीर्तिम् दधिषे धारयसि, नाम च धारयसि वीर दानशूर इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एते कर्मभि[7] सुकर्माण अभूवन्[8], ये प्रेरयन्ति त्वदीयानि शरीराणि सोमे स्तुतिभि । मनुष्यवत् प्रियम् वदन् उप कुरु अस्मभ्यम् अन्नानि । त्वं हि दिवि धारयसि श्रवणीयम् उदकम् वीर ॥ १२ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्ग[9] ॥

[२९]

[1]ऐन्द्रो वसुक्र ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द[1] ।

वने न वा यो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः ।
यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

---

१ तेभ्यो गोभ्य वि° अ २ नास्ति मूको. ३ °व्याख्यार्थम् मूको. ४ वृषकान् वि° अ ५ अमुष्य वि° अ°, मृग् वि°. ६. °ष्टान् मूको. ७ सत्° वि°. ८. अभ° अ°. ९-९. नास्ति मूको

वनें । न । वा । यः । नि । अधायि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।
यस्यं । इत् । इन्द्रः । पुरुऽदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृऽतमः । क्षपाऽवान् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'वने न वा यः' इति अष्टर्चमैन्द्रम्। वसुक्र एव तद्[१] ददर्श। वने न वा यः चाकन्निरमाख्यातपदमेतत्[२], 'अभिवेदथं मम तस्य चाकन्' (ऋ १,१४८,२) इति यथा। यच्छब्दसम्बन्धाच्च तच्छब्द उत्तरे पादे अध्याहार्यः[३]। यच्छब्देनात्र सामर्थ्यात् सोमो निर्दिश्यते। यः सोमः चाकन् इन्द्रेणात्मनः पानं कामयते। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। स सोमो वने न वा नशब्दः सम्प्रत्यर्थे। वने वनविकारे वृक्षावयवे पात्रे द्रोणकलशादौ च ध्रुवस्थाल्यादौ वा मृन्मये नि अधायि निहितः इन्द्रार्थम् अस्माभिः स्थापितः। किञ्च शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः वाम् युवयोः पत्नीयजमानयोः स्वभूतः स्तोमः स्तुतिविशेषः हे भुरणौ! यज्ञेन सर्वस्य जगतः भर्त्तारौ! स्वर्गन्तारौ![४] वा कर्मानुष्ठानेन[५] अजीगः इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णाति। यस्य स्तोमस्य। इत् शब्दोऽनर्थकः। इन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहस्सु होता। 'ह्वयति' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मा। स्तोता नासीदस[६] सोम[७] इति प्रशंसितेत्यर्थः, मां प्रति अयमागच्छतु मा गादन्यत इत्याह्वाता वा। स इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णातीति [८]सम्बन्धः कार्यः[८]। कीदृशः। नर्यः नृभ्यो हितः[९] नृणाम् मनुष्याणाम् नृतमः प्रकृष्टमनुष्यश्च क्षपावान् अतिरात्रे क्रतौ यागानां स्तोतृणाञ्चाङ्गभूतया विशिष्टया रात्र्या तद्वानित्यर्थः। एवं शाकल्यपदाविरोधेनायमर्थः स्थापितः।

इदानीं यास्कपदविधिनार्थं[१०] उच्यते (या ६,२८)—वृक्षे यथा वायः वेः पुत्रः पक्षी। पुत्रः क.। अनुपजातपक्षकः। नि अधायि मात्रा निहितः स्थापितः। तां चरित्वा आगच्छन्तीं निरीक्षते तदागमनं कामयते। एवम् [११]इन्द्रः श्रोतुमागच्छतीतीन्द्रागमनम्[११] चाकन्[१२] चायन् पश्यन् कामयमानो वा[९] शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः वाम् युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरणौ! अजीगः गुणग्रहणद्वारेणेन्द्रम् आगच्छन्तमेव[१३] गृह्णाति। उत्तरोऽर्धर्चः[१४] समानार्थः पूर्वेण ॥ १ ॥

वेङ्कट० वृक्षे[१५] इव गच्छन् पक्षी निहितः इन्द्रं कामयमानः सोमः[१६] पात्रेषु[१७] [१८]शुचिः च वाम्†[१८] स्तोमः हे भरणशीलौ! इन्द्रकृतसौ! निर्गमयति। यस्य एव इन्द्रः पानेन बहुषु दिनेषु शत्रूणाम् आह्वाता नृणाम् नृतमः निहितक्षपणवान्[१९] भवति हिनस्ति शत्रून् इति। यास्क (६,२८) तु आह—'वन इव। वायो वेः पुत्रः'। चायन्निति वा। कामयमान वायः इति पदम् एकं मन्यते, यदाह—'वन इव। वायो वेः पुत्रः'। चायन्निति वा। कामयमान इति वा। वेति च य इति च चकार शाकल्यः। उदात्तं त्वेवम् आख्यातमभविष्यत्। असुसमाप्तश्चार्थः' इति ॥ १ ॥

---

१. तं वि[१,२] अ. २. °कन्निल्प° वि[१] अ[१]; °कन्निख्यतप° वि[२]; 'कन्नियातप° वि[३]. ३. नास्ति मूको. ४. स्वर्ग° मूको. ५. °ष्ठाने या मूको. ६. नादृत: वि[१,२]. ७. सोम मूको. ८-८. नेत: का कार्यः वि[१] अ. ९. हित मूको. १०. 'पदविधिना वि[१,२]. ११-११. इन्द्रश्रोत्रमागच्छतीन्द्रागमनं मूको. १२. चाचकन् मूको. १३. °च्छन्त° मूको. १४. °र्धर्च° मूको. १५. वृक्षम वि[१] अ[१]. १६. सोमम् वि[१] अ[१] १७. नास्ति वि[१]. १८-१८. नास्ति वि[१] अ[१]. † वा वि[१] १९. °क्षपवान् वि[१] अ[१].

प्र ते॑ अ॒स्या उ॒षसः॒ प्राप॑रस्या नृ॒तौ स्या॑म॒ नृत॑मस्य नृ॒णाम् ।
अनु॑ त्रि॒शोकः॑ श॒तमाव॑ह॒न्नॄन् कुत्से॑न॒ रथो॒ यो अस॑त् सस॒वान् ॥ २ ॥

प्र । ते॒ । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । प्र । अप॑रस्याः । नृ॒तौ । स्या॒म॒ । नृऽत॑मस्य । नृ॒णाम् ।
अनु॑ । त्रि॒ऽशोकः॑ । श॒तम् । आ । अ॒व॒ह॒त् । नॄन् । कुत्से॑न । रथः॑ । यः । अस॑त् । स॒स॒ऽवान् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अस्या वर्तमानाया उषस अपरस्या आगामिन्याश्च वा उषस नृतौ 'नृ नयने'। उदयकाल इत्यर्थ, ते इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन चाऽऽराधने प्र स्याम प्रकर्षेण भवेमेत्येतद्[1] आशास्महे वयम्। कीदृशस्य। नृणाम् मध्ये नृतमस्य प्रकृष्टमनुष्यस्य। कस्मात् कारणात् स्तुत्या यागेन च तवाऽऽराधनम् आशास्महे। यस्मात्त्वामिन्द्रमाराध्य तव प्रसादात् स रथ [2]लब्ध इति शेष। य [2]रथ असत् भवति ससवान् तव कुत्सस्य च सनिता सम्भक्ता सह वहनद्वारेण संसेविता। उक्तश्चाऽयमर्थो मन्त्रान्तर—'यासि कुत्सेन सरथमवस्यु' (ऋ ४,१६,११) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण स्याम[3] तव अस्या उषस प्र च परस्या नयने नृणाम् नृतमस्य सर्वेषु अहस्सु तव प्रणयने प्रभवेम। अनु आ अवहत् तेन रथेन त्रिशोक ऋषि आत्मीयान् बहून् ऋषीन्[4] स्वर्गं लोकम्, कुत्सेन ऋषिणा युक्त य रथ अभूत् भजवान् इति ॥ २ ॥

कस्ते॒ मद॑ इन्द्र॒ रन्त्यो॑ भू॒द् दुरो॒ गिरो॑ अ॒भ्यु१॒॑ग्रो वि धा॑व ।
कद् वाहो॑ अ॒र्वागुप॑ मा मनी॒षा आ त्वा॑ शक्यामुप॒मं राधो॒ अन्नैः॑ ॥ ३ ॥

कः । ते॒ । मदः॑ । इ॒न्द्र॒ । रन्त्यः॑ । भू॒त् । दुरः॑ । गिरः॑ । अ॒भि । उ॒ग्रः । वि । धा॒व॒ ।
कत् । वाहः॑ । अ॒र्वाक् । उप॑ । मा॒ । म॒नी॒षा । आ । त्वा॒ । श॒क्या॒म् । उ॒प॒ऽमम् । राधः॑ । अन्नैः॑ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! ते तव र य रमयिता प्रीतिकर क मद कतम सोमजन्यो मद भूत् भवति। किं तावद् ईषग्रदस्तव प्रीतिजनको भवति, उत मध्यम, उत वा उत्तम, येन मदेन मत्त[5] सन् त्वम् दुर यज्ञगृहद्वाराणि च गिर [6]स्तुती च अभि[6] प्रति उग्र क्रूरः अप्रसह्यो वा[7] वि धाव एवर्थेऽस्य लोट्। यज्ञगृह गन्तु स्तुती श्रोतु च [8]विविधं धावसि। तादृशमद योग्यसोमदानाभिप्रायेणायं[8] प्रश्न। किंच कत् वाह अर्वाक् कदिति कदाशब्दपर्याय। वाह 'इत्येतेन नपुंसकवाचिना[9] शब्देन इन्द्र प्रस्तूयत इति सोम उच्यते। अर्वाक् इति तद्विशेषणम्। कदा सोम त्वत्प्रसादात् फलदानायास्मदभिमुख[10], भविष्यति इति शेष। किंच कदा वा तव प्रसादात् उप मा मनीषा उपगमिष्यति[11] मा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा

---

१ भवामेत्ये° वि[1] अ. २-२ नास्ति वि[1,3], ३ 'मतु वि[1] अ[1]. ४. नॄन् वि[1]. ५ सहम °क्तो ६-६. स्तुतिरभि च अभि वि[1,3], ६. तिरभि वि[1] अ ७ वा र्थे मूको ८-८ विविध तादृश° वि[1] अ, विविधधावसि तादृश° वि[2,3]. ९ ९ इत्यनेन पुंसक वि[1,3], इत्यनेन पुंसक° वि[1] अ १०. फलदानाय सत्वमुखो वि[1], फलदानायास्मदभिमुखा[1,3] अ. ११. गमिष्य दिती वि[1]; गमिष्यति इद वि[1] अ.

स्तुतिर्वा सर्वगुणग्राहिणी । किञ्च आ त्वा आङुपसर्गश्रुते तद्योग्यक्रियापदाध्याहार[१] । कदा वा आराध्य त्वाम् शक्याम् शकिरत्र गत्यर्थं । अन्तर्णीतण्यर्थं । गमयेयम् उपमम् मदन्तिकम्[२] । किम् । राध धनम् अन्नं ॥ ३ ॥

वेङ्कट० क ते मद इन्द्र ! रमयिता भवति । यज्ञद्वाराणि स्तुती च अभि गच्छ उद्गूर्ण । कदा[३] त्वा त्वदीयोऽश्व[४] मा प्रति 'उप हरति'[५] अभिमुख स्तुत्यर्थम् । शक्नुयाम् अह त्वाम् आ गमयामि अन्तिकम् धनार्थम्[६] अन्नार्थम् च ॥ ३ ॥

कदु॑ द्यु॒म्नमि॑न्द्र॒ त्वाव॑तो॒ नॄन् कया॑ धि॒या क॑रसे॒ कन्न॒ आग॑न् ।
मि॒त्रो न स॒त्य उ॑रुगाय भृ॒त्या अन्ने॑ सम॒स्य यदस॑न् मनी॒षाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति॑ । द्यु॒म्नम् । इ॒न्द्र॒ । त्वाऽव॑तः । नॄन् । कया॑ । धि॒या । क॒र॒से॒ । कत् । नः॒ । आ । अ॒ग॒न् ।
मि॒त्रः । न । स॒त्यः । उ॒रु॒ऽगा॒य॒ । भृ॒त्यै । अन्ने॑ । स॒म॒स्य॒ । यत् । अस॑न् । म॒नी॒षाः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० कत् उ कदा वा द्युम्नम् अन्न हविर्लक्षणम् अस्मदीयम्, अस्तीति[७] शेष । हे इन्द्र ! त्वावत त्वत्सदृशान् नॄन् मनुष्यान् अस्मान्[८] कया धिया कया अनुग्रहबुद्धया करसे करिष्यसि । कत् कदा वा न अस्मान् प्रति आ अगन् आगमिष्यसीत्यर्थं । हे उरुगाय ! बहुगते[९] बहूना भक्ताना[१०] गतिभूत ! इत्यर्थ, विस्तीर्णगते ! वा, सर्वगतीनां मध्ये महागते ! वत्यर्थं । किमिव किमर्थञ्च । उच्यते — मित्र न सत्य भृत्यै यथा कश्चित् स्निग्ध अविसवादी भरणीय-योगक्षेमवहनाय[११] आपद्यागच्छेत् परया प्रीत्या, एवम् । कस्मादेवमुच्यस कदा मा प्रत्यागमिष्यसि भरणायेति । यत् यस्मात् अन्ने आहारे शारीरस्थितिनिमित्ते समस्य सर्वस्याऽस्मदादिकस्य प्राणिन असन् भवन्ति मनीषा प्रज्ञा अन्नाभिलाषलक्षणा[१२] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० किम् अन्नम् इन्द्र ! त्वत्सदृशान् मनुष्यान् 'आ गमयति'[१३] । केन कर्मणा करोषि त्वम् अभिलषितम् अस्माकम् । कदा वा अस्मान् आ गमिष्यसि । सखा इव सत्यकर्मा त्वम् उरुकीर्ते ! भरणाय भवसि, अन्ने सर्वस्य स्तोतु यदा भवति बुद्धय[१४] इति ॥ ४ ॥

प्रेर॑य॒ सूरो॒ अर्थं॒ न पा॒रं ये अ॑स्य॒ कामं॑ जनि॒धा इ॑व॒ ग्मन् ।
गिर॑श्च॒ ये ते॑ तुविजात पू॒र्वीर्नर॑ इन्द्र प्रति॒शिक्ष॒न्त्यन्नैः॑ ॥ ५ ॥

प्र । ई॒र॒य॒ । सूरः॑ । अर्थ॑म् । न । पा॒रम् । ये । अ॒स्य॒ । काम॑म् । ज॒नि॒धाःऽइ॑व । ग्मन् ।
गिरः॑ । च॒ । ये । ते॒ । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । पू॒र्वीः । नरः॑ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ति॒ऽशिक्ष॑न्ति । अन्नैः॑ ॥ ५ ॥

---

१ 'क्रियाध्याहारं वि॰ अ॰. °पदाध्याहारे वि॰, °क्रियापदोध्याहारे वि॰ २ मदन्तिकमिति मूको ३. कदा वि॰ अ॰ ४ त्वदीयो वि॰ अ॰, त्वदीयो यो वि॰ ५-५ भवहति वि॰ अ॰; उपहति वि॰. ६ धना॰ वि॰ अ॰. ७ °मस्तीति वि॰ अ॰ ८. तस्मात् मूको ९ दत्ता वि॰ १०. आहरणाय वि॰ अ॰; हरणाय वि॰ ११. अन्नाभिलाष॰ वि॰ अ॰ अस्मादृश वि॰ अ॰. १२-१२ °न्ति वि॰ अ॰; मानुषगति वि॰. १३. बध्य वि॰ अ॰.

उद्गीथ० यच्छब्दसम्बन्धाद् द्वितीये पादे आरम्भः[1]। ये यजमाना अस्मदादयः अस्य तवेन्द्रस्य वामम् सोमपानेच्छाम् ग्मन् गमिरत्र शुद्धोऽपि विपूर्वो[2] द्रष्टव्यः, अन्तर्णीतण्यर्थश्च द्रष्टव्यः। विगमयन्ति प्रभूतसोमप्रदानेनापनयन्ति। किमिव। जनिधाः इव जनीनां जायानां सम्भोगकाले शय्यासु धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसम्भोगप्रदानेन मैथुनेच्छाम् अपनयन्ति, एवम्। गिरः च स्तुतीः पूर्वीः अनादिकालप्रवृत्ताः। 'अन्नैः पुरोडाशाद्यैः[3] सह ये नरः मनुष्याः अस्मदादयो यजमानाः ते तुभ्यमिन्द्राय[4] प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं ददति। तान् सर्वान् अस्मदादीन् यजमानान् हे इन्द्र! तुविजात! बहुभूत! 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति वचनात् सर्वात्मक! त्वम् प्र ईरय प्रगमय पारम् संसारस्यान्तं गन्तारं प्रगमय। किमिव। सूरः अर्थम् न यथा सूर्यः अर्थमर्त्तारं संसारस्यान्तं गन्तारं योगिनम् अनुगृह्णन् अपवर्गं गमयति, एवम्। दृष्टान्तगतोऽयमर्थ उक्त एव उपनिषत्सु—'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा' (मुंउ १,२,११) इत्येवमाद्यासु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गमय पारम् तेषां माम्, यथा सूर्यो ...... धिकं[5] गन्तव्यं देशं गमयति। अस्य ये मम अभिलापम् प्रजापश्वादयः गच्छन्ति, यथा जायानां धर्तारो युवानः ताः आ गच्छन्ति। तद्वत् स्तुती च ये ते बहुजनन! बह्वीः मनुष्याः इन्द्र! प्रतिप्रयच्छन्ति[6] हविर्भिः सह, तांश्च पारं गमय इति ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[7] ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।
वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाद्मन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना । पृथिवी । काव्येन ।
वराय । ते । घृतऽवन्तः । सुतासः । स्वाद्मन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० माने सर्वस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वी अनादिकालप्रवृत्ते हे इन्द्र! ते तव स्वभूते[8] नु क्षिप्रम् सुमिते सुनिर्मिते। केन मम स्वभूते[9] क्षिप्रं सुमिते। उच्यते—द्यौः मज्मना बलेन, पृथिवी काव्येन कविकर्मणा मेधाविचेष्टितेन प्रज्ञयेत्यर्थः। यस्मादीदृशेन महत्त्वेन युक्तः त्वम्, तस्मात् वराय श्रेष्ठाय ते तुभ्यमिन्द्राय घृतवन्तः अग्निमुखं त्वां प्रति क्षरणवन्तो दीप्तिमन्तो वा संस्कृतत्वादाज्यसंयुक्ता वा सुतासः अभिषुताः सोमाः स्वाद्मन्[10] स्वाद्मशब्द आत्मवचनः। अथेरपत्नाम[11] देवानां स्वमत्र हविर्भागलक्षणं यस्मिन् "स स्वाद्मा[12] यज्ञः तस्मिन् स्वाद्मनि[12] यज्ञे। अथवा स्वादुशब्दस्य उकारलोपो द्रष्टव्यः। स्वादुमनि[13] मृष्टान्ने यज्ञे अस्मदीये [14]भवन्तु अस्माभिर्दत्ताः[14]। किमर्थम्। पीतये पानाय। मधूनि मधुररसान्यन्नानि अपि हवींषि भद्नाय[15] दत्तानि भवन्तु[7] ॥ ६ ॥

---

१. आरम्भे वि[1,2] अ. २. पूर्वो मूको. ३-३. 'डाशोचनेर्व मूको ४. तुभ्य विप्राय वि[3] अ. ५. विनिर्कं त्रि[1]. ६. प्रगच्छन्ति वि[3] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८ स्वभूतौ वि[1,2], स्वभूता वि[3] अ. ९. स्वभूतौ मूको. १०. स्वात्मन् मूको. ११. भात्मेरव मूको. १२-१२. स्वस्मार्दो वि[1]; स्वस्माया वि[3] अ. १३. स्वस्मनि वि[3] अ; स्वादुनि वि[1]. १४. ११ दुनि मूको. १५ १५. भवन्त्वमसा मूको. १६. अदना मूको. १७. भरतः मूको.

वेङ्कट० निर्माण्यौ द्वे क्षिप्रं त्वयेन्द्रेण सुष्ठु निर्मिते अस्ते। तदेवाऽऽह— द्यावापृथिव्यौ तव शत्रूणां भञ्जकेन[1] कर्मणा निर्मिते[2] इति। वरणीयाय तुभ्यम् वसतीवरीभिः युक्ता अभिषुता[3] स्वदनार्थम् भवन्तु, पानाय तानि सुतानि, पानाय मधूनि इति ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।
स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यऽराधाः ।
सः । ववृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अस्मै इन्द्राय अस्येन्द्रस्यार्थम्[4] आ असिचन् आभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्त्या सिक्तवन्तः अग्नौ प्रक्षिप्तवन्तः[5] ऋत्विजः मध्वः मधुररसस्य[6] सोमस्य पूर्णम् अमत्रम् ग्रहचमसादिकम्। कस्मात्[7] सिक्तवन्तः। हि यस्मात् सः इन्द्रः सत्यराधाः सत्यधनः यजमानेभ्यो दातव्यत्वेनाऽवि सवादिधनः इत्यर्थः। तेन च पात्रेणाग्नौ सिक्तेन तृप्तः सन् सः इन्द्रः नर्यः नृभ्यः हितः ववृधे वृद्धवान् वरिमन् वरिम्णा शरीरस्योरुत्वेन आ मर्यादया प्रमाणेनेत्यर्थः। कस्याः। पृथिव्याः। अभि वृद्धवान् क्रत्वा कर्मणा च रसानुप्रदानवृत्रवधादिकेन[8] प्रज्ञया वा पौंस्यैः च बलैः श्रेष्ठ्यर्थं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोमस्य पूर्णम् अमत्रम् आ असिचन् अस्मै इन्द्राय। सः हि सत्यधनः। सः अभि वर्धते विस्तीर्णे स्थाने अन्तरिक्षस्य प्रज्ञानेन नृहितः[9] वीर्यैः च युक्तः ॥ ७ ॥

व्यानळिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आनट् । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० सर्वप्रकारया वृद्धया वृद्धश्च सन् इन्द्रः स्वोजाः सुबलः वि आनट् व्याप्नोति पृतनाः सङ्ग्रामान्। अप्रतिहन्यमानः सङ्ग्रामेषु शत्रून् जयतीत्यर्थः। किञ्च पूर्वीः पूर्वशब्दोऽत्र उत्कृष्टवाची। उत्कृष्टाः शत्रुसेनाः अप्रभवन्त्यः अस्मै अस्य इन्द्रस्य सख्याय सखिभावाय सखित्वलक्षणाय आ यतन्ते सन्धिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः। उत्तरार्धं च प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम्। स्म इति पदपूरणः। नशब्दः पुरस्तात्[10] प्रयुक्तोऽपि पृतनाशब्दस्य सामर्थ्यादुपमार्थीयः। अस्मदीयं प्रत्यागम्य त्वं रथम् आ तिष्ठ महतादरेण। न। पृतनासु न। यथा सङ्ग्रामे

1. भञ्जकेन वि[अ], भजकेन अ[2] 2. ०ते मूको 3. ०ता मूको 4. अस्मै इन्द्राय वि[2] अ[2]; अस्मै इन्द्राय वि[1]. 5. प्रक्षिपन्त मूको. 6. मधुरस्य वि[1][2] 7. कस्मात् मूको. 8. ०नुप्रदानेन वृत्र० वि[1]. 9. नि० वि[1] अ[1] 10. परस्तात् मूको

महत्त्वात् सकलमपि व्याप्य, पूरक । तव अमत्र महत्या कल्याण्या सुमत्या ... ज्ञानेन मनसा इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० वि आनशे ... ... । ... ... मह्यम् अस्माकं ... ... शोभयसि इति ॥ ८ ॥

१इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः२ ॥

[३०]

३कवष ऐलूष ऋषिः । आपोऽपां नपाद् वा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः४ ।

प्र दे॑व॒त्रा ब्रह्म॑णे गा॒तुरे॑त्व॒पो अच्छा॒ मन॑सो॒ न प्रयु॑क्ति ।
म॒हीं मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य धा॒सिं पृ॑थु॒ज्रय॑से रीरधा सुवृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

प्र । दे॒व॒ऽत्रा । ब्रह्म॑णे । गा॒तुः । ए॒तु॒ । अ॒पः । अच्छ॑ । मन॑सः । न । प्रऽयु॑क्ति ।
म॒हीम् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धा॒सिम् । पृ॒थु॒ऽज्रय॑से । री॒र॒ध॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० अपरं सूक्तम् 'प्र देवत्रा' इति ... ... ऐलूषः कवषो ददर्श । प्र ... सोम उच्यते गुणवृत्त्या, स्तुतिलक्षणेन ... इति तृतीयार्थे चतुर्थी । गातुः इति गमनशीलः सोमः 'प्र एतु' प्रगच्छतु । देवत्रा देवीः अपः ... ... अच्छ 'अभि आप्तुम्' । ... 'वेगेन प्रगच्छतु' । मनसः न मनस इव प्रयुक्ति प्रयुक्त्या प्रयोगेण वेगेनेत्यर्थः । अपः प्रतिगते च सोमे त्वमपि हे ... ... ! ... ! वा महीं धासिम् महदन्नं सोमलक्षणम् मित्रस्य वरुणस्य धारणाय ... पृथुज्रयसे विस्तीर्णजवाय महागतेरिन्द्रस्य धार्यायेत्यर्थे, रीरध संसाधय संस्कुरु ... सुवृक्तिम् सुष्ठु दोषैर्विवर्जितां स्तुतिं च ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवष ऐलूषः । प्र गच्छतु९ देवानां मध्ये ब्रह्मणे महते देवाय स्तुतिः । तदेवाऽऽह— अपः१० अभि गच्छतु स्तुतिः११ शीघ्रम् यथा मनसः प्रयोग उद्योग१२ । महतीम् मित्रावरुणयोः धारयित्रीम् अहोरात्रयोः स्तोतुः अमरणहेतुम्१४ उरुवेगाय ब्रह्मणे स्तोतः! संसाधय स्तुतिम् ॥ १ ॥

अध्व॑र्यवो ह॒विष्म॑न्तो॒ हि भू॒ताच्छा॒प इ॑तोश॒तीरु॑शन्तः ।
अव॒ याश्चष्टे॑ अरु॒णः सु॑प॒र्णस्तमास्य॑ध्वमू॒र्मिम॒द्या सु॑हस्ताः ॥ २ ॥

---

१. इन्द्र वि॰. २. २९ मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. अविशे॰ मूको. ५-५. प्रे मूको.
६ ६. अभिगन्तुम् वि॰ अ॰. ७-७. °गेनाभि° वि॰ अ॰; °गेनाभग° वि॰ अ॰. ८. नास्ति मूको. ९. अपः मूको.
१०. °न्तु वि॰ अ॰. ११. आपः अ॰. १२. °गीः वि॰ अ॰. १३. °गे वि॰ अ॰. १४. मरण°
वि॰ अ॰.

अध्वर्यवः । हविष्मन्तः । हि । भूत । अच्छ । अपः । इत । उशतीः । उशन्तः ।
अव । याः । चष्टे । अरुणः । सुऽपर्णः । तम् । आ । अस्यध्वम् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽहस्ताः ॥२॥

उद्गीथ० हि इति पदपूरणः । हे अध्वर्यवः ! हविष्मन्तः अभिषोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा तद्वन्तो यूयम् भूत भवत, सोममभिषुणुतेत्यर्थः । तदर्थञ्च 'अच्छ आप्तुं महीतुम्'[1] अपः सोमाभिषवाङ्गभूताः[2] एकधनालक्षणाः इत गच्छत उशतीः सोमाभिषवाङ्गभावं[3] कामयमानाः हे उशन्तः ! सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानाः ।[4] अपः आप्तुं गच्छतेति सम्बन्धः कार्यः । [5]याः मेघस्थाः अपः अव[6] चष्टे पश्यति अरुणः रक्तवर्णः सुपर्णः सुपतनः सोमः । ताभिः[7] सहाभिषुतं च सन्तम् तम् ऊर्मिम् सोमसङ्घातम् [8]अद्य आ सम्प्रति आभिमुख्येन अस्यध्वम् दशापवित्रे प्रक्षिपत हे सुहस्ताः ![9] शोभनकर्मकारित्वाद्वा सुवर्णेनाऽलङ्कृतत्वाद्वा शोभनाः हस्ताः यषां ते सुहस्ताः अध्वर्यवः । तेषामिदं सम्बोधनम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे अध्वर्यवः ! हविष्मन्तः हि भवत । [9]ताः एव[10] अभि गच्छत अपः[8] कामयमानाः[5] हे उशन्तः !, अव पश्यति[10] याः अरुणवर्णः सुपतनः सोमः[11], तम् ऊर्मिम् आभिमुख्येन प्रक्षिपत पात्रेषु अद्य हे सुहस्ताः ! । ऊर्मिसामानाधिकरण्याद्विवचनभेदः[12] ॥ २ ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।
स वो दददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।
सः । वः । ददत् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽपूतम् । तस्मै । सोमम् । मधुऽमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे अध्वर्यवः ! अपः एकधनालक्षणाः, आहर्तुमिति शेषः, इत गच्छत यूयम् समुद्रम् समुद्रस्थानीयम् अक्षीणोदकं जलाशयम् । इदानीमुत्तरोऽर्धो व्याख्यायते । पश्चात् द्वितीयः पादो व्याख्येयः । अर्थोऽस्य क्रमः । जलाशयं प्रति गतेभ्यः वः युष्मभ्यम्[13], यस्यार्थाय सोमः सूयते[14] सः अपां नपात् ददत् ददातु ऊर्मिम् अप्समूहम् अद्य सम्प्रति सुपूतम् सुशुद्धम् । तेन चाऽप्समूहेन सह तस्मै तदर्थम् अपान्नप्त्रर्थमित्यर्थः[15], सोमम् मधुमन्तम् मधुरस्वादोपेतम् सुनोत अभिषुणुत यूयम् । अभिषुत्य च तेन सोमाख्येन हविषा अप्सु हितेन[16] अपाम् नपातम् मध्यमं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं देवम् यजध्वम् यूयं हे अध्वर्यवः ! ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अध्वर्यवः ! अपः प्रति गच्छत, अपाम् आवासम् अपाम् नपातम् च हविषा यजध्वम् ।

---

१ १. अच्छ आप्तुं गृहीतुं मूको. २. °मभिषवाङ्गभूता मूको. ३. °षवाङ्गभावं मूको. ४. या अप वि' ' '; या अप वि' अ. ५. अभि वि' '; आभि वि' अ. ६-६. नास्ति मूको. पूर्ति सायणानुसारिणी द्र. ७-७. तदेव वि' अ', देव वि'. ८. अप मूको. ९. 'न वि' अ'. १०. पश्य वि' अ'. ११. सोमम् वि' अ'; सेन वि'. १२. ऊर्मि समानाधिकरण्ये° वि' अ', समानाधिकरण्या° वि'. १३. युष्माकम् मूको. १४. पूयते मूको. १५. अपोनप्त्रर्थमित्यर्थं मूको. १६. हितेन वि'.

स युष्मभ्यम् प्रयच्छतु अद्य सुपूतम् हविष्यम् ऊर्मिम् । तथा सति शर्म देवाय सोमम् रसवन्तम् सुनुत ॥ ३ ॥

यो अ॒नि॒ध्मो दीद॑यद॒प्स्व१॒॑न्तर्यं विप्रा॑स॒ ईळ॑ते अध्व॒रेषु॑ ।
अपां॑ नपा॒न्मधु॑मतीर॒पो दा॒ याभि॒रिन्द्रो॑ वावृ॒धे वी॒र्या॑य ॥ ४ ॥

यः । अ॒नि॒ध्मः । दीद॑यत् । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । यम् । विप्रा॑सः । ईळ॑ते । अ॒ध्व॒रेषु॑ ।
अपा॑म् । न॒पा॒त् । मधु॑ऽमतीः । अ॒पः । दाः॒ । याभिः॑ । इन्द्रः॑ । व॒वृ॒धे । वी॒र्या॑य ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वाद् एकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्द प्रथमेऽर्धेऽध्याहार्यः । यः भवान् अपां नपात् अनिध्मः अनिन्धनः दीदयत् दीप्यते अप्सु अन्तः मेघस्थानामपां मध्ये, यम् च भवन्तम् अपां नपातम् विप्रासः मेधाविनः ऋत्विग्यजमानाः ईळते स्तुवन्ति अध्वरेषु यज्ञेषु स त्वं हे अपाम् नपात्! मधुमतीः मधुरस्वादयुक्ताः अपः वृष्टिलक्षणाः दाः देहि अस्मभ्यम्, याभिः अद्भिः वसतीवर्यैकधनारूपाभिः सोमम् मिश्रिताभिः इन्द्रः ववृधे वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे, वृत्रवधादिकार्यं[1] कर्तुमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः अग्निः काष्ठवर्जितः दीप्यते उदकेषु, यम् च मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु, स त्वम् अपाम् नपात्! रसवतीः अपः प्रयच्छ, याभिः इन्द्रः वर्धते वीरकर्मकरणार्थम् ॥ ४ ॥

याभि॒ः सोमो॒ मोद॑ते॒ हर्ष॑ते च कल्या॒णीभि॑र्युव॒तिभि॒र्न मर्यः॑ ।
ता अ॑ध्वर्यो अ॒पो अच्छा॒ परे॑हि॒ यदा॑सि॒ञ्चा ओष॑धीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभिः॑ । सोमः॑ । मोद॑ते । हर्ष॑ते । च॒ । क॒ल्या॒णीभिः॑ । यु॒व॒तिऽभिः॑ । न । मर्यः॑ ।
ताः । अ॒ध्व॒र्यो॒ इति॑ । अ॒पः । अच्छ॑ । परा॑ । इ॒हि॒ । यत् । आ॒ऽसि॒ञ्चाः । ओष॑धीभिः । पु॒नी॒ता॒त् ॥

उद्गीथ० चतुर्थः पादः पूर्वं व्याख्येयः पश्चात् यथाक्रमं त्रयः पादा व्याख्येयाः । यत् यदा आ सिञ्चाः मर्यादया सिञ्चसि अधिषवणचर्मस्थितस्य[3] सोमस्याऽभिपूयमाणस्योपरि प्रक्षिपसि अपः, यदा च ओषधीभिः पुनीतात् । ओषधिरत्र सोमः उच्यते । बहुवचनं चाऽवयवापेक्षम् । यदा च सोमेन सह दशापवित्रे पुनासि अपः, तदा[4] याभिः अद्भिः वसतीवर्येकधनारूपाभिः सह सोमः मोदते हृष्यति हर्षते च पुनरुक्तपरिजिहीर्षया अन्तर्णीतसूत्रार्थोऽत्र हृष्यतिर्द्रष्टव्यः । अत्यर्थं हृष्यति च । किमिव । कल्याणाभिः युवतिभिः न मर्यः यथा कमनीयाभिः यौवनान्विताभिः स्त्रीभिः सह मनुष्यः कश्चित्[5] अत्यर्थं मोदते, एवम् । ताः अपः अच्छ आप्तुम् आहर्तुम् परा इहि जलाशयं गच्छ त्वं हे अध्वर्यो! ॥ ५ ॥

वेङ्कट० याभिः सोमः मुदितो[6] भवति हृष्यति च कल्याणीभिः युवतिभिः[7] इव मनुष्यः ताः

---

१ या (१०,१६) व्याख्याता द्र. २ वृत्र° मूको. ३ °चर्मस्थ स्य वि°, °चमसस्थ वि°, °चमस स वि° अ. ४ कदा मूको. ५. किञ्चित् मूको. ६ मुदितः वि° अ°, मूनो वि°. ७ °तीभिः वि°.

अध्वर्यो! अपः प्राप्तुम् परा इहि। यदा आसिञ्चसि ओषधीः आभिः, तदा त्वम् ओषधीभिः सह अभिषुताभिः अपश्च दशापवित्रे पुनीहि इति ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[1] ॥

एवेद्यूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।
सं जानते मनसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।
सम् । जानते । मनसा । सम् । चिकित्रे । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० एव शब्दो नमन्त शब्दात् परो द्रष्टव्यः। इत् शब्दोऽत्र पदपूरणः। यूने अभिषवा-
दिकर्मणाम् आत्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्रेऽध्वर्यवे युवतयः सोमेन सह आत्मनो मिश्रयित्र्यो
यौवनान्विता वा आपो वसतीवर्यैकधनालक्षणाः नमन्त एव प्रह्वीभवन्त्येव उपनमन्त्येवेत्यर्थः।
कदा। उच्यते — यत् यदा ईम् एनाः अपः[2] उशन् सोमाऽभिषवादिकर्म कर्तुं कामयमानोऽध्वर्युः
उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावम् अभिषवादिकम् अङ्गभावञ्च कामयमानाः[1] अच्छ आप्तुम्
आहर्तुम् एति गच्छति, तदा[3]। कस्मात् कारणात् उपनमन्ते। यस्मात् सम् जानते सम्यक् जानन्ति
[4]मनसा विशिष्टया प्रज्ञया[4], सम् चिकित्रे सम्यक् पश्यन्ति च विशिष्टेन चक्षुषा स्वंस्वम् अधिकारं
परस्परोपकारं च अध्वर्यवः धिषणा वाक् स्तुतिलक्षणा आपः च देवीः देव्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवम् एव सोमाय आपः[6] प्रह्वीभवन्ति, यदा एताः कामयमानः कामयमानाः[7] अभिगच्छति[8]।
अभिषवणफलकायाम् अभिषवणप्रवृत्ताः अध्वर्यवः आपश्च देव्यः सम् जानते। संज्ञानम् इतरे-
तरावगमः। अन्योऽन्यम् अवगच्छन्ति अन्योऽन्यं ज्ञापयन्ते च ॥ ६ ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मह्या अभिशस्तेरमुञ्चत् ।
तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मह्याः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चत् ।
तस्मै । इन्द्राय । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । देवऽमादनम् । प्र । हिनोतन । आपः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः इन्द्रः वः युष्मभ्यम् अद्भ्यः वृताभ्यः मेघेनाऽऽवृताभ्यः वेष्टिताभ्यः। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा।
युष्माकम् अपां मेघेन वेष्टितानामर्थायेत्यर्थः। अकृणोत् कृतवान्। उ इति पदपूरणः। लोकम्
स्थानं मेघोदराद्निर्गमनमार्गम्[9]। यः च वः युष्मान् मह्याः महत्याः अभिशस्तेः
मेघवेष्टनाऽभिहिंसात[10] अमुञ्चत् मोचितवान्, तस्मै इन्द्राय मधुमन्तम् मधुस्वादुयुक्तम् ऊर्मिम्

1-1. नास्ति मूको. 2. आपः मूको. 3. °न्दान मूको. 4 यदा मूको. 5-5. मानसविशिष्टया
6. आप° मूको. 7. अकामयमाना वि' अ'. 8. °न्ति वि' अ'. 9. मेघोद
रैवया वि' अ.
मूको 10. °नाभि' हिंसातः मूको.

अप्सङ्घातम् देवमादनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन[१] सह मिश्रीभूय तर्पयितारम् प्र हिणोतन प्रगमयत अस्मद्यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय प्रस्थापयत यूयं हे आपः ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः युष्मभ्यम् मेघेन परिवृताभ्यः अकरोत् निर्गमनमार्गम्, यः च युष्मान्[२] महत्या[३] अभिशस्तेः[४] अमुञ्चत् । 'युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यात्' (ऐब्रा २,१) इत्युक्तम् । तस्मै इन्द्राय मधुमन्तम् ऊर्मिम् देवस्य इन्द्रस्य मादनम् प्र गमयत हे आपः ! ॥ ७ ॥

प्रास्मैं हिनोत् मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः ।
घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवं मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्सः ।
घृतऽपृष्ठम् । ईड्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुत । हवम् । मे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० [५]यच्छब्दसम्बन्धाद् द्वितीयः पादः[५] पूर्वं व्याख्येयः । गर्भः सारः यः वः युष्माकं स्वभूतः हे सिन्धवः ! स्यन्दनशीलाः[६] मध्वः मधुनः मिष्टरसस्य उत्सः उत्स्यन्दनः[७] उत्सर्गः[८] । यच्छब्दसम्बन्धात् 'तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तं गर्भम्[९] मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् ऊर्मिम् अप्सङ्घातम् घृतपृष्ठम् घृतेनाज्येन स्पृष्टम् ईड्यम् स्तुत्यम् अध्वरेषु यज्ञेषु ईदृशं सारं युष्मत्सम्बन्धिनम् अस्मै अस्मदनुग्रहार्थम् प्र हिनोत प्रगमयत प्रस्थापयत अस्मद्यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय । हे आपः ! रेवतीः ![१०] अस्मभ्यं युष्माभिः दातव्यधनेन[११] दृष्टादृष्टफललक्षणेन तद्वत्यः ! शृणुत हवम् आह्वानवचनमेतदित्यर्थः, मे मम स्वभूतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र हिणुत इन्द्राय अस्मै मधुमन्तम् ऊर्मिम्[१] । गर्भभूतः यः युष्माकम् सिन्धवः ! उदकस्य उत्सभूतः[१२], तम् उदकपृष्ठम्[१३] स्तोतव्यम् यज्ञेषु[१४], कुरुत इति शेषः । हे आपः ! पशुमत्यः ! शृणुत हवम् मदीयम् । यद्वा गर्भः [१५]यः वः[१५] मधुररसस्य उत्सः तम् उदकपृष्ठम् अध्वरेषु स्तोतव्यम् ऊर्मिम् प्र हिणुत इति ॥ ८ ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेत य उभे इयर्ति ।
मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धवः । मत्सरम् । इन्द्रऽपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेत । यः । उभे इति । इयर्ति ।
मदऽच्युतम् । औशानम् । नभःऽजाम् । परि । त्रिऽतन्तुम् । विऽचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे सिन्धवः ! स्यन्दनशीला आपः ! यः उभे दृष्टादृष्टफले अस्मभ्यं दातुम् इयर्ति

---

१ नास्ति मूको. २ युष्मा वि', युष्माक अ'. ३ महामा वि' अ'. ४ °स्ते मूको. ५-५ प्रास्मै हिनो इत्यन्दसम्बधाद् द्वितीये पादे मूको. ६ धरस्यन्दिन मूको. ७ उत्सपिता वि'[११], उत्सपिता वि' अ. ८-८ गर्भं मूको. ९ नास्ति मूको. १०. दानव मूको. ११ इन्द्र वि' अ'. १२ उदभुत वि' अ'. १३ °पृष्ट वि', °पृष्ट मेघस्य अ'. १४ यज्ञे वि' अ'. १५-१५ यमो वः वि' अ'.

गच्छति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते, तम् मत्सरम् मदयितारम् इन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् इन्द्रस्य पान प्राधान्येनेन्द्रेण पातव्यम् ऊर्मिम् उदकसङ्घातम् प्र हेत प्रगमयत प्रेरयतारमध्यः प्रत्यङ्गभावाय मदच्युतम् मदस्य च्योतयितारम् उत्पादयितारमित्यर्थः, औशानम् सोमेन सह मिश्रीभवितु कामयमानम् नभोजाम् नभसि आकाशे अन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण जातम् परि सर्वत्र त्रितन्तुम् त्रयाणां सवनानां तनितारं विस्तारयितारम् विचरन्तम् विविध यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् उत्सम् उत्स्यन्दनम् उत्सर्पतार[1] देवान् प्रत्यूर्ध्वं गन्तारमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् हे सिन्धवः ! मदकरम् इन्द्रस्य पातव्यम् ऊर्मिम् प्र हिणुत । य उभे द्यावापृथिव्यौ प्रेरयति[2], तस्मा इन्द्राय अपि च शत्रुमदस्य च्यावकम् कामयमानानां हितम् उदकात् जातम् परि प्रेरयत[3] त्रयाणां लोकानां तनितारम् विचरन्तम्[4] उदकानाम् उत्सम् ॥ ९ ॥

आवर्वृततीरध नु द्विधारा गोषुयुधो न नियवं चरन्तीः ।
ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वन्दस्व सवृधः सयोनीः ॥ १० ॥

आऽववृततीः । अध । नु । द्विऽधाराः । गोषुऽयुधः । न । निऽयवम् । चरन्तीः ।
ऋषे । जनित्रीः । भुवनस्य । पत्नीः । अपः । वन्दस्व । सऽवृधः । सऽयोनीः ॥ १० ॥

उद्गीथ० आवर्वृततीः आवृत्ता[5] अस्मदभिमुखीभूता अध अथानन्तरम् नु क्षिप्रम् द्विधाराः द्विशब्दोऽत्र अनेकत्वमात्रवचनः । अनेकधारा इत्यर्थः । किमिव । गोषुयुधः न गोषु वृष्टिलक्षणासु अप्सु निमित्तभूतासु मेघेन सह युध्यत इति गोषुयुत्[6] इन्द्रः । तस्य यथा वृष्टिलक्षणा आपः अपर्यन्तधाराः, एवम् । नियवम् निश्चयेन मिश्रणीयं[7] सोमं प्रति चरन्तीः गच्छन्तीः । अथवा नियवशब्देन यवल्लपादमुच्यते । लुप्तोपमं चैतत् पदम् । चरतिरपि भक्षणार्थः । यथा यवल्ल्लं नियवशब्देन यवल्लपादमुच्यते । लुप्तोपमं चैतत् पदम् । चरतिरपि भक्षणार्थः । यथा यवल्ल्लं नपादं गाश्चरन्ती वन्दते कश्चित्, एवं यवल्लपादस्थानीयं सोमं चरन्तीः हेतुभावेन सम्पूर्णयन्तीः एकधनाः अपः वन्दस्व प्रणम स्तुहि वा त्वम् हे ऋषे ! कर्मणा ब्रह्म[1] यजमान[1] । कीदृशीरपः । उच्यते—जनित्रीः जनयित्रीः । कस्य । भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य । पत्नीः पालयित्रीश्च सवृधः सह सोमस्य वर्धयित्रीः[8] सयोनीः सोमेन सह समानस्थानाः[9] ॥ १० ॥

वेङ्कट० आवर्तमानाः अपि च द्वयोर्लोकयोः धारयित्रीः[10] गोभिनिमित्तम् युध्यमाना इव सेना अभिमुखं सञ्चरन्तीः त्वम् ऋषे ![11] [11]जनयित्रीः † इव[11] भुवनस्य पालयित्रीः सहवृद्धाः सस्थानाः वन्दस्व अपः ॥ १० ॥

[12]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[12] ॥

---

१ उत्सर्पितारं मूको　२ °मि मूको　३ °प्रेरय° मूको　४ अपि च° वि° अ°　५ आवर्ताः मूको　६ गोषुयुद् मूको　७. मिश्रयणीय मूको　८ वर्धयितु मूको　९ समानस्थान मूको　१०. °त्री वि° अ° °चि वि°.　११ ऋषे वि° अ°.　१२ १२ नास्ति वि०.　† °त्री वि° अ°.
१२ १२. नास्ति मूको.

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।
ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनोत । नः । अध्वरम् । देवऽयज्या । हिनोत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।
ऋतस्य । योगे । वि । स्यध्वम् । ऊधः । श्रुष्टीऽवरीः । भूतन । अस्मभ्यम् । आपः ॥ ११ ॥[1]

उद्गीथ० हिनोत समाप्तिं गमयत वर्धयत वा नः अस्माकम् अध्वरम् यज्ञम् देवयज्या देवयज्यायै देवयागार्थमित्यर्थः । हिनोत गमयत च परिसमाप्तिम् वर्धयत वा ब्रह्म स्तुत्याख्यम् सनये लाभाय धनानाम् दृष्टाऽदृष्टफलप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । किञ्च[2] ऋतस्य यज्ञस्य योगे सम्बन्धे वर्तते यदिदम् ऊधः[3] ऊधःस्थानीयम् अधिषवणचर्म तदेतत्[4] प्रति वि स्यध्वम् विमुञ्चतात्मानम्, सोमरसेन सह मिश्रीभूतेन रसेन[5] पूरयतैतदित्यर्थः । अथवा अनुबुद्ध्या युज्यत इति योगो हविर्धानशकटम् । सामीपिकं चेदमधिकरणम्, 'गङ्गायां गावश्चरन्ति' इति यथा । यज्ञस्य सर्वस्य हविर्धानशकटे सामीपिकाधिकरणभूते यदिदम् ऊधःस्थानीयम् अधिषवणचर्म तदेतद् प्रति विमुञ्चतात्मानमित्यादि पूर्ववद्योज्यम् । एतच्च कुर्वत्यः श्रुष्टीवरी सुखवत्यः सुखकर्यः भूतन भवत यूयम् अस्मभ्यम् हे आपः ! ॥ ११ ॥

वेङ्कट० प्रेरयत अस्माकम् यज्ञम्[6] देवयागार्थम् । अप्सु हि यज्ञः[7] श्रितः । तदेवाऽऽह—प्रेरयत कर्म लाभाय धनानाम् । यज्ञेन युक्ता यूयम् आत्मीयम् ऊधः वि स्यध्वम् । सुखवत्यः[8] भवत अस्मभ्यम् हे आपः ! ॥ ११ ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद् गृणते वयो धात् ॥ १२ ॥

आपः । रेवतीः । क्षयथ । हि । वस्वः । क्रतुम् । च । भद्रम् । बिभृथ । अमृतम् । च ।
रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गृणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे आपः ! रेवती ! धनवत्यः ! क्षयथ[9] ईशिध्वम् वस्वः वसुनः धनस्य । क्रतुम् च कर्म च भद्रम् कल्याणं सोमयागलक्षणम् बिभृथ धारयथ पुष्णीथ वा [10]अमृतम् अमरणधर्माणम्[10] इन्द्रादिदेवम् च । रायः धनस्य चास्मदीयस्य । कीदृशस्य । स्वपत्यस्य शोभनपुत्रसहितस्य[11] । पत्नी पालयित्र्यः स्थ भवथ यूयम् । तस्मात् कारणात् सरस्वती वाक् स्तुतिलक्षणा तत् वयः अन्नम्[12] उत्कृष्टं तत् धात् दधातु[13] गृणते स्तुवते मह्यम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [14]हे आपः ![14] पशुमत्यः[1] ईशिध्वे हि धनस्य[15] । कर्म च भजनीयम् धारयथ अमृतम् च ।

---

१ या (६,२२) व्याख्यातेयमृग् द्र. २ नास्ति वि[1] ३ नास्ति मूको, ४. तदेव वि[1,2]. ५ रसेन सह वि[2] अ ६ यज्ञे वि[1]. ७ °ज्ञ मूको. ८. °वत्ये वि[2] अ[1], °वतो वि[1]. ९ क्षयत वि[1] अ १०-१०. अमृतामरणधर्माणं मूको ११. पुत्रस्य सहि° मूको. १२. तद° मूको. १३ दधातु वि[1]. १४-१४ नास्ति वि[1]. १५. °स्य च वि[1].

धनस्य [1]च सुपुत्रस्य[1] भवथ पालयित्र्यः। सरस्वती तत् इदं सर्वम् गृणते मह्यम् मह्यम् प्रयच्छतु नदी इति[2] ॥ १२ ॥

प्रति यदापो अदृश्रमायतीर्घृतं पयांसि बिभ्रतीर्मधूनि ।
अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अदृश्रम् । आऽयतीः । घृतम् । पयांसि । बिभ्रतीः । मधूनि ।
अध्वर्युऽभिः । मनसा । सम्ऽविदानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तीः ॥ १३ ॥

उद्गीथ० हे आपः! यत् 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति द्वितीयाबहुवचनस्याऽत्र लुक्। याः युष्मान् प्रति अदृश्रम् अभिमुखं दृष्टवानस्म्यहम् आयतीः अस्मयज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः अङ्गभावाय घृतम् आज्यं सोमसंसृष्टम्[3] पयांसि उदकानि स्वात्मभूतानि मधूनि मधुसदृशानि मृष्टरसानि बिभ्रतीः धारयन्तीः अध्वर्युभिः सह मनसा अन्तःकरणेन संविदानाः सम्भाषमाणाः इन्द्राय इन्द्रार्थम् सोमम् सुषुतम् सुष्ठु सुतम् भरन्तीः हरन्तीः हेतुकर्तृत्वेनास्मयज्ञं प्रतिपादयन्तीः, ताः युष्मान् स्तौमि[4] प्रणमामि चेति शेषः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्रति पश्यामि यदा मत्समीपम् आगच्छन्तीः[5] सरस्वत्याः घृतम् पयांसि मधूनि च धारयन्तीः[6]। तद्धि[7] सर्वं सरस्वत्या विद्यते। तदुक्तम्— 'घृतं पयो दुदुहे नाहुषाय' (ऋ ७,९५,२) [8]इति। अध्वर्युभिः[8] मनसा सङ्गच्छमानाः इन्द्राय सुषुतम् सोमम् भरन्तीः, तदानीं सरस्वती[9] पयोऽधात्[10] इति ॥ १३ ॥

एमा अंग्मन् रेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।
नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्त्रा संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । इमाः । अग्मन् । रेवतीः । जीवऽधन्याः । अध्वर्यवः । सादयत । सखायः ।
नि । बर्हिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपाम् । नप्त्रा । सम्ऽविदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० इमाः वसतीवर्यैकधनारूपाः आपः रेवतीः धनवत्यः जीवधन्याः जीवनस्य जीवानां वा वर्धयित्र्यः प्रीणयित्र्यो वा आ अग्मन् आगताः अस्मयज्ञं प्रति अङ्गभावाय। एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः! सादयत स्थापयत हे सखायः! सखिभूताः! समानाख्यानाः! वा तुल्यकर्मविषय-विज्ञानाः! इत्यर्थः। क्व सादयाम। उच्यते— बर्हिषि वेदिस्तरणे नि धत्तन नियमेन धारयत

१-१. यज्ञपुत्रस्य वि[1]; च पुत्रस्य च वि[3] अ[1]. २. नास्ति वि[3अ]. ३. सोमसृष्टं मूको. ४. नौमि वि[1] अ. ५. °न्ति मूको. ६. °न्ती मूको. ७. तद्धि वि[1]. ८-८. इत्यध्व° मूको. ९. सरस्वती मूको. १०. पयोधा° वि[1] अ[1]; पयोधाम् वि[3].

स्थापयत हे सोम्यासः! सोमसम्पादिनः! अपाम् नप्त्रा देवेन वृष्ट्यधिकारिणा सह संविदानाः सम्मन्त्रयमाणाः [1]एनाः अपः[1] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आगताः इमाः पशुमत्यः जीवधन्याः जीवन्तः सर्वं एव धनार्हा यागाः तथोक्ताः। हे अध्वर्यवः! सखायः! [2]ताः सादयत[2]। तथैवाऽऽह—बर्हिषि नि धत्तन हे सोमसम्पादिनः! अपाम् नप्त्रा संवादं कुर्वती एताः ॥ १४ ॥

आग्मन्नाप॑ उश॒तीर्ब॒र्हिरेदं न्य॑ध्व॒रे अ॑सदन् दे॒व॒यन्तीः ।
अध्व॑र्यवः सुनु॒तेन्द्रा॑य॒ सोम॒मभू॑दु वः सु॒शका॑ दे॒व॒य॒ज्या ॥ १५ ॥

आ । अ॒ग्म॒न् । आप॑ः । उ॒श॒तीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । नि । अ॒ध्व॒रे । अ॒स॒द॒न् । दे॒व॒ऽयन्तीः ।
अध्व॑र्यवः । सु॒नु॒त । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । अभू॑त् । ऊँ इति॑ । व॒ः । सु॒ऽशका॑ । दे॒व॒ऽय॒ज्या ॥ १५ ॥

उद्गीथ० आ अग्मन् आगतवत्यः आपः वसतीवर्यैकधनाख्याः उशतीः कामयमानाः। किम्। बर्हिः[3] इदम् वेदिस्तरणम्। आगत्य [4]याः अध्वरे[4] यज्ञे आ नि असदन् मर्यादया निषण्णाः उपविष्टाः देवयन्तीः देवान् कामयमानाः तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः। एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः! सुनुत अभिषुणुत इन्द्राय इन्द्रार्थम् सोमम्। इदानीम् अपां प्रसादात् अभूत् भूता संवृत्ता वा युष्माकम् सुशका सुष्ठु शकनीया अयत्नसाध्या देवयज्या सोमेनेन्द्रादिदेवयाग इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० आगताः आपः कामयमानाः इदम् [5]बर्हिः। आगताश्च[5] नि असीदन् देवकामाः यज्ञे। हे अध्वर्यवः! सुनुत इन्द्राय सोमम्। आसीत् हि युष्माकम् कर्तुं सुशक्यः[6] देवयज्ञः[7] ॥ १५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः[8] ॥

[३१]

[8]ऐलूषः कवष ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[8]।

आ नो॑ दे॒वाना॒मुप॑ वेतु॒ शंसो॒ विश्वे॑भिस्तु॒रैरव॑से॒ यज॑त्रः ।
तेभि॑र्व॒यं सु॑ष॒खायो॑ भवेम॒ तर॑न्तो॒ विश्वा॑ दु॒रि॒ता स्या॑म ॥ १ ॥

आ । नः॒ । दे॒वाना॑म् । उप॑ । वे॒तु॒ । शंस॑ः । विश्वे॑भिः । तु॒रैः । अव॑से । यज॑त्रः ।
तेभि॑ः । व॒यम् । सु॒ऽस॒खाय॑ः । भ॒वे॒म॒ । तर॑न्तः । विश्वा॑ । दुः॒ऽइ॒ता । स्या॒म॒ ॥ १ ॥

१-१. नो आपः मूको. २-२. नास्ति वि॰. ३. बर्हिरेव वि॰ अ. ४-४. याध्वरे मूको. ५-५. बर्हिराश्च गताश्च वि॰ अ॰. ६. शक्या मूको. ७. °यज्ञाः वि॰ अ॰; °यागः वि॰. ८-८. नास्ति मूको.

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'आ नो देवानाम्' इत्येकादशर्चं वैश्वदेवम् ऐलूषो ददर्श । नः उप आ एतु अस्मान् उपागच्छतु [1]सम्प्राप्नोतु । किम्[1] । देवानाम् विश्वेषां सम्बन्धी शंसः शंस इति कान्तिकर्मा । शंसः कान्तिरिच्छा अभिप्रायः, अनुग्रहबुद्धिरित्यर्थः । कथमागच्छतु[2] । विश्वेभिः तुरैः सर्वैः त्वरणैः शीघ्रमित्यर्थः । किमर्थमागच्छतु । अवसे अस्माकं रक्षणार्थम् । कीदृशः शंसः । यजत्रः यष्टव्यः पूजयितव्यः । किञ्च तेभिः वैश्वदेवैः सखिभिः वयम् सुषखायः शोभनसखायः भवेम इत्याशास्महे । तत्प्रसादाच्च तरन्तः अतिगच्छन्तः[3] विश्वा सर्वाणि[4] दुरिता पापानि स्याम इत्येतदाशास्महे वयम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उप आ गच्छतु अस्मान् स्तोतॄणाम् स्तोतव्य इन्द्रः विश्वेभिः क्षिप्रैः मरुद्भिः सह रक्षणार्थम् अस्माकं यष्टव्यः । तैः वयम् शोभनसखायः भवेम[5] । विश्वानि च[6] दुरितानि तरन्तः च स्याम ॥ १ ॥

परि॑ चि॒न्मर्तो॒ द्रवि॑णं ममन्यादृ॒तस्य॑ प॒था नम॒सा विवा॑सेत् ।
उ॒त स्वेन॒ क्रतु॑ना॒ सं व॑देत॒ श्रेयां॑सं॒ दक्षं॒ मन॑सा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि॑ । चि॒त् । मर्तः॑ । द्रवि॑णम् । म॒म॒न्या॒त् । ऋ॒तस्य॑ । प॒था । नम॑सा । आ । वि॒वा॒से॒त् ।
उ॒त । स्वेन॑ । क्रतु॑ना । सम् । व॒दे॒त॒ । श्रेयां॑सम् । दक्ष॑म् । मन॑सा । ज॒गृ॒भ्या॒त् ॥ २ ॥

उद्गीथ० विश्वेषां देवानां यागार्थम् परि चित् अप्रतिनिषिद्धान्[7] सर्वतः मर्तः मनुष्योऽधिकृतः द्रविणम् धनम् ममन्यात् मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत लब्धुमिच्छेत् । लब्ध्वा च धनम् ऋतस्य यज्ञस्य पथा यथोक्तेन मार्गेण विधिना नमसा हविरन्नेन आ विवासेत् परिचरेत्[8] । परिचरणकाले च उत अपि स्वेन क्रतुना आत्मीयेन विज्ञानेन मनसेत्यर्थः, सम् वदेत संवादोऽत्र सामर्थ्यात् ध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्करिष्यन् विश्वान् देवान् मनसा ध्यायेदित्यर्थः । विश्वेदेवानां[9] यागानन्तरञ्च तत्प्रसादात् श्रेयांसम् प्रशस्यतरम् दक्षम् वृद्धं सर्वव्यापिनम् मनसा ध्यानसाधनेनाऽन्तःकरणेन जगृभ्यात् अत्यर्थं गृह्णीयाद् ध्यायेत्, चलितञ्च तत्तच्चिन्तयाऽऽत्मन्येव[10] समादध्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयं मनुष्यः देवानां प्रसादेन धनम् परि ममन्यात् आत्मीयबुद्धिं धने करोतु । यज्ञस्य मार्गेण गच्छन् अन्नेन देवांश्च परिचरतु[11] । अपि च आत्मीयेन प्रज्ञानेन शुश्रूषमाणैः [12]सन्धैः सम्भाषणं[12] करोतु । श्रेयांसम् प्रवृद्धतपस्कं[13] च अतिथिम्[14] मनसा गृह्णातु ॥ २ ॥

अधा॑यि धी॒तिरस॑सृग्र॒मंशा॑स्ती॒र्थे न द॒स्ममुप॑ य॒न्त्यूमाः॑ ।
अ॒भ्या॑नश्म सुवि॒तस्य॑ शू॒षं नवे॑दसो अ॒मृता॑नामभूम ॥ ३ ॥

[1]-[1]. °प्राप्नोतुकं वि[1]; °प्राप्तोदकं वि[2]; प्राप्नोतुं अ[1]. [2]. °गच्छत वि[1] अ. [3]. अभिग° मूको. [4]. सर्वा मूको. [5]. °महि वि[2] अ[1]. [6]. नास्ति वि[1]. [7]. अभिप्रति° वि[1] अ. [8]. परिचरत मूको. [9]. विश्वेदेवा मूको. [10]. मतश्चि° मूको. [11]. °चर त्वम् वि[2] अ[1]; °चरन्तु वि[1]. [12]-[12]. अ-पर्से° वि[1] अ[2]. [13]. संप्र° वि[1]. [14]. °थि वि[2] अ[1].

अधायि । धीतिः । असंसृग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उपं । यन्ति । ऊर्माः ।
अभि । आनश्म । सुविनस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अधायि निहिता स्थापिता प्रवर्तिताऽस्माकम् धीतिः देवयागक्रिया[1] । इदानीम् असंसृग्रम् असमानसृष्टिम् उत्कृष्टनन्मानमित्यर्थः । यम्[2] । विश्वदेवसद्मम् । अंशाः हविर्भागाः तीर्थेन[3](?) तीर्थदेशेन दस्मम् शत्रूणामुपक्षपयितारं दर्शनीयं वा उप यन्ति लोडर्थेऽत्र लट् "लेट् वा"[4] । उपयन्तु उपगच्छन्तु स्वीभवन्तु ऊमाः[5] अवितारः तर्पयितारः । तृप्ते च सति सर्वदेवगणे तत्प्रसादाद् वयम् अभि आनश्म व्याप्नुयाम प्राप्नुयामेत्याशास्महे सुविनस्य सु इतस्य[6] सुगतस्य स्वर्गादिकस्य सुतस्य वा प्रजाया सम्बन्धि शूषम् सर्वं सुखलक्षणं स्वर्गादिसुखम् अपत्यसुखं चेत्यर्थः । किं[7] नवेदसः अमृतानाम् अभूम न न वेत्ति वेत्त्येवैतस्मिन्नर्थे नवेदश्शब्दं वैयाकरणा निपातयन्ति 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्या' (पा ६,३,७५) इति । न न वेत्तारो वेत्तार एव स्वरूपतो ज्ञातार एव वयम् अमृतानाम् अभूम भवेमेत्येतदाशास्महे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पिपासिते मयि देवैः बुद्धिः[8] निहिता[9] । विसृष्टा च अस्मदीया अपाम् अंशाः । तीर्थे इव दर्शनीयम् माम्[9] उप गच्छन्ति आपोऽभिम्य[10] । अभिप्राप्ताः कल्याणस्य कर्मणः [11]सुखम् । ज्ञातारः[11] च देवानाम् अभूम । 'नवेदाः' (निघ ३,१५) इति मेधाविनामसु पठितम् इति ॥३॥

नित्यश्चाकन्यात् स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।
भगो वा गोभिरर्यमेमनज्यात् सो अस्मै चारुश्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्यः । चाकन्यात् । स्वऽपतिः । दमूनाः । यस्मै । ऊँ इति । देवः । सविता । जजान ।
भगः । वा । गोभिः । अर्यमा । ईम् । अनज्यात् । सः । अस्मै । चारुः । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० नित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिः चाकन्यात्[12] कामयताम् । किम् । सामर्थ्याद् दृष्टाऽदृष्टफलम् । तस्मै दातुम् स्वपतिः स्वासः[13] प्रजानां स्वामी दमूनाः दममना वा दान्तमना वा (तु. या ४,४) । कस्मै । यस्मै यजमानाय मह्यम् देवः सविता जजान जनितवान् । दृष्टाऽदृष्टफलं च दातुम् छदयत् कामयतामित्येतदाशास्महे वयम् ॥ ४ ॥[14]

वेङ्कट० अजस्रः[14] कामयताम् अस्मान् धनपतिः दममनाः सन् । यस्य होमार्थं प्रातः देवः सविता प्रादुर्भवति, [15]तम् ईम् इमम् अग्निम्[15] भगः अर्यमा वा[17] गोभिः अनक्ति रश्मिभिः । [16]सः अग्निः[16] कल्याणः अस्मै मह्यं छन्दयतु उपच्छन्दयतु[19] माम्, अपि च भवतु मद्गृहे इति ॥ ४ ॥

---

१. °मवया मूको. २. किम् मूको ३. तदर्थेन मूको ४-४ लोट् ना वि[1], वोच्चा वि[2] अ. ५ इत्यस्य मूको. ६ किम् मूको. ७. °द्धिम् मूको ८. °ताश्च वि[2] अ[2] ९. अपाम् वि[1,2] १०. °विरूप्य वि[2] अ[1], °विप्य वि[1] ११-११. सुखवितार वि[2] अ[2] १२ चक भाद् मूको. १३. स्वसा मूको. १४. मूको उत्तरार्धस्य व्याख्यानम् अपूर्णं द्र १५ °तम् वि[2] अ[2]. १६-१६. तमिममग्निम् वि[2] अ[1], तमिमग्नि वि[1]. १७. नास्ति वि[2]. १८-१८. नास्ति वि[2]. १९ नास्ति वि[2] अ[2].

इयं सा भूया उषसामिव क्षा यद्ध क्षुमन्तः शवसा समायन् ।
अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयम् । सा । भूयाः । उषसाम्ऽइव । क्षा । यत् । ह । क्षुऽमन्तः । शवसा । सम्ऽआयन् ।
अस्य । स्तुतिम् । जरितुः । भिक्षमाणाः । आ । नः । शग्मासः । उप । यन्तु । वाजाः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यत् 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति द्वितीयैकवचनस्य लुक् । ह इति पदपूरणः । हविरन्नेनान्नवन्तः या स्तुतिं यागक्रियां वा क्षुमन्तः क्षुशब्देनान्नमुच्यते शब्दो वा । हविरन्नेनान्नवन्तः शब्दवन्तो वा, स्तुतिमन्तः कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । के । देवाः सर्वे शवसा सर्वेण बलेन समायन् समागताः सम्प्राप्ताः । सा इयम् अस्मदीया स्तुतिः यागक्रिया वा भूयाः पुरुषव्यत्ययः कार्यः । भूयात्[1] भवतु । किम् । सामर्थ्यात् देवानां व्याप्त्या । किमिव । उषसाम् इव क्षा यथोषसो द्यावापृथिवी । एवं देवप्रसादात् सगुणा भवतु, सगुणत्वाच्च देवाः परया प्रीत्या अतिमात्रमुपगच्छन्त्वित्यर्थः । [2]अस्य मम जरितुः स्वभूताम् स्तुतिम् भिक्षमाणाः याचमानाः थोतुमिच्छन्त इत्यर्थः, नः अस्मान् आ उप यन्तु मर्यादयापगच्छन्तु विशेषेण वाजाः सुधन्वनः पुत्राख्योऽपि ऋभुः विभ्वा वाज इत्यते । कीदृशाः । शग्मासः 'शग्मम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम । सुखाः सुखकराः सुखसेव्या वेत्यर्थः[2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सा इयम् स्तुतिः मम च[3] भवतु निवसताम् इव मनुष्याणां पृथिवी, यदा[4] खलु स्तुतिमन्तो देवाः वेगेन मयि समागच्छन्ति । अस्य मम स्तुतिम् स्तोतुः याचमानाः अस्मान् [5]उप आ गच्छन्तु[5] शक्ताः[6] सुखकराः वाजाः सौधन्वनाः ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[7] ॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवत् पूर्व्या भूमना गौः ।
अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । एषा । सुऽमतिः । पप्रथाना । अभवत् । पूर्व्या । भूमना । गौः ।
अस्य । सऽनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । भरणे । बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अस्य इत् इवच्छब्दोऽत्र उपमार्थे, पूर्व्याशब्दाच्च[8] परो द्रष्टव्यः । अस्य यजमानस्य स्वभूता एषा सुमतिः सुस्तुतिः पप्रथाना विस्तार्यमाणा अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः, अभवत् भूता सद्वृत्ता पूर्व्या इव पूर्वकालीनेव । पूर्वस्मिन् काले यादृशी उत्कृष्टा स्तुतिरासीत् तादृशी इदानीमपि सञ्जातेत्यर्थः । भूमना भूम्ना बहुत्वेन च, युक्तेति शेषः, गौः सर्वान् देवान् प्रति गन्त्री च सवृत्तेत्यर्थः । सर्वदेवसम्बन्धित्वात् बह्वीव सञ्जातेत्यर्थः, एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवाः सनीळाः समानस्थानाः अस्य मम यजमानस्य असुरस्य प्रज्ञावतः

१ भूया मूको   २-२ नास्ति वि[3]   ३ नास्ति त्रि[1]   ४ यथा अ[2]   ५-५ 'नत वि[3] अ[1], उपगच्छन्तु त्रि[1]   ६ शक्ता मूको   ७-७ नास्ति मूको   ८ पूर्वश[?] मूका

स्वभूते योनौ स्थाने यज्ञाख्ये वेद्याख्ये वा समाने सर्वदेवसाधारणे[1] भरणे[2] सर्वस्य जातो धारणसमर्थे पोषणसमर्थे च । आ इत्युपसर्गश्रुते गच्छन्त्वित[3] शेष । कथम्भूता आगच्छन्तु । उच्यते — बिभ्रमाणा दृष्टादृष्टफलम् अस्मभ्य धारयन्तः, गृहीतवेरयर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस एव इन्द्रस्य एवा सुमति पप्रथाना भवति, यद् अमूत् प्रया पृथिवी भूमा युक्ता । 'अप्रथयत इन्द्र पृथिवीम्' (तु. माश ६,१,१,१५,) इति । अपि च अस्य स्थाने वस्वत सनीळा सर्वेषां साधारणे धारके भ्रममाणा भवन्ति मरुत अन्तरिक्षे ॥ ६ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
संतस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरुषसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति । निः ऽततक्षुः ।
सन्तस्थाने इति सम्ऽतस्थाने । अजरे इति । इतऊती इतीतःऽऊती । अहानि । पूर्वीः । उषसः । जरन्त ॥

उद्गीथ० किम् स्वित् वनम् किम् पुन तदुपादानकाष्ठ मृत्पिण्डस्थानीयम् । अस्य प्रश्नस्य [4]प्रतिवचनम् सामर्थ्यात्[5] प्रधानमिति द्रष्टव्यम्, तस्योपादानकारणत्वात् । क उ स वृक्ष आस कश्च पुन स मूलकारण वृक्षः पृथिवीस्थानीय [6], यस्यावयव प्रधानम् उपादानकारणम् । अस्य प्रतिवचनं[6] सामर्थ्यात् परमात्मा, तस्य मूलकारणत्वात् । यत उपादानकारणाद् मूलकारणाच्च द्यावापृथिवी निष्टतक्षु । तक्षति करोतिकर्मा निष्कृष्य कृतवन्तो देवा विश्वसृज । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ । सन्तस्थाने सम्भूय स्थिते सुप्रतिष्ठिते[7] वेत्यर्थ, अजरे जरावर्जिते इतऊती इत एभ्य प्रकृतेभ्यो देवेभ्य ऊति[8] अवन रक्षण ययोस्ते इतऊती 'देवरक्षिते इत्यर्थ [9] । अथवा इतश्चेतश्च गतिर्बुद्धि॰र्वा ययोस्ते इतऊती सर्वतो गते वृद्धे वेत्यर्थ । अहानि पूर्वी अनादिकालप्रवृत्ता उषस च निष्टतक्षु देवा । य एव सामर्थ्ययुक्ता देवा, तान् सर्वे स्तोतार जरन्त स्तुवन्तीत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० किम् स्वित् अरण्यम्, क वा वृक्ष स आस, यस्मिन्नरण्य स वृक्ष जात, यस्माद् वृक्षाद् इमे द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षु । ते इमे द्यावापृथिव्यौ सह तिष्ठन्त्यौ जरावर्जिते इतऊती । अस्माद् रक्षण ययो वृक्षात् ते तथोक्ते । अहानि बह्वी च उषस । ते द्यावापृथिव्यौ स्तुवन्ति स्तोतार । ते कुरत प्रादुर्भूत इति ॥ ७ ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।
त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान् यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

---

१ 'देवासा' मूको २. भरण भरणे वि' अ' ३. आग' मूको. ४ ४. 'वचनसाम' मूको. ५. 'स्थाय वि' अ, 'स्थान वि' ६ 'वचनमात्मसमुत्थिरे । सुप्रतिष्ठिने वा इत्यथ । अजरे जरावर्जिते । इतऊती इतएभ्य प्रकृतेभ्यो देवेभ्य ऊतीरवन रक्षण ययोस्ते इतऊती मूको ७ नास्ति मूको. ८ ऊती मूको. ९ ९. देवरक्षिते वेत्यर्थः मूको.

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।
त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० न एतावत् नैतावद्[1] देवजातं सामर्थ्ययुक्तम्। किन्तर्हि। एना एभ्यो देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यः हिरण्यगर्भः अस्ति उक्षा सेक्ता प्रजानां स्रष्टेत्यर्थः। सः हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अन्तरनुप्रविश्य द्यावापृथिवी बिभर्ति धारयति। किञ्च त्वचम् पवित्रम् मन्त्रं तन्मयीमात्मीयां त्वचं तनुमित्यर्थः, दीप्तं वा मन्त्रम् कृणुत करोति स्वधावान्। कदा करोति। यत् यदा ईम् इमाम्[2] त्वचम् सूर्यम् हरितः अश्वाः न वहन्ति, तदा [3]देवसृष्टेः प्रागित्यर्थः[3] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्य परस्तात् एतावत् प्रमाणम् अन्यत् भूतम् न अस्ति। सः सेक्ता द्यावापृथिव्यौ धारयति। सोऽयम् त्वचम् आत्मीयां दीप्तिम् पवित्रम् करोति [4]बलवान्, यत् एनाम् हरयः[4] वहन्ति सूर्यम् इव तदीया अश्वाः ॥ ८ ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूम ।
मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूम ।
मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० स्तेगः 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः'। रश्मिसङ्घात आदित्यः क्षाम्[5] पृथिवीम् पृथ्वीम् विस्तीर्णाम् न अति एति नातिगच्छति[6] तेजसा समस्तां न व्याप्नोति। पृथिवी स्तूयते। मिहम् सर्वस्य सेक्त्रीं[7] वृष्टिम् वातः मध्यस्थानो देवो वृष्टिकर्मण्यधिकृतः न ह नैव वि वाति वातिरत्रान्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः। विविधं गमयति भूम भूम्ना बहुत्वेन। सर्वां वृष्टिं न पातयत्यसामर्थ्यात्, सावशेषामेव पातयतीत्येवं वृष्टिः स्तूयते। अथवा स्तेगो 'रश्मिसङ्घातरूप आदित्यः पृथिवीं मेव वर्षतीति वातः स्तूयते। यत्र प्रजापतौ मित्रः च वरुणः च ...... ॥ ९ ॥
[8]गमयति भूमिं प्रति सावशेषम् विविधं[8] न वृष्टिं वातो एवं। स्तूयते आदित्यः इति मात्रेति

वेङ्कट० स्तेगः[9] नाम मण्डूकवद् वर्षासु प्रादुर्भवति। सः स्तेगः न विस्तीर्णाम् भूमिम् इतस्ततः अति[10] गच्छति। वृष्टिम्[11] च वातः न मध्ये गच्छति महतीम्। मित्रावरुणौ तेजोभिः अज्यमानः दवाग्निः[12] अरण्ये इव वि सृजतः[13] [14]स्वं रश्मिं[14] यस्मिन्काले ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ ९ ॥

1-1. °तावं मूको. 2. इमः मूको. 3-3. देविसृष्टेः प्रतीत्येत्यर्थं. वि[1] अ[1]. 4-4. °बलिन्यं°येन ह° वि[1] अ[1]; °बलवस्य ह° वि[1]. 5. क्षमां वि[1] अ[1]. 6. नाग° मूको. 7. सेक्ते मूको. 8. °रूप-मतिवि° वि[1] अ[1]; °रूपमवि° वि[1,2]. 9. स्तोको वि[1] अ[1]. 10. अमि वि[1] अ[1]. 11. वृष्टिः मूको. 12. देवा° मूको. 13. °तम् वि[1] अ[1]; °त वि[1]. 14-14. स रश्मीन् वि[1] अ[1].

स्तरीर्यत् सूते सद्यो अज्यमाना व्यथिर्व्यथीः कृणुत स्वगोपा ।
पुत्रो यत् पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्यां गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तरीः । यत् । सूते । सद्यः । अज्यमाना । व्यथिः । अव्यथीः । कृणुत । स्वऽगोपा ।
पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ट । शम्याम् । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० निवृत्तप्रसवा यदा पुत्रं सूते, तदानीम् एव निषिच्यमानरेतस्का सा शमी[1] व्यथयित्री स्वभूतरक्षणा व्यथारहिता करोति प्रजा इति शमीम् आह । अपि च अनयित्रो पुत्र यदा[2] प्रत्न अग्नि अरण्या जायते, तदानीम् इव पृथिवी काञ्चित् शम्याम् उद्गिरति । शम्या शम्याम् उद्गिरति । 'शम्या शमी'[3] । 'इमाम् शमीं'[3] पृच्छन्ति[4] विपश्चित् । शम्यागर्भाद् अश्वत्थाद् अरण्यो आहरणम् इति ॥ १० ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुरुत श्यावो धनमादत्त वाजी ।
प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोधर्ऋतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृऽसदः । पुत्रम् । आहुः । उत । श्यावः । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।
प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊधः । ऋतम् । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अपि च कण्वम् ऋषिम् नृषद पुत्रम् आहु । स श्याववर्णः सन् अस्मात्[5] अग्ने हविष्मान् धनम् आ अदत्त । अपि च अस्य अग्ने ऊधः[6] कृष्णवर्णाय नार्षदाय कण्वाय श्वेत रूपम् "प्र अपिन्वत"[7] । तद्व्यतिरिक्तोऽन्यो न तस्मै कण्वाय इत्थ यज्ञम् अवर्धयत् । 'युव श्यावाय रुशतीमदत्तम्' (ऋ १,११७,८) इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

'इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः'[8] ॥

[३२]

'कवष ऐलूष ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्द , अन्त्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभ'[8] ।

प्र सु ग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वराँ अभि षु प्रसीदतः ।
अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत् सोम्यस्यान्धसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । ग्मन्ता । धियसानस्य । सक्षणि । वरेभिः । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदतः ।
अस्माकम् । इन्द्रः । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्धसः । बुबोधति ॥ १ ॥

---

1 यथा वि॰ अ॰ २-२ शमी शमी वि॰ अ॰. ३-३ यामशरी वि॰ यामशमीं अ॰ ४-४ शम वि॰
४ प्रच्छन्ति वि॰ अ॰ ५ सन् मूको ६ उद्दिशम् वि॰ अ॰, ऊम वि॰ ७-७ प्रापिबत वि॰ अ॰,
प्रपिन्वत मूको ८-८ नास्ति मूको

वेङ्कट० प्र नयति मम सुष्ठु [मम परा[1]] सङ्गच्छमानौ वधूवरौ[2] चिन्तयतः सचनार्थम्[3]। अभि नयति च सुष्ठु प्रसीदतः कन्याप्रदातुः वरान् अस्मदीयैः वरैः। अस्माकम् इन्द्रः उभयम् सेवते मातार्थं[4] कुलम्, यदि सोममयम् अन्नम् सेवत इति ॥ १ ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।
ये त्वा वहन्ति मुहुरध्वराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।
ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वि यासि इन्द्र! दिव्यान् लोकान्, अपि च पार्थिवान् लोकान् बहुभिः स्तुत!। ये त्वाम्[5] 'उप त्वा वहन्ति'[8] मुहुः अध्वरान् प्रति, ते सुष्ठु भजन्ताम्[7] वाचा 'भजमानान् अधनान्'[6] अस्मान् धनप्रदानार्थम् इति ॥ २ ॥

तदिन्मे छन्त्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।
जाया पतिं वहति वग्नुना सुमत् पुंस इद् भद्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्त्सत् । वपुषः । वपुःऽतरम् । पुत्रः । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइयति ।
जाया । पतिम् । वहति । वग्नुना । सुऽमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत्[9] एव[10] मह्यम् इच्छतु वपुष्मतो वपुष्मत्तरम् अत्यन्तं सुरूपम्, पुत्रः यत् जननादागतं धनम् पित्रोः सकाशात् अधिगच्छति। जाया पतिम् आत्मसमीपं प्रापयति शब्देन[11] कल्याणेन। पुंसः एव भजनीयः अर्थः संस्कृतः प्रदातव्यः जायायै। तदुक्तम्—'सुभद्रमर्यं भोजनं बिभर्षि' (ऋ ८,१,३४) इति ॥ ३ ॥

तदित् सधस्थमभि चारु दीधय गावो यच्छासन् वहतुं न धेनवः ।
माता यन्मन्तुर्यूथस्य पूर्व्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

तत् । इत् । सधऽस्थम् । अभि । चारु । दीधय । गावः । यत् । शासन् । वहतुम् । न । धेनवः ।
माता । यत् । मन्तुः । यूथस्य । पूर्व्या । अभि । वाणस्य । सप्तऽधातुः । इत् । जनः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् एव सधस्थम् कल्याणम् अभि धारय अस्माकम्। यस्मिन् स्थाने धेनवः गावः

---

१. परा वि² अ¹. २. पत्नीव° वि¹. ३. सचनार्थम् वि³. ४. सन्धानार्थम् वि¹. ५. त्वा वि¹. ६-६. भजमाना धनान् वि² अ¹; भजमानानां ध°
८-८. उपाह्वयन्ति अ¹; नास्ति वि¹. ७. °ता मूको.
भजमानानधनान् वि³. ९. स्व तद् वि¹. १०. एवं वि² अ¹. ११. शब्द वि² अ¹; शब्दे वि¹.

वहतुम् इदानीम् अनुशासति । [1]येन उह्यते पुरुषः स वहतुः । अथ पयो दधि घृतम् इत्यादिकमिदानीं भोक्तव्यम् इति प्रकटयन्ति इत्यर्थः[1] । यस्मिन् च पुत्रसमूहस्य मुख्या सम्मन्तव्या माता अभि गच्छति, यथा †वाणस्य अभिगच्छति† सप्तधातुः ‡जायमान स्वर.‡[2] ॥ ४ ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेको रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।
जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदम् । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।
जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमेभ्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [3]प्र रिरिचे युष्माकं स्थानं प्रति[3] देवकामः होता । इन्द्रः च एकः मरुद्भिः सह याति क्षिप्रः । स्तुतिः अपि येषु अमृतेषु धनप्रदानाय भवति, तेभ्यो रक्षितृभ्यः परि सिञ्चत[4] यूयं सोमम् इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[4] ॥

निधीयमानमपगूळ्हमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निऽधीयमानम् । अपऽगूळ्हम् । अप्ऽसु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।
इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥

वेङ्कट० अस्मिन् यज्ञे निधीयमानम् त्वाम् अप्सु[5] अपगूळ्हम्[6] तासु[7] अपरोक्षं वर्तमानम् प्र उवाच मे देवानाम् कर्मणो रक्षकः । तदेवाऽऽह—इन्द्रः जानन् अग्ने! अनु हि त्वा चचक्ष । तेन अनुशिष्टः अहम् अग्ने! अत्र आ अगाम् इति कुरुश्रवणस्य यज्ञे निधीयमानम् अग्निम् आह इति ॥ ६ ॥

अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।
एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत स्रुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।
एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत । स्रुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० कल्याणं कमनीयं सामर्थ्यम् अनुशासनस्य मार्गोपदेशस्य, उत[8] अपि च स्रुतिम् मार्गं विन्दति लभते ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. †† °स - भिग° वि[1] अ[1]. ‡-‡ °मान स्वर वि[1] अ[1]. २-२. नास्ति वि[1]. ३ °च्च मूको. ४-४ नास्ति मूको ५ अप्स्व सु वि[1,1,1]. ६. °गूढम् वि[1] अ[1]. ७ तासि वि[1] अ[1]. ८ °त अत मूको.

वेङ्कट० सेयम् अनुशासनस्तुतिः प्रासङ्गिकी। अक्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञम्[१] हि[२] पृच्छति। स च वदति गन्तव्यम् अनेन पथेति। स च तेन अनुशिष्टः प्र एति। तत् एतत् अनुशासनस्य भद्रत्वम्। अपि च अपसीनाम् अपां[३] मार्गम्[४] पिपासितः अनुशिष्टः लभते ॥ ७ ॥

अध्येदु प्राणीदममन्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरूधः।
एमेनमाप जरिमा युवानमहेळन्वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अध। इत्। ऊँ इति। प्र। आनीत्। अमन्। इमा। अहा। अपिऽवृतः। अधयत्। मातुः। ऊधः।
आ। ईम्। एनम्। आप। जरिमा। युवानम्। अहेळन्। वसुः। सुऽमनाः। बभूव ॥ ८ ॥

उद्गीथ० महाभाग्ययोगात् सर्वात्मभावात् तद्धर्मत्वमापन्न इन्द्रः स्तूयते। अध इत् अद्यैव। उ इति पदपूरणः। प्र आनीत् प्राणिति जीवति। स्वमायया कनचित् प्राणिरूपेणाद्यैव जातः सन् अद्यैव जीवित्वा स्वेच्छया श्वोमरणेन[५] युज्यते[६] इत्यर्थः। अद्यग्रहणञ्च प्रदर्शनार्थम्। गर्भस्रावे तत्क्षणं जीवति। हिरण्यगर्भात्मना आ महाप्रलयाज्जीवति। एवं सर्वत्र यथाकालं योज्यम्। किञ्च न जीवनमेव केवलं मरणं वा कालाः कुर्वन्ति सर्वभूतात्मकस्य इन्द्रस्य। किन्तर्हि। अममन् 'अम रोगे'। रोगञ्च कुर्वन्ति इमा इमानि अहा अहानि कालाः इत्यर्थः। किञ्च अपीवृतः वाय्वादिसन्निरोधार्थं वस्त्रेणाच्छादितः[७] शिशुरूपः इन्द्रः अधयत् पिबति स्वस्याः मातुः देवमनुष्यादिसर्वप्राणिस्थायाः स्वभूतम् ऊधः ऊधस्थम् स्तन्यमित्यर्थः[८]। किञ्च आ ईम् एनम् आप। ईमिति पदपूरणः। एनमिन्द्रं मर्यादया व्याप्नोति जरिमा जराभावः जरत्वम्[९] युवानम् तरुणं सन्तम्। किञ्च अहेळन् अक्रुध्यन् वसुः[१०] प्रशस्तः[१०] सुमनाः शोभनबुद्धिः प्रसन्नचित्तश्च बभूव भवति। देवादिभावे स्थितः[११] महाभाग्ययोगात्[१२] इन्द्रो यद्यद्रूपं कामयते, तद् भवति [१३]तद्धर्मा वेति[१३] समस्तार्थः। ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अद्य एव अयम् अग्निः प्र आनीत् मथितः। तदानीम् एव इमानि लौकिकानि अहानि अन्यत्र नेतुम्। अपि च तेजोभिः परिवृतः पिबति पृथिव्याः सारम्। आप्नोति च एनम् स्तुतिः युवानम्। अक्रुध्यन् वासयिता अग्निः सुमनाः बभूव इति ॥ ८ ॥

एतानि भद्रा कलश क्रियाम कुरुश्रवण ददतो मघानि।
दान इद्वो मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि ॥ ९ ॥

एतानि। भद्रा। कलश। क्रियाम। कुरुऽश्रवण। ददतः। मघानि।
दानः। इत्। वः। मघऽवानः। सः। अस्तु। अयम्। च। सोमः। हृदि। यम्। बिभर्मि ॥ ९ ॥

---

१ क्षेत्रविद् वि॰ २ नास्ति वि॰ ३ अपां मूको ४ °र्गं वि॰ अ॰ ५ °मरणेन वि॰ अ ६ इज्यते वि॰. ७ वस्त्रेणाच्छा° मूको. ८. स्तनमि° मूको ९ भवधुः वि॰, प्रयत्नः वि॰ अ १० प्रशस्य वि॰ अ ११ स्थितम् वि॰ अ १२ °योगम् वि॰ अ १३, १३ तद्धर्मा भवति वि॰

उद्गीथ० एतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि शोभनानि श्रोत्राणि हर्वीषि च हे कलश! । कलशायन! सर्वकालाधार! परिपूर्ण! अथवा कलशसदृश! कलशवदुदकाधार! इत्यर्थः । अथवाऽन्तर्णीत मत्वर्थमेतत् पदम् । द्रोणकलशवन्! इन्द्र! क्रियाम कृतवन्तो वयम् हे कुरुश्रवण! कुरव ऋत्विज । कुरूणामृत्विजां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतः! । कल्याणानि कृतवन्तो वयम् । ददत मघानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च धनानि यच्छत तवेन्द्रस्यार्थाय । एतज्ज्ञात्वा मदुपकारार्थम् दान इत् दातैव अस्मभ्यम् ईप्सितार्थानाम् च मघवान । इत्युभयत्र व्यत्ययेन बहुवचनम् । च तव स्वभूतानां हे मघवान! मघवन्! धनवन्! इन्द्र! । स इति वचनात् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यो दाता प्रियो वा आत्मा स अस्तु भवतु । अयम् च सोम दाता, हृदि तवेन्द्रस्य हृदये यम् सोमम् हेतुकर्तृत्वेनाहम् बिभर्मि धारयामि ॥ ९ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्योद्गीथस्य कृता ऋग्वेदभाष्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ॥

कालहा शूलधृक् पातु शङ्कर पारकायन ? ॥

वेङ्कट० एतानि भजनीयानि कर्माणि हे कलशकुरुनात! क्रियाम राजन्! कुरुश्रवण! प्रयच्छत धनानि ऋत्विग्भ्य । हे धनवन्त! युष्माक सर्वदा अस्तु दाता इन्द्र, तथा अयम् च सोम, हृदये यम् पीतम् अहम् बिभर्मि इति ॥ ९ ॥

इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्ग ॥

सप्तमस्याष्टकस्येत्थ माधव सुन्दरीसुत ।
व्याख्यत् सप्तममध्यायम् इम श्रीवेङ्कटात्मज ॥ १ ॥

इति वेङ्कटाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्याय ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१. °स्यार्थं वि॰. २ दत्तैव मूको. ३ ३. तव स्वभूत वि॰ अ ४ नास्ति मूको ५ °तुकर्तृ° वि॰. ६ °वासिविनिर्गतोतानार्योद्गीथस्य मूको ७-७. तथाते॰द्र वि॰ अ॰ ८ तदा वि॰ अ॰. ९-९ नास्ति मूको

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'प्र मा युयुज्रे प्रयुजः' व्याचिख्यासति माधवः ।
यदात्मविषये वाच्यं तदादौ संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥

एक एव महानात्मा बहुधाभूय तिष्ठति ।
यथा सौभरिरेकः सन् बहुधा योगतोऽभवत् ॥ २ ॥

बहुधांऽशावतारेषु यथा वा भगवानभूत् ।
इन्द्रो वाऽभूद्[1] यथा सव्यो[2] धीरो वैकुण्ठ एव च ॥ ३ ॥

अत्र ब्राह्मणानि—'प्रजापति सविता भूत्वा प्रजा असृजत । ता[3] विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्दयत् । तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्' (तु. तैब्रा १,६,४,१) इति ।

तदेतद्[4] दीर्घतमसा विस्पष्टमृषिणेरितम् ।
वदती(ति 'इ)न्द्रं मित्रम्'[5] इति 'सुपर्णम्'[6] इति ऋक्‌त्रया[7] ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारकरण तत्तद्रूपपरिग्रहात् ।
'विश्वतश्चक्षुरि(ऋ.[8] इ)त्याद्यास्तस्मादात्मपरा इति ॥ ५ ॥

तत्र चोपनिषत्सूक्ता परस्य ब्रह्मणो गुणा ।
सर्वथा संभवे नेया ब्रह्मद्वारेति निश्चय ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव विश्वकर्माख्यं विश्वस्य करणादिति ।
ब्रुवन्ति कवयः केचिद् ऐश्वर्यादिन्द्रमेव च ॥ ७ ॥

'इन्द्रो मायाभिरि(भि[9] इ)त्यत्र न तथेच्छति शौनकः ।
नैव कात्यायनोऽप्याह तस्मान्नात्मपरा इति ॥ ८ ॥

'शुका ह्यस्ये(स्य[9] इ)ति चेन्द्रस्य[10] हरय परिकीर्तिता ।
न सन्ति ब्रह्मणस्तेऽश्वा नान्यादेश तदद्विति ॥ ९ ॥

निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुलिङ्गका ।
सकाशान्महतस्तद्वद् आत्मानोऽन्ये विनिर्गता ॥ १० ॥

स एष बहुधाभावो महतोऽस्माभिरीरित ।
अणवो जीवसंज्ञास्ते नानाकर्मफलैर्युता ॥ ११ ॥

---

१. वाभूद वि[११३], मवद् ख[१]. २. सव्वो वि[१४२]. ३ तां वि[११] अ. ४. °त वि[२] अ[१]; °दत वि[१]. ५. ऋ १,१६४,४६. ६. ऋ १०,११४,५. ७ चतर्णा ऋ अ ८. ऋ १०,८१,३. ९. ऋ ६, ४७,१८. १० वेन्द्र वि[१]

व्याप्य वायुर्यथा प्राणांश्चित्स्येको बहूनिह ।
तथा महानिमान् जीवान् [1]एकः सन्[1] व्याप्य तिष्ठति ॥ १२ ॥

पयसीव घृतं गूढम् अरण्योरिव पावकम् ।
व्यासं नापश्चकरणास्ते पश्यन्तीव मानवाः ॥ १३ ॥

ततो विनिर्गता जीवा यदैकीभावयन्त्यमी ।
अग्निनाऽग्निमिवात्मानं जानन्त्यन्येन्द्रियैरपि ॥ १४ ॥

योगेश्वरेण तदिदं याज्ञवल्क्येन भाषितम् ।
योगी मुक्तश्च सर्वासां[2] ज्ञानं व्याप्नोति[3] वेदनाम्[4] ॥ १५ ॥

ब्रह्मैव नित्यमस्माकं ततः सर्वमभूदिदम् ।
तदेव प्रलयेऽभ्येति समुद्रमिव निम्नगा ॥ १६ ॥

अत्र महोपनिषत्—'महानव्यक्ते विलीयते[5] । अव्यक्तमक्षरे विलीयते[5] । अक्षरं तमसि विलीयते[5] । तमः परे देव एकीभवति' (सुबाउ २, २) इति ।

यतः सर्वमिदं भूत्वा महात्मना व्यवस्थितः ।
तस्मादन्यादिविषयो वेदस्तत्र प्रतिष्ठितः[6] ॥ १७ ॥

अनित्यत्ववादा[7] इह जीवप्रकृतिगोचराः ।
आ महाप्रलयात्स्थानात् ते भाक्ता[8] इति निश्चयः ॥ १८ ॥

'पुरुषं प्रकृतिं चैव विद्ध्यनादी उभावपि[9]' ।
इति सूक्ते विशेषेण [10]भगवानिह नित्यताम् ॥ १९ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीद् †' इति च दृश्यते ।
ततः प्रकृतिनित्यत्वं‡ कविभिः कैश्चिदीरितम् ॥ २० ॥

अथैतदिति पृच्छामि किमसौ रूपमात्मनः ।
'यथाग्निरग्नौ प्रक्षिप्तः' इत्युक्तेरुत वा जलम् ॥ २१ ॥

व्याप्य वाऽवस्थितो¶ वायुर्यद्वाऽऽकाशो भवेदिति[10] ।
तं वयं न विजानीमः कथं सूते विनिश्चितम् ॥ २२ ॥

---

१. स वि[1,2] अ. २. सर्वाणां वि[2] अ[1]. ३. आप्नो° वि[1]. ४. चेतनाम् वि[1]. ५. °ली° मूको. ६. °त वि[1]; °तम् वि[2] अ[1]. ७. नित्यत्ववा° वि[1,2] अ[1]. ८. भक्ता वि[1,2] अ[1]. ९. भगी १३,१९. १०-१०. नास्ति वि[1]. † छाउ ६,२,१. ‡ °कृत्यनित्य° वि[1,2] अ[1]. ¶ वाऽवस्थि वि[1,2] अ[1].

*नानाभ्युपाया इह य मदिष्टा
महर्षिभिस्तस्य †महात्मनो नु† ।
सेव्यास्तु मत्र क्रियता भवद्भि
नं हेतुवादैर्भविताऽऽत्मलाभ [1] ॥ ३३ ॥

[३३]

*कवष ऐलूष ऋषि.। १ विश्वे देवा देवता, २, ३ इन्द्र, ४, ५ कुरुश्रवण-त्रासदस्यव, ६-९ उपमश्रवा मित्रातिथि । प्रथमा त्रिष्टुप्, द्वितीयातृतीये प्रगाथ (= २ बृहती, ३ सतोबृहती), शिष्टा गायत्र्य [1] ।

प्र मा युयुज्रे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पूषणमन्तरेण ।
विश्वे देवासो अध मामरक्षन् दुःशासुरागादिति घोष आसीत् ॥ १ ॥

प्र । मा । युयुज्रे । प्रऽयुजः । जनानाम् । वहामि । स्म । पूषणम् । अन्तरेण ।
विश्वे । देवासः । अध । माम् । अरक्षन् । दुःऽशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त 'प्रमा, इति नवर्च [2] वैश्वदेव कवषो ददर्श । मा माम् कवषम् प्र युयुज्रे देवयागकर्मणि प्रयुक्तवन्तो विश्वे देवा । कीदृशा । प्रयुज जगति *स्थित्यर्थं यागकर्मणि* देवयागकर्मणि प्रयुक्तवन्तो विश्वे देवा । केषाम् [3] । जनानाम् [3] यजमानानाम् । तैश्च देवयागकर्मणि प्रयुक्त सन् अहम् धनदानेन प्रयोक्तार । केषाम् । जनानाम् यजमानानाम् । स्मशब्दयोगात् भूते लट् । ऊढवानस्मि वहामि स्म 'स्मोत्तरे लङ् च' (पा ३,३,१७६) इति स्मशब्दयोगात् भूते लट् । ऊढवानस्मि प्रापितवानस्मि स्तुतीर्हवींषि च पूषणम् आदित्य प्रति । क्व स्थितो वहामि स्म । उच्यते— अन्तरेण मध्येन । कस्य । सामर्थ्याद् अग्नीना देवाना द्यावापृथिव्योर्वा । देवयागकर्मणि प्रयुज्य च विश्वे देवास सर्वे देवा अध अथ माम् यजमान कवषाख्यम् अरक्षन् रक्षितवन्त । रक्षितृणा च तेषा देवानाम् घोष 'जहि कुत । दुश्शासु दुश्शासनात् शत्रोरसुरराक्षसादिकात् । रक्षितृणा च तेषा देवानाम् घोष 'जहि जहि' इत्यादिशब्द आ अगात सर्वस्य लोकस्य कर्णपथमागत सर्वेण श्रूयत इति एतत् आसीत् अभूद्वचनम् । एवमतीते काले मे सम्प्रसादा आसु ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवष [4] । कात्यायन (ऋअ २,१०,३३)—'प्र माद्या वैश्वदेव्यैन्द्र प्रगाथ परा गायत्र्यो दे कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुति पराभिर्मृत मित्रातिथौ राज्ञि तत्स्नेहादपिरुपमश्रवण पुत्रमस्य व्यशोकयद्' इति । मा प्रयुक्तवन्त कुरुश्रवण प्रति सर्वेषाम् जनानाम् प्रयोक्तारो देवा । वहामि स्म अहम् पूषणम् मार्गे अध्वनो पतिं सखायम् । 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपाल निर्वपेत्

---

१ १. नास्ति वि॰ †† महात्मनो न वि॰ भ॰. २ २. नास्ति मूको. ३ एन्चर्चम् मूको.
४ ४. °त्यर्थयेग° वि॰, °त्यर्थयो° अ ५ तेषां मूको ६ नास्ति मूको.

जनतामेप्यसिन्द्राग्नी' इत्युक्त्वा आह—'पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्' (तै २,२,१,४) इति। विश्वे देवाः अथ माम् अध्वनि अरक्षन्। शासितुम् अदायः अयम् ऋषिः[1] आ गच्छति इति घोषः च अध्वनि अभूत्[2] ॥ १ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः।
नि बाधते अमतिर्नग्नता जसुर्वेर्न वेवीयते मतिः ॥ २ ॥

सम्। मा। तपन्ति। अभितः। सपत्नीःऽइव। पर्शवः॥
नि। बाधते। अमतिः। नग्नता। जसुः। वेः। न। वेवीयते। मतिः ॥ २ ॥

उद्गीथ० इदानीं तु देवेष्वप्रसन्नेषु देवप्रसादाद् अपेतम् मा सम् तपन्ति अन्नाभावाद् आबल्यात्[4] कृशतायनाच्च दुःखयन्तीत्यर्थः, अभितः उभयतः उभयोरपि पार्श्वयोरित्यर्थः, पर्शवः। किमिव सन्तापयन्ति। सपत्नीः इव यथा सपत्न्यः समानभर्तृका स्त्रियो भर्त्तार परस्परं वा सन्तापयन्ति, एवम्। किञ्च नि बाधते सम्पीडयति अमतिः अज्ञानं सर्वार्थेषु सम्मोहः। नग्नता च निबाधते। नग्नतया चाऽत्र निर्धनत्वं लक्ष्यते। दारिद्र्यं च मां सम्पीडयतीत्यर्थः, जसुः 'जसु ताडने'। शत्रुताडनां च निबाधते। किञ्च वेः न पक्षिण इव यथा पक्षिणो मनः कम्पते शाकुनिकव्याधादिभयात्[5], एवं [6]मे मतिः[6] मनः वेवीयते वेपते शत्रुभयात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० माम् अभितः सम् तपन्ति अनशनात्[7], सपत्न्य[8] इव सपत्नीः[9], पर्शवः। नि बाधते च दारिद्र्याद्[10] आगता दुर्मतिः, वस्त्राभावाद् आगता नग्नता, अशनाभावात् आगतश्च उपक्षयः। पक्षी इव च कम्पते बुद्धिः ॥ २ ॥

मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो।
सकृत् सु नो मघवन्निन्द्र मृळयाधा पितेव नो भव ॥ ३ ॥

मूषः। न। शिश्ना। वि। अदन्ति। मा। आऽध्यः। स्तोतारम्। ते। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
सकृत्। सु। नः। मघऽवन्। इन्द्र। मृळय। अध। पिताऽइव। नः। भव ॥ ३ ॥

उद्गीथ० [11]मूषो न शिश्ना स्नायतेः स्नातेर्वा 'घनर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' (पावा ३,३,५८) इति क.[11] प्रत्ययः। छान्दसत्वात् सकारस्य शकारः। 'द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीना के' (पावा ६,१,१२) इति द्विर्वचनम्। 'बहुलं छन्दसि' (पा ७,४,७८) इति अभ्यासस्य इत्वम्। कोऽस्यार्थः। [12]शिश्ना शिश्नानि सामर्थ्याद्[12] पायितानि[13] सूत्राणि। तानि हि अक्लिन्नत्वात् शौचार्हाणि वेष्टि-

१. ऋषिम् मूको. २. आभूत् वि[3] अ[3]. ३-३. या (४,६) व्याख्याने द्र. ४. आबाल्यात् मूको. ५. °कन्यबादि° वि[1,3]. ६-६. प्रमति मूको. ७. अन्यदर्शनात् वि[3] अ[3]. ८. °त्त वि[3] अ[3]; °त्य वि[3]. ९. सुवर्ति वि[3] अ[3], धपत्नीः वि[3]. १०. °द्रम् वि[3] अ[3]. ११-११. शिश्नापरो शिश्नोतेः कः वि[3]; स्नापवशिश्नेति कः वि[3] अ[3]. १२-१२. नास्ति मूको. १३. पायीता° वि[3] अ.

तानि च तन्तुवायतन्त्रे। अथवा लोके शिश्नम्[१] प्रजननं प्रसिद्धम्। तत्साहचर्यात् पुच्छं शिश्नमुच्यते। यथा मूषिका भावितानि[२] सूत्राणि अन्नगन्धित्वात् स्वानि वा पुच्छानि तैलभाण्डके घृतभाण्डके वा प्रक्षिप्योत्तार्य च विविधं भक्षयन्ति, एवम् मा माम् असम्पद्यमाना[३] आध्य आधयो यागभोगकामा वि विविधम् अदन्ति दुःखयन्ति स्तोतारम् सन्तम् ते तव हे शतक्रतो! बहुकर्मन्! एतज्ज्ञात्वा सकृत् सततम् नः अस्मान् हे मघवन्! धनवन्! इन्द्र! सु मृळय ईप्सितार्थप्रदानेन सुष्ठु सुखय। अध अथ पिता इव प्रियहितयो नः अस्माकम् भव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० माम्[४] आध्यः विविधम् अदन्ति, यथा सूत्राणि मूषिका अश्नाति, स्तोतारम् ते शतक्रतो!। तथा सति सकृत् सुष्ठु धनवन्! इन्द्र! अस्मान् सुखय। अध पिता इव च अस्माकम् भव इति ॥ ३ ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम्। मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणम्। आवृणि। राजानम्। त्रासदस्यवम्। मंहिष्ठम्। वाघताम्। ऋषिः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इन्द्रादिदेवाभ्यनुज्ञया कुरुश्रवणम् कुरव ऋत्विज उच्यन्ते कर्मणां कर्तृत्वात्। तेषां स्तुतीनां श्रोतारम्, सततयाजिनम् एतन्नामानं वैतमर्थं, आवृणि मर्यादया वृणोमि प्रार्थये देवयागार्थं धनम् राजानम् त्रासदस्यवम् त्रसदस्योः पुत्रम् मंहिष्ठम् अतिशयेन मंहितं[५] दातारं धनानाम्। केषामर्थाय। वाघताम् वाघत ऋत्विज उच्यन्ते। तेषामर्थाय ऋषिः कवषः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'कुरुश्रवणम् आभिमुख्येन' प्रार्थितवान् अस्मि धनम् राजानम् त्रसदस्योः पुत्रम् अतिशयेन दातारम् ऋत्विजाम् ऋषिः अहमिति ॥ ४ ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहन्ति साधुया। स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य। मा। हरितः। रथे। तिस्रः। वहन्ति। साधुऽया। स्तवै। सहस्रऽदक्षिणे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० लब्ध्वा राज्ञो धनम् अनन्तरं किं करोषीति चेत्। उच्यते—यस्य इत्यादित्यो निर्दिश्यते हरित्सम्बन्धात्[७]। यस्यादित्यस्य स्वभूता हरितः तिस्रः हरित्संज्ञका 'अश्वा त्रयो मध्यमा[८]' रथे नियुक्ताः सन्तः मा मां कवषं यजमानं प्रति वहन्ति प्रापयन्त्यादित्यम्। कथं वहन्ति। साधुया प्रथमैकवचनस्य छान्दसो या। क्रियाविशेषणं चैतत्। साधु शोभनम्। स्तवै स्तौमि सहस्रदक्षिणे बहुदक्षिणे यज्ञे वाजपेयादौ ॥ ५ ॥ अत्र परं 'यस्य' इति सूक्तशेषे मृते मित्रातिथौ नृपे उपमश्रवसं स्नेहात् ऋषिः शोकमपानुदत्[९]।

---

१ शश्निश्च मूको. २ भावि° वि¹ अ. ३ असम्पा° मूको. ४ मम वि² अ¹. ५ मंहितां वि¹ अ². ६-६ नास्ति वि³. ७ हरित° मूको. ८-८ °श्वा तमोमं° मूको. ९ °पनु° मूको.

वेङ्कट० यस्य स्वभूता तिस्रः अश्वा रथे स्थिताम् माम् वहन्ति सुस्तुताम्। अहम् स्तवै पुरुश्रवण बहुदक्षिणे अस्मिन् यज्ञे। इति प्रष्टिवाहिनं[1] रथं परिगृह्याऽऽत्मस्ते[2] ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः[3] ॥

यस्य॑ प्र॒स्वाद॑सो॒ गिर॑ उप॒मश्र॑वसः पि॒तुः। क्षेत्रं॒ न र॒ण्वमू॒चुषे॑ ॥ ६ ॥

यस्य॑। प्र॒ऽस्वाद॑सः। गिरः॑। उ॒प॒मऽश्र॑वसः। पि॒तुः। क्षेत्र॑म्। न। र॒ण्वम्। ऊ॒चुषे॑ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० 'यस्य प्रस्वादसो गिर' इत्यनेन सूक्तशेषभूतेन चतुर्ऋचेन वर्गेण मृते देहान्तरं गते सति मित्रातिथिनाम्नि नृपे राजनि उपमश्रवोनाम्नः मित्रातिथेः राज्ञः पुत्रस्य शोकं स्नेहादेवापानुदद् अपनीतवानृषिः कवषः। यस्य ऊचुषे इत्यनयोः सामानाधिकरण्याद् ऊचुषे इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। लिट् चात्र वर्तमाने 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा ३, ४, ६) इति। यस्य मित्रातिथिनाम्नो राज्ञः उपमश्रवसः तव पितुः ऊचुषे ब्रुवतः भाषमाणस्य प्रस्वादसः प्रकर्षेणास्वाद्याः[4] मधुरा गिरः वाचः दृष्टान्तेन तुल्यरसत्वसामर्थ्यात् रण्वाः[5] रमणीयाः चित्तप्रीतिकरा इत्यर्थः। किमिव। क्षेत्रम् न रण्वम्, यथा क्षेत्रं व्रीह्यादिसस्यसम्पन्नं रण्वं रमणीयं चित्तप्रीतिकरम्, एवम्। वाक्यार्थस्यापरिसमाप्तत्वाद् उत्तरया एकवाक्यता योज्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्य प्रकर्षेण स्वादयित्र्यः[6] गिरः[7] उपमश्रवसः पितुः मित्रातिथेः, यथा रमणीयम् क्षेत्रम् दानार्थं सम्पन्नसस्यं[8] सेवमानाय दरिद्राय। स्वादसः इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ६ ॥

अधि॑ पुत्रोपमश्रवो॒ नपा॑न्मित्रातिथेरिहि। पि॒तुष्टे॑ अस्मि॒ वन्दि॑ता ॥ ७ ॥

अधि॑। पु॒त्र॒। उ॒प॒म॒ऽश्र॒वः॒। नपा॑त्। मि॒त्र॒ऽअ॒ति॒थेः॒। इ॒हि॒। पि॒तुः। ते॒। अ॒स्मि॒। वन्दि॑ता ॥ ७ ॥

उद्गीथ० पुत्रेति प्रियवचनेन[9] सम्बोध्य[10] उपमश्रवसम् ऋषिराह कवषः। हे पुत्र! उपमश्रवः! हे [11]नपात्[11] पुत्रक![11] मित्रातिथे मित्रातिथिनाम्नो राज्ञः अधि इहि अवगच्छ अवजानीहि। किम्। उच्यते—पितुः ते अस्मि वन्दिता। पूर्वस्यामृचि यस्येति श्रुते तस्येत्यध्याहार्यम्। तस्य पितुः ते तव उपमश्रवसः सम्बन्धिनः अस्मि भवामि वन्दिता स्तोता पुरोहितः ऋत्विग् वेत्यर्थः। एवं सति [12]रव चाहं[12] च तुल्यशोकौ। एतज्ज्ञात्वा मा शोकं कार्षीः। अहं तव पितृस्थानीयो जीवामीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे पुत्र! उपमश्रवः! मित्रातिथेः नपात्! अपातयितः![13] माम् अधि गच्छ मत्समीपम् आगच्छ[14]। पितुः तव अहम् अस्मि स्तोता। मह्यं धनं प्रयच्छ[15] इति ॥ ७ ॥

---

१ पृष्टि° मूको. २ मनिगृ° वि॰. ३-३ नास्ति मूको. ४ °स्वाद्य मूको. ५. रण्व मूको. ६ स्व° मूको. ७ गिर मूको. ८ सवणसस्य वि॰ अ॰, सम्पन्नसस्य वि॰. ९ प्रियवच° वि॰. १०-१० °ध्योपमश्रव मूको. ११. °पात् इत् प्राणात्मक वि॰. १२-१२ त्वाच्चा° मूको. १३. °त मूको. १४. नास्ति वि॰ अ॰. १५ °च्छति वि॰ अ॰, °च्छत वि॰

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानाम् । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतानाम् । उत । वा । मर्त्यानाम् । जीवेत् । इत् । मघऽवा । मम ॥ ८ ॥

उद्गीथ० किञ्च यदि ईशीय ईश्वरोऽहं स्याम् अमृतानाम् देवानाम् उत वा मर्त्यानाम् मनुष्याणाम् । देवमनुष्यादिकस्य सर्वस्य मरणहेतोः निर्धारणे यद्यहं समर्थः स्यामित्यर्थः । ततः किम् । उच्यते— जीवेत् इत् प्राणान् धारयेदेव न म्रियेत एवेत्यर्थः, मघवा धनवानीश्वरो राजा मित्रातिथिः मम कवषस्य पुरोहितभूतस्य, याज्य इति शेषः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'यदि अहम् ईश्वरः† स्याम् अमारकाणाम् अपि च मारकाणाम्‡, जीवितोऽ$ भवेत्¶ धनवान् राजा मम† अर्थाय' ॥ ८ ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा चन जीवति । तथा युजा वि वावृते ॥ ९ ॥

न । देवानाम् । अति । व्रतम् । शतऽआत्मा । चन । जीवति । तथा । युजा । वि । ववृते ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अन्यच्च 'कवषः कथयति' । देवानाम् प्रजापतीनाम् व्रतम् कर्म मर्यादाकरणलक्षणम्² अति अतीत्य, 'शतायुर्वै पुरुषः' (तैब्रा १,७,६,४) इति³ दैवीर्या मर्यादा⁴ कृता, तां स्वकर्मानुरूपां च अतीत्य, शतात्मा चन बहुशरीरवीर्यमतिरपीत्यर्थः, वृत्ररावणादिकः न जीवति । 'उल्लङ्घयेत्यर्थः'⁵, शतात्मा चन बहुशरीरवीर्यमतिरपीत्यर्थः, वृत्ररावणादिकः न जीवति । कस्मात् । यस्मात् तथा तेन प्रकारेण शतं वर्षाणि पुरुषो जीवतीति स्वकर्मानुरूपञ्चेत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणेन युज्यते इति युक् प्रजापतिः, तेन युजा प्रजापतिना "वि ववृते" विवर्तित निर्मितम् जगदित्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा मा शोकं कार्षीः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० "न देवानाम् अति क्रम्यते कर्म । शतसंवत्सरश्च† कश्चिद् जीवति अन्यः । तथा युजा सहायादिना‡ वि वर्तते वियुक्तो भवति मृत इति" ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः' ॥

[३४]

'कवष ऐलूष, अक्षो मौजवान् वा ऋषिः । १,७,९,१२ अक्षाः देवता, १३ कृषिः, २-६,८, १०,११,१४ अक्ष-कितव-निन्दा । त्रिष्टुप् छन्दः, सप्तमी जगती' ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

---

* 'ईशीय' ... † °श्वर वि'. ‡ °णाम् अपि च मारकाणाम् वि'. $ जीवे वि'. ¶ भव वि'. † नामम वि'. ‡ °बान् दिना वि'. † °तर्थं°, वि'.

१-१. नास्ति वि' अ'. २-२. कवषकथ्यत मूको. ३. °दाकारलक्षणम् मूको. ४. नास्ति मूको. ५. °दया मूको. ६-६. °ह्यघ्यतेत्यर्थः वि¹³, °ह्यघ्यतेत्यर्थः वि' अ. ७-७. विहन्ने मूको. ८-८. नास्ति वि' अ'. ९-९. नास्ति मूको.

प्रावेपा । मा । बृहत । मादयन्ति । प्रवातेऽजा । इरिणे । वर्वृताना ।
सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्ष । विऽभीदक । जागृवि । मह्यम् । अच्छान् ॥ १ ॥[1]

उद्गीथ० प्रावेपा प्रवेपिन प्रकम्पनशीला अक्षाः मा माम् बृहत महत विभीतकस्य सम्बन्धिन फलत्वेन, फलानीत्यर्थः, मादयन्ति हर्षयन्ति प्रवातेजा प्रवरवात काले वर्षासु प्रवणे वा प्रदेशे जाता इरिणे आस्फारे[2] वर्वृताना वर्तमाना । न च मनाग् मादयन्ति । किं तर्हि । सोमस्य इव यथा सोमस्य मौजवतस्य मूजवत्पर्वते जातस्य भक्ष पान यजमानादीन् 'अत्यर्थं मादयति[3]', एवम् विभीदक विभीदकविकार[4] जागृवि विजयपराजययो हर्षशोकाभ्या जागरणस्य कर्ता मह्यम् द्वितीयार्थे चतुर्थी । माम् अच्छान् अन्तर्णीतभृशार्थमेतद् द्रष्टव्यम् । अचच्छदद् अत्यर्थं मादयति[5] । केन । सामर्थ्यात् हर्षेण ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'कात्यायन (२,१०,३४)—'मौजवान् वाऽक्षोऽक्षकृषिप्रशसा चाक्षकितवनिन्दा च' इति । प्रवेपिण †[6] माम् महत विभीतकस्य फलानि मादयन्ति प्रवणे देशे जाता इरिणे वर्तमाना । इरिणो नूनम् अधिदेवन भवति । सोमस्य इव मूजवति पर्वते जातस्य भक्ष[7] । तत्र हि उत्तम सोमो[8] जायते । विभीतक जागरणस्य कर्ता कितवस्य मह्यम् उपच्छन्दन करोति इति । प्रशसति एनान् अनया, निन्दति उत्तराभि । यद्वा प्रवातेजा[9] प्रकृष्टवाते देशे स्थिते आक्षिके युज्यमाना[10] ॥ १ ॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिऽभ्य । उत । मह्यम् । आसीत् ।
अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतो । अनुऽव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० मा माम् न मिमेथ नाऽऽक्रुष्टवती सुशीलत्वात्[11], न जिहीळे नापि लज्जापितवती सुचरितत्वात्, अथवा न चुक्रोध एषा मम जाया किञ्च शिवा सुखा आसनप्रदानपादप्रक्षालनादिव्यापारै प्रतिपत्त्या सुखकरीत्यर्थः, सखिभ्य सखिभूतेभ्य कितवादिभ्य[12] । न केवल मम सखिभ्य एव सुखा, उत अपि मह्यम् आसीत् सुखा । एव गुणविशिष्टा सतीम् अक्षस्य एकपरस्य एक पर प्रधानो यस्य स एकपर तस्य एकपरस्य पराजयप्रधानस्येत्यर्थः, अथवा एकपरस्य एककृतायप्रधानस्य हेतो कारणाद् अक्षकृतद्यूतन[13] निमित्तेनेत्यर्थः, अनुव्रताम् अनुगतकर्माणम् अनुकूलामित्यर्थः, जायाम् भार्याम् अहम् अप[14] अरोधम् अपरोधितवान्[15] अस्मि, वित्तनाशेन दुःखिता कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ द्रयमृग्या (९,८) व्याख्याता द्र २ आस्फारे वि[1] [3] अ अस्फार वि[1] ३ ३ °त्यर्थमुद° वि[1] °र्थं मद° वि[3] म ४ °दक वि[3] मूको ५ छादयति वि[1] अ ६ ६ नास्ति वि[3] अ[1] † प्रविवेपिण वि[1] ७. पक्ष वि[2] अ भक्षन् वि[1] ८ सोम सोम वि[3] अ[1]. ९ प्रवावजाना वि[1] अ[1] १० युज्यमानान् वि[1] अ[1], न्युपनाना वि[1] ११ दुशीलावत्वात् मूको. १२ कितवेभ्य वि[1] १३. अक्षनित[3] मूको १४ अव वि[1] [2] अ, एव वि[3] १५ वपरो° मूको

वेङ्कट० न माम् आक्रुष्टवती, न चुकोध[1] एषा, शिवा मदीयेभ्य. सखिभ्यः महाम् च प्राक् आसीत्। अक्षस्य अहम् एकपरस्य यः[2] परपुरुषं[3] तत् प्रवणं करोति स तथोक्तः, तस्य हेतोः [4]इत्थम् अनुव्रताम्[4] जायाम् अहम् अप अरोधम् अक्षव्यासक्तः परित्यक्तवान् ॥ २ ॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारम् ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विन्दते । मर्डितारम् ।
अश्वस्यऽइव । जरतः । वस्न्यस्य । न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० श्वश्रूः अयोग्यत्वात् कितवं जामातरमपि सन्तम् द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः। जाया च अप रुणद्धि गृहे निरुणद्धि लोकलज्जया अर्थदाच्या भयाच्च। किञ्च नाथितः ऋणमोक्षार्थं भूत्यर्थं च धनं याचमानः उपतप्तो वा क्षुधा कितवैर्वा सम्पीडित इत्यर्थः, न विन्दते न लभते मर्डितारम् धनदानेन सुखयितारम्। किंच अश्वस्य इव यथा अश्वस्य जरतः वृद्धस्य वस्न्यस्य वस्नं[5] मूल्यं तदर्हस्य वाहनभोगं दौर्बल्यभयात् न लभते स्वामी, एवम् अहम् न विन्दामि नोपलभे न पश्यामीत्यर्थः, कितवस्य द्यूतकरस्य भोगम् कुटुम्बभरणभोगम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्वेष्टि मां गृहगतम् श्वश्रूः। अप रुणद्धि जाया च। न याचमानः लभते सुखयितारम्। न अहम् लभे कितवस्य भोगम् अश्वस्य इव वृद्धस्य विक्रेतव्यस्य[6] वस्नं[7] मूल्यम् तदर्हस्य, बुद्ध्या विमृशन्निति ॥ ३ ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्य१क्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।
पिता । माता । भ्रातरः । एनम् । आहुः । न । जानीमः । नयत । बद्धम् । एतम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अन्ये कितवाख्याः पुरुषाः जायाम् भार्याम् परि मृशन्ति संस्पृशन्ति, हस्तवस्त्रगलकेशान् गृहीत्वा आकर्षन्तीत्यर्थः, द्रौपदीमिव दुःशासनः, अस्य मदादिकस्य कितवस्य स्वभूताम्। यस्य कितवस्य मदादिकस्य, स्वभूत धनम् इति शेषः, अगृधत् अभिकाङ्क्षति इच्छति[8], जेतुमिति शेषः। केच्छति जेतुम्। वेदने विदिर्लाभे। विन्दते लभते धनमस्मिन् कितवः इति वेदनम् आस्फारकम्[9], तस्मिन् वेदने धनलम्भने आस्फारे। [10]वाजी वेजनवान् वेगवान्[10]

1. चुकोप वि² अ¹. 2. यम् वि³ अ³. 3. पुरुषं वि³. 4-4. इत्थमनुव्रताम् वि³ अ¹. 5. बहुमूल्यस्याश्वस्य वस्नं मूको. 6. विकेतुः यस्य वि³ अ³; विक्रेतव्यस्य वि³. 7. वरत्न मूको. 8. °ते मूको. 9. आस्व° मूको. 10-10. वाजिवेजिवेनवान् वि³ अ¹; वाजिवेजिवेगवान् वि³.

लुण्ठनशील इत्यर्थः, अक्षः देवनसाधनः । किंचान्यत् । कितवस्य पिता माता भ्रातरः च अत्यन्ताप्ता अपि सन्त एनम् कितवं मदीयम् न जानीमः वयम् अस्माभिरयं सम्बन्धीति आहुः ब्रुवन्ति । धनापहारकत्वात् निर्विण्णाः सन्तो नायम् अस्मदीयः इति वदन्तीत्यर्थः । नयत हे कितवाः[1] 'यत्रेष्टं तत्र'[1] प्रापयत यूयं रज्ज्वा बद्धम् सन्तम् एतम् कितवम् इत्येवमाहुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्ये[2] जायाम् अस्य कितवस्य परि मृशन्ति[3], यस्य धने वस्त्वान् अक्षः देवः अभिकाङ्क्षा करोति । पित्रादयः च एनम् वदन्ति—न वयम् एनम् अस्मदीयम् जानीमः, स्वगृहम् नयत[4] बद्धम् एतम् इति ॥ ४ ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः । परायत्ऽभ्यः । अव । हीये । सखिऽभ्यः ।
निऽउप्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । एषाम् । निःऽकृतम् । जारिणीऽइव ॥

उद्गीथ० यत् यदा अक्षैः पराजितः हृतसर्वस्वः सर्वैर्निन्द्यः[5] आदीध्ये आभिमुख्येन ध्यायामि इत्यर्थः—न दविषाणि पुनर्न देविष्यामि[6] एभिः अक्षैः इति, तदा परायद्भ्यः आस्फारं[7] प्रति पराङ्मुखं गच्छद्भ्यः अव हीये अवगच्छामि[8] अपसर्पामीत्यर्थः, सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः । किंच न्युप्ताः च यदित्यनुवर्तते । यदा च आस्फारे[9] कितवैः प्रक्षिप्ताः सन्तः बभ्रवः बभ्रुवर्णाः अक्षाः वाचम् भूम्यभिघातपरस्पराभिघातलक्षणं शब्दम् अक्रत कुर्वन्ति, तदा तस्य शब्दं श्रुत्वा व्यसनेनाभिभूयमानः सङ्कल्पं परित्यज्य एमि इत् गच्छाम्येव एषाम् अक्षाणां सम्बन्धिनम् आस्फारप्रदेशम्[8] निष्कृतम् सन्तम् । किमिव सङ्कल्पं परित्यज्य गच्छामि । जारिणी इव यथा जारिणी जारवती व्यभिचारिणी काचित् स्त्री व्यसनेनाभिभूयमाना स्वचारित्रमविगणय्य सङ्केतस्थानं गच्छति, एवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा अहम् आभिमुख्येन क्रीडे, तदानीम् न दूयये[10] अक्षैः न परितपामि । स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः अहम् अव हित[11] भवामि, नाहं प्रथमम् अक्षान् विसृजामि । पित्रादिभ्यः अवधानम् । न्युप्ताः[12] च अक्षाः वाचम् कुर्वन्ति । तेषाम् अक्षाणाम्[13] निष्कृतम् स्थानम् अहम् आगच्छामि[14] एव जारिणी इव सङ्केतस्थानम् ॥ ५ ॥

[16]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वर्गः[16] ॥

१-१. यत्रेष्टं तत्र मूको. २. नास्ति वि[1,2]. ३. °न्ती मूको. ४. °ते वि[1] अ[1], नयत वि[2]. ५-५. निरात्य एव या (१२,७) द्र. ६. 'नि'यम् मूको. ७. देवि° मूको. ८. आस्व° मूको. ९. अवस्ता न° वि[1], असौ न° वि[2] अ. १०. मान्ने वि[1], आमरे वि[2] अ. ११. दूय वि[1]. १२. अवमहित वि[2] अ[2], अवम् अहीन वि[1]. १३. उप्ता वि[2] अ[1]. १४. °क्षान् वि[2] अ[1]. १५. ग° वि[1]. १६-१६. नास्ति मूको.

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

सभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।
अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिऽदीव्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० कितवसम्बन्धिनीम् सभाम् एति गच्छति कितव । किं कुर्वन् एति । पृच्छमान हे कितव[1] अस्ति परिपणितव्यमिति पृच्छन्नित्यर्थ[1] । केन अभिप्रायेण । अवश्यम् अद्याऽहम् जेष्यामि इति अनेनाभिप्रायेण । तन्वा शरीरेण शशुजान शुचरव चकारस्याय नकार छान्दस । शोशुचान दीप्यमानश्चेत्यर्थ । कितवस्य सभा गतस्य अक्षास अक्षा अस्य कितवस्य वि तिरन्ति विविध हिंसन्ति कामम् देवनेच्छाम्[2] । किं कुर्वन्त । प्रतिदीव्ने प्रतिदेविने प्रतिकितवाय आ दधत । किं धारयन्त[3] । कृतानि पराजयहेतून् आभिमुख्येन मर्यादया वा दधत धारयन्त इत्यर्थ । कलिद्वापरादीन् इत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "सभाम् एति कितव" पृच्छन् किमत्र अस्ति शक्त इति जेष्यामि इति शरीरेण दीप्यमान । तत्र अक्षा अस्य कामम् वर्धयन्ति कितवाय प्रतिदेविने[4] तज्जयार्थम् आभिमुख्येन कृतानि दधत । कृतेषु आनिहितेषु भवति जय ॥ ६ ॥

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा सम्पृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निऽतोदिनः । निऽकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।
कुमारऽदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहनः । मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

पुरुषकलहस्तिशिर प्रभृतीनाम्[5]
उद्गीथ० अक्षा एव अङ्कुशिन अङ्कुशवन्त, अङ्कुशवतो यथा आकर्षार दु खयितारश्चेत्यर्थ, आकर्षारो[6] दु खयितारश्च भवन्ति एव द्यूतकारिणाम् हेतुकर्तृत्वेन नियमेन व्यथयितार[7] हस्तलगुडादिना ताडयितारश्च नितोदिन 'तुद व्यथने' । नियमेन खड्गादिनाशस्त्रेण छेत्तारश्चेत्यर्थ, तपना परानयेन इत्यर्थ, निकृत्वान 'कृती छेदने' । सर्वस्वहारकत्वेन सर्वस्य कुटुम्बजनस्य सन्तापनशीलाश्चेत्यर्थ, सन्तापयितारश्च तापयिष्णव कुमाराणा दातारश्च । अथवा कुमार इव कुमारदेष्णा धनदानद्वारेण कन्या उन्मयन्त पुनर्हण पुन पश्चात् देवनीया क्रीडनीया[8] इत्यर्थ । किञ्च जयत धनाना जेतु कितवस्य बर्हणा परिबर्हिणा परिवृद्धेन बधेन सर्वस्वहरणलक्षणेन । कथम्भूता हन्तारश्च । केन । बर्हणा । मध्वा मधुना क्षौद्रेण विभीदकप्रभवेन[10] सम्पृक्ता संसृष्टा प्रतिकितवेन देवनवेलायां पुनर्हन्तार । ॥ ७ ॥
प्रकाश सक्षिप्ता इत्यर्थ । एतत् परमरहस्यप्रकाशनीय कथितम् ॥ ७ ॥

१-१ "तव्यति पुनरित्यर्थ वि[1], "तव्यति पृणीत वि[2] अ[3] २ देवनेच्छाना मूको ३ ३ किं धारयम् वि[3] अ; किं रक्षया वि[1] ४ ४ नास्ति वि[1,2] ५ प्रतिनीने मूको ६ 'लिनिमित्र' मूको ७ आकृ[०] मूको ८ व्यथिता[०] मूको ९ क्रीडनीया वि[3] अ, निनीया वि[1] १० विभीतक[०] वि[3] अ.

वेङ्कट० तीक्ष्णाग्राः अङ्कुशाः । पिण्डिताग्रो नितोदः । अक्षाः एव अङ्कुशिनः नितोदिनः[1] इति । पुरुषस्य आर्दनात् आह — निकर्तनशीलाः, पराजये आत्मनः तपनाः, विजये[2] परेषाम् तापयिष्णवः । कुमारत्तिः हर्षकर्मा । हर्षदानाः[3], जयतः अपि पुनर्हन्तारः, मधुना सम्पृक्ताः चेत् प्रतिकितवस्य परिबर्हणार्थं[4] भवन्ति[5] ॥ ७ ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रातं एषां देवइव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्यं चिन्मन्यवे ना नंमन्ते राजां चिदेभ्यो नम इत् कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्योपेतः क्रीळति क्रीडति आस्फारे[6] व्रातः सङ्घातः स्तुत्य "एषाम् अक्षाणां" सम्बन्धी[8] । किमिव विहरति । देवः इव सविता सत्यधर्मा यथा देवः सविता सत्यकर्मा दिवि विहरति, एवम् अक्षसम्यग्भिसङ्घातः । स्तुत्या चाक्षा एवात्र[9] स्तूयन्ते । किञ्च उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि[10] मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थीयम् । मन्योः क्रोधात्[11] न आ (?) नमन्ते आभिमुख्येन मर्यादया वा न प्रह्वीभवन्ति न वशे वर्तन्ते अक्षाः । किञ्च राजा चित् सर्वलोकनम्यो राजा एभ्यः अक्षेभ्यः नमः इत् कृणोति देवनवेलायां नमस्कारमेव करोति, नावमन्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषाम् अक्षाणाम् त्रिपञ्चाशः व्रातः जगति सञ्चरति । तावद्भिः[12] अक्षैराक्षिका दीव्यन्ति । [13]देवः इव[13] सविता सत्यधर्मा । ते अमी उग्रस्य अपि पुरुषस्य मन्यवे न नमन्ति । तमपि जयन्ति । राजा अपि[14] एभ्यः नमस्कारमेव करोति, न युद्धम् इति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तऽवन्तम् । सहन्ते ।
दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

उद्गीथ० [15]"नीचा वर्तन्ते देवनकाले[15] क्षिप्ताः भूमौ नीचैर्वर्तमानाः लुठन्तः सन्त इत्यर्थः । उपरि स्फुरन्ति पराजयात् भीतानां द्यूतकराणां हृदयस्योपरि स्फुरन्तीव चलन्तीवेत्यर्थः । किंच अहस्तासः हस्तरहिता अपि सन्तः हस्तवन्तम् द्यूतकरम् सहन्ते पराजयकरणेन अभिभवन्त्यक्षाः । किञ्च दिव्याः दिविभवाः, अप्राकृता इत्यर्थः, अङ्गाराः अक्षलक्षणाः इरिणे आस्फारे[16] समिन्धनरहिते न्युप्ताः कितवैः प्रक्षिप्ताः शीताः सन्तः हिमस्पर्शा अपि सन्तः कितवानां हृदयं पराजयजनितदुःखेन निः दहन्ति नियमेन भस्मीकुर्वन्ति इव[17] ॥ ९ ॥

---

१. दिनः वि[२] अ[१]; नीतोदिन. वि[१]. २. जये वि[२]. ३. हर्षका...वि[२] अ[१]. ४. °णाने वि[२] अ[१]. ५. भवत वि[२] अ[१]; भवन्तः वि[१]. ६. आस्वरे मूको. ७-७. यथा समक्षाणा मूको. ८. सम्बन्धि मूको. ९. एवा मूको. १०. °पि वा मूको. ११. क्रोधा मूको. १२. °द्भिः निम् वि[२] अ[१]; स्तुनम् वि[१]. १३-१३. नास्ति वि[१]. १४. हि वि[१] १५-१५. वन° मूको. १६. आस्वरे मूको. १७. नास्ति वि[२] अ.

निघातो । ते अमी
वेङ्कट० स्थले नीचीना वर्तन्ते, उपरि घ्नं स्फुरन्ति आक्षिकस्य हस्त आ निघातो । ते अमी ... केचन अन्तरिक्ष्या अङ्गारा इरिणे देवने
हस्तवर्जिता हस्तवन्तम् अभिभवन्ति[२] अयुद्धेन । केचन अन्तरिक्ष्या अङ्गारा इति परोक्षम् अक्षान् आह ॥ ९ ॥
न्युप्यमाना शीता[३] सन्त कस्यचिद् हृदयम् नि दहन्ति इति

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्वं स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । क्वं । स्वित् ।
ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

उद्गीथ० जाया भार्या तप्यते वियोगजसन्तापम् अनुभवति[६] कितवस्य सम्बन्धिनी 'हीना 'ओहाक्[७] त्यागे' । त्यक्ता सती । माता च सन्तप्यते पुत्रस्य कितवाख्यस्य[८] चरत क्व स्वित् अक्षपरिद्यूतस्य निर्वेदात् क्वापि गच्छत सम्बन्धिनी । किञ्च ऋणवा अक्षपराजयजनितर्णवान् सर्वस्य बिभ्यत् धनम् हृतेयन्तनितम् इच्छमान॰ कामयमान अन्येषाम् ब्राह्मणादीनाम् अस्तम् गृहम् उप एति गच्छति नक्तम् रात्रौ ॥ १० ॥

वेङ्कट० जाया तप्यते कितवस्य परित्यक्ता, माता च तप्यते क्व चित् चरत पुत्रस्य । यद्वा माता च अन्यत्र भवति । अपि "च ऋणवान्[९] उत्तमर्णात् बिभ्यत् निर्धनं धनम् इच्छन्[८] अन्येषाम् गृहम् उप एति रात्रौ ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्गः[१] ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुऽकृतम् । च । योनिम् ।
पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

उद्गीथ० स्त्रियम् अन्येषाम् मनुष्याणाम् जायाम् जायाभूताम् दृष्ट्वाय सामर्थ्यात् सुखिता दृष्ट्वा सुकृतम् च सुसस्कृतं च योनिम् गृह दृष्ट्वा मज्जाया[१०] दुःखिता गृह चासस्कृतमिति कितवम् तताप कितवस्तप्यते इति । अत्र[११] प्रथमाऽर्थे द्वितीया[१२] । वर्तमाने च लिट् । किञ्च पूर्वाह्णे आदित्योदयानन्तरमेवत्यर्थं, अश्वान् अश्वसदृशान् अश्वान् द्यूतकर्मवोढॄन्[१३] इत्यर्थं, व्याप्तॄन्[१४] वा अक्षान् युयुजे युक्तक्त द्यूतकर्मणि । हि इति पदपूरण । बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अक्षान् । युक्त्वा चतुर्थम् अह्न[१५] च अग्ने अग्निसदृशस्याह्न अन्त अवसाने अस्ते आदित्ये स वृषल वृषलसदृश

───────────────

१ नास्ति वि॰ २ °भितपन्ति वि॰ ३ शिता मूको ४ °वन्ती मूको ५-५ ना हो वि॰, ओहाड वि॰ अ ६ कितवस्य वि॰ ७-७. वर्षणवान् वि॰, च ऋतवान् वि॰; ऋतवान् अ॰. ८ इच्छमान वि॰ ९ ९ नास्ति मूको. १०. जाया वि॰. ११ अत्र मूको. १२. द्वितीयार्थे मूको १३ °कमावो° मूको. १४. वाहकत् वितॄन् वि॰, वापितॄन् वि॰ अ १५. अह मूको.

दासस्यातिक्रमात् शूद्रसमः कितव पश्चाद् तृट्क्षुत्पिपासार्दितः[1] भग्नपृष्ठकटिग्रीवस्कन्धदृष्टिरधोमुख जित शोकार्णवे निमग्न शयनार्थं भूमौ पतति। अथवा स वृषल शीतार्दित सन् रात्रावग्ने समीपे पतति शयनार्थम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स्त्रियम् दृष्ट्वा कितवम् तपति अक्ष अन्येषाम् जायाम् सुकृतम्[2] च गृहम्। असमान कर्तृकतायाम्[3] अपि क्त्वाप्रत्यय। प्रात काले 'अश्वान् अभियुनक्ति बभ्रुवर्णान्'[4]। स अग्ने अन्ते वृषल रात्रौ गच्छति ॥ ११ ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२ ॥

य । वः । सेनाऽनी । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।
तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि । दश । अहम् । प्राचीः । तत् । ऋतम् । वदामि ॥ १२ ॥

उद्गीथ० य अक्ष व युष्माकमक्षाणाम् सेनानी। कस्य। महत गणस्य महाप्रभावस्य अक्षसङ्घातस्य। राजा स्वामी च व्रातस्य तदीयसङ्घातस्य प्रथम पूर्वं बभूव भवति। तस्मै अक्षाय कृणोमि करोमि, पूजामिति शेष। न धना रुणध्मि नापि धनानि धारयामि, यदि भवन्ति तत्प्रभावात्, ततो ददामीत्यर्थ। दश प्राची दशधावान्[5] दशकृत्व इत्यर्थ। तत् 'तादर्थ्ये चतुर्थ्या लुगत्र'[6] द्रष्टव्य। तस्मै तदर्थम् तदाराधनार्थमित्यर्थ, ऋतम् सत्यम् अहम् वदामि अहदेवत् तप द्यूतकराणा यत् सत्यवचनम्। एतज्ज्ञात्वा मम प्रसीदतु जयस्य कर्ता भवतु उक्तगुणोऽक्ष इत्यभिप्राय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० य युष्माकम् अक्षाणाम्[7] महत गणस्य सेनानी बभूव, राजा च[8] व्रातस्य[9] मुख्य। गणव्रातयो अल्पो भेद, तस्मै अह करोमि अञ्जलिम्। अत ऊर्ध्वं न अहम् धनानि अक्षार्थम् रुणध्मि। तदेवाऽऽह—दश अहम् प्राची अङ्गुली करोमि। तत् इदम् अह सत्यमेव ब्रवीमि इति ॥ १२ ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

अक्षै । मा । दीव्य । कृषिम् । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमान ।
तत्र । गाव । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्य ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ऋषिरात्मानम् अन्तरात्मकर्मात्मरूपेण[10] द्विधा विभज्य कर्मात्मान निवर्तयन् आह— हे कितव! मम कर्मात्मन्[1] बहुप्रत्यवायदर्शनात् अक्षै मा दीव्य मा देवी। कृषिम् इत्

---

१. क्षुत्पिपा° वि², क्षुत्पिपासार्दित वि³ अ. २ सुस वि². ३ असमान° वि³ अ¹; समानकर्तृकतया° वि². ४ ४ स्वाभियुनक्तिबभ्रू° वि³ अ¹. ५ दशवान् मूको. ६ ६. °र्थ्याद् लुगत्र वि³, °र्थ्यैलुगत्र वि³ अ. ७. माहित वि¹. ८. च वि³ अ¹, प वि². ९. प्रातस्य वि¹, व्रातस्य वि², धौतस्य अ¹. १०. अन्तरात्मरूपेण मूको

कृषस्व कृषिमेव कर्म। वित्ते धने न्यायोपात्ते रमस्व रतिं कुरु सन्तोषं भावय, मा किञ्चनान्यायोपात्ते भूतार्जिते, बहु मन्यमानः। कस्मात् कारणात् कृषिमित् कृषस्वेति ब्रवीमि। यस्मात् तत्र कृषौ कृष्यमाणायां सत्याम् गावः, भवन्तीति शेषः। तत्र एव जाया भवति। तत् मे वि चष्टे, तदेव[१] मह्यं विविधम् आख्यातवान् [२]श्रुतिस्मृत्यागमसम्प्रदाय-करणः सर्वात्मा[२] सविता [३]आदित्य इत्यर्थः[३], अयम् [४]नभसि दर्शनगोचरतामापन्नः[४] नः अर्यः सर्वस्येश्वरः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० [५]अक्षैः मा[५] दीव्यः। कृषिम् एव कृषस्व। आत्मीये धने रमस्व तदेव बहु मन्यमानः। तत्र कृष्याम् गावः स्थित।[६] सन्ति, तत्र जाया। तत् मे वि चष्टे सविता अयम् ईश्वरः ॥ १३ ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मित्रम्। कृणुध्वम्। खलु। मृळत। नः। मा। नः। घोरेण। चरत। अभि। धृष्णु। नि। वः। नु। मन्युः। विशताम्। अरातिः। अन्यः। बभ्रूणाम्। प्रऽसितौ। नु। अस्तु ॥१४॥

अभि धृष्णु तृतीयार्थे प्रथमैषा। अभिधृष्णुना (?)

उद्गीथ० मित्रम् स्निग्धम् कृणुध्वम् यूयम्। सर्वार्थानामभिभवित्रा, अपहारिणेत्यर्थः। [७]मा नः घोरेण चरत[७] सर्वार्थापहारित्वाद्[८] घोरम् अक्षव्यसनम् अस्माकं [९]मा कार्ष्टेत्यर्थः[९]। किं तर्हि करवाम। [१०]उच्यते। नः मृळत कुरुत सुखमक्षय्यमित्यर्थः[१०]। 'वः मन्युः नु नि विशताम्'। क्रुद्धेषु च युष्मासु अस्माकः अन्यः अरातिः अस्मच्छत्रुः बभ्रूणाम् बभ्रुवर्णानां युष्माकम् अक्षाणां सम्बन्धिन्याम्[११] प्रसितौ प्रबन्धने [१२]व्यसनलक्षणे नु[१२] क्षिप्रम् अस्तु भवतु। अन्यस्य अस्मच्छत्रोः अक्षव्यसनमस्तु, माऽस्माकमित्यर्थः[१३] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० मैत्रीम् अस्मासु कृणुध्वम्। सुखयत अस्मान्। [१४]मा अस्मान्[१४] घोरेण अमैत्र्या अभि चरत। धृष्टः[१५] शत्रुभूतो युष्माकम् मन्युः नि विशताम् विरमतु। अन्यः बभ्रुवर्णानां[१६] प्रबन्धने[१७] भवतु ॥ १४ ॥

इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

[३५]

लुशो धानाक ऋषिः। विश्वे देवा देवता। जगती छन्दः, त्रयोदशीचतुर्दश्यौ त्रिष्टुभौ।

अबुध्रमु त्य इन्द्रवन्तो अग्नयो ज्योतिर्भरन्त उषसो व्युष्टिषु ।
मही द्यावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

---

१. तदेव मूको २-२. °सम्प्रदानकरणसर्वात्मा मूको. ३-३. °दित्यर्थः मूको. ४-४. न भवति दर्शनगोचरतामाप्त-नः मूको. ५-५. नास्ति वि[१]. ६. किंत वि[२] अ[१]; कितवः वि[१]. ७-७. नास्ति मूको. ८. °पहारत्वात् मूको. ९-९ मार्ष्टेत्य मूको. १०-१०. उच्यामे सम्यमित्यर्थः मूको. ११. °न्यान् मूको. १२-१२. °सुखेन मूको. १३. °र्थः। इत्यृग्वेदभाष्ये उद्गीथाचार्यकृतौ प्रथमेति सूक्तं समाप्तम् वि[२] अ. १४-१४. नास्ति वि[१]. १५. सृष्टः वि[२] अ[१]; धृष्ट वि[१]. १६. बभ्रू° मूको. १७. व° मूको.

अबुध्रम् । ऊँ इति । त्ये । इन्द्रंऽवन्त । अग्नर्य । ज्योति । भरन्त । उषसं । विऽउंष्टिषु ।
मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेतताम् । अप॰ । अद्य । देवानाम् । अव । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् अबुध्रम्[1] इति चतुर्दशर्चं वैश्वदेवम् धनाकस्य[2] लुशो धानाको लुशो[3] ददर्श। अबुध्रम् उ त्ये। अबुध्रम् 'झोऽन्त' (पा ७,१,३) इति 'अ इत्यस्यान्तादेशो' नकारस्य छान्दसो मकार । अबुध्रन् बुध्यन्ते स्वमधिकार हविर्वहनादिक कर्तृत्वेनावगच्छन्ति। उ इति पदपूरण । त्ये ते यजमानस्य, अभ्युदयनि श्रेयसहेतव[4] इत्यध्याहार्यम्, इन्द्रवन्त यष्टव्येन इन्द्रादित्यादिदेवगणेन[5] तद्वन्त इत्यर्थः, अग्नयः आहवनीयाद्य अस्मदीया ज्योति स्वदीप्तिं ज्वालालक्षणाम् भरन्त ऊर्ध्वं हरन्त नयन्त इत्यर्थं, 'आकारो इति शेष[6]। [7]कदा। उषस व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसा विवासनकालेषु। किञ्च मही महत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ चेतताम् जानीताम्[7]। किम्। अप कर्म अस्मत्कर्माङ्गभावादित्याधिकारयुक्तम्[8]। वयमपि च अद्य अस्मिन्नहनि देवानाम् अस्मत्कर्माङ्गभूतानां[9] प्रसन्नाना सता सम्बन्धि[10] अव रक्षण स्वर्गादि तर्पण वा आ वृणीमहे आभिमुख्येन मर्यादया वा प्रार्थयामहे देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० [11]लुशो धानाक[11]। अबुद्धा [12]आसन् अमी[12] इन्द्रवन्त अग्नय ज्योति धारयन्त उषस व्युच्छनेषु। महत्यौ द्यावापृथिव्यौ जानीताम् कर्म। अद्य देवानाम् रक्षणम् वयम् आ वृणीमहे ॥ १ ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातॄन्त्सिन्धून्पर्वताञ्छर्यणावतः ।
अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

दिवःपृथिव्यो । अव । आ । वृणीमहे । मातॄन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवत ।
अनागाःऽत्वम् । सूर्यम् । उषसम् । ईमहे । भद्रम् । सोम । सुवान । अद्य । कृणोतु । न ॥ २ ॥

उद्गीथ० दिवस्पृथिव्यो द्यावापृथिव्यो सम्बन्धि अव रक्षण तर्पण वा आ वृणीमहे आभिमुख्येन मर्यादया वा प्रार्थयामहे। मातॄन् सर्वस्य मातॄन् सिन्धून् स्यन्दितॄन् नदान् पर्वतान् च हिमवदादीन् शैलान् मघवत्त्वात्[13]। कीदृशान्। शर्यणावत[14] [15]सर्वस्य सारभूतानित्यर्थं[15]। अव आ वृणीमहे इत्यनुवर्तत। किंच अनागास्त्वम् कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितत्वम् सूर्यम् उषसम् च ईमहे वयम्। किंच भद्रम् कल्याणम् सोम सुवान अभिषूयमाण अद्य अस्मिन् अहनि कृणोतु करोतु न अस्माकम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यो पालनम् आ वृणीमहे लोकस्य निर्मातॄन् सिन्धून् शिलोच्चयांश्च शर्यणावत

---

१ लुशस्य मूको २ नास्ति मूको ३ ३. श्रयस्याता॰ मूको. ४ ॰दयिनिनिश्रेय॰ मूको. ५ ॰द्रादिदेव॰ वि[1], ॰दादित्यैदव॰ वि[2] अ ६ ६. वाग्शाय मूको ७ ७ नास्ति मूको पूर्ति सायणानुसारिणी द्र ८ ॰मावात् स्वाधिका॰ वि[2] अ, ॰मावत् इति स्वाधिका॰ वि[1]. ९. ॰मांशभू॰ मूको १०. सम्बधी मूको ११ ११ लुशो धोनाक वि[2] अ[1], लुशो धनाक वि[1]. १२ १२ ॰मि वि[2] अ[1], मासमी वि[1] १३ मेघत्वात् मूको १४ अर्यन्दावत वि[1] अर्थाम्यावत वि[2], अप्यम्बावत अ १५ १५ सर्वस्यासारम्॰ मूको

सरसः समीपवर्तिनः । तथा सूर्यम् उषसम् च अनागास्त्वम् याचामहे । भद्रम् सोमः च सूयमानः अद्य[1] कृणोतु अस्माकम्[2] ॥ २ ॥

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुविताय मातरा ।
उषा उच्छन्त्यप बाधतामघं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा । नः । अद्य । पृथिवी इति । अनागसः । मही इति । त्रायेताम् । सुविताय । मातरा ।
उषाः । उच्छन्ती । अप । बाधताम् । अघम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० द्यावा पृथिवी इति व्यवहितयोः सम्बन्धः । द्यावापृथिव्यौ नः अस्मान् अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितान् मही महत्यौ त्रायेताम् सर्वतः पालयेताम् सुविताय सुगताय स्वर्गप्राप्त्यर्थमित्यर्थः, मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते । किंच उषाः उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती अप बाधताम् कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यमाना अपनयत्वस्माकम् अघम् पापम् । किञ्च स्वस्ति सर्वप्रकारमविनाशम् अग्निम् आहवनीयादिकम् समिधानम् कर्मार्थम् सम्यग् दीप्यमानम्[3] ईमहे याचामहे वयम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यौ अस्मान् अद्य अपापान्[3] महत्यौ रक्षेताम् सुखार्थम्[4] मातरौ । तथा उषाः[5] अपि उच्छन्ती अप बाधताम् पापम् । अविनाशम् अग्निम् समिधानम् याचामहे ॥ ३ ॥

इयं न उस्रा प्रथमा सुदेव्यं रेवत् सनिभ्यो रेवती व्यु१च्छतु ।
आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम् । नः । उस्रा । प्रथमा । सुऽदेव्यम् । रेवत् । सनिऽभ्यः । रेवती । वि । उच्छतु ।
आरे । मन्युम् । दुःऽविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इयम् उस्रा यजमानभोगानाम् अवश्यायानां देवयागानां च उत्स्राविणी[6], कर्माङ्गभावप्रतिपन्ना शोभनं देवयोग्यं च रेवत् दृष्टादृष्टफल-कर्त्रीत्यर्थः, प्रथमा देवयागकाङ्क्षानां पूर्वा सुदेव्यम् । किं तत् । सामर्थ्याद् हि[8] प्रधानयागकालत्वम् । लक्षणेन अस्मभ्यं दातव्येन धनेन तद्वत् । रेवती देवेभ्यो ददातीति शेषः । नः अस्मभ्यम् सनिभ्यः दृष्टादृष्टफललाभार्थमित्यर्थः, धनवती वि उच्छतु तमांसि विवासयतु उषाः । किञ्च आरे अस्मत्तो दूरे मन्युम् क्रोधम् दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य धीमहि[9] । व्याख्यातार्थोऽयं पादः । आदरार्थं च पुनः पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

1. आ मूको. 2. इति अ[1]. 3. °नमर्चितम् मूको. 4. अपापात् वि[2] अ[1]; अनागात् वि[1]. 5. अद्य° वि[11]. 6. उषा मूको. 7. उस्रा° मूको. 8. नास्ति वि[1]. 9-9. नास्ति मूको.

वेङ्कट० इयम् अस्मभ्यम् तथा शुल्या सुदेवानामहम्[1] वि उच्छतु धनयुक्तम् च भजमानेभ्यो धनवती। दूर क्रोधम्[2] दुर्धनस्य नि धीमहि इति ॥ ४ ॥

प्र याः सिस्र॑ते सूर्य॑स्य रश्मिभि॒र्ज्योति॒र्भर॑न्तीरु॒षसो॒ व्यु॑ष्टिषु ।
भ॒द्रा नो॑ अ॒द्य श्रव॑से॒ व्यु॑च्छत स्वस्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ५ ॥

प्र । याः । सिस्र॑ते । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ । ज्योतिः॑ । भर॑न्तीः । उ॒षसः॑ । विऽउ॑ष्टिषु ।
भ॒द्राः । नः॒ । अ॒द्य । श्रव॑से । वि । उ॒च्छ॒त॒ । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ५ ॥

उद्गीथ० याः उषसः प्र सिस्रत 'प्र इत्येतत्[3] सम् इत्येतस्य स्थाने[4]। सङ्गच्छन्ते सूर्यस्य रश्मिभिः सह ज्योतिः दीप्तिम् आत्मीयाम्[5] भरन्ती भरन्त्यो 'विक्षिपन्त्य इत्यर्थः[6], व्युष्टिषु तमसां विवासनवेलासु, ता उषसः भद्रा न कल्याण्यः[7] अस्माकम् अद्य प्रधानयागाहनि श्रवसे कीर्त्यर्थम् अन्नार्थं वा वि उच्छत परोक्षरूपेण प्रक्रान्तत्वादत्र प्रथमस्य स्थाने मध्यमः। व्युच्छन्तु तमांसि विवासयन्तु। वयमपि उषसः प्रसादात् अद्य लब्धकीर्तयो लब्धधना वा सन्तः स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र सिस्रते या[8] सूर्यस्य रश्मिभिः सह ज्योतिः भरन्ती उषसः आत्मनो व्युच्छनेषु, ता यूयं भजनीया अस्माकम् अद्य अन्नाय वि उच्छत ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वर्गः[9] ॥

अ॒न॒मी॒वा उ॒षस॒ आ च॑रन्तु न॒ उद॒ग्नयो॑ जिहतां॒ ज्योति॑षा बृ॒हत् ।
आयु॑क्षाताम॒श्विना॒ तूतु॑जिं॒ रथं॑ स्वस्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ६ ॥

अ॒न॒मी॒वाः । उ॒षसः॑ । आ । च॒र॒न्तु॒ । नः॒ । उत् । अ॒ग्नयः॑ । जि॒ह॒ता॒म् । ज्योति॑षा । बृ॒हत् ।
अयु॑क्षाताम् । अ॒श्विना॑ । तूतु॑जिम् । रथ॑म् । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अनमीवा अरोगा उषस आ चरन्तु आगच्छन्तु न अस्माकम्, कर्मार्थमिति शेषः। अग्नय च आहवनीयादय उत् जिहताम् उद्गच्छन्तु ज्योतिषा ज्वालालक्षणेन बृहत् तृतीयार्थे प्रथमैषा। लुग् वा तृतीयाया। बृहता। इदयागार्थमुज्ज्वलितेषु वह्निषु आ (?) अयुक्षाताम्[10] आङुपसर्गश्रुत (?) योग्यक्रियापदाध्याहारः कार्यः। अस्मद्यज्ञम् आगन्तु[11] युवाम् अश्विनौ तूतुजिम् क्षिप्र शीघ्रगमनम्[12] रथम् रासभाभ्याम्। इदयागे सन्निवृत्ते स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अरोगा उषस आ चरन्तु अस्मान्। उत् गच्छन्तु च अग्नय[13] ज्योतिषा युक्ता। अश्विनौ च क्षिप्रम् रथम् अयुक्षाताम् युक्तम्[14] ॥ ६ ॥

---

१ °वानार्हम वि° °वानाय अ° °वानाहो वि° २ क्रोध मूको ३ ३ प्रेत्येव मूको ४ स्थानेन मूको ५ °मीयात मूको ६ ६ °न्यर्थं वि° °न्त्य अ. ७ कल्याणा मूको. ८ या मूको ९ ९ नास्ति मूको १० दयु° वि° अ ११ °गच्छन्तु मूको १२ शीघ्रमार्ग° मूको १३ आग्नेय मूको १४ युक्ताम् वि° यु ताम वि°, युक्तिम् अ°

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।
रायो जनित्रीं धिषणामुप ब्रुवे स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवितः । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । सः । हि । रत्नऽधाः । असि ।
रायः । जनित्रीम् । धिषणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

उद्गीथ० श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् नः अस्मदर्थम् अद्य हे सवितः। वरेण्यम् वरणीयं च भागम् भजनीयं च देवमनुष्याणामुपभोगार्हं धनम् आ सुव अभ्यनुजानीहि, देहीत्यर्थः। कस्मादेवमुच्यते[1]। यस्त्वम्[2] अस्माभिरर्थितः, सः त्वम् हि यस्मात् रत्नधाः असि धनानां दाता संविभक्ता भवसि सर्वस्मै। उक्तं च मन्त्रान्तरे 'विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः। सवितारं नृचक्षसम्' (ऋ १,२२,७) इति। इममेव मन्त्रमधिकृत्य ब्राह्मणमपि भवति अस्मिन्नेवार्थे — 'तदेष' सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजत्यप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यः' (माश १०,२,६,५) इत्यादिकम्। रायः धनस्य जनित्रीम् जनयित्रीम् उत्पादयित्रीम्[3] धिषणाम् सर्वदेवस्तुतिलक्षणां वाचम् उप ब्रुवे उपगम्य धनस्य जनित्रीम् जनयित्रीम् उत्पादयित्रीम् धिषणाम् सर्वदेवस्तुतिलक्षणां वाचम् उप ब्रुवे उपगम्य ब्रवीमि, धनम् उक्तलक्षणम् अस्मभ्यं देहीति। किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [4]श्रेष्ठम् अस्मभ्यम्[4] अद्य सवितः! वरणीयम् भागम् आ सुव। सः हि त्वम् रत्नधाः भवसि। धनस्य जनयित्रीम् धिषणाम् देवीम् उप स्तौमि ॥ ७ ॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्या३ अमन्महि ।
विश्वा इदुस्राः स्पळुदेति सूर्यः स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । ऋतस्य । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उस्राः । स्पट् । उत् । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥

उद्गीथ० पिपर्तु ईप्सितार्थसम्प्रदानेन[5] पालयतु मा माम् तत् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा यथाभूतस्य प्रवाचनं स्तोत्रम् देवानाम् गुणगणस्य सम्बन्धि प्रवाचनम् प्रकर्षेणोच्यन्ते देवतागुणाः अनेनेति प्रवाचनं स्तोत्रम् देवानाम् यत् स्तोत्रम् मनुष्याः यजमानमनुष्याः वयम् अमन्महि कर्तुं ज्ञातवन्तः स्वभूतार्थाभ वा यत् स्तोत्रम् मनुष्याः यजमानमनुष्याः वयम् अमन्महि कर्तुं ज्ञातवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः। विश्वाः इत् सर्वाः 'उस्राः रश्मीन् भोगानाम् उत्स्राविणीः[6] वा स्तुतीः स्पट् 'स्पश बन्धने' इत्यस्य वा 'स्पश ग्रहणश्लेषणयोः' इत्यस्य 'वा क्विबन्तस्यैतद्रूपम्[8]। आत्मनि बध्नन् गृह्णन् श्लेषयन् वा उत् एति उद्गच्छति सूर्यः। स च माम् ईप्सितार्थसम्प्रदानेन पालयतु इति योज्यम्। स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पालयतु[9] [10]माम् तत् सत्यस्य[10] प्रवचनम्[11] देवानाम्, यत् मनुष्याः स्मः। सर्वाः एव उषसः स्पृशन् अवगच्छन् वा उत् एति सूर्यः। तत् इदम् अमृतम् इति ॥ ८ ॥

---

१. °स्यमे वि°. २. हि ब° मूको. ३. सेव मूको ४. उत्पाद° मूको. ५-५. नास्ति वि°. ६. रचितास्° मूको. ७-७. मोः रश्मिम् भोनानां उत्स्रावि° मूको. ८-८. वाह् क्विबोगियस्यैतद्रूपम् मूको. ९. पारयतु मा पारयतु वि° अ°; पारय° वि°. १०-१०. °ब वि°. ११. °न वि° अ°.

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि ग्राव्णां योगे मन्मनः साध ईमहे ।
आदित्यानां शर्मणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । ग्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । साधे । ईमहे ।
आदित्यानाम् । शर्मणि । स्थाः । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अद्वेषः अद्वेष्टारः प्रीता वयं देवानाम् अत्यन्तभक्ताः सन्त इत्यर्थः, अद्य बर्हिषः वेदिस्तरणस्य स्तरीमणि स्तरणे सति ग्राव्णाम् च योगे[1] अभिषवार्थं सोमेन[2] सह संयोगे सति मन्मनः मननीयस्य साधे साधने करणे च सति ईमहे ईप्सितमर्थं याचामहे देवान्[3]। किञ्च आदित्यानाम् स्वभूते शर्मणि गृहे मण्डलाख्ये विमानाख्ये वा स्थाः तत्रावस्थाता "स्थाता सन्" त्वम् हे मदीयान्तरात्मन्! भुरण्यसि भुरण्यतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २, १४)। लोडर्थेऽत्र लट्। भुरण्य[5] स्तुतिभिरुपगच्छ आदित्यान् स्तुहीत्यर्थः। किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० द्वेषवर्जितान् अद्य बर्हिषः स्तरणे ग्राव्णाम् च योगे अभिलषितस्य[6] साधके याचामहे आदित्यान्[7]। तेषाम् आदित्यानाम् सुखे तिष्ठन् कर्तव्यान् बिभर्षि गच्छसि वा स्तोतः! इति ॥ ९ ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्दिवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतॄन् ।
इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधऽमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादय । सप्त । होतॄन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

उद्गीथ० आ इत्युपसर्गः सादयेत्यनेन क्रियापदेन सह सम्बन्धयितव्यः। नः[8] अस्माकं स्वभूतं वेदिस्तरणम् बर्हिः बृहत् 'देवान् आ सादय' त्वं हे अग्ने!। कुत एतत्। "इहाग्ने देव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो" (ऋ १,४५,९) इत्येवमादिष्वाग्नेयेषु मन्त्रेषु अग्नेरुच्यमानत्वात्। किमर्थम्[10] आसादयानि। सधमादे सहमादनाय सहभूतानां हर्षाय तर्पणायेत्यर्थः। दिवि दीप्ते च बर्हिषि त्वयाऽऽसादितांश्च देवान् अहम् ईळे स्तौमि सप्त सप्तसङ्ख्याकान् होतॄन् च स्वपुरुषान् आसादय। इन्द्रम् मित्रम् वरुणम् भगम् च आसादय। किमर्थं चासादयानि[11]। सातये सर्वार्थलाभाय। किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ १० ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन स्तौमि अस्माकं यज्ञे, बर्हिः इति यज्ञनाम, सह यत्र मदन्ति, बृहति

---

१. °गेषु मूको. २. सोमो मूको. ३. वयं देवान् मूको. ४-४. स्न स्थाता स मूको. ५. तुरस्व मूको. ६. अभिवर्षि° वि[1], अहिषि° वि[2]; अहिषतस्य अ[1]. ७. °त्यानाम् मूको ८. नास्ति मूको. ९. देवाना सा° मूको. १०. किमुत्थम मूको. ११. °दयन्ति किमर्थम् मूको.

दीप्ते देवान्। सादय सप्त सप्त वषट्कर्तॄन्। इन्द्रादींश्च स्तौमि धनलाभाय इति ॥ १० ॥

[१]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः[१] ॥

त आ॑दि॒त्या आ ग॑ता स॒र्वता॑तये वृ॒धे नो॑ य॒ज्ञम॑वता सजोषसः ।
बृह॒स्पति॑ पू॒षण॑म॒श्विना॒ भगं॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ११ ॥

ते । आ॒दि॒त्याः । आ । ग॒त॒ । स॒र्वता॑तये । वृ॒धे । न॒ः । य॒ज्ञम् । अ॒व॒त॒ । स॒ऽजो॒ष॒सः॒ ।
बृह॒स्पति॑म् । पू॒षण॑म् । अ॒श्विना॑ । भग॑म् । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ते आदित्याः! आ गत आगच्छत। किमर्थम्। सर्वतातये 'सर्वदेवात्तातिल्' (पा ४,४,१४२) इत्येवमर्थ[२] स्वार्थिकः तातिल् प्रत्ययः। सर्वस्मै, अस्मभ्यं यज्ञाङ्गभावाय। अथवा तनोते तातिः शब्द[३] यज्ञसन्ततिवचन[४]। सर्वयज्ञसन्तानाय विस्ताराय निर्विघ्नेन निर्वर्तनायेत्यर्थ[५]। आगत्य च सर्वप्रकारया वृद्धया वर्धनाय नः अस्माकम् यज्ञम् अवत रक्षत यूयम् हे सजोषसः समानप्रीतयः समानसेवना[६]। बृहस्पतिम् पूषणम् अश्विना भगम् च देवम्, ब्रूम इति शेषः। किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते[७] आदित्याः! आ गच्छत यज्ञार्थम्। वर्धनाय अस्माकम् यज्ञम् प्रति गच्छत हे सङ्गताः!। बृहस्पत्यादींश्च अविनाश[८] याचामहे ॥ ११ ॥

तन्नो॑ देवा यच्छत सुप्रवाच॒नं छ॒र्दिरा॑दित्याः सु॒भरं॑ नृ॒पाय्य॑म् ।
प॒श्वे तो॒काय॒ तन॑याय जी॒वसे॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ १२ ॥

तत् । नः॒ । दे॒वाः॒ । य॒च्छ॒त॒ । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नम् । छ॒र्दिः । आ॒दि॒त्याः॒ । सु॒ऽभर॑म् । नृ॒ऽपाय्य॑म् ।
प॒श्वे । तो॒काय॑ । तन॑याय । जी॒वसे॑ । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० तत् नः अस्मभ्यं हे देवाः! यच्छत दत्त सुप्रवाचनम् सुष्ठु शोभनं प्रवचनार्हम्, अत्यन्तशोभनमित्यर्थः, छर्दिः गृहं हे आदित्याः! सुभरम् सुष्ठु धारयितृ सुखनिवास[९] सुसमृद्ध वेत्यर्थः, नृपाय्यम् नृणां पातृ रक्षितृ सुखदुःखं चेत्यर्थः। किमर्थम्। पश्वे तोकाय तनयाय सर्वत्र[१०] षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। पशूनां पुत्रस्य पौत्रस्य अपत्यस्य च सर्वस्य अस्मदादिकस्य जीवसे सुखजीवनाय। किंच स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [१०]ततः नः देवाः![१०] प्र यच्छत सुप्रवाचनम् छर्दिः गृहम् आदित्याः! सुपूर्णम्[११] नृणां रक्षकम् पशु पुत्राय पौत्राय च जीवनार्थमिति ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. इति एवमर्थ मूको. ३. °शब्दः वि[२] अ[१]. ४. °वचन वि[२] अ[१]. ५. निवर्तना° मूको. ६. नास्ति वि[२] अ[१]; तत वि[१]. ७. विनाश मूको. ८. सुखानि सर्व मूको. ९. नास्ति वि[१]. १०-१०. नास्ति वि[१]. [?] ते वि[२] अ[१]. ११. सुपर्णं वि[२] अ[१], सम्पूर्णं वि[१].

विश्वे॑ अ॒द्य म॒रुतो॒ विश्व॑ ऊ॒ती विश्वे॑ भवन्त्व॒ग्नयः॒ समि॑द्धाः ।
विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑मन्तु॒ विश्व॑मस्तु॒ द्रवि॑णं॒ वाजो॑ अ॒स्मे ॥ १३ ॥

विश्वे॑ । अ॒द्य । म॒रुतः॑ । विश्वे॑ । ऊ॒ती । विश्वे॑ । भ॒व॒न्तु॒ । अ॒ग्नयः॑ । सम्ऽइ॑द्धाः ।
विश्वे॑ । नः॒ । दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒म॒न्तु॒ । विश्व॑म् । अ॒स्तु॒ । द्रवि॑णम् । वाजः॑ । अ॒स्मे इति॑ ॥

उद्गीथ० विश्वे सर्वे अद्य अस्मिन् प्रधानयागदिवसे मरुतः, विश्वे सर्वे मरुद्गणसहिता[1] देवगणा रुद्रादय ऊती ऊत्या अवनेन[2] रक्षणेन निमित्तेन विश्वे देवा नः अस्माकम् अवसा रक्षणेन निमित्तेन आ गमन्तु आगच्छन्तु रक्षोऽदृष्टभयात् अस्माकं संरक्षणार्थम् । आगतेषु च देवेषु विश्वे सर्वे अग्नय आहवनीयादय समिद्धा सन्दीप्ता भवन्तु कर्मार्थम् । अग्निषु देवयागे च निर्वृत्ते देवप्रसादात् विश्वम् सर्वम् अस्तु भवतु द्रविणम् धनम् वाज अन्नं च अस्मे अस्मासु ॥ १३ ॥

वेङ्कट० 'सर्वे अद्य' मरुत ऊत्या रक्षणाय भवन्तु । विश्वे भवन्तु अग्नय च समिद्धा । सर्वे अस्मान् देवा रक्षणेन आ गच्छन्तु । विश्वम् अस्तु धनम् अन्नम् च अस्मासु ॥ १३ ॥

यं दे॑वा॒सोऽव॑थ॒ वाज॑सातौ॒ यं त्राय॑ध्वे॒ यं पि॑पृ॒थात्यंहः॑ ।
यो वो॑ गोपी॒थे न भ॒यस्य॒ वेद॒ ते स्या॑म दे॒ववी॑तये तु॒रासः॑ ॥ १४ ॥

यम् । दे॒वा॒सः॒ । अव॑थ । वाज॑ऽसातौ । यम् । त्राय॑ध्वे । यम् । पि॒पृ॒थ । अति॑ । अंहः॑ ।
यः । वः॒ । गो॒ऽपी॒थे । न । भ॒यस्य॑ । वेद॑ । ते । स्या॒म॒ । दे॒वऽवी॑तये । तु॒रासः॑ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० यम् यजमान मनुष्यम् हे देवास ! अवथ रक्षथ वाजसातौ सङ्ग्रामे, यम् च मनुष्यम् त्रायध्वे आधिव्याधिक्षुत्पिपासादिभयात् पालयथ, यम् च मनुष्यम् पिपृथ कामै पूरयथ अति अंह अतिनीय पापम्, य च यजमानो मनुष्य व युष्माकं सम्बन्धिनि गोपीथे सोमपाने, युष्मत्पीताऽवशिष्टं सोमं पीत्वेत्यर्थः, न भयस्य वेद षष्ठीश्रुते संसारभयस्य स्तोकमपि न जानातीत्यर्थः, 'ते स्याम देववीतये तुरास !'[3] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यम् हे देवा ![4] रक्षथ[5] सङ्ग्रामे, यम् शत्रो त्रायध्वे, यम् अति पारयथ अंहस, य व[6] रक्षणे न भयं[7] वेत्ति, वय च ते स्याम यज्ञार्थम् हे क्षिप्रा ! ॥ १४ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्ग [8] ॥

[३६]

[8]लुशो धानाक ऋषि । विश्वे देवा देवता । जगती छन्द , अन्त्ये त्रिष्टुभौ[8] ।

उ॒षासा॒नक्ता॑ बृह॒ती सु॒पेश॑सा॒ द्यावा॒क्षामा॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।
इन्द्रं॑ हुवे म॒रुतः॒ पर्व॑ताँ अ॒प आ॑दि॒त्यान् द्यावा॑पृथि॒वी अ॒पः स्वः॑ ॥ १ ॥

---

१ मरुद्गणा सहिता मूको. २. अनेन मूको. ३-३. पुनरुक्तम् वि॰. ४-४. इति भवतामिति स्तुतम् वि॰ अ॰. ५ °क्षत वि॰ ३. ६ वा वि॰ अ॰. ७ भव वि॰ अ॰. ८-८ नास्ति मूको.

उषसानक्ता । बृहती इति । सुऽपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वः रिति स्वः ॥१॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'उषासानक्ता' इति चतुर्दशर्चं घानाको लुशो ददर्श। उषासानक्ता रात्र्युषसौ बृहती बृहत्यौ सुपेशसा सुरूपे द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ च वरुणः मित्रः अर्यमा च, अस्मभ्यं यज्ञाङ्गभावाय आगच्छन्त्विति शेषः। किञ्च इन्द्रम् हुवे आह्वयामि मरुतः पर्वतान् च अपः च पयांसि[1] आदित्यान् च। द्यावापृथिवी आदरार्थं पुनर्वचनम्। महताऽऽदरेण द्यावापृथिव्यौ च आह्वयामि। अपः यागकर्म प्रति स्वः 'सर्वान् अन्यांश्च'[2] देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नक्तोषासौ बृहत्यौ सुरूपे[3] द्यावापृथिव्यौ मित्रावरुणौ अर्यमा च तान् इमान् इन्द्रम् च ह्वयामि, मरुतः पर्वतान् अपः च, तथा आदित्यान् द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् सर्वं च इति। पुनः द्यावापृथिव्योः ग्रहणं पूरणार्थम् इति ॥ १ ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतस ऋतावरी रक्षतामंहसो रिषः ।
मा दुर्विदत्रा निर्ऋतिर्न ईशत तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिषः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽऋतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्यौः च पृथिवी च प्रचेतसा 'प्रवृद्धप्रज्ञाने ऋतावरी'[4] सत्यवत्यौ उदकवत्यौ वा नः अस्मान् रक्षताम् पालयताम् "अंहसः पापात्"[5] रिषः हिंसितुश्च सकाशात्। किञ्च दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना क्रूरा निर्ऋतिः निर्ऋतिर्मृत्युदेवता नः अस्माकम् मा ईशत ईश्वरी मा भूत्। किञ्च 'यत् असाधारणम्'[6] तत् अवः रक्षणम् अन्नं वा देवानाम् देवानां स्वभूतम् अद्य अस्मिन् प्रधानयागाहनि वृणीमहे प्रार्थयामहे देवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यौः च अस्मान् पृथिवी च सुमती यज्ञवत्यौ रक्षताम् आहन्तुः शत्रोः। मा च कुत्सितज्ञाना दुर्बुद्धिः निर्ऋतिः[7] इति(?)[8] अस्माकम् ईशिष्ट। तत् देवानाम् रक्षणम् अद्य वृणीमहे ॥ २ ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।
स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पातु । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽवत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

---

१. पयन् रि; पयत् वि[1] अ[1]. २-२. सर्वान्य एव मूको. ३. सुरूपे वि[1] अ[1]. ४-४. [illegible]ज्ञानेनमहः परी वि[1] अ. ५-५. अंमम्द वाक्य मूको. ६-६. यत् साधारणे मूको. ७. तद् नि[1] वि[1], नास्ति वि[1] अ[1]. ८. इति मा अ[1]; इति मू वि[11].

उद्गीथ० विश्वस्मात् सर्वस्मात् नः अस्मान् अदितिः पातु रक्षतु अंहसः पापात् माता जनयित्री[1]। कस्य। मित्रस्य वरुणस्य रेवतः धनवतः, सामर्थ्याद् अन्यस्य च देवगणस्य माता। मित्रावरुणयोः मातृत्वव्यपदेशोऽदितेः[2] योग्यत्वप्रियत्वादिना केनापि सम्बन्धेनेति द्रष्टव्यम्। 'अदित्या देव्या[3]' पालिताश्च सन्तो वयम् स्वर्वत् स्वरित्यत्र द्यौरुच्यते। द्युमत् द्युस्थानमित्यर्थः, ज्योतिः आदित्याख्यम् अवृकम् 'वृक वृक आदाने'। निजेन निरतिशयेन ऐश्वर्येण युक्तत्वाद् अन्यतः कस्यचिदर्थस्य अनादातृ नशीमहि 'नश पलायने' पलायनं च "शीघ्रं पराङ्मुखगमनम्"। पराङ्मुखा गच्छेमेत्याशास्महे। किञ्च तत् देवानाम् अवः अद्य वृणीमहे। आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विश्वस्मात् अस्मान् अदितिः[3] रक्षतु पापात्[4] माता मित्रावरुणयोः धनवतोः। सर्वज्योतिः वृकरहितम् प्राप्नुमः ॥ ३ ॥

ग्रावा॒ वद॒न्नप॒ रक्षां॑सि सेधतु दु॒ष्ष्वप्न्यं॒ निर्ऋ॑तिं॒ विश्व॑म॒त्रिण॑म् ।
आ॒दि॒त्यं शर्म॑ म॒रुता॑मशीमहि॒ तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा॑। वद॑न्। अप॑। रक्षां॑सि। से॒ध॒तु॒। दुः॒ऽस्वप्न्य॑म्। निःऽऋ॑तिम्। विश्व॑म्। अ॒त्रिण॑म्।
आ॒दि॒त्यम्। शर्म॑। म॒रुता॑म्। अ॒शी॒म॒हि॒। तत्। दे॒वाना॑म्। अवः॑। अ॒द्य। वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० ग्रावा अभिषवग्रावा वदन् सोमाभिषवशब्दं कुर्वन् अप सेधतु अपगमयतु रक्षांसि यज्ञविध्वंसकानि, दुःस्वप्न्यम्[5] दुःस्वप्ने भवम् 'अनिष्टं च' अपगमयतु, निर्ऋतिम् मृत्युदेवतां च विश्वम् सर्वं च अत्रिणम् अदनशीलं सरीसृपश्वापदप्रेतपिशाचादिकम् अपगमयतु। ग्राव्णा अपनीतेषु च तेषु निर्विघ्नेन निर्वृत्ते यज्ञे आदित्यम् आदित्यानां स्वभूतम् शर्म गृहं विमानाख्यम्[6] मरुताम् च स्वभूतम् अशीमहि प्राप्नुयामेत्याशास्महे। किञ्च तत् इत्यादि व्याख्यातार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ग्रावा अभिषवशब्दं कुर्वन् अप सेधतु रक्षांसि दुःस्वप्ननिमित्तम् निर्ऋतिम् विश्वम् च अदनशीलम्। आदित्यानां स्वभूतं सुखम् मरुताम् च अशीमहि ॥ ४ ॥

एन्द्रो॑ ब॒र्हिः सीद॑तु॒ पिन्व॑ता॒मिळा॒ बृह॒स्पतिः॒ साम॑भिर्ऋ॒क्वो अ॑र्चतु ।
सु॒प्र॒के॒तं जी॒वसे॒ मन्म॑ धीमहि॒ तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ५ ॥

आ। इन्द्रः॑। ब॒र्हिः। सीद॑तु। पिन्व॑ताम्। इळा॑। बृह॒स्पतिः॑। साम॑ऽभिः। ऋ॒क्वः। अ॒र्च॒तु॒।
सु॒ऽप्र॒के॒तम्। जी॒वसे॑। मन्म॑। धी॒म॒हि॒। तत्। दे॒वाना॑म्। अवः॑। अ॒द्य। वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ५ ॥

उद्गीथ० इन्द्रः अस्मदीयं वेदिस्तरणम् बर्हिः आ सीदतु कर्मोह्यभावाय आगच्छतु। तच्च इन्द्रेण आसादितम्[10] बर्हिः पिन्वताम् वृष्ट्या सिञ्चतु इळा माध्यमिका वाक् स्तनयित्नुलक्षणा। बृहस्पतिः

1. जनयित्र वि[1], जननीयित्री वि[2] अ. 2. °देशोतादित्ये: मूको. 3-3. आदित्या वदः मूको. 4-4 नास्ति मूको. 5. °ति मूको. 6. पापाम् वि[2] अ[1]. 7. दुःस्वप्नदुःस्वप्न्यं मूको. 8-8. अनिन्च मूको. 9. पीवानाख्यम् वि[1]; पीवनानाख्यम् वि[2] अ[1]. 10. धनम् मूको.

च इन्द्रस्य पुरोहित ऋक् स्तुतिमान् प्रस्तोता वा सामभि गीयमाने तद्वन्तम्[1] इन्द्र; तत्रोपविष्ट सर्वत्र वा पूजयतु[2] प्रस्तोत्रात्मना स्थित सन्। वयमपि सुप्रक्तम् सुप्रशानम् अक्लिष्टत्वात् सुप्रबोधम् जीवसे अस्माकम् इह परत्र च सुखजीवनाय मम मननीय स्तुति जातम् धीमहि इन्द्रस्य बुद्धौ निधीमहि स्थापयाम, इन्द्र स्तुम इत्यर्थ। किंच यद् असाधारणम् तत् अव रक्षणम् अन्न वा देवानाम् स्वभूतम् अद्य अस्मिन् प्रधानयागाहनि वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ सीदतु इन्द्र बर्हि। पिबताम् इळा धन दुग्धाम्। बृहस्पति सामभि गीयमाने[3] पूजयतु अस्मान् स्तुतिमान्। सुप्रशानम् जीवनार्थम् मननीयम् धनम् नि धीमहि ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टक अष्टमाध्याये नवमो वर्ग[4] ॥

दि॒वि॒स्पृशं॑ य॒ज्ञम॒स्माक॑मश्विना जी॒राध्व॑रं कृणुतं सु॒म्नमि॒ष्टये॑ ।
प्रा॒चीन॑रश्मि॒माहु॑तं घृ॒तेन॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ६ ॥

दि॒वि॒ऽस्पृश॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒स्माक॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । जी॒रऽअ॑ध्वरम् । कृ॒णु॒त॒म् । सु॒म्नम् । इ॒ष्टये॑ ।
प्रा॒चीन॑ऽरश्मिम् । आऽहु॑तम् । घृ॒तेन॑ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० दिविस्पृशम् दिवि स्प्रष्टार दिव प्रति गन्तारमित्यर्थ, यज्ञम् अस्माकम् स्वभूत हे अश्विनौ[5] जीराध्वरम् जीरमिति क्षिप्रनाम (तु निघ २,१५)। अध्वरमिति ध्वरति हिंसाकर्मा। नञ् प्रतिषिद्धौ[6]। क्षिप्र[5] रक्षोभि अहिंसित चेत्यर्थ, कृणुतम् कुरुतम् सुम्नम् सुखम् इह परत्र च सुखसाधनमित्यर्थ। किमर्थ कुरुतम्। इष्टये देवयागार्थम्। प्राचीनरश्मिम् देवान् प्रति गताः मत्यग्ररश्मिम्[7] देवाभिमुखम्[8] इत्यर्थ, आहुतम् मर्यादया यावदर्थं हुतम् घृतेन आज्येन। किंच तत् देवानाम् अव अद्य वृणीमहे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दिवि स्प्रष्टारम् यज्ञम् अस्माकम् अश्विनौ[9] कुरुतम्[9]। तथा क्षिप्र यज्ञम् कृणुतम् सुखम् च अभिलषितसिद्ध्यर्थम्। प्राचीनरश्मिम् च अग्निम् आहुतम्[10] कृणुतम् घृतेन ॥ ६ ॥

उप॑ ह्वये सु॒हवं॒ मारु॑तं ग॒णं पा॑व॒कमृ॒ष्वं स॒ख्याय॑ शं॒भुव॑म् ।
रा॒यस्पोषं॑ सौश्रव॒साय॑ धीमहि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ७ ॥

उप॑ । ह्व॒ये॒ । सु॒ऽहव॑म् । मारु॑तम् । ग॒णम् । पा॒व॒कम् । ऋ॒ष्वम् । स॒ख्याय॑ । श॒म्ऽभुव॑म् ।
रा॒यः । पोष॑म् । सौ॒श्र॒व॒साय॑ । धी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥

उद्गीथ० उप ह्वये उपगम्याह्वयामि अस्मदीयं प्रति [illegible] स्वाह्वानम् मारुतम् गणम् मरुतो

---

1. तद्वद्भि वि॰ २ °त्र वा मूको. ३. पूज॰ वि॰ अ॰. ४-४. नास्ति मूको ५. °[illegible] वि॰ अ॰. ६. किंच मूको ७ प्रतिषिद्धाः॰ मूको ८ देवमुखम् वि॰; देवमुख ९ °त वि॰ अ॰. १०. आहु वि॰ अ॰

समूहम् पावकम् शोधयितारम् ऋभ्वम् महान्तम्। किमर्थम्। सत्याय स्तुत्यस्य स्तोतृस्येज्यस्य-यष्टृत्वलक्षणाय सत्त्विभावाय। आभुवम् स्वर्गादिसुखस्य भावयितारम् राय धनस्य पोषम् पोष्टारम्। आगत च सन्तम् सौश्रवसाय शोभन श्रवो यस्य स सुश्रवा सुकीर्ति स्वशो वा, तस्य भाव सौश्रवसम्, तस्मै सौश्रवसाय सुकीर्तित्वाय स्वशस्त्वाय चेत्यर्थ, धीमहि मा[1] कर्मपरिसमाप्ते धारयाम। किञ्च तत् देवानाम् इति व्याख्यातार्थं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'उप हुये' स्वाह्वानम् मारुतम् गणम् शोधकम् दर्शनीयम् सत्यसिद्ध्यर्थम् सुखस्य भावयितारम्। धनस्य च[2] पोषम् "सौश्रवसाय वयम्† धीमहि"। सौश्रवस कीर्ति ॥ ७ ॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवाव्यं सुहवमध्वरश्रियम् ।
सुरश्मिं सोममिन्द्रियं यमीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम्। पेरुम्। जीवऽधन्यम्। भरामहे। देवऽअव्यम्। सुऽहवम्। अध्वरऽश्रियम्।
सुऽरश्मिम्। सोमम्। इन्द्रियम्। यमीमहि। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अपाम्[1] उदकाना[3] वसतीवर्यैकधनारूपाणा वा अपाम् पेरुम् पातार पालयितार पूरयितारं वा जीवधन्यम् जीवाना वर्धयितार प्रीणयितार वा भरामहे हराम पत्नीशालातो हविर्धान प्रति प्रापयाम जुह्वो वा अस्मयज्ञ प्रति प्रापयाम देवाव्यम् देवान् प्रति आहारत्वेन[4] गन्तार देवाना प्रिय तर्पयितार वा सुहवम् स्वाह्वान सुस्तुतिं वा अध्वरश्रियम् यज्ञस्य विभूतिभूतम् अङ्गभावप्रतिपत्त्याऽऽश्रयितार[4] वा सुरश्मिम् शोभनांशुम् सोमम् ओषधिरूप देवतारूप च इन्द्रियम् वीर्यजनकमित्यर्थ। प्रापित च सन्तम् यमामहि 'यमु बन्धने'। कर्मणि आत्मनि वा नियच्छाम धारयाम इत्यर्थ। किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपाम् रक्षकम् जीवधन्यम् धन्या यस्मिन् जीवा तम् भरामहे देवानां तर्पयितारम् सुहवम् यज्ञश्रियम्। सुरश्मिम् सोमम् याचामहे इन्द्रियम् ॥ ८ ॥

सनेम तत् सुसनिता सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।
ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भरेरत तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सनेम। तत्। सुऽसनिता। सनित्वऽभिः। वयम्। जीवाः। जीवऽपुत्राः। अनागसः।
ब्रह्मऽद्विषः। विष्वक्। एनः। भरेरत। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० सनेम स्तुत्या यागेन च सम्भजेमहि तत् देवजातम् सुसनिता शोभनेन सम्भजनेन परया भक्त्या इत्यर्थ, सनित्वभि ऋत्विक्पुत्रपौत्रादिभि सह वयम् जीवा सुख जीवन्त

---

1. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि॰. ३. नास्ति वि॰ अ॰ ४-४ नास्ति वि॰. † वयनम् वि॰ अ॰ ५ आह मूको ६ °शयिता° वि॰ अ.

कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिताश्चेत्यर्थः।
इत्यर्थः, जीवपुत्राः सुखं जीवत्पुत्राश्चेत्यर्थः, अनागसः
किञ्च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानाम् अस्माकं देवयागप्रवृत्तानां द्वेष्टारः अयज्वानः विष्वक् विषुशब्दो
'नानावाची। अञ्चतिरत्र गत्यर्थः'[1]। नानाऽञ्चित् अनेकधा विसर्तृ इत्यर्थः, एनः पापम् भरेरत
'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। आत्मनि धारयन्तु पुष्णन्तु चेत्येतद् आशास्महे वयम्। किञ्च तत्
देवानाम् इत्यादि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० भजेमहि तव शोभनेन भजनेन सनित्वभिः सम्भक्तृभिः[2] पुत्रपौत्रैः सह वयम् जीवन्तः
जीवपुत्राः च अपापाः[3]। ये ब्राह्मणान् द्विषन्ति ते नानाञ्चनम्[4] एनः धारयन्तु। अथ रक्षणं
सनेम इति ॥ ९ ॥

ये स्था मनो॑र्य॒ज्ञिया॒स्ते शृ॑णोतन॒ यद्वो॑ देवा॒ ईम॑हे॒ तद्द॑दातन ।
जैत्रं॒ क्रतुं॑ रयि॒मद्वी॒रव॒द्यश॒स्तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ १० ॥

ये। स्थ। मनोः। य॒ज्ञियाः। ते। शृ॒णोत॒न। यत्। वः। दे॒वाः। ईम॑हे। तत्। द॒दात॒न।
जैत्र॑म्। क्रतु॑म्। र॒यि॒मत्। वी॒रऽव॑त्। यशः। तत्। दे॒वाना॑म्। अवः। अ॒द्य। वृ॒णी॒म॒हे ॥ १० ॥

उद्गीथ० ये यूयम् स्थ भवथ मनोः मनुष्यस्य यज्ञियाः यज्ञार्हाः[5] यज्ञसम्पादिनो वा, ते यूयम्
शृणोतन शृणुत अस्मदीयां स्तुतिम्, हवींषि च भक्षयत सामर्थ्यात्। श्रुत्वा भक्षयित्वा च
यत् सुखसाधनं स्वर्गादिकं च वः युष्मान् हे देवाः! ईमहे याचामहे, तत् सुखसाधनम्
अस्मभ्यम् ददातन[6] दत्त यूयम्। किञ्च जैत्रम् सर्वार्थानां जेतारम् क्रतुम् कर्म श्रौतं स्मार्तं च
प्रज्ञां वा रयिमत् धनसंयुक्तम् वीरवत् अपत्यसहितं च यशः, दत्तेत्यनुवर्त्यम्। किञ्च तत्
देवानाम् इत्यादि ॥ १० ॥

वेङ्कट० ये भवथ मनुष्यस्य [7]यज्ञियाः, ते[7] शृणुत। यत् वः देवाः! याचामहे, तत् प्रयच्छत
जयशीलम् प्रज्ञानम्[8] धनपुत्रयुक्तम् च यशः ॥ १० ॥

[9]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः[9] ॥

म॒हद॒द्य म॑ह॒तामा वृ॑णीम॒हेऽवो॑ दे॒वानां॑ बृह॒ताम॑न॒र्वणा॑म् ।
यथा॒ वसु॑ वी॒रजा॑तं॒ नशा॑महै॒ तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ११ ॥

म॒हत्। अ॒द्य। म॒ह॒ताम्। आ। वृ॒णी॒म॒हे। अवः। दे॒वाना॑म्। बृ॒ह॒ताम्। अ॒न॒र्वणा॑म्।
यथा॑। वसु॑। वी॒रऽजा॑तम्। नशा॑महै। तत्। दे॒वाना॑म्। अवः। अ॒द्य। वृ॒णी॒म॒हे ॥ ११ ॥

अपरिमितगुणानां स्वभूतम् आ वृणीमहे
उद्गीथ० महत् अपरिमितम् अद्य अस्मिन्नहनि महताम्

---

1. नानाशब्दार्थः मूको. 2. °तृभिः मूको. 3. अपाः वि' अ'. 4. °ञ्चनम् वि' अ'. 5. यज्ञार्ह मूको. 6. दधातन वि' अ'. 7-7. नास्ति वि'. 8. °ज्ञ' वि' अ'. 9-9. नास्ति मूको.

मर्यादया यावदर्थं प्रार्थयामहे अवः रक्षणम् अर्थं वा देवानाम् महताम् वयसा वृद्धानां सृष्टिकाले[1] उत्पन्नत्वात् अनर्वणाम्[2] अप्रत्यृतानाम् आश्रिततया[2] अन्य प्रति अगतानां स्वतन्त्राणामित्यर्थः । यथा वसु धनम् वीरजातम् अपत्यजातं च प्रति नशामहे शीघ्रं प्राप्नुयाम, तथा च देवाः कुर्वन्तु[3] इति शेषः । किञ्च तद् देवानाम् इत्यादि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० महताम् आ वृणीमहे महत् रक्षणम् देवानाम् अंहितानाम् अप्रत्यृतानाम्, यथा धनम् अपत्यजातम् च नशामहे ॥ ११ ॥

म॒हो अ॒ग्नेः स॑मिधा॒नस्य॒ शर्म॒ण्यना॑गा मि॒त्रे वरु॑णे स्व॒स्तये॑ ।

श्रेष्ठे॑ स्याम सवि॒तुः सवी॑मनि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ १२ ॥

म॒हः । अ॒ग्नेः । स॒म्ऽइ॒धा॒नस्य॑ । शर्म॑णि । अना॑गाः । मि॒त्रे । वरु॑णे । स्व॒स्तये॑ ।

श्रेष्ठे॑ । स्या॒म॒ । स॒वि॒तुः । सवी॑मनि । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० महः महतः अग्नेः समिधानस्य सम्यग् दीप्यमानस्य[4] स्वभूते शर्मणि गृहे विमानरूपे श्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ये स्याम भवेमेत्याशास्महे । अनागाः स्यामेत्यनेन सामानाधिकरण्याद् वचनव्यत्ययः[5] । अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिता वयम् मित्रे वरुणे षष्ठ्यर्थे सप्तमी उभयत्र । मित्रस्य वरुणस्य[6] च शर्मणि श्रेष्ठे स्याम । किमर्थम्[6] स्वस्तये कल्पान्तावस्थायित्वलक्षणाय[7] अविनाशित्वाय । सवितुः सवीमनि प्रसवे अभ्यनुज्ञायां सत्यां देवेन सवित्राऽभ्यनुज्ञाताः सन्तो वयमित्यर्थः । किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० महतः अग्नेः समिध्यमानस्य सुखे स्याम, अनागसश्च मित्रावरुणयोः अविनाशार्थम्, श्रेष्ठे स्याम सवितुः च प्रसवे ॥ १२ ॥

ये स॑वि॒तुः स॒त्यस॑वस्य॒ विश्वे॑ मि॒त्रस्य॑ व्र॒ते वरु॑णस्य दे॒वाः ।

ते सौभ॑गं वी॒रव॒द् गोम॒दप्नो॒ दधा॑तन॒ द्रवि॑णं चि॒त्रम॒स्मे ॥ १३ ॥

ये । स॒वि॒तुः । स॒त्यऽस॑वस्य । विश्वे॑ । मि॒त्रस्य॑ । व्र॒ते । वरु॑णस्य । दे॒वाः ।

ते । सौभ॑गम् । वी॒रऽव॑त् । गोऽम॑त् । अप्नः॑ । दधा॑तन । द्रवि॑णम् । चि॒त्रम् । अ॒स्मे इति॑ ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ये भवन्तः विश्वे देवाः सवितुः सत्यसवस्य अविसंवाद्यभ्यनुज्ञस्य[8] मित्रस्य वरुणस्य च व्रते कर्मणि अभ्यनुज्ञानलक्षणे, वर्तन्त इति शेषः, ते यूयं हे देवाः! पुनः सवित्रादिभिः अभ्यनुज्ञाताः सन्तः सौभगम् सुभगत्वम्[9] वीरवत् पुत्रादिमनुष्यसहितम्[10] गोमत् गोसहितं च अप्नः कर्म च यज्ञरूपं वा दधातन धत्त, द्रविणम् धनं च चित्रम् अस्मे अस्मभ्यम् ॥ १३ ॥

---

1. सृष्टि॰ मूको. 2-2. अप्रत्यृत्तायामा॰ अनतया वि॰ अ॰; ॰नाश्रितयया वि॰. 3. कुर्वन्ति मूको. 4-4. प्रदीप्य॰ वि॰, ॰॰॰दीप्य वि॰ अ॰. 5. यपोनव्य॰ मूको. 6-6. चर्मणि श्रेष्ठस्यामकिमर्थम् मूको. 7. कल्पाकस्था॰ मूको. 8-8. अविसंवाद॰ मूको. 9. ॰गत्वे मूको. 10. पुत्रादिमनुष्यादि॰ मूको.

वेङ्कट० ये सवितुः सत्यप्रसवस्य विश्वे मित्रावरुणयोश्च कर्मणि भवन्ति देवाः, ते यूयं सौभाग्यम्[1] वीरयुक्तम् पशुयुक्तम् च कर्म प्रयच्छत, द्रविणम् च पूजनीयम् अस्मभ्यम् ॥ १३ ॥

सविता पश्चातात् सविता पुरस्तात् सवितोत्तरात्तात् सविताधरात्तात् ।
सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चातात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।
सविता । नः । सुवतु । सर्वऽतातिम् । सविता । नः । रासताम् । दीर्घम् । आयुः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० सविता देव आदित्यानाम् अन्यतम पश्चातात् अस्माक पश्चिमत, स्थित इति शेष । सविता एव पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थित । सविता एव उत्तरात्तात् उत्तरतश्च स्थित । सविता एव अधरात्तात् अधरतश्च स्थित । एवम् उपरिष्टात् दक्षिणतश्च स्थित । सविता न अस्माकम् सुवतु अभ्यनुजानातु । किम् । सर्वतातिम् । सविता न अस्मभ्यम् रासताम् ददातु दीर्घम् आयु ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सर्वाभ्यो दिग्भ्य सविता अस्माकम् सर्वम् प्रसौतु । सविता न प्रयच्छतात् दीर्घम् आयु इति[2] ॥ १४ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्ग[3] ॥

[३७]

[1]सौर्योऽभितपा ऋषि । सूर्यो देवता । जगती छन्द , दशमी त्रिष्टुप्[1] ।

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं सपर्यत ।
दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत ।
दूरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'नमो मित्रस्य' इति द्वादशर्चं सौर्यं सौर्योऽभितपा ददर्श। 'नम मित्रस्य' इति वचनाद् अत्र कृत्वेत्यध्याहार्यम् । नमः कृत्वा । कस्मै । 'समानकर्तृकयो पूर्वकाले' (पा ३ ४,२१) सामर्थ्यात् सूर्याय । उत्तराश्च सर्वा तादर्थ्यचतुर्थ्यः सपर्यत शंसतेत्येताभ्यां क्रियापदाभ्यां सम्बन्धयितव्या । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे स्नेहमयेन चक्षुषा द्रष्ट्रे देवाय दीप्यमानाय देवजाताय देवात् प्रजापते सकाशाद् उत्पन्नाय, वृष्ट्यादिदानाद्वा । दूरेदृशे दूरे दृश्यमानाय केतवे प्रज्ञानसाधनाय दिवस्पुत्राय दिवि अहन्यहनि जायमानत्वात् दिवस्पुत्रभूताय सूर्याय सूर्याख्याय[4] महः[5] तत् ऋतम् सपर्यत[6] महःशब्दोऽत्र महत्त्ववचन । तच्छन्दश्रुते यच्छन्दोऽध्याहार्यः ।

1. 'वय वि' अ॰. 2 नास्ति वि॰. 3-3. नास्ति मूको. 4 सूर्यायैव मूको 5. महत मूको. 6. सपर्यतमत्र मूको

ऋतशब्दश्चात्र यज्ञवचन । सपर्यतिरपि परिचरणकर्मा । परिचरणेन चात्रानुष्ठानं लक्ष्यते । यो महान् अपरिमितगुणो यज्ञ तम् अनुतिष्ठत यूय हे ऋत्विज । इत्यर्थ । शंसानि च शंसत । नमस्कारपूर्वक याग स्तुतिं च सूर्यस्य कुरुतेत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभितपा सौर्य:[1] । नम मित्रावरुणयो: द्रष्ट्रे[2] महते देवाय । तत् ऋतम् कर्म पूजयत । दूरे सन्तमपि पश्यते देवेषु जाताय प्रज्ञापकाय दिव पुत्राय सूर्याय शंसत स्तुतिम् ॥ १ ॥

सा मा॑ स॒त्योक्ति॒: परि॑ पातु वि॒श्वतो॒ द्यावा॑ च॒ यत्र॑ त॒तन॒न्नहा॑नि च ।
विश्व॑म॒न्यन्नि वि॑शते॒ यदेज॑ति वि॒श्वाहापो॑ वि॒श्वाहोदे॑ति॒ सूर्य॑: ॥ २ ॥

सा । मा॒ । स॒त्यऽउ॑क्ति॒: । परि॑ । पा॒तु॒ । वि॒श्वत॑: । द्यावा॑ । च॒ । यत्र॑ । त॒तन॑न् । अहा॑नि । च॒ ।
विश्व॑म् । अ॒न्यत् । नि । वि॒शते॒ । यत् । एज॑ति । वि॒श्वाहा॑ । आप॑: । वि॒श्वाहा॑ । उत् । ए॒ति॒ । सूर्य॑: ॥ २ ॥

उद्गीथ० सा, सूर्यस्य तनुरित्यध्याहार्यम्[1] स्त्रीलिङ्गनिर्देशसामर्थ्यात्[2] । मा माम् सत्योक्ति उच्यन्ते देवतागुणा अनया इत्युक्ति स्तुति । सा सत्या अविसंवादिनी यस्या सा सत्योक्ति यथाभूतगुणप्रादिस्तुतिरित्यर्थ , परि पातु सरक्षतु विश्वत सर्वत्र[3], द्यावा च रश्मिलक्षणा दीप्तिश्च अहानि च यत्र यस्यां सूर्यमूर्तौ ततनम् ततानि[4] च विस्तीर्याविस्थितानि[5] इत्यर्थ । स्तुतिरेव केवला उत्तरार्धर्चे उपेता, नाशी । विश्वम् सर्वम्[6] अ यन् अन्यद् भूतजातम् नि विशते विश्रमार्थम् उपविशति स्वपिति चेत्यर्थ , यत् भूतजातम् एजति गच्छति परिस्पन्दते । विश्वाहा सर्वदा आप सूर्यमण्डलस्था सर्वस्य व्यासारो वा रश्मय उदयन्ति । विश्वाहा सर्वदैव उत् एति ऊर्ध्वं गच्छति सूर्य: श्रमाभावात् । आपश्च सूर्यश्च विश्रमार्थं [7]न निविशन्ति[8] इत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० सा[9] मा सत्योक्ति[10] परि रक्षतु सर्वत । द्यावापृथिव्यौ अहोरात्राणि च यस्मिन् देशे विततानि, तत्र स्थितं[11] सर्वम् अन्यत् अस्तमिते सूर्ये नि विशते, यत् कम्पते सर्वदा । आप गच्छन्ति सर्वदा । उत् एति सूर्य । तदिदं सत्यवचनम् इति ॥ २ ॥

न ते॒ अदे॑व: प्र॒दिवो॒ नि वा॑सते॒ यदे॑त॒शेभि॑: पत॒रै र॑थ॒र्यसि॑ ।
प्रा॒चीन॑म॒न्यदनु॑ वर्तते॒ रज॒ उद॒न्येन॒ ज्योति॑षा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते॒ । अदे॑व: । प्र॒ऽदिव॑: । नि । वा॒सते॒ । यत् । ए॒त॒शेभि॑: । प॒त॒रै: । र॒थ॒र्यसि॑ ।
प्रा॒चीन॑म् । अ॒न्यत् । अनु॑ । व॒र्तते॒ । रज॑: । उत् । अ॒न्येन॑ । ज्योति॑षा । या॒सि॒ । सूर्य॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ते तव सूर्यस्य, समीप इति शेष , अदेव देवादन्योऽसुरराक्षसादि । कीदृश[12] । प्रदिव

---

१ °यस्य मूको. २. नास्ति वि[2] अ[1], द्रष्टे वि[3]. ३ °ध्याहार्य मूको ४ °लिङ्गदेश° मूको ५ यत मूको ६ ततानि मूको ७ विस्तारि अवा° मूको ८ सर्व सर्वम् मूको ९-९. निविशन्ते वि[2] अ[1], निनिविशन्ते वि[3]. १०. स मूको. ११. सत्यस्योक्ति वि[3] १२. °नि वि[2] अ[1]. १३ किं मूको.

पुराणः चिरन्तनोऽपि आदिसर्गजः प्राजापत्योऽपि सन्नित्यर्थः । न नि वासते न निवसति[१] मरणभयात् न तिष्ठतीत्यर्थः । कदा । यत् यदा एतशेभिः अश्वैः आत्मीयैः हरित्संज्ञकैः[२] पतरैः पतनशीलैः सह रथर्यसि अनवगतसंस्कारमेतत्पदम् । 'रथर्यतीति सिद्धस्तत्प्रेप्सुः । रथं हर्यसि रथं कामयत इति वा' (या ६,२८) इति प्रत्यक्षावगमप्रदर्शनवाक्यम् । रथं हर्यसि रथीयसि इति वाऽवगमः, रथमिच्छसि योक्तुमित्यर्थः । किंचान्यत् च[३] प्राचीनम् प्रागञ्चितम् प्राक्शब्दश्चात्र सामर्थ्यात् तिर्यगधोवचनः । तिर्यगधोमुखमित्यर्थः । अन्यत् रजः[४] ज्योती रश्मिलक्षणं तव स्वभूतम् अनु वर्तते प्रदीपार्चिर्वत् आनुपूर्व्या गच्छति । अन्येन ज्योतिषा रश्मिलक्षणेन उत् यासि ऊर्ध्वं गच्छसि त्वं हे सूर्य ! । कदम्बगोलकवत् तव मण्डलस्य अवस्थानात् तिर्यगूर्ध्वमधश्च स्वरश्मिजालेन व्याप्नोषीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न ते असुरो राक्षसो वा प्रत्नः कश्चित् समीपे नि वसति, यदा त्वम् एतशैः अश्वैः गमनं कामयसे । प्राचीनम् अन्यत् ज्योतिः उदकम् अनु वर्तते, अन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ! । यद्वा प्राचीनम् अन्यद् अनुवर्तते[५] 'चन्द्राख्यं ज्योतिः'[६], ततः त्वम् अन्येन सह उदेषीति ॥ ३ ॥

येन॑ सूर्य॒ ज्योति॑षा॒ बाध॑से॒ तमो॒ जग॑च्च॒ विश्व॑मुदि॒यर्षि॑ भा॒नुना॑ ।
तेना॒स्मद्विश्वा॒मनि॑रा॒मना॑हुति॒मपामी॑वा॒मप॑ दु॒ष्ष्वप्न्यं॑ सुव ॥ ४ ॥

येन॑ । सू॒र्य॒ । ज्योति॑षा । बाध॑से । तमः॑ । जग॑त् । च॒ । विश्व॑म् । उ॒त्ऽइ॒यर्षि॑ । भा॒नुना॑ ।
तेन॑ । अ॒स्मत् । विश्वा॑म् । अनि॑राम् । अना॑हुतिम् । अप॑ । अमी॑वाम् । अप॑ । दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । सु॒व॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे सूर्य ! येन ज्योतिषा बाधसे रश्मिलक्षणेन बाधसे अभिभवसि तमः शार्वरं तिमिरम्, जगत् च संसारमण्डलं च विश्वम् सर्वं प्रति उदियर्षि उद्गच्छसि भानुना, तेन ज्योतिषा अस्मत् अस्मत्तः विश्वाम् सर्वप्रकाराम् अनिराम् अनिरमणाम्[७] अविद्यमानरतिम् अत्यन्ताप्रीतिकरीम् अनाहुतिम् अविद्यमानआहुतिम् आहुतिं विशोषणकरीमित्यर्थः[८], अमीवाम् रोगजातिम् अप सुव 'षू प्रेरणे' । अपप्रेरय अपगमय अपनाशयेत्यर्थः । दुःस्वप्न्यम् दुःस्वप्नभवं च दोषम् अपसुव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन सूर्य ! ज्योतिषा तमः बाधसे, येन च जङ्गमम् सर्वं स्वप्नग्रस्तम् उद्गमयसि भानुना, तेन अस्मत्तः[९] सर्वम् अन्नाभावम् अहोमम् रोगम् दुःस्वप्न्यम् च अप गमय इति ॥ ४ ॥

विश्व॑स्य॒ हि प्रेषि॑तो॒ रक्ष॑सि व्र॒तमहे॑ळयन्नु॒च्चर॑सि स्व॒धा अनु॑ ।
यद॒द्य त्वा॑ सूर्योप॒ब्रवा॑महै॒ तं नो॑ दे॒वा अनु॑ मंसीरत॒ क्रतु॑म् ॥ ५ ॥

---

१. यवसति मूको. २. हरितै° मूको. ३. व मूको. ४. रजः मूको. ५. 'मवमतु' वि° अ°. ६-६. °स्य ... वि° अ°; °न्द्राख्यं ज्यो° वि°. ७. अनि रमणां मूको. ८. विशेषणकरी° अ°. ९. अस्मत्तः वि°.

विश्वस्य । हि । प्रऽईषित । रक्षसि । व्रतम् । अहेळयन् । उत्ऽचरसि । स्वधा । अनु ।
यत् । अद्य । त्वा । सूर्य । उपऽब्रवामहै । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरत । क्रतुम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य हि यस्मात् प्रेषितः अभ्यर्थित इत्यर्थः, रक्षसि यज्ञ विध्वंसकेभ्य सकाशात् पालयसि । व्रतम् अहेळयन् अक्रुध्यन् उच्चरसि च स्वधाः अनु प्रातर्हो-माना पश्चात्, प्रातर्होमे निर्वृत्त इत्यर्थः । यत् यस्माच्च अद्य यागदिवसे त्वा त्वाम् हे सूर्य! उपब्रवामहे उपगम्य ब्रूमः अभ्यर्थयामहे इत्यर्थः, तस्मात् अस्माकमपि[1] यज्ञं प्रातर्होमं च रक्षेत्यर्थः[2]। तम् च क्रतुम् रक्ष । अथ[3] मनः च अस्माकं यज्ञस्य प्रातर्होमस्य च सम्बन्धि त्वया क्रियमाणम् देवाः सर्वे अनु मंसीरत त्वत्प्रसादात् अनुमन्यन्ताम् अव्याघातेन वर्तन्ता मित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य हि स्तुतिभिः प्रेषितः त्वम् रक्षसि कर्म । अक्रोधयन् च उद्गच्छसि हवींषि अनु[4]। तथा सति [5]यत् अद्य[5] त्वाम् सूर्य! उपब्रूमो याचामहे, तम् अस्माकम् देवा अनुमन्यन्ताम् क्रतुम् कर्मेति ॥ ५ ॥

तं नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी तन्न॒ आप॒ इन्द्रः॑ शृण्वन्तु म॒रुतो॒ हवं॒ वचः॑ ।
मा शूने॑ भूम॒ सूर्य॑स्य सं॒दृशि॑ भ॒द्रं जीव॑न्तो जर॒णाम॑शीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । तत् । नः॒ । आपः॑ । इन्द्रः॑ । शृ॒ण्व॒न्तु॒ । म॒रुतः॑ । हव॑म् । वचः॑ ।
मा । शूने॑ । भू॒म॒ । सूर्य॑स्य । स॒म्ऽदृशि॑ । भ॒द्रम् । जीव॑न्तः । ज॒र॒णाम् । अ॒शी॒म॒हि॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० तम् नः अस्माकं स्वभूतम् हवम् आह्वानम् तत् च नः वचः स्तुतिलक्षण द्यावापृथिव्यौ आपः च इन्द्रः च मरुतः च शृण्वन्तु सूर्येणाभ्यनुज्ञाताः । किंच मा भूम वयम् । क्व । शूने 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' । वृद्धे महति सामर्थ्यात् पापे दुःखे वा तत्कार्ये । सूर्यस्य संदृशि सदृष्टौ अनुग्रहवृद्धौ वर्तमाना इत्यर्थः । किं तर्हि । भद्रम् कल्याण धर्मं सुखं वा तत्कार्यम् जीवन्तः वर्षशतं प्राणान् धारयन्तः जरणाम् जरां च अशीमहि प्राप्नुयामेत्याशास्महे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् अस्माकम् हवम् तत् च स्तुतिवचः द्युप्रभृतय शृण्वन्तु । मा उपद्रवाय निर्धनत्वाय[6] भवेम । सूर्यस्य सन्दर्शने कल्याणम् जीवन्तः चिरं जराम् अशीमहि अमृता भवेम इति ॥ ६ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः[7] ॥

वि॒श्वा॒हा त्वा॑ सु॒मन॑सः सु॒चक्ष॑सः प्र॒जाव॑न्तो अनमी॒वा अना॑गसः ।
उ॒द्यन्तं॑ त्वा मित्रमहो दि॒वेदि॑वे॒ ज्योग्जी॒वाः प्रति॑ पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

---

१. तस्मात् कमपि मूको. २. रक्षे रक्षेत्यर्थः मूको. ३. अथ वि[२] अ, अर्थ त्रि[१]. ४. तु वि[१]. ५-५. यत त्रि[१] अ[१], अ यत् त्रि[२]. ६. निनन्धनत्वाया वि[२] अ[१], निर्धनत्वाया वि[१]. ७-७. नास्ति मूको.

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनस । सुऽचक्षस । प्रजाऽवन्त । अनमीवा । अनागस ।
उत्ऽयन्तम् । त्वा । मित्रऽमह । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवा । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

उद्गीथ० विश्वाहा सर्वदा त्वा त्वाम् यजेम वयमिति शेष । कीदृशा सन्त । सुमनस प्रीतियुक्तमनस्का सुचक्षस सुशोभनचक्षुष प्रजावन्त पुत्रादिप्रजासहिताश्च अनमीवा अरोगाश्च अनागस कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिताश्च[1] सन्त । किञ्च दिवदिवे अहन्यहनि उद्यन्तम् उद्गच्छन्तम् त्वा त्वा हे मित्रमह । मित्राणां यजना पूजयित ![2] ज्योक चिरम् जीवा जीवन्त वयम् प्रति पश्यम प्रतिदिन पश्येमेत्याशास्महे वय हे सूर्य ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सर्वदा त्वाम् सुमनस सुदर्शना प्रजावन्त अरोगा अपापा उद्यन्तम् त्वा हे मित्राणा पूजयित ! अन्वह चिरम् जीवन्त प्रति पश्यम सूर्य ![3] ॥ ७ ॥

महि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।
आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महि । ज्योति । बिभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मय ।
आऽरोहन्तम् । बृहत । पाजस । परि । वयम् । जीवा । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

उद्गीथ० "महि महत् ज्योति[4] रश्मिजाललक्षणम् बिभ्रतम् त्वा त्वा हे विचक्षण ! सर्वस्य विशेषद्रष्ट ! भास्वन्तम् रश्मिमत्या[5] दीप्त्या दीप्तिमन्त सर्वस्य प्राणिजातस्य चक्षुषेचक्षुषे मय मयस्कर सर्वार्थप्रकाशनद्वारेण सुखकरमित्यर्थ[6], आरोहन्तम् बृहत महत पाजस पाजस्विन[7] बलवत परि समुद्रस्योपरि[8] वयम् जीवा चिर जीवन्त प्रति प्रतिदिनम् पश्येम हे सूर्य ! ॥ ८ ॥

वेङ्कट० महत् तेजो धारयन्तम् त्वाम् विद्रष्ट ![9] दीप्तिमन्त सर्वेभ्य पश्यद्भ्य सुखकरम् आरोहन्तम्[10] महत समुद्रोदकाद् बलवत वयम् जीवन्त प्रति पश्येम सूर्य ![11] ॥ ८ ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेरते नि च विशन्ते अक्तुभिः ।
अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्नाह्ना नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्तुऽभि ।
अनागा ऽत्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्नाऽअह्ना । न । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

उद्गीथ० यस्य तव[12] स्वभूतेन केतुना 'केतु' (निघ ३,९) इति [13]प्रज्ञानाम । तेन[13] चात्र तत्कारणमुपलक्ष्यते । सप्तम्यर्थे तृतीया । सर्वार्थप्रज्ञानऽहनीत्यर्थ । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि[14] प्र च ईरते

---

१ °ऽनितराश्च मूको २ पूजयित मन्तं मूको ३ °येम् वि° अ°, °य वि° ४ ४ महिमज्योति: मूको. ५ रश्मिमिता मूको ६ मवकर° वि° नमाकर° वि° अ ७ पाजस्विन वि° अ ८ सर्वस्यो- परि मूको ९ °ष्ट मूको १० °रहन्तो वि° अ° ११ सूर्यम् वि° अ°; °य वि°. १२ तव मूको १३ १३ °ज्ञानमनेन मूको १४ भूतानि वि° अ

प्रचरन्ति स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते, नि विशन्ते च विश्रामार्थम् स्वपन्ति चेत्यर्थः, अक्तुभिः अत्रापि सप्तम्यर्थे तृतीया। अक्तुषु स्वस्वकार्यासु रात्रिदिवेत्यर्थः। स त्वम् अनागास्त्वेन अस्माक कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितत्वेन हेतुना हे हरिकेश! सौम्यरसहरणम्वरश्मिकेश! वा हे सूर्य! अहाऽहा वस्यसा-वस्यसा दिवसेन वसुमत्तरेण, अस्मभ्य दातव्येन धनेन अतिशयेन उद्गुतोद्गुता दिवसेन उपलक्षित सन् न अस्मभ्यम्, अतिशयेन धन दातुमिति शेष, उत् इहि उद्गच्छ। अहन्यहनि उद्गच्छ, सम्यक्कारिभ्योऽस्मभ्यम् अहन्यहनि अतिशयेन धन देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यस्य ते सर्वाणि भुवनानि प्रयाणेन प्र च[1] गच्छन्ति अह्नि[2], 'नि विशन्ते[3] च रात्रिभि[4]', स[5] त्वम् अनागास्त्वेन हरिकेश! सूर्य! 'अहाऽहा च[6] वस्यसा-वस्यसा श्रेयस्करेण अस्माकम् उत् इहि ॥ ९ ॥

शं नो॑ भव॒ चक्ष॑सा॒ शं नो॒ अह्ना॒ शं भा॒नुना॒ शं हि॒मा शं घृ॒णेन॑ ।
यथा॒ शम॑ध्व॒ञ्छम॑स॑द् दुरो॒णे तत् सू॑र्य॒ द्रवि॑णं धेहि चि॒त्रम् ॥ १० ॥

शम्। नः॒। भ॒व॒। चक्ष॑सा। शम्। नः॒। अह्ना॑। शम्। भा॒नुना॑। शम्। हि॒मा। शम्। घृ॒णेन॑।
यथा॑। शम्। अध्व॑न्। शम्। अस॑त्। दु॒रो॒णे। तत्। सू॒र्य॒। द्रवि॑णम्। धे॒हि॒। चि॒त्रम् ॥१०॥

उद्गीथ० शम् सुखम् न अस्माकम् भव त्व कुरु इत्यर्थः। केन। चक्षसा दर्शनेन। शम् न अह्ना भवति सर्वत्रानुवर्त्यम्। सुखमस्माक कुरु दिवसेन चेत्यर्थः। शम् नो भव भानुना रश्मिलक्षणेन दीप्त्या। शम् नो भव हिमा रात्र्या उदकेन चेत्यर्थः। शम् नो भव घृणेन "च हिमक्षरणेन" च इत्यर्थः। किञ्च यथा प्रातिपदिकार्थेऽत्र प्रकारवचन प्रत्यय। यत् शम् सुखम् अध्वन् अध्वनि वर्तमानानाम् अस्माकम्, सुखमेवम् दुरोणे गृहेऽपि वर्तमानानाम् अस्माकम् असत् भवति। तत् हे सूर्य! द्रविणम् धनम् चित्रम् विचित्रम् नानाजातिहस्त्यश्वरथपदातिगोहिरण्यवस्त्रधान्यादिकम् धेहि देह्यस्मभ्यम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० शङ्कर अस्माकम् भव तेजसा, शम् न दिवसेन, शम् च रश्मिना, शम् च शैत्येन, शम् औष्ण्येन। यथा शम् मार्गे, शम् भवति गृहे, तत् सूर्य! धनम् देहि चित्रम् ॥ १० ॥

अ॒स्माकं॑ देवा उ॒भया॑य॒ जन्म॑ने॒ शर्म॑ यच्छत द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ।
अ॒दत् पिब॑दू॒र्जय॑मान॒माशि॑तं॒ तद॒स्मे शं योर॑र॒पो द॑धातन ॥ ११ ॥

अ॒स्माक॑म्। दे॒वाः॒। उ॒भया॑य। जन्म॑ने। शर्म॑। य॒च्छ॒त॒। द्वि॒ऽपदे॑। चतुः॑ऽपदे।
अ॒दत्। पिब॑त्। ऊ॒र्जय॑मानम्। आशि॑तम्। तत्। अ॒स्मे इति॑। शम्। योः। अ॒र॒पः। द॒धा॒त॒न॒ ॥

उद्गीथ० हे देवा! अस्माकम् स्वभूताय उभयाय द्विप्रकाराय जन्मने अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्। जन्मग्रहण चतरेषामपि प्राणिधर्माणा प्रदर्शनार्थम्। जन्मजरामरणादिषु स्वनिमित्तप्राणिधर्मवते शर्म

१ न मूको २. अह्नि वि[1] अ[1]. ३-३ दि वि° वि[1], निविशन्ति वि[1] ४ रात्री° वि[1]. ५ सम् वि[1] अ[1]. ६-६ अमा च वि[1], मास्त्व अ[1], 'हा नाम वि[1]. ७-७ सरिम रक्षणे मूको

सुख व्याख्याद्यनिष्टासयोगलक्षणं च सूर्येण अनुज्ञाताः सन्तो दत्त यूयम् द्विपदे चतुष्पदे मनुष्यगवादिलक्षणाय । किञ्च [1]अदत् मोदकादि कठिनं[1] भक्षयत्, क्षीरोदकादि द्रव्यं चास्मद्[2] आशितम् "दध्योदनादि पिबत्, ऊर्जयमानम् 'ऊर्ज बलप्राणनयोः'। बलवन्तमिवात्मानमाचरत्[3] अस्मे अस्मभ्यम् शम्[4] अभिमतम्[4], आशितवच्च तत् द्विपाच्चतुष्पाच्च कुरुतेति शेषः । किञ्च यो यावत्[5] च पृथग्भावं च उत्पत्स्यमानेषु भयेषु शमनम् उत्पन्नानां रोगाणामुपशमनं चेत्यर्थः, यो धातन दत्त[7] यूयम् ॥ ११ ॥

असम्बन्ध चेत्यर्थः (तु या ४,२१), अरपः अपापत्वं च दधातन दत्त यूयम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् देवाः ! उभयाय भूतजाताय सुखम् यच्छत, द्विपदे चतुष्पदे च । अदत् पिबत् ऊर्जयमानम्[8] सुहितं च पुत्रादिकं यथा भवति, तथा शम् च यो च अपापम् प्रयच्छत ॥ ११ ॥

यद्वो॑ देवाश्चकृ॒म जि॒ह्वया॑ गु॒रु मन॑सो वा॒ प्रयु॑ती देवहे॒ळ॑नम् ।
अरा॑वा॒ यो नो॑ अ॒भि दु॑च्छुना॒यते॒ तस्मि॒न् तदेनो॑ वसवो॒ नि धे॑तन ॥ १२ ॥

यत् । वः॒ । दे॒वाः॒ । च॒कृ॒म । जि॒ह्वया॑ । गु॒रु । मन॑सः । वा॒ । प्रऽयु॑ती । दे॒व॒ऽहे॒ळ॑नम् ।
अरा॑वा । यः । नः॒ । अ॒भि । दु॒च्छु॒न॒ऽयते॑ । तस्मि॑न् । तत् । एनः॑ । व॒स॒वः॒ । नि । धे॒त॒न ॥१२॥

उद्गीथ० हे देवाः ! यत् एतत्[9] देवहेळनम् वः युष्माकं देवानां हेळनं क्रोधनम् चकृम कृतवन्तो वयम् । केन । जिह्वया जिह्वेन्द्रियेण वाक्सहितेनेत्यर्थः । अवदनवदनव्यापारयोः उभयव्यापार त्वात् गुरु महत् अभक्ष्यभक्षणानृतवदनादि[10] वाचिककर्मजनितम् मनसः वा प्रयुती मनसः प्रयुत्या वा प्रमिश्रणेन वा परद्रव्याभिध्यानानिष्टचिन्तावितथाभिनिवेशलक्षणेन[11] मानसेन वा कर्मणा यत् एनः कृतवन्तो वयम् । अरावा अरणवान्[12] अर्ता वा अस्माकम् अभिभवनार्थम् अस्मान् प्रति गमनवान् गन्ता वा भूत्वा यः असच्छत्रुः नः अस्मान् अभि दुच्छुनायते उद्वेजयतीत्यर्थः, तस्मिन् असच्छत्रौ तत् एनः यदुक्तलक्षणं पापं हे वसवः । अस्मान् अभीप्सितार्थैः आच्छादयितारः । नि धेतन निधत्त स्थापयत यूयम् । सूर्येण अनुज्ञाताः सन्तः सञ्चारयतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यत् युष्मान् हे देवाः ! कृतवन्तः वाचा महत् पापम् मनसः वा प्रयोगेण देवक्रोधनम् अप्रयच्छन्, यः अस्मान् अभि दुच्छुनायते पापानि अस्मासु आचरति[13], तस्मिन् अस्माभिः कृतम् तत् एनः हे वासयितारः ! देवाः ! नि धेतन इति सूर्ये सन्निविष्टानां देवानां स्तुतिः ॥ १२ ॥

[14]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[14] ॥

[३८]

[15]मुष्कवानिन्द्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः[15] ॥

अ॒स्मिन् न॑ इन्द्र पृत्सु॒तौ यश॑स्वति॒ शिमी॑वति॒ क्रन्द॑सि॒ प्राव॑ सा॒तये॑ ।
यत्र॒ गोषा॑ता धृषि॒तेषु॑ खा॒दिषु॒ विष्व॒क् पत॑न्ति दि॒द्यवो॑ नृ॒षाह्ये॑ ॥ १ ॥

1-1. मादद्भोद मूको. 2 वाग्ह मूको. 3 °मात्मानमिवाचरत् मूको. 4-4. दध्यो॰ यनोभिमतम् वि॰ अ॰, दध्यादनमभिमतम् वि॰. 5 नास्ति मूको. 6 यावत मूको. 7 धत्त वि॰ अ॰. 8. ऊर्जयमान वि॰ अ॰; ऊवयमानम् वि॰. 9 एनान् मूको. 10 ममङ्गणा॰ मूको. 11. °नि°दितिरूपा° वि॰. 12 ममवान् मूको. 13 °न्ति वि॰ अ॰. 14-14 नास्ति मूको.

अस्मिन् । नः । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीऽवति । क्रन्दसि । प्र । अव । सातये ।
यत्र । गोऽसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'अस्मिन्न इन्द्र' इति पञ्चर्चमैन्द्रं मुष्कवानिन्द्रो ददर्श । हे इन्द्र! अस्मिन् पृत्सुतौ सङ्ग्रामे । कीदृशे । यशस्वति यशो धनं कीर्तिर्वा । हस्त्यश्वादिधनवति शूरयोद्ध्रादिसम्पन्नत्वात् कीर्तिमति वा शिमीवति परस्परप्रहरणकर्मवति क्रन्दसि अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्[1] । क्रन्द-त्वतीति[2] परस्पराह्वानवति रोदनवति[3] वा नः अस्मान् 'प्र अव' प्रयत्नेन रक्ष । किमर्थम् । सातये लाभाय सम्भजनाय वा, अस्माकं धर्मार्थकामप्राप्तय इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् सङ्ग्रामे गोषाता गवां[4] सातये लाभायेत्यर्थः, धृषितेषु प्रगल्भेषु अभिभवितृषु खादिषु परस्परं भक्षयितृषु च योद्धृषु विष्वक् सर्वतः पतन्ति दिद्यवः वज्रपट्टाद्यायुधानि । किमर्थं पतन्ति । नृषाह्ये नृणां योद्धृमनुष्याणाम् अभिभवनाय । तस्मिन्नस्मिन् सङ्ग्रामे प्रावेति[5] सम्बन्धः कार्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ताण्डककाण्वाद्यायनकात् (तु. ताब्रा ९,२,२२, जैब्रा १,२२८) च अस्य सूक्तस्य मुष्कवान् इन्द्रो देवता, लुश ऋषिरिति प्रतिभाति । सूक्तस्थानि च अक्षराणि तथैव समीचीनानि । यत्तु इदं कात्यायनेन उक्तम्—'मुष्कवान् इन्द्र ऋषिः केवल इन्द्रो देवता' (तु. ऋअ २,१०,३८) इति तस्याभिप्रायो वृद्धेभ्योऽवगन्तव्यः ।

अस्मिन् नः इन्द्र[6] सङ्ग्रामे कीर्तिमति कर्मवति सिंहनादं करोषि, प्र रक्षसि च धनलाभाय, यस्मिन् लब्धपशुके धृष्टेषु शत्रूणां खादकेषु योद्धृषु इतस्ततः पतन्ति आयुधानि नृणाम् अभिभावुके ॥ १ ॥

स नः क्षुमन्तं सदने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिन्द्र श्रवाय्यम् ।
स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

सः । नः । क्षुऽमन्तम् । सदने । वि । ऊर्णुहि । गोऽअर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् ।
स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

उद्गीथ० यस्त्वं भक्तानामनुग्राहकः स त्वं हे इन्द्र! सदने स्वगृहे, स्थितेभ्य इति शेषः, क्षुमन्तम् अन्नवन्तं शब्दवन्तं वा गोअर्णसम् गावः अर्णः उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् तम्, श्रवाय्यम् श्रवणीयम् रयिम् धनम् वि ऊर्णुहि विविधम् आच्छादय, अनेकार्थत्वाद्धातूनां विविधं देहीत्यर्थः । किञ्च स्याम भवेम वयम् मेदिनः बलवन्तः ते तवेन्द्रस्य शत्रुम् जयतः प्रसादात् । अथवा मेदिनः स्नेहवन्तो भक्तियुक्ताः सदा वयं तवोपरि भवेमेति आशास्महे । किं बहुनोक्तेन । यथा प्रातिपदिकार्थे प्रकारवचने प्रत्ययः । यत् वयम् उश्मसि कामयामहे, तत् त्वं हे वसो! वसुमन्[1] प्रशस्त! वा कृधि कुरु, देह्यस्मभ्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स नः शब्दवन्तम् आवासे आनीय अभीवृधः यस्मिन् गावः उदकम् इव प्रवृद्धाः[7] तम् रयिम्

---

१ अन्तर्णीत° वि[2] अ. २. क्रन्दसीति वि[1], क्रन्दस्वतेति वि[2] अ. ३. रोदन° मूको. ४-४. प्राय-णेन मूको. ५. न मूको. ६. अवेति वि[1]; प्रवेति वि[2] अ[2]. ७. °द्धम् मूको.

इन्द्र ! श्रवणीयम् । स्याम[1] तव शत्रुम् जयत स्वभूता मेदसा युक्ता । [2]यथा वयम्[2] कामयामहे, तत् यामयित ! अस्माक कुरु ॥ २ ॥

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।
अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान् वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

य । न । दास । आर्य । वा । पुरुऽस्तुत । अदेव । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।
अस्माभि । ते । सुऽसहा । सन्तु । शत्रव । त्वया । वयम् । तान् । वनुयाम । सम्ऽगमे ॥३॥

उद्गीथ० य दास अकुलीन इत्यर्थ, आर्य वा कुलीनो वेत्यर्थ, अदेव देवादन्यो वा पिशाचासुरराक्षसादिक हे पुरुष्टुत ! बहुस्तुत ! इन्द्र ! न अस्मान् युधये युद्धाय, योग[3] कर्तुमिति शेष, चिकेतति जानाति इच्छतीत्यर्थ । ते सर्वे शत्रव अस्माभि सुषहा[4] सन्तु तव प्रसादात् सुखाभिभवा भवन्तु । सुखेनाभिभूय च त्वया सहिता वयम् तान् शत्रून् उक्तलक्षणान् वनुयाम अनुहन्याम सङ्गमे सङ्ग्रामे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य अस्मान् दास[5] कर्मकर शूद्र [6]त्रैवर्णिक वा अदेव वा[6] असुर[7] इन्द्र ! योत्स्य[8] इति बुध्यते । सर्वे शत्रव ते स्वभूते अस्माभि स्वभिभवा भवन्तु । त्वया वयम् सहायेन तान्[9] हन्याम सङ्ग्रामे ॥ ३ ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृषाह्ये ।
तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरमर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

य । दभ्रेभि । हव्य । य । च । भूरिऽभि । य । अभीके । वरिवःऽवित् । नृऽसह्ये ।
तम् । विऽखादे । सस्निम् । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्वाञ्चम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० य इन्द्र दभ्रेभि अल्पै योद्धृभि हव्य आह्वानार्ह, य च इन्द्र भूरिभि बहुभिरपि योद्धृभिराह्वातव्य । किमर्थम् । नृषाह्ये नृणामभिभवनाय । य च इन्द्र अभीके सङ्ग्रामे शत्रुसमीपे वा वरिवोवित् शत्रुधनाना लब्धा परानित्य स्वीकर्ता, तम् इन्द्रम् सस्निम् स्नानशुद्ध[10] सञ्चेष्टयितार वा शत्रूणामायुधै अथवा सशोधयितार सञ्चेष्टयितार वा कृत्स्ना सर्वस्य पृथिव्याद श्रुतम् विख्यातम् नरम् नराकारम् अद्य अस्मिन् शत्रुभि सह युद्धदिवसे अर्वाञ्चम् करामहे अस्मदभिमुख कुर्म । किमर्थम् । [11]विखादे विविधखादे[11] [12]सङ्ग्राम अवसे[12] अस्माक रक्षणार्थम् ॥ ४ ॥

---

१. याम त्रि[1] अ[1]. २-२ नास्ति त्रि[1]. ३ य वि[1] अ. ४. सहा वि[1], षहा वि[1] भ ५ नास्ति वि[1,2]. ६ नास्ति वि[1] ७ [?]रोध मूको. ८. योत्स्यानि वि[2], योत्स्यामि अ[1], योत्स्यामि वि[1] ९ त्वाम् वि[2] अ[1]. १० सास्नान सशुद्ध वि[1] वि[2] अ. ११-११ विखादिके मूको
१२-१२ अवसे सग्रामे मूको

वेङ्कट० यः स्वल्पैः ह्वातव्यः, यः न बहुभिः, 'यः च' सङ्ग्रामे [1]नृणाम् अभिभावुके धनस्य स्तम्भकः, तम् शत्रूणां विशेषेण भक्षके सङ्ग्रामे[1] शुचिम् अद्य विश्रुतम् नेतारम् अभिमुखम् इन्द्रम् रक्षणाय कुर्मः ॥ ४ ॥

स्वृभूजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।
प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गंहि किमु त्वावान् मुष्कयोर्बद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव॑ । अनानुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।
प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि । किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । बद्धः । आसते ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासः छन्दोगब्राह्मणे पठ्यते । कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रम् आहूतवन्तौ स्वं स्वं यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय । ततस्त्वरितमिन्द्रः कुत्सं प्रति जगाम । तं तत्र गतं प्रतिरथात् कुत्सो वार्ध्रीशतेनाण्डयोर बध्नात्[1] तमिन्द्रं बद्धं लुशः "सदयं नाह्वान् अपनयंश्चाह" (तु. तांब्रा ९,२,२२; जैब्रा १,२२८)।

इन्द्र! वृषभ! वर्षितः! स्ववृजम् वर्जयितारं मोचयितारम् आत्मनो बन्धनेभ्यः हि यस्मात् त्वाम् अहम् शुश्रव श्रुतवानस्मि अनानुदम् आभिमुख्येन मर्यादया वा नोदनं[4] कर्तुं प्रेरयितुं युद्धाद् अपनेतुमशक्यं च ·रध्रचोदनम् रध्रस्य राधयितव्यस्य[5] चोदयितारं वशमानेतारं च, तस्माद् आत्मानम् अण्डयोर्बद्धम् प्र मुञ्चस्व विमुञ्च परि सर्वतः कुत्सात्, इह अस्मद्यज्ञे आ गहि आगच्छ । किं वा त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चन मुष्कयोः वार्ध्रीशतेन[6] बद्ध आसते वचनव्यत्ययः । आस्ते तिष्ठति । कश्चिदन्य ईदृशोऽस्ति त्वत्तो हीनसत्त्वो निर्लज्जश्चेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वयमेव छेत्तारम् हि त्वाम् अहम् इन्द्र! अश्रौषम् अनपेक्षितबल्लानुप्रदाने हे वृषभ! राधकस्य चोदकम् । स त्वम् आत्मानम् प्र मुञ्चस्व, अथ कुत्सात् इह आ गच्छ । किम् उ त्वत्सदृशः कश्चित् मुष्कयो बद्धः[8] आस्ते ।

अत्र शाट्यायनकम् "कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेताम् । स कुत्सस्य हवम् आगच्छत् । तं शतेन वार्ध्रीभिराण्डयोरबध्नात्[9] । स लुशोऽभ्यवदत्—'स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् । प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान् मुष्कयोर्बद्ध आसते' इति ताः सर्वाः संछिद्य लुशम् अभि प्राद्रवत्" (जैब्रा १,२२८) इति ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[10] ॥

[३९]

[1]काक्षीवती घोषा ऋषिः । अश्विनौ देवता । जगती छन्दः, चतुर्दशी त्रिष्टुप्[1] ।

यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता ।
शश्वत्तमासस्तमु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे ॥ १ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २-२. नास्ति अ[1]. ३. वभश° मूको. ४-४. सदीय नाह्वानयच्चाह मूको. ५. नो मूको. ६. धारयि° मूको. ७. वृद्धश° मूको. ८. बन्धः मूको. ९. वार्धि° मूको. १०-१०. नास्ति मूको.

य । वाम् । परिऽज्मा । सुऽवृत् । अश्विना । रथं । दोषाम् । उषसं । हव्यं । हविष्मता ।

शश्वत्ऽतमासं । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् । पितुः । न । नाम । सुऽहवंम् । हवामहे ॥१॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'यो वा परिज्मा' इति चतुर्दशर्चं घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता ददर्श । हे अश्विना ! अश्विनौ[1] य रथ वाम् युवयो स्वभूत । कीदृश । परिज्मा सर्वतोगामी सुवृत् शोभन वर्तिता गन्ता वा दोषाम् रात्रिं प्रति उषस च, रात्रावह्नि चेत्यर्थ[६], हव्य आह्वातव्य । कन[२] । हविष्मता यजमानेन । तम् उ वाम् उ इति पदपूरण । त रथ युवयो स्वभूतम् सुहवम् स्वाह्वानम् शश्वत्तमास अतिशयन नित्या चिरन्तना स्तोतार यष्टारश्च वयम् हवामह अस्मान्[३] प्रत्याह्वयाम । किमिव । इदम् पितु न नाम यथा लोके प्रसिद्धमिद पितु[४] नाम वशमर्वादिक (?) गृहीत्वा सुहवम् स्वाह्वान पितरम् आह्वयति कश्चित्, एवम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० घोषा काक्षीवती । य वाम् "परितो गन्ता[५] सुवर्तन अश्विनौ[1] रथ अहोरात्रयो आह्वातव्य यजमानेन, चिरन्तना वयम् तम् एव युवयो रथम् पितु इव नाम स्वाह्वानम् इदम् हवामहे ॥ १ ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उत् पुरंधीरीरयत तदुश्मसि ।
यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सूनृताः । पिन्वतम् । धियः । उत् । पुरम्ऽधीः । ईरयतम् । तत् । उश्मसि ।

यशसम् । भागम् । कृणुतम् । नः । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मघवत्ऽसु । नः । कृतम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० चोदयतम् युवाम् सूनृता उषस कर्माङ्गभावाय । उषस उद्गमयतम् इत्यर्थ । पिन्वतम् सिञ्चत प्रक्षरत स्वयागकालकरणेन कर्माङ्गभावाय प्रतिपत्त्या च प्रवर्तयतम्[६] इत्यर्थ, धिय दययागकर्माणि । पुरंधी पुरुधी बह्वी प्रज्ञाश्च अस्माक सत्यरमणाय उत् ईरयतम् उद्गमयतम् उत्पादयतम् दत्तमित्यर्थ । तत् एतत् त्रय यथोक्त युष्मत्तो वयम्[७] उश्मसि कामयामहे । किञ्च यशसम् यशस्विन दत्तभुक्तफलत्वात् धनस्य, दानभोगजनितकीर्तिमन्तमित्यर्थ[८], भागम् धनम्[९] अस्मदनुरूप कुरुत दत्तमित्यर्थ, न अस्मभ्य हे अश्विनौ[1] । किञ्च सोमम् न चारुम् यथा सोम देवतारूपम् ओषधिरूप च चारु शोभन प्रजापति मघवत्सु ईश्वरेषु कृतवान्, एव सौ न अस्माक देवेषु कृतम् कुरुतं युवाम्, स्वर्गं नयतमित्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रेरयतम् वाच[१०] । पूरयतम् कर्माणि । उत् ईरयतम् च प्रज्ञा । तत् वय कामयामहे । यशस्विनम् भागम् कृणुतम् अस्माकम् अश्विनौ[1] । सोमम् इव कल्याणम् धनवत्सु अस्मान् कृणुतम् अर्द्धेयान् ॥ २ ॥

---

१ वत्यर्थ मूको २ तन मूको ३ अस्म मूको ४ पितुन मूका ५ ५ परिगन्ता वि[२] ६ धनमो[०] अ ९ धन यद मूको
७ वरम् मूको
६ प्रवयतम् वि[१], प्रवयतमतम् वि[२] अ
१० वाचम् वि[२] अ[२]

अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।
अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाऽजुरः । चित् । भवथः । युवम् । भगः । अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ।
अन्धस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् । युवाम् । इत् । आहुः । भिषजा । रुतस्य । चित् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासमाचक्षते — घोषा किल दुर्भगत्वात् पत्या परित्यक्ता पितुः कक्षीवतः गृहे जरां गता सती सौभाग्यमश्विनौ ययाचे । तस्याः अश्विनौ च तुष्टौ स्वयमेव भगरूपं गतौ पतिदानायेति । तदेतत् कक्षीवताऽप्युक्तम् — 'घोषायै चित् पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विना-वदत्तम्' (ऋ १,११७,७) । तदेतदिह प्रथमे पादे कथ्यते 'अमाजुरश्चिद् भवथो युवं भगः' इति[१] । अमाजुरः 'अमा' (निघ ३,४) इति गृहनाम । 'जॄ वयोहानौ' । चित्-शब्दोऽप्यर्थे । पितृगृहे जीर्णाया अपि सत्या मम घोषायाः युवम् युवाम् अश्विनौ! स्वयमेव भगः भवथः । भूत्वा च शोभनं भगरूपेण आत्मानं विपरिणमय्य मे पतिं दत्तवन्तौ स्थ" इत्यर्थः । किञ्च अनाशोः चित् अवितारा अनुष्ठानेनाप्रीतस्यापि अक्षिप्रकारिणोऽपि रक्षितारौ युवां स्थः । अपमस्य निकृष्टस्य जात्यादिहीनस्यापि । अवितारावित्यनुवर्तते सर्वत्र । अन्धस्य इत् चक्षुर्विकलस्य च सर्वस्य । हे नासत्यौ! कृशस्य चित् दुर्बलस्य च सर्वस्य । किञ्च युवाम् चित् युवामेव अश्विनौ! आहुः वदन्ति विद्वांसः वेदागमा वा भिषजा भिषजौ भेषजस्य कर्तारौ रुतस्य चित् रोगेण आर्तस्यापि, सर्वानुकम्पिनौ युवाम् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पितृगृहे सह[२] जीर्यन्त्या घोषाया दुर्भगाया युवाम् भगः भवथः[३] । 'घोषायै चित् पितृषदे दुरोणे' (ऋ १,११७,७) इत्युक्तम् । अनशनस्य रक्षकौ अपमीयमानस्य च । अन्धस्य चित् नासत्यौ[४] कृशस्य च युवाम् एव आहुः भिषजौ रोगाद् रुदतश्च[५] ॥ ३ ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।
निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत् ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षथुः ।
निः । तौग्र्यम् । ऊहथुः । अत्ऽभ्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥

उद्गीथ० युवम् युवाम् अश्विनौ! च्यवानम् च्यवनमृषिम् सनयम् पुराणं चिरन्तनं जीर्णं सन्तम्, यथा रथम् कश्चित् पुनः नवं करोति, एवं पुनः युवानम् तरुणम् चरथाय चरणाय उपगमनाय सुकन्यायाः तक्षथुः कृतवन्तौ स्थ । अयं चेतिहासः शतपथे सुकन्याब्राह्मणे (माश ४, १,५) पठ्यते । किं च तौग्र्यम् तुग्रस्य पुत्रं भुज्युं नाम समुद्रमध्ये विपन्नाव सखिभिः परित्यक्तम् निः ऊहथुः निरूढवन्तौ स्थ, उत्तारितवन्तौ इत्यर्थः, अद्भ्यः सामुद्रीभ्यः परि सर्वतः । अयमपि इतिहासः ऋग्वेदे पठ्यते — 'तुग्रो ह भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे ।

---

१ त्रुटितम् मूको. २ नास्ति वि॰. ३ नास्ति मूको ४. °त्या वि॰ ५ रुतश्च वि॰ अ॰, रुदतश्च वि॰ ६-६ द्र. या (४,१९) व्याख्यातोऽयमर्धर्चः द्र

गिरीं पर्वदारावा यो युवाकु' (ऋ ७,६८,७) इत्येवमादिषु मन्त्रान्तरेषु। अथवा 'तुग्र्या'[१] (निघ १,१२) इत्युदकनाम। तत्समूह तौग्र्यम्। तद् निरूह्यु मेघाद्विर्हृतवन्तौ[२] स्थ इत्यर्थं, अद्भ्यः परि अपां विचरन्तीनाम्[३] उपरि अक्षीणायामेव पूर्वदृष्टयाम् इत्यर्थं। विश्वा इत् ता वाम् धान्येवमादीनि कर्माणि सर्वाण्येव तानि युवयो कर्माणि सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वचनार्हाणि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवम् च्यवानम् ऋषिं प्रस्नम् रथम् इव जीर्णम् पुन युवानम् चरणार्थम्[४] तथा तुग्र्यं तक्षति करोतिकर्मा (या ४,१९)। नि ऊहथु च तुग्रपुत्रं भुज्युं समुद्रे[५]। विश्वानि एव तानि युवयोः सवनेषु प्रवाच्यानि ॥ ४ ॥

पुराणा वां वीर्याउं प्र ब्रवा जनेऽथो हासथुर्भिषजा मयोभुवा।
ता वां नु नव्यावर्वसे करामहेऽयं नासत्या श्रदरिर्यथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा। वाम्। वीर्या। प्र। ब्रव। जने। अथो इति। ह। आसथुः। भिषजा। मयःऽभुवा।
ता। वाम्। नु। नव्यौ। अवसे। करामहे। अयम्। नासत्या। श्रत्। अरिः। यथा। दधत् ॥

उद्गीथ० पुराणा पुराणानि चिरन्तनानि आदिसर्गादारभ्य प्रवृत्तानीत्यर्थं, वाम् युवयो वीर्या वीर्याणि प्र ब्रव प्रकर्षेण ब्रवीमि जने लोके। अथो ह आसथु स्वजन्मानन्तरमेव[६] बभूवथु भिषजा देवाना भिषजौ मयोभुवा शत्रुषु[७] प्रहरणद्वारेण सुखस्य भावयितारौ। मयोर्भुवयो सह वीर्याणि प्रख्यापयामि ता वाम् तौ युवाम् नव्यौ स्तुत्यौ अवसे हविषा युवयो तर्पणाय नु क्षिप्रम् करामहे[८] आह्वानेन अस्मदभिमुखौ कुर्मः[९]। कृत्वा हे नासत्यौ[१] यत् हवि श्रत् सत्य यथाचोदित हविषा च स्तुतीना च करणम् अयम्[९] अरि[७] ईश्वरो यजमान यथा येन प्रकारेण सम्यक् परया भक्त्या दधन् ददाति, तथा वयमपि[१०] दध्मो युवाभ्यामित्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० महान्ति युवयो वीर्याणि प्र ब्रवीमि जने। अथो बभूवथु[११] पुनर्युवा[१२] भिषजौ सुखस्य भावयितारौ। तौ वाम्[१३] स्तुत्यौ रक्षणाय कुर्म, अयम् नासत्यौ[१] अरि गन्ता पति यथा श्रत् दध्याद् इति ॥ ५ ॥

[१४]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्ग[१५] ॥

इयं वामह्वे शृणुतं मे अश्विना पुत्रायेव पितरा मह्यं शिक्षतम्।
अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतम् ॥ ६ ॥

---

१ तुग्र्य मूको २. मघान्निहृत° मूको ३. 'रन्त' मूको ४. चरक्षणा° वि°. ५. °इ वि° अ°, °द्रा वि° ६ °मान्तरमे मूको ७ नास्ति मूको. ८ करवामहे मूको. ९ कर्म मूको. १०. यमपि मूको. ११ बभूव मूको १२ °युवथु वि° अ°. १३. वा मूको १४-१५. नास्ति मूको.

इयम् । वाम् । अह्वे । शृणुतम् । मे । अश्विना । पुत्रायऽइव । पितरा । मह्यम् । शिक्षतम् ।
अनापि । अज्ञा । असजात्या । अमति । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृतम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० इयम् अहं घोषा वाम् युवाम् अश्विनौ अह्वे आह्वयामि । आहूयमानौ च युवाम् शृणुतम् मे ममाह्वानं हे अश्विना । अश्विनौ ! । श्रुत्वा च मह्यम् घोषायै शिक्षतम् दत्तम् ईप्सितमर्थम् । किमिव । पुत्राय इव मातापितरौ ईप्सितमर्थं दत्त । अनापि[1] अज्ञाति 'अज्ञा अकृतज्ञेत्यर्थः'[1] । असजात्या असमानजातीया अमति अप्रज्ञा मन्दबुद्धिरित्यर्थः । अथवा अमति अन्याऽभिमानिनीत्यर्थः । तस्याः शत्रुजाते भयभूतायाः[2] तत्कर्तृकायाः[3] इत्यर्थः, [4]अभिशस्ते अभिहिंसायाः[4] पुरा पूर्वम् अव स्पृतम् अभयप्रदानाच्छादनेन आच्छादयतम्, मा पालयतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इयम् अहम् वाम् ह्वयामि । शृणुतम् मदीयम् अश्विनौ ! । पुत्राय इव पितरौ धनम् मह्यम् दत्तम् । अबन्धु अज्ञाति असजात्या अश्रद्धेया च अभिशस्तिः यदा अस्मान् आगच्छति, प्रागेव तस्याः [5]"अव पारयतम्"[5] इति ॥ ६ ॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम् ।
युवं हवं वध्रिमत्या अगच्छतं युवं सुषुतिं चक्रथुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युवम् । रथेन । विऽमदाय । शुन्ध्युवम् । नि । ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य । योषणाम् ।
युवम् । हवम् । वध्रिऽमत्याः । अगच्छतम् । युवम् । सुऽसुतिम् । चक्रथुः । पुरम्ऽधये ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासमाचक्षते—ऋषिर्विमद परिणीय महत्या विभूत्या[6] युक्तो भार्यां स्वगृहं नेतुमिच्छन् अश्विनौ तुष्टाव । तस्य भार्यामश्विनौ आगत्य स्वसेनापरिवृतेन रथेन नीतवन्तौ, गाश्चास्मै[7] प्रभूता दत्तवन्ताविति । तदेतत् कुत्सेनोक्तम् 'याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा घ वा याभिररुणीरशिक्षतम्' (ऋ १,११२,१९) इति । युवम् युवाम् अश्विनौ स्वसेनापरिवृतेन रथेन, आगत्येति शेषः । विमदाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विमदस्य शुन्ध्युवम् नाम भार्याम् [8]'नि ऊहथुः न्यूढवन्तौ'[8] विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ स्थ । पुरुमित्रस्य मित्रशब्दोऽत्र प्रदर्शनार्थः । बहुमित्रस्वजनस्येत्यर्थः । योषणाम् स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतामित्यर्थः । किञ्च 'युवम् हवम्' अत्रेतिहासः—वध्रिमती नाम [9]'स्वयं योद्ध्री'[9] स्त्री । सा सङ्ग्रामे शत्रुभिः छिन्नहस्ता अश्विनौ आजुहाव तुष्टाव । तस्या अश्विनौ हिरण्मयं हस्तं ददतुरिति । तदेतत् कक्षीवता विस्तरेणोक्तम्—'अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधिः । श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्' (ऋ १,११६,१३) इति । कक्षीवतो[1] दुहिता घोषा सक्षिप्याह—युवम् युवामेव अश्विनौ ! हवम् आह्वानं सामर्थ्यात्

१-१. अज्ञाती अज्ञेयमर्थं मूको. २. °ताय मूको. ३. °र्तृकाया मूको. ४-४. अभिशस्तेरभिहिं° मूको. ५-५. अपारयतम् वि° अ°. ६. नास्ति मूको. ७. गोश्चास्मै मूको. ८-८. निरूहथुः निरू° मूको. ९-९. स्वयोध्री मूको.

स्तुतिं च वध्रिमत्याः । वध्रिमती नाम कन्या । शत्रुभिः सङ्ग्रामे 'छिन्नहस्तायाः स्त्रियाः'[1] स्वमूलाम् धृतवन्ताविति शेषः । अगच्छतम् प्रतिगतयन्तौ युवां हिरण्मयहस्तं तस्यै दत्तवन्तौ स्थः । किञ्च युवम् युवामेव सुयुतिम् 'सुप्रसवम् शोभनमैश्वर्यम्'[2] चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः, दत्तवन्तावित्यर्थः, पुरन्धये बहुप्रज्ञायै वध्रिमत्यै ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् रथेन विमदाय कपये शुन्ध्युवम् नाम' नि ऊहथुः पुरुमित्रस्य दुहितरम्। 'यावर्भगाय विमदाय जायाम्' (ऋ १,११६,१) इत्युक्तम्। युवम् हवम् वध्रिमत्याः च अगच्छतम्। 'अजोहवीन्नासत्या करा वाम्' (ऋ १,११६,१३) इत्युक्तम्। युवां सुप्रसवम्[3] चक्रथुः पुरन्धये वध्रिमत्यै ॥ ७ ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः ।

युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपऽईयुषः । पुनरिति । कलेः । अकृणुतम् । युवत् । वयः ।

युवम् । वन्दनम् । ऋश्यऽदात् । उत् । ऊपथुः । युवम् । सद्यः । विश्पलाम् । एतवे । कृथः ॥

वेङ्कट० युवम् विप्रस्य जरणाम् उपगतवतः पुनः च कलिनाम्नः अकृणुतम् युवत्वयुक्तम् वयः । युवम् वन्दनम् [4]कूपे पतितं[4] तस्मात् कूपात् उत् ऐरयतम् । युवाम् विश्पलाम् छिन्नजङ्घाम् सद्यः गमनाय कृथः[5] ॥ ८ ॥[6]

युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना ।

युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये ॥ ९ ॥

युवम् । ह । रेभम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत् । ऐरयतम् । ममृऽवांसम् । अश्विना ।

युवम् । ऋबीसम् । उत । तप्तम् । अत्रये । ओमन्ऽवन्तम् । चक्रथुः । सप्तऽवध्रये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० ......अग्निकूटम्[8] तप्तम् महता सन्तापेन युक्तम् अत्रये अत्रेरर्थाय ओमन्वन्तम् अवनवन्त शीतम् चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः[7], सप्तवध्रये च । अत्रेतिहास-रक्षणवन्तं धृष्टया निशामय्य[9] शीतम् चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः । अत्रेतिहासमाचक्षते — अश्वमेधो नाम भारतो[10] राजा केनचिदपराधेन अपराद्धं सप्तवध्रिम् ऋषिं रात्रौ काष्ठमय्यां मञ्जूषायां न्यधापयत् । स तत्र गर्भवद् दुःखं वसन्निर्विण्णः ततो गन्तुमिच्छन् अश्विनौ तुष्टाव । तमश्विनौ मञ्जूषाम् उद्घाट्य[11] ततोऽपनीय मञ्जूषां पूर्ववद्घटितवन्तौ[12] च, यथाऽश्वमेधो राजा न जानाति (तु. बृदे ५,८२-८६) ॥ ९ ॥

१-१. ये स्त्रियः मूको. २-२. सुप्रसवं च मूको. ३. नास्ति वि[1]. ४. प्रस° त्रि° अ[1]. ७. तु. ऋ १,११२,५;१५; ११६,१५. ५-५. कूपेनित वि[1]; कूपमेतीनितं अ[1]; कूपेवति वि[1]. ६. अकृथः मूको. ८. अनोकुटं वि[2] अ; अरिकूटं वि[1]. ९. निनिच° वि[1] अ[1]; निविश° वि[1]. १०. भरतो वि[1]. ११. उद्धा मूको. १२. दुधे दद्घाटि° वि[1]; अद्घाटि° वि[2] अ.

वेङ्कट० युवम् ह रेभम् ऋषिं वृषणौ[1] असुरे गुहायाम् निहितम् उत् ऐरयतम् म्रियमाणम् अश्विनौ[1]। 'दश रात्रीरशिवेन' (ऋ १,११६,२४) इत्युक्तम्। युवाम् ऋबीसम्[1] अपि च[2] तप्तम् अग्निम् अवनवन्तम् चक्रथुः सप्तवध्रये च। 'हिमेनाग्निं घ्रंसम्' (ऋ १,११६,८) इत्युक्तम्, 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ ५,७८,५) इति च ॥ ९ ॥

युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।
चर्कृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । अश्विना । अश्वम् । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ।
चर्कृत्यम् । ददथुः । द्रवयत्ऽसखम् । भगम् । न । नृऽभ्यः । हव्यम् । मयःऽभुवम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० युवम् युवाम् श्वेतम् शुक्लम् पेदवे राज्ञे हे अश्विनौ[1] अश्वम् नवभिः नवसङ्ख्याकैः वाजैः अन्नैः ब्रीहियवादिभिः सारभूतैः सहितम् नवती द्वितीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णश्च। नवतिशब्दश्च सङ्ख्येयवचनः वाजिशब्देन सम्बन्धयितव्यः । वाजिनम् इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनं भवति। नवतिं वाजिनश्च नवतिसङ्ख्यायुक्तान्, 'वाजिना नवतिमित्यर्थः', चर्कृत्यम् अत्यर्थं सङ्ग्रामाणां कर्तारं छेत्तारं शत्रूणां खुरदन्ताद्यङ्गैः ददथुः दत्तवन्तौ स्थः द्रवयत्सखम् शत्रुसखीनां विद्रावयितारं शत्रुसेनानां स्फोटयितारमित्यर्थः, हव्यम् हव सङ्ग्रामेषु ह्वानमाह्वानं[4] वा तदर्हम्, मयोभुवम् शत्रुजयजनितसुखस्य भावयितारम्। किमिव ददथुः । भगम् न नृभ्यः धनं यथा परिचारकमनुष्येभ्यः कश्चिद् ईश्वरो ददाति, एवम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० युवम् श्वेतवर्णम् पेदवे राज्ञे अश्विनौ[1] अश्वम् नवभिः अश्वैः नवत्या च सहितं बलिनम् युद्धे पुनःपुनः कर्तव्यम् ददथुः द्रावयत्सखायम्। प्रतियोद्धारः सखायः । भाग्यमिव मनुष्येभ्यः ह्वातव्यम् सुखस्य भावयितारम् ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः[5] ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नांहो अश्नोति दुरितं नकिर्भयम् ।
यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिती इति । कुतः । चन । न । अंहः । अश्नोति । दुःऽइतम् । नकिः । भयम् ।
यम् । अश्विना । सुऽहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । पुरःऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥

उद्गीथ० तम् स्तोतृजनं यष्टृजनं हे राजानौ! सर्वेश्वरौ[1] दीप्तौ[1] वा अदिती! वचनव्यत्ययेनेदम् अश्विनोः सम्बोधनम्। हे अदिती[1] अदीनौ[1] अदीनाकारौ[1] अनुपक्षीणौ[1] कुतः चन कुतश्चि दपि स्वसम्बन्धिनश्चेत्यर्थः, कुतश्चन अंहः पापम् न अश्नोति न व्याप्नोति। किञ्च दुरितम्

---

१. ऋबीसम् वि[1] अ[1], ऋजीसम् वि[2]. २. नास्ति वि[2] अ[1]. ३-३. व्याख्यानवीत्यर्थं मूको.
४. दान बहाना वि[1], दान बहुन्न वि[2] अ. ५-५. नास्ति मूको.

कुलश्रन्-नाप्नोति शब्देन सह सम्बन्धनीयम्। नहि भयम् दुरितपापाभावादेव न संसार-भयम् आप्नोति। यम् स्तोतृजन यष्टृजन हे अश्विनौ! सुहवा! स्वाह्वानौ! सुष्टुती! वा हद्रवर्तनी शब्दयद्वर्त्मवन्तौ! पुरोरथम् अग्रतोरथम्। रथग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् ऐश्वर्यस्य। इरस्मद्रथादि-धनवन्तम्, ईश्वरमित्यर्थ, कृणुथ कुरुथो युवाम्, प या सह पत्नीसहितं यजमानमित्यर्थः। अथवा पत्न्या सहेत्येतद्वचनम् अश्विविषयम्, पत्नी चाश्विनोर्या। यागकालत्वेन अश्विनो सम्भोगसामान्यात् इतरया वा। रथशब्देन च हविर्धानशब्दमुच्यते। य मनुष्य हविर्धानलक्षण पुरोरथं कुरुथ। केन सह। उपसा पत्न्या सह ॥ ११ ॥

वेङ्कट० न तम् हे राजानौ! अदिते! कुत चित् अह प्राप्नोति। तद्वाऽऽह—"न अह" व्याप्नोति, न दुरितम् न च भयम्, यम् अश्विनौ! स्वाह्वानौ! स्तोतृयुक्तमार्गौ! पुरस्तात् गच्छद्रथम् कृणुथ पत्न्या सह स्थयरे इति ॥ ११ ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना ।
यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातम् । मनसः । जवीयसा । रथम् । यम् । वाम् । ऋभवः । चक्रुः । अश्विना । यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः । उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुऽदिने । विवस्वतः ॥

उद्गीथ० आ यातम् आगच्छत युवाम् तेन रथेन मनस अपि सकाशात् जवीयसा जववत्तरेण वेगवत्तरेण, रथम् यम् वाम् युवयो रथ यम् ऋभव ऋभुर्विभ्वा वाज इत्येते त्रय सुधन्वन पुत्रा रथकारा चक्रु कृतवन्त हे अश्विनौ!। यस्य च रथस्य योगे सयोगे यज्ञेन सह समागमे सति दिव दुहिता उषा जायते उत्पद्यते, विवस्वत आदित्यस्य सकाशात् उभे च अहनी अहोरात्र। कीदृशे। सुदिने शोभनप्रधानयागादिवसलक्षणे। यस्य रथस्य सहयोग सति जाते विवस्वत सकाशात्। तेन रथेन आयातम् अस्मान् प्रति इति सम्बन्ध कार्य ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ यातम तेन मनस अपि वेगवत्तरेण, रथम यम युवयो ऋभव चक्रु अश्विनौ!, यस्य च रथस्य योगे दिव दुहिता उषा प्रादुर्भवति, यस्य च योगे विवस्वत अहोरात्रे शोभन जायेते इति ॥ १२ ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।
वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसितामंमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् । अपिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना । वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् । युवम् । शचीभिः । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥

---

१ जनशब्देन मूको २ नास्ति मूको ३ शब्दवद् भवति मूको ४ सम्भोगमान्यात् मूको ५ °ब्द ते र° मूको. ६ °त वि° र°, ७ नाहोर्ब मूको ८ °ना वि° ९ °कौ मार्गौ वि° अ° १० पत्या मूको ११ स्वयं परम् वि° अ° १२-१२ रथाय ऋभवो भूव मूको °थ अ° १४ कृतम वि° अ १५ नास्ति वि° अ° १३-१३ योगो सभोगो मूको

उद्गीथ० ता यावुक्तगुणौ तौ युवाम् 'वर्ति इति' तृतीयार्थे प्रथमा। वर्त्या वर्तन्या रथमार्गेण वि यातम् इत्यर्थे अत्र लोट्। विविध गच्छथः[1]। कथम्। वर्षासु जयुषा शत्रूणां जेत्रा[2] रथेन पर्वतम् मेघ प्रति वृष्ट्यर्थम्। किञ्च अपिन्वतम् इत्यादि। अत्रेतिहासमाचक्षते — शयुर्नाम राजा ऋषिर्वा। सोऽश्विनौ परिचरणेन तुष्टावुवाच मम गौः अधेनुः निवृत्तप्रसवा प्रवयाश्च[3]। ता मे धेनुं कुरुतमिति। तामस्मै धेनुमश्विनौ चक्रतुरिति। तदेतत् कक्षीवतोक्तम् — 'युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय' (ऋ १,११८,८), 'अधेनुं दस्रा स्तर्यं विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गाम्' (ऋ १,११७,२०) इति च। तदेतदिहोच्यते — अपिन्वतम् सेचितवन्तौ स्थ 'युवां गाम्' क्षारितवन्तौ स्थ इत्यर्थः, शयवे धेनुम् शयोरर्थाय अधेनुं[4] निवृत्तप्रसवां च गां धेनुं कृत्वा पयसा प्रभूतदोग्ध्रीं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः, हे अश्विनौ[5]। किञ्च वृकस्य[6] चित् इत्यादि। अत्रेतिहासमाचक्षते — वर्तिका नाम चटका दीर्घा श्रमरहिता च, चवट्टो[7] इत्यपभ्रंशेन या प्रसिद्धा लोके। यस्या गच्छन्त्याः समुद्रमध्येऽपि 'महान् शब्दः' श्रूयत इति नाविका आचक्षते। ताम् शीघ्रगतित्वात् श्रमरहितत्वाच्च केचिदपि मेघयाश्रयुः[10]। तां गच्छन्तीं वृको जग्राह। साऽश्विनावजुहाव[11]। अथ तामश्विनौ मोचयाञ्चक्रतुरिति। तदेतत् कक्षीवतोक्तम् 'अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत् सीममुञ्चतं वृकस्य' (ऋ १,११७,१६) इति। [12]वृकस्य च अन्त आस्यात् मुखात् प्रसिताम् वर्तिकाम्[13] अमुञ्चतम् मोचितवन्तौ युवम् युवाम्। केन मोचितवन्तौ। शचीभिः स्वाभिः असाधारणाभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तौ मार्गम् वि यातम् जयशीलेन रथेन पर्वतम् प्रति। 'वि जयुषा रथ्या यातमद्रिम्' (ऋ ६,६२,७) इत्युक्तम्। अपिन्वतम् च शयवे धेनुम् अश्विनौ[1]। तदुक्तम् — 'युवं धेनुं शयवे' (ऋ १,११८,८) इति। वृकस्य च वर्तिकाम्[13] अन्तः। आस्यात् युवम् प्रज्ञाभिः प्रसिताम्[14] अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथम्।
न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सूनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतम्। वाम्। स्तोमम्। अश्विनौ। अकर्म। अतक्षाम। भृगवः। न। रथम्।
नि। अमृक्षाम। योषणाम्। न। मर्ये। नित्यम्। न। सूनुम्। तनयम्। दधानाः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० एतम् यथोक्तम् स्तोमम् स्तुतिम् वाम् युवयोः हे अश्विनौ! अकर्म कृतवन्तो वयम्। यथाकथञ्चित् अतक्षाम तक्षितवन्तः सामर्थ्यात् सत्कारार्थम्। सम्यक् कृतवन्त इत्यर्थः। भृगवः न रथम् यथा भृगवः ऋषयः संस्कृत्य [15]रथम् ईरितार[15] देवान् प्रति गन्तारं स्तोमं सम्यक् कुर्वन्ति, एवम्। संस्कृत्य च नि अमृक्षाम[16] नियमेन शोधितवन्तः, ततोऽप्यधिकं पुनरपि संस्कृतवन्तः

---

१ १ नजित मूको. २ गच्छत मूको. ३ जेता वि॰, जयता वि॰ अ॰. ४ प्रसवा मूको. ५-५ युवं य वि॰ अ॰, युवं या वि॰. ६ धदि वि॰ देहि वि॰ अ॰. ७ वृकस्य मूको. ८ चट्टा वि॰ अ॰. ९ ९ महच्छब्द मूको. १० °करिति मूको. ११ सोऽश्विनावजुहुतावताम् मूको. १२ १२ नास्ति मूको. १३ °न् अस्य वि॰. १४ क्षसि॰ वि॰ अ॰; प्रसितम् वि॰. १५-१५ रथ ईरिता॰ वि॰ अ॰, रथ वि॰. १६ ममृक्षाम मूको.

इत्यर्थ । किमिव । योषणाम् न मर्ये यथा केचित् अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नापनानुलेपनादिसंस्कारै. मह्ताऽऽदरेण संस्कुर्वन्ति स्त्रियं जायादिकाम् राजादिकाम्[1] मर्ये पञ्चम्यर्थे सप्तम्येषा । मर्यस्य मनुष्यस्य, एवम्[2] । किं कुर्वन्त. सन्तो वयं संस्कृतवन्तः । उच्यते— नित्यम् न सूनुम् तनयम् दधानाः यथा नित्य शाश्वतम् औरसं सूनुं पुत्र तनयं तनितारम् ऋणत्रयस्य विस्तारयितारम् अनुष्ठातारं काचित् स्त्री स्वोदरे धारयति, एवं स्वहृदये स्तोम दधानाः धारयन्तो मह्ताऽऽदरेण पर्यालोचयन्तः स्मः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एतम्[2] युवयोः स्तोमम् अश्विनौ ! कृतवन्तः । तदेवाऽऽह— कृतवन्त भृगव इव रथम् । निमृष्टवन्त[4] स्तुतिं युवयोः । ऋभव कर्मयोगात् भृगव[3] उच्यन्ते, यद्वा रथकारा भृगव । निमृष्टवन्त[4] स्तुतिं युवयोः । ऋभव कर्मयोगात् भृगव[3] उच्यन्ते, यद्वा रथकारा भृगव । स्तोत्रं युवयो. जायाम् इव मनुष्ये, नित्यम् इव सूनुम् तनयम् औरसं पुत्र पितुरङ्के, स्तोत्र युवयो. निदधानाः ॥ १४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्ग.[5] ॥

[४०]

[6]काक्षीवती घोषा ऋषि. । अश्विनौ देवता । जगती छन्द.[6] ।

रथं॒ यान्तं॒ कुह॒ को ह॑ वां नरा॒ प्रति॑ द्यु॒मन्तं॑ सुवि॒ताय॑ भूषति ।
प्रा॒त॒र्यावा॑णं वि॒भ्वं॑ वि॒शेवि॑शे॒ वस्तो॑र्वस्तो॒र्वह॑मानं धि॒या शमि॑ ॥ १ ॥

रथ॑म् । यान्त॑म् । कुह॑ । कः । ह॒ । वा॒म् । न॒रा॒ । प्रति॑ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । सु॒वि॒ताय॑ । भू॒ष॒ति॒ ।
र॒थ॑म् । यान्त॑म् । कुह॑ । कः । ह॒ । वा॒म् । न॒रा॒ । प्रति॑ । द्युऽमन्त॑म् । सु॒वि॒ताय॑ । भू॒ष॒ति॒ ॥ १ ॥
प्रा॒तः॒ऽयावा॑नम् । वि॒ऽभ्व॑म् । वि॒शेऽवि॑शे । वस्तोः॑ऽवस्तोः । वह॑मानम् । धि॒या । शमि॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'रथ यान्तम्' इति चतुर्दशर्चम् आश्विन घोषैव ददर्श । रथम् यान्तम् चिरागतावश्विनौ सोपालम्भमाह— हे नरा ! नराकारौ ! अश्विनौ ! शूरौ ! वा वाम् युवयो. स्वभूत रथम् याग यान्तम् इति सम्बन्ध कार्य । अस्मदीय यज्ञम् प्रति गच्छन्तम् कुह क्व यज्ञे कः ह इति पदपूरण । कोऽन्यो यजमान द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् सुविताय सुगताय स्वर्गप्राप्त्यर्थं धिया प्रज्ञया भूषति अलङ्करोति मण्डयति, स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजयतीत्यर्थं । धिया प्रज्ञया मित्यर्थं । भूषति अलङ्करोति मण्डयति, प्रातर्यावाणम् प्रात.प्रात यातार यज्ञ प्रति गन्तारम् विभ्वम् विशिष्टया, युक्त इति शेष, प्रातर्यावाणम् प्रात.प्रात यातार यज्ञ प्रति गन्तारम् विभ्वम् विभु व्यापिनम् विशे-विशे मनुष्यस्यमनुष्यस्यार्थाय वस्तोर्-वस्तो. अहन्यहनि वहमानम् प्रापयन्तम् यत्र इष्ट तत्र युवा नेतारमित्यर्थं । रथपूजाद्वारेण रथवत एवात्र पूजोच्यत । एतदुक्त भवति— कस्मिन् यज्ञे कः अन्य यजमानो युवा स्तुतिभि हविर्भिश्च पूजितवान्, येन अस्मद्यज्ञ चिरादागतौ स्थ इति शेष. ॥ १ ॥

वेङ्कट० रथम् यान्तम् कस्मिन् देशे क खलु युवयो नरौ ! प्रति भूषयति अलङ्करोति दीप्तिमन्तम्

1. राजादिकाम् मूको. 2. एवम् वि[2] अ[1]. 3. ऋभव वि[2] अ[1]. 4 निमृ[0] मूको.
5-5. नास्ति मूको.

अभ्युदयार्थम् प्रातर्यावाणम् सर्वेषु मनुष्येषु गन्तारम् अन्वहं धनं प्रापयन्तम् कः कर्मणा स्तोत्रेण कर्मणिकर्मणि यज्ञे प्रतिभूषयति[1] ॥ १ ॥

कुह स्विद् दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।
को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ २ ॥

कुह । स्वित् । दोषा । कुह । वस्तोः । अश्विना । कुह । अभिऽपित्वम् । करतः । कुह । ऊषतुः ।
कः । वाम् । शयुऽत्रा । विधवाऽइव । देवरम् । मर्यम् । न । योषा । कृणुते । सधऽस्थे । आ ॥ २ ॥

उद्गीथ० कुह स्वित् दोषा रात्रौ, भवथ इत्यध्याहार्यम् । कुह वस्तो॰ क्व वा दिवा भवथ युवां हे अश्विनौ[2] । कुह क्व वा अभिपित्वम् अभिप्राप्तिम् करतः कुरुथ । कुह ऊषतु॰ क्व वा वसथ । कः यजमानः वाम् युवाम्, शयुत्रा शयने विधवा इव देवरम् यथा मृतभर्तृका स्त्री पत्युः भ्रातरम्, मर्यम् न योषा यथा च सर्वमेव[3] मनुष्यं सर्वा स्त्री सम्भोगकाले आ कृणुते सम्भोगार्थम् आत्माभिमुखं करोति, एवम् सधस्थे सहस्थाने यज्ञे वेद्याख्ये परिचरणार्थम् आत्माभिमुखं करोति परिचरतीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० क्व स्वित्[4] रात्रौ भवथ[5], क्व दिवा अश्विनौ[6] । क्व अभिप्राप्तिं कुरुथ[7] । क्व वसथ[8] । कः वाम्, शयने विधवा इव देवरम् (तु॰ या ३,१५), मनुष्यम् इव च योषा, आ-कुरुते सहस्थाने ॥ २ ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कापया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।
कस्य ध्वस्रा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रातः । जरेथे इति । जरणाऽइव । कापया । वस्तोःऽवस्तोः । यजता । गच्छथः । गृहम् ।
कस्य । ध्वस्रा । भवथः । कस्य । वा । नरा । राजपुत्राऽइव । सवना । अव । गच्छथः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० प्रातः उषःकाले जरेथे युवां स्तूयेथे यजमानैः । किमिव । जरणा इव कापया कापा इति वन्दिनः वाणी कथ्यते । यथा जरणौ जीर्णौ ऐश्वर्येण वृद्धौ ईश्वरौ राजानौ प्रातस्तथा पकस्य वन्दिनः कापया वाचा स्तूयेते, एवम् । किञ्च वस्तोर्वस्तो अहन्यहनि 'यजता यष्टव्यौ' यज्ञगृहम् गच्छथः यागनिर्वृत्त्यर्थम् । किञ्च हे नरा ! शूरौ[9] नराकारौ[9] वा अश्विनौ[9] कस्य यज्वनः सम्बन्धिनः अशुभस्य ध्वस्रा ध्वंसयितारौ विनाशयितारौ अद्य भवथः युवाम् । कस्य वा यज्वनः सवना सवनं यज्ञम् अव गच्छथः प्रतिगच्छथः युवाम् अद्य । दृष्टान्तसामर्थ्यात् शोभमानौ ऐश्वर्येण युक्ताविति शेषः । किमिव । राजपुत्रा इव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रातः स्तूयेथे कुष्ठजीर्णेव[10] कपिकुलजातया । अन्वहं यष्टव्यौ गच्छथः गृहम् । सौ युवाम्

---

१. नास्ति वि॰ अ॰ २. °मूर्तौ वि॰. ३ या (३,१५) व्याख्यातेयमृग् द्र. ४ सर्वदेव मूको. ५ वित् वि॰, सिव् वि॰ अ॰ ६ °त वि॰ अ॰, °त वि॰ ७. °त वि॰ अ॰; °त वि॰ ८. °त वि॰ अ॰, °त वि॰ ९ ९ आयतो मध्ड मूको. १०. कुष्ठजी॰ वि॰ अ॰, कुष्ठजी॰ वि॰.

कस्य ध्वंसकौ भवथः । कस्य वा हे नेतारौ! राजपुत्रौ इव शोभमानौ सवनानि प्रति गच्छथः ॥ ३ ॥

युवां मृगेवं वारणा मृगण्यवौ दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।
युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषं जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽइव । वारणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।
युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥ ४ ॥

उद्गीथ० युवाम् अश्विनौ दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा निमित्तेन हविर्भोक्तुमित्यर्थः, नि ह्वयामहे नियमेन आह्वयामहे । किमिव । मृगा इव यथा मृगौ 'वारणा वारणौ' हस्तिनौ मृगण्यव हस्तिमार्गणशीलाः कवलग्राहकाः कवलग्रहणार्थं नियमेन आह्वयन्ति, एवम् । कस्मात् कारणात् हविर्भोक्तुं नियमेन 'आहूयेथे युवाम्' । उच्यते—यस्मात् युवम् युवाम् होत्राम् आहुतिम् ऋतुथा ऋतावृतौ यथाकालम् जुह्वते युवयोरर्थायाग्नौ प्रक्षिपते जनाय यजमानाय हे नरौ! शूरौ! इषम् अन्नम् वहथः दातुं प्रापयथ, दत्थ इत्यर्थः, हे शुभः पती! शुभस्य वृष्ट्युदकस्य शोभनस्य वा स्वामिनौ! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवाम् शार्दूलौ इव वारकौ मृगयवः रात्रौ अहनि च अभिमुखम् ह्वयामहे हविषा । युवाम् आहुतिम् कालेकाले जुह्वते हे नरौ! अन्नम् जनाय वहथः उदकस्य पती! ॥ ४ ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञं ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।
भूतं मे अह्न उत भूतमक्तवेऽश्वावते रथिने शक्तमर्वते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।
भूतम् । मे । अह्ने । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्वऽवते । रथिने । शक्तम् । अर्वते ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवाम् ह युवामेव परि यती हविर्भिः अवगच्छन्ती परिचरन्ती सतीत्यर्थः, अहम् घोषा राज्ञः दीप्तस्य तपसेद्धस्य कक्षीवतः दुहिता । अथवा लुप्तोपममेतत् पदम् । राज्ञो दुहितेव प्रगल्भा ऊचे स्तुतिभिः उक्त- उपमानसामर्थ्याच्च साधारणगुणाध्याहारः कार्यः । राज्ञो दुहितेव प्रगल्भा ऊचे स्तुतिभिः उक्त- वत्यस्मि स्तुतवतीत्यर्थः । स्तुत्वा च पृच्छे पृच्छामि वाम् युवाम् नरा! शूरौ! । प्रश्नेनात्र प्रार्थना लक्ष्यते प्रश्नपूर्वकत्वात् प्रार्थनायाः । 'प्रार्थय इत्यर्थः' । किमाख्येदानीं प्रार्थयते—भूतम् मे अह्ने उत भूतम् अक्तवे अहरक्तुशब्देनात्र अहोरात्रनिर्वर्त्यं यागकर्म कथ्यते 'तादर्थ्यात् ताच्छब्द्येन' । तादर्थ्ये- चतुर्थी' चोभयत्र । भूतम् भवतम् युवाम् मे मम अह्ने अहर्निर्वर्त्ययागकर्मणः भद्रभावायेत्यर्थः ।

१-१. रथाणां मूको. २-२. आह्वयेथे युवम् मूको. ३. ददथ मूको. ४. ह्वयमाने वि' अ'. ५. काले वि' अ', कोकाले वि'. ६. स्तुता मूको. ७. मयत्वा॰ मूको. ८-८. पार्थनाय मूको. ९-९. ताद्यां॰ तच्छब्देन चातुर्थ्य चतुर्थी मूको.

अपि भूतं भवतम् अक्तवे । अक्तुरिति रात्रिनाम । रात्रिनिर्वर्त्यस्य च कर्मणः अङ्गभावायेत्यर्थः । अङ्गभावप्रतिपत्त्या च निर्वृत्ते यागे ततः [1]स्वर्गः । अश्ववते[1] रथिने अश्वरथवद्दृष्टफलयुक्तायेत्यर्थः । अर्वते स्वर्गाति गन्त्रे मह्यं स्तोत्रे शक्मम् दातुं शक्नुतम् दत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु घोषा अहम्[2] अश्विनौ! परितो गच्छन्ती राज्ञः कक्षीवतः दुहिता ऊचे यदाऽमीभ्यः[3] सन्निहितेभ्य, पृच्छामि च[4] वाम्[5] नरौ! वृद्धान् सन्निहितान् कीदृशौ अश्विनौ इति । तथा स्तत भूतम् मे दिवसाय । अपि च भूतम् रात्र्यै । तथा अश्ववते रथवते च अर्वते आनृण्याय शक्तौ भवतम् निरसने इति ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[1] ॥

युवं कवी ष्ठः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।
युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।
युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःऽकृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् युवाम् कवी मेधाविनौ प्रज्ञावन्तौ स्थः भवथः परि सर्वतः, [7]सर्वस्मात् मेधाविनावित्यर्थः[7] । अत एव च कारणात् विशः मनुष्यस्य जरितुः स्तोतुः[8] यज्ञं प्रति गमनाय रथम् स्वरथम् नशायथः नशतिः व्याप्तिकर्मा (तु. निघ २,१८) । व्याप्नुथः[9] । अधितिष्ठथो[10] युवामित्यर्थः । किमिव । न कुत्सः न शब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्याद् उपमार्थः । कुत्स इव । कुत्सग्रहणाच्च साहचर्यादिन्द्रोऽपि गृह्यते । यथा इन्द्रः कुत्सश्च स्वरथमधितिष्ठतः, एवम् । उक्तं च मन्त्रान्तरे कुत्सस्य चेन्द्रस्य सरथगमनम्—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः' (ऋ ४,१६,११) इति । किञ्च हे अश्विनौ! युवोः युवयोः अर्थाय उपदेशे वा मक्षा मक्षिका मधुकरी मधु आसा आस्येन मुखेन परि भरत सर्वतो हरति, सर्वौषधिरसभूतमेकत्रोपसंहरतीत्यर्थः । किमिव । निष्कृतम् न योषणा यथा संस्कृतम्[11] आहारं स्वयंहारिका स्त्री काचिद् एकत्र उपसंहरति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम्[12] कवी [13]परितः भवथः[13] रथम् अश्विनौ! । अथ जरितुः च सकाशं तं रथं प्रापयथ, कुत्सः न [14]यथा कुत्स इन्द्रस्य[14] रथं मनुष्यान् प्रापयामास । युवयोः स्वभूतं खलु मक्षिका जातिः मधु आस्येन परि अभरत्, यथा निष्कृतम् मधु युवती बिभर्ति आस्येन । 'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकाऽरपत्' (ऋ १,११९,९) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

१-१. तत्स्वर्गं अर्वते मूको, अर्वते अत्र मूको. २. अगम् वि[1] अ[1]; नास्ति वि[3]. ३. °मी वि[2] अ[1]. ४. स्यात् वि[2] अ[1]. ५. वा मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. सर्वोस्मो मेधाविनामित्यर्थ, मूको. ८. स्तोतुस्स्तुनयो मूको. ९. व्याप्नुतः मूको. १०. °ष्ठो मूको. ११. स्तुतम् मूको. १२. युवाम् वि[1]. १३-१३. परित भवः वि[2] अ[1]; परिभवतथा वि[1]. १४-१४. नास्ति वि[1].

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।
युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुम्नमा चके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथुः ।
युवोः । ररावा । परि । सख्यम् । आसते । युवोः । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥७॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् ह युवामेव भुज्युम् भुज्युनामानं तुग्रपुत्रं समुद्रे निपतनात् सखिभिः त्यक्तम् उत्तारयितुम्, युवम् वशम् युवामेव वशं च राजानं हस्तिबलेन शत्रुभिः पराजीयमानं प्रति तस्मिन्नेवाहनि, युवम् शिञ्जारम् अत्रिं शिञ्जारं, साहाय्यं कर्तुं स्तुत्याऽऽहूतवन्तं[1] युवामेव शिञ्जारम् अत्रिम्, 'अत्रिम् शिञ्जारम्' (ऋ ८,५,२५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। कमनीयां स्तुतिं[2] च श्रोतुम्, उप आरथुः उपग- अग्निकूटाद् उत्तारयितुम्, उशनाम् 'वश कान्तौ'। तत्प्रकारोऽपि[3] पुरस्तात् कुत्सेन (ऋ १,११२) कक्षीवता तवन्तौ स्थ। अयं च इतिहासः[4] (ऋ १,११६) च प्रोक्तः[5]। एवम् च युवोः युवयोः सम्बन्धि सख्यम् सखित्वं स्तुत्यत्वहेतोर्नु[6] वे- ज्यत्वयष्टृत्वलक्षणम् ररावा आसत इत्यनेन सामानाधिकरण्याद् अत्र[7] बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्। अत्यर्थं रातारः स्तोतारश्च परि आसते अनुतिष्ठन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः। अत उक्तगुणयोगात् अहम् घोषा युवयोः देयत्वेन सम्बन्धि सुम्नम् दृष्टादृष्टसुखम् अवसा हविरन्नेन प्रार्थनहेतुना आ चके कामये प्रार्थये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवाम् ह[8] भुज्युम्[9] वशम् च रक्षणार्थम् उप गतवन्तौ शिञ्जारम् उशनसं[9] च। युवोः दाता यजमानः परि उपास्ते अन्नेन[10] सख्यम् युवयोः। अहम् रक्षणेन सुखम् कामये[11] ॥ ७ ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवामुरुष्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनाप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवाम् । उरुष्यथः ।
युवम् । सनिऽभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तऽआस्यम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० युवम् ह युवामेव कृशम् दुर्बलम् व्याधितं व्याधिमुक्तिकरणेन[12], युवम् युवामेव हे अश्विनौ! शयुम् नाम [13]राजानं निवृत्तप्रसवायाः[13] गोः धेनुत्वकरणेन[14], युवामेव विधन्तम् परिचरन्तं सर्वमेव मनुष्यादिकम् विधवाम् च वध्रिमतीं नाम योद्धुः स्त्रियं सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताम् अनपत्यां च हिरण्मयहस्तप्रदानेन पुत्रदानेन च उरुष्यथ उरुष्यतीति रक्षार्थे। सूते च लट्। युवम् युवामेव सनिभ्य तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। ईप्सितार्थसम्प्रदानेन परिरक्षितवन्तौ स्थ इत्यर्थः।

1 स्तुत्याऽऽहूतवन्तं मूको. 2. स्तोत्रं स्तुतिं मूको. 3 °त्वाहत्य मूको. 4 तत्प्रका° वि[1] अ[1]. 5 प्रोक्तम् मूको. 6 अस्य मूको. 7 नास्ति वि[1] अ[1]. 8 युवाम् वि[1] अ[1], हाम् वि[1]. 9. उश- नस वि[1], अनुशासनम् अ[1], उशम वि[1]. 10 °न्तोन मूको. 11. नास्ति वि[1]. 12. व्याधिमुक्तौ वि[1], व्याधिमुक्तम् वि[1] अ[1]. 13-13 राजानं तावि° मूको. 14. धेनुकरणेन मूको.

अपि भूतं भवतम् अक्तवे । अक्तुरिति रात्रिनाम । रात्रिनिर्वर्त्यस्य च कर्मणः अङ्गभावायेत्यर्थः । अङ्गभावप्रतिपत्त्या च निर्वृत्ते यागे तत्त. [1]स्वर्गं । अश्ववते[1] रथिने अश्वरथवद्दृष्टफलयुक्तायेत्यर्थः । अर्वते स्वर्गाति गन्त्रे मह्यं स्तोत्रे वाजम् दातुं शक्नुतम् दत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु घोषा अहम्[२] अश्विनौ! परितो गच्छन्ती राज्ञः कक्षीवतः दुहिता ऊचे यदाऽसीम्यः[३] सन्निहितेभ्य, पृच्छामि च[४] वाम्[५] नरौ! पृच्छान् सन्निहितान् कीदृशौ अश्विनौ इति। यथा सति भूतम् मे दिवसाय । अपि च भूतम् रात्र्यै । तथा अश्ववते रथवते च अर्वते भ्रातृव्याय शक्तौ भवतम् निरसने इति ॥ ५ ॥

[६]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[६] ॥

यु॒वं क॒वी ष्ठः॒ पर्य॑श्विना॒ रथं॒ विशो॒ न कुत्सो॑ जरि॒तुर्न॑शायथः ।
यु॒वोर्ह॒ मक्षा॒ पर्य॑श्विना॒ मध्वा॒सा भ॑रत नि॒ष्कृतं॒ न योष॑णा ॥ ६ ॥

यु॒वम् । क॒वी इति॑ । स्थः॒ । परि॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । रथ॑म् । विशः॑ । न । कुत्सः॑ । ज॒रि॒तुः । न॒शा॒य॒थः॒ । यु॒वोः । ह॒ । मक्षा॑ । परि॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । मधु॑ । आ॒सा । भ॒र॒त॒ । निः॒ऽकृ॒तम् । न । योष॑णा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् युवाम् कवी मेधाविनौ प्रजानन्तौ स्थः भवथः परि सर्वतः, [७]सर्वात्मना मेधाविनावित्यर्थः[७] । अत एव च कारणात् विशः मनुष्यस्य जरितुः स्तोतुः[८] यज्ञं प्रति गमनाय रथम् स्वरथम् नशायथः नशतिः व्याप्तिकर्मा (तु. निघ २,१८)। व्याप्नुथः[९] । अधितिष्ठथो[१०] युवामित्यर्थः । किमिव । न कुत्सः न शब्दोऽत्र पुरस्तादुच्चारोऽपि सामर्थ्यात् उपमार्थः । कुत्स इव । कुत्सग्रहणाच्च साहचर्यादिन्द्रोऽपि गृह्यते । यथा इन्द्रः कुत्सश्च स्वरथमधितिष्ठत, एवम् । उक्तं च मन्त्रान्तरे कुत्सस्य चेन्द्रस्य सरथगमनम्—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः' (ऋ ४,१६,११) इति । किञ्च हे अश्विनौ! युवो युवयोः अर्थाय उपदेशे वा मक्षा मक्षिका मधुकरी मधु आसा आस्येन मुखेन परि भरत सर्वतो हरति, सर्वौषधिरसभूतमेकत्रोपसंहर्त्तीत्यर्थः । किमिव । निष्कृतम् न योषणा यथा संस्कृतम्[११] आहारं स्वयंहारिका स्त्री काचिद् एकत्र उपसंहरति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम्[१२] कवी [१३]परित भवथः[१३] रथम् अश्विनौ! । अथ जरितुः च सकाशं तं रथं प्रापयथ, कुत्सं न [१४]यथा कुत्सं इन्द्रस्य[१४] रथ मनुष्यान् प्रापयामास । युवयोः स्वभूतं खलु मक्षिका जातिः मधु आस्येन परि अभरत्, यथा निष्कृतम् मधु युवती बिभर्ति आस्येन । 'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकाऽरपत्' (ऋ १,११९,९) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

१-१. तत्स्वर्गं अर्वने मूको, अर्वते अत्र मूको. २. अहम् वि[१] अ[१]; नास्ति वि[२]. ३. °भी वि[१] अ[१]. ४. च्याव् वि[१] अ[१]. ५. वा मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. सर्वात्मो मेधाविनामित्यर्थ. मूको. ८. स्तोतुस्स्तुतयो मूको. ९. -याप्नुतः मूको. १०. °ष्ठो मूको. ११. स्तुतम् मूको. १२. युनाम् वि[१]. १३-१३. परित पथः वि[१] अ[१]; परिभवतथा वि[२]. १४-१४. नास्ति वि[१].

युवं ह॑ भु॒ज्युं यु॒वम॑श्विना॒ वशं॑ यु॒वं शि॒ञ्जार॑मु॒शना॒मुपा॑रथुः ।
यु॒वो ररा॑वा॒ परि॑ स॒ख्यमा॑सते यु॒वोर॒हमव॑सा सु॒म्नमा च॑के ॥ ७ ॥

यु॒वम् । ह॒ । भु॒ज्युम् । यु॒वम् । अ॒श्वि॒ना॒ । वश॑म् । यु॒वम् । शि॒ञ्जार॑म् । उ॒शना॑म् । उप॑ । आ॒र॒थु॒ ।
यु॒वोः । ररा॑वा । परि॑ । स॒ख्यम् । आ॒स॒ते॒ । यु॒वोः । अ॒हम् । अव॑सा । सु॒म्नम् । आ । च॒के॒ ॥७॥

तुग्रपुत्रं समुद्रे विपन्नावं सखिभि
उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् ह युवामेव भुज्युम् भुज्युनामानं परानीयमान
स्यक्तम् उत्तारयितुम्, युवम् वशम् युवामेव वशं च राजानं हस्तिबलेन शत्रुभिः परानीयमानं, युवम् शिञ्जारम् अत्रिं शिञ्जारं,
साहाय्यं कर्तुं स्तुत्याऽऽहूतवन्त[1] प्रति तस्मिन्नेवाहनि, युवम् शिञ्जारम् अत्रिम्
'अत्रिम् शिञ्जारम्' (ऋ ८,५,२५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । युवामेव शिञ्जारम् अत्रिम्
‘अत्रिम् शिञ्जारम्’ (ऋ ८,५,२५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । कमनीयां स्तुतिं[2] च श्रोतुम्, उप आरथु उपग-
अभिकृष्टाद् उत्तारयितुम्, उशनाम् ‘वश कान्तौ’ । कमनीयां स्तुतिं च श्रोतुम्, उप आरथु उपग-
तवन्तौ स्थ । अथ च इतिहास[3] तत्प्रकारोऽपि[4] पुरस्तात् कुत्सेन (ऋ १,११२) कक्षीवता
(ऋ १,११६) च प्रोक्त[5] । एवम् च युवो युवयोः सम्बन्धि सख्यम् सखित्वं स्तुत्यत्वहतोमृत्वे-
ज्यत्वयष्टृत्वलक्षणम् रराव आसत इत्यनेन सामानाधिकरण्याद् अत्र[6] बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन
एकवचनम् । अत्यर्थं दातारः स्तोतारश्च परि आसत अनुतिष्ठन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । अत उक्तगुणयोगात्
अहम् घोषा युवयोः देयत्वेन सम्बन्धि सुम्नम् दृष्टादृष्टसुखम् अवसा हविरन्नेन प्रार्थनहेतुना
आ चके कामये प्रार्थये ॥ ७ ॥

युवो दाता
वेङ्कट० युवाम् ह[7] भुज्युम्[8] वशम् च रक्षणार्थम् उप गतवन्तौ शिञ्जारम् उशनस[9] च । युवो दाता
यजमान परि उपास्ते अन्नेन[10] सख्यम् युवयोः । अहम् रक्षणेन सुखम् कामये[11] ॥ ७ ॥

यु॒वं ह॑ कृ॒शं यु॒वम॑श्विना श॒युं यु॒वं वि॒धन्तं॑ वि॒धवा॑मुरुष्यथः ।
यु॒वं स॒निभ्यः॑ स्त॒नय॑न्तमश्विना॒प॑ व्र॒जमू॑र्णुथः स॒प्तास्य॑म् ॥ ८ ॥

यु॒वम् । ह॒ । कृ॒शम् । यु॒वम् । अ॒श्वि॒ना॒ । श॒युम् । यु॒वम् । वि॒धन्त॑म् । वि॒धवा॑म् । उ॒रु॒ष्य॒थ॒ ।
यु॒वम् । स॒निऽभ्यः॑ । स्त॒नय॑न्तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । अप॑ । व्र॒जम् । ऊ॒र्णु॒थ॒ । स॒प्तऽआ॑स्यम् ॥ ८ ॥

व्याधित व्याधिमुक्तिकरणेन[12], युवम् युवामेव हे अश्विनौ!
उद्गीथ० युवम् ह युवामेव कृशम् दुर्बलम् व्याधितं व्याधिमुक्तिकरणेन, युवामेव विधन्तम् परिचरन्तं सर्वमेव
शयुम् नाम [13]राजानं निवृत्तप्रसवाया[13] गो धेनुत्वकरणेन[14], युवामेव विध तम् परिचरन्त सर्वमेव
मनुष्यादिकम् विधवाम् च वध्रिमतीं नाम योद्ध्रीं स्त्रियं सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताम्
अनपत्यां च हिरण्मयहस्तप्रदानेन पुत्रदानेन च उरुष्यथ उरुष्यतीति रक्षार्थे । मूले च स्ट ।
ईप्सितार्थसम्प्रदानेन परिरक्षितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । युवम् युवामेव सनिभ्य तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा ।

---

१ स्तुत्याहूतवन्त मूको २ स्तोत्रं स्तुतिं मूको ३ °हासश्च मूको ४ तत्प्रका° वि[1] अ[1]
५ प्रोक्तम् मूको ६ कस्य मूको ७ नास्ति वि[1] अ[1] ८ भुजस्य वि[1] अ[1], यम् वि[1]. ९. वश
स्त्तस वि[1], अनुशासनम् अ[1], उशम वि[1]. १० °न्नेन मूको ११. नास्ति वि[1]. १२. व्याधिमुक्तौ
वि[1], व्याधिमुक्तम् वि[1] अ[1] १३-१३ राजा तावित्र° मूको १४. धेनुकरणत्वेन मूको.

सम्भक्तॄणामर्थाय स्तनयन्तम् गच्छन्तं हे अश्विनौ! व्रजम् मेघम् अप ऊर्णुथ, अपाच्छादितवन्तौ स्थः, वृष्टिप्रदानाय विवृतद्वारं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः, शयास्यम् सप्तमुखं बहुद्वार चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु कर्शितशरीरम् अपि वा कृशनामानम्, युवम् अश्विना! शयुम् ऋषिम् युवाम् परिचरन्तम्, युवाम् अपतिकां योषां च उदप्यथ। युवम् धनार्थम् शब्दयन्तम् अश्विनौ! मेघम् अप ऊर्णुथ सर्पणशीलद्वारम् ॥ ८ ॥

जनि॑ष्ट॒ योषा॑ प॒तय॑त् क॒नीन॒को वि चारु॑हन् वी॒रुधो॑ दं॒सना॒ अनु॑ ।
आस्मै॑ रीयन्ते निव॒नेव॒ सिन्ध॑वो॒ऽस्मा अह्ने॑ भवति॒ तत् प॑ति॒त्व॒नम् ॥ ९ ॥

जनि॑ष्ट । योषा॑ । प॒तय॑त् । क॒नीन॒कः । वि । च॒ । अरु॑हन् । वी॒रुधः॑ । दं॒सनाः॑ । अनु॑ ।
आ । अ॒स्मै॒ । री॒य॒न्ते॒ । नि॒व॒नाऽइ॑व । सिन्ध॑वः । अ॒स्मै । अह्ने॑ । भ॒व॒ति॒ । तत् । प॒ति॒ऽत्व॒नम् ॥९॥

उद्गीथ० जनिष्ट योषा युष्मत्प्रसादाद् अह योषा स्त्री जाता स्त्रीगुणोपेता सवृत्ता सुभगा भूतेत्यर्थः, अतः पतयत् पतति सम्भोगार्थं मत्सकाशं गच्छति कनीनकः कन्याकामो मम कन्याया कामयिता मत्पतिः[1]। किञ्च युष्मत्प्रसादादेव वि च अरुहन् विरोहन्ति च उद्गच्छन्ति चेत्यर्थः, वीरुधः ओषधयः। कीदृश्यः। दंसनाः 'दसि दंशनदर्शनयोः'। उपयोगेन अपक्षपणीयाः[2] दर्शनीया वा अनु पश्चात्[3]। कस्य। सामर्थ्याद् युष्मज्जनितवृष्टिकर्मणः। अथवा दंसना इति कर्माणि [4]वृष्टिलक्षणानि अनु लक्षीकृत्य। किञ्च अस्मै सिन्धवः[5] आपः आ रीयन्ते आगच्छन्ति[6]। किमिव। निवना इव यथा निवनेन[7] निम्नेन प्रदेशेन समुद्रं प्रति शीघ्रम् आगच्छन्ति नद्युदकानि, एवम्। किञ्च युष्मत्प्रसादादेव अस्मै अह्ने अह्न इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी। अस्मिन् अहनि, वर्तमाने काल इत्यर्थः, यन्मया प्रार्थितम् पतित्वनम् पतित्वं पतिकर्म सम्भोगलक्षणम्, तत् भवति यादृश एव मया प्रार्थितः, तादृश एवेदानीं सम्भोगो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० जायताम् इयं घोषा योषा युवतिः। पततु[7] च तस्याः[8] समीपं कन्याकामः पतिः। तस्मै कनीनकाय युवयोः कर्माणि लक्षीकृत्य वि[9] च रोहन्तु वीरुधः। प्रवणम् इव उदकानि अस्मै कनीनकाय ताः वीरुधो गच्छन्तु च[10], अमुं च भजन्ताम्[11]। अपि च अस्मै अहन्तव्याय[12] भवतु तत् यौवनम् इति ॥ ९ ॥

जी॒वं रु॑दन्ति॒ वि म॑यन्ते अध्व॒रे दी॒र्घामनु॒ प्रसि॑तिं दीधियु॒र्नरः॑ ।
वा॒मं पि॒तृभ्यो॒ य इ॒दं स॑मेरि॒रे मयः॒ पति॑भ्यो॒ जन॑यः परि॒ष्वजे॑ ॥ १० ॥

जी॒वम् । रु॒द॒न्ति॒ । वि । म॒य॒न्ते॒ । अ॒ध्व॒रे । दी॒र्घाम् । अनु॑ । प्रऽसि॑तिम् । दी॒धि॒युः॒ । नरः॑ ।
वा॒मम् । पि॒तृऽभ्यः॑ । ये । इ॒दम् । स॒म्ऽए॒रि॒रे । मयः॑ । पति॑ऽभ्यः । जन॑यः । प॒रि॒ऽस्वजे॑ ॥ १० ॥

---

१ स्मत् पति मूको २. अपेक्षमपेक्षमपणीया मूको ३ पश्चाम मूको ४-४. वृष्टिलक्षणानि आप मूको ५. नास्ति मूको ६ यन्मानिव° मूको. ७ पतन वि° अ°. ८ तस्मात् वि° अ°. ९ पि मूको १० न वि° अ°. ११. °तम् वि° अ°. १२. आह° मूको

उद्गीथ० युष्मत्प्रसादादेव केचित् सङ्ग्रामे अन्यत्र जीवम् प्राणात् धारयन्तम् अतिबलमपि शत्रुम् रुदन्ति रोदयन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । अन्ये वि मय ते निर्वर्तयन्ति[1] कर्माणि अध्वरे यज्ञे । अन्ये दीर्घाम् अतिमहतीम् प्रसितिम् ज्ञातृधियस्युरपसितिमलयाना प्रबन्धनकारणम् आत्माख्यम् अनु दीधियु अनुपूर्वं शास्त्रोक्तेन क्रमेण ध्यायन्ति चिन्तयन्ति सततम् नर मनुष्या । ये तु वामम् वननीयम् इदम् कव्यम् पितृभ्य समेरिरे सम्प्रेरयन्ति सम्प्रापयन्तीत्यर्थः, तान् मय सम्भोगसुखं परिशय प्रयच्छन्त्य सत्य अनय जाया स्वर्गनारीलक्षणा परिष्वजे प्रथमपुरुष बहुवचनस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमेतत् । परिष्वजन्ते । सम्भोगकाले ते पितृलोकसुख स्त्रीसम्भोगजनितादिकम् अनन्तरम् अनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० [2]जीवम् आशासते† जायानाम् । निवेशयन्ति‡ ता यज्ञे । अपि च तासु[3] दीर्घाम् प्रसितिम् भुजयो प्रबन्धनम् अनु दधति[4] पतय । वननीयम् अपत्यम् पितृभ्य ये इदम् सम्प्रेरयन्ति, तेभ्य पतिभ्य जाया[5] परिष्वङ्गार्थम् सुखं कुर्वन्ति ॥ १० ॥

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्ग[6] ॥

न तस्यं विद्म तदु षु प्र वोचत युवा ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु ।
प्रियोस्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य । विद्म । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचत । युवा । ह । यत् । युवत्या । क्षेति । योनिषु ।
प्रियऽउस्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनः । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० तस्य द्वितीये पादे वक्ष्यमाणस्य वस्तुन स्वरूपम् अतिप्रियत्वात् सत्यम् उतासत्यम्[1] इति सत्यम् न विद्म न जानीमो वयम् । तत् उ सु प्र वोचत उ सु इति पदपूरणौ । प्रवोचतेति च द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । तत् तद्वस्तुतत्त्व सत्यम् उत मिथ्येति युवामेव प्रब्रूतम् । हे अश्विनौ ! अह तावद् अतिप्रणयात्[7] दुःखप्रत्ययत्वाद् एवमेतद् इति न श्रद्दधे इत्यभिप्राय । किं तद्वस्तु यस्य स्वरूप वय तत्त्वतो न जानीम । उच्यते—युवा ह यत् युवत्या क्षेति योनिषु ह इति पदपूरण । युवा यौवनान्वित तरुणो मत्पति 'यदेतत् युवत्या' यौवनान्विताया मम स्वभूतेषु गृहेषु क्षेति 'क्षि निवासगत्यो '। मम सम्भोगार्थं निवसति गच्छति चेति । किमनेन सन्दिग्धेन वस्तुना स्फुट ब्रूमो वयमेतत् । कथम् । उच्यते—प्रियोस्रियस्य प्रिया उस्रिया सम्भोगानाम् उत्स्राविणी दात्री यस्याह तस्य प्रियोस्रियस्य मम पत्यु वृषभस्य अपि रेतसो वर्षितु सेक्तु रेतिन । इनिरत्र भूमार्थे द्रष्टव्य । बहुरेतस इत्यर्थ । गृहम् गृहमेव गमेम गच्छामो वय भोगार्थम् । हे अश्विनौ[1] तत् सहगमनम् उश्मसि कामयामहे वयम् । येन सम्भोगप्रयोजनम् अवश्य सिध्यति । अथवा प्रियोस्रियस्येति लुप्तोपममेतत्

---

१ निर्मथन्ते मूको. २-२. जीवन्तं प्रति भर्तार रुदन्ति जायाऽपि प्रयच्छति च यज्ञ दधानि पत्नय- स्तासाम् वि[1] † ०त वि[2] अ[1]. ‡ ०यति वि[1] अ[2] ३ धारयन्ति च वि[1] ४ आयम् वि[3] अ[1]. ७ ०प्रवाणान् मूको ८-८. तदेवात्यार[?] मूको ५-५. नास्ति मूको ६. सत्यमृतदुम्नम् मूको

पदम्। प्रियोस्त्रियस्येव प्रिया इष्टा 'उस्रिया गौरुत्पतिता यस्य स प्रियोस्त्रियो वृष', तस्य वृषभस्य रेतिनः प्रभूतरेतस समीप यथा गौरुत्पतिता सम्भोगार्थं गच्छति, एव पतिगृह स्वयमेव गच्छामो वयम्। तदेव स्वय पतिगृहगमन कामयामहे वयम् अवश्यम् सम्भोगकारणत्वादित्यभिप्राय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० न तत् सुख वय जानीम। तत् यूय सुष्ठु प्र वोचत। युवा हि यत् युवत्या[१] प्रतिवसति[१] गृहेषु। प्रियसुवत वृषभस्य रेतस्विन गृहम् गच्छेम हे अश्विनौ!। तत् वय कामयामहे गृहम् इति ॥ ११ ॥

आ वा॑मगन्त्सुम॒तिर्वा॑जिनीवसू॒ न्य॑श्विना हृ॒त्सु कामा॑ अयंसत।
अभू॑तं गो॒पा मि॑थु॒ना शु॑भस्पती प्रि॒या अ॑र्य॒म्णो दुर्याँ॑ अशीमहि ॥ १२ ॥

आ। वा॒म्। अ॒ग॒न्। सु॒ऽम॒तिः। वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू। नि। अ॒श्वि॒ना॒। हृ॒त्ऽसु। कामाः॑। अ॒यं॒स॒त॒। अभू॑तम्। गो॒पा। मि॒थु॒ना। शु॒भः॒। प॒ती॒ इति॑। प्रि॒याः। अ॒र्य॒म्णः। दु॒र्यान्। अ॒शी॒म॒हि॒ ॥

उद्गीथ० आ वाम् अगन् वाम् युवाम् अश्विनौ[१] आगच्छम् आगता शरणमुपगता अह घोषा सुमति सुस्तुति सती, शोभनया स्तुत्या स्तुवती सतीत्यर्थः, हे वाजिनीवसू! वाजम् अन्न हविराख्य तद्वती स्तुति वाजिनी, तावसु धन ययो तौ वाजिनीवसू इति स्तुतिधनावित्यर्थः, हे अश्विनौ!। कस्मात् कारणाद् अह युवा शरणम् उपागतवती। यस्माद् मम हृत्सु हृदयेषु कामा पतिसम्भोगेच्छा[२]नि अयसत नियद्धा[३], अवस्थिता इत्यर्थः। एतद् ज्ञात्वा अभूतम् भवतम् गोपा गोपितारौ मम हृदयदहनकामाग्निशमन प्रति। सम्भोगकरणेन मा रक्षतमित्यर्थः, मिथुना मिथुनौ परस्परण मिश्रितौ सहितावित्यर्थः, हे शुभ पती! वृष्ट्युदकस्य शोभनस्य वा स्वामिनौ[३]। किञ्च युष्मत्प्रसादात् प्रिया पत्युरिष्टा सत्यो वयम् अर्यम्ण अर्यमन् शब्द[४] श्वशुरवचन यम यच्छन्निति च वेद[५]। यथा अर्यम्ण श्वशुरस्य कामशत्रोः नियन्तु वा मम पत्यु स्वभूतान् दुर्यान् अशीमहि शीघ्र प्राप्नुयामेत्याशास्महे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु वाम् सुमति हे अन्नवसू[१]। नि यम्यन्ताम् च अस्मदीयेषु[२] हृदयेषु कामाः अश्विनौ[३]। भवतम् गोपायितारौ मिथुनौ उदकपती[४]। प्रियाः सत्याः वय प्रदातुः पत्युः गृहान्[५] अशीमहि ॥ १२ ॥

ता म॒न्दसा॑ना॒ मनु॑षो दुरो॒ण आ ध॒त्तं र॒यिं स॒हवी॑रं वच॒स्यवे॑।
कृ॒तं ती॒र्थं सु॑प्रपा॒णं शु॑भस्पती स्था॒णुं प॑थे॒ष्ठामप॑ दुर्म॒तिं ह॑तम् ॥ १३ ॥

ता। म॒न्द॒सा॒ना। मनु॑षः। दु॒रो॒णे। आ। ध॒त्त॒म्। र॒यिम्। स॒हऽवी॑रम्। व॒च॒स्यवे॑।
कृ॒तम्। ती॒र्थम्। सु॒ऽप्र॒पा॒नम्। शु॒भः॒। प॒ती॒ इति॑। स्था॒णुम्। प॒थे॒ऽस्थाम्। अप॑। दुः॒ऽम॒तिम्। ह॒त॒म् ॥

---

१ १ उस्रियायोग उत्पतिता वृषोपयोगस्य मूको. २. °ष्या वि² अ¹ °ष्याम् वि¹ ३ अश्विनौति वि¹. ४ ४ नि अयं सतत निबध्या मूको ५ अयमन् मूको ६ वदि मूको. ७ °षु यशेषु अ¹ ८ नास्ति वि¹ ९ ९ प्रदातु प्रत्युप्रदान् मूको.

उद्गीथ० यौ युवां मया सौभाग्यं प्रार्थितौ, तौ युवाम् मन्दमाना वन्द्यमानौ मया स्तूयमानौ मनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः स्वभूते दुरोणे गृहे आ[१] धत्तम् स्थापयतम् रयिम् सहवीरम् धनसदृशीं सपुत्रां माम्, योषामित्यर्थः, आधाय[२] वचस्यवे षष्ठ्यर्थे चतुर्थीयम्, वचस्योः वच इच्छतः[३] युष्मद्वचनकारिणो मत्पतेः इत्यर्थः, कृतम् कुरुतम्, माम् उपभोग्यामिति शेषः। किमिव। तीर्थम् इव सुप्रपाणम् सुखोपममेतत्। सुखेन प्रपीयते उपभुज्यते अस्मिन् उदकमिति सुप्रपाणम् उपभोग्यम्, एवं हे शुभः पती! युष्मद्वचनकारिणो मत्पतेः उपभोग्यां मां कुरुतमिति सम्बन्धः कार्यः। किञ्च स्थाणुम् इव पथेष्ठाम् सुखोपममेतदपि। यथा स्थाणुं वृक्षं सामर्थ्यात् शुष्कं पथेष्ठां पथि स्थितम् अपहन्ति अपहिनस्ति अपगमयति वा कश्चित्, एवम् दुर्मतिम् सततम् असम्भोगेच्छालक्षणां[४] कुत्सितां मत्पत्युः बुद्धिम् अप हतम् अपगमयतम्, मम सम्भोक्तारं कुरुतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तौ मोदमानौ[५] मनुष्यगृहे[६] आ धत्तम् रयिम् वीरसहितम् स्तुतिमिच्छन्त्यै मह्यम्। कुरुतम् च गच्छन्त्याः तीर्थम् पानाय सुप्रपाणम् शुभः पती!। स्थाणुम् च मार्गस्थम् अप हतम् दुर्बुद्धिम् च परिपन्थिनम्[७] ॥ १३ ॥

क्व॑ स्विद॒द्य क॑त॒मास्व॒श्विना॑ वि॒क्षु द॒स्रा मा॑दयेते शु॒भस्पती॑ ।
क ईं॒ नि ये॑मे कत॒मस्य॑ जग्मतु॒र्विप्र॑स्य वा॒ यज॑मानस्य वा गृ॒हम् ॥ १४ ॥

क्व॑ । स्वि॒त् । अ॒द्य । क॒त॒मासु॑ । अ॒श्विना॑ । वि॒क्षु । द॒स्रा । मा॒द॒ये॒ते॒ इति॑ । शु॒भः । पती॒ इति॑ ।
कः । ई॒म् । नि । ये॒मे॒ । क॒त॒मस्य॑ । ज॒ग्म॒तुः॒ । विप्र॑स्य । वा॒ । यज॑मानस्य । वा॒ । गृ॒हम् ॥ १४॥

उद्गीथ० स्तुत्वा आहूतयोः अश्विनोः विलम्बमानयोः घोषा पृच्छति—क्व स्वित् वा स्थाने अश्विनौ अद्य, अवस्थिताविति शेषः, कतमासु वा विक्षु मनुष्यजातिषु ब्राह्मणादित्रिवर्णलक्षणासु अवस्थितावश्व दस्रा दस्रौ शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ दर्शनीयौ वा मादयेते हविर्भिः आत्मानं तर्पयेते शुभः पती शोभनस्य उदकस्य वा स्वामिनौ। कः ईम् नि येमे को नियच्छति एतावश्विनौ विधारयति। कतमस्य विप्रस्य वा विप्रो मेधावी। सामर्थ्याद् अत्र स्तोतोच्यते। स्तोतुः वा यजमानस्य वा जग्मतुः गतवन्तौ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कस्मिन् जनपदे अद्य कतमासु च अश्विनौ प्रजासु दर्शनीयौ मादयेते स्वामिनौ उदकस्य। कः एतौ नि यच्छति[८]। कतमस्य[९] जग्मतुः[१०] स्तोतुः[११] वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

[१२]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रिंशो वर्गः[१२] ॥

[४१]

[१३]सुहस्त्यो घौषेय ऋषिः। अश्विनौ देवता। जगती छन्दः[१३]।

स॒मा॒नमु॒ त्यं पु॑रुहू॒तमु॒क्थ्यं१॒॑ रथं॑ त्रिच॒क्रं सव॑ना॒ गनि॑ग्मतम् ।
परि॒ज्मानं॑ विद॒थ्यं॑ सुवृ॒क्तिभि॑र्व॒यं व्यु॑ष्टा उ॒षसो॑ हवामहे ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. अधाय मूको. ३. इच्छतः मूको. ४. सतत संभ° वि[१] अ. ५. °ना मूको. ६. °हम् वि[२] अ[१]. ७. परिपन्थिनम् वि[२] अ[१]. ८. °तु वि[२] अ[१]. ९. °स्य वा वि[२३४]. १०. जगृहतुः वि[२] अ[१]; जगृहुः वि[२]. ११. नास्ति वि[१]. १२-१२. नास्ति मूको.

समानम् । ऊँ इति । त्यम् । पुरुऽहूतम् । उक्थ्यम् । रथम् । त्रिऽचक्रम् । सवना । गनिग्मतम् ।
परिऽज्मानम् । विदथ्यम् । सुवृक्तिऽभिः । वयम् । विऽउष्टौ । उषसः । हवामहे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'समानमु त्यम्' इति तृचं घौषेयः सुहस्त्यो ददर्श । हे अश्विनौ ! युवयोः साधारणो[1] रथः । 'त्यम् तम्' समानम् साधारणम् । उ इति पदपूरणः । पुरुहूतम् बहुभिः यज्वभिराहूतम् उक्थ्यम् प्रशस्यम् त्रिचक्रम् सवना 'सवनम्' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम । सर्व-यजमानानां यज्ञं प्रति गनिग्मतम् अत्यन्तम् गन्तारम् परिज्मानम् सर्वतोगामिनम् विदथ्यम् विदथे यज्ञे भवम् रथम् सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषैः वर्जिताभिः स्तुतिभिः, स्तुमः इति शेषः, वयम् हवामहे आह्वयामोऽस्माकं यज्ञं प्रति । कस्मिन् काले । व्युष्टौ उषसः तमसो व्युच्छनवेलायाम्, उदयकाल इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुहस्त्यो घौषेयः[1] । समानम् एव तम् बहुभिराहूतम् प्रशस्यम् रथम् त्रिचक्रम् सवनानि प्रति गच्छन्तं परितो गन्तारम् यज्ञहितम् स्तुतिभिः वयम् उषसः व्युष्टौ हवामहे ॥ १ ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।
विशो येन गच्छथो यज्वरीर्नरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातःऽयुजम् । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःऽयावानम् । मधुऽवाहनम् । रथम् ।
विशः । येन । गच्छथः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञम् । होतृऽमन्तम् । अश्विना ॥

उद्गीथ० पूर्वद् ज्ञात्वा प्रातर्युजम् प्रातः उषःकाले अश्वैरात्मनो योक्तारं[2] हे नासत्यौ[1] अधि तिष्ठथ लोडर्थेऽत्र लट्, अधितिष्ठतम् आरोहतम् रथम् प्रातर्यावाणम् प्रातरेव यातारं यज्ञान् प्रति गन्तारं मधुवाहनम् मधुनो देवपानस्य अमृताख्यस्य वोढारम् । कुत एतत् । 'यो ह वा मधुनो दृतिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्विना' (ऋ ८५,१९) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । आरुह्य च विशः मनुष्यजातीः यज्वरीः यजनशीलाः प्रति येन रथेन गच्छथः युवां हे नरौ[1] नरौ[1] नराकारौ[1] वा, तेनैव रथेन कीरेः चित् स्तोतुः मम सुहस्त्यस्यापि[5] यज्ञम् होतृमन्तम् प्रशस्तया मतुबयम् । 'प्रशस्तहोतृत्विक्सम्पन्नमित्यर्थः[6] । अथवा होमकार्यध्वर्युमन्तम्[7], प्राप्तयागकालमित्यर्थः । अथवा होतृशब्देन एतत्कार्यो होम उच्यते । होतृमन्तं होमवन्तं प्राप्तयागकालमित्येतदुक्तं भवति । गच्छतम् हे अश्विनौ[1] ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रातर्युज्यमानम् नासत्यौ[1] अधि तिष्ठथः प्रातर्गन्तारम् मधुनो वाहनम् रथम् । प्रजाः येन गच्छथः[8] यजनशीलाः नेतारौ[1] स्तोतुः च यज्ञम् ऋत्विग्भिः युक्तम् अश्विनौ[1] ॥ २ ॥

---

१ °णयो वि° २ २ भलन्त मूको. ३. घोषेय वि° योषेय वि° अ° ४ यो क्तार मूको.
५ मनुष्यस्यापि वि° ६ ६ 'प्रातृत्वि' मूको. ७. °कार्यमध्वम न मूको. ८. °च्छत मूको

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसम् ।
विप्रस्य वा यत् सवनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुऽपाणिम् । सुऽहस्त्यम् । अग्निधम् । वा । धृतऽदक्षम् । दमूनसम् ।
विप्रस्य । वा । यत् । सवनानि । गच्छथ । अतः । आ । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना ॥३॥

उद्गीथ० अध्वर्युम् वा अन्ययजमानाध्वर्युं वा मधुपाणिम् दानायोद्यतसोमहस्तम् । सुहस्त्यम् इत्येतत् आयातम् इत्यनेन सह सम्बध्यते । अग्निधम् वा ऋत्विग्विशेषम् । कीदृशम् । धृतदक्षम् आहितस्वकर्मोत्साहम्[1] दमूनसम् दममनस वा दान्तमनस वा विप्रस्य वा मेधाविनो वा सर्वस्य यजमानस्य सवनानि यज्ञान् प्रति यत् यदि गच्छथः भूते लट् । गतवन्तौ स्थो युवाम्, अतः सर्वत्र सुहस्त्यम् मां प्रति आ यातम् आगच्छत युवाम् । किमर्थम् । मधुपेयम् मध्विति सोम उच्यते, सोमं पातुमित्यर्थः । अथवा 'सोम पानार्हम्', पातुमिति शेषः, हे अश्विनौ[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अध्वर्युम् वा सोमपाणिम्[2] माम्[3] सुहस्त्यम् अग्निधम् वा घृतबलम् दममनसम् आ यातम् । तदेवाऽऽह — यद्यपि अन्यस्य विप्रस्य सवनानि गच्छथ[4], ततोऽस्माकं पेयमधु[5] आगच्छतम् इति ॥ ३ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः[6] ॥

[४२]

[7]कृष्ण आङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[7] ।

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन् भूषन्निव प्र भरा स्तोममस्मै ।
वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।
अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।
वाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तराणि त्रीणि सूक्तानि 'अस्तेव सु प्रतरम्' 'अच्छा म इन्द्रम्' 'आ यात्विन्द्र' इत्यादीनि एकादशर्चानि ऐन्द्राणि कृष्ण आङ्गिरसो ददर्श । अस्तेव अस्ता इव यथा अस्ता क्षेप्ता अस्यन्[8] धानुष्कः सु प्रतरम् सुष्ठु प्रवृद्धतरम् लायम्[8] हृदयानुप्रवेशिनं शरं च भूषन् इव स्तोमम् अल-हृदयानुप्रवेशिनं शरं च भूषन् इव स्तोमम् अल-
ङ्कारस्थानीय[9] च स्तोमम् अस्मै अस्येन्द्रस्य अर्थाय प्र भर[10] प्रहर प्रापय त्वं[11] हे ममान्तरात्मन् ! ।
वाचा स्तोत्रलक्षणया सह वाचम् शस्त्रलक्षणाम् यूयमपि हे विप्राः ! मेधाविनः ! ऋत्विजः !

---

1. °स्वर्गकर्मो° वि[1]; °स्वन कर्म° वि[2] अ. 2. सोमपा° मूको. 3. सापणम् वि[1] अ, सोमपानि वि[1]. 4. °म् वा वि[1]. 5. देव° मूको. 6-6. नास्ति मूको. 7. अस्य मूको. 8. नास्ति मूको. 9. चालाकार° मूको. 10. चर मूको. 11. त्वा मूको.

तरत[1] तरतिरत्र सामर्थ्याद् उच्चारणार्थः । उच्चारयत अस्येन्द्रस्यार्थाय । कस्मादेवं ब्रवीमि । यस्मात् सर्वस्तुतीनाम् इन्द्रः अर्यः स्वामी । त्वमपि हे जरितः! स्तोतः! अध्वर्यो! मम अन्तरात्मन्! वा नि रमय संस्कृतप्रभूतसोमप्रदाने[2] नियमेन रतिं कारय इन्द्रम् । क्व । सोमे सोमपाने इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कृष्णः । इषुं धनुषा संश्लिष्य शीघ्रम् सुष्ठु अस्यन् योद्धा इव अलङ्कुर्वन् इव अलङ्कारम् प्र भर स्तोमम् इन्द्राय । वाचा आत्मीयया विप्राः! तरत वाचम् दाम्नोः, अभि रमय[3] स्तोतः! यज्ञे इन्द्रम् ॥ १ ॥

दोहे॑न॒ गामुप॑ शिक्षा॒ सखा॑यं॒ प्र बो॑धय जरितर्जा॒रमिन्द्र॑म् ।
कोशं॒ न पू॒र्णं वसु॑ना॒ न्यृ॑ष्ट॒मा च्या॑वय मघ॒देया॑य॒ शूर॑म् ॥ २ ॥

दोहे॑न । गाम् । उप॑ । शि॒क्ष॒ । सखा॑यम् । प्र । बो॒ध॒य॒ । ज॒रि॒त॒रिति॑ । जा॒रम् । इन्द्र॑म् ।
कोश॑म् । न । पू॒र्णम् । वसु॑ना । निऽऋ॑ष्टम् । आ । च्य॒व॒य॒ । म॒घ॒ऽदेया॑य । शूर॑म् ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्वितीये पादे व्याख्यारम्भः क्रियते सुखार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । हे जरितः! स्तोतः! मम कर्मात्मन्! वा[1] प्र बोधय अवगमय स्तुतीः, स्तुहीत्यर्थः । कम् । इन्द्रम् । कीदृशम् । जारम् अहल्यायाः 'जारं वा', जरयितारं वा उपभोगानाम् उपभोक्तारमित्यर्थः । स्तुत्वा च दोहेन प्रपूरणेन च पयःप्रक्षारणेन परीक्ष्य बहुक्षीराम् गाम् उप शिक्ष शिक्षतिर्दानार्थः । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । उपशिक्षय प्रदापय मह्यम् अन्तरात्मरूपाय स्तोत्रे सखायम् सखिभूतम् इन्द्रम् । किञ्च कोशम् न यथा कोशं धनाधारताम्रकलशमञ्जूषापेटकवेरादिकम् पूर्णम् वसुना सुवर्णरत्नादिधनेन न्यृष्टम् 'ऋ गतौ' । नीचैर्गतम् अधोमुखम् आच्यावयति प्रच्यावयति[5] विरेचयति कश्चित्, एवम् शूरम् दानशूरम् इन्द्रम् आ च्यावय विरेचय भाण्डागारम् । किमर्थम् । मघदेयाय मह्यं धनदानाय, प्रभूतं मह्यं दापयेत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दोहनार्थम्[6] उप शिक्ष वशं नय सखायम् गाम् इति[7] इन्द्रम् आह । स्तुतिभिः प्र बोधय स्तोतः! इन्द्रम् भूतानाम् जरयितारम्[8] । पात्रम् इव उदकेन पूर्णम् वीचिभिः धनेन न्यृष्टम्[9] अभिमुखं कुरु धनदानार्थम् शूरम् इन्द्रम् ॥ २ ॥

किम॒ङ्ग त्वा॑ मघवन्भो॒जमा॑हुः शिशी॒हि मा॑ शिश॒यं त्वा॑ शृणोमि ।
अप्न॑स्वती॒ मम॒ धीर॑स्तु शक्र वसु॒विदं॒ भग॑मि॒न्द्रा भ॑रा नः ॥ ३ ॥

किम् । अ॒ङ्ग । त्वा॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । भो॒जम् । आ॒हुः॒ । शि॒शी॒हि । मा॒ । शि॒श॒यम् । त्वा॒ । शृ॒णो॒मि॒ ।
अप्न॑स्वती । मम॑ । धीः । अ॒स्तु॒ । श॒क्र॒ । व॒सु॒ऽविद॑म् । भग॑म् । इ॒न्द्र॒ । आ । भ॒र॒ । नः॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अङ्गेति सामान्याऽऽह्वानमुच्यते । अङ्ग! मघवन्! हे धनवन्! इन्द्र! [10]किम् त्वा[10] भोजम् आहुः

1. नास्ति मूको. 2. संस्कृतप्रभू° वि[1]. 3. °मतरत वि[1] अ[1]. 4-4 जारया मूको. 5. प्रच्याव° मूको. 6. दोहार्थम् वि[1]. 7. इति मूको. 8. जनयि° वि[1] अ[1]. 9. भृष्ट° वि[2]; न्युष्ट° वि[1]; घृष्ट° अ[1]. 10-10. किन्त्व मूको.

किमर्थं त्वां दातार वदन्ति श्रुतिस्मृतय विद्वांसो वा, यदि न ददासीत्यध्याहार्यम् । किञ्च शिशयम् त्वा शृणोमि तस्मात् शिशीहि धनदानेन संस्कुरु माम्, धनं मे देहीत्यर्थः । किञ्च शिशयम् त्वा शृणोमि आचारवृद्धवचनेभ्य[1] । अत त्वत्प्रसादाद्धित्यमेव नित्यमेव च सत्कारकमह त्वां शृणोमि आचारवृद्धवचनेभ्य । मम धी प्रज्ञा अस्तु अप्नस्वती[2] सत्कारवतीत्यर्थः, यागकर्मवती वा देवयागवतीत्यर्थः, मम धीः यागकर्म सस्तु हे शक्र! । भवतु । अथवा अप्नस्वती[3] रूपवती सगुणेत्यर्थः[4] । मम धीः यागकर्म सस्तु हे शक्र! । किञ्च वसुविदम् विदिशंभे । धनस्य लब्धारं लम्भयितारं वा प्रसवितार विसर्पिणमित्यर्थः[5], भगम् धनं गवादिक हे इन्द्र! आ भर आहर न अस्मभ्यम् दातुमिति शेष, देहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सर्वे कथयन्ति त्वा स्तोतॄणां भोजकम् इन्द्र! मघवन्! । किम् इति प्रश्नार्थीयम् 'किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिमिष्ठा' (ऋ १,११८,३) आहुरेवेत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । प्रागपि दृष्टम् — शिशयम् हि त्वा शृणोमि स्तोतॄणां संस्कर्तारम् । इति । तथा सति तीक्ष्णीकुरु माम्[6] । शिशयम् हि त्वा शृणोमि स्तोतॄणा सत्कर्तारम् । कर्मवती मम बुद्धि अस्तु शक्र! । शत्रुधनस्य लम्भकम् भाग्यम् इन्द्र! आ हर[7] अस्माकम्[8] ॥ ३ ॥

त्वां जना॑ ममस॒त्येष्वि॑न्द्र संत॒स्थाना॒ वि ह्व॑यन्ते सम्ई॒के ।

अत्रा॒ युजं॑ कृणु॒ते यो ह॒विष्मा॒न्नासु॑न्वता स॒ख्यं व॑ष्टि॒ शूरः॑ ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः॑ । म॒म॒ऽस॒त्येषु॑ । इ॒न्द्र॒ । स॒म्ऽत॒स्था॒नाः । वि । ह्व॒य॒न्ते॒ । स॒म्ऽई॒के ।

अत्र॑ । युज॑म् । कृ॒णु॒ते॒ । यः । ह॒विष्मा॑न् । न । असु॑न्वता । स॒ख्यम् । व॒ष्टि॒ । शूरः॑ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! त्वाम् योद्धृजना ममसत्येषु सङ्ग्रामेषु संतस्थाना प्रत्यवतिष्ठमाना वि ह्वयन्ते विविधम् आह्वयन्ति सहायार्थम् समीके सङ्ग्रामे । स[9] अत्र अस्मिन् आह्वातृजनमध्ये सङ्ग्रामे वा युजम् सहायम् इन्द्रम् कृणुते करोति, य हविष्मान् यजमान इत्यर्थ । कस्मात् । यस्मात् असुन्वता तदर्थं सोमाभिषवम् अकुर्वता सह सख्यम् सखित्वम्, कर्तुमिति शेष न वष्टि न कामयते नेच्छति भवान् शूर इन्द्र ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वाम् जना ममसत्येषु युद्धेषु इन्द्र! वि ह्वयन्ते । तदेवाऽऽह — सह तिष्ठन्त विह्वयन्ते युद्ध इति । अस्मिन्नाह्वाने सति इन्द्र त सखायम् कुरुते, य हविष्मान् भवति । न असुन्वता सख्यम् कामयते शूर ॥ ४ ॥

ध॒नं न स्य॒न्द्रं ब॑हु॒लं यो अ॑स्मै ती॒व्रान्त्सोमाँ॑ आसु॒नोति॒ प्रय॑स्वान् ।

तस्मै॒ शत्रू॑न्त्सु॒तुका॑न्प्रा॒तरह्नो॒ नि स्वष्ट्रा॑न्यु॒वति॒ हन्ति॑ वृ॒त्रम् ॥ ५ ॥

धन॑म् । न । स्य॒न्द्रम् । ब॒हु॒लम् । यः । अ॒स्मै॒ । ती॒व्रान् । सोमा॑न् । आ॒ऽसु॒नोति॑ । प्रय॑स्वान् ।

तस्मै॑ । शत्रू॑न् । सु॒ऽतुका॑न् । प्रा॒तः । अह्नः॑ । नि । सु॒ऽअष्ट्रा॑न् । यु॒वति॑ । हन्ति॑ । वृ॒त्रम् ॥ ५ ॥

---

१. आचवृचनेभ्य मूको. २. अवती मूको. ३ अस्तप्रसवी मूको. ४ विसर्प° मूको. ५ स्मान् वि° भ°. ६ भर वि°. ७ 'कम् इति भ'. ८. नास्ति मूको. ९ सरे° मूको.

उद्गीथ० धनम् न धनमिव यथा धनं सुवर्णरजतादिकम् स्यन्द्रम् स्पृहणीयं प्रार्थनीयम् बहुलम् प्रभूतम् यः कश्चिदीश्वरः कस्मैचित् महाब्राह्मणादिकाय अर्हते[1] दाशुं संस्करोति, एवं स्पृहणीयान् प्रभूतांश्च यो यजमानः[2] अस्मै इन्द्राय दातुम् तीव्रान् तीव्ररसान्[3] सोमान् आसुनोति मर्यादयाऽभिषुणोति संस्करोति प्रयस्वान् हविरन्नवान् भूत्वा[4] सवनीयपुरोडाशादिहविरन्नवा-नित्यर्थः[5], तस्मै तदर्थं तस्य वा शत्रून्। कीदृशान्। सुगुकान् शोभनपुत्रसहितान् स्वष्ट्रान् अष्ट्रा प्रतोद उच्यते। तेन चात्र आयुधाग्रं लक्ष्यते। स्वष्ट्रान् सुप्रतोदान् शोभनायुधाग्रान् अपि सत इत्यर्थः। नि युवति निमिश्रयति पृथक्करोतीत्यर्थः। पृथक्कृत्य च हन्ति हिनस्ति वृत्रम् शत्रुजातम्। कस्मिन् काले एतद्यथोक्तं करोति। प्रातः अह्नः[6] प्रत्युषसि, दिवसस्य सम्बन्धिनि पूर्वाह्ण एव, [7]नाह्न इत्यर्थः[7] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० धनम् इव स्पन्दनशीलं गवाश्वात्मकं[8] दरिद्राय बहुलम् यः अस्मै इन्द्राय तीव्रसान्[9] सोमान् आसुनोति हविष्मान्, तस्मै प्रातः एव अह्नः शत्रून् सुप्रेरणान् नि युवति शोभना-ष्ट्रायुधान्, हन्ति च उपद्रवं तदीयम् इति ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[10] ॥

यस्मि॑न् व॒यं द॑धि॒मा शंस॒मिन्द्रे॒ यः शि॒श्राय॑ म॒घवा॒ काम॑म॒स्मे ।
आ॒राच्चि॒त् सन् भ॑यताम॒स्य शत्रु॒र्न्य॑स्मै द्यु॒म्ना जन्या॑ नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मि॑न्। व॒यम्। द॒धि॒म। शंस॑म्। इन्द्रे॑। यः। शि॒श्राय॑। म॒घऽवा॑। काम॑म्। अ॒स्मे इति॑।
आ॒रात्। चि॒त्। सन्। भ॒य॒ता॒म्। अ॒स्य॒। शत्रुः॑। नि। अ॒स्मै॒। द्यु॒म्ना। जन्या॑। न॒म॒न्ता॒म् ॥

उद्गीथ० यस्मिन् इन्द्रे वयम् दधिम धारयाम. अवस्थापयामः शंसम् स्तुतिं धनप्रार्थनाभिप्रायं वा, यः च मघवा इन्द्रः शिश्राय 'श्रिञ् सेवायाम्'। सेवते परया प्रीत्या गुणैरित्यर्थः, कामम् कमनीयं धनदानेन धनप्रार्थनाभिप्रायं वा अस्मे अस्माकं सम्बन्धिनम्, तस्य अस्य इन्द्रस्य प्रसादात् आरात् चित् सन् दूरेऽपि सन् भयताम् बिभेतु शत्रुः अस्मच्छत्रुः अस्मत्तः। किञ्च तस्मै अस्मै इन्द्राय द्युम्ना द्युम्नानि हविरन्नानि जन्या जन्यानि अस्मज्जने भवानि अस्मदीया-नीत्यर्थः, नि नमन्ताम् भोज्यत्वेन प्रह्वीभवन्तु प्रियभोज्यानि भवन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् वयम् निदधीमहि स्तुतिम् इन्द्रे, यः च श्रयति धनवान् अभिलषितम् अस्मासु, अस्य शत्रुः दूरे एव तिष्ठन् बिभेतु, नि नमन्ताम् अस्मै इन्द्राय शत्रुजनपद-भवानि अन्नानि ॥ ६ ॥

आ॒राच्छत्रु॒मप॑ बाधस्व दू॒रमु॒ग्रो यः शम्बः॑ पुरुहूत॒ तेन॑ ।
अ॒स्मे धे॑हि॒ यव॑म॒द्गोम॑दिन्द्र कृ॒धी धियं॑ जरि॒त्रे वाज॑रत्नाम् ॥ ७ ॥

1. अर्हते मूको. 2. यजमानः मूको. 3. तीव्रान् रसान् मूको. 4. कृत्वा मूको. 5. हविरन्न-सहितानित्यर्थः मूको. 6. अह्नः मूको. 7-7. निरादावेस्यर्थः मूको. 8. गवाश्वादियुक्तम् अ'. 9. °सान् मूको. 10-10. नास्ति मूको

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्बः । पुरुऽहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवऽमत् । गोऽमत् । इन्द्र । कृधि । धियम् । जरित्रे । वाजऽरत्नाम् ॥७॥

उद्गीथ० आरात् अस्मत्समीपात् शत्रुम् मदीयम् अप बाधस्व अपगमय दूरम् । केन[1] । उग्रः मूरः असह्यो वा यः तव स्वभूतः शम्बः वज्रः युक्तो वा तेन हे पुरुहूत ! । किंच अस्मे अस्मभ्यम् धेहि देहि यवमत् यवसहितम्[2] गोमत् गोसहितं च । किम् । सामर्थ्यात् अन्नम्[3] । तथा कृधि कुरु धियम् वाजरत्नाम्[4] इदं यज्ञकर्म अन्नेन[5] रमणीयम् जरित्रे स्तोतुः हे इन्द्र ! कृधि कुरु धियम् वाजरत्नाम्[4] इदं यज्ञकर्म अन्नेन[5] रमणीयम् ममार्थाय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० समीपात् शत्रुम् अप बाधस्व दूरम् । अत्र यास्कः (५,२४) —'शम्ब इति वज्रनाम । शमयतेर्वा शातयतेर्वा' इति । उद्गूर्णः यः वज्रः पुरुहूत ! तेन । अस्मासु नि-धेहि गोमत् यवमत् च धनम् इन्द्र ! । कुरु कर्म स्तोत्रे रमणीयान्नम् ॥ ७ ॥

प्र यम॒न्तर्वृ॑षस॒वासो॒ अग्म॑न् ती॒व्राः सोमा॑ बहु॒लान्ता॑स॒ इन्द्र॑म् ।
नाह॑ दा॒मानं॑ म॒घवा॒ नि यं॑स॒न्नि सु॑न्व॒ते व॑हति॒ भूरि॑ वा॒मम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अ॒न्तः । वृ॒ष॒ऽस॒वासः॑ । अग्म॑न् । ती॒व्राः । सोमाः॑ । ब॒हु॒लऽअ॑न्तासः । इन्द्र॑म् ।
न । अह॑ । दा॒मान॑म् । म॒घऽवा॑ । नि । यं॒स॒त् । नि । सु॒न्व॒ते । व॒ह॒ति॒ । भूरि॑ । वा॒मम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यम् इन्द्रम् अन्तः मध्यतः प्र अग्मन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । के । सोमाः । कीदृशाः । वृषसवासः अस्मो सोमस्य वर्षितृभिः अध्वर्युभिः अभिषुताः 'तीव्राः तीव्ररसाः'[6] बहुलान्ताः, बहुलान्तासः 'आज्जसेरसुक्' (पा ७,१,५०), बहुलादानम् अन्ते येभ्यः सकाशात् ते बहुलान्ताः, स: मघवा इन्द्रः न अह नैव दामानम् इह परत्र च इष्टफलस्य धनस्य दातारं इत्यर्थः । सः मघवा इन्द्रः न अह नैव दामानम् नि यंसत् नियच्छति विधारयति । किं तर्हि करोति । उच्यते । सुन्वते यजमानाय धनदानम् नि यंसत् नियच्छति विधारयति । किं तर्हि करोति । उच्यते । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय नि वहति नियमेन प्रापयति ददातीत्यर्थः, भूरि बहु वामम् वननीयं धनम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति यम् इन्द्रम् जठरे वृषाभिषुताः[7] तीव्राः सोमाः बहुलाग्राः प्रवेशवेलायाम्, सः मघवा दातारं यजमानम् न एव नि यच्छति, नि वहति सुन्वते बहु धनमिति ॥ ८ ॥

उ॒त प्र॒हाम॑ति॒दीव्या॑ जयाति कृ॒तं यच्छ्व॒घ्नी वि॑चि॒नोति॑ का॒ले ।
यो दे॒वका॑मो॒ न धना॑ रुणद्धि॒ समित् तं रा॒या सृ॑जति स्व॒धावा॑न् ॥ ९ ॥

उ॒त । प्र॒ऽहाम् । अ॒ति॒ऽदीव्य॑ । ज॒या॒ति॒ । कृ॒तम् । [8]यत् । श्व॒ऽघ्नी । वि॒ऽचि॒नोति॑ । का॒ले[8] ।
यः । दे॒वऽका॑मः । न । धना॑ । रु॒णद्धि॑ । सम् । इत् । तम् । रा॒या । सृ॒जति॒ । स्व॒धाऽवा॑न् ॥९॥

---

1. के मूको. 2. यवसन्निहितम् वि[2] अ[1]. 3. किम् । अन्नम् वि[1]. 4. वाजरत्ना… वि[1] अ[1]. 5. अनेन मूको. 6-6. वा रसाः वि[1]; व रसाः वि[2] अ. 7. वृष्णमभि° वि[1] अ[1]; वृष्णामभि° वि[1].
8-8. तु. ऋ १०,४३,५.

उद्गीथ० किमन्यम् उपकारं करोति इन्द्रः यजमानस्य । उच्यते — उत अपि प्रहाम् प्रपूर्वस्य हन्तेर्विट्[1] अनुनासिकस्यात्वे कृते द्वितीयैकवचनान्तस्यैतद्रूपम् । प्रकर्षेण हन्त्रीम् इषुम् अशनिं शक्तिं वा भरणीयाम् अतिदीव्य दीव्यतिरत्र गत्यर्थे । अतिरभिपूजितार्थे । अभिपूजितं गमयित्वा, दद प्रहृत्येत्यर्थः[2], जयति 'यजमानस्य शत्रु जयतीन्द्र'[3] । किंच कृतम् यत् श्वघ्नी विचिनोति गृह्णाति काले । यदित्यत्र प्रकारवचनप्रत्ययो लुप्तो द्रष्टव्य । यथा "कृतम् भयानां" मध्ये श्वघ्नी कितवः विचिनोति परीक्ष्य गृह्णातीत्यर्थः । एवमिन्द्रो युद्धकाले बलवन्तं शत्रु परीक्ष्य गृह्णाति यथार्थम् । किंच य मनुष्य देवकामः देवान् स्तोतुं यष्टुं च कामयते, तस्यार्थाय धना स्वधनानि न रुणद्धि नावृणोति न धारयतीत्यर्थः । सम् इत् तम् राया सृजति स्वधावान् । इत् इति पदपूरण । एवार्थे वा । त देवकामम् मनुष्यम् राया धनेन संसृजत्येव संयोजयत्येवेत्यर्थः, स्वधावान् हविरन्नवान् इन्द्रः । अथवा अन्नवत्तया अत्र्यर्थं लक्ष्यते । ईश्वर इत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च प्रहन्तारं प्रतिकितवम् अतिदीव्य[5] जयति[6] । कृतम् "यत् द्यूतकाले[7]" विचिनोति श्वघ्नी[8] कितव हस्तस्थेष्वक्षेषु प्रागेव निधानात् कृतत्वम् अक्षाणा जानाति । तद्वद् इन्द्रश्च बलवान् सम् सृजति एव तम् धनेन अव्यभिचारेण, य यजमान देवकाम न धनानि रुणद्धि ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमा । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

उद्गीथ० हे पुरुहूत ! इन्द्र ! तव प्रसादात् गोभिः । 'अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २,५) इति गोविकारे रसे गोशब्दोऽत्र वर्तते । गोभिः क्षीरादिगोरसैरित्यर्थः, उदकैर्वा वृष्टिलक्षणै तरेम अतिगच्छेम अपनयेमेत्यर्थः, अमतिम् अविद्यमानमतिं प्रज्ञापहारिणीं तृषमित्यर्थः, दुरेवाम् दुरवगमाम् यवेन क्षुधम् बुभुक्षाम् विश्वाम् विश्वां सर्वप्रकारामविषया मित्यर्थः । किंच वयम् राजभि सह प्रथमा प्रधानानि धनानि अस्माकेन अस्मदीयेन च वृजनेन बलेन जयेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

वेङ्कट० पशुभि तरेम दुष्टागमना दारिद्र्यादागता दुर्बुद्धिम्, यवेन[9] च क्षुधम् पुरुहूत ! व्याप्ताम्[10] । वयम् राजभि मुख्यानि धनानि लभेमहि । आस्माकीनेन बलेन जयेम शत्रून् इति ॥ १० ॥

---

1 हन्तेर्हि वि[1], हन्तर्वि वि[2] अ[1]. 2. प्रभृत्ये[*] मूको 3-3 यजमानस्य शत्रु जयति इन्द्र मूको. 4. नतमायासा मूको. 5. आदीव्य वि[1] अ[1], अनिदीव्य वि[2]. 6 जनयति मूको 7-7 यदित्युत्सकाले वि[1] अ[1], यचतकाले वि[1] 8. विदग्धी वि[2] अ[1], श्वम वि[1] 9 लवे[*] वि[1] अ[1], ज[*] वि[2] 10 [*]स्ता मूको

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

उद्गीथ० बृहस्पतिः बृहतो महतः पतिः इन्द्रः नः अस्मान् परि पातु परिरक्षतु पश्चात् अस्माकं पृष्ठतः स्थितादित्यर्थः, उत अपि उत्तरस्मात् अधरात् पुरस्तात् मध्यतः समीपतश्च स्थितादित्यर्थः, अघायोः अघं पापं वधादिलक्षणम् अस्माकं कर्तुं कामयमानादित्यर्थः । परिरक्ष्य च नः अस्माकम् सखा इन्द्रः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः अस्मभ्यम् वरिवः धनम् कृणोतु[1] करोतु, ददात्वित्यर्थः[2] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सर्वाभ्यो दिग्भ्यो योऽघायुरागच्छति, ततोऽस्मान् इन्द्राबृहस्पती परि पाताम् । अपि च सखा इन्द्रः[3] सखिभ्यः अस्मभ्यम् धनम् कृणोतु ॥ ११ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[4] ॥

[४३]

[4]कृष्ण आङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, अन्त्ये त्रिष्टुभौ[4] ।

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।
परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वःऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनूषत ।
परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽवानम् । ऊतये ॥ १ ॥

उद्गीथ० अच्छशब्दोऽत्र अभ्यर्थे अनूषतेत्यनेन च सम्बध्यते । अच्छ अनूषत अभिष्टुवन्ति इन्द्रम् मे मम स्वभूताः मतयः । कीदृश्यः । स्वर्विदः स्वः-शब्दोऽत्र सर्वपर्यायः । सर्वगुणावेदिन्यः[5] सर्वप्रकाशाः प्रख्यापयित्र्य इत्यर्थः सध्रीचीः सहाञ्चनाः सहगमनाः[6] सहपूजा वा विश्वाः सर्वप्रकाराः उशतीः इन्द्रं कामयमानाः । अभिष्टुत्य[7] च परि स्वजन्ते ऊतये अवतिरत्र प्रीत्यर्थः । प्रीतये प्रीतिजननार्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभिष्टुवन्ति मम इन्द्रम् स्तुतयः सर्वस्य लम्भयित्र्यः सङ्गताः व्याप्ताः कामयमानाः । परि स्वजन्ते, जायाः यथा[8] पतिम्[9], मर्यम् न मनुष्यम् इव च शुद्धम्, मघवानम् रक्षणायाऽऽत्मम् ॥ १ ॥[10]

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत् कामं पुरुहूत शिश्रय ।
राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

१. करोति वि॰ अ. २. ददातीत्यर्थः मूको. ३. इन्द्र मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. °गुणावेद्यः मूको. ६. सहगनाः मूको. ७. °स्तुत्या° मूको. ८. नास्ति वि॰. ९. पतिः मूको. १०. उत्तरार्धर्चस्य कृते द्र. ऋ १,६२,११;१८६,७.

न । घ । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मनः । त्वे इति । इत् । कामम् । पुरुऽहूत । शिश्रय । राजाऽइव । दस्म । नि । सदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे । अवऽपानम् । अस्तु । ते ॥

उद्गीथ० घ इति पदपूरणः । त्वद्रिक् त्वद्गामि परया भक्त्या कारणद्वारेण त्वां प्रत्याराधनाय गमनशीलमित्यर्थः, न अप वेति न कदाचिदपि अपगच्छति त्वत्तः मे मनः । किंच त्वे इत् त्वय्येव कामम् सोमप्रदानेच्छां धनेच्छां च हे पुरुहूत ! 'शिश्रय स्थापयामीत्यर्थः'[1] । पूतद् ज्ञात्वा राजा इव यथा राजा सिंहासने निषीदति, एवं त्वं हे दस्म ! शत्रूणाम् उपक्षपयितः ! दर्शनीय ! वा इन्द्र ! नि षीद उपविश अधि बर्हिषि वेदिस्तरणबर्हिषि । उपरि निषण्णस्य च 'सतः ते'[2] तव इन्द्रस्य अस्मिन् अस्मदीये सु शोभने सुसंस्कृते[3] सोमे 'अवपानम् अवकलनात्'[4] श्रद्धाऽप्रतिहननात् सोमपानम् अस्तु भवतु ॥ २ ॥

वेङ्कट० न खलु त्वदभिमुखम् त्वत्तः अप[5] गच्छति मे मनः । त्वयि एव अभिलषितम् पुरुहूत ! अहं स्थापयामि । 'राजा इव[6] दर्शनीयः !'[7] अधि नि-षीद बर्हिषि । अस्मिन् सोमे सुष्ठु अवपानम्[8] अस्तु ते ॥ २ ॥

विषूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।
तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विषुऽवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघऽवा । वस्वः । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० 'भक्ताभक्तयोः विषुवृत् इन्द्रः'[9] । किंच मघवा अमतेः अविद्यमानमतेः प्रज्ञापहारिण्याः क्षुधः पिपासायाः रायः धनस्य स्थावरलक्षणस्य वस्वः वसुनो धनस्य जङ्गमलक्षणस्य ईशते व्यत्ययेनेदं बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने । ईष्टे । किंच तस्य इत् तस्यैवेन्द्रस्य वृषभस्य वर्षितुः शुष्मिणः बलवतः प्रसादात्[10] स्वभूता वा इमे सप्त सप्तसङ्ख्याकाः सिन्धवः नद्यः गङ्गाद्याः प्रधानभूताः अम्बायलेत्येवमाद्या वा अन्तरिक्ष्याः[11] प्रवणे निम्ने प्रदेशे स्थिताः सत्यः वयः[12] उदकं[13] उदककर्म वा अन्नम् व्रीह्यादिकम् वर्धन्ति जातस्य अर्थाय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विश्वस्य प्रवर्तकः इन्द्रः अस्माकम् अमतेः[14] अपि च क्षुधः । सः एव[15] रायः धनवान् वासयितुः ईष्टे । तस्य एव इमे प्रवणे सप्त सिन्धवः नद्यः अन्नम् वर्धयन्ति वृषभस्य बलवतः ॥ ३ ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।
प्रैषामनीकं शवसा दविद्युतद्विदत्स्वर्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

१-१. शिश्रयेत्यर्थः मूको. २-२. सते मूको. ३. सुसंस्कृत वि[1]. ४-४. अपानत्वमकल्पनात् मूको. ५. अभि मूको. ६-६. नास्ति वि[1]. ७. °नीयः मूको ८. पवमानम् वि[2] अ[1]. ९-९. भक्षाभक्षयोर्विषुभिरिन्द्रः वि[1]; °षुभिरिन्द्रः वि[2] अ. १०. स्वप्रभा° मूको. ११. अन्तरिक्ष्याः वि[1]; वा·न्त° वि[2] अ[1]. १२. वयः मूको. १३. उदकमोदकं वि[2] अ; उदकं मदकं वि[1]. १४. अपि मतेः वि[2] अ[1]

वयः । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमूऽसदः ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शवसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० वृक्षम् वयः [1]न वय इव[1] यथा वयः पक्षिणः वृक्षम् सुपलाशम् शोभनपर्णम् आसीदन्ति[2], एवम् सोमासः सोमाः मन्दिनः तर्पयितारः चमूषदः अधिषवणचर्मणि चमसपात्रेषु [3]वा सत्तारः स्थातारः[3] इन्द्रम् आ असदन् आसीदन्ति अधितिष्ठन्ति पीताः सन्तः । अधिष्ठितवन्तः[4] च सताम् एषाम् सत्वत् सोमानाम् अनीकम् समूहः[5] शवसा इन्द्रस्य बलेन शरीरवीर्यबुद्धिलक्षणेन बलरूपेण विपरिणतः सन्नित्यर्थः, प्र दविद्युतत् प्रकर्षेण दीप्यते । इन्द्र उपलक्षितः, बलरूपेण प्रदीप्तश्च सन् विदत् वेत्ति दातुं जानाति, ददातीत्यर्थः, स्वः स्वर्गम् मनवे यजमानमनुष्यायेत्यर्थः । ज्योतिः कार्यकारणयोः एकत्वोपचारात् अत्र कारणशब्देन कार्यमुच्यते । तेजश्च ददाति आर्यम् आर्यस्य सर्वस्य जगतः स्वामिनः इन्द्रस्य स्वभूतमिन्द्रत्वं च प्रापयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पक्षिण इव वृक्षम् सुपर्णम् आ असीदन् सोमा इन्द्रम् मदकराः चमससादिनः । प्र द्योतते एषाम् सोमानाम् अग्रम् बलेन युक्तम् । प्रयच्छन् इन्द्र आदित्याख्यम् ज्योतिः आत्मना[6] प्रेर्यम् मनुष्येभ्यः ॥ ४ ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।
न तत् ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन् नोत नूतनः ॥ ५ ॥

[7]कृतम् । न । श्वऽघ्नी । वि । चिनोति । देवने[7] । सम्ऽवर्गम् । यत् । मघऽवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शकत् । न । पुराणः । मघऽवन् । न । उत । नूतनः ॥

उद्गीथ० कृतम् न कृतमिव यथा कृतं नाम अयम्[8] अयानां मध्ये श्वघ्नी कितवः वि चिनोति परीक्ष्य[9] गृह्णातीत्यर्थः, देवने आस्फारे[10] । एवं भवानिन्द्र[9] संवर्गम्[11] सम्यगपां वृष्टिलक्षणानां वर्जयितारं मेघम् अन्तरिक्षे सर्वमेघानां मध्ये परीक्ष्य गृह्णाति । कदा । उच्यते—यत् यदा, मघवा भवानिन्द्र सूर्यम् आदित्यं सतीरं वा मेघम् [12]अन्तरिक्षे स्थितम्[12] क्षारयतीत्यर्थः, जयत् जयति तदीयरसापहरणद्वारेण च वर्षयतीत्यर्थः । तत् ते तव स्वभूतम् वीर्यम् वीरकर्म आदित्यमेघारक्षणं त्वत्तः अन्यः भविष्यत्कालीनः न अनु शकत् त्वाम् अनुकर्तुं न शक्ष्यति, न पुराणः नापि चिरन्तनः अतीतकालीनः अशकत् हे मघवन्! इन्द्र[1], न उत नापि नूतनः नवः वर्तमानकालीनः शक्नोति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा देवने परस्वस्य हन्ता कितवः कृतम् वि चिनोति, तथा त्वं मृगयसे सूर्यम्, यदा[13]

१-१. नव इव मूको. २. °न्दति मूको. ३-३. वा सत्तारः स्था तारः मूको. ४. °धितिष्ठवता. ५. समूहम् मूको. ६. आ° या मना वि°. ७-७. अत्र या (५,२२) द्र. ८. अय मूको. ९. अयाना मध्ये परी° वि°. १०. आस्तो मूको. ११. नास्ति मूको. १२-१२. त नष्ट मूको. १३. यदा वि°, तथा म.

सन्छेत्तारम् मघवा सूर्यम् अजयत्[1] । [2]एतदेव प्रत्यक्षम्[2]—न तत् इन्द्रीयम् वीर्यम् अन्य अनुकर्तुं शक्नोति, न प्रत्न, न अपि नूतनः ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[3] ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेना अवचाकशद्वृषा ।
यस्याह शक्रः सवनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम्ऽविशम् । मघऽवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवऽचाकशत् । वृषा ।
यस्य । अह । शक्रः । सवनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० विश विशम् मघवा इन्द्र सर्वान् जनान् परि अशायत पर्याप्नोति प्रतिगच्छतीत्यर्थः । गत्वा च जनानाम् यजमानजनानां स्वभूता धेना[4] आहुती[5] [6]अवचाकशत् सत्येनाभिपश्यति हूयमानलक्षणा[6] [7]ततस्ता अग्नौ दृष्ट्वा चाभिमुखेन[7] प्रतीच्छतीत्यर्थः । अथवा धेनेति वाङ्नाम । दर्शनेन चात्र श्रवणमुच्यते । वाच स्तुती शृणोतीत्यर्थः, वृषा वर्षिता इन्द्र । किञ्च यस्य अह यस्यैव यजमानस्य स्वभूतेषु सवनेषु तृपित[8] शक्र इन्द्र रण्यति तृप्तिनिमित्ता प्रीतिं करोति, स यजमान तीव्रै पटुरसै सोमै इन्द्रस्य तृप्तिनिमित्ता प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्रसादात् सहते अभिभवति पृत यत सङ्ग्राम कर्तुमिच्छत स्वशत्रून् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सर्वान् मनुष्यान् मघवा परि शेते जनानाम् [9]स्तुती अवदीपयन्[9] वृषा । यस्य एव शक्र सवनेषु रमते, स तीव्रै प्रदीपमानै[10] सोमै अभिभवति शत्रून् ॥ ६ ॥

आपो न सिन्धुमभि यत् समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्या इव ह्रदम् ।
वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्ऽअक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याःऽइव । ह्रदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सदने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

उद्गीथ० आप न यथा आपो वृष्टिलक्षणा भूमौ पतिता सत्य. सिन्धुम् नदीं प्रति गच्छन्ति, कुल्या इव ह्रदम् यथा च कुल्या शब्दकारिण्य महाह्रदिन वा समुद्र प्रति गच्छन्ति, एवम् यत्[11] इन्द्रम् ऽहिक्व्य स्वय कार्यं । यम् इन्द्रम् अभि समक्षरन् आभिमुख्येन सम्यक् क्षरन्ति गच्छन्ति सोमास सोमा । तस्य अस्य इन्द्रस्यार्थाय वर्धन्ति वर्धयन्ति[12] विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना । किम् । मह महत् पूजित वा हविर्भाव च सदने स्थाने वेद्याख्ये, स्थिता इति शेष । किमिव

---

1. अजनयत् वि॰ अ॰. २-२. एतदेव प्रत्यक्ष वि॰ अ॰ ३-३. नास्ति मूको ४ धेनादा मूको ५ आहुति मूको ६-६ अपचाकशत् स धेनाभिपश्यति हूयमान वन्द मूको ७-७ ततस्ता अनाद्दृष्ट्वा चाभिमु॰ मूको ८ तृपिता मूको ९-९ स्तुति स्वदीपयन् वि॰ अ॰, स्तुतिरपदीपयन् वि॰. १० दी॰ वि॰. ११ यम् मूको. १२ नास्ति मूको.

वर्धयन्ति । उच्यते—यवम् न वृष्टिः यथा यवं यवादि[1] सस्यं[2] वृष्टिः । कर्तरि कृत् । वर्धिता पर्जन्यः[3] दिव्येन दिविभवेन दानुना दानार्हेण वृष्ट्यादिकेन वर्धयति, एवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आपः इव समुद्रम् अभि[4] संक्षरन्ति यदा सोमाः इन्द्रम् कुल्याः इव च ह्रदम्[5], तदानीम् अस्य इन्द्रस्य वर्धयन्ति मेधाविनः महत्त्वम् यज्ञे यवम्[6] इव वृष्टिः दिवि भवेन दानेन वर्षणेनेति ॥ ७ ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।
स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघऽवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यच्छब्दो वाक्यद्वयेनापि सम्बन्धयितव्यः । वृषा न यथा गोवृषः ईर्ष्यालुत्वात् क्रुद्धः गोयूथेषु गच्छति प्रतिवृषभवधाय, एवम् यः इन्द्रः विद्युद्रूपः क्रुद्धः पतयत् पतति गच्छति रजःसु उदकेषु मेघोदरगतेषु मेघवधाय । यश्चेन्द्रो मेघं हत्वा आ अकृणोत् अर्वाक्करोति इमं लोकं प्रति प्रक्षिपति अर्यपत्नीः अर्यस्य सर्वस्य जगतः स्वामिन इन्द्रस्य पालयितव्या इमा वृष्टिलक्षणा अपः, सः मघवा इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे प्रायश्चित्ताध्यवसानेन क्षिप्रं हविषां दात्रे अविन्दत् लभते । लाभेनात्र तद्धेतुदानं लक्ष्यते । ददातीत्यर्थः । किं ददाति। ज्योतिः तेजो देवत्वलक्षणम् । मनवे मनुष्याय हविष्मते यजमानाय ॥ ८ ॥

वेङ्कट० वृषभः इव क्रुद्धः पतति लोकेषु । यः देवपत्नीः आ अकृणोत् इमाः अपः दासपत्नीः[7], सः सुन्वते मघवा क्षिप्रदानाय प्रायच्छत् ज्योतिः मनुष्याय हविष्मते इति ॥ ८ ॥

उज्जायतां परशुर्ज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।
वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्वर्ण शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुऽदुघा । पुराणऽवत् ।
वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत । सत्ऽपतिः ॥९॥

उद्गीथ० भूयाः इति मध्यमपुरुषवचनश्रुतेः[8] प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य सम्बोधनपदम् अध्याहार्यम् । हे इन्द्र! तव परशुः वज्रः उत् जायताम् उत्साही भवतु, अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे वा तव प्रसादाद् व्याप्रियतामित्यर्थः । केन सह । ज्योतिषा सह विद्युज्ज्योतीरूपेण त्वया सहेत्यर्थः । त्वमपि हे इन्द्र! भूयाः भव ऋतस्य उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य सुदुघा सुष्ठु दोग्धा, अस्मदर्थं वर्धितेत्यर्थः । कथम् । पुराणवत् चिरन्तनवत् । अतीतकाले यथा अस्मदर्थं सुष्ठु वर्धिता अभूः त्वम्, एवम् इदानीमपि वर्धिता भवेत्यर्थः । अथवा पुराणवत् पुराणानामिव यथा

1. यवादि वि[1] अ[1]. 2 सम्यक् मूको. 3. वज्ञो मूको. 4. नास्ति वि[1] अ[1]. 5 भूदम् वि[1]; भूनम् अ[1]; भदम् वि[1]. 6 यद्रूपम् वि[1] अ[1]. 7. °चनश्रुतेः° वि[1] अ[1].

चिरन्तनानाम् अस्मत्पित्रादीनाम् अर्थाय वर्धिता अभूः त्वम्, एवम् अस्माकमपि वर्धिता भूयाः । किंच वि रोचताम् सुष्ठु प्रियः[1] सन् भवत्वित्यर्थः, [2]अदय † अरमति ‡ आरोचनवर्णविषयवचनः[2] गत्यर्थो वा[3] । आरोचनवर्णः देवान् प्रति गन्ता वा अस्मत्सोमः भानुना स्वदीप्त्या, युक्तः इति शेषः, शुचिः शुद्धः सुसंस्कृत इत्यर्थः । किंच स्वः न यथा आदित्यः शुक्रम् शोचिष्मद् दीप्तिमद् अशुशुचीत 'शोशुच्यते अत्यर्थं'[4] दीप्यते इत्यर्थः । एवमस्य[5] सोमस्य पीत्वा अत्यर्थं दीप्यतां भवानिन्द्र सत्पते सतां पाता रक्षिता ॥ ९ ॥ 'गोभिष्टरेम' इत्यादिमन्त्रद्वयं व्याख्यातार्थम् ।

वेङ्कट० उत् जायताम् इन्द्रस्य वक्षः ज्योतिषा सह । अथ तस्य भूयात् सत्यभूतस्य गृहपा माध्यमिका वाक् 'अस इव' काले । वि रोचताम् आरोचमानः भानुना ज्वलन् आदित्य इव । ज्वलन् अत्यन्तदीप्तो भवतु सतां पतिः ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,१०) व्याख्याता ।]

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,११) व्याख्याता ।]

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[6] ॥

[४४]

[7]कृष्ण आङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, आद्यास्तिस्रोऽन्त्ये च त्रिष्टुभः[7] ।

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा तूतुजानस्तुविष्मान् ।
प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

---

१ प्रीतय वि°   २-२. अमुद अवतिरारोच° वि° अ°   † °पि वि°,   ‡ नास्ति वि°   ३. नास्ति मूको.   ४-४. शोशुच्यते दीप्यते अत्यर्थं वि°, शोच्यते वि° अ°.   ५. अवमस्य मूको   ६-६. प्रनव वि° अ°.   ७-७. नास्ति मूको

आ । यातु । इन्द्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्मणा । तूतुजानः । तुविष्मान् ।
प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

उद्गीथ० यः इन्द्रः स्वपतिः स्वभक्तानां पालयिता तुविष्मान् बलनाम्नां प्रदर्शनार्थत्वाद् अर्थाविरोधाच्च बलवानित्यर्थः । अथवा 'तु वृद्धौ' इत्यस्य क्विपि प्रत्यये परतः गुणे प्रतिषिद्धे उवङादेशे कृते तुविरिति भवति रूपम् । तुवि प्रातिपदिकान्मतुप् । तुविष्मान् सर्वप्रकारवृद्धिमान् इत्यर्थः । अथवा तुविरिति बहुनाम. तुविशब्दस्यापि[1] इन्द्रस्य द्विवृत्तः पर्यायवचनो दंसशब्दस्य कर्मनाम्नो दंसःशब्दवत्[2] । तुविष्मान् बहुमान् बलपौरुषप्रज्ञानीत्यैश्वर्यात् सर्वस्तुतिविषयबहुत्ववान् वेत्यर्थः । मदाय अति आ यातु सर्वान् आगमनप्रतिबन्धान् अतीत्यास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु । कथम् । तूतुजानः क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रः त्वरमाण इत्यर्थः । केनायातु । धर्मणा धावयित्वा रथेन । किं कुर्वन्नायातु । प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् उपक्षपयन्नित्यर्थः । विश्वा सर्वाणि सहांसि शत्रुबलानि । केन प्रत्वक्षाणः । अपारेण अनन्तेन शरीरेण महता च सेनालक्षणेन वृष्ण्येन सामर्थ्यादत्र बलनामैतत् । बलेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ यातु इन्द्रः धनपतिः मदार्थम्, यः धारकेण त्वरमाणः वृद्धः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् अति[3] गच्छति विश्वानि बलानि पारवर्जितेन[4] महता बलेन ॥ १ ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरी ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गभस्तौ ।
शीभं राजन्त्सुपथा याह्यर्वाङ् वर्धाम ते पपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गभस्तौ ।
शीभम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! सुष्ठामा शोभनस्थामा सुगमन इत्यर्थः, रथः तव स्वभूतः सुयमा सुयमौ, सुदान्तावित्यर्थः, हरी अश्वौ च ते तवैव स्वभूतौ । किञ्च नृपते! त्रैलोक्यस्य राजन्![5] मनुष्यादिप्रजानां पालक! वा तव गभस्तौ 'गभस्तिः' (निघ २,४) इति बाहुनाम । बाहुसम्बन्धाच्चात्र हस्तो लक्ष्यते, बाहुसम्बद्धे हस्त इत्यर्थ. । मिम्यक्ष गच्छति (तु. निघ २,१४) सदा शत्रुवधाय तिष्ठतीत्यर्थ, [6]वज्र. च[6] त्वदीयः । एतैः स्तुतिभिः कारणैः शीभम् शीघ्रं हे राजन्! सर्वेश्वर! सुपथा शोभनेन स्वर्गमार्गेण आ याहि आगच्छ अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् । आगतस्य च सतः ते तव पपुषः सोमं पीतवतः सम्बन्धीनि वृष्ण्यानि बलानि शरीरवीर्यशौर्यबुद्धिवृद्धिलक्षणानि वर्धाम स्तुतिभिः वर्धयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनावस्थानः तव रथः, सुयमौ च अश्वौ[8] । संहतो भवति नृपते! तव[7] बाहौ वज्रः ।

---

1. उवर्णादेशे मूको. 2. °शब्दोऽपि मूको. 3. दंसत्° मूको. 4. अभि वि[२] अ[१]; इति वि[१]. 5. परिव° मूको. 6. राज मूको. 7-7. वज्राख्यो वि[१]; वज्राख्य वि[२] अ[१]. 8. वाश्वौ वि[१]. 9. त्रुटितम् वि[२] अ[१].

तथा सति शीघ्रम् राजन्! सुपथा आ याहि अभिमुखम् रथेन। वर्धयाम तव सोमं पीतवत[1] बलानि ॥ २ ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासस्तविषास एनम्।
प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मत्रा सधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ। इन्द्रऽवाहः। नृऽपतिम्। वज्रऽबाहुम्। उग्रम्। उग्रासः। तविषासः। एनम्।
प्रऽत्वक्षसम्। वृषभम्। सत्यऽशुष्मम्। आ। ईम्। अस्मऽत्रा। सधऽमादः। वहन्तु ॥ ३ ॥

उद्गीथ० आ इन्द्रवाह इन्द्रस्य वोढार अश्वा मत्याद्दातार अस्मदृत्विज इत्यर्थः, नृपतिम् यजमानमनुष्याणां पातारम् वज्रबाहुम् शत्रुवधाय सदा गृहीतवज्रहस्तम् उग्रम् क्रूरम् अप्रसह्यम् उग्रास 'अन्ययजमानर्त्विग्भि सम्यक्कर्मानुष्ठानविज्ञानेन' अप्रसह्या तविषास 'ज्ञानकर्मसमुच्चयकारित्वाद् दिव्यसर्वगुणोपेतत्वाच्च' महान्त एनम् इन्द्रम् प्रत्वक्षसम् प्रकर्षेण शत्रुबलानां तनूकर्तारम् वृषभम् वर्षितारम् सत्यशुष्मम् अविसंवादिबलम् ईम् अस्मत्रा। ईमिति पदपूरण। अस्मत्रा अस्मान् प्रति सधमाद स्तुतिभि हविर्भिश्च सहतर्पयितार। आ वहन्तु यागार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु[4] इन्द्रस्य वोढार नृपतिम् वज्रबाहुम् उद्गूर्णम् उग्राः प्रवृद्धा एतम् प्रकर्षेण तनूकर्तारम् वृषभम् सत्यबलम् अस्मासु सहमाद्यन्तः ॥ ३ ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्जः स्कम्भं धरुण आ वृषायसे।
ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव। पतिम्। द्रोणऽसाचम्। सऽचेतसम्। ऊर्जः। स्कम्भम्। धरुणे। आ। वृषऽयसे।
ओजः। कृष्व। सम्। गृभाय। त्वे इति। अपि। असः। यथा। केऽनिपानाम्। इनः। वृधे ॥

उद्गीथ० एव एवम् उक्तेन प्रकारेण पतिम् सर्वस्य स्वामिनम् इन्द्रम् द्रोणसाचम् द्रुममयसोमपात्राणां सवितारम् सचेतसम् समज्ञ सर्वज्ञमित्यर्थः, ऊर्जः स्कम्भम् 'ऊर्ज बलप्राणनयो'। बलस्य प्राणस्य वा जीवनस्य स्कम्भभूतम् आधारमित्यर्थः, धरुणे सर्वस्य जगतो धारयितरि यज्ञे आ वृषायसे। सोढर्थेऽत्र लट्। हविर्भिर्मर्यादया 'सेक्तुमिच्छ तर्पय'[5] हे अध्वर्यो!। तर्पयित्वा च ओजः कृष्व बलम् इन्द्रस्य कुरु। सम् गृभाय पुनरपि यागार्थं सङ्गृहाण त्वे अपि[6] त्वमपि हे इन्द्र!। यस्त्वम्[7] इनः सर्वस्येश्वर स त्वम् केनिपानाम् मेधाविनाम् ऋत्विजां (द्र निघ ३,१५) यथा यथावत् सर्वप्रकारया बुद्ध्या वृधे वर्धनाय 'असः भव'[8] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एवम् पतिम्[9] द्रोणकलशस्य सेवितारम् सर्वज्ञम्[10] बलस्य धारकम् धरुणे[11] आ सिञ्चसे जठरे।

---

१ °वा गो वि[1] अ[1]. २-२ अ य यजमानर्त्विग्भि कर्मा° वि[1], अयो यजमानर्त्विग्भि सम्यक् कर्मा° वि[2] अ. ३-३ °समुच्चयकारित्वादिष सर्व° मूको. ४ °न्तु मूको ५-५ मिच्छन् वयम् मूको. ६ अपि अस मूको. ७ यस्तम् मूको ८-८ असभव मूको. ९. वदन्ति वि[2] अ[1], वनि वि[1]. १०. सर्वज्ञम वि[1] अ[1], समज्ञ वि[2] ११. कर्मसि मूको.

स त्वं बलम् कुरुष्व । सम् गृहाण चास्मानपि त्वयि, भवसि यथा त्वं मेधाविनाम् अस्माकं स्वामी वर्धनाय । 'कीरिः'[1] (निघ ३,१५) इति मेधाविनामसु पठितम्[1] इति ॥ ४ ॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।
त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । सत्सि । बर्हिषि । अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र[1] त्वद्देयानि वसूनि धनानि अस्मे अस्मान् प्रति आ गमन् आगच्छन्तु[2], अस्मभ्यं धनानि देहीत्यर्थः । किञ्च हि यस्मात् अहम् शंसिषम् त्वा स्तौमि, तस्मात् स्वाशिषम् शोभना आशिषो यस्मिन् स स्वाशी, तं स्वाशिषम् शोभनधनप्रार्थनायुक्तमित्यर्थः, भरम् सर्वस्य जगतो भर्तारं यज्ञ मम सोमिन सोमसम्पादिन स्वभूतम् आ याहि आगच्छ । आगत्य च यः त्वम् ईशिषे सर्वस्य, सः त्वम् अस्मिन् अस्मदीये वेदिस्तरणे बर्हिषि आ सत्सि आसीद उपविश । उपविश्य च अनाधृष्या असुररक्षोभिः अभिभवितुमशक्यानि तव स्वभूतानि पात्राणि सोमपात्राणि धर्मणा पानकर्मणा, योजयेति शेषः, पीत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गच्छन्तु मयि धनानि । आ शंसिषम् हि त्वाम् अहम् स्वाशिषम्[3] । भरम् आ याहि सोमिनः[4] । त्वम्[5] ईशिषे धनस्य । स त्वम् आ सीद अस्मिन् बर्हिषि । तव सोमपात्राणि आधर्षयितुम् अशक्यानि कर्मणा[6] ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः[7] ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुस्तरा ।
न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईर्मा । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! तव प्रसादात् पृथक् पृथग्भूताः[8] अन्यैः सुकृतिभिः सहेत्यर्थः, प्र आयन् प्रकृष्टया गत्या गताः स्वर्गं प्राप्ता इत्यर्थः, प्रथमाः 'पूर्वे तव' देवहूतयः कर्तरि कृत् । देवानां यागार्थम्[10] आह्वयितारः यष्टार इत्यर्थः । किञ्च अकृण्वत कृतवन्तश्च श्रवस्यानि श्रवणार्हाणि दुष्टरा दुरनुकराणि[11] अन्यैः सुकृतिभिः दुष्प्रापाणीत्यर्थः । किञ्च ये न शेकुः नाऽशक्नु वन् यज्ञियाम् यज्ञमयीम् नावम् आरुहम् आरोढुम् यज्ञमनुष्ठातुमित्यर्थः, ते अयज्वान

1 केनिपात वि[1] अ[1], कनया वि[2]. 2 तु काचित्क भिद मूको. 3. आगतु मूको. 4 स्वामिनम् वि[1] अ[1], तत्स्वामिनि वि[2] 5 नास्ति वि[1] अ[1]. 6 °णाम् वि[1] अ[1], °ण वि[2]. 7-7 नास्ति मूको. 8 स्वभूत वि[2] 9-9 पूर्वेव मूको 10, योगा° मूको 11 तु ऋ ५,२५, °नुकरा° मूको

तव क्रोधात् ईर्मा एव ईरणेनैव[1] अधोगमनेनैव नि अविशन्त नीचैरविशन्त अधोगतिं गता इत्यर्थः, केपयः कपूया दुष्पूया वा अपकर्माण इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पृथक् [2]प्र गच्छन्ति[2] देवलोकान् प्रथमाः देवहूतयः[3] ये देवानाह्वयन्ति। अकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुस्तराणि अन्यैः, ये शक्नुवन्ति यज्ञियाम् नावम् आरोढुम्। 'अथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुम्, ईर्मैव ते न्यविशन्त, इहैव ते न्यविशन्त, ऋणेनैव ते न्यविशन्त, अस्मिन्नेव[4] लोक इति वा[5] (या ५,२५)। केपयः कुत्सितपूयाः शोधनीयकर्माणः ॥ ६ ॥

एवैवापागपरे सन्तु दूढ्योऽश्वा येषां दुर्युज आयुयुज्रे ।
इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दुःऽध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः । आऽयुयुज्रे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरूणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

उद्गीथ० एव एव एवमेव यथोक्तप्रकारेण 'न ये शेकुः' (ऋ १०,४४,६) इत्यादिनैव प्रकारेणेत्यर्थः, [6]अपाक् वचनस्य[6] व्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः। अपाञ्चः[7] अधोगतय इत्यर्थः, सन्तु तव क्रोधात् भवन्तु अपरे वर्तमानकालीना अपीत्यर्थः। के। दूढ्यः दुर्धियः देवयागं प्रति कुत्सितमतयः अयज्वाना इत्यर्थः। ते कीदृशाः। येषाम् अयज्वनाम् [8]स्वभूता अश्वाः[8] दुर्युजः बलवत्त्वात् दुर्योजना अपि सन्तः आ युयुज्रे आभिमुख्येन युज्यन्ते रथेषु भूत्यै। ये ईश्वरा अपि सन्तो न यजन्ते तवेत्यर्थः। किञ्च इत्था अमुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण 'पृथक् प्रायन्' (ऋ १०,४४,६) इत्यादिनैव प्रकारेणेत्यर्थः, ये उपरे तेऽपि, अपरे वर्तमानकालीना इत्यर्थः। प्राक् सन्ति। प्रागित्यत्र पूर्ववत् लिङ्गवचनव्यत्ययः कार्यः। सन्ति इत्यत्रापि लोडर्थे लट्। प्राञ्चः सन्तु प्रकृष्टगतयो भवन्तु। तव प्रसादात् स्वर्गगामिनो भवन्त्वित्यर्थः। के। यत्र येषु पुरूणि बहूनि वयुनानि भोजना प्रज्ञानानि धनानि च दावने दानाय देवेभ्यो हविर्दानार्थमवस्थितानि न भोगार्थमेवेत्यर्थः[9]। येऽपि वर्तमानकालीना देवयाजिनः अस्मदादयः, तेऽपि तव प्रसादात् स्वर्गगामिनो भवन्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एवम् एव अपाचीनाः[10] [11]सन्तु अपरे, अस्मान् प्रति ये[11] दुर्बुद्धयः, अश्वा येषाम् दुर्योजाः प्रबलाः रथेष्वायुज्यन्ते। अथ अमुत्र स्वर्गे भवन्ति, ये प्राक् मरणाद् दवाना दानाय भवन्ति उपरे अस्मिन् लोके, बहूनि यत्र कान्तानि भोजनानि विद्यन्ते ॥ ७ ॥

गिरींरज्रान् रेजमानाँ अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।
समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मद उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

---

१ ईरक्षणेनैव वि[1], इक्षणेनैव वि[2], ईरक्षनैव अ. २-२ नास्ति वि[1] अ[1], प्रयच्छन्ति वि[3] ३ °वभूत° मूको ४ °व ते मूको ५-५ अपात गवच° मूको ६ अदराच वि[1]. ७-७. °तान् अश्वान् मूको ८ वि मूको ९ भोगतार्थं° मूको १० अवा° वि[1] अ[1]. ११-११. सत्वमस्मासु प्रतिमा वि[1] अ[1], °प्रतिदा वि[3]

गिरीन् । अज्रान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति सम्ऽईचीने । धिषणे इति । वि । स्कभायति । वृष्णः । पीत्वा । मदे । उक्थानि । शंसति ॥

उद्गीथ० गिरीन् हिमवदादीन् मेघान् वा । कीदृशान् । अज्रान् अजनान्[1] आकाशगामिन इत्यर्थः, रेजमानान् पक्षच्छेदभयात् भीतान् कम्पमानान् वा अधारयत् धारितवान् इन्द्रः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे वा निश्चलान् कृतवानित्यर्थः । द्यौः द्युलोकः तन्निवासी वा जनः क्रन्दत् असुरराक्षसेभ्यो भीतः सन् आह्वयति इन्द्रम् आत्मनः परित्राणार्थम् । अन्तरिक्षाणि नाना-रूपाण्यपि अन्तरिक्षलोकान् कोपयत् कोपयति सङ्क्षोभयतीत्यर्थः । समीचीने परस्परं सङ्गते धिषणे द्यावापृथिव्यौ वि स्कभायति स्तभ्नाति अन्तरिक्षेण । किञ्च वृष्णः वर्षितुः स्तोतृकस्य सेक्तॄन् सोमान् पीत्वा मदे सति 'मत्तः सन्नित्यर्थः,[2] उक्थानि शस्त्राणि शंसति हेतुकर्मकर्तृत्वेन शंसयति वा होतारम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मेघान् गमनशीलान् कम्पमानान् यः अधारयत्[3] । द्यौः भीता क्रन्दति । तथा[4] अन्तरिक्षाणि कोपयत । समीचीने द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षेण[5] वि स्कभ्नाति[5] । सोमम् पीत्वा मदे सति प्रशस्यानि[6] वचनानि[7] ब्रवीति ॥ ८ ॥

इमं बिभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासि मघवञ्छफारुजः ।
अस्मिन्त्सु ते सवने अस्त्वोक्यं सुत इष्टौ मघवन् बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम् । बिभर्मि । सुऽकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आऽरुजासि । मघऽवन् । शफऽआरुजः ।
अस्मिन् । सु । ते । सवने । अस्तु । ओक्यम् । सुते । इष्टौ । मघऽवन् । बोधि । आऽभगः ॥

उद्गीथ० हे मघवन् ! येन अङ्कुशेन आरुजासि आङ् ईषदर्थे । 'वशीकरणार्थम् ईषत् पीडयसी-त्यर्थः'[8], शफारुजः शफैः आभिमुख्येन रोद्धॄन् परबलानां हन्तॄन् ऐरावतादीन् हस्तिनः, इमम्[9] अङ्कुशम् सुकृतम् सुसंस्कृतम् ते तव स्वभूतम् अहम् बिभर्मि मदभिमुखं धारयामि यागार्थं त्वामाह्वयन्नात्माभिमुखं करोमि । अधिष्ठितैरावतं गृहीताङ्कुशं च त्वाम् अहं यागार्थम् आह्वया-मीत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा आगच्छ । आगतस्य च सतः[10] ते तव इन्द्रस्य अस्मिन् अस्मदीये सु स्वने शोभने यज्ञे माध्यन्दिने वा सवने स्वद्भुक्ते अस्तु भवतु ओक्यम् ओक एव ओक्यम् । स्वार्थे यत् । ओको निवासः वेदिलक्षणः । आगत्य वेद्याम् उपविशेत्यर्थः । उपविश्य च सुते अभिषुते सोमे इष्टौ तव सोमेन यागे च सति हे मघवन् ! बोधि बुध्यस्व स्तुती-रस्मदीयाः शृण्वित्यर्थः । श्रुत्वा च आभगः आभक्ता भवान् अस्माकं धनं दाने[11] आभिमुख्येन साधिता[12] भव इत्यर्थः ॥ ९ ॥ 'गोभिष्टरेम' इत्यादिमन्त्रद्वयं व्याख्यातार्थम् ।

---

1. अजनान् मूको. 2-2. मत्तानित्यसन्नित्यर्थः वि'; मत्तानित्यसन्नित्यर्थः वि' अ. 3. °यत् मूको. 4. यथा अ'. 5-5. विष्टभ्ना° अ'. 6. प्रशस्य° वि'. 7. वचांसि अ'. 8-8. °वशीकरणार्थमीषत् पीडयसीत्यर्थः मूको. 9. नास्ति मूको. 10. सतः वि'. 11. दाने धनेन मूको 12. बोधिता वि'; सुधिता वि'.

वेङ्कट० इमम् बिभर्मि सुकृतम् ते अङ्कुशम् इति स्तुतिमाह। येन आभिमुख्येन रुजसि स्तुत मघवन्! [1]परेषाम् अश्वान् शफैर्यै आरुजसि[1]। अस्मिन् अपि न[2] सवने भवतु तव निवासः। सुतसोमे यज्ञे मघवन्! युष्मत्स्य स्तुती आभजनीयः[3] ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमा । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,१०) व्याख्याता]

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,११) व्याख्याता]

[4]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[4] ॥

[४५]

[4]वत्सप्रिर्भालन्दन ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[4] ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः ।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातऽवेदाः ।
तृतीयम् । अप्ऽसु । नृऽमणाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । सुऽआधीः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'दिवस्परि' इति द्वादशर्चम् आग्नेयं भालन्दनः वत्सप्रिः[5] ददर्श। दिवः परि प्रथमम्[6] द्युलोकस्योपरि पूर्वम्[7] जज्ञे जातः अग्निः आदित्यात्मना। अस्मत् परि अस्माकमुपरि द्वितीयम् जातः पार्थिवात्मना जातवेदाः उत्पन्नप्रज्ञानोऽग्निः। तृतीयम् अप्सु 'आपः' (निघ १,)

१-१. °मश्वा वेयं रुजति वि[1] अ[2], °मश्व छवैय भरुजन्त वि[2]. २. द्युते मूको. ३. °य मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. °प्री वि[1]. ६. नास्ति वि[1] अ[2]. ७. प्रथम पूर्वं वि[2] अ.

इत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षे विद्युदात्मना जातोऽसि नृमणाः नृषु मनुष्येषु अनुग्राहकत्वेन[1] आसक्तचित्तः । एवंरूपम् एनम् अग्निम् इन्धानः हविर्भिः दीपयन् जरते स्तौति स्वाधीः सुप्रज्ञः, नेतरः दुर्बुद्धिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रिर्भालन्दनः । अत्र वाजसनेयकम्—"'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः' इति । प्राणो वै दिवः प्राणाद्वा एष प्रथममजायत 'अस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः' इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधो अजनयत् 'तृतीयमप्सु' इति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयद् 'नृमणा अजस्रम्' इति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्रः 'इन्धान एनं जरते स्वाधीः' इति यो वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधी" (माश ६, ७,४,३) इति ॥ १ ॥

विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा ।
विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ २ ॥

विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते । धाम । विऽभृता । पुरुऽत्रा ।
विद्म । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽजगन्थ ॥ २ ॥

उद्गीथ० अग्ने ! विद्म जानीमः वयम् ते तव स्वभूतानि त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च स्थितानि त्रयाणि त्रीणि रूपाणि अग्निवाय्वादित्याख्यानि । विद्म जानीमश्च वयम् ते तव धाम धामानि स्थानानि विभृता विभृतानि पुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनानि शामित्राग्नीध्रीयधिष्ण्याख्यानि । विद्म जानीमश्च वयम् ते तव नाम परमम् प्रकृष्टं प्रधानम् गुहा गूढं संवृतम् अनिर्ज्ञातम् अवेदविद्भिः[2] यविष्ठ इत्यादिकम् यत् वेदे प्रसिद्धम् । विद्म जानीमश्च वयम् तम् उत्सम् उत्स्यन्दयितारम् उत्पादयितारं विकाराणाम् कारणात्मानम्, यतः आजगन्थ आगतवानसि त्वम् उत्पन्नवानसीत्यर्थः । '[3]श्रुतिवचनाद् अब्दादिति[3]' केचित् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—"'विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि' इति । अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणि 'विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा' इति यदिदं बहुधा विह्रियते 'विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्' इति यविष्ठ इति वा अस्य तन्नाम परमं गुहा 'विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ' इत्यापो वा उत्सोऽद्भ्यो वा एष प्रथममाजगाम" (माश ६,७,४,४) इति ॥ २ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् ।
तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ ३ ॥

समुद्रे । त्वा । नृऽमनाः । अप्ऽसु । अन्तः । नृऽचक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् ।
तृतीये । त्वा । रजसि । तस्थिवांसम् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अवर्धन् ॥ ३ ॥

---

१. ०प्रसाद० मूको. २. वेद० मूको. ३-३. ०नाद्व्यजादिति वि० अ; ०दनिति वि०.

उद्गीथ० समुद्रे महोदधौ त्वा त्वाम् अन्तर्गतम्[1] अग्निम् नृमणाः नृषु मनुष्येषु अनुग्राह्येषु अनुग्राहकत्वेनाऽऽसक्तमना वरुण अप्सु अन्तः अपां मध्ये ईधे सन्दीपितवान् वाडवात्मना स्थितम्। किञ्च हे अग्ने! त्वाम् नृचक्षाः नृणां कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं द्रष्टा आदित्यश्च ईधे सन्दीपितवान्। क्व। दिवः सम्बन्धिनि[2] ऊधन् ऊधनि रसाधारत्वाद् ऊधःस्थानीये आदित्यमण्डले घर्मे वा। किञ्च तृतीये प्रथमाणां पूरणे रजसि लोके अपाम् वृष्टिलक्षणानाम् उपस्थे उपगम्य आसनस्थाने अन्तरिक्षे त्वा त्वामग्निम् तस्थिवांसम् स्थितवन्तं विद्युद्रूपम् महिषाः[3] महान्तः स्तोतारः माध्यमिका देवगणा मरुदादयः अवर्धन् अवर्धयन्[4] स्तुतिभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—“ ‘समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तः’ इति प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा[5] प्रजापति-रित्येतद् ‘नृचक्षा[6] ईधे दिवो अग्न ऊधन्’ इति प्रजापतिर्नै नृचक्षा आपो दिव ऊधः ‘तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसम्’ इति द्यौर्वै तृतीयं रजः ‘अपामुपस्थे महिषा अवर्धन्’ इति प्राणा वै[7] महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतत्” (माश ६,७,४,५) इति ॥ ३ ॥

अक्र॑न्दद॒ग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि हीमि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ ४ ॥

अक्र॑न्दत् । अ॒ग्निः । स्त॒नय॑न्ऽइव । द्यौः । क्षाम॑ । रेरि॑हत् । वी॒रुधः॑ । स॒म्ऽअ॒ञ्जन् ।
स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । वि । हि । ई॒म् । इ॒द्धः । अख्य॑त् । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । भा॒नुना॑ । भा॒ति॒ । अ॒न्तरिति॑ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० वायुरूपः स्तूयते। अक्रन्दत् क्रन्दनेन आह्वानेन अत्र शब्दमहत्त्वं लक्ष्यते[8]। क्रन्दति महान्तं शब्दं करोतीत्यर्थः, अग्निः वायुरूपः[9]। किमिव। स्तनयन् इव द्यौः यथा स्तनयन् द्यौः दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यः महान्तं शब्दं करोति, एवम्। किमन्यत् कुर्वन् तत् करोति। उच्यते—क्षाम क्षामायां पृथिव्याम् अटव्यामित्यर्थः, रेरिहत् आस्वादयन् वीरुधः ओषधीः समञ्जन् प्रदेशान्तरेण सङ्गच्छमानश्च, इतश्चेतश्च धावंश्चेत्यर्थः। अथवा क्षामाम् आस्वादयन् सन्तर्पयन्नित्यर्थः, वीरुधश्च [10]सम्भक्षयन् सन्तापयन्नित्यर्थः[10]। किञ्च सद्यः समाने काले एकेन क्षणेनेत्यर्थः[11], जज्ञानः जायमानः इद्धः दीप्तः वि अख्यत् दग्धव्यं वस्तु विविधं पश्यतीत्यर्थः। ईम् हि इति पदपूरणौ। किञ्च रोदसी अन्तः द्यावापृथिव्यौ अन्तरेण भानुना स्वदीप्त्या आ भाति मर्यादया दीप्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्र[12] वाजसनेयकम्—“ ‘अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः’ इति क्रन्दतीव[13] हि पर्जन्यः स्तनयन्[14] ‘क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्’ इति क्षामा[15] वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो[16] वीरुधः समनक्ति ‘सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यद्’ इति सद्यो वा एष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयति ‘आ रोदसी भानुना भात्यन्तः’

---

1 अन्तम् मूको 2 सम्बन्धीनि मूको 3 हविषा मूको. 4. °यन्ति मूको 5 तदा मूको. 6 नृच क्षुरा वि° अ° 7 वैव मूको. 8. वक्ष्यते मूको 9. देवरूप मूको. 10 10 सम्भक्षयन् सन्तर्प° मूको. 11 लक्षणेने° मूको 12 नास्ति वि°. 13 क्रन्दन्ती वि° अ°, क्रन्दतीम वि°. 14 14 °यन्निव द्यौ मूको. 15. क्षाम मूको 16 रेरि° मूको

इतीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुनाऽऽभाति" (माश ६,७,३,२) इति वैद्युतस्य स्तुतिः, मद्भेय द्यावाप्रे.[1] स्तुतिरिति ॥ ४ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।
वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उत्ऽआरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पणः । सोमऽगोपाः ।
वसुः । सूनुः । सहसः । अप्ऽसु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उषसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० श्रीणाम् विभूतीनाम् उदारः उद्गमयिता दातेत्यर्थः । अथवा श्रीणां सेवनीयानां देवानां मध्ये उदारो दाता धनानाम् । आरेति प्रतोदाग्रे निखातं तुदनसाधनं लोहमयमुच्यते । उद्धृता आरास्थानीया प्रार्थना यत्र. स उदार. परेङ्गितं ज्ञात्वा अप्रार्थित एव दाता । श्रयणीयानां देवानां मध्ये पराभिप्रायं ज्ञात्वा अप्रार्थित एव धनानां दाता अग्निरित्यर्थः । धरुणः धारयिता च रयीणाम्, धनानाम्[2] ईश्वरश्चेत्यर्थः । न च[3] स्वामिमत्तानां धनानां दाता । किं तर्हि । मनीषाणाम् मनसा अभीप्सितानाम् अर्थानाम् प्रार्पणः प्रापयिता सोमगोपाः सोमस्य [4]गोपायिता रक्ष[4] आदित्य[5] । किञ्च वसुः धनम् अग्निः धनवदुपभोग्य इत्यर्थः । प्रशस्तो वा । आच्छादयिता वा सर्वस्य स्वतेजसा । सूनुः सहसः बलस्य पुत्रः बलेन मथ्यमानो जायते यस्मात् । अप्सु राजा अपां मध्ये दीपिता विद्युदात्मना । किञ्च वि भाति विविधं दीप्यते अग्रे उपरीत्यर्थः । कस्य । उषसाम् । इधानः इध्यमानोऽग्निहोत्रार्थे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० श्रीणाम् उद्गमयिता धारकः रयीणाम्[6] अभिलषितानां प्रापकः सोमगोप्तृकः वासयिता सहसः सूनुः [7]अप्सु स्थितः[7] राजा [8]वि भाति[8] उषसाम् अग्रे समिध्यमानः ॥ ५ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।
वीळुं चिदद्रिमभिनत् परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।
वीळुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । पराऽयन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यच्छन्दसम्बन्धात् चतुर्थे पादे व्याख्यानारम्भः कार्यः । पञ्च जनाः निषादपञ्चमाः[9] वर्णाः यत् यदा अग्निम् अयजन्त स्तुतिभिः हविर्भिश्च पूजयन्ति कर्मणा [10]कुर्वन्ति वा[10], तदा विश्वस्य सर्वस्य जगतः केतुः कर्ता पताकास्थानीयो वा प्रज्ञाभूतो वा सर्वस्य अग्निः[11] भुवनस्य भूतजातस्य गर्भः गर्भभूतश्च अन्तर्वर्तित्वात् रोदसी द्यावापृथिव्यौ[12] आ अपृणात् आपूरयति स्वतेजसा

1. देवा° मूको. 2. जनानाम् मूको. 3. न मूको. 4-4 गोपयिता अस्य मूको. 5. आदि- °त्य. मूको. 6. रमणीयाम् वि°, रमणीयम् अ°. 7-7. नास्ति वि° अ°. 8-8. विभा° वि° अ°, विभाति वि°. 9. पञ्चमा मूको. 10-10 कुर्वन्ति मूको. 11. अग्नि मूको. 12. °व्यौ मूको.

जायमान ज्वालारूपो भवसीत्यर्थः । किञ्च वीळुम् चित् दृढमपि अद्रिम् मेघं पर्वतं वा अभिनत् भिनत्ति वेगेन परायन् हविरादाय देवान् प्रति गच्छन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्वस्य प्रज्ञापक उदकस्य गर्भे आ पूरयति द्यावापृथिव्यौ जायमान, दृढम् अपि मेघम् भिनत्ति परायन् परागच्छन्, यदा एनम् अग्निम् पञ्च जनाः यजन्ते[1] ॥ ६ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[3] ॥

उ॒शिक्पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्ते॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ नि धा॑यि ।
इय॑र्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑भ्र॒दुच्छु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ द्यामिन॑क्षन् ॥ ७ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒क । अ॒र॒ति । सु॒ऽमे॒धा । मर्ते॑षु । अ॒ग्नि । अ॒मृत॑ । नि । धा॒यि॒ ।
इय॑र्ति । धू॒मम् । अ॒रु॒षम् । भरि॑भ्रत् । उत् । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । द्याम् । इन॑क्षन् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० उशिक् 'वश कान्तौ' इत्यस्य इजिक्प्रत्यये[4] परत सम्प्रसारणे कृते उशिगिति भवति रूपम् । सर्वस्य कान्त कामयिता वा हविषा स्तुतीनाञ्च मेधावी पावक शोधयिता सर्वस्य अरति[5] हविरादाय गन्ता च देवान् प्रति निर्भर्त्सयिता वा । अत्र आङुपसर्गो द्रष्टव्य आरति[6] आरण[7] आरयिता वा भूतानाम् सुमेधा सुमतिश्च मर्त्येषु मनुष्येषु अग्नि अमृत नित्य नि धायि निहित स्थापितः प्रजापतिना कर्मार्थम् । निहितश्च सन् उत् इयर्ति धूमम् अरुषम् आरोचनवर्णम् भरिभ्रत् भृशार्थं धारयन् जगत् । 'इतो वा अयमूर्ध्व रेत सिञ्चति धूम साऽमुत्र वृष्टिर्भवति' (माश ७,४,२,२१) इति श्रुते । शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा दीप्त्या द्याम् दिवम् इनक्षन् गच्छन् व्याप्नुवन् वा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कामयमान शोधक गन्ता सुप्रज्ञ मरणधर्मसु[8] अग्नि मनुष्येषु अमृत नि-हितः । सोऽय मेरयति धूमम् आरोचमान रूप धारयन् । उत् गच्छति शुक्रेण शोचिषा द्याम् व्याप्नुवन् ॥ ७ ॥

दृ॒शा॒नो रु॒क्म उ॒र्व्या व्य॑द्यौद्दु॒र्मर्ष॒मायु॑ः श्रि॒ये रु॑चा॒नः ।
अ॒ग्निर॒मृतो॑ अभव॒द्वयो॑भि॒र्यदे॑नं॒ द्यौर्ज॒नय॑त् सु॒रेता॑ः ॥ ८ ॥

दृ॒शा॒न । रु॒क्म । उ॒र्विया॑ । वि । अ॒द्यौ॒त् । दुः॒ऽमर्ष॑म् । आयु॑ । श्रि॒ये । रु॒चा॒न ।
अ॒ग्नि । अ॒मृत॑ । अ॒भ॒व॒त् । वयः॑ऽभि । यत् । ए॒न॒म् । द्यौ । ज॒नय॑त् । सु॒ऽरेता॑ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० दृशान सर्वजनै दृश्यमान रुक्म रोचनशील उर्विया उरुप्रातिपदिकात् प्रथमैकवचनस्य छान्दसोऽयम् इयादेश । क्रियाविशेषणं चैतत् दुर्मर्षम् इति च । उर्विया उरु विस्तीर्णं दुर्मर्षं[9] दुरभिभव च वि अद्यौत्[10] विविध दीप्यत अग्नि आयु हविरादाय देवेषु गन्ता ।

---

* [1] यजन्ते मूको. [2-2]. नास्ति मूको. [3] जिक्प्रत्यये मूको. [4]. अरति मूको. [5] अरनि मूको [6]. आरमणम् वि[2] अ[1]. [7]. °णधर्मणेषु वि[1] अ[1], मरणधर्मेषु वि[2]. [8]. दुर्विषम् मूको [9]. नास्ति मूको.

किं स्वयं[1] दीप्यमानो विविधं दीप्यते। न। किं तर्हि। श्रिये रुचान यजमानजनस्य दृष्टादृष्टश्रयर्थं दीप्यमान। किञ्च अग्नि अमृत अमरणधर्मा अभवत् भूत वयोभि हविरन्नै उपयुक्तै। कस्मात् कारणाद् अग्नि हविरन्नै अमृतो जात। उच्यते—यत् यस्मात् एनम् अग्निम् द्यौ जनयत् जनितवती सुरेताः शोभनबीजविशिष्टाभिजनवान्धवत्वादित्यर्थः। विशिष्टाभिजनवन्त [2]एभिर्हि वह्निभि[2] अमृतत्वहेतुहविरन्नम् अदन्ति, नेतरे दुर्जातय। एवम् अत्र अभिजनेन अमृतत्वेन च भवन्नत्वेन[3] च अग्नि स्तूयते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दृश्यमान. रोचमान अत्यन्त वि द्योतते। [4]दुर्धरम् अस्य आयु[5] श्रिये च रोचते। सोऽयम् अग्नि अमृत अभवत् वयोभि अन्नैर्वनस्पतिभि। यत् एनम् प्राणो जनयति [5]आदित्यो वा[5] सुरेतस्क ॥ ८ ॥

यस्ते॑ अ॒द्य कृ॒णव॑द्भद्रशोचेऽपू॒पं दे॑व घृ॒तव॑न्तमग्ने।
प्र तं न॑य प्रत॒रं वस्यो॒ अच्छा॒भि सु॒म्नं दे॒वभ॑क्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

यः। ते॒। अ॒द्य। कृ॒णव॑त्। भ॒द्र॒ऽशो॒चे॒। अ॒पू॒पम्। दे॒व॒। घृ॒तऽव॑न्तम्। अ॒ग्ने॒।
प्र। तम्। न॒य॒। प्र॒ऽत॒रम्। वस्यः॑। अच्छ॑। अ॒भि। सु॒म्नम्। दे॒वऽभ॑क्तम्। य॒वि॒ष्ठ॒ ॥ ९ ॥

उद्गीथ० य मनुष्य अस्मदादिक ते तव अर्थाय अद्य अस्मिन्नहनि कृणवत् करोति हे भद्रशोचे! कल्याणदीप्ते[1] अपूपम् पुरोडाशम्, हवि निर्वपतीत्यर्थ, हे देव! घृतवन्तम् अभिघारणाज्येन तद्वन्त हे अग्ने! तम् देवभक्तम् देवाना स्तुतिभि हविर्भिश्च सम्भक्तारम् सेवितारम् प्र नय प्रापय प्रतरम् प्रकृष्टतर स्वर्गदेशम्। किमर्थम्। वस्य अच्छ वसून्याप्तु[6] स्वधनानि प्राप्तुम् अभि सुम्नम् आभिमुख्येन सुख च प्राप्तुम् यविष्ठ! युवन्[1] अयोग्यकर्मणा आत्मनोऽमिश्रयितृतम[1] वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० य युष्मम् अद्य करोति कल्याणदीप्ते[1] पुरोडाशम् देव! घृतवन्तम् अग्ने!, तम् [7]प्र नय[†] प्रकृष्टतरं वसीय ‡ प्रति, तथा अभि नय सुखम् देवाना भक्तम् इमम् यविष्ठ![7] ॥ ९ ॥

आ तं भ॑ज सौश्रव॒सेष्व॑ग्न उ॒क्थउ॑क्थ॒ आ भ॑ज श॒स्यमा॑ने।
प्रि॒यः सूर्ये॑ प्रि॒यो अ॒ग्ना भ॑वा॒त्युज्जा॒तेन॑ भि॒नद॒दुज्जनि॑त्वैः ॥ १० ॥

आ। तम्। भ॒ज॒। सौ॒श्र॒व॒सेषु॑। अ॒ग्ने॒। उ॒क्थेऽउ॑क्थे। आ। भ॒ज॒। श॒स्यमा॑ने।
प्रि॒यः। सूर्ये॑। प्रि॒यः। अ॒ग्ना। भ॒वा॒ति॒। उत्। जा॒तेन॑। भि॒नद॑त्। उत्। जनि॑ऽत्वैः ॥ १० ॥

उद्गीथ० य[8] पूर्वोक्त अपूपकारी यजमान तम् एव आ भज इष्टफलदानेन मर्यादया सेवस्व

1. स्यस्वर्थ मूको 2-2. एभि हि वहि वि[1]; एहि वहि वि[2] अ[1]. 3 भवत्स्येन मूको 4-5. दुर्धरस्यायु वि[1]; दुर्धारमस्या वि[2] अ[1]. 5-5 [3]त्यो वा वि[3]; मारोवा अ[1], वा वि[3]. 6 वसून्याप्तुम् मूको 7-7 नास्ति वि[1]. † नत वि[2] अ[1] ‡ वसीय वि[2] अ[1]. 8 अनयन् मूको.

सौश्रवसेषु शोभनानि श्रवांसि श्रवणानि येषु यागकर्मसु तानि सौश्रवसानि तेषु सौश्रवसेषु यागकर्मसु क्रियमाणेषु हे अग्ने! । उक्थे-उक्थे शस्त्रे-शस्त्रे च शस्यमाने आ भज आसेवस्व इष्टफलदानेनैव । किञ्च प्रियः सूर्ये सूर्यस्य भवाति भवतु तव प्रसादात् । प्रियः अग्नेः[१] तव भवतु । लोडर्थे लट् । किंच उत् भिनदत् भिनत्तु[१] सूर्यादिवद् त्रिसर्परिवस्पर्धः, जातेन जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रपौत्रादिभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'आ भज तम् अग्ने! सौश्रवसेषु सुश्रवोभिर्युक्तेषु[१] कर्मसु । तथा उक्थे-उक्थे आ भज शस्यमाने । सोऽयं स्तोता प्रियः भवतु सूर्ये, प्रियः च अग्नौ । सोऽयम् जातेन पुत्रेण जनिष्यमाणैः च उत् भिनदत् शत्रून् ॥ १० ॥

त्वाम॑ग्ने यज॑माना अनु॒ द्यून् विश्वा॒ वसु॑ दधिरे॒ वार्या॑णि ।
त्वया॑ स॒ह द्रवि॑णमि॒च्छमा॑ना व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॑व्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । यज॑मानाः । अनु॑ । द्यून् । विश्वा॑ । वसु॑ । द॒धि॒रे॒ । वार्या॑णि ।
त्वया॑ । स॒ह । द्रवि॑णम् । इ॒च्छमा॑नाः । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । उ॒शिजः॑ । वि । व॒व्रुः ॥११॥

उद्गीथ० हे अग्ने! त्वाम् प्रति यजमानाः अनु द्यून् प्रत्यहम् विश्वा सर्वाणि नानाजातीयानि चरुपुरोडाशाज्यादीनि वसु वसूनि धनानि हविर्लक्षणानि वार्याणि वरणीयानि दधिरे दधति[४] धारयन्ति, त्वय्यग्नौ जुह्वतीत्यर्थः[५] । हुत्वा च अनन्तरम् त्वया अग्निना सह द्रविणम् धनं स्वर्गसुखलक्षणम् अनुभवितुम् इच्छमानाः इच्छन्तः सन्तः व्रजम् वर्जितारं नभसि सदा गन्तारम् आदित्यम् गोमन्तम् रश्मिमन्तम् उशिजः मेधाविनो यजमानाः वि वव्रुः विवृण्वन्ति विवृतमण्डलद्वारं[६] कुर्वन्ति अनुप्रवेशार्थम्, रश्मिमण्डलव्यतिरिक्तम् आन्तरपुरुषम् अनुप्रविशन्तीत्यर्थः । अथवा ऐतिहासिकपक्षे उत्तरोऽर्धो व्याख्यायते भिन्नवाक्यत्वेन । किञ्च त्वया अग्निना सह द्रविणं धनं देवहविर्लक्षणम् असुरैरपहृतम् अन्विष्यमाणा[७] व्रजं दुर्गपर्वतस्थं गोष्ठं गोमन्तं गोसहितम् उशिजः मेधाविनः । के । अङ्गिरसः ऋषयः इन्द्रस्य सखायः वि ववुः असुरान् पराजित्य गोस्वीकरणार्थं विवृतद्वारं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने! 'यजमानाः दिवसेषु[८] विश्वानि वसूनि धारयन्ति रमणीयानि । त्वया सह असुरैरपहृतं गोधनम् इच्छमानाः गोमन्तम् व्रजम् देवाः वि ववुः ॥ ११ ॥

अस्ता॑व्य॒ग्निर्न॒रां सु॒शेवो॑ वैश्वान॒र ऋषि॑भिः॒ सोम॑गोपाः ।
अ॒द्वे॒षे द्यावा॑पृथि॒वी हु॑वेम॒ देवा॑ ध॒त्त र॒यिम॒स्मे सु॒वीर॑म् ॥ १२ ॥

अस्ता॑वि । अ॒ग्निः । न॒राम् । सु॒ऽशेवः॑ । वै॒श्वा॒न॒रः । ऋषि॑ऽभिः । सोम॑ऽगोपाः ।
अ॒द्वे॒षे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हु॒वे॒म॒ । देवाः॑ । ध॒त्त । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर॑म् ॥१२॥

१. अग्ने हे भव वि[१] अ[१]. २. नास्ति वि[१]; भिनत्तीम वि[१] अ. ३-३. नास्ति वि[१].
१ 'श्रवोभिर्युक्तै' वि[१] अ[१]. ४. दधन्ति मूको. ५. सन्तीत्यर्थः वि[१]. ६. °तमलद्वा° मूको. ७. अन्वेष्यमा° मूको. ८-८. °नानानामुदकेषु मूको.

उद्गीथ० अस्तावि स्तुतः अग्निः नराम् मनुष्याणाम् सुशेवः बहूपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैः यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिः अस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षः आदित्यः । इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयम् अद्वेषे द्वेषरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो वाऽद्वेषे[1] द्यावापृथिवी हुवेम [2]आह्वयामः नः श्रेयसे[3] दृष्टादृष्टफलप्रदानायास्मभ्यम् । यूयमपि हे देवाः! कर्माङ्गदेवाः! अग्निसहिताः धत्त दत्त रयिम् धनं दृष्टादृष्टफललक्षणम् अस्मे अस्मभ्यम् सुवीरम् सुपुत्रसहितम् ॥ १२ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्योद्गीथस्य कृतावृग्वेदभाष्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० स्तुतः अग्निः मनुष्याणां सुसुखः वैश्वानरः ऋषिभिः अस्माभिः, यः सोमेन रक्ष्यते । द्वेषवर्जिते[4] द्यावापृथिवी[4] हुवेम[5] । देवाः! यूयम् अपि नि-धत्त रयिम् अस्मासु सुपुत्रमिति ॥१२॥

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[6] ॥

ऋगर्थदीपिका चेयं[7] सप्तमश्चायमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके अष्टमोध्यायः ॥

सप्तमोऽष्टकः समाप्तः ॥

१. वाऽद्वेषे मूको. २-२. °ह्वयामानाश्रम वि[1]; °ह्वयामनश्श्रय वि[1] अ. ३. °तो वि[1] अ[1]. ४. °वि... वि[3]; °विन्वी अ[2]. ५ हुवेम वि[1] अ[1]; हुवेम वि[2]. ६-६. नास्ति मूको. ७. देयं वि[1].

शोधपत्रम्[1]

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९४६	३	अष्टा°	अष्टा°
२९४७	१	आज्ञि°	आज्ञी°
,,	१७	अभियमाणः	अभिपूयमाणः
२९५०	१९	ईळेन्यः	ईळेन्यः
२९५७	१५	द्युलोकस्य	द्युलोकस्य
२९६७	२२	२. नास्ति मूको.	२. नास्ति वि[1,2] अ[१].
२९८२	१	°पर्वप्रति ।	°पर्यप्रति ।
,,	१५	पवमान् ।	पवमान् ।
२९८४	१६	आदिते: ।	अदिते. ।
२९८९	११	इन्द्रो	इन्दो
२९९५	८	°प्रभुवसु°	°प्रभूवसु°
२९९७	२३	अ[१]; °ति वि[२].	अ[१].
३०००	३	बहुसङ्ख्य°	बहुसङ्ख्य°
,,	१२	पष्ठा°	पष्ठा°
३००६	२	जुष्टः	×
३०२४	१८	वुरिऽर्वत ।	वीरऽर्वन् ।
३०२५	९	उत्ऽतमे ।	उत्ऽतमे ।
३०२९	५	गणानाः ।	गृणानाः ।
३०३०	२३	१. °मानः	१. °मान
३ ३९	१८	प्रियः	प्रियः
३०४९	२	त्वायत्त°	त्वदायत्त°
,,	२१	[११]तुच्छुनाम् ।	तुच्छुनाम्[११] ।
,,	२३	२. त्वायत्त° वि[२]. अ[१].	२. त्वायत्त° वि[२] अ[१], त्वायत्त वि[१].
३०५०	१७	सत्यम्[११] महत्	सत्यम् महत्[११]
३०५७	१३	शब्दवन्त.°	शब्दवन्त
,,	,,	सोमरस	सोमरसं°
३०५२	२	वर्धयमानं	वर्धमान
३०६१	२१	ईरते ।	ईरते ।
३०६४	२१	गुति ।	गुति ।
३०६९	१८	शब्दायन्	शब्दयन्
३०७४	५	जिह्वामे[२]	जिह्वामम्[१]
३०७६	२०	पवमान	पवमान
३०८१	१७	‘युद्धं प्रवि°	युद्धं ‘प्रवि°
३०८९	२१	नृऽशंसः	नऽशंसः
३०९३	१२	गृणीहीति	गृणीहीति[४]
३०९७	२२	शब्दायन्तम्	शब्दयन्तम्
३०९९	५	च	च[१]
,,	२६	स्थापियं वि[२] अ[१];	×
३१०२	२३	अग्रि°	अग्रि°
३१०३	१५	स्तोतणाम्[१]	स्तोतृणाम्
,,	,,	प्रवर्द्धयिता	प्रवर्द्धयिता[१]
३१०४	१६	पवसे	पवसे
३११६	१७	°न्दिताः	°न्दिता
३११९	२२	असोवा	असोवः
३१२८	१०	निर-	निर्-
३१४२	४	अर्वरान्	अर्वरान् ।
३१४४	१७	सुऽमतिम् ।	सुऽमतिम् ।
३१४६	१५	रश्मिम्	रश्मिम्
,,	२१	यन्ति गो°	यन्तु गो°
३१४८	१२	मुष्णातिना	मुष्णातिना
३१५१	९	मरण्याणि	×
३१५४	२६	सूयमानः वि[१].	×
३१६३	१४	प्रथमं[१]	प्रथमं[११]
,,	१६	स[११]	स
३१६५	४	समुद्र°	समुद्रं°
३१६९	१	°स्पृहम्	°स्पर्हम्
,,	३	मंहिष्टम्[१]	मंहिष्टम्
,,	१७	[१]°मृतकाय इव[१]°	मृतकाय इव
,,	२५	१०-३० ‘कायेव वि[२] अ[१].	×
३१७८	१५	चिरः ।	त्रिरः ।
,,	२४	°च्छति	°च्छसि

१. × इत्येतच्चिह्नयुक्तः पाठो नेष्टः ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१८०	२२	तपन्तम् ।	सपन्तम् ।
३१८६	२	इति	इति[१]
३१८७	११	विधर्मिणि	विधर्मणि
,,	२१	उरुकुर्वाणः	उरु कुर्वाण
३१८९	४	श्रिय°	श्रीय°
,,	१९	श्रिय°	श्रीय°
,,	२३	सक्षणिं	सुक्षणिं
३१९२	१५	ऊर्मि	ऊर्मि
३१९३	१६	शोष्यते	शोष्यसे
३१९४	१६	जरतीऽभि	जरतीभि
३१९६	४	सोमैं ।	सोमे ।
३१९९	९	ते[१]	ते
,,	,,	तेन	तेन[१]
३२०१	१७	अर्थं	अर्धं
३२०९	९	मित्वा ।	मित्वा ।
३२१५	४	रक्षाभि [१]	रक्षाभि
,,	५	दीप्तिभि	दीप्तिभि [१]
,,	,,	°वेष्टित	°वेष्टित
३२२२	७	वृत्बुधे[१] असुरे	वृत्बुधेऽसुरे[१]
,,	२२	°क्षमा	°क्षेमा
,,	२६	विबुधे	विबुधे सुरे
३२२३	१९	अप्यकस्य	अप्येकस्य
३२२४	२३	गोपयिता	गोपायिता
३२२५	१	मेघ	×
,,	२१	त्रित	त्रित
३२२७	९	°चक्राण ।	°चक्राण ।
३२२८	१५	इह ।	इह ।
३२२९	१२	यापन°	यावन°
,,	२३	दृशे	दृशे
३२३०	१५	आत्मानो	आत्मनो
३२३२	२	भवति[१] । यमी भवती	भवति यमी भवती ।
,,	२६	चित्तमनुचित्त	चित्तमनु चित्त
,,	३०	१ भवति वि[१४], भवाति मूको	×
३२३४	११	°सहवयुगलभूतो अवासयत्[१]	°सह युगल भूतौ वासयत्[१]
३२३४	१०	६-६. °तो वि[१] अ[१], °तौ वास° वि[१].	६-२ सहयुग लभूतौ (°तो वि[१] अ[१]) वास° मूको.
३२३५	४	योर्मा	योर्ना
,,	२१	यम	उद्गीथ° यम
३२३७	२७	°घरा	°घरी
३२३८	१	दुखम्	दुःखम्
३२३९	१५	सुऽमद्राम्	सुऽभद्राम्
३२४२	७	°ज्येतिर्दी°	°ज्योतिर्दी°
,,	१५	°दुवेषु	°दुरेषु
३२४४	२०	अस्माकन्	अस्मान्
३२४९	७	°यस्मिश्च	°यास्मिश्च
३२५५	५	°भूति [१]	°भूतिभि [१]
,,	२३	यम्[१]	यम [१]
३२५६	८	सोऽस्यास ।	सोऽस्यासं ।
३२५७	१२	। रक्षासि पिशाचाश्च	रक्षासि[१] पिशाचा [१] च ।
,,	१४	प्रयच्छति[८]	प्रयच्छतु[८]
३२५८	२	श्वानो ।	श्वाना ।
,,	९	दृशये	दृशय
३२५९	२५	°चरा	°चरी
३२६०	३	अवरे[२] [३]उत्तिष्ठन्तु । परा [१] तिष्ठन्तु[४]	अवरे[२] । [३]उत्तिष्ठन्तु परा [१] । उत्तिष्ठन्तु[४]
३२६१	७	इदं	इदं
,,	,,	तेऽवत्वं°	तेऽअन्त्वं°
३२६५	५	शृतम्	शृतम् ।
,,	१९	शृतम् ।	शृतम् ।
३२६६	१४	सामथ्यांत्	सामर्थ्यात्
३२७६	१६	त्वाम्	त्वम्
३२७७	२४	चतुर्विशो	चतुर्विंशो
३२८१	१४	अत उत्तर काम[१०] यज्ञाहो	यज्ञाहो ।१°
,,	२८	१०. नास्ति वि[१].	अत उत्तर य° वि[१], अत उत्तर काम य° वि[१] अ[१]
३२८४	९	मृष्टसुखा	मृष्टसुखा

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२८४	२४	हस्तग्राहस्य	आगच्छ हस्तग्राहस्य
३२९५	१७	सम्बधिनी	सम्बन्धिनी
३३१५	९	मे यत्[1]	मे[1]
,,	२६	१. नास्ति वि[1]; य वि[2].	१ मे य वि[1]; मे यत् अ[2].
३३२६	२५	अनन्तरमेव[15]	यदा इह कश्चित् अवपश्यति युद्धं हिंसायुक्तम् उपस्थितम् अनन्तरमेव[15]
३३२८	१४	वधूरयः	वधूरयुः
३३२९	५	पूर्जजा°	पूर्वजा°
३३३४	२३	स्तुवती	स्तुवन्ती
३३३७	२	अपि ततो	विततान्
,,	३	सन्तर्पितो	सह अन्तर्हितो
,,	१९	पचन्	पचति
३३३८	८	आत्मानो	आत्मनो
३३४०	२१	°वरीयम्	°चरीयम्
३३४२	१४	अस्य	×
,,	१७	पिबेत् । स्त्राविताः	×
३३४३	१	पृथिव्याः ।	पृथिव्याः ।
३३४४	३	इद	इदं
३३४७	६	सिद्धः ।	सिद्धः ।
३३५१	८	मित्रा	मित्रो
,,	१७	सवस्यांऽ°	सर्वस्याऽ°
३३५२	१३	मा	×
३३५८	१२	युस्मत्स°	युष्मत्स°
३३६८	६	आह । अग्नेः जनयित्रीः	आह अग्ने जनयित्रीम् ।
३३६८	७,८	तस्या ताभ्याम् उद्गिरति ।	×
३३६८	८	[1]इमाम्	[1]याम्
३३६८	८	विपक्षवः । ताभ्यागर्भाद्	विपक्षव इति ताभ्यागर्भाद् हि
३३७२	६	व्यत्येन	व्यत्ययेन
,,	१८	वेङ्कटाचार्य°	वेङ्कटमाधवाचार्य°
३३७४	४	पश्यन्तीव	पश्यन्तीह
३३८१	२	तत् प्रवण	तत्प्रवणं
,,	१५	वत्सं°	वर्सं°
३३८२	२२	दूषये[11]	दूये[11]
,,	२४	पित्रादिभ्यः अवधानम् ।	यद्वा पित्रादिभ्यः अवहानम् ।
३३८७	१७	बभ्रणाम्	बभ्रूणाम्
३३९१	१९	इंप्सितार्थ°	इचितार्थ°
,,	२२	सर्वा	सर्वा एव
३३९९	१०	जैत्र	जैत्रं
३४०६	३	वा	हरितवर्णरश्मिकेश ! वा
३४१२	९	चित्-छब्दो	चित्-शब्दो
३४१८	१३	°नावत्तु°	°नावात्तु°
,,	१९	अन्त. ।	अन्तः
३४२०	१	प्रातया°	प्रातर्या°
३४२१	२६	°वंत्यया°	°वंत्यंया°
३४२२	२७	१-१. ··· मूको; ···मूको.	१-१. ···वि[1] म, ··· त्रि[1].
३४३०	६	विप्रा !	विप्राः !
,,	१७	'ऋ गतौ'	'ऋषी गतौ'
३४३४	७	वधार्थम्	नधार्थम्
३४३६	११	दर्शनीया !°	दर्शनीय !°
३४३७	६	सस्मत् सोमा°	सस्मत्सोमा°
३४४२	६	°धृष्णा	'धृष्णा
३४४४	१४	अयज्वाना	अयज्वान